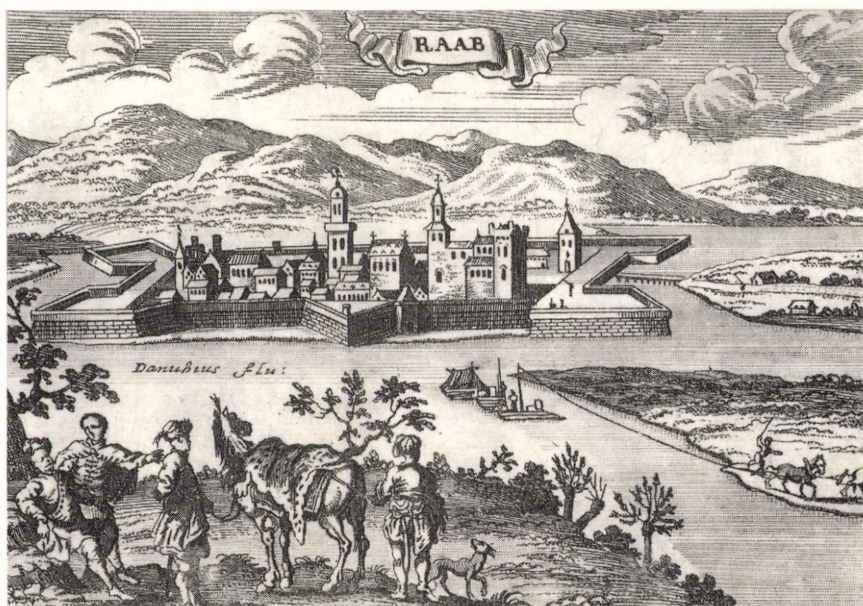

FONS

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

IX. évfolyam

2002. 1–3. szám

Lapunkat támogatták:
Budapest Főváros Levéltára

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram Levéltári Szakkollégium

*

A címlapon:

Győr a XVII. században (metszet).
Győr története a kezdetektől napjainkig.
Szerk.: Bana József – Morvai Gyula.
(Győri Városi Levéltári Füzetek 1.) 46. p.

*

Felelős kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány
Szedte és nyomta a Budapest Főváros Levéltára Nyomdája
Felelős vezető: Pesti Márta
Számítógépes szerkesztés: Demeter Györgyi
ISSN 1217-8020

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

IX. évfolyam

2002. 1–3. szám

Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére

Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)
Lapinformációk

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szentpétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: Évente három alkalommal (számonként 7,5-9 ív), külön füzetben éves összeített tartalomjegyzékkel, hely- és névmutatóval.

Publikációs kör: A történelem segédtudományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, illetve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámolók.

Cél: A történeti segédtudományok, a források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 1053 Budapest, Bihari János u. 18. II/16. Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: OBORNI TERÉZ, titkára: KERTÉSZ BOTOND.

Szerkesztőség: KENYERES ISTVÁN főszerkesztő. DRESKA GÁBOR, OROSS ANDRÁS, SARUSI KISS BÉLA, SIPOS ANDRÁS szerkesztők. *Székhely:* Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék.

Postacím: Fons Szerkesztőség, 1088 Múzeum krt. 6-8.

E-mail: kenyereri@bparchiv.hu, dreska@czuczor.osb.hu

siposa@bparchiv.hu, sarusikb@bparchiv.hu

Honlap: www.c3.hu/~fons

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címen várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat 3,5"-es lemezen, a Word for Windows (WfW) valamely változatán kérjük benyújtani. A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmáért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat és lemezeket nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Különlenyomat: A szerzők 50 különlenyomatot kapnak, további példányok a szerzői díj terhére kérhetők, legkésőbb az első korrektúra visszaküldésével egyidőben.

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a szerkesztőség címen.

Terjeszti: Budapest Főváros Levéltára, 1052 Budapest, Városház u. 9–11. tel.: 317-4267

Gecsényi Lajosnak
60. születésnapjára

Ritkán fordul elő, hogy olyan idősebb pályatárs előtt tiszteleg egy tudományág ifjabb kutatóinak jelentős része, aki pályája folyamán csak kevés időt töltött egyetem falai között. Gecsényi Lajos esetében erről van szó. A Sors számára úgy hozta, hogy kivételes tudását elsősorban archívumok kutatótermeiben és raktáraiban, történész- és levéltáros konferenciákon, szakdolgozati és doktori szemináriumokon ossza meg egyetemi hallgatókkal és fiatal kollégákkal, Gecsényi Lajos mégis iskolát teremtett. Mindenkin segíteni igyekvő, a kutatást intézmények igazgatójaként sem mellőző, sőt abban mindig örömet lelő személye, több korszakra is kiterjedő páratlan tudása és nem utolsósorban szakmaszeretete és embersége sokakat vonzott, és sokaknak mutat példát ma is.

A *Fons* folyóirat jelen számával 60. születésnapja alkalmából öt ünneplő ifjabb történészgeneráció elsősorban az egykori győri archívum-igazgatót, bécsi levéltári delegátust, a Magyar Országos Levéltár főigazgatóját, valamint többek doktori témavezetőjét és mindenkor segítő tanárát köszönti most; aki az említett intézményekben sokak számára mutatott példát, nemcsak mint a kora újkori és jelenkori magyar történelem kiemelkedő kutatója, hanem mint tudományos és adminisztratív munkáját egyaránt alázattal végző levéltáros is. Olyan történész-levéltáros, aki hatalmas ismeretanyagát, levéltárosi tapasztalatait és kutatási eredményeit, céduláit nagy szeretettel bocsátotta az archívumok anyagában gyakorta csetlő-botló, de a kutatás élményét már megélezlő, lelkes leendő történészek és levéltárosok rendelkezésére.

Folyóiratunk is sokat köszönhet Gecsényi Lajos önzetlen támogatásának. Mindezt elmond az Ünnepezt személyiségéről és a tanítványai részéről feléje áradó tiszteletéről az a tény, hogy 60. születésnapja alkalmából megjelenő számunk egy teljes évfolyamot töltött meg. Vállalkozásunk titokban terjedő híre nyomán egyre többen jelentkeztek, hogy írásukkal tiszteljék meg Öt. Szerkesztőségünk a legnagyobb örömmel fogadta el kérésüket, és kíván az Ünnepeztnek a kötet minden szerzője nevében sok boldogságot, egészséget, további eredményes munkát és még sok-sok élményt hozó cédulát.

A Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány Kuratóriuma
Fons Szerkesztősége

Für Lajos Gecsényi

Bedeutend eigentlich für einen Historiker Jahre nichts, denkt er doch nur in Jahrhunderten, so wird man doch bei Geburtstagen daran erinnert, dass man als Mensch bescheidener zu sein hat. Und Bescheidenheit ist etwas, was den scheidenden Generaldirektor des Ungarischen Staatsarchivs auszeichnet und so ungemein menschlich macht. Und doch hat er in den vielen Jahren seines Wirkens in der Archivlandschaft unauslöschbare Spuren hinterlassen: Sei es in seinem landesarchivischen Tätigkeitsbereich, sei es als ungarischer Archivdelegierter beim Österreichischen Staatsarchiv, sei es als Generaldirektor des Magyar Országos Levéltár. Lajos Gecsényi wurde stets eins mit jeder von ihm bekleideten Funktion, verwaltete sie mit großer Freude und Liebe und war somit stets ein Gewinn. Diejenigen, die mit ihm zutun haben, gehen immer bereichert und durch eine besondere Freundschaft ausgezeichnet von den Begegnungen weg.

Seine Familie bedeutet ihm mehr als alles und dieses Fühlen versteht er stets seinem Gegenüber so zu vermitteln, dass man mit Freude mitlebt und auch alle Schmerzen, die er in letzter Zeit ertragen musste, mit erleidet. Für dieses weitergegebene Miterleben, für seine Arbeit auf dem Gebiet des Archivwesens, die rascheste „Improvisation“ im besten Sinn des Wortes einschliesst, wenn man an das Einspringen bei der Abhaltung der internationalen Konferenz „Table Rounde des Archives“ in Budapest denkt, für die so ausgezeichnete Vertretung seiner Heimat in den Wiener Jahren und dann auf dem internationalen Parkett, soll ihm heute einmal mehr aufrichtigst gedankt sein.

Man hofft, dass Lajos Gecsényi, befreit von der Administrationslast wieder den Weg zurück in die Forschung finden wird und darf ihm dazu aus vollstem Herzen nur alles erdenklich Gute wünschen.

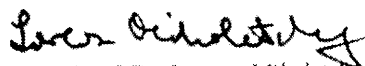
Hon.-Prof. Dr. Lorenz Mikoletzky
Generaldirektor des Österreichischen Staatsarchivs

Gecsényi Lajosnak

A történészek számára az évek tulajdonképpen semmit sem jelentenek, ők csak évszázadokban gondolkodnak, a születésnapok azonban mindenkit emlékeztetnek arra, hogy emberként szerényebbnek kell lennünk. Ez a szerénység az, ami a Magyar Országos Levéltár távozó főigazgatóját kitünteti és ezáltal hihetetlenül embe-rivé teszi. A levéltári munka terén végzett sokéves tevékenysége ennek ellenére kitörölhetetlen nyomokat hagyott maga után: akár megyei levéltári tevékenységét, akár az Osztrák Állami Levéltár magyar delegátusaként vagy a Magyar Országos Levéltár főigazgatójaként végzett munkáját tekintjük. Gecsényi Lajos minden általa betöltött funkcióval azonosult, mindegyiket nagy örömmel és szeretettel képviselte, így igazi nyereséggé vált minden területen. Mindenki, aki kapcsolatba kerül vele, meggazdagodva és egy különleges barátság által kitüntetve kerül ki a vele való találkozásból.

A család mindennél többet jelent neki és ezt mindenkor úgy közvetíti mások felé, hogy az emberek örömmel élik át vele ezt az érzést, és készek vele együtt el-szenvedni mindazt a fájdalmat, amit az utóbbi időkben el kellett viselnie. Ma még egyszer, a legőszintébben köszönetet mondunk neki ezért, valamint levéltári mun-kájáért, a szó legjobb értelmében a leggyorsabb „improvizációért” (ha a budapesti „Table Ronde des Archives” konferencia megrendezésébe való beugrására gondo-lunk), hazája oly kitűnő képviselétéért a bécsi években, valamint a nemzetközi po-rondon.

Reméljük, hogy adminisztratív terheitől immáron megszabadulva, ismét megtalálja az utat a tudományos kutatáshoz, amihez tiszta szívből a legjobbakat kívánjuk.

Hon.-Prof. Dr. Lorenz Mikoletzky
az Osztrák Állami Levéltár
főigazgatója

KIS PÉTER

„SOK ÉVEN ÁT VÉDETT MINKET ÉS KORONÁNK JOGAIT”

Sixtus esztergomi olvasókanonok karrierje

A társadalomtörténet számára régóta alkalmazott módszer az egyéni életutak bemutatása, ezek segítségével — megfelelő számú példa esetén — az egyedi jelenségekből egyes csoportokkal kapcsolatban általános következtetések is levonhatók. Életrajzokból összeállítható adattárak, amennyiben teljességre törekednek, prozopográfiai megközelítéseket is lehetővé tesznek. A magyar medievisztikában az elmúlt évtizedek alatt sor került bárók, jogtudó értelmiségiek és kanonokok ilyen szempontú vizsgálatára is.¹ Születtek biográfiák az egyházi társadalom különböző rétegeinek kutatásában is, a közelmúltból — többek között — a szegedi történet-szek munkái emelhetők ki.² Jelen dolgozat az egyházi társadalom kutatásához szeretne hozzájárulni Sixtus (vagy magyarul Sükösd, illetve ritkábban Sike)³ esztergomi olvasókanonok pályafutásának ismertetésével.

-
- 1 *Engel Pál*: Prozopográfia. In: A történelem segédtudományai. Szerk.: Bertényi Iván. Bp., 1998. (A történettudomány kézikönyve I.) 37–39. p. Ezzel a módszerrel Szűcs Jenő is élt IV. Béla udvari klerikusai bemutatásakor, vö. *Szűcs Jenő*: A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán. IV. Béla és az egyház. In: Történelmi Szemle 21. (1978) 158–181. p. (a továbbiakban: *Szűcs*, 1978.) 172–173. p.
 - 2 A teljesség igénye nélkül: *Almási Tibor–Kosztai László*: Báncsa István bíboros (1205 k.–1270). In: Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica (a továbbiakban: AUSzAH) Különszám. III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus. (Szeged, 1991. augusztus 12–16.) Szeged, 1991. 9–18. p.; *Kosztai László*: Egy francia származású főpap Magyarországon. Bertalan pécsi püspök (1219–1251) In: Actas 1994/1. 64–88. p.; *Homonnai Sarolta*: Egy bencés főpapi karrier: Szigfrid apát életútja (1300-as évek eleje–1365). In: AUSzAH 115. (2001) 55–65. p.
 - 3 A régebbi szakirodalom egy része is (pl. *Békefi Remig*, *Karácsonyi János*) Sükösdként említi. A Sixtus–Sükösd megfelelésre vö. *Horger Antal*: Páros mássalhangzó-változások. In: Magyar Nyelv 37. (1941) 15. p. Az esetleges Sike (Sika) névváltozatra: *Fejér, Georgius*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budac, 1829–1844. (a továbbiakban: F) VII. VII. 4. 97. p. (1244); *Wenzel Gusztáv*: Árpádkori új okmánytár I–XII. Pest–Bp., 1860–1874 (a továbbiakban: W) VII. 272. p. (1248).

Személye a magyar történetírás előtt nem volt ismeretlen, a régebbi irodalomból Kollányi Ferencnek az esztergomi kanonokokról összeállított monográfiáját lehet megemlíteni, újabban Szűcs Jenő Kézai Simonnal és gesztájával, valamint IV. Béla és az egyház viszonyával foglalkozva, Benkő Elek pedig Hetény Árpád-kori birtoklástörténete kapcsán tért ki Sixtus pályafutására, egy rövid, a legfontosabb adatokra koncentráló összefoglalás erejéig.⁴

Az alábbi életrajz három tematikus egységre tagolódik, ezek egyeznek Sixtus működésének három színterével is: az esztergomi káptalannal, a királyi udvarral, végül a szűkebb, Komárom megyei pátriájával. Ezek természetesen nem függetlenek egymástól, de az adatok így áttekinthetőbben csoportosíthatók, mint ami pusztán az időrendet szem előtt tartva lehetséges.

Az olvasókanonok

Az első forrásadat, amely Sixtusra vonatkozik, rögtön be is mutatja karrierjének lehetőségeit és korlátait. IV. Ince pápa 1245. február 20-án kelt, Sixtus mesterhez, az esztergomi egyházmegye klerikusához (*magistro Syxto, clerico Strigoniensis diocesis*) intézett levelében ugyanis az alábbiakra derül fény. A praenestei püspök, aki a pápa magyarországi legátusa volt, miután Sixtus feltárta előtte származásának „hiányosságait”, hogy tudniillik áldozópap (*presbiter*) volt az apja, mentesítette ennek hátrányos következményei alól: a papi rendbe való felvétele után elláthatott szolgálatot, felszentelhettek és betölthetett lelkigondozással együtt járó egyházi javadalmakat is. A római főpap azonban csak azzal a megszorítással erősítette meg ezt az intézkedést, hogy püspöki méltóságot csak az Apostoli Szentszék külön engedélyével nyerhet el.⁵ A pápai oklevél elárulja azt is, hogy a diszpenzációt a

4 Kollányi Ferenc: Esztergomi kanonokok 1100–1100. Esztergom, 1901. (a továbbiakban: Kollányi, 1900.); Benkő Elek: Hetény Árpád-kori története. In: „Quibus expedit universis”. Diákköri dolgozatok 1977–79. Szerk.: G. Bolla Ilona. Bp., 1980. 5–22. p. (a továbbiakban: Benkő, 1980.); Szűcs Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ában. In: Századok 107. (1973) 569–643., 823–875. p. (a továbbiakban: Szűcs, 1973.); Szűcs, 1978.

5 *Vetra monumenta historica Hungarum sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. I–II. Romae 1859–1860.* (a továbbiakban: Theiner) I. 192. p. (357. sz.): „cum... episcopus Penestrinus, tunc in Ungarie partibus apostolice sedis legatus, tecum, qui eras clericus eius, super defectu natalium, quem pateris de presbitero genitus ac soluta, quod is susceptis ministrare ordinibus et ad sacros promoveri ac beneficium ecclesiasticum, etiamsi curam animarum habeat obtinere possis, duxerit dispensandum... illud... communimus ita tamen,

praenestei püspök szolgálatában álló klerikusként kapta meg. Fontos körülményt világít meg az is, hogy Sixtust *magister*nek címezi a római főpap.

Sixtus pályájának kezdetére vonatkozóan tehát arra lehet következtetni, hogy 1245-ben már egyházi személy (*clericus*) volt, aki talán végzett bizonyos egyetemi tanulmányokat. *Magisteri* titulusa éppen stúdiumaira utalhat, s nem egyházi tisztiségre, hiszen egyrészt ezt nem nevezi meg az oklevél, másrészt éppen ahhoz kapja meg az engedélyt, hogy tisztiségekhez juthasson. Tanultság kellett minden bizonnyal ahhoz is, hogy a pápai legátus kíséretében lévő klerikus lehessen. A *magisteri* cím azt fejezte ki, hogy viselője Párizsban vagy párizsi típusú egyetemen folytatott stúdiumokat, ahol az ún. *artes* műveltségbe tartozó retorikai ismeretanyag sok jogi elemet is tartalmazott (többek között az oklevélszerkesztés szabályait).⁶ A IV. Béla uralkodása alatt formálódó jogtudó értelmiségen belül két csoportot lehet elkülöníteni: ezeket a *magistere*ket, illetve azokat, akik az 1260-as évektől Itáliában (Padovában vagy Bolognában) római és/vagy kánonjogi tanulmányokat folytattak, esetleg doktori címet is szereztek.⁷ E két csoport két korosztályt is jelentett, Sixtus ekkor minden bizonnyal az idősebbek közé tartozott, akiknek indulásánál még Párizs volt a peregrináció fő célja. A *magisteri* cím komoly megszerzett ismeretanyagot jelenthetett az esetében, hiszen képességeit és tanultságát IV. Orbán pápa is kiemelte 1264-ben, amikor követi megbízatása után visszatért Magyarországra.⁸

Születési dátumára, ha halványan is, fényt vetnek ezek az adatok. 1215-ben a párizsi egyetemen úgy rendelkeztek, hogy a betöltött 21. életév és hat éves egyetemi tanulmány kell a *magisterség*hez. A század derekára a feltételek enyhültek: összesen hatévnyi, ebből egy-két esztendő egyetemen eltöltött tanulmányt kellett igazolni a vizsga előtt, tehát káptalani iskolákban végzett tanulmányokat is beszámították. Mindezek alapján annyi valószínűsíthető, hogy 1245-ben egyházi pályája kezdetén, a húszas évei elején járhatott, tehát 1220 körül láthatta meg a napvilágot. Ami a pápai diplomában szereplő „származásbeli hiányosság”-ot illeti: ez nem számított éppen kirívó ritkaságnak a XIII. században, így például 1210-ben Opus győri kanonok végrendeletében feleségéről és gyermekeiről is megemlékezett. Ugyanezt a helyzetet tükrözi az 1279. évi budai zsinat határozatainak 9. pont-

quod si te ad episcopalem vocari contigerit dignitatem, illam nequaquam recipias absque licentia Sedis Apostolice speciali...”

6 Hajnal István: Írástörténet az írásbeliség felújulása korától. Bp., 1921. (a továbbiakban: *Hajnal*, 1921.) 79., 81., 90. p.

7 Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp., 1971. 18–26. p.

8 Theiner I. 274. p. (502. sz.): „*magister Sistus, capellanus noster, scolasticus Strigoniensis, clericus et nuntius... B[ele] Ungarie regis... morum et scientie meritis adiuvari dinoscitur...*”

ja. Ez úgy rendelkezett, hogy a papok és klerikusok gyermekeiket, akiket az egyházi rend felvétele után nemzettek, nem tarthatják maguknál, hanem ezeknek cselédként, a közvetlen felettes egyház szolgálói közé kell kerülniük.⁹

A bevezetőben felsorolt Sixtus-életrajzok csak az esztergomi kanonikátusáról tudnak, jóllehet több jel mutat arra, hogy nem ez volt pályájának első lépcsője. Az oklevelekben még két személy található ezen a néven. Egy Sixtus, illetve Sike/Sika győri éneklőkanonok, aki 1241 és 1248 között a győri káptalan négy oklevelének méltóságsorában szerepel,¹⁰ valamint egy Sixtus, aki 1253-ban a pozsonyi káptalan dékánja (*decanus*), ő a pozsonyi káptalan oklevelében bukkan fel, szintén a *series dignitatum*ban.¹¹ Ugyan több problémát is felvet annak feltételezése, hogy e személyek azonosak, mivel csak 1245-ben hagyta jóvá azt a diszpenzációt a pápa, amely elhárította az akadályokat Sixtus egyházi hivatalviselése elől, mégis a jelek szerint már 1241-től rangos *dignitassal* rendelkezett. (Igaz, pontosan nem lehet tudni, hogy a legátus mikor mentesítette származása miatti hátrányok alól). Hasonlóképpen az azonosítás ellen szóló körülmény, hogy az éneklőkanonoki stallum kissé magasnak tűnik egy, a pápai nuncius által szemlátomást támogatott, de mégiscsak a pályája kezdetén álló klerikusnak, aki ráadásul későbbiek során egy alacsonyabb, dékáni tisztséget tölt be. Miután az első adatok Sixtus esztergomi olva-

9 A párizsi egyetem szabályzatára: *Hajnal*, 1921. 76–77. p. Opus győri kanonokra: W. I. 105. p. (1210) A zsinati határozatokra: Kun László emlékeztete. Bevez., vál., jegyz. összcoll. Kristó Gyula. Szeged, 1994. Szegedi középkortörténeti könyvtár 5. (Álmási Tibor fordítása).

10 F. VII. 4. 97 (1244); W. II. 187 (1245); MonStrig I. 370. (1247) W. VII. 272. (1248) Az Eszterházy család és oldalágainak leírásához tartozó oklevéltár. Összcoll.: *Eszterházy* János. Bp., 1901 (a továbbiakban: *Eszterházy*) 6–7. p. (1248); *Békefi Remignél* Sixtus 1241 és 1247 között volt győri éneklőkanonok, *Bedy Vincénél* pedig 1241 és 1254 között. Vö. *Békefi Remig*: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bp., 1910. (a továbbiakban: *Békefi*, 1910) 95–96., 103., 109. p.; *Bedy Vince*: A győri székeskáptalan története. Győregyházmcgyc múltjából III. Győr, 1938. 303. p. Az oklevelek: Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Levéltár. (a továbbiakban: DL) 49672 (1241); F. VII. 4. 97. p. (1244); W. II. 187. p. (1245); Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–IV. Red. Knausz, Ferdinandus et alii. Strigoni, 1874–1999. (a továbbiakban: MonStrig I. 370. p. (1247); W. VII. 272. p. (1248). *Bedy Vince* minden bizonnyal abból indult ki, hogy 1255-ből ismert a Sixtus utáni következő éneklőkanonok.

11 Codex diplomaticus ac epistolaris Slovaciae. Ed. Richard Marsina. Vol. I–II. Bratislava, 1971–1987. (a továbbiakban: *Marsina*) II. 301. p. (1253) Ugyan Rimély Károly — forráshely megjelölése nélkül — az 1269. évnél említi Sixtus pozsonyi dékánágát (*Carolus Rimely*: Capitulum insignis ecclesiae collegiatae Posoniensis ad S. Martinum ep. Olim ss. Salvatore. Posonii, 1880. 250. p.), de ez nehezen ellenőrizhető, mivel a pozsonyi káptalan az 1261 utáni két évtizedben kiadott oklevelei nem tartalmazzak méltóságsort. A dékán későközépkori feladatokról, az cgr káptalan példája alapján vö. *Solyomosi László*: Az cgr káptalan dékánválasztási státútumai a XV. századból. In: Levéltári Közlemények 63. (1992) 137–156. p.

sókanonokságára 1255-ből valók és az időrend lehetővé teszi, elképzelhető, hogy említett három személy mégis azonos volt.¹² Ezek szerint pályafutása a pápai követ *familiájában* kezdődött, majd a győri egyházmegyében folytatódott, ahol a székeskáptalan tagja lett, mindjárt a második (a prépost után következő)¹³ legmagasabb tisztségben, ahonnan a pozsonyi, végül az esztergomi káptalanba került.

E karrierállomások értékeléséhez tartozó tény, hogy erre az időszakra tehető a kanonokok életszínvonalának ugrásszerű emelkedése, egyrészt a káptalani jövedelmek (birtokok, tized stb.) növekedése miatt, másrészt az eredeti *vita communis* megszűnésével a kanonok már önálló jövedelem felett rendelkeztek és külön házakban laktak. Mindezek miatt a kanonokság megbecsült dologgá, kíváncsatos életcélá vált.¹⁴

Azok a körülmények, amelyek Sixtust pályájának ezen a pontján segítették, pontosan nem állapíthatók meg, azonban több tényezővel is lehet számolni az egyházi középrétegbe való kerülésével kapcsolatban. Valószínűleg apja révén került egyházi környezetbe, kezdhette meg tanulmányait valamelyik káptalani iskolában. Ez jelentősen megkönnyítette a kanonokság elnyerésében, mivel a XIV. század közepéig több káptalani stallum volt, mint iskolázott magyar klerikus.¹⁵ Mivel Sixtusnak Hetényben volt öröklött birtoka (*terra hereditaria*), ebből kiindulva a győri vagy az esztergomi káptalani iskolára lehet gondolni. Szűcs Jenő szerint a tatárjárás utáni évtizedekben az elit értelmiség kiképzésének rendszere a következő volt: a király vagy a királyi klerikusokból lett főpapok javadalmakat szereztek tehetséges papjaiknak, akik felnőttként jutottak el egyetemre.¹⁶ Nem tudható, hogy Sixtust ki segítette javadalomhoz, illetve ki nyújtott neki olyan támogatást, amely lehetővé tette külföldön folytatott egyetemi tanulmányait. A későközépkori magyar káptalanok analógiái alapján a XIII. század derekán szóba jöhet főpap vagy világi előkelő, a káptalan közelében birtokló tekintélyes köznemes, egyes püspöki-érseki, káptalani birtok igazgatásában részt vevő kisnemesi egzisztenciájú személy, magas rangú főúri vagy főpapi, esetleg egy udvari funkciót ellátó familiáris rokonsága is. Esélyt növelő tényező volt, ha a jelölt egy kanonok rokona vagy föl-

12 *Békefi*, 1910. 95., 109. p. magyarázat nélkül azonosítja a győri éneklőkanonok és az esztergomi lektor személyét.

13 1241 és 1248 között a győri káptalan kiadványait (vö. 10. sz. jegyz.) záró *series dignitatum*-okban nem szerepelnek olvasókanonokok, talán — miként Pozsonynál — nem is töltötték be c tisztséget.

14 *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 1971 (a továbbiakban: *Mályusz*, 1971.) 62–63. p.

15 *Mályusz*, 1971. 71–72. p.

16 *Szűcs*, 1978. 174–176. p.

dije volt, ha a káptalannal közösen birtokolt egy faluban, illetve ha egyházi szolgálatot teljesített a káptalan székhelyén, vagy ahhoz közel.¹⁷ Sixtus esetében ez utóbbi lehetőségek valószínűsíthetőek leginkább, fentebb említett birtokai és az esztergomi egyházmegyében tevékenykedő klerikusként való említése miatt. E funkciója révén juthatott a pápai legátus kíséretébe és az sem zárható ki, hogy a számára a pápánál diszpenzációt kieszközölő legátus protekciója érvényesült első javadalomszerzésénél.

Az időrendben másodikként megszerzett pozsonyi *dignitas*a szerényebbnek tűnik, bár az oklevelek méltóság-felsorolásánál szintén a harmadik helyen szerepel (a prépost és az éneklőkanonok mögött). Talán az uralkodó helyezte át a közvetlen királyi kegyuraságot élvező pozsonyi társaskáptalan tagjai közé, és ezzel egy másik, az esztergomi egyházmegyébe. Valószínűleg ezáltal nyílt lehetősége az Árpád-kori Magyarország egyik legjelentősebb városába és központjába, Esztergomba, egyszersmind a magyar egyház *mater et caput*jába kerülni, ahol pályafutása kiteljesedett.

Sixtus mester az esztergomi székeskáptalanban két területen működött, annak megfelelően, hogy az olvasókanonok feladata is kettős volt. Eredeti funkciója szerint a *lector* felügyelte a liturgikus szövegek felolvasását az istentiszteletek alkalmával és tagja volt a felszentelésre várókat vizsgáló bizottságnak. Ehhez kapcsolódott a káptalani iskola vezetése is. A III. és a IV. lateráni zsinat 1179-ben és 1215-ben elrendelte, hogy a székesegyházaknál és más egyházi helyeken lássanak el javadalommal egy *magistert*, aki az egyház papjait és a szegényebb tanulókat ingyen tanítja. Magyarországon a XIII. század elejétől fordulnak elő a forrásokban olvasókanonokok. Az iskola irányítása miatt gyakran viselték a *lector*ival felváltva a *scholasticus* címet,¹⁸ így több ízben Sixtus is ezzel a titulussal szerepel az oklevelekben.¹⁹ A XIV. században ugyan az oktatást az olvasókanonokok a helyettesükre (*sublector*) bízták, de Sixtus korában még többnyire maguk látták el ezt a feladatot.²⁰ Ez Magyarországon és Európa-szerte egyaránt két részből állt: elsőként az

17 Köblös József: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. (A budai, fchervári, győri és pozsonyi káptalan adattárával). Bp., 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.) 37–57., 63. p.

18 Békefi, 1910. 38., 65–66., 95., 240. p.

19 Theiner I. 274. p. (502. sz.) (1264); W. VIII. 166–167. p. (1267); MonStrig I. 611–612. p. (1272)

20 Mályusz, 1971. 62–63. p. A 13. századi Magyarországon már ismert az éneklőkanonok (1223-tól) és az olvasókanonok (1265) tisztsége is, vö. Békefi, 1910. 104., 132. p. 1397-ben Esztergomban a *sublector* vezeti, az olvasókanonok ellenőrzésével a káptalani iskolát, vö. Kollányi Ferenc: Visitatio Capituli E[cclesiae] M[etropolitanac] Strigoniensis anno 1397. In: Történelmi Tár Ú. f. 2. Bp., 1901. 71–106., 239–272. p. (a továbbiakban: Visitatio) 91–92. p.

alapvető ismeretek (a keresztény vallás alapjai, latin nyelv, ünnepszámítási módok, gregorián ének) tanításából állt, a következő szintet pedig a „hét szabad művészet” tárgyai jelentették. Ez utóbbinál a fő hangsúly a levélíráson és a fogalmazáson volt. Ezek alapozták meg a káptalani városok (és a jelentősebb kolostorok)²¹ klerikusainak műveltségét, a tatárjárás előtti évtizedben Sixtusét is.

Az olvasókanonok feladatai közé tartozott a hiteleshely vezetése is.²² Az esztergomi káptalan hiteleshelyi oklevéladása — az első ilyen kiadvány 1214-ből való — a XIII. század derekától rendszeres, az 1270-es évektől majdnem minden évből maradt fenn oklevele. E tevékenység illetékessége nagyjából az esztergomi egyházmegye területére terjedt ki.²³ Sixtus neve mintegy 30 ilyen kiadvány *datum per manus* formulájában található meg.²⁴ A káptalani írásbeliségben kifejtett szerepe miatt nevezhette őt 1270-ben Károly szicíliai király esztergomi kancellárnak (*cancellarius Strigoniensis*),²⁵ ezt a címet hazatérte után olykor ő is használta.²⁶ Mindkét, a kanonikátusához kapcsolódó szolgálata az egyházmegye székhelyéhez, Esztergomhoz kötötte.²⁷ Hivatástudatát, önérzetét szépen fejezi ki mandula alakú portrépecsétje, ebben majdnem bokáig érő bő ruhába öltözött, egy könyvvállvány mögötti padon ülő személy jobb kezével a könyvvállványon lévő nyitott könyvben lapoz. (A pecsét körirata: S[IGILLUM] M[AGIS]T[RI] SCHOLASTICI STRIGON[ENSIS]).²⁸

Esztergomi olvasókanonokságát Rómába szóló diplomáciai küldetése szakította meg 1258 és 1264 között, majd egy rövid időre egy másik tisztséget, a komáromi főesperességet is betöltött. Valószínűleg akarata ellenére, mert IV. Orbán pápa 1264. július 15-én meghagyta (Vince) nyitrai püspöknek, hogy Sixtus esztergomi iskolamester, királyi klerikus és követ részére, aki győri egyházmegyében viselt főesperesi hivatalát el akarja hagyni, gondoskodjon tisztségről és javadalommal a zágrábi vagy valamelyik más székesegyházban, esetleg az esztergomi tartomány-

21 Békefi, 1910. 245–266. p.; Mészáros István: Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között. Bp., 1981. 44–53. p.

22 Visitatio, 91. p.

23 Trostovszky Gabriella: Az esztergomi káptalan XIII–XIV. századi oklevelei az Országos Levéltár Diplomatikai Levéltárában. In: Levéltári Közlemények, 60 (1989) 58., 64. p.

24 MonStrig I 424–601. p.; II. 25–179. p. passim.

25 Magyar diplomáciai emlékek az Anjouk korából. Szerk. Wenzel Gusztáv. I–III. kötet. Bp. 1874–1876. (a továbbiakban: MDEA) I. 30. p. (28. sz.)

26 MonStrig I. 611–612. p. (1272 körül), valószínűleg — talán itáliai tapasztalatai miatt is — elegánsabbnak tartotta ezt a titlust.

27 A hiteleshely és az iskola összefüggésére vö. Miklósy Zoltán: Hiteles hely és iskola a középkorban. In: Levéltári Közlemények 18–19. (1940–1941) 170–178. p.

28 DL 40098 (1272. június 12.).

hoz tartozó egyházak egyikében.²⁹ Elképzelhető, hogy a főesperességgel járó feladatoktól akart megszabadulni, ugyanis évenként végig kellett járnia kerületét, tehát Komárom környékét, hogy ellenőrizze a plébánosokat. Jóllehet ez külön pénzbevételel járt, hiszen a plébánosok azon túl, hogy őt és kíséretét eltartották, a főesperesnek *cathedraticum*ot fizettek,³⁰ mégis talán túl sok adminisztratív kötöttséget jelenthetett a tudomány, az oktatás, a királyi diplomácia területén működő értelmiségi számára. A pápai oklevél egyik kitétele alapján, miszerint a kanonikátus járhat lekipásztori teendővel is, fel lehet tenni, hogy kész volt Zágrábba vagy más helyre költözni, és ezzel feladni akár esztergomi javadalmát is, és így egyúttal elhagyni Esztergom városát. Furcsa módon 1264-ben a király május 10-én, ill. a királyné november 11-én kelt oklevelei³¹ következetesen csak esztergomi olvasókanonoknak és királyi, illetve királynéi klerikusnak titulálják, csupán egy alkalommal, IV. Béla 1266. május 9-i adománylevele említi mint komáromi főesperest,³² majd ismét korábbi tisztségében fordul elő a forrásokban. Életét is esztergomi olvasókanonokként fejezte be, 1287-ben már mint „jó emlékezetű” (*bone memorie*) említik, utoljára 1285. április 17-én fordul elő a forrásanyagban élőként, ekkor az esztergomi káptalan megerősítő formulájában szerepel a neve. 1286. augusztus 15-én viszont már Ciprián az esztergomi *lector*.³³ Életrajzi adataiból arra a megállapításra lehet jutni, hogy 65 éves kora körül érhetette a halál.

Kanonoki hivatalához jelentős javadalmak tartoztak. Jövedelmét a káptalan damásdi birtoka után kapta és részesedett azokból a összegekből, amelyek ötödrésze a prépostot illette. Ezek az 1397. évi *canonica visitatio* szerint a káptalan Bars megyei birtokainak, valamint az esztergomi és a kakati (párkányi) várnak a bevételei voltak.³⁴ Jóllehet a javadalomhoz tartozó bevételek ismertek, mégsem lehet

29 Theiner I. 274. p. (502. sz.): „*Sistus... archidiaconatum, quem in ecclesia Jauriensi... se obtinere proponit, velit... libere resignare... in Zagrabiensi vel aliqua cathedrali... in... alia ecclesia provincie Strigoniensis, de personatu vel dignitate cum cura vel sine cura et etiam prebenda, si vacant ad presens vel quam cito se facultas obtulerit... providere procures, faciens eum in ecclesia, in qua ei duxeris providendam, in canonicum recipi et in fratrem, non obstante statuto de certo canonicorum numero...*”

30 Békefi, 1910. 40–41. p.

31 MonStrig I. 500–501. p., 534–536. p. (1264).

32 MonStrig I. 517. p. (1266)

33 MonStrig II. 221. p. (1287), 194–196. p. (1285), 216. p. (1286).

34 1397-ben ezeken túl az olvasókanonokot illető jövedelmek a következők voltak: Bars megyében (a Hegyalatt és Susol tizedkörzeteken kívüli jövedelmek tizede; Nyitra megyében a quarta egészre és a tized fennmaradó részének tizede; Szőgyénben a tized tizede, az esztergomi börtized 20 akó és 2 kanonoki rész levonása után fennmaradó mennyisége kilencedrészének tizede; Esztergomban 2 malom hasznának egy része, ha még egy kanonokságot betöltött); Ebed jöve-

ezeket számszerűsíteni. Az 1332 és 1337 között a pápai tizedjegyzék szerint az esztergomi olvasókanonok három részletben kb. 280 márkát fizetett, de nem lehet tudni, hogy ez az összeírás időtartamára vonatkozik, vagy egy-egy év befizetése. Ez előbbi lehetőséget szem előtt tartva hat éves egyházi jövedelme 2800 márkára tehető, ami tehát éves átlagban 460–470 márkát jelent.³⁵ Ugyanakkor a XV. századi annáták alapján 40 márkára lehet becsülni ezt az összeget, miközben a tizedek értékének megtízszereződése feltételezhető két évszázad alatt! Késő középkori adatok arra mutatnak, hogy egy tekintélyes káptalan magas rangú kanonokainak éves javadalma 150 Ft, azaz kb. 40 марка lehetett.³⁶ A teljes képhez tartozik az is, hogy egyházi jövedelmeihez vámok, földesúri bevételek is csatlakoztak, ezen kívül pedig a kiállított oklevelek után járó illetékből fele-fele arányban osztozott a pecsételésnél jelenlévő kanonoktársaival. A már említett 1397. évi egyházlátogatás szerint zárt oklevélért 12, pátensért 24., a privilégiumért 100 dénárt kellett fizetni.³⁷ Minden bizonnyal a XIII. század második felében is hasonló értékű lehetett a díjszabás, hiszen a keltezetlen (a kutatás szerint a 1300 körüli évekre illetve a XIV. század elejére datált) királyi tanácsi határozat rendelkezik a királyi kancellária, valamint a hiteles helyek által kiállított oklevelek után járó, tartalmuk alapján kirótt kétféle, 12 illetve 100 dénáros illetékekről.³⁸

delmének tizede, a halászlai joggal együtt (ha a halászlát idején Esztergomban tartózkodott); ezeken kívül a közös bevételek egy részéből is kapott. *Kollányi*, 1900 XI–XIII. p.; *Visitatio* 83–85., 93., 260. p.

35 Monumenta Vaticana Hungariae. I/1. Rationes collectorum pontificorum in Hungaria 1281–1375. Bp. 2000. (Reprint) (a továbbiakban: Rationes) 219., 401. p.

36 *Mályusz* 1971. 85. p. Problémát vet fel a többi összeg is a pápai tizedjegyzékben, mert pl. az esztergomi érsek csak 400 márkát fizetett be, ezzel a fenti módon számolva 660–670 марка jön ki átlagos évi tizedbevételeként, ami az olvasókanonokénak csak kevesebb, mint másfélszerese. Ráadásul ismert az a tény, hogy a XIII. század közepén a magyar egyházfő éves egyházi jövedelme 3500 марка, a XIV. század elején 12000 Ft, vagyis 3000 марка. A pápai tizedjegyzékek kiadása elé bevezető tanulmányt író Fejérfpataky László is megjegyezte az esztergomi egyházmegyéből származó adatokkal kapcsolatban, hogy „... beszédettek-e a tizedek a többi évekről is, nincsen tudomásunk, sőt kétes, vajon a följegyzettek is tényleg befolytak-e”. (Rationes, LX.)

37 *Kollányi*, 1900. XXXVII–XXXVIII. p.; *Visitatio*, 93. p.

38 A határozat 19. pontja. Szövege: Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Bp., 1976. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes II.) 389–396. p. Újabbban felmerült, hogy e királyi tanácsi határozat a 15. század elején keletkezett. Vö. *Engel Pál*: Az „1300 körüli” tanácsi határozat keltezéséhez. In: Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. Születésnapjára. Szerk: Fischer Ferenc–Majoros István–Vonyó József. Pécs, 2000. 125–132. p.; *Gerics József*: Kodifikációs kérdések a középkori magyar jogban. In: A történe-

A rendelkezésre álló forrásokból nem lehet megállapítani, hogy az ezekből származó pénzmennyiséget mire fordította, így nincs adat pl. földvásárlásáról (sőt Sixtus adott el hetényi birtokrészeket tekintélyes summáért, 70 márkáért), hasonlóképpen végrendeleteiben csak birtokai szerepelnek.³⁹ Ingó vagyona felhasználásával kapcsolatban ezért csak találgatni lehet. Nyilván sok pénzt emésztettek fel az oktatáshoz nélkülözhetetlen könyvvásárlásai (a korszakból több könyvgyűjtő prépost ismeretes) és nem zárható ki, hogy ő is támogathatta valamelyik — vele rokoni vagy egyéb személyes kapcsolatban álló — klerikus külföldi egyetemjárását, ami szintén felemésztette javadalma egy jelentős részét.

Mint a kanonokok általában, Sixtus szabadon rendelkezett vagyonáról, beleértve még az egyházi jövedelemből szerzeteket is.⁴⁰ 1258-ban rokonai a kedvezményezettek, 1272-ben pedig egyháza. Ekkor társával, Bálint esztergomi éneklőkanonokkal közösen módosították korábbi végrendeletüket, amelyet Fülöp esztergomi érsek kérésére V. István megerősített. Eszerint az esztergomi érsekre, illetve érsekségre hagyta Sixtus Hetény azon részét, amelyet IV. Bélától nyert adományul úgy, hogy élete végéig a hasznát élvezhesse, mégpedig három feltételt kikötve. A már megkezdett Szent Anna-kolostor felépítésére egy alkalommal 20 márkát adjon az érsek, hogy Sixtus halála után a lelki üdvét szolgálja. Ha a Szent István-kápolna mellé 12 kanonoki stallumot létesít az esztergomi főpap, és a kanonokoknak a kápolna melletti szállást meghagyja, ott, ahol Szent István király születését és majdani szentségét Szent István első vértanú jövendölte, akkor a birtok ezekre a célokra szolgáljon, hogy a kanonokoknak ne kelljen kóborolva koldulniuk. Ha pedig ezek nem valósulnának meg, akkor a korábbi végrendelet marad érvényben. Végül mindezek a rendelkezések nem érintik, hogy a székesegyházban két kisebb oltárt kell emelni, Szent Margit tiszteletére az északi, a Mindenszenteknek pedig a déli részen, ahol folyamatosan misét kell mondani.⁴¹

lem és a jog határán. Tanulmányok Kállay István születésének 70. évfordulójára. Szerk.: Scifert Tibor. Bp., 2001. 79–85. p. Amennyiben ez a rendelkezés Zsigmond korából való, akkor nem erősíti meg a(z esztergomi) hiteles hely díjszabások Árpád-kori eredetét.

39 Földvásárlására: MonStrig II. 194–196. p. (1285); végrendeletci: MonStrig I. 451–452. p. (1258 előtt), 606–609. p. (1272)

40 Kollányi Ferenc: A magyar katolikus alsópapság végrendekezési joga, ennek története, jelenlegi állapota és a hagyatékok körül követendő eljárás. Esztergom, 1890. 102., 113. p.

41 MonStrig I. 606–609. p.: „ad hedificacionem loci iam assumpti pro clauistro Beate Anne archiepsicopus, qui est, vel qui pro tempore fuerit, semel tantum non pluries, viginti marcas pro eterna elemosina post mortem ipsius lectoris solvere teneatur... si... archiepsicopus... duodecim canonicos in... capella Sancti Stephani prothomartiris collocaret... sic tamen, ut... canonicorum... sustentacio vite diminucionem non reciperet et canonici... in oprobium cleri non mendicarent hostiatim et canonicorum hospicia iuxta Eandem ecclesiam Sancti Stephani

A Szent István első vértanúnak szentelt kápolna prépostsággá fejlesztése mögött Sixtusnak az Árpádokhoz való kötődése kereshető, különösen, hogy a végrendelet hangsúlyozza az intézménnyel összefüggésben Szent István születési körülményeit. Ezt magyarázzák egyrészt IV. Béla és V. István környezetében végzett, alább részletezendő, fontos politikai megbízatásai, másrészt a XIII. század utolsó harmadában kibontakozó „szent nemzetség” (*beata stirps*) kultusza, ami tovább növelte a két legfontosabb szent király, István és László népszerűségét.⁴² Szintén ez a dinasztikus szentkultusz feltételezhető az egyik segítő szent, Margit — egyébként II. András óta intenzív — tiszteleténél is, hiszen IV. Béla Nyulak-szigeti apáca leányát is már halála után (ami e végrendelet előtt alig két évvel korábban következett be) szentnek tartotta a közvélemény. A másik oltár esetében a motiváció a bűnbocsánat és a túlvilágra való készülődés lehetett.⁴³ A végrendelet kedvezményezettjei közé tartozó Szent Anna-kolostor, amely 1284 előtt épült meg, az esztergomi vár és a város közötti Örményen megtelepedett vilhelmita szerzeteseké volt.⁴⁴ A toszkánai vilhelmiták a többi, főleg Itáliában működő remeterenddel együtt 1256 óta az ágostonos regulát követték és a koldulórendek mintájára a városi lakosság lelki gondozását látták el. Ami talán Sixtus személyét hozzájuk kötötte, túl azon, hogy a király római követeként személyesen is megismerhette őket, az a tanultság és az iskoláztatás terén kifejtett tevékenységük lehetett,⁴⁵ amit az esztergomi káptalani iskolát vezető olvasókanonok is messzemenően támogathattott.

prothomartiris, ubi Beatissimus Stephanum sanctum nomen suum proprium et nativitatis sue pronunciacionem per os Sancti Stephani prothomartiris... Dei... nuncii recepit... fundata remanerent, ne iidem canonici hospicia querendo inciperent divagari et per hoc officia divina remanerent incompleta...” „hoc eciam in medium deducto, quod due aree excepto ara maiori de duabus partibus, una parte a meridionali, que sit fundata in honore Beate Virginis Margarete, alia parte septentrionali, que sit fundata et fabricata in honorem Omnium Sanctorum ac pro remissione omnium peccatorum, ubi continue misse celebrantur inconcusse, premissis ordinationibus non obstantibus...”

42 Klanczay Gábor: Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek Bp., 2000. 243. p. A Szent István–társaskáptalant Kanizsai János esztergomi érsek alapította meg 1390-ben. (Pór Antal: Az esztergomi-várbeli Szent István első vértanúról elnevezett prépostság története. Bp., 1909. 8–9. p.)

43 Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium. III. köt. Bp., 1998. 465–471. p.

44 Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. köt. Bp., 1963–1997. (a továbbiakban: ÁMTF) II. köt. 273–274. p.

45 Mályusz, 1971. 274–279. p.; Balics Lajos: A római katolikus egyház története Magyarországon. II. kötet. II. rész. Bp., 1890. 373–375. p.

A király klerikusa

Sixtus mester pályafutásának következő helyszíne a királyi udvar volt, ahol tatárjárás után fontos változások történtek. Az 1260-as évekre az udvari írásbeliségben jelentős szereppel bíró udvari kápolnából, ahol királyi káplánok vagy királyi klerikusok működtek, különvált a királyi kancellária és az alkalmi oklevélírók helyét állandó nótáriusok vették át. Ezekre nemcsak a hosszú ideig tartó szolgálat volt jellemző, hanem a hivatali előmenetel lehetősége is adott volt. Miután IV. Béla sok esetben szembefordult a pápai politikával, szüksége volt hozzá hűséges és jogban jártos klerikusokra, főleg azért, mert a kor politikai–diplomáciai csatározásainak eszközeit leggyakrabban a kánoni és római jogból merítették. Az uralkodó erre a belső hivatalnoki testületére támaszkodott kormányzati, igazgatási feladatok esetében is. A királyi klerikusok köre 2–3 tucatnyi emberből állt, ezek nem tartózkodtak állandóan a királyi udvarban, mivel egyrészt egyházi javadalmakat töltöttek be, másrészt az országot járták különféle királyi megbízások teljesítése során. Sixtus — fentebb már érintett — *magisteri* címe és a mögötte lévő (jogász) képzettsége alapján ebbe a csoportba sorolható.⁴⁶

1264-ben IV. Orbán pápa, IV. Béla és Mária királyné egy-egy, 1270-ben pedig I. Károly szicíliai király két diplomája is királyi klerikusnak nevezi Sixtust. Mind-egyik esetben kiderül az oklevelek szövegéből, hogy e titulus diplomáciai tevékenységével van kapcsolatban, amelyeket előbb a pápai kúriában, később pedig a dél-itáliai Anjouk udvarában fejtett ki.⁴⁷ Az előbbi megbízatás 1258-ban kezdődött, összefüggésben IV. Béla azon törekvéssel, hogy az 1250-es évek derekától új gárda tagjai képviseljék politikáját a római kúriában. Szűcs Jenő megfigyelése szerint e diplomaták közös jellemzői a következők voltak: királyi klerikusként tevékenykedtek, egyházi státusukra és iskolázottságukra utaló *magister* címet viseltek, az egyházi hierarchia középső (préposti, oszlopos kanonoki és főesperesi) rétegéből kerültek ki, végül javadalmaikat udvari szolgálatuk viszonzásaként, a királytól kapták a pozsonyi káptalanban (amely királyi kegyuraságot élvezett), illetve Esztergomban. Közülük Sixtus az első állandó követ, aki hat éven át, megszakítás nélkül Rómában tartózkodott. Az egyes diplomaták további karrierjében

46 Szűcs, 1978. 162–166. p. E kérdéskört érinti még *Gerics József*: Adalékok a Kézai-krónika problémáinak megoldásához. In: *Annales Universitatis Budapestincensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica I. Bp., 1957. 116–117. p.*

47 1264: *MonStrig I. 500–501., 517. p.* (Mária királyné oklevele királynéi klerikusnak titulálja.); *Theiner I. 274. p. (502. sz.)*; 1270: *I Registri della Cancellaria Angioina. Ricostruiti da Riccardo Filangieri con la collaborazione archivisti napoletani. VII. 1269–1272. A cura di Iole Mazzoleni. Napoli, 1955. (a továbbiakban: I Registri) VII. 22. p. (69., 70. sz.)*

is találhatóak hasonló elemek: a római kiküldetés a pálya középső szakasza volt, amely után fehérvári prépostok és a kancelláriát ténylegesen vezető alkancellárok lettek, majd püspökök. Sixtus a kivételek közé tartozik: Rómából való visszatérése után nem kapta meg a fehérvári prépostságot, mert ez a javadalom be volt töltve, nem lehetett püspök a származása miatt, viszont még egy alkalommal volt a magyar uralkodó követe.⁴⁸

Konkrét diplomáciai feladata nem ismeretes, de a pápák és IV. Béla levélváltásai-ból ez rekonstruálható. Az 1250-es évektől folyamatosan napirenden volt a kegyúri jog kérdése, azaz hogy egyes egyházi javadalmakat ki töltsön be, a király vagy a pápa. Közismert példa erre Timót zágrábi püspök esete. IV. Orbán pápa beavatkozott a két uralkodó, IV. Béla és István viszályába is, 1263-ban gyóntatóját, Velascót küldte Magyarországra, hogy kettejük megállapodását újratárgyalassa, ezt azonban IV. Béla visszautasította. Mivel az ifjabb király megsértette a békét, IV. Béla Sixtust küldte Rómába, hogy a pápa jobb belátásra bírja az Istvánt támogató főpapokat. Bár nem volt reális alapja, az 1255-ben az addig magyar hűbéres Halicsot leigázó tatárok által 1259-ben és 1264-ben felajánlott szövetség kérdésében is állást foglalt a pápa. Sixtus tevékenységét IV. Béla (1264-ben és 1266-ban) és felesége, Mária (1264-ben) birtokadományokkal jutalmazta a Komárom megyei Hetényben és Radványban, az erről szóló oklevelek — hasonló tartalmú és szövegű — narratívái külön is összefoglalják érdemeit. Ezek kiemelik az ország java érdekében vállalt tengeri és szárazföldi utazásainak nehézségeit, a fáradtságos és heves vitákat az ellenfelekkel, valamint azt, hogy a rábízott igen fontos ügyekben a római kúriában a királyt és koronájának jogait hűségesen és hozzáértően megvédte, mindezeket sok esztendőn keresztül.⁴⁹ Diplomáciai működése nemcsak a magyar uralkodó, hanem a pápa elismerését is kivívta, erre utal pápai kápláni címe is és a római főpap közbenjárása második magyarországi

48 Szűcs, 1978. 172–173. p.

49 Három oklevél tartalmaz ilyen narratívát, kettő — azonos szöveggel — IV. Béla (MonStrig I. 500–501.; 534–536. p.), egy pedig — néhány ponton eltérően megfogalmazva — Mária királyné (MonStrig I. 517. p.) oklevelében. Az első típus: „*missus per Nos ad Curiam Romanam, ibidem pro regie dignitatis honore et bono statu Regni nostri, spretis capitalibus inimicis adversariorum et emulorum nostrorum, aeris intemperie et aliis incommodis innumerabilibus, per multos annos subeundo iurgiorum laboriosum certamen, defendisset Nos et iura corone nostre fideliter et prudenter, alia quoque plurima nostra et Regni nostri negocia sibi in prefata Curia ad promovendum commissa, laudabiliter et utiliter procurando...*” A második: „*tam... Bele... regi, quam Nobis et corone regie honus laboriosi itineris, ad Curiam Romanam frequenter eundo, subiens nostra ibidem et corone regie arduissima negocia per multos annos moram trahendo ibidem ad honorem regie magnificencie et nostrum procuraverit fideliter, laudabiliter et prudenter, non dubitando se exponere terre, maris ac emulorum nostrorum periculis et fortune...*”

javadalomszerzését segítve. Római követségének időszakából ismert egy társa is: Egyed Győr egyházmegyi pap.⁵⁰

Második legációja, mint fentebb kiderült, szokatlan a korszak királyi klerikusi karrierállomásainak tükrében, megbízatása ezúttal a szicíliai király udvarába szólította. A küldetés háttérében az 1266-ban a Hohenstaufok dél-itáliai területeit megszerző I. Anjou Károly külpolitikája állt, aki egy, a Földközi-tenger keleti medencéjére kiterjedő birodalmat akart létrehozni, Velence, Genova és Bizánc ellenében.⁵¹ Ehhez szüksége volt Magyarországnak szövetségére, az Adriai-tenger (vagyis Dalmácia) és az Észak-Balkán (vagyis Szerbia, Bulgária) viszonylatában. Károly már 1267-től törekedett házassági kapcsolatra az Árpádokkal is, megözvegyülése után először az apáca Margit királylánnyal akart frigyre lépni. 1269-ben két magyar követség (IV. Béla királyé és István ifjabb királyé) is járt Apuliában és a házassági szerződésről tárgyalt, a harmadik pedig, 1270 májusában István leányát, Máriát vitte el Nápolyba. (E házasság révén jutottak később Magyarország trónjára a nápolyi Anjouk). A kíséretből csak egy személy ismert forrásszerűen (Csák nem-beli Tamás özvegye, Ágnes, aki Erzsébet udvarhölgye és talán Mária dajkája volt). Szűcs Jenő azonban valószínűsítette a küldöttség „reprezentatív” vezetőjét, a krónikaíró Ákos mestert, valamint a diplomáciai „szakértőjét”, Sixtust, akire nemcsak itáliai helyismerete és diplomataként való tevékenysége miatt eshetett a választás, hanem mert annak a IV. Orbán pápának volt a diplomatája 1261 és 1264 között, aki Anjou Károlyt támogatta Dél-Itália és Szicília megszerzésében.⁵²

Sixtus mester dél-itáliai tartózkodására három forrásos utalás, Károly király három mandátuma maradt fenn 1270 végéről. November 30-án egyrészt a nápolyi tartományfőnöknek, *baillinak* (*baiulus*) megparancsolta, hogy fizessék ki az udvar rendelete értelmében egy teherhordó és négy hátszló eltartását, amelyeket a Károly királyhoz tartó Sixtus, a magyar király klerikusa és követe rendelkezésére bocsátottak, valamint a melléjük rendelt fegyveres kíséret tagjainak nyolc napig tartó szolgálatát. Másrészt az összes bírójának (*iustitarius*) és tiszttartójának (*officialis*) meghagyta, hogy illő tisztelettel fogadják a követet, aki a magyar és a szicíliai ki-

50 *Fraknoi Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékekkel I. Bp., 1901. 72–78. p. Sixtust IV. Orbán nevezte 1264-ben káplánjának, amikor számára javadalmat kért a nyitrai püspöktől: Theiner I. 274. p. (502. sz.) Ugyanő, szintén 1264-ben Sixtus összes funkcióját megnevezi, vö. Budapest történetének okleveles emlékei. Csánki Dezso gyűjtését kieg. és s. a. r. Gárdonyi Albert. Bp., 1936. I. 79–80. p.: „*magister Xistus capellanus noster, clericus et nuntius... Bele regis et regine Vngarie*”. Egydcrc uo.

51 Szűcs, 1973. 841–843. p.; Steven Runciman: A szicíliai vccsernye. Ford. Bánki Vera. Bp., 1999. 147–161. p.

52 Szűcs, 1973. 844–850. p.

rály fontos ügyeiben az utóbbi elé igyekszik. December 27-én messinai titkárhelyettesének (*vicesecretus*) rendelte el, hogy Rajnald, a magyar diplomata és kíséretének költségeire utaljon ki 10–15 uncia aranyat. Mindezekből kiderül az is, hogy az Anjou uralkodó Sixtus mellé delegálta *notarius*át, a firenzei Beni Rajnaldot.⁵³ A követség útvonala a következő lehetett: miután Dalmáciából indulva áthajózták az Adriai-tengert és kikötöttek az apuliai Barlettában, Nápoly felé tartottak, majd dél felé fordulva, Campanián és Calabrián keresztül Catonába, és végül Messinába érkeztek. 1271. január 13-a után fogadta őket Károly, ezt követően a király és udvartartása társaságában együtt haladtak Róma felé Apulia, Capua és Terra di Lavoro érintésével, majd minden bizonnyal április–május folyamán San Germano és Montecassino környékén hagyták el a szicíliai királyt és tértek haza az Adriai-tengeren át Dalmácia felé. Sixtus 1271. június 28-án már jelen volt egy, az esztergomi káptalan előtt írásba foglalt birtokosztálynál.⁵⁴

Szücs Jenő Sixtus mester második, dél-itáliai útja kapcsán további, a magyar, sőt az egyetemes művelődéstörténet szempontjából fontos megállapításokat tett. Megfigyelése szerint Sixtusék fentebb ismertetett útvonala nagyrészt megegyezik a Kézai-féle hun-történetben szereplő Zoard hun kapitány itteni kalandozásával. Ez alapján valószínűnek tartotta, hogy Kézai Sixtus familiájának tagjaként részt vett a Károlyhoz küldött követségben, és az utazás során megismert város- és táj neveket használta fel a fiktív esemény leírásakor. E kíséretben feltételezi Magyarországi András (*Andreas Ungarus*) jelenlétét is, aki IV. Béla, majd V. István udvari káplánja volt. A küldetés során, 1271 tavaszán, a Catonából Rómába tartó utazás alatt kerülhetett IX. Lajos francia király fiának, Péter alençon-i grófnak a szolgálataiba. 1271–1272-ben írta meg Anjou Károly hatalomra kerülésének — pápápar

53 I Registri VII. 22. p. (69. sz.): „*V equitaturas, unam ad bastam et IV ad sellas, ad opus mag[istri] Sisti cler[fici] et nuntii... regis Ungarie ad regiam proficiscentis presentiam conducentes, loerium per VIII dies patronis equitaturarum ipsarum... iuxta assisiam Curie persolvatis, deinceps pro illis diebus, quibus in servitio dicti nuntii per licteras mag[istri] Ranerii...regis not[arii] vobis...equitaturas fuisse constiterit, pred[icti] patronis equitaturarum huiusmodi iuxta memoratam assisiam soluturi*”; I Registri VII. 22. p. (70. sz.): „*cum vero mag[ister] Sistus nuncius et cler[ficus] regis Ungarie, pro magnis... negotiis ipsius... regis Ungarie ac... regis Sicilie ad ipsius dom[ini] regis in Siciliam presentiam accedat ...*” „*deputavimus ad aduocendum eundem nuntium mag[istrum] Raynerium de Florentia... regis Sicilie not[arius]*”; MDEA I. 30. p. (28. sz.): „*assignare... decem vel usque quindecim uncias auri de pecunia curie officii sui... notario Raynerio Beni pro expensis magistri Sisti, cancellarii Strigoniensis, nuntii regis Ungarie et familie sue esistenti in Messena*”

54 W. VIII. 353–356. p. (1271): „*presentibus magistro Syxto lectore...*”

szempontból elmesélt — történetét (*Descriptio victoriae a Karolo reportatae*) ami a korszak, főleg a beneventói ütközet legfontosabb forrása.⁵⁵

Sixtus kormányzati működésének harmadik terepe nem diplomáciai, hanem belpolitikai–igazgatási jellegű volt, bár jogérzékre, tárgyalási készségre itt is szüksége lehetett. 1271. augusztusában, miután Otakár cseh király támadása során a nyitrai egyház oklevelei is elpusztultak, V. István Benedek aradi préposttal és Mihály nyitrai ispánnal együtt abba a bizottságba jelölte, amely Vince nyitrai püspök kérésére az egyházmegye birtokait írta össze.⁵⁶

Ehhez hasonló, de nagyobb jelentőségű küldetés volt a királyi szolgálatónépek és birtokainak rendezése a következő év első felében. A XIII. század — különösen a tatárjárás előtti évtizedek — eseményei között meghatározó jelentőségű volt a királyi birtokadományok felülvizsgálata és a birtokviszonyok rendezése. A birtokrestaurációs politikában több szakasz különíthető el. A harmadik, 1239 és 1241 közötti fázisban került sor a királyi vár- és udvari szervezet népeire rótt kötelezettségek felülvizsgálatára. Ez illeszkedett a korábbi, a birtokviszavételek által jellemzett akciók koncepciójához, amennyiben a visszaszerzett királyi földek után a népek helyzetét, funkcióját is rendezni kellett a királyi udvarszervezet újjászervezéséhez, a felvidéki erdőispánságok vármegyékbe történő integrációjához.⁵⁷ IV. Béla a tatárjárás után is folytatta ezt a birtokpolitikát, ennek keretében pl. 1254–1255-ben „Balog” (*Sinister*) Miklós királyi asztalnokmester Somogy, Veszprém és Zala megyében folytatott vizsgálatokat az udvarnokföldekre vonatkozóan („*iudex super iudicandis terris udvornicorum ex speciali mandato Bele... regis Ungarorum constitutus*”).⁵⁸

V. István uralkodása alatt ezek a birtokrendezések újrakezdődtek. 1270-ben, miután a kormányrudat átvette, néhány országrészt személyesen járt be, másokat pedig bírák által vizsgáltatott át. Ennek során Vas megyében az uralkodó összehívta a nemes várjobbágyokat, várnépeket és egyéb lakosokat, amely során tömördi várnépek próbálták visszaszerezni két ekényi földjüket. Az igazság kiderítésére

55 Sziűcs, 1973. 851–854. p., az érvek részletezésével.

56 F. VII. 2. 150–155. p.

57 Rákos István: IV. Béla birtokrestaurációs politikája. In: AUSZAH 47. (1974), különösen 9–10. és 20–21. p. Kis Péter: Megjegyzések a királyi szolgálatónépi szervezet 13–14. századi történetéhez. In: Tanulmányok a középkori magyar történelemből. Az I. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. július 2.) előadásai. Szerk.: Homonnai Sarolta–Piti Ferenc–Tóth Ildikó. Szeged, 1999. 42–43. p.

58 A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. II. Szerk.: Erdélyi László, Sörös Pongrác I–XII/B. Bp., 1902–1916. (a továbbiakban: Prendtört) II. 291–292. p. (1254); Hazai Okmánytár. Szerk.: Nagy Imre et alii. I–VIII. Győr–Bp., 1865–1891. V. 26–28. p. (1255); Prendtört VIII. 292–293. p. (1255)

három fős bizottságot nevezett ki, amelynek tagjai Gergely királynéi tárnokmester és vasi ispán, Ják nembeli Bertalan, valamint Mihály udvari notarius voltak („*iudices seu inquisitores veritatis*”), akik végül a várnépek ellen ítélték.⁵⁹

1272 elején Sixtus kapott megbízást, mint a király által az egész ország területére kinevezett, az udvarnokföldek után nyomozó bíró („*iudex super terris uduornicorum a ... Stephano ... rege Hungarie per totum regnum suum pro ipso constitutus*”). Hat — ezek közül négy napi dátummal ellátott — oklevél maradt fenn, amely erről a tevékenységről szó, ezek alapján részben rekonstruálható Sixtus körútja is. Januárban és februárban Veszprém megyében a berényi és becsei, valamint a kertai udvarnokok által vitatott földek ügyében nyomozott, illetve Zala megyében tevékenykedett, amely során Tótiban a hercegi népek és nemesek birtokait határoltatta el, illetve elutasította a zalai udarnok-ispán panaszát, amely szerint a veszprémi káptalan jogtalanul idegenített el nyolc udarnok-mansiót Vászolyban. Júniusban már Vas megyében járt, ahol a sági udvarnokispánság borosdi udvarnokaival szemben Ják nembeli Sándor és Csépán javára döntött. A két időpont, tehát február és június között járhatott Somogy megyében, amikor megállapodást eszközölt ki a tardi udvarnokok és a pannonthalmi apátság között. Mivel ez utóbbi helyszín miatt egyértelműen nem illeszthető össze a Veszprém–Zala–Somogy–Vas megyéket érintő itinerárium, ráadásul Somogy megyei működése csak egy 1273. évi oklevél keltezetlen tartalmi kivonatából ismert, természetesen elképzelhető, hogy két különböző akcióról van szó.⁶⁰ Szűcs Jenő feltételezte, hogy Kézai még ekkor is Sixtus kíséretében volt, és az itt szerzett tapasztalatait gestájának az udvarnokokról szóló második függelékének megírásakor hasznosította.⁶¹

59 Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. Hrsgg. Von Hans Wagner–Irmtraut Lindeck-Pozza. I–V. Graz–Köln, 1955–1999 (Publikationen des Institut für Österreichische Geschichtsforschung) (a továbbiakban: Urk Burg) I. 383. p. (1270) „*post adeptum tocus regni Hungarie... gubernaculum peragratis quibusdam partibus regni nostri ad alias vero propter iurium regalium reformationem iudicibus transmissis...*” Vas vármegyébe érkezve elrendelte, hogy hívják össze a megyebeli nemes várjobbágyokat, várnépeket és más lakosokat „*in congregacione, quam ibidem de nobilibus iobagionibus castri, castrensibus et aliis incolis eiusdem provincie facta primitus proclamacione... convocari...*”

60 Kerta (Veszprém megye): W. VIII. 402. p. (1272. január 21.); Berény és Becse (Veszprém megye): W. VIII. 401. p. (1272. február 17. – Wenzelnél január 21-i kelettel); Tóti (Zala megye): Esterházy 9–10. p. (1272 február 2.); Vászoly (Veszprém megye): Az Árpád-házi királyok oklevelcinek kritikai jegyzéke. Szerk.: Szentpétery Imre–Borsa Iván. Bp., 1923–1987. 2208. sz. (1272); Ság (Vas vármegye): Urk Burg II. 21–22. p. (1272); Tard (Somogy megye): Prendtört II. 341–342. p. (1973).

61 Szűcs, 1973 855. p.

Az 1240-es évek végétől újrainduló birtokvizsgálatok lebonyolítója általában egy bizottság volt, rendszerint egy főméltóságot és egy püspökséget viselő taggal, de előfordult hogy világi méltóságviselő vagy egy egyházi személy egyedül vezette a nyomozást ezekben az ügyekben. Így 1255-ben Vas megyében Amadé győri püspök, Nyitra megyében pedig Benedek esztergomi érsek, királyi kancellár járt el.⁶² Az itt felsorolt egyháznagyok közé tehető Sixtus 1272. évi speciális tisztsége, és mint az alábbiakból kiderül, a már diplomataként megszerzett rutinja, jogérzéke mellett egyéb okok is közrejátszhattak megbízatásában.

A Komárom megyei köznemes

Az Árpád-kori egyházi középréteg sok szereplőjével ellentétben szerencsés módon a fennmaradt adatokból viszonylag jól körvonalazható az a környezet, ahonnan Sixtus karrierje elindult. Igaz, egy fontos körülmény már az elején ismeretlen. Nem dönthető el ugyanis, hogy az említett áldozópap kizárólag Sixtusnak volt-e az apja vagy többi testvérének is. Rokonságára, családi hátterére viszont vannak egymással összefüggő források. 1258-ban Sixtus mester engedélyt kért IV. Béla királytól, hogy a Komárom megyei Hetény faluban lévő örökletes jogon (*iure hereditario*) bírt földjét unokaöccseire, nővérének, Johannának és a Szöllős faluból való Arnold fiának, Lörincnek nem egyházi pályára lépett gyermekeire hagyassa, mivel nincsen vérrokona, akire az ország szokásai szerint atyai öröklött javait testálhatná.⁶³ Kilenc évvel később a szintén Komárom megyei Radványt kapják közösen IV. Bélától.⁶⁴ 1287-ből, már Sixtus halála után bukkan fel az esztergomi káptalan oklevelében egy másik sógora, Macsalai Ompud, akinek még életében négyekényi földet adott, szintén Hetényben.⁶⁵ Nehezen értelmezhető módon

62 Urk Burg I. 238. p. (1255 – Vas); Marsina II. 197–198. p. (1255 – Nyitra).

63 MonStrig. I. 451–452. p. (1258): „*neminem, prout asseruit, haberet de consanguinitate sua, qui sibi in bonis suis patrimonialibus secundum regni consuetudinem ex testamento vel ab intesto succedere debuisset...*” „*nepotibus suis ex sorore dumtaxat laicis, filiis videlicet Laurencii, filii Arnoldi de villa Sceuleus... sive inter vivos donandi, seu in testamento relinquendi liberam... habeat potestatem...*” Sixtus nővérének nevét IV. Béla egy további, csak tartalmi átirásban megmaradt oklevele tartotta fenn, vö. MonStrig II. 221. p. (1287): „*ad dominam Joannam, sororem suam, relictam Laurencii de Zeleus et filios eorum, nepotes suos...*”

64 W. VIII. 166–167. p. (1267): „*ab eo et suis nepotibus ex sorore filiis, videlicet Laurencii de Heten... possidendam...*”

65 MonStrig II. 221. p. (1287) Ebben Machala-i Ompudynus „*gener magistri Sixti bone memorie quondam ecclesie nostre lectoris...*”. Ugyanitt négyekényi hetényi földről mondja, hogy „*per ipsum magistrum Sixtum adhuc viventem dixit fuisse donatam...*”

1272-ben, Sixtusnak az esztergomi egyház javára tett végrendeletéből kiderül, hogy mégiscsak volt vérrokona, atyafia (*frater*), akivel Hetény egy — további — részét közösen birtokolta és amelyet ráhagyott. Nevét nem örizte meg az oklevél, csak azt lehet innen megtudni róla, hogy örököse nem volt és már igen idős volt ekkor.⁶⁶ E furcsaság talán úgy magyarázható, hogy Sixtus *fratere* már 1258-ben is gyermektelen és elég öreg lehetett, így nem zárható ki, hogy megegyeztek a közös birtoklásról, illetve az öröklésről, emiatt állította akkor az esztergomi olvasókanonok, hogy nincs senki a vérrokonságából.

Az adatok jó része, mint látható egy Komárom megyei faluhoz, Hetényhez kapcsolódik. A *villa* Árpád-kori történetét okleveles adatok és régészeti leletek alapján elég jól fel lehet vázolni. Eszerint Hetényt a Zsitva medre a régi torkolatvidéke környékén kettéosztotta, délre, a jobb parton volt Sixtus öröklött birtoka (*terra hereditaria*), amely egy prédiüm-szerű település lehetett, házakkal és egy Szűz Mária tiszteletére emelt templommal. Alighanem Sixtus rokonsága együtt birtokolta e területet, amíg ez az atyafiság a 13. század derekára fiúágon a kihalás szélére került. A falu északi, bal parti részén pedig királyi és királynéi földek terültek el, ahol királyi lovászok és egy csősz, rajtuk kívül bányai és komáromi várjobbágyok, valamint királynéi „emberek” éltek. E két településrészt 1266-ig Sixtusék és a királyi, illetve királynéi népek közösen, osztatlanul (*mixtim, indiviso*) használták, ekkor viszont elhatárolták ezeket.⁶⁷ Mindezek alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy Sixtus mester köznemesi családja viszonylag szerény vagyonnal rendelkezett (egy falurész) és archaikus keretek között gazdálkodott és élt (nem egyéni, hanem közös földhasználat állt fenn a rokonságon belül, illetve a szomszédokkal).

Megkockáztatható egyébként az a feltevés is, hogy azért is esett Sixtusra V. István választása az udvarnokföldek országos felülvizsgálatának irányításában, mert a királyi népek jogviszonyait, a nemesekkel közös földbirtoklásból fakadó speciális problémáit „testközelből”, eleven példákon keresztül ismerte meg. Minderre — ahogy ez a fentiekből kitűnik — Hetényben bőven volt lehetősége.

Birtokszerzései is megfeleltethetőek az eddig megismert Komárom megyei szűkebb pátriájával. Hetényben IV. Bélától 1264-ben kapott adományba több mint 15 *mansioni* földet, ahol királyi népek és várjobbágyok éltek, Mária királynétól

66 MonStrig I. 606–609. p. (1272). Eszerint Hetény azt a részét átengedi *frater*ének és örököseinek, ha túléli Sixtust és lesznek örökösei, ha pedig örökös nélkül hunyna el, mivel igen idős, akkor az esztergomi székeskáptalanra száll a kérdéses birtokrész. „*idem fratri suo, si supervixerit et heredes habuerit, suis heredibus concessit... possidendam, si autem sine herede decesserit, cum sit etate annosus...*”

67 Benkő, 1980. 12. p.; ÁMTF III. 421–423. p.; MonStrig I. 500–501. p. (1264); 517. p. (1264); 534–536. p. (1266).

pedig királynéi népeket földjükkel együtt.⁶⁸ Ezt követte egy hasonló adomány 1267-ben, amikor IV. Béla a királyi lovászok és asztalnokok Radvány nevű földjét adta neki. Radvány szintén Komárom megyében volt, a Duna bal partján, nem messze a Zsitva régi torkolatától, a szintén Zsitva parti Heténytől mindössze néhány kilométerre.⁶⁹ Ez a tény arra is utalhat, hogy Sixtus elkezdett egy kisebb, Komárom megyei, Zsitvatorok környéki uradalmat kiépíteni.

Ezt a képet a vele kapcsolatban álló személyekkel kapcsolatos egyéb információkkal lehet kikerekíteni. Sixtus mester legkorábban előforduló sógora, Lőrinc (Johanna nevű nővérének a férje) predikatívuma szerint Szöllősről származott, vagy ott volt birtokos. Ez a Szöllős minden bizonnyal azonos a Heténnyel északkelet felől szomszédos faluval. Lőrinc az 1260-as években mind a két helyen birtokolt, ezért nem véletlen, hogy az oklevelek hol Szöllőssinek, hol pedig Hetényinek nevezik.⁷⁰ Az 1287-ben felbukkanó másik sógor (*gener*), Ompud előnevében szereplő Macsala vagy Mocso(d)la (*Machala*) Radvánnyal határos dél felől, és Heténytől keletre nem nagy távolságra feküdt.⁷¹

A felsorolásban meg kell megemlíteni Szécs nembeli [Komáromi] Mikó fia Mikó ispánt, aki további szálaikon köthető az említett helyekhez és személyekhez. A Szécs nemzetség birtokai Nyitra és Komárom megyében voltak, ismert tagjai Mikó ispán fiai, Jakab és Mikó, akik 1275 és 1287 között fordulnak elő az oklevelekben.⁷² 1285 előtt a jómódú köznemesnek tekinthető Mikó megszerezte az esztergomi érsek Szöllős és Födemes közötti földjeit, 70 márkáért megvette Sixtustól azokat a hetényi földjeit, amit neki a király és a királyné adományozott.⁷³ Ezeket aztán 1285-ben 50 márkáért eladta sógorának (*gener*), Vázsony nembeli Móríc-nak. 1287-ben pedig Macsalai Ompudtól Mikó és Móríc közösen megvették két márká ezüstért Sixtustól kapott négyekényi hetényi birtokát. Mikónak ezen felül

68 MonStrig I. 500–501. p. (1264); 517. p. (1264) Bár csak az utóbbi, királynéi oklevél rendelkezik a birtokon élő népekről úgy, hogy akik nem fogadják el — nyilván a birtoklás megváltozása miatt — lakóhelyként ezt a földet, azokat eltávolíttatja onnét („*homines nostros, qui incolatum eiusdem terre renuerant, inde fecimus removeri...*”), valószínűleg az itteni királyi adomány is hasonló tartalmú lehetett. Vö. *Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon*. Bp., 1998. 170–171. p.

69 W. VIII. 166–167. p. (1267); ÁMTF III. térképmelléklete Komárom megyéhez.

70 MonStrig I. 451–452. p. (1258); W. VIII. 166–167. p. (1267); MonStrig II. 221. p. (1287); Szöllős lokalizációjához vö. ÁMTF III. 457. p., ill. a Komárom megyét ábrázoló térképmellékletet.

71 MonStrig II. 221. p. (1287)

72 *Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. I–III. Bp., 1900–1901. Reprint: Bp., 1995. 996. p.

73 MonStrig II. 194–196. p.

1305-ben birtokrésze volt még Örsön is (ez a település északról Szöllőssel, keletről Macsalával, nyugatról Heténnyel volt határos).⁷⁴ A fenti személyek közül Móric nemcsak Sixtusszal való ügyletei révén kötődött az esztergomi egyházhoz, hanem oly módon is, hogy az 1279 után az esztergomi érseki széket betöltő Lodomérnek vérrokona (*consanguineus*) és — legalábbis 1284-től — *officialisa* volt.⁷⁵ Még egy személy ismert Sixtus köréből, Zolad nevű szervienese, aki ura megbízásából 1272-ben a fehérvári káptalannal átíratatta Mária királyné Hetényre vonatkozó adománylevelét.⁷⁶ Őt nehéz beazonosítani, de valószínűleg szintén dominusának földije, esetleg rokona lehetett.

Látható tehát, hogy ezek a személyek egy jól körülhatárolható régióra mutatnak, nevezetesen Komárom megye Komáromtól keletre eső, Duna jobb parti sávjára, ill. a Zsitva alsó- és torkolati szakaszára. Tágabb körzetét pedig pályakezdésének színhelyei: Győr, Pozsony és Esztergom jelölik ki. Erről a mikrokozmoszról még azt is el lehet mondani, hogy birtokviszonyai szerint három csoportot lehet itt elkülöníteni, mégpedig úgy, hogy e kategóriák vegyesen, olykor egy falun belül jelentkeznek: egy részről királyi szolgáltatónépek, várjobbágyok, másrészt az esztergomi érsek birtokai és népei (ide tartozik, hogy Vázsony nembeli Móric az esztergomi érsek *officialisa*), harmadrészt végül kismemesi–köznemesi egzisztenciák léteztek e régióban.⁷⁷ Mindezek mintha meg is határozták volna Sixtus életútját: személyi-rokoni kapcsolatok, egyházi pálya Esztergomban, uralkodói *donatiók*, uralkodótól való megbízás a királyi földek és népek rendezésekor.

Végezetül azt lehet hangsúlyozni, hogy Sixtus életrajza — akinek személyével a magyar kutatás már foglalkozott — alkalmas egy klerikusi pálya modellezésére. A viszonylag kedvező forrásadottságnak köszönhetően néhány fontos részlet (többek között „szűkebb pátriája”, rokonsága, karrierjének indulása, diplomácia feladatának konkrét tartalma) is megismerhető, ezáltal nemcsak az általános, hanem az egyedi vonások megragadását is lehetővé teszi.

74 MonStrig II. 221. p. (1287); uo. 561. p. (1305).

75 Kis Péter: Az esztergomi érsekek uradalomszervezése a XIII. század második felében. In: „Magyaroknak elcíröl”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: Piti Ferenc, szerkesztőtárs: Szabados György. Szeged, 2000. 240–241. p.

76 MonStrig I. 632. p.

77 Komárom megye c részének Árpád-kor végi birtokviszonyait a következőképpen lehet vázolni. Királyi–királynéi népek: Hetény, Keszi, Kürt, Lándor, Madar, Mercsej, Mocs, Macsala, Örs, Pat, Radvány, Virt, Zsitvató/Keltkő; esztergomi érsek: Lándor, Örs, Pat, Virt; kismemesi–köznemesek: Madar, Mercsej, Mocs, Örs, Szöllős, Radvány. Vö. ÁMTF III. 402–465. p. passim, valamint a Komárom megyét ábrázoló térképmelléklet.

SZENDE KATALIN

EGY GYŐRI ÚR SOPRONBAN: ALFÖLDY BÁLINT KIRÁLYI
HARMINCADOS († 1493)

A háttér: Győr és Sopron kapcsolatai a késő-középkorban

Aki az elmúlt évtizedekben hosszabb-rövidebb időt Győrben vagy Sopronban töltött és dolgozott, a mindennapi életben lépten-nyomon tapasztalta a két város intézményeinek, gazdasági életének, és ezen keresztül lakosságuk egy részének szoros együttműködését és egymásra utaltságát. Az ünnepektől személyek kapcsán szinte természetesen adódik a kérdés: milyenek voltak Győr és Sopron kapcsolatai az elmúlt évszázadokban, amikor a két város két önálló megye élén állt, amikor máshol húzódtak az országhatárok, és mások voltak a közlekedés feltételei? Hogyan tükröződött a két város viszonya az egyének, a családok szintjén? Eredeti elképzelésem szerint köszöntő írásomban ezt a kérdéskört szerettem volna körüljárni a XIV. század vége és a XVI. század eleje közötti időszakban.¹

A témára vonatkozó, zömmel Sopronban fennmaradt források áttekintése azonban a vártnál szegényesebb képet adott. A legszorosabb kapcsolatokat — a várakozásoknak megfelelően — az egyházigazgatás terén találjuk, mivel a legkorábbi alapításuk közé tartozó győri püspökség illetékességi köre az államalapítástól napjainkig felöleli a soproni főesperességet is. A győri püspök és az általa vezetett káptalan befolyása több szinten is tükröződik a soproni dokumentumokban. A legtermészetesebb kapcsolódási pont az egyházi adminisztráció és az egyházfegyelem területe volt. Bár kegyúri jogánál fogva Sopron városa maga választotta plébánosát és javadalmas papjait, az egyháziak feletti bíraskodás, a köztük támadt viszályok rendezése a püspök hivatali kötelessége volt. Az ügyek kivizsgálása, a tárgyalások megtartása az érintett egyházi személyeken túl a két város világi lakóinak

1 Az Északnyugat-Dunántúl városias településeinek hierarchikus áttekintését adja: *Kubinyi András*: Csepreg a Nyugat-Dunántúl középkori városhálójában. In: *Tanulmányok Csepreg történetéből*. Szerk.: Dénes József. Csepreg, 1996. 130–148. p. (A továbbiakban: *Kubinyi*, Csepreg.) E tanulmány azonban nem tekinti feladatának a térség központi helyi egymás közti kapcsolatának vizsgálatát.

utazását is magával hozhatta, fuvarosok, örök, szolgák és egyéb kísérők személyében.²

Ezek mellett a leggyakrabban egy szintén „hivatalos” ügy, a soproniak tizedének beszedése igényelte, vagy inkább terhelte Győr és Sopron kapcsolatait. A győri püspököt megillető bordézsmaszedésének szabályozása már Sopron első fennmaradt privilégiumában (1277) helyet kapott, de az egész középkoron keresztül újra fel-fellángoló pereket eredményezett. A viták, amelyek során Sopron városa több ízben is egyházi interdictum alá került, nemcsak egyház- és gazdaságtörténeti szempontból érdekesek, hanem a polgárság egységes fellépésének, egybekovácsolódásának folyamatában is komoly szerepet játszottak.³

A dézsmaszedéshez kapcsolódva a győri püspök ingatlan-tulajdonosként is jelen volt Sopronban, egy belvárosi házat birtokolva, továbbá egy külvárosi házzal is rendelkezett. Az előbbit azután 1465-ben a szintén belvárosi Új u. 28. házra cserélte, amely 1945-ig folyamatosan a püspökség tulajdonában volt.⁴ Szintén ingatlan-tulajdon: Fertőrákos határának birtoklása felett is gyakran került összeütközésbe Sopron városa és a győri püspökség. A község földesura a győri püspök volt, szomszédai pedig Sopron és jobbágyfalvai; gyakorlatilag ez a terület hiányzott ahhoz, hogy Sopront a birtokában levő községek teljes gyűrűje vegye körül. Érthető hát, hogy a soproniak igyekeztek minden alkalmat megragadni, hogy fennhatóságuk alá vonják.⁵ Mindezekben az ügyekben, bár főleg soproni oldalról a városi lakosság is érintett volt, nem a két város polgárainak egymás közti kapcsolatait követhetjük nyomon, így az eredetileg feltett kérdésre nem itt találhatjuk meg a választ.

Hasonlóképpen csak közvetett jelentőséggel bírt a két város kapcsolatát illetően Győr legnagyobb vonzáskörű középkori intézménye, a győri káptalan hiteleshelyi tevékenysége is. Egyrészt a káptalan nem a várost, hanem a lakosság fölött álló egyházi testületet képviselte, még ha tagjai között helyet kaphattak győri száрма-

2 Pl. 1421. április 20-án Molnári Kelemen győri püspök a soproni tanácstól kérte egy bizonyos gonosztevő pap biztos kíséret melletti Győrbe küldését, ld. *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története I/2. Sopron, 1923. 195. p. (A továbbiakban: *Házi*.)

3 A kiváltságlevél legutóbbi kiadása: Elenchus fontium historie urbanac III/1. Ed. András Kubinyi, Budapest, 1997. 68–71. p. A dézsmapercet a rájuk vonatkozó forrásokkal együtt részletesen ismerteti *Házi Jenő*: Sopron középkori egyháztörténete, Sopron, 1939. 275–286. p. (A továbbiakban: *Házi*, *Egyháztörténet*.) A polgárság összefogásának modern szemléletű elemzésével még adós a történettudomány, azonban mivel ez a téma nem a két város kapcsolatát érinti, kívül esik a jelen írás keretein.

4 *Házi* I/5. 219–220. p., vö. *Dávid Ferenc*: A soproni ó-zsinagóga. Bp., 1978. 13. p.

5 *Házi*: *Egyháztörténet* 270–276. p.

zásúak is.⁶ Másrészt a soproni polgárok csak igen ritkán fordultak írásbeli ügyeikkel a hiteleshelyekhez, hiszen saját kancelláriájának kialakulása után a város is el tudta végezni a helyi lakosság számára a hiteles dokumentumok kibocsátásával és végrehajtásával kapcsolatos feladatokat. Külső intézményeket leginkább azok kerestek fel, akik városi házuk mellett nemesi földbirtokkal is rendelkeztek, vagy nemesekkel szemben akarták jogaikat biztosítani. A soproniak ilyen irányú igényeit a győri káptalan mellett három egyházi intézmény intézte több-kevesebb rendszerességgel: a soproni johannita (keresztes) konvent, a vasvári társaskáptalan és a csornai premontrei prépostság. Mellettük alkalmanként a pozsonyi káptalan és a pannonhalmi konvent is bekapcsolódott az oklevelek kiállításába.

Témánk szempontjából annyit érdemes megjegyezni, hogy a győri káptalan csak 1400 előtt áll az első helyen a soproni levéltárban fennmaradt hiteleshelyi oklevelek száma szerint, bár 1350 előtt a soproni johanniták, az ezt követő fél évszázadban pedig a vasvári káptalan tevékenysége csaknem ugyanolyan jelentős volt. A XV. század elejétől viszont a soproniak egyértelműen a városukhoz közelebb eső hiteleshelyeket részesítették előnyben: Vasvár mellett Csorna szerepének növekedése figyelhető meg.⁷ A hiteleshelyek előtt, mint fent említettem, zömmel a nemesi jogon bírt birtokok ügyében születtek iratok, ezért még ha sor is került a káptalan közreműködésére, kiküldötteik a vizsgálatok, birtokba iktatások, határjárások során ismét csak nem a városi lakossággal, hanem a város mint földesúr érdekét képviselő városvezetéssel kerültek kapcsolatba.

A fentiekből következő szórványos találkozásokat leszámítva Győr és Sopron egymás közti érintkezésére igen kevés adatot találunk. A soproni városi számadáskönyvekben is feltűnően ritkák a győri követjárások feljegyzései, különösen az igen gyakori bécsújhelyi, bécsi vagy pozsonyi utakkal összehasonlítva. A XV. század folyamán alig fél tucatnyi út említésével találkozunk, és még az 1520-as évektől szinte folyamatosan fennmaradt elszámolások is csak évi két-három esetet jegyeztek fel, amikor szintén a dézsma, illetve a győri székesegyházbeli Szt. Demeter oltár javára fizetendő évi 100 aranyforintnyi járandóság volt az utazás fő indoka.⁸

6 *Köblös József*: Az egyházi középérték Mátyás és a Jagellók korában. Bp., 1994. 380–443. p. passim. (A továbbiakban: *Köblös*, Középérték.)

7 Néhány alkalommal, amikor az iratok fennmaradása enged, megfigyelhető, hogy a szembenálló felek más-más hiteleshely szolgálatait igénybe véve próbálták meg érvényesíteni érdekeiket. Pl. Ulrich von Grafencnek a Sopron mellett Egered pusztára támasztott igényei ellen a város a győri káptalan előtt tiltakozott, míg Grafencnek a vitatott terület birtokába Mátyás király parancsára a csornai konvent iktatta be. *Házi* I/6. 2–12. p.

8 XV. századi adatok: *Házi* II/2. 386. p., II/4. 259–60. p., 285. p., II/5. 88. p.; XVI. századi számadások: *Házi* II/5. 292–435. p., passim.

Pozsony és Sopron kapcsolatainak elemzésénél az érintkezések „egyenetlensége” volt az egyik fő tanulság. Ez azt jelentette, hogy jogi és politikai téren, azaz a tárnokszéki üléseket, az országgyűlési részvételt vagy a hírszerzést (uralkodói látogatások, a közelben zajló hadmozdulatok) illetően szoros és rendszeres volt a két város között az együttműködés. A kereskedelmi, gazdasági és személyes kapcsolatok viszont országos összehasonlításban gyengének számítottak.⁹ Az előbbi jelenség Pozsony és Sopron azonos, szabad királyi városi jogállásával, határvárosi funkciójával, illetve különösen Pozsony esetében az uralkodók gyakori ott-tartózkodásával magyarázható. Győr és Sopron között ezen szempontok egyike sem érvényesült. Az igazgatásilag széttagolt, több különböző földesúr (király, püspök, káptalan, a Héderváry család, a johanniták) fennhatósága alatt álló,¹⁰ jogilag mezővárosnak számító Győr semmilyen országos fórumon nem volt partnere a tárnoki városok közé tartozó Sopronnak. Uralkodói rezidenciaként szintén igen ritkán jött számításba a Rába-parti város, s egyedül Erzsébet királyné 1441. február végi tartózkodásához köthető soproni követjárás.¹¹

Mindezek a tények, amelyeket a győri középkori források pusztulása még jobban kisarkít, megfelelnek eddigi ismereteinknek. Meglepőbb lehet talán a gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok ritka dokumentáltsága és általában feltételezhető alacsony volumene, amely jóval alatta marad a Sopron és Pozsony között kimutatható, szintén nem túl erős forgalomnak. Ennek magyarázatát több tényezőben kereshetjük. Győrt és Sopront ugyan fontos országút kötötte össze, ez azonban nem egyezett meg a késő-középkorban a győriek vagy az ország belsejéből érkezők által használt fő kereskedelmi úttal, amely Győrből a Duna jobb partján haladt Óváron és Pozsonyon illetve Hainburgon keresztül Bécs felé.¹² A soproni kereskedők viszont városukból közvetlenül haladhattak Bécsújhely, Bécs, vagy ritkábban Pozsony irányába, így a győriekkel inkább ez utóbbi célállomásokon, mintsem saját otthonukban találkoztak. Jellemző, hogy a két helység a harmincad-igazgatásban

9 Szende Katalin: Sopron és Pozsony kapcsolatai a késő-középkorban. In: Soproni Szemle 46. (1992) 167–180. p.

10 Erről részletesen, a szakirodalom korábbi téves nézeteinek korrigálásával ld. Gecsényi Lajos: Győr középkori helyrajzáról. Adatok és kérdőjelek. In: Győri Tanulmányok 5. (1983) 29–44. p. (A továbbiakban: Gecsényi, Helyrajz.)

11 Házi II/3. 255–256. p.

12 Erich Landsteinernek a XVI. századi bécsi kereskedelemmel kapcsolatos megfigyelései azt mutatják, hogy Pozsony és Győr, sőt akár Komárom között a Duna igen nehezen volt hajózható, ezért a két pont között inkább tengelyen szállították tovább az árut — ld. készülő tanulmányát a Wien. Geschichte einer Stadt II. kötetében (Hg. Ferdinand Opll und Peter Csendes, Wien, 2003.)

sem tartozott azonos körzetbe: a XIV. század utolsó harmada előtt Győr harmincadhely volt, Sopron nem; a harmincad külkereskedelmi vámmá alakulása során viszont Győr 1369-ben elvesztette vámhelyét Pozsony javára, míg Sopron 1383-ban megkapta a korábbi sárvári vámszedőhelyet.¹³ A Győr és Sopron közötti 90 km-es távolság, ami mintegy háromnapos járóföldet tett ki, túl volt a regionális kereskedelemben még megtérülő távolságon, tehát a két város kívül esett egymás piackörzetén.¹⁴

A közlekedés-földrajzi helyzetből adódóan tehát sem az országos szintű, gyakran közvetítőként lebonyolított távolsági kereskedelem, sem a városok saját körzeteként ellátott piacközponti funkcióiban nem volt átfedés Győr és Sopron kereskedőinek tevékenysége között. Elenyésző lehetett az egymás közötti forgalom is, mivel — talán a később még tárgyalandó só kivételével — nem volt olyan termék vagy árucikk, amelynek cseréje kölcsönösen előnyös lett volna mindkét fél számára. Számottevő, kivitelre termelő kézműipara egyik városnak sem volt. Győrt nagy kiterjedésű szántó- és legelőterület vette körül, a soproniak viszont a szükséges agrártermékeket saját jobbágyfalvaikból, illetve a tőlük dél-délkeletre fekvő mezővárosok (Csepreg, Sajtoskál, Sárvár) közvetítésével szerezték be, így együttműködésre e téren sem volt szükség. Sopron fő exportcikke, a bor szintén nem keltett nagy érdeklődést Győrben: az ottaniak a bort a közeli sokorói dombság lankáin termelték meg maguknak¹⁵ — vagy a Duna vízi útján akár a Szerémségből is hozzájuthattak. Ha a soproniak esetleg mégis tovább szerettek volna menni kelet felé, a Rábán innen időnként mocsaras területek állták útjukat, a Rábán túl pedig — amint az a soproni mészárosoknak a város elzáróztatása (1441–1463) idején kelt, talán kissé túlzó panaszleveléből kitűnik — tilalmakkal és bizonytalansággal kellett szembenéznük.¹⁶

A gazdasági összeköttetések gyengeségét tükrözi — még hangsúlyosabban, mint Pozsony esetében — a személyes, családi kapcsolatok igen csekély száma. A rokoni szálakat anyakönyvek és hasonló források híján nem tudjuk nyomon követni, de igen szórványosak az adatok az áttelepülőkről, vagy a mindkét városban bir-

13 *Pach Zsigmond Pál*: „A harmincadvám eredete”. Bp., 1990. 35–38. p.

14 A piackörzetekről összefoglalóan ld. *Szűcs Jenő*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp., 1955. 82–105. p. A 97. oldal térképén Győr, Pozsony és Bécs egyaránt Sopron piackörzetének periferiájában helyezkednek el, de szerepük a város gazdasági életében korántsem volt azonos. Szűcs Jenőnek a nyugat-magyarországi régióra vonatkozó megállapításairól: *Kubinyi*, Csepreg 137–139. p.

15 *Gecsényi Lajos*: Adatok a Győr környéki szőlőművelés történetéhez a XII–XVII. században. In: *Győri Tanulmányok* 9. (1988) 19–38. p. (A továbbiakban: *Gecsényi*, Szőlőművelés.)

16 *Házi* II/6. 146. p.

tokos személyekről is. Sajátos módon ez utóbbiak között a XV. század második feléből — az alább bemutatandó úron és körén kívül — mindkét ránk maradt esetben a városok szempontjából marginális elemek: egy délvidéki nemesi család, illetve egy zsidó házaspár szerepel. 1490. április 16-án, tíz nappal Mátyás király halála után Simon zsidó és neje, Söndl, előbb győri, utóbb soproni lakosok 800 aranyforintért vásárolták meg büntetlenségüket egy bizonyos, az oklevélben nem részletezett súlyos tettük után.¹⁷ 1493-ban pedig Polechich nembeli Barakovich István rokonai léptek fel örökségük, különösen az István után rájuk háramló, nem részletezett győri és soproni javak visszaszerzéséért.¹⁸

A kivétel: Alföldy Bálint

Életútja és hivatali megbízásai

Győr és Sopron kapcsolatainak, illetve azok hiányának viszonylag részletes ismeretése háttérül szolgálhat egy olyan személy életútjának és ismeretségi körének bemutatásához, akinek esete szemmel láthatólag ellentmond az imént felvázolt képnek. Ki volt ő, és milyen célokkal, háttérrel, perspektívákkal, városi és városon kívüli kapcsolatrendszerrel rendelkezett?

Alföldy Bálint személye nem ismeretlen a magyar középkor kutatói előtt. Elsőként Kubinyi András említette a kincstári személyzet tagjainak országos szintű áttekintésében;¹⁹ ugyanő később a későközépkori anyagi kultúra kutatásának bemutatásakor is utalt rá.²⁰ Győri vagyonát és árukészleteit éppen az ünnepelt emelte ki Győr topográfijáról írott tanulmányában,²¹ míg soproni helytörténeti vonatkozás-

17 *Házi* I/6. 57. p. A soproni zsidóság három nap múlva a kölcsöncik kamatának elengedése mellett testületileg összesen 100 aranyforint hozzájárulást adott a város által felfogadott zsoldosok fizetésére. Uo. 59–63. p.

18 *Házi* I/6. 117–118. p. Az „in Zhapron et in Jöri” megjelölés — amellett hogy jelzi, milyen idegenek voltak a helynevek az oklevelet kiadó zenggi káptalan jegyzője számára — nem mondja meg világosan, hogy a kérdéses birtokok az adott városokban vagy megyékben feküdtek.

19 *Kubinyi András*: A kincstári személyzet a XV. század második felében. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 12. (1957) 25–49, kül. 33. p. és 154. jz. (A továbbiakban: *Kubinyi*, Kincstár.)

20 *Kubinyi András*: Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter. In: *Etudes Historiques Hongroises*, Budapest, 1985. 615–644. p. (a továbbiakban: *Kubinyi*, Die Rolle), kül. 635–636. p.

21 *Gecsényi*, Helyrajz 40., 43. p.

ban harmincadosi működésének adatait Mollay Károly foglalta össze.²² Magam a soproni polgárság anyagi kultúrájának elemzésekor tértem ki röviden vagyoni helyzetére és tárgyi hagyatékára.²³

A család származására vonatkozóan feltételezésekre vagyunk utalva. Nem tudjuk, hogy az Alföldy családnév hány generációra vezethető vissza, és hogy ki volt az a családtag, aki az Alföldről a Dunántúlra vándorolva először viselte ezt a nevet. Győrben 1466-ban bukkan fel egy Alföldy János, aki Héderváry György fia Pálnak a Királyföldre városrészben lakó jobbágyaként 86 társával együtt egy hatalmaskodásban vett részt.²⁴ Adatok hiányában nem dönthető el, hogy ez a János azonos-e Alföldy Bálintnak az 1480-as évek második felében előforduló János nevű testvérével, vagy kettőjük apja vagy nagybátyja lehet — esetleg egy teljesen más családhoz tartozott.²⁵

A következő adatok mintegy húsz évvel később tűnnek fel, egy viszonylag rövid, mintegy nyolc éves időszakból származnak, és az életpálya kezdetére vonatkozóan semmilyen utalást nem tartalmaznak. Alföldy Bálintot már mint az ország vezetői közt forgolódó vagyonos kereskedőt mutatják be, méghozzá szinte egy időben háromféle illetőséggel és kétféle jogállásban. A legkorábbi biztos említés Mátyás király 1485. november 8-án Bécs alatti táborából kelt oklevele, amelyben Sopron belvárosában, a Fő tér tözsomszédságában elhelyezkedő Templom u. 2. alatti házat minden tartozékával „consideratis fidelitate et serviciis fidelis nostri egregii Valentini Alfeldj, tricesimatoris nostri Soproniensis” kedvelt hívének adományozta.²⁶ Ekkor tehát Alföldy valamilyen komolyabb szolgálatot tett a királynak, és már egy ideje viselte a soproni harmincadosi tisztséget. Ez utóbbit legkorábban azóta tehetette, amikor 1483 elején a soproni vámhely jövedelme Ulrich von

22 Mollay Károly: A soproniak harmincadvámja 1383–1542. In: Házi Jenő emlékkönyv. Emlékkönyv Házi Jenő Sopron város főlevéltárosa születésének 100. évfordulója tiszteletére. Szerk.: Turbulay Éva–Dominkovits Péter. Sopron, 1993. 129–154. p. (a továbbiakban: Mollay, Harmincad), kül. 142–145. p.

23 Szende Katalin: A soproni polgárság anyagi kultúrája a késő-középkorban. In: Actas 1990/3. sz. 69–123. p., ld. továbbá Uő.: Otthon a városban. Urbanizáció, társadalom és anyagi kultúra a késő-középkori Sopronban és Pozsonyban a végrendeletek tükrében. Ph.D. disszertáció, ELTE, Budapest, 2000. passim.

24 A Héderváry-család oklevéltára. Közli: Radvánszky Béla–Závodszy Levente. I–II. köt. Bp., 1909–1922. (a továbbiakban: Héderváry oklevéltár), I. köt. 318. p. (249. sz.), vö. uo. II. köt. 373. p. (396. sz.) és Gecsényi, Helyrajz 36. p.

25 Az 1471-ben Pál csornai nagyprépost nagybaráti jobbágysai között felsorolt Alföldy Benedek, aki a Héderváry Osvát birtoka elleni hatalmaskodásban vett részt, valószínűleg nem tartozott Alföldy Bálint közelebbi rokonai közé. Héderváry oklevéltár I. köt. 368. p. (279. sz.)

26 Házi I/6. 33–34. p.

Grafeneck zálogbirtokából visszakérült az uralkodóhoz. Mátyás 1483. február 5-én, a III. Frigyes elleni harcok során eddig elszenvedett károk ellensúlyozásár és a további hadműveletekre gondolva 16 évre előre évi 200 aranyforintot adott át Sopronnak a harmincad-bevételekből.²⁷ Ugyanezen év áprilisától (a városi tisztújítástól) kezdtek vezetni egy jegyzéket a soproniak által befizetett harmincadösszegekről, ami folyamatosan 1489-ig fennmaradt — de ez önmagában még nem bizonyítja, hogy a királyi harmincados személye is végig ugyanaz volt.

Az 1485. évi házadomány mindenestre megerősítette Alföldy soproni érdekeltségeit, az 1486. július 3-án bejegyzett, alább részletesebben tárgyalt telekkönyvezés pedig a soproni polgárság soraiba emelte — már amennyire a vitézlő (*egregius*), azaz a polgárságnál jóval előkelőbb rétegnek kijáró címmel megjelölt úrnak ez emelkedést jelentett.²⁸ Alföldy életútjának megértéséhez legalább ilyen fontos, hogy Mátyás királynak ebben az oklevelében szerepel két olyan személy is, aki a harmincados előrejutásában, gazdasági felemelkedésében döntő szerepet játszott. Az egyik az adományozás előadója (*relatora*), Nagylucsei Orbán kincstartó (1479–1490), győri püspök (1481–1486). Kubinyi András már idestova fél évszázada bemutatta, hogy a pénzügyigazgatás tisztviselői — így a harmincadosok is — a kincstartóval familiárisi viszonyban álltak.²⁹ Ennek fényében már önmagában is érthető, hogy Nagylucsei támogatta beosztottja ingatlanszerzését, kettejük kapcsolata azonban valószínűleg korábban kezdődött, és amint alább Alföldy pénzügyeinek áttekintésekor láthatjuk, több szálon is futott. Talán nem áll messze a valóságtól, ha azt feltételezzük, hogy Nagylucsei győri püspökként, szerzetgázó pénzügyeinek intézése közben figyelt fel az ambíciózus győri kereskedőre, és vonta be az országos pénzügyigazgatásba is.

A másik, Alföldyhez élete végéig közel álló személy a soproni Wolfgang Rauch kereskedő volt, akitől a szóban forgó oklevél szerint Mátyás az Alföldynek adományozott házat „*pro certa pecuniarum summa*” megvásárolta. A mintegy fél évvel

27 *Házi* I/6. 16–17. p. *Mollay*, Harmincad 135. p. összesítése szerint a harmincadbevétel évi 33 és 92 Aft között mozgott, tehát meg sem közelítette a király által nagyvonalúan adományozott összeget. A jóval nagyobb harmincadforgalommal rendelkező Pozsony 1475-ben ugyanilyen összegű juttatásban részesült tíz évre. Vö. *Kubinyi András*: Városaink háborús terhei Mátyás alatt. In: *Házi Jenő emlékkönyv*. Szerk.: Turbuly Éva–Dominkovits Péter. Sopron, 1993. 155–167. p., kül. 155. p. és 10. jegyz. (A továbbiakban: *Kubinyi*, Háborús.)

28 Az *egregius* cím a késő-középkorban a nemesség előkelő tagjainak járt ki, de a királyi várnagyok, pénzverő-, sókamara- vagy harmincadispánok és hasonló tisztségek viselői származásuktól függetlenül megkapták. Vö. *Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András*: Magyarország története 1301–1526. Bp., 1998. 311. p.

29 *Kubinyi*, Kincstár 25–26. p.

később kelt telekkönyvi bejegyzés megerősíti, hogy a házat, ami korábban Gindersich von Frauenburg városkapitány birtokában volt, a soproni tanács eladta Wolfgang Rauch tanácsúrnak, akitől a királyi felség vásárolta meg és adta tovább Alföldy Bálintnak.³⁰ Elgondolkodtató, hogy a ház vételáráról a királyi oklevél nem szól, a telekkönyv pedig a királyi adomány indokát summásan és talán kicsit rosszállóan csak az „aus gewalt” — önhatalmúlag — kifejezéssel adta meg.

A homályos megfogalmazások mögött többszörös pénzügyi lekötöttséget sejthetünk. Mátyás királynak 1485 tavaszán Sopronnal folytatott levelezéséből kitűnik, hogy az uralkodó ausztriai hadjárata során komoly pénzügyi nehézségbe került. Április 22-én a király arról tudósított, hogy a Soprontól mintegy 35 km távolságra fekvő alsó-ausztriai mezőváros, Neunkirchen őrsége a zsoldfizetés elmaradása miatt az ellenséghez (azaz III. Frigyeshez) akart pártolni. Ezért a stratégiai és kereskedelmi érdekeiben leginkább veszélyeztetett Sopronra 1000 aranyforint kényszerkölcsönt vetett ki.³¹ Elképzelhetőnek tartom, hogy Wolfgang Rauch, aki Sopron egyik legvagyonosabb polgára volt, komolyabb összeggel járult hozzá ehhez a kölcsönhöz, és ezt a város a néhai kapitány házának jutányos átengedésével kompenzálta, az uralkodó pedig egy további gesztussal tetézte meg. Szintén a királynak nyújtott komolyabb összegű kölcsön állhatott az Alföldy Bálintnak tett házadomány mögött is. Ezt erősíti meg a soproni Gedenkbuchnak (Feljegyzési könyv) egy 1494. augusztus 8-án kelt bejegyzése, amely szerint Alföldy Péter, az időközben elhunyt Bálint rokonsága nevében igényt támasztott a néhai Kempnyei László (Lasla von Gërn) ingatlanaira. Ezt azzal indokolták, hogy ezeket Alföldy Bálint a királyi felségnek kölcsönadott pénz fejében kapta meg, amiről a király adóslevelet állított ki.³²

Ez a bejegyzés igazából Alföldy Bálint másik Sopron belvárosi, az előbbivel szomszédos, mai Templom utca 4. alatti házára vonatkozik. Ezt a mellette levő in-

30 *Mollay Károly*: Első telekkönyv / Erstes Grundbuch, 1480–1553. Sopron, 1993. (Sopron város történeti forrásai A. sorozat, I. köt.) (a továbbiakban: *Mollay*, Grundbuch) 14. p. 97. bejegyzés. Gindersich 1484 januárjában még előfordult soproni városkapitányként (*Házi I/6*. 25. p.), tehát Rauch a házat igen rövid ideig birtokolta.

31 *Házi I/6*. 30–32. p., vö. *Kubinyi*, Háborús 156. p.

32 „...darauf Allfewldi Wäldind sein gellt [hat], so er kuniglicher Majestät gelihen hat, nach laut seiner schuld- und saczbrieff darumb ausgangen” Soproni Levéltár (SL), Gedenkbuch, 26. p., 45. bejegyzés. A soproni Gedenkbuchot (1492–1543) Mollay Károly készítette elő kiadásra a Sopron Város Történeti Forrásai sorozatban. Mollay professzor úr halálával a munkálatok megszakadtak, de a közeljövőben a sorozat keretei között folytatni szeretnénk. Megköszönöm Mollay Erzsébetnek, hogy az eddig elkészült átírásokat és mutatókat a későbbi kiadás és a jelen tanulmány céljára rendelkezésemre bocsátotta. A bejegyzések számai a Mollay-féle átírásból származnak.

gatlannal azonos napon telekkönyvezték részére, mégpedig ezúttal közvetlenül Nagylucsei Orbán püspök és kincstartó adományából.³³ Elképzelhető azonban, hogy az örökösök nem voltak tisztában az egyes házak eredetével, és mindkét belvárosi ingatlant a Kempnyey-vagyonból kapott királyi adományként kezelték. A 4. számú ház ugyanis Kempnyey László özvegyétől, az 1483-ban örökös nélkül elhunyt Traismaurer Borbálától került Mátyás királyhoz, majd tőle a győri püspökhöz, aki azután familiárisának adományozta tovább.³⁴ A néhai Traismaurerin személyéhez kapcsolódott egy, a Szt. Mihály plébániatemplom javára tett örökláng-alapítvány, amely után a házat 60 dénárfont terhelte, évi 10 százalékos kamattal. Ezt a hasonló alapítványok között magasnak számító (a hölgy előkelő állását és az ingatlan nagy értékét is tükröző) összeget Alföldy két részletben, 1486-ban és 1487-ben váltotta meg.³⁵

A második telekkönyvi bejegyzés szövegében fordul elő Alföldy harmadik fő üzlettársa és pártfogója, a többszörös soproni polgármester, Christoph Herb is, aki a távollevő harmincados helyett a telekkönyvezést kérelmezte. A bejegyzések másik fontos eleme, hogy ezek értelmében (részletesen kifejtve az elsőben szerepel) Alföldy Bálint kötelezte magát, hogy a többi polgárokhoz hasonlóan viseli a városi közterheket („*trewlich mitleidenn*”), azaz az adót, robotot, őrségállást és más kötelezettségeket. Hogy ennek mennyiben tett eleget, az alábbiakban fogjuk látni. A soproni Bürgerbüchl 1490 körüli feljegyzése szerint mindenesetre még tartozott a polgárfelvétellel együtt a városi fegyvertár számára adandó 10 szakállas puskával. Ez a (talán sohasem teljesített) kötelezettség jóval meghaladta a többi újdonsült polgár által adott 1-2 angolnanyárs (*alspiess*) értékét.³⁶

33 *Mollay*, Grundbuch 15. p. 98. bejegyzés.

34 A ház tulajdonosairól ld. *Mollay*, Harmincad 142. p. Megjegyzendő, hogy Borbála asszony 1482-ben készített egy végrendeletet, amelyben fő örökösének fiát, Jacobot tette meg. (*Házi II/1*. 204–206. p.) Ez a fiú valószínűleg csak igen rövid ideig élvezhette anyai örökségét, mert az ingatlanok később is „*der Gräfin güter*” néven szerepelnek. Vö. *Házi I/6*. 137–140. p.

35 *Mollay*, Grundbuch 92. p. 576. bej. (1486. 12. 15.) ill. 92. p. 577. bej. (1487. 12. 10.). Az alapítvány a telekkönyv tanúsága szerint még 1534-ben is működött.

36 SL Bürgerbüchl 214. p. „Alfowldi Walent tenetur meinen herrn auf das rathaws X haknnpuchsen.” Az újonnan felvett polgárok — szemben az 1535-től bevezetett egységes gyakorlattal (vö. *Házi Jenő*: A soproni polgárjog megszerzésének története. In: Soproni Szemle 5. (1941) 269–279. p., kül. 272. p.: „egy magyar forintot fizetni vagy egy puskát adni”). — a XV. század végén vagyoni helyzetük szerint különböző fajtájú és számú fegyvert adtak, amint azt a Bürgerbüchl 213. oldalán rimes prózában megfogalmazott fejléc (... ein jeder nach seinen statenn) jelzi. Az Alföldyre vonatkozó feljegyzés mellett dátum nem szerepel, csak a folytatóláposan írt következő lapon látható egy 1490-es évszám.

Soproni illetőségét azonban nem mindig hangsúlyozta. A Héderváry Osvátnak nyújtott 100 forintos kölcsönről szóló, 1487. szeptember 7-én kelt záloglevélben a győri káptalan „*de civitate nostra Jauriensi*” megjelöléssel és a polgároknak kijáró *circumspectus* titulussal nevezte meg Alföldyt, ami annyiban érthető, hogy a soproni harmincados valóban birtokolt győri ingatlanokat a káptalani városrészben, és győri illetősége az adott ügy szempontjából lényegesebb volt, mint homályban hagyott soproni polgárjoga.³⁷

Meglepőbb, hogy mintegy másfél évvel ezután, 1489. január 16-án, amikor a bécsi tanács nyugtázta, hogy a tőlük felvett 2000 magyar forintos kölcsön felét Alföldy rendben visszafizette, székesfehérváriként jelölték meg, holott kezesei között egy győri (Jorg Clain) és egy bécsújhelyi (Niclas Mosky)³⁸ polgár is szerepelt, akik feltehetően ismerték üzlettársuk hátterét.³⁹ Úgy tűnik, ez a mindenhova (vagy inkább sehova se) tartozás Alföldy személyiségének része volt, amelyet talán üzleti tevékenysége során is kamatoztatott. Mielőtt azonban erre rátérnék, röviden áttekintem további karrierjének és hivatalos megbízásainak alakulását.

A szórványos adatok azt mutatják, hogy élete végéig élvezte az uralkodók bizalmát. Többször szerepelt hírhozóként, közvetítőként a király és Sopron városa között. Ez minden esetben komoly bizalmi feladat volt, hiszen a „megbízólevelek” csak a megbízatás tényét rögzítik, az üzenet továbbadása, amit veszélyes lett volna írásba foglalni, a követ lelkiismeretén múlott. Ilyen *credentionalis* maradt fenn Alföldy számára 1487. január 26-áról Mátyás királytól, a lichtenwörthi táborból.⁴⁰ Mátyás halála után dominusát, Nagylucseit követve ő is Ulászló pártjára állt, aki 1490. szeptember 25-én, négy nappal a fehérvári királykoronázás után ismét csak bizalmas üzenettel küldte hívét a koronázó városból a soproniakhoz.⁴¹ A megbízólevél keltezésén kívül figyelmet érdemel Alföldy címzése is, amelyben a fentebb leírt kettős jogállás tükröződik: „*nobilem Valentinum Alfewldi, concivem vestrum*”.

37 Héderváry oklevéltár I. köt. 452–453. p. (331. sz.)

38 Ugyanez a személy Alföldy később tárgyalandó végrendelt-tervezetében (*Házi* II/1. 235. p.) Mosgal Miklosch-ként szerepel, akitől két szőlőt vásárolt, az egyiket a meggyesi Gem dűlőben, a másikat a Wisen-cn. Akár bécsújhelyi, akár soproni illetőségű volt is Mosgay, Alföldy soproni belvárosi házairól tudnia kellett.

39 Quellen zur Geschichte der Stadt Wien. Hg. vom Alterthumsverein zu Wien. Wien, 1895–1927. (A továbbiakban: QGSW) II/3. köt. 5294. sz.

40 *Házi* I/6. 46. p. Feltételezhető, hogy néhány megbízólevél nem maradt ránk, hiszen a küldetés teljesítése után további hatálya nem volt, ezért levéltári megőrzéséhez nem fűződött különösebb érdek.

41 *Házi* I/6. 75. p., az eseményekről, Nagylucsei szerepéről és a koronázásról ld. Kubinyi András: Két sorsdöntő esztendő (1490–1491). In: Történelmi Szemle 33. (1991) 1–54. p., kül. 23–28. p.

Három hónapra rá, 1491. január 2-án II. Ulászló ismét jelét adta Alföldy iránti bizalmának: megerősítette harmincadosi tisztségben és egyben megbízta a soproni sókamara vezetésével is.⁴² A sókamarák feladata az Erdélyben és Máramarosban bányászott só elosztásának és belföldi monopóliumának biztosítása volt. Mivel a szállítás költségei a só árát az eredetinek mintegy ötszörösére emelték mire a nyugati határszélre ért, a lakosság körében nagy volt a kísértés, hogy az olcsóbb oszt-rák sót hozzák be, ami által a kincstár jelentős bevételektől eshetett el. A sókamarák vezetőinek tehát, hogy ezt megakadályozzák, a határ menti kereskede-
lemben járatos szakembereknek kellett lenniük. Alföldyt immár legalább hatéves harmincadosi gyakorlata alkalmassá tette a feladatra.

Alföldy Bálint harmadik, a királyi pénzügyigazgatással összefüggő tevékenységi köre a soproniak rendkívüli adójának behajtása volt, amire 1492 júniusában kapott megbízást. II. Ulászló először június 11-én irreálisan magas összeget: 2000 aranyforintot követelt a várostól, amit egy hónap leforgása alatt kevesebb, mint a felére, 800 aranyforintra szállított le, ebből azonban nem engedett.⁴³ A város számára még a csökkentett összeg is csaknem kétévi rendes adónak felelt meg, nem csoda tehát, hogy begyűjtése csaknem fél évet vett igénybe, és a gazdagabb polgárok jelentős tételeket kölcsönöztek a városnak erre a célra. A pénz behajtásában Alföldy igen kíméletlennek mutatkozott: a már idézett soproni Gedenkbuch bejegyzése szerint a városházán nyíltan azt mondta, hogy minden egyes embert lefogat és felbecsüli a vagyonyukat („*er well ainen yden sunderwar vahren unnd scheczen*”) — ti. hogy kényszerkölcsönt adjanak. Végül is a város 1493. január 2-án számolta le „*dem Alfewlidi*” (címeik és rangjelzők mellőzésével) a kivetett összeget.⁴⁴

Mindezekkel egy időben II. Ulászló bevonta hívét a hadfelszerelések szállításába is, ami a város számára újabb terheket jelentett. A rendkívüli adókivetéssel párhuzamosan 1492. július 5-én megparancsolta a soproni polgároknak, hogy Alföldy részére, aki „azokból a részekből” bizonyos hadfelszereléseket fog Pozsonyba szállítani (itt az Alsó-Ausztriából kivont ágyúkra és hasonlókra gondolhatunk), a szükséges kocsikat bocsássák rendelkezésre.⁴⁵ Szintén az ausztriai várakban és más helyeken maradt nehéz lőfegyverek (*ingenia*) elszállítására kapott királyi

42 *Házi* I/6. 82. p. A sókamarák szervezetéről és feladatáról ld. *András Kubinyi*: Königliches Salzmonopol und die Städte des Königreichs Ungarn im Mittelalter. In: Stadt und Salz. Hg. Wilhelm Rausch. Linz, 1988. 213–232. p., kül. 219–224. p.

43 *Házi* I/6. 98–99. p.

44 SL Gedenkbuch 15. p. 25. bejegyzés (1492. július 11.), ill. 151. p. 250–251. bejegyzés.

45 *Házi* I/6. 100. p.

megbízást szeptember 17-én, ezúttal Győrbe kellett az ágyúkat vinnie a soproniak által biztosítandó lovas vagy ökrös szekereken.⁴⁶

Halálának pontos idejéről nincs tudomásunk. 1492. folyamán már betegeskedett, ez év nyarán készült az alább ismertetendő végrendelet-tervezet. 1493. december 1-jén már biztosan nem élt, mert ekkor lánya már Weitmüller Lajos, Sopron megye főispánja gyámsága alatt állt, akinek hozzájárulása volt szükséges ahhoz, hogy Alföldynek a házasságra még túl fiatal egyetlen lányát a nemes Karácsonházi Pál eljegyezhesse.⁴⁷ A soproni harmincadhivatal élén 1494 tavaszán már új személy állt: Hans Kanzler budai polgár, aki Nagylucsei idejében kassai kamarásként működött.⁴⁸

Kereskedelmi tevékenysége és ingatlanszerzései

Alföldy Bálint a királyi pénzügyigazgatásban betöltött szerepe mellett szerteágazó önálló kereskedelmi és pénzügyi tevékenységet folytatott, amelynek csak egy része tükröződik forrásainkban. Pénzügyletei között hitelnyújtásról és kölcsönfelvételtől egyaránt maradtak fenn adatok. Az előbbire példa a Héderváry Osváttal 1487. szeptember 7-én lebonyolított, fentebb már röviden említett zálogügylet. A nemesúr nagybetegen feküdt a győri jobbágya, János által fenntartott fürdőházban, amikor a győri káptalan kiküldöttjei felkeresték. Előttük zálogosította el saját és fiai: Ferenc, János, László, Imre és István nevében Vas megyei borgátai és dénesi (*in possessione Aborgatha et in predio Dyenesy*) részbirtokait Alföldy Bálintnak 100 aranyforintért.⁴⁹ Ezt követően Osvát további Győr városi és megyei ingatlanok terhére még egyszer vett fel kölcsönt Alföldytől és fivéréből. Amikor ugyanis 1488. június 6-án ez említett öt Héderváry fiú időközben meghalt apjuk után a család ingatlanait szintén a győri káptalan előtt visszaváltották, a zálogösszeg 164 forintra emelkedett, a birtokok között pedig a Győr megyei Öttevény és az ott levő vámhely egy része, valamint egy Győr városi ingatlan (*„in possessionibus Etthewen ac civitate Jauriensi” ... „ac etiam porcione theloniaria in prefata possessione Etthewen”*) is szerepelt, nem említették viszont a dénesi részbirtokot.⁵⁰ További ér-

46 *Házi* I/6. 104. p. (az „usque ad Jaurinum” kifejezés alatt törlés látható).

47 *Házi* I/6. 104–105. p.

48 A soproni harmincadhivatal további sorsáról: *Mollay*: Harmincad 147–148. p., Hans Kanzlerről: *Kubinyi*, Kincstár 142. jegyz.

49 Héderváry oklevéltár I. köt. 452–453. p. (331. sz.)

50 Héderváry oklevéltár I. köt. 455–456. p. Ugyanennek az oklevélnek újkori másolata megvan a Magyar Országos Levéltárban DL. 19397. sz. alatt. A kiadás a megpecsételt eredeti alapján készült.

dekessége ennek a második oklevélnek, hogy Alföldy Bálint nevében fivére, Alföldy János fehérvári polgár járt el, aki maga is érdekelt volt az ügyletben. Bálint valószínűleg ez idő tájt nem tartózkodott Győrben, ezért képviselte János a családot a káptalan előtt.

Jóval komolyabb összegről, 2000 magyar aranyforintról volt szó akkor, amikor Alföldy maga vett fel kölcsönt Bécs városától, valószínűleg szintén 1488 folyamán. Az erről szóló eredeti oklevél nem maradt fenn, de a visszafizetéssel kapcsolatos három dokumentumot máig őrzi Bécs város levéltára. Az elsőben, amire már utaltam, mert Alföldyt itt nevezték fehérvárinak, Bécs tanácsa 1489. január 16-án az összeg Vízkeresztkor esedékes felének visszafizetését nyugtázza. Az adós megnevezését és a fentebb már említett győri és bécsiújhelyi tanúk nevét bizonyára az eredeti adóslevélből másolták ki.⁵¹ Rá négy hónapra, 1489. május 17-én és 18-án maga Mátyás király rendelkezett két oklevélben a hátralévő ezer forint megfizetéséről, mégpedig némileg ellentmondásos módon.⁵² Közös a két parancslevélben, hogy az uralkodó a tartozásból 400 aranyat minden külön indoklás nélkül elengedett, és a maradék 600-ból 400-at Bécs városa számára hagyott meg. A további 200-ból viszont a Czobor Imre pozsonyi ispán által felterjesztett korábbi rendelkezés szerint 100-at a bécsi ispotálymester (valószínűleg a Bürgerspital előljárójáról van szó), 100-at pedig Mátyás kamarása, Móré Péter kapott volna meg. A rá egy napra kelt újabb utasítás viszont, *commissio domini regis* jegyzettel, a teljes 200 forintot Czobor Imre rendelkezésére bocsátotta. A két oklevél más kézírással, részben eltérő formulakészlettel íródott; az adós neve is más formában szerepel bennük: az elsőben *Valentin Alfoldi*, a másodikban *Alfeldywalent* alakban írták, ez utóbbi feltehetően az élőszóban elhangzott formát követi. Megpecsételésük is eltér: az első zárlatán a királyi gyűrűspecst látható, a második zárlatára a nagypecséttet nyomták. Hogy végül is hogyan zajlott az osztozkodás, nem tudjuk; az viszont bizonyos, hogy Mátyás ismét önhatalmúlag, jelen esetben Bécs város érdekeinek komoly sérelmére lépett közbe pártfogoltja érdekében.

Mindezek mellett a Gedenkbuch bejegyzése szerint 1491. december 21-én évi 12 forint fizetség fejében átvette a Täckzhaws-t is, amelyet Mollay Károly a fogyasztási adóhivatalként határozott meg, de lokalizálnia nem sikerült. Valószínű-

51 QGSW II/3. 5294. sz. *Richard Perger*: Die ungarische Herrschaft über Wien 1485–1490 und ihre Vorgeschichte. In: Wiener Geschichtsblätter 45. (1990) 53–87. p., itt: 78. p. ezt a kölcsönfelvételt Bécs külkereskedelme újbóli kibontakozásának jeleként értékeli a belpolitikai helyzet normalizálódása után (a továbbiakban: *Perger*; Die ungarische).

52 QGSW II/3. 5313. ill. 5314. sz.

leg a tartozás az adóösszeg bérlete, és nem a ház, mint ingatlan fejében járt volna a városnak.⁵³

A negyedik fajta pénzügylet, amelyben Alföldy Bálint esetleg érdekelt volt, a tizedbérlet lehetett. Az óvatos fogalmazást az indokolja, hogy csak áttételes adatokkal rendelkezünk. Wolfgang Rauch, Alföldy soproni üzlettársa 1493. december 31-én kelt végrendeletében írt le egy esetet. Eszerint amikor sógorával, a már 1491-ben néhaiként említett Christoph Herbbel Nagylózsra (*gen Losen*) hordókat szállítottak a tizedbor beszedésére, megtámadták őket, és a szekér elé fogott hat lovat elrabolták tőlük. Mivel a hat ló Alföldy Bálint tulajdona volt, az 60 aranyforint kártérítést követelt rajtuk, ennek felével volt adósa Rauchnak a néhai Herb (illetve örökösei).⁵⁴ A szöveg tehát nem tesz említést Alföldy részvételéről a tized beszedésében, de az a tény, hogy lovait odaadta a szállításhoz, bizonyos érdekeltséget sejtet. Nem zárja ki ezt az a mozzanat sem, hogy szinte kívülállóként követelte az üzlettársaktól kára megfizetését — néhány, alább ismertetendő megnyilvánulása fényében az a hozzáállás korántsem volt Alföldy jellemétől idegen.

A soproni harmincados üzleti tevékenységének következő területe, a sókereskedelem, összefüggött hivatali megbízásával, a sókamara vezetésével is. Információink ismét csak nagyon töredékesek és jórészt Alföldy 1492-es végrendelet-tervezetén alapulnak. Ebben javainak számbavételekor soproni házában mintegy 600, míg győri házában egyik kamrájában 10.000, a másokban 15.000 tömb kősóról tett említést.⁵⁵ Hogy ez a mennyiség mekkora tömegű sót jelentett, nem tudjuk pontosan, mert a középkorban a sókockák mérete a bányászás helye és a szállítás módja szerint elég tág határok között, 2,5 és 10 kg között változott, bár a magasabb, 8,5–10 kg-os értékek voltak a gyakoribbak. Az árakat illetően a ránk maradt adatok egységesebb képet nyújtanak: a termelés helyétől távol eső északkeleti és nyugati határvidéki városokban a sóigazgatás 1397-es rendezésétől több mint 100 évig 100 db. kősó 5 forintba került.⁵⁶ Ezek szerint Alföldy győri készletei 1250 forintot értek, ez az összeg háromszorosa volt Sopron évi adójának és csaknem nyolcszorosa a Héderváryaknak kölcsönzött zálogösszegnek. Ha a fogyasztás

53 Gedenkbuch 15. p. 25. bejegyzés; *Mollay*, Harmincad 151. p. 24. jz.

54 *Házi* II/1. 242. p.

55 *Házi* II/1. 234–235. p. *Mollay* Károlynak azt a feltételezését, hogy az Alföldynél levő só a királyi kamarác volt (*Mollay*, Harmincad 144. p.) nem tartom valószínűnek, mert végrendelet-tervezetében saját tulajdonú javait vehette csak számba, illetve az idegen tulajdonosról meg kellett volna említenie.

56 *András Kubinyi*: Die königlich-ungarischen Salzordnungen des Mittelalters. In: *Das Salz in der Rechts- und Handelsgeschichte*. Hg. Jean-Claude Hocquet–Rudolf Palme. Schwaz, 1991. 261–270. p.

szempontjából próbáljuk a készlet nagyságát megbecsülni, és elfogadjuk Kubinyi András adatát, amely szerint egy ember évi 28–30 kg sóot fogyasztott a késő-középkorban,⁵⁷ tehát nagyjából 3 nagyobbfajta sótömböt vásárolt, a 25.000 tömbnyi mennyiség mintegy 8–10.000 ember évi szükségletét fedezhette. Győr megye 18.690-nek meghatározott lélekszámát tekintve⁵⁸ Alföldy árukészlete a megye felének egyévi ellátására lehetett elegendő. Ezen a ponton azonban már igen sok feltételezés és bizonytalanság terheli számításainkat.

Arra vonatkozóan, hogy Alföldy honnan és mennyiért szerezte be a sóot, nincsenek adataink, de mint pénzügyi tisztviselő bizonyára ismerte a legkifizetődőbb forrásokat. Azt sem tudjuk, hogy milyen irányban, milyen távolságra értékesítette a nála lévő készletet; mindenesetre Sopronban jószerevével csak maga, családja és emberei (szolgák, a harmincadhivatal alkalmazottai) saját használatára szolgáló mennyiséget tartott. Egy közvetett adat arra utalhat, hogy azért a helyi forgalmat is nyomon követte: 1492. október 29-én tőle szokatlan nagylelkűséggel kezességet vállalt a néhai Christoph Herb szolgája, Stefan polgárfelvételi ügyében. A jelentkezőnek pedig egyebek mellett a tanács megbízásából Bécsben eladott só utáni 20 dénárfontos tartozását és minden esetleges további kintlevőségét is meg kellett fizetnie.⁵⁹ A són kívül, amint az a sokszor idézett végrendelt-tervezetből kitűnik, más, a korszak távolsági kereskedőinek készletében megszokott áruféleségekkel: fűszerfélékkel és posztóval is rendelkezett. 10 font borsot és mintegy 50 font sáfrányt, valamint 50 vég bergheimi (*perckhaimer*) és 100 vég löweni (*loffrer*) posztót hagyott apósánál (esetleg vejénél), akinek ezekről el kellett számolnia.⁶⁰

Mire fordította Alföldy Bálint a hivatalviseléssel, pénzügyletekkel és kereskedelemmel szerzett jövedelmét? Vagyonának felsorolása és a különböző városkönyvi bejegyzések szerint főként ingatlanszerzésre. Habár győri házait régebb óta birtokolhatta, és öröklés útján is gyarapította ottani vagyonát, élete végére a legtöbb ingatlant mégis Sopronban gyűjtötte össze. Már szó volt a két legértékesebb, Templom u. 2. és 4. alatti háza megszerzéséről. Sopron lakossága nem nézte jó szemmel az ilyesfajta vagyonhalmozást. Már 1425-ben szerepelt a köznép által a

57 Uo. 270. p.

58 *Kubinyi*, Csepreg 141. p.

59 SL Gedenkbuch 351. p. 437. bejegyzés.

60 *Házi* II/1. 235. Kérdés, hogy a szövegben aiden-ként említett győri rokon Alföldy apósa vagy veje lehet-e, mert az Alföldyt néhaiként említő 1493. decemberi adat szerint (ld. 48. jz.) a harmincadosnak csak egy, még hajadon leánya volt. Ennek némileg ellentmond az a tény, hogy ugyanebben a szövegben említi néhai apósát (*schweher seligen*) is. További adatok híján nem dönthető el, hogy Alföldy újránházasodott-e, vagy volt egy időközben elhalt, idősebb leánya is.

vagyonos előkelőkkel szemben megfogalmazott vádpontok között, hogy „vannak olyanok, akik három házból csinálnak egyet; ismét mások két házból csinálnak egyet, és ezáltal a királyi felség kamarájához befizetendő jövedelmek csökkennek, és nem növekednek” — azaz a két vagy három házzal rendelkezők nem vállalnak tulajdonukkal arányos részt a város adóterheiből.⁶¹ Alföldy esetében az ilyesfajta félelemre minden okuk megvolt a soproniaknak.

A belvárosi házakon kívül vásárolt egy házat Raumensattel özvegyétől a külvárosban.⁶² A ház korábbi tulajdonosa, valószínűleg özvegyként, önálló kereskedelemmel is foglalkozott. Az 1490. évi harmincadjegyzékben 20 dénárral szerepelt, tehát 4 aranyforint értékű árut hozott be.⁶³ A harmincados számára ez a házvétel másodrangú ügy lehetett, betegágyában még az utca neve sem jutott eszébe, ahol elhelyezkedett („do wissen auch die hernn wol di gassen wo es ligt”). A végrendelet-tervezet után néhány hónappal, 1492. október 29-én még egy házat vett, az ún. alsó fürdőházat a Kovácsok utcájában, a mai Várkerület 31. alatt. A korábbi tulajdonos Friedrich Springinklee fürdős és felesége, Dorothea voltak. Arról nincsenek adatok, hogy a vétel után Alföldy kivel és hogyan üzemeltette a fürdőt: Friedrich fürdős az 1490-es években a Várkerület 19. alatti fürdőházat bérelte. Csak azt köztették ki a telekkönyvi bejegyzésnél, hogy a szomszédos, a Tisztítóhelyen szenvedő lelkek testvérlete házának bérlői a kaput, a közös udvaron levő kutat és a fürdőház telekrészére eső illemhelyet (*secret und häymlichen gemach*) szabadon használhatták, ahányszor csak szükségük volt rá.⁶⁴

A házak mellett Alföldy nagy kiterjedésű termőterületet is vásárolt Sopron környékén. 1489. december 11-én Veit Paurtól, a külváros 4. fertályának lakójától vett egy sáfránykertet és három hold szántót a győri országút mellett a Magyar kapu közelében; 18 hold szántót a Pócsi (Kuruc) dombon, a Szt. Lénárd kápolna és a város halastava között; két-negyed és egy-tizenhatod szőlőt a Sand dűlőben, egy-nyolcad rétet a Seewiesen dűlőben.⁶⁵ A két és fél évvel később kelt végrendelet-terve-

61 *Házi II/1.* 166. p. Vö.: Katalin Szende: Some Aspects of Urban Landownership in Western Hungary. In: Power, Profit and Urban Land. Landownership in Medieval and Early Modern Northern European Towns. Ed.: Finn-Einar Eliasson-Geir Atle Erslund, Aldershot. 1996. 141–166. p. (a továbbiakban: Szende, Landownership), itt: 154–155. p.

62 *Házi II/1.* 234. p.

63 *Házi II/4.* 346. p. Ebben az időben a harmincad tulajdonképpen már huszad volt, azaz a vámösszeg az áru értékének 5%-át tette ki.

64 *Mollay, Grundbuch* 22. p. 148. bejegyzés. Vö.: Mollay Károly: A Kovácsok utcájának topográfiája (1379–1536) III. rész. In: Soproni Szemle 49. (1995) 193–214. p. (a továbbiakban: Mollay, Kovácsok utcája), itt: 196. p.

65 *Mollay, Grundbuch* 18. p., 123. bejegyzés.

zetben mindezek az ingatlanok fel vannak sorolva, továbbá két szőlő Meggyesen a Gerrn és Wÿsen dülőkben, amelyeket a bécsi tanúskodásnál már említett, ott bécs-új helyi polgárként szereplő Mosgay Miklóstól vásárolt; két rét Kóp- háza alatt; a sáfránykert mellett volt egy gyümölcsöse is; a Pócsi-dombi szántó újabb hat holddal gyarapodott, és egy másik, 12 holdas szántót is vett melléje.⁶⁶ A harmincados földvásárlásainak fő jellemzője, hogy igyekezett minél többféle művelésre alkalmas területhez jutni, amelyben a szántó a szőlővel azonos súllyal szerepel, igazodva a Sopron környéki szántóföldi termelés XV. század végétől ismét föllendülő tendenciájához.

A vásárlás mellett erőszakkal is igyekezett növelni ingatlanainak számát: a Miksa és II. Ulászló közötti háború idején elfoglalta Andreas Weispriach volt soproni ispán külvárosi majorját. A hatalmaskodást még az Alföldy szolgálatait többször felhasználó Ulászló sem nézte jó szemmel, és utasította a soproni tanácsot, hogy — mintegy hiteleshelyi funkciót ellátva — helyezték vissza Weispriachot a major birtokába. Mindazonáltal Alföldyt semmi egyéb módon nem marasztalta el, sőt — bár ez lehet egyszerű formula is az oklevélben — nyitva hagyta előtte a lehetőséget, hogy ha úgy érzi, hogy a major jogosan megilleti, perben keresse igazát.⁶⁷

Győri és Győr megyei ingatlanai kevésbé változatosak és kisebb számúak, de valószínűleg a soproniakkal vetekedő értékűek lehettek. Győr városában egyik háza a káptalani városrészben levő Németek utcájában (*in der Dewtschengassen*) feküdt, ezt néhai apósától örökölte. Másik két háza a város legelőkelőbb, a kereskedelem szempontjából legfontosabb helyén, a vár előtti Piac téren helyezkedett el.⁶⁸ A megyebeli birtokok kivétel nélkül szőlők voltak, a sokorói szőlővidéken: egy a csanaki hegyen, kettő a Hecsehegyen és két nagy szőlő a Csókamál dülőben, amit szintén néhai apósától örökölt. Ezek a dülők és helynevek a XIV. századtól ismert szőlőterületek, amikor is Csanak, Kisbaráti és Nyúl határában erőteljes szőlőtelepítés zajlott. A Csókamál és a Hencsefő elnevezésekkel Nyúl község határában találkozunk 1368-ban, míg Csanak környékén egy 1395-ös határjárás említ új telepí-

66 *Házi*: II/4. 234. p. Az újabb ingatlanvételekről telckönyvi bejegyzés nem készült, talán ezért is hangsúlyozta többször is, hogy „wissen di hernn hic von der stat darumb, richter und rat unnd die gannez gemcin”, mintegy a szájhagyomány erejével pótolva az írásos bizonyítékot.

67 *Házi* I/6. 104–105. p. A major így is legalább egy évig Alföldy kezén lehetett, mert Ulászló oklevele 1492. szeptember 24-én kelt, a Miksa és Ulászló közti háborúskodás pedig már az 1491. november 7-én megkötött pozsonyi békével lezárult. Alföldy odáig azért nem merészkedett, hogy végrendelet-tervezetében ezt a majorságot is felsorolja.

68 *Házi* II/1. 235., az utcáról: *Gecsényi*, Helyrajz 40. p. A rokonság kérdéséről ld. fent az 59. jegyzetet.

tésű szőlőket.⁶⁹ Alföldy Bálint tehát extraneusként birtokolta ezeket a jó minőségű, kipróbált szőlőket. Ezenkívül valamilyen legelővel is kellett rendelkeznie, hogy az összeírásban utolsóként említett 200 kancáját eltarthassa.

Forrásaink nem szólnak arról, hogy Győrön és Sopronon kívül máshol is lettek volna ingatlanai. Így nem tudni, hogy valaha is volt-e háza Fehérváron, amikor ottani illetőségűnek adta ki magát, vagy csak fivére, János ottani háza volt az elképzelt hivatkozási alap.

„Végrendelet-tervezete” és tárgyi környezete

A soproni harmincados személyiségének, társadalmi pozíciójának megismeréséhez szervesen hozzátartozik az őt körülvevő környezet, a saját ízlése szerint megválasztott tárgyi világ lehetőségei szerinti bemutatása. Ehhez szerencsére több forrással is rendelkezünk. Eddigi fejtegetéseim során számtalanszor hivatkoztam már arra a „végrendelet-tervezetre”, ami az Alföldy Bálint életútjával foglalkozó korábbi szakirodalomnak is fő forrása volt.⁷⁰ A körülményes meghatározást az indokolja, hogy a ránk maradt fogalmazvány inkább egyfajta leltárnak tekinthető, habár a szöveg közepén szerepel a „*Testamentum*” szó. Alföldy maga úgy fogalmaz a szövegben, hogy amikor betegen feküdt, meglátogatták bizonyos „egyházi és világi urak”, akik figyelmeztették arra, hogy gondoskodjon a lelke üdvéről, valamint felesége és gyermeke további sorsáról. Azért akarta számba venni, hogy mi mindennel rendelkezik, hogy aztán tudja, kire mit hagyjon. Az irat tehát átmenet a végrendelet és a leltár között, és a hagyatkozás előkészítésére szolgált. Az elején a soproni ingóságok felsorolása található (ágyneműk; bútorok; néhány láda tartalma: ruhák és ónedények; fegyverek; állatok; kő és bor). Ezt valószínűleg az említett urak állították össze, akik helyiségről helyiségre végigjárták a beteg harmincados házat. Ezt követi az előbb idézett „narratív” rész, majd a további javak, amelyeket Alföldy maga sorolt fel emlékezetből.⁷¹ Ezek között zömmel a fentebb már tárgyalt soproni és győri ingatlanokról van szó. További ingóságokként azokról az előbbieken már elemzett árukészletekről emlékezett meg, amelyek győri piactéri házaiban voltak felhalmozva.

69 *Gecsényi*, Szölművelés 22. p.

70 *Házi* II/1. 233–235. p. Az eddigi szakirodalmi említéseket ld. fent 20–23. jegyz.

71 A szóbeliség szerepéről a középkori magyar végrendelezési gyakorlatban ld. *Szende, Katalin*: Testaments and Testimonies. Orality and Literacy in Composing Last Wills in Late Medieval Hungary. In: *Oral History of the Middle Ages: The Spoken Word in Context*. Ed. Gerhard Jaritz–Michael Richter. Krems–Budapest, 2001. 49–66. p., Alföldy esetéről: 56. p.

Amint azt az életrajzi adatokból láthattuk, Alföldy a fenti irat keletkezése után felgyógyult és még legalább egy évig életben volt, további ingatlanokat szerzett, ellátta a harmincadhivatalt, és királyi megbízatásokat teljesített. Tervezett testamentuma azonban később valóban elkészült, de sajnos nem maradt ránk. Csak egyes örökösök későbbi megjegyzéséből tudjuk bizonyos mozzanatait rekonstruálni. Alföldy legfőbb soproni üzlettársa, Wolfgang Rauch, 1493. december 31-én kelt végrendeltében gyermekeire örököztette tovább azt a gyümölcsöskertet és 24 hold szántót, amelyet Alföldytől kapott, feleségére pedig egy nyestprémmelel bélelt szederjes színű díszköpenyt testált, szintén Alföldy hagyatékából. Ezek a tételek az eredeti leltárban is szerepeltek.⁷² Egy kegyes adományáról is maradtak közvetett feljegyzések: a ferenceseknek jutott az első leltár elkészítése után megszerzett várkerületi fürdőház, a barátok számadásaiban szerepelnek ugyanis a ház későbbi bérlei által befizetett összegek.⁷³

Az 1492-es leltárból viszont, bármennyire részletes is a fent felsorolt tárgycsoportokat illetően, elég sok minden hiányzik, ami egy Alföldyhez hasonló vagyoni helyzetű embernél elvárható lenne. Az ezüstneműk közül mindössze két láncoskával találkozunk: más ékszerrel és edénnyel nem; a ruhadarabok közül is csak hat felsőruhát írtak össze, és nem említették a háztartás egyéb tárgyait, a cserép- és fadényeket, a borászati felszereléseket, valamint a terítőket, törölőruhákat és hasonlókat, amiben más korabeli leltárak bővelkednek.⁷⁴ Nem szerepel továbbá egyetlen tétel készpénz sem. Az értékesebb tárgyakat lehet, hogy valamelyik másik házában tartotta, de egyszerűbb felszereléseknek mindenhol kellett lenniük. Ezeket nyilván azért nem sorolták fel, mert a tervezett testamentumban nem lett volna szerepük, nagy részük pedig eleve a feleség gondjaira volt bízva.

Az ingóságok összeírását Mollay Károly tételtől tételre végigköveti, és értelmezi az ott előforduló kifejezéseket.⁷⁵ Ennek megismétlését nem tartom szükséges-

72 *Házi* II/1. 241. p.

73 *Mollay*, Kovácsok utcája 197. p.

74 Ld. pl. Hans Zirkendorfer soproni tanácsos özvegyének, Barbarának a hagyatéki leltárát 1503-ból: *Házi* II/5. 138–140. p. Vö. *Kubinyi*, Die Rolle 630–636. p.

75 *Mollay*, Harmincad 143–144. p. Azonosításaival csak ritkán vitáznék: a a pléhpalackok után felsorolt „régí kő” (allter stain), amit ő esetleg római régészeti leletnek tart, inkább kőcserép-cdény lehetett. Az igen előkelőnek számító, a királyi udvarban is használatos, a morvaországi Lošticeből származó sómázás kőcserép-cdények helyet kaptak ez előző jegyzetben idézett hagyatéki leltárban is (gleser loschytzer). A tárgytípusról és régészeti előfordulásairól ld. *Holl Imre*: Ausländische Keramikfunde in Ungarn. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 42. (1990) 209–267. p., itt: 227–235. Meggondolandó továbbá, hogy a páncél-tartozékok sorában említett scittenfleich is nem valamilyen védőfegyvert jelent-e.

nek, inkább néhány olyan jelenségre hívnám fel a figyelmet, amely más korabeli hagyatékok és testamentumok vizsgálatával összevetve Alföldy életmódjának bizonyos jellegzetességeit világítják meg.⁷⁶

Elsőként a nemesi életmódra utaló darabokat emelném ki. A ruhadarabok közül ide sorolható a nyestprémmel bélelt zöld bársony díszköpeny (*schaube*), a szintén nyestprémmel bélelt fekete és szederjes csemelet (teveszörrel kevert posztó) díszköpenyek, a vörös bársony rác zeke (*joppe*). Ezek a polgárság körében általánosan előforduló formák, ám anyaguk és színük kiemeli őket az átlagos polgári öltözet darabjai közül. Bélésként például a hazai polgárok az esetek túlnyomó többségében rókaprémet használtak (még a városi jegyző hivatali öltözetében is ez szerepelt); a bársony és a damaszt is csak elvétve fordult elő a polgárság körében, annál gyakoribbak viszont a nemesség testamentumaiban. Figyelmet érdemelnek a színnek is: a viszonylag általános, de ünnepélyes fekete és szederjes mellett a zöld és a vörös kifejezetten divatosnak számított. Megfigyelhetjük Alföldy sokszínűségére törekvését is ruhatarának összeválogatásánál: a hat felsorolt felsőruha öt különböző színű szövetből készült.

A nemességgel mutat hasonlóságot a sokféle támadó- és védőfegyver birtoklása is. A legtöbb soproni polgár az 1530-as évektől rendszeresen megtartott mustrák szerint legfeljebb egy-két szűrő- vagy vágófegyverrel, esetleg egy szakállas puskával rendelkezett, pánccélja pedig csak a legtehetősebbeknek volt. Alföldy ezzel szemben négy régi számszerj és a hozzájuk tartozó tegezkek mellett két angolnanyárrsal, egy kerek pajzzsal, 31 mellvérttel és hátvérttel, 19 különböző vas sisakkal, ill. kalappal, két pár tárcsapajzzsal, négy pár térdvassal, hat szakállas puskával, öt karddal, egy rostélyos sisakkal és egy hordóra való további pánccél-tartozékkal rendelkezett. Mindezekkel egy legalább húsz fős csapatot lehetett fegyverben tartani, akik nemcsak a harmincadhivatal védelmét láthatták el, hanem uruk parancsára máshol is bevethetők voltak. Egy 1493. augusztusi adat szerint például a soproni Szt. Margit-napi országos vásáron „*inter quosdam rusticos ac homines et familiares tricesimatorum nostrorum*” történtek összetűzések.⁷⁷ Bár a szöveg a harmincadosokat nem nevezi néven, valószínűleg a még életben levő Alföldy embereiről lehetett szó.

Elütöttek a soproni átlagtól Alföldy magyaros jellegű tárgyai is, amelyek a harmincados származására és kötődéseire utaltak. Ezek a motívumok ismét csak ruhá-

76 A testamentumok és hagyatéki leltárak anyagi kultúrára vonatkozó adatainak elemzését a 23. jegyzetben idézt, remélhetőleg a közeljövőben megjelenő disszertációmban végeztem el. Az egyes tárgytípusok előfordulásának adataira és a rájuk vonatkozó szakirodalomra ott hivatko-zom, ezeket itt terjedelmi okokból nem idézem.

77 *Házi l/6.* 114. p.

zatában és fegyvereiben érhetők tetten. A listán szerepel ugyanis egy kék csemelelet hacuka (*hazigk*), amely a dolmányhoz hasonló, a XV. század legvégén megjelenő könnyű felsőkabát volt. Míg a legtöbb pozsonyi és soproni ruhadarab hasonló elnevezésekkel megtalálható az alsó-ausztriai városok forrásaiban is, ezt a kifejezést az osztrák viselettörténet nem ismeri. Előfordul viszont a sok tekintetben a sopronitól eltérő vonásokat mutató eperjesi végrendeletekben is. Szintén magyaros jellegzetesség volt az a szablya, amelyet egy incidens során Alföldy polgártársára, Mert Salzer kalmárra emelt (az esetre alább még visszatérek).⁷⁸

Alföldy mozgalmas, sok utazással járó életmódja szintén tükröződik leltárába vett tárgyaiban. A számos felsorolt fekhely és a hozzájuk való ágynemű között szerepel két úti ágy (*raispet*) és 2–2 tok, amiben edényeket: palackokat illetve húsztántányérat lehetett szállítani. Tok megnevezése nélkül szerepelt még húsztántálka is. Ebből ismét csak a fegyverek alapján feltételezett húsztákos kíséretre lehet következtetni. Egy másik helyiségben két óntállal együtt egy további óntalackot is összeírtak. A pincetokba való lapos palackok egész Európában unikális példányoknak számító lelete Hahótól, egy kismemesi udvarház ásatásáról került elő a közelmúltban (a tulajdonos jómódját és kifinomult ízlését díszített kályhacsempék és morva kőcserép-edények jelenléte is mutatja),⁷⁹ de jól felszerelt polgári háztartásokból is vannak róla írásos adataink. A páncél-alkatrészeknek hordóban való tárolása szintén a könnyebb szállíthatóságot szolgálta.

Voltak a listában Alföldy hivatali működésére utaló tárgyak is. Itt elsősorban a három íróasztalra kell gondolnunk. Ez a speciális bútordarab a XV. század második felében tűnik fel a polgári háztartásokban. A soproni testamentumokban Alföldy leltárán kívül öt esetben találkozunk említésével, a nagyobb könyvelést vivő kereskedő-elit tulajdonában. Alföldy viszont egyszerre három darabbal is rendelkezett, amit Mollay Károly az általa igazgatott háromféle hivatallal: a sókamarával, a harmincad- és a fogyasztási adóhivatallal kapcsol össze.⁸⁰

Az írásos forrásokon és a helyenként analógiaként felhasználható régészeti leleteken kívül egy harmadik forrásból: egyik soproni házának épületrégészeti kutatásából is képet alkothatunk Alföldy Bálint tárgyi környezetéről. A Templom u. 4. sz. ház műemléki kutatása 1986–87-ben zajlott, és a barokk épülettel együtt az azt megelőző középkori átépítésekről is adatokkal szolgált. A ház helyi viszonylatban kiemelkedő minőséget képviselt. A Fő téri házakhoz hasonlóan már a késő-közép-

⁷⁸ SL Gedenkbuch 15. p. 25. bejegyzés.

⁷⁹ *Holl Imre*: Spätmittelalterliche Zinngegenstände von Buzád-Sárkányziget (Hahót-Telekszeg). In: *Antacus* 23 (1996) 243–250.

⁸⁰ *Mollay*, Harmincad, 144. p.

korban is emeletes volt, sőt az északi szárny megmaradt boltozatai alapján egész biztosan az emeleten is boltozott szobákkal rendelkezett, ami a korban korántsem volt általános. A déli szárny egyik helyiségét bordás boltozattal fedték. A nyíláske-retek alapján a déli épületszárny szintén már a XV. század elejétől emeletes volt, tehát végeredményben U alakú beépítést lehetett megfigyelni a maival megegyező nagyságú telken. Az udvar délkeleti sarkában kút is állott, amely az épület önálló vízellátását biztosította. A présház feletti, az utcára néző emeleti teremben nagy fe-lületen rekonstruálható kváderes falfestés nyomai kerültek elő.⁸¹

Mivel Alföldy Bálint mindössze nyolc évig birtokolta az épületet, és ez alatt sem tartózkodott egyfolytában Sopronban, értelmetlen lenne személyéhez köthető építészeti részletet, átépítést keresni. Azt sem tudjuk biztosan, hogy amikor Sopronban tartózkodott, melyik házának melyik helyiségét lakta személyesen. Az adó-jegyzékekben neve a Templom u. 2. háznál szerepel, de lehet, hogy csak az egy-szerűség kedvéért tartották nyilván itt az adóját. A Templom u. 4. alatt a legtöbb adójegyzékben két bérlő is szerepel, általában kézművesek (kőműves, posztónyí-ró, szabó, erszénykészítő),⁸² akik gyakran váltották egymást, és valószínűleg az udvari szárnyak bizonyos helyiségeit lakták. Annyi bizonyos, hogy Alföldi Bálint gyakran megfordult az igényes boltozatú termekben, és valószínűleg a korábbra datálható kváderfestés is megvolt még az ő idejében. Összességében az épület el-helyezkedésével, kiképzésével alkalmas volt tulajdonosa gazdagságának, előkelő állásának reprezentálására, sőt a korábbi, nála előkelőbb származású tulajdonosok-tól ottmaradt nívós részletek akár igény szintjének emelésében is szerepet játszhat-tak. Alföldy két Sopron belvárosi házának jelentőségét mutatja, hogy 1612-ben illetve 1752-ben az Esterházy család is ennek a két épületnek a tulajdonosa lett, és együtt birtokolták azokat egészen 1945-ig.

Kevesebb szerencsénk van Alföldy Bálint győri ingatlanaival. Amint azt a vá-roso topográfiaját és épületeit az elmúlt évtizedekben a legintenzívebben kutató Lővei Pál megállapította, a Piactér (a mai Széchenyi tér) északi és keleti oldala kö-zépkori vonalvezetésű, és az itt álló házak többször szerepelnek középkori forrá-sokban, de egyetlen kivétellel a Mohács előtti említések nem kapcsolhatók mai épületekhez. Így Alföldy házait sem tudjuk azonosítani, csak a tér oldalai mentén elhelyezkedő épületmaradványokból vonhatunk le néhány általános következte-tést. A kutatott épületek (Liszt Ferenc u. 1., Széchenyi tér 1.) alapincézett, élszedett

81 G. Lászlay Judit: Sopron, Templom u. 4. Kutatási jelentés. In: Az 1987. év régészeti kutatásai. Régészeti Füzetek, Scr. 1. No. 41. (1988) 101. p. Köszönöm Lászlay Juditnak, hogy a fenti rő-vid jelentésen kívül további kutatási eredményeibe is betekintést engedett.

82 Házai II/4. 394., 396., 408. p. II/5. 10., 16., 21., 24. p.

kő nyíláskeretekkel rendelkező, valószínűleg földszintes házak voltak a középkorban.⁸³ Építészeti nívójuk bizonyára elmaradt Alföldy soproni házaitól, helyi viszonylatban azonban színvonalasnak és reprezentatívnak számítottak, és ami a legfontosabb: bőséges, tűzbiztos tárolási lehetőségekkel rendelkeztek. Nem véletlen, hogy Alföldy is a kamrákat emelte ki győri házai helyiségei közül.

Az életpálya keretei és tanulságai

Támogatók és üzlettársak

Alföldy Bálint, bármilyen nagy akaratereővel és becsvágygal rendelkezett is, nem teljesen önerőből emelkedett fel. Életpályáját nem érthetjük meg igazán anélkül, hogy számba vegyük azokat a személyeket, akik a legfontosabb szerepet játszották előrejutásában. Ezek között is a legfontosabb Nagylucsei Orbán győri, majd egri püspök, királyi kincstartó volt. Neve már többször is felbukkant Alföldy karrierjének ismertetésekor, de érdemes célzatosan is párhuzamba állítani működését Alföldy előrehaladásával. Azt láthatjuk ugyanis, hogy Alföldy nem fordult meg olyan körökben és nem kezdett olyan üzletbe, ahol Nagylucsei már nem lett volna ott előtte.⁸⁴

Kezdjük a Héderváryakkal: Nagylucsei (öccsével, Balázssal együtt) legkésőbb győri működésének elején zálogjogot nyert a Héderváry család több birtokára, amelyről 1482. november 16-án Radvány birtok átadásáért cserébe ünnepélyesen lemondtak.⁸⁵ Az érintett falvak között szerepelt a Győr megyei Öttevény és a Vas megyei Borgáta is, amelyek egy részét, mint a fentiekben láttuk, öt évvel később Alföldy vette zálogba. A püspök kapcsolata a Héderváryakkal később is fennállt, sőt 1485 januárjában a püspök két testvérével együtt Héderváry Miklóssal és gyermekeivel kölcsönös örökösödési szerződést kötött.⁸⁶

A kincstartó, számos egyházi javadalma mellett, nagy fogékonyságot mutatott városi házak és ingatlanok megszerzése iránt is. E helyütt nincs mód összes ingat-

83 *Lővei Pál*: Adatok Győr középkori topográfiájához. In: Arrabona 26–30. (1991) 5–22. p., itt: 15. p., valamint *Uő.*: Egy lakóház Győr főterén. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk.: Pámer Nóra. Bp., 1994. (Művészettörténet — Műemlékvédelem VI) 3. p. és *Uő.*: A győri Liszt Ferenc utca 1. alatti „Curia nobilitaris”. In: Győri Tanulmányok 21. (1998) 45–60. p.

84 Nagylucsei életrajzi adatainak legpontosabb összállítása: *Köblös*, Középréteg 305–306. p., vö. *Kubinyi*, Kincstár 30–31. p.

85 Héderváry oklevéltár II. köt. 377. p. (403. sz.) ill. I. köt. 436–9. (323. sz.)

86 Héderváry Oklevéltár I. köt. 445–7. p. (327. sz.)

lanügyetének nyomon követésére, csak egy-egy győri és soproni példát hozunk. Sopronban Mátyás királytól megszerezte a Kempnyey László özvegye, Barbara Traismaurerin halála után hátramaradt ingatlanokat; ezek egyike volt az Alföldy Bálintnak adományozott Templom u. 4. ház is.⁸⁷ Győrben egy olyan házat szerezett meg 1489-ben a Szt. István templommal szemben 100 forintért, amely hét évvel korábban 250 forintért cserélt gazdát. Az ügy háttérében valamilyen kölcsön- vagy zálogügylet állhatott.⁸⁸

Szintén jól összekapcsolhatók Alföldy karrierjével Nagylucsei bécsi tartózkodásai. Az 1485. év II. félévében, a Bécs alatti táborban kelt királyi házadományozás (Templom u. 2.) idején, amelynek relatora is volt, Nagylucsei a bécsi egyetemen a magyar nemzet diákjainak élén állt.⁸⁹ A későbbiekben Alföldy 1488-as kölcsönfelvétele idején Nagylucsei kincstartósága mellett már a bécsi püspökség adminisztrátora volt, és így még inkább alkalma nyílt befolyást gyakorolni a város pénzügyeire.⁹⁰ Elképzelhető, hogy a második részlet 400 forintjának királyi elengedésében is szerepe volt.

Nagylucsei példáját tarthatta szem előtt Alföldy a háztulajdonnal együtt járó városi kötelezettségek elhanyagolásában is. A püspök soproni ingatlanai után soha egy fillér adót be nem fizetett: 1485-től haláláig évi 20 forinttal tartozott a városnak, és az adósság örökösei alatt tovább növekedett. Nem meglepő tehát, hogy Mátyás halála után Alföldy is megtagadta Sopron városának az adófizetést (erről alább részletesebben lesz szó). Patrónusát követte abban is, hogy 1490-ben Ulászló pártjára állt, aki több megbízással is viszonzotta ezt a hűséget. Összességében azt láthatjuk, hogy Alföldy, aki harmincadosként Nagylucsei familiárisa volt, kitűnően kamatoztatta kapcsolatát befolyásos urával. A jobbágyi származású Nagylucsei személyétől nem volt idegen a tehetséges fiatalemberek felkarolása: egyik jobbágyának két fiát, Istvánt és Ulrikot a krakkói és a bécsi egyetemen taníttatta, és győri kanonoki stallumot is szerzett számukra.⁹¹ A kincstartót ismerve azonban biztosak lehetünk benne, hogy számára is előnyös volt biztos híveket maga mögött tudni soproni és nyugat-dunántúli tevékenységében. Nagylucseinek a kincstartóságról való lemondása (1490), illetve halála (1491) után úgy tűnik, hogy Alföldy teljesen

87 *Mollay*, Grundbuch 15. p. 98. és 101. bejegyzés, vö. SL Gedenkbuch 16. p. 26. bejegyzés.

88 *Gecsényi*, Helyrajz 43.

89 *Die Matrikel der Universität Wien*. Hrsg. F. Gall-W. Szaivert. Bd. I–III. Graz–Wien–Köln, 1956–1967., itt: Bd. II/1. 188. p.

90 Elődje az adminisztrátorságban, Bernhard von Rohr salzburgi érsek 1487. április 21-én hunyt el; Nagylucsei pápai megbízatását 1488. ápr. 20-án tették közzé Bécsben. Ld. *Perger*, *Die ungarische* 83. p.

91 *Köblös*, *Középréteg* 410. p.

a maga lábára állt. A későbbi kincstartókkal, Thuz Osváttal és Lukács boszniai püspökkel való együttműködéséről nincsenek adataink.

Alföldy soproni tevékenységét, mint fentebb már az ingatlanszerzéseknél láthattuk, nagyban segítette két üzlettársa — talán barátja — Christoph Herb és Wolfgang Rauch is. Ők ketten sógorok voltak (Herb Rauch húgát, Magdalenát vette feleségül), és számos közös vállalkozást vezettek. Mint rokonok közösen voltak érintve egy bécsi ház felének megöröklésében is.⁹² Együtt szenvedtek kárt a korábban már tárgyalt, balul sikerült tizedbor-szállítási akcióban, együtt szállítottak átlatböröket Regedére (Radkersburg), és számos más közös érdekeltségük is volt, amelyekről Rauch végrendelete tudósít.⁹³

A két sógor közül Herb jutott előbbre a városi ranglétrán: 1479 és 91 között 8 alkalommal viselte a polgármesteri tisztséget.⁹⁴ Számos egyéb ténykedése mellett Alföldyt megelőzően, 1487-ben ő is királyi megbízást kapott hadfelszerelés, ezúttal puskapor elszállítására.⁹⁵ Végül, Herb halála után az ő szolgáját segítette Alföldy a polgárjog megszerzésében, feltehető tehát, hogy a szolga által bonyolított sőüzletekben korábban mindketten érdekeltek voltak. Rauch viszont idézett végrendeletének tanúsága szerint több győri rokonnal is rendelkezett: első feleségének apja Győri Balázs volt (aki az ottani káptalan előtt végrendelkezett); és ismert egy bizonyos győri Kántor Mihályt is.⁹⁶ Elképzelhető, hogy győri rokonsága révén Rauch már soproni ingatlanszerzése előtt kapcsolatba került Alföldyvel, és már ismerősként egyengette útját Sopronban.

92 QGSW II/3. 5178. (1487. febr. 20.) Rauch harmadik húga, Anna, Christoph Öczestorffer bécsi polgár felesége volt, akitől a ház felét megörökölte, míg a másik fele a három másik Rauch testvérre: Wolfgangra, Magdalenára és Kathrei-re szállt.

93 *Házi* II/1. 240–242. p. (1493. dec. 31.) A rokoni szálak ellenére Rauch keményen visszakövetelte a tartozásokat a nála két évvel korábban elhunyt Herb örököseitől. *Mollay*, Harmincad 140–141. p. Raucht csak marhakreszkodóként, Herbet pedig kisebb üzletet bonyolító kalmárként jegyzi, valójában tevékenységük ennél sokrétebb volt.

94 *Mollay*, Grundbuch, bevezetés XXXIX. p. A szövegekben néhányszor Herb keresztnéve Christoph helyett Cristan-ként van megadva, az összefüggésekből azonban kétségtelen, hogy ugyanarról a személyről van szó. (a névalak hasonló ingadozása figyelhető meg Christoph Gräzer későbbi soproni polgármesternél is, aki Christian Fleischacker néven is előfordul — ld. uo. XL. p.)

95 *Házi* I/6. 48. p.

96 *Házi* II/1. 241. p. Rajta és Alföldyn kívül egyetlen soproni polgárnak sem tudunk győri rokónairól a XV. század második felében.

Viszonya a város közönségéhez és hatóságaihoz

A szoros kapcsolat ellenére Alföldy egy dologban feltétlenül különbözött soproni üzlettársaitól: a városhoz való viszonyában. Azok ketten a város kötelességtudó és megbecsült polgárai voltak, akik a tanácsban illetve a polgármesteri székben sokat tettek a város érdekeinek képviseléséért. Ezzel szemben Alföldy, mint királyi harmincados, sohasem töltött be semmilyen városi tisztséget. Fentebb már céloztam rá, hogy az *egregius* jelzővel büszkélkedő győri úrnak nem feltétlenül jelentett emelkedést a soproni polgárjog megszerzése. Amilyen hasznos volt számára a két belvárosi ház és a több ingatlan birtoklása, olyan tehernek érezte a velük járó polgári kötelezettségeket. A fennmaradt adójegyzékek szerint 1488-ban és 1489-ben még befizette a házai után járó, a városi átlag 6–10-szeresének megfelelő, de Alföldy vagyonához képest nem túl jelentős 10, illetve 16 forintnyi adót,⁹⁷ utána azonban mindenfajta hozzájárulást megtagadott. Ezzel az ellenszegüléssel kezdődik bűnlajstroma a városi feljegyzési könyvben. A *Gedenkbuch*ban, amelyet 1492-ben kezdtek el vezetni, külön lapot fektettek fel számára, ahol 1490-től visszamenőleg feljegyezték, hogy mivel tartozik Alföldy a városnak.⁹⁸

Elsőként tehát az 1490 és 1492 közötti három év adója szerepelt, évi 24 forint összeggel. Emellett jegyezték meg, hogy a polgárjog felvételével vállalt egyetlen kötelezettségének (örállás, közmunka, városi zsoldosok fizetése) sem tett eleget, és senkit sem fogadott be a házaiba a város érdekében (*gemainer Stat zu hilf*). Ezt a részt követi a már fentebb tárgyalt, a fogyasztási adóhivatal bérletével kapcsolatos évi 12 forintnyi adósság.

Ezek után nem meglepő, hogy a királyi rendeletre általa beszedett 1492. évi rendkívüli adóhoz sem járult hozzá egy fillérrel sem. A *Gedenkbuch* egy másik részében feljegyezték azoknak a polgároknak a nevét, akiknek a város még tartozott az adóba adott kölcsön visszafizetésével.⁹⁹ Az első, 1493. január 1-jei listán 20 polgár (köztük egy özvegyasszony is) szerepel, 1 és 14 forint közti összegekkel, összesen 114 forintot adva össze. Itt sorolták fel Wolfgang Rauchot is, 10 forinttal. A másik, 1495. március 20-ra datált feljegyzés azoknak a tanácstagoknak a nevét tartalmazza, akiknek még mindig tartozott a város a fenti adóösszeghez nyújtott kölcsönért. Itt tíz nevet olvashatunk, akik 6 és 18 forint közötti összegeket fizettek,

97 *Házi* II/4. 394., 396., 408. p. II/5. 10. és 16. p.

98 SL *Gedenkbuch* 15. p. 25. bejegyzés. A Mollay Károly által egy számmal ellátott bejegyzés öt tartalmi egységre tagolható, a továbbiakban ebben a beosztásban ismertetem a bejegyzés tartalmát.

99 SL *Gedenkbuch* 152. p. 250. bejegyzés és 155. p. 251. bejegyzés.

ehhez járult Jacob Joachim polgármester 76 forintos adománya. Alföldy Bálint „hozzájárulása” az a fentebb idézett arrogáns fenyegetőzés volt, amelyben nyilvánosan lecsukást helyezett kilátásba a nem fizető polgároknak.

Alföldy *Gedenkbuch*-beli bűnlajstromának negyedik tétele egy még agresszívebb kirohanását írja le. Eszerint amikor Mert kramer (Mert Salzer soproni kalmár) Alföldy házába ment, hogy a fogyasztási adót (*Täcz*) befizesse, a harmincados becsmérelte, arcon vágta és szablyát rántott rá, úgyhogy ha jó emberek nem fogták volna vissza, még meg is ölhetné volna. A „jó emberek” között jelen volt három másik soproni polgár és Németh György Vas vármegyei nemes mellett Wolfgang Rauch is. Figyelembe véve, hogy ez az incidens mindössze egy héttel az előző eset után történt, szinte biztosra veszem, hogy több hasonló is előfordult. Ezért is valószínű, hogy a fentebb idézett, név nélkül feljegyzett vásári verekedésben is Alföldy embereiről volt szó. Ez utóbbi eset másik érdekessége, hogy II. Ulászló a város vásári bíraskodási joga helyett a harmincados embereinek familiárisi mivoltát tartotta fontosabbnak, és így a város által lecsukott rendbontót szabadon bocsátatta és ura rendelkezése alá helyezte.¹⁰⁰

Végül a *Gedenkbuch* bejegyzésének utolsó tételeként az Alföldy vagyont a harmincados halála után terhelő városi kötelezettségekről olvashatunk. Eszerint 1493-tól 1499-ig összesen 114 forintnyi adósság halmozódott fel (az első két évben 24, utána öt éven keresztül 10 forint adó, valamint a fogyasztási adóhivatal után — valószínűleg másfél évi bérleti díjként — 16 forint). Ez vezetett végül is ahhoz, hogy Alföldy örökösei kénytelenek voltak eladni a maradék ingatlanokat: részben a városnak, részben egyes kereskedőknek.¹⁰¹ A város tehát végső soron érvényesíteni tudta követeléseit, egyrészt az Alföldy számára esedékes tartozások lefoglalásával, másrészt az ingatlanok megszerzésével.

Tanulságok

Alföldy Bálint pályáját jobban ismerjük legtöbb kortársánál. Másokhoz képest sokrétű okleveles és városkönyvi adatok maradtak fenn róla, sőt bizonyos mértékig a műemléki-épületrégészeti kutatások eredményeit is figyelembe vehettük. A sok apró mozaikdarabból önmagában is izgalmas feladat összeállítani egy középkori ember életpályáját és megismerni személyiségét. Alföldy személyén keresztül azonban több, az egyéni életúton túlmutató kérdéshez is adalékokat nyerhetünk.

¹⁰⁰ *Házi* I/6. 114. p.

¹⁰¹ Alföldy soproni vagyónának sorsát részletesen ismerteti: *Mollay*, Harmincad 145. p.

Az egyik ilyen kérdés a familiaritás XV. század végi gyakorlati értelmezése, amelyet Alföldy és Nagylucsei kapcsolatán keresztül vizsgálhatunk meg. A kincstartó nemcsak hivatali főnöke volt a harmincadosnak, hanem az üzleti és politikai élet számos területén is előkészítette számára a terepet. Viselkedésével, elsősorban a városi hatóságokkal szembeni lekezelő magatartásával — és talán életmódjának külsőségeivel is — példát mutatott beosztottja számára. Egy lépcsőfokkal lejjebb a harmincados emberei szintén *familiaris* elnevezéssel szerepeltek. Főnökük bíraskodhatott felettük, fegyverzetet biztosított számukra és útjaikon edényekkel (bár csak a „szegények ezüstjével”, az önnel) is ellátta őket.

A második kérdéskör a városon belüli, többé-kevésbé egyenrangú személyek közötti kapcsolatokat érinti, amire Alföldynek Wolfgang Rauch és Christoph Herb soproni kereskedőkhöz fűződő viszonya szolgál példával. Ők hárman, akiket rokon- és baráti szálak is összekötöttek, több azonos helyen voltak érintettek (Sopron mellett Győrben és Bécsben), közös érdekeltségeket, vállalkozásokat alakítottak ki, és gazdaságilag sok tekintetben egymásra voltak utalva. A két soproni üzlettárs volt az, aki Alföldy „városi szocializációját” is megpróbálta elősegíteni. A telekkönyvi bejegyzések arra utalnak, hogy tevékeny szerepet játszottak Alföldy háztulajdonainak bejegyeztetésében és a polgárság soraiba való felvételében. Tartós sikert azonban nem értek el: a győri úr még Herb életében, annak utolsó polgármestersége idején megtagadta az adófizetést a soproniaknak; Rauchnak pedig később akkor kellett beavatkoznia, amikor barátja hivatalos minőségében, a fogyasztási adó beszedőjeként készült atrocitást elkövetni egyik polgártársa ellen.

A harmadik kérdéscsoport Alföldy működésének regionális kereteit illeti. Az egy-egy város nyújtotta lehetőségek nyilvánvalóan túl szűkek voltak számára — talán ezért is váltogatta illetőségét Győr, Sopron és Fehérvár között. Nem átköltözött az egyik városból a másikba, ahogyan azt a korábbi irodalom feltételezte, hanem párhuzamosan volt jelen mindhárom helyen. Ebben családja is segítette: két ismert fivére közül János fehérvári polgár volt, Péter pedig, amint ezt az örökség körüli iratokból tudjuk, Győrben élt. Az utóbbi helyen Alföldy Bálintnak felesége révén is volt rokonsága.

Mobilitását, „városok felettségét” kereskedői tevékenysége alapozta meg, de az uralkodóhoz fűződő (Mátyás esetében inkább a kincstartón keresztüli, közvetett, II. Ulászló alatt talán már közvetlen¹⁰²) kapcsolatai, a tőlük kapott megbízások tartották fenn. Ezek a tényezők indokolták, hogy az általános tendenciákkal szem-

102 Jellemző példa lehet, hogy Alföldy halála után II. Ulászló személyesen írt a soproni tanácsnak, továbbá Weitenmüller Lajosnak, Sopron vármegye főispánjának Bálint lányának kiházasítása ügyében, vö. *Házi* II/6. 124. p.

ben Alföldy saját személyén keresztül kapcsolatot teremtett Győr és Sopron között. Sopront az uralkodótól kapott harmincadosi és sókamarási megbízásai és az itt szerzett számos értékes ingatlan tették számára fontossá, míg Győr kedvezőbb közlekedés-földrajzi adottságai nagykereskedői tevékenysége számára bizonyultak alkalmasabbnak.

Végezetül Alföldy életútja a „másik fél”, az általa oly sokszor semmibe vett városi hatóság működése szempontjából is szolgál tanulsággal. A harmincados személye nem illeszkedik sem a „városlakó nemes”, sem a „nemes polgár” egyébként is inkább a XVI. századtól kikristályosodó kategóriájába.¹⁰³ Kereskedőként — Gecsényi Lajos „a korszak vidéki nagykereskedői” közé sorolja — a polgársághoz állt közelebb, bár a XV. század végétől már a nemesség is kezdett bekapcsolódni az üzletelésbe. Harmincadosi és sókamarási tisztsége „vitézlővé” tette, és a királyi pénzügyigazgatás kötelékébe kapcsolta, de csak annak egyetemre nem járt, deák címmel nem rendelkező második vonalába.

Sopron városa láthatólag sokáig nem is tudott mit kezdeni ezzel a becsvágyó és arrogáns férfiúval. Végül igazán „polgári” megoldást választottak: a városi adminisztráció felhasználását. 1492-ben frissen felfektetett feljegyzési könyvükbe vezetni kezdték Alföldy bűnlajstromát, amellyel „a város közönségének” (visszamenőleg is) tartozott, vagy azt megsértette. A *gemeine stadt* fogalma ez idő tájt kezdett egyre gyakrabban felbukkanni a nyugat-magyarországi városok hivatali írásbeliségének kifejezés-készletében, és utat talált az egyes polgárok gondolkodásmódjába is.¹⁰⁴ Jellemző módon, Alföldy a fennmaradt forrásokban egyetlen alkalommal vette számításba a városi közösség szerepét: súlyos betegen, végrendelet-tervezetének készítésekor, amikor egyes ingatlanainak megjelölésekor saját „köztudomás szerinti” birtokjogára hivatkozott.¹⁰⁵

A városkönyvi terhelő feljegyzések Alföldy életében egyre gyűltek, de gyakorlati eljárást nem vontak maguk után. A királyi harmincadossal, aki többször is az uralkodó személyes akaratát közvetítette a város felé, a tanácsurak nem mertek ujjat húzni. Halála után azonban, az Alföldyt illető kintlevőségek megfizetésénél

103 A két kategóriát legutóbb *H. Németh István*: Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon c. doktori disszertációjában (270–299. p.) elemezte a felső-magyarországi városszövetség példáján.

104 *Katalin Szende*: „...gemainer Stadt Nutz, Ehren und Gefallen...” — The Expression of Civic Consciousness in Late Medieval Testaments, megjelenik: ...quasi liber et pictura... Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 70. születésnapjára. Szerk.: Laszlovszky József. Bp., 2002. Vö. *Szende*: Landownership 153–156. p.

105 Ld. fent 66. jegyz.

már érvényesítette a város az érdekeit, és öt év elteltével rá tudta venni az örökösöket, hogy a még kezükön levő ingatlant a tartozások fejében a városnak adják el.

Hasonlóan jártak el Alföldy patrónusa, Nagylucsei Orbán esetében is. Az ő tartozásai, 1485-ig visszamenőleg, közvetlenül a harmincadosnak nyitott oldal után szerepelnek a feljegyzési könyvben. A tartozás összege a püspök halála után is egyre halmozódott, egészen 1495-ig, amikor 295 forintot tett ki.¹⁰⁶ A következő évben viszont a város telekkönyvében találunk egy — Mollay Károly szavaival — „emléktábla céljait szolgáló” bejegyzést, amely szerint május 8-án ünnepélyesen használatba vették az új városházát, amelyet „egy bizonyos összegért a tanácsurak és *gemeine stat* Nagylucsei Balázstól és Jánostól, néhai Orbán egri püspök és kincstartó rokonaitól vettek meg”.¹⁰⁷ A város közönsége joggal lehetett büszke, nemcsak új hivatali épületére, hanem arra a szívósságra is, amellyel végül is a híres nagyúr, majd rá két évre kedvelt harmincadosa rokonaival szemben jogaikat érvényesíteni tudták. Alföldy Bálint életútja a maga korlátai között egyén és közösség, a személyes ambíciók és a rendi keretek konfliktusának példáját is elének tárja, megelőlegezve az elkövetkező évszázadok sok hasonló összeütközését.

¹⁰⁶ SL Gedenkbuch 16. p. 26. bejegyzés.

¹⁰⁷ Mollay, Grundbuch 1. p. 1. bejegyzés. Vö. Mollay Károly: A három középkori városháza. In: Soproni Szemle 31. (1977) 234–247. p. Az idézett kifejezést a 243. p-n használja. A vásárlásra már 1494. szeptemberében sor került (*Házi* I/6. 137–140. p.), az 1000 forintos ár messze alatta maradt a felsorolt házak, szőlők, szántóföldek és malmok értékének.

ERICH LANDSTEINER

ZUR GESCHICHTE DES WIENER UNGARNHANDELS AM ENDE DES 16. JAHRHUNDERTS

„Bis zum heutigen Tag gibt es keine zusammenfassende Bearbeitung der Situation des Ungarnhandels von Wien im 16. und 17. Jahrhundert“, stellte Lajos Gecsényi 1994, am Beginn eines seiner zahlreichen Beiträge zur Geschichte des Wiener Ungarnhandels, fest.¹ Auch acht Jahre später hat sich im Hinblick auf diese — angesichts der großen Bedeutung des Themas für die ungarische und österreichische Wirtschaftsgeschichte der frühen Neuzeit — bedauerliche Forschungslücke kaum etwas geändert. Das liegt nicht zuletzt an der sehr schmalen Quellengrundlage, die das Archiv der Stadt Wien für die handelsgeschichtlichen Belange dieser Periode bietet. Bis auf wenige Fragmente existieren keine Mautbücher oder andere Unterlagen, die eine umfassende Beurteilung des Wiener Handelsverkehrs im 16. Jahrhundert ermöglichen könnten. Ebenso wenig gibt es leicht zugängliche und zusammenhängende Quellenbestände, die es erlauben würden, sich einen Überblick über die in Wien selbst ansässigen oder in der Stadt aktiven Kaufleute aus anderen Städten und Regionen zu verschaffen. Die Forschung ist daher auf Zufallsfunde in anderen Archivbeständen angewiesen.

Lajos Gecsényi hat in dem eingangs erwähnten Aufsatz Akten des Wiener Hofkriegsrates, die Verhörprotokolle von elf im Jahre 1575 in Wien wegen des Verdachts der Spionage unter Hausarrest gestellten ungarischen Kaufleuten aus dem Gebiet östlich der Theiß enthalten, dazu benutzt, „jene strukturellen Grundzüge des Systems von Handelsbeziehungen zu rekonstruieren, welche sich im einstigen Gebiet des königlichen Ungarn infolge der politischen Veränderungen nach 1541 bildeten“.² Sechs der 1575 in Wien verhörten Ungarn stammten aus dem zwischen Szolnok und Nagyvárád (Großwardein) gelegenen Oppidum (Mező)Túr, drei aus Debrecen und jeweils einer aus Nagyvárád, Bátor und Óbuda. Fast alle standen mit dem ebenfalls aus Túr stammenden, inzwischen in Tyrnau (Trnava/Nagyszombat)

1 *Lajos Gecsényi*: Zur Geschichte des Wiener Ungarnhandels im 16. Jahrhundert. In: Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes. Festschrift für Harald Prickler zum 60. Geburtstag. Eisenstadt, 1994. (Burgenländische Forschungen, Sonderband XIII.) 149–172. p., hier 149. p.

2 Ebd., 150. p.

ansässigen Sebestyén Thököly in Geschäftsbeziehungen oder handelten in dessen Auftrag. Lediglich en passant erwähnte Gecsényi, daß einige der Händler aus Tür auch in den Akten einer Kommission der niederösterreichischen Regierung und Kammer aus dem Jahr 1591 genannt werden.³

Im April des Jahres 1589 hatte der kaiserliche Rat und Buchhalter der niederösterreichischen Kammer, Georg Schröttl, die landesfürstliche Maut im Wiener Waaghaus für fünf Jahre in Bestand genommen und den Wiener Bürger Andre Hebenstreit als Verwalter dieser Maut bestellt. Im Juli 1591 wurde ein ehemaliger Beschauer der Stadt Wien im Waaghaus namens Veit Knoll, der Anfang 1591 wegen seines „immerwährenden Gezänks“ aus dem Dienst entlassen worden war, als kaiserlicher Beschauer aufgenommen (die Maut beim Wiener Waaghaus war zwischen der niederösterreichischen Kammer und der Stadt Wien geteilt) — nicht zuletzt deshalb, weil er im Unterschied zu Hebenstreit die ungarische Sprache beherrschte. Es wurde ihm eine Instruktion erteilt, die unter anderem besagte, daß Warenballen und Fässer, die nicht mit dem Siegel Knolls versehen waren, von den Mautnern und Dreißigern aufzuhalten seien. Zur gleichen Zeit erging ein Dekret der niederösterreichischen Regierung und Kammer, das eine Beschau aller zu Wasser und zu Land nach Wien kommenden Waren im Wiener Waaghaus, unabhängig davon, ob sie bereits an anderen Maut- oder Zollstellen einer Besichtigung unterzogen worden waren, anordnete. Zu allem Überfluß wurden gleichzeitig auch noch die Mautsätze der kaiserlichen Maut im Waaghaus erhöht. War bisher für Waren, die auf dem Wasser von Regensburg nach Wien oder über Land aus Ungarn kamen, lediglich die Gebühr für ein Passierzettel in der Höhe von drei Kreuzer (sechs Kreuzer zur Zeit der sogenannten „Kaltmaut“, die vom 13. Oktober bis 6. Jänner eingehoben wurde) verlangt worden, so sollte nun für jede Warengattung eine spezifische Mautgebühr entrichtet werden.⁴

Eine eingehende Beschau der nach Wien ein- bzw. aus der Stadt ausgeführten Waren war bisher offenbar nicht üblich gewesen. Nach einhelliger Aussage der Wiener und der auswärtigen Kaufleute hätten sich die Mautner im Wiener Waaghaus

3 Ebd., 166. p.

4 Die Akten liegen im Österreichischen Staatsarchiv, Wien, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv (= HKA), niederösterreichische Herrschaftsakten (= n.ö. HA), W 61/C/48, fol. 1117 ff. Zur Vorgeschichte der Auseinandersetzungen siehe insbes. fol. 1125–1131 (Beschwerde der Wiener bürgerlichen Handelsleute an der Wiener Rat, s.d., den verordneten Mauthandlern um Bericht am 31. Oktober 1591 zugestellt), fol. 1133–1143. (Bericht der Mauthändler der Stadt Wien an den Wiener Rat wegen der Beschwerde der bürgerlichen Kaufleute über Neuerungen im Waaghaus, s.d.). Sie sind durch das Material in ÖStA HKA n.ö. HA, M 54/A/3, zu ergänzen.

und an der Rotenturmmaut damit begnügt, die Gebühren nach den ihnen präsentierten Maut- und Dreißigstzetteln von anderen Maut- und Zollstellen festzusetzen und einen Passierzettel auszustellen. Die Güter seien daher von den Schiffen und Wägen direkt in die Häuser und Gewölbe der Empfänger verfrachtet beziehungsweise dort eingebunden und ohne Beschau abtransportiert worden.⁵

Aufgrund des neuen Reglements brach bei der Rückkehr der Kaufleute vom Kremser Jakobi – Markt (Ende Juli 1591) sowie zu Beginn der Kaltmautsaison am 13. Oktober ein Proteststurm los. Da das Personal im Waaghaus zu gering und das Gebäude für die Gütermengen zu eng war, kam es bei der Beschau der Waren zu beträchtlichen Verzögerungen. Die Kaufleute versäumten durch diesen Aufenthalt wichtige Markttermine und mußten vermehrte Aufenthaltskosten in Kauf nehmen. Auch die Frächter wurden unruhig. Auf Regensburger Schiffen ankommende Waren blieben im Oktober an der Donaulände liegen und drohten zu verderben, da sich ihre Empfänger weigerten, die erhöhte Kaltmaut zu entrichten.⁶ In weiterer Folge begannen die Kaufleute, ihre Waren unter Vermeidung der Wiener Niederlage von einem Jahrmarkt zu nächsten (Linz, Krems, Freistadt) verfrachten zu lassen. In Regensburg blieben große, für den Transport nach Wien bestimmte Gütermengen liegen. Der gesamte Handelsverkehr in Wien geriet ins Stocken. Am 25. Oktober setzte die niederösterreichische Regierung und Kammer schließlich eine Kommission unter der Leitung des Kammerrates Christoph Freiherrn von Haymb zur Untersuchung der Mißstände ein.⁷ Diese Kommission nahm im Lauf des Novembers 1591 die Beschwerden der in Wien anwesenden Kaufleute zu Protokoll,⁸ während der Mautpächter Schröttl und sein Personal Listen der ihrer Ansicht nach unter Umgehung der Mautbestimmungen in die Stadt gebrachten Waren anfertigten.⁹

Unter Vernachlässigung des ‚kleinen Grenzverkehrs‘ mit dem westungarischen Raum scheinen in diesem Quellenmaterial insgesamt 172 Kaufleute namentlich auf. Dabei handelt sich um 45 Kaufleute aus Wien, 37 Nürnberger, 26 Ungarn, 20 Italiener, 11 Augsburger, je drei aus Breslau und St. Gallen, zwei Kölner sowie jeweils ein Kaufmann aus Frankfurt, Frankenthal, Regensburg, Eger (Cheb in Böhmen), Iglau (Jihlava in Mähren), Hatting und Landshut (Bayern). 18 Namen

5 ÖStA HKA nÖ. HA W 61/C/48, fol. 1152–1160; ebd., M 54/A/3, 1401–1402.

6 Ebd., W 61/C/48, fol. 1152–1169, 1133–1143; M 54/A/3, fol. 1401–1402 (Beschwerde der Nürnberger Kaufleute, s. d. – Oktober 1591.)

7 Ebd., W 61/C/48, fol. 1125.

8 Ebd., W 61/C/48, fol. 1166–1193, 1201–1232.

9 Ebd., W 61/C/48, fol. 1236–1267.

konnten hinsichtlich ihrer Herkunft nicht identifiziert werden. Obwohl keinesfalls davon ausgegangen werden kann, daß es sich um eine vollständige Erfassung der in Wien zu diesem Zeitpunkt anwesenden oder aktiven Kaufleute handelt, scheint die regionale Verteilung der Herkunftsregionen doch ein hohes Maß an Repräsentativität für die Zusammensetzung der den Wiener Handelsplatz in diesem Zeitraum frequentierenden Kaufleute zu besitzen.

Wir wollen uns hier auf die in diesen Akten vorkommenden ungarischen Kaufleute und die in ihnen enthaltenen Informationen über den Wiener Ungarnhandel beschränken. Die in den Verhörprotokollen namentlich genannten Kaufleute sind mit ihren Herkunftsorten und Waren, sofern diese angegeben wurden, in Tabelle 1 aufgelistet.

Tab. 1: Ungarische Kaufleute in Wien im November 1591

<i>Name</i>	<i>Herkunft</i>	<i>Waren</i>
Nagy Caspar (<i>Gáspár</i>)	Debrecen	
Nagy Ferenc	Gyöngyös	
Calombas Thamas (<i>Tamás</i>)	Kecskemét	
Kadus Pal (<i>Pál</i>)	Kecskemét	
Maschwander Caspar	Klausenburg	
Petschy (<i>Pécsi</i>) Janosch (<i>János</i>)	Klausenburg	
Beck Niclas	Neusohl	Leder, Fischschmalz
Mesaros (<i>Mészáros</i>) Peter (<i>Péter</i>)	Ofen	türkische Waren, Kramwaren, Seide
Feyerwari (<i>Fejérvári</i>) Marthon (<i>Márton</i>)	Pest	türkische Waren, Gewand, Zinn, Messing
Wolock Mathes	Pest	türkische Waren, Kramwaren, Seide
Härtl Hans	Preßburg	
Lichtenberger Caspar	Preßburg	
Maurach Paul	Preßburg	
Wunderlich Michael	Preßburg	
Nagy (...)	Szombathely	
Bodony (<i>Bodonyi</i>) Michael (<i>Mihály</i>)	(Mező)Túr	Kramwaren

<i>Name</i>	<i>Herkunft</i>	<i>Waren</i>
Harangi Laslo (<i>László</i>)	(Mező)Túr	
Khadasch (<i>Kádas</i>) Gergel (<i>Gergely</i>)	(Mező)Túr	Tuch, Messer, Hüte, Kramwaren
Khadasch (<i>Kádas</i>) Mathias (<i>Mátyás</i>)	(Mező)Túr	Tuch, Messer, Hüte, Kramwaren
Megeri (<i>Megyeri</i>) Janusch (<i>János</i>)	(Mező)Túr	
Papp István	(Mező)Túr	Tuch, Messer, Hüte, Kramwaren
Sackhmari (<i>Szatmári</i>) Janusch (<i>János</i>)	(Mező)Túr	Tuch, Messer, Hüte, Kramwaren
Segety (<i>Szegedi</i>) „Ember”	(Mező)Túr	Tuch
Segety (<i>Szegedi</i>) Georg (<i>György</i>)	(Mező)Túr	Tuch, Seidenwaren, Messer
Sötsch (<i>Szőcs</i>) Georg (<i>György</i>)	(Mező)Túr	Tuch
Sötsch (<i>Szőcs</i>) Simon	(Mező)Túr	Tuch, Messer, Hüte, Kramwaren
Quelle: HKA, nō. HA, W 66/C/48, fol. 1164, 1181–1182, 1235–1236; ebd., M 54/A/3, fol. 1700–1701.		

Ebenso wie in den von Gecsényi analysierten Akten des Jahres 1575 erscheinen hier Kaufleute aus (Mező)Túr in großer Zahl. In einigen Fällen läßt sich auch eine Identität zwischen den 1575 in Wien arrestierten Ungarn und denjenigen, die 1591 ihre Beschwerden protokollieren ließen, feststellen, so im Fall von János Szatmári, der 1575 im Auftrag von Sebestyén Thököly agierte, sowie Angehörigen der Familie Kádas.¹⁰ Gáspár Nagy aus Debreczen zählte zu den 30 Kaufleuten aus dem östlichen Ungarn (Debrecen, Mezőtúr, Nyírbátor, Szatmár, Nagyvárad, Gyöngyös) und Siebenbürgen (Klausenburg/Kolozsvár/Cluj und Enyed), die zwischen 1588 und 1591 vom Nürnberger Kaufmann Andreas Kandler Waren, hauptsächlich Tuch, bezogen und dafür Schuldscheine ausgestellt hatten.¹¹ Die regionale Verteilung der Herkunftsorte der in den Protokollen der Untersuchungskommission von 1591 aufscheinenden Kaufleute ist offenbar davon abhängig, wer sich gerade im Novem-

¹⁰ Gecsényi, Wiener Ungarnhandel 165f. p.

¹¹ Siehe Gecsényi Lajos: Adatok a tiszántúli és erdélyi kereskedők nürnbergi kapcsolataihoz a XVI. század második felében. In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 8. (1981) 99–112. p.

ber dieses Jahres in Wien aufhielt und bereit war, seine Beschwerden zu äußern. Das Bild, das sich daraus ergibt, darf daher nicht als repräsentativ für den Einzugsbereich des Wiener Marktes in östlicher Richtung angesehen werden. So fällt etwa auf, daß keine Kaufleute aus Tyrnau erwähnt werden und diejenigen aus Klausenburg unterrepräsentiert sind, zumal Wien auch am Beginn des 17. Jahrhunderts noch der wichtigste Handelspartner Klausenburgs im überregionalen Handel war.¹² Dennoch bestätigt sich anhand dieser Akten die von Lajos Gecsényi durch eine Reihe von Arbeiten belegte Tatsache, daß Händler aus den großen Agrarmarktstädten (oppida) des Alföld nach 1541 eine wichtige Rolle im Wiener Ungarnhandel spielten.¹³ 1615, als nach Abschluß eines Handelsvertrages mit dem Osmanischen Reich¹⁴ von Seiten der niederösterreichischen Kammer wieder einmal der Plan erwogen wurde, in Hainburg eine Niederlage für den Handel mit den von dem Osmanischen Reich zu errichten, charakterisierten die Wiener und die in Wien tätigen oberdeutschen und italienischen Kaufleute unter Führung von Lazarus Henckel die Modalitäten dieses Handels seit der Eroberung von Buda und Pest folgendermaßen:

[...] solanng Offen in des Türggen gewalt ist, [ist es] zu fridens zeiten des traffico halber mit den Türggen [so] gehalten worden, alß nemblichen das die hungarischen handelsleuth von Comorn, Raab, Tyrnau, Prespurg und anndern Orthen, wie auch diejenigen hungern, so zu Waczen, Offen, Pesst, Simant und Tur, alß Cristen in des Türggen gebiet gewohnet, alher auf Wienn zu der general Niderlag geraiset und den Türggen diejenigen Wahrn so für Sye tauglich und alhie zu fünden gewesst, gar in Ir gebiet hinabgefüret und verkhaufft, entgegen auch der Türggen warhn an sich erhandlt und heraufgebracht haben. (...) Beynebens haben auch die Sibenbürger sowoll Debriczzer, Wardeiner und anndere oberhungerische handelsleuth von Wienn auß, durch des Türggen gebüett biß geen Waczen mit Iren Wahrn freyen Paß gehabt, welches der handlung alhie nit wenig befürderlich gewesst, weil Sy Ire Wahrn zu Wasser mit geringen Uncossten fortgebracht und von Waczen auß, auch gueten eben weeg nach hauß gehabt”.

12 Siehe dazu *Pap Ferenc*: Kolozsvári harmincadjegyzékek, 1599–1637. Bukarest–Kolozsvár, 2000. 660–662. p.

13 Siehe neben den bereits erwähnten Aufsätzen auch *Gecsényi Lajos*: Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemen 1546-ban. In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 18. (1991) 25–35. p.; *Ders.*: Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján. In: Századok 127. (1993) 469–484. p.

14 Der Text des Vertrages ist im Österreichischen Wirtschaftsstatistischen Archiv 9. (1909) 420. p. abgedruckt.

Seitdem dieser Handelsweg durch den von 1592 bis 1606 währenden Kriegszustand unpassierbar geworden sei, hätten sich die ostungarischen und Siebenbürger Kaufleute zunehmend nach Krakau und Breslau hin orientiert. Würden nun türkische Kaufleute bis Hainburg gelassen, würde das die Vermittlerrolle der ostungarischen und Siebenbürger Kaufleute zwischen Wien und den osmanisch besetzten Gebieten endgültig untergraben. Keinesfalls aber würde sich ein Wiener Kaufmann „mit seinen wahn nur geen Offen begeben, geschweigent noch weiter in des Türggen gebiebt, oder gar nach Constantinopl wagen“.¹⁵

Die Vermittlerrolle der Kaufleute aus den Agrarstädten des Alföld stand in Verbindung mit dem das ganze 16. Jahrhundert über stark zunehmenden Export von Lebewieh, primär Schlachtochsen und Schafen, über Wien und eine Reihe kleinerer Ochsenmärkte an der niederösterreichisch – ungarischen Grenze in die oberdeutschen Konsumzentren, allen voran Nürnberg und Augsburg. In diesen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts aufgrund der Verödung zahlreicher Dörfer expandierenden Agglomerationen, die im Zuge der Extensivierung der Agrarwirtschaft des Alföld über immense Weideflächen verfügten, hatte sich eine Schicht von Viehhändlern und Kaufleuten herausgebildet, die den Export der Ochsen in westlicher Richtung betrieb und Gewerbeprodukte aus der Wiener Niederlage importierte.¹⁶ Die auf diesem Weg beförderte Akkumulation von Kaufmannskapital hatte es diesen „Bauernhändlern“¹⁷ offenbar ermöglicht, aus bescheidenen Anfängen heraus einen beträchtlichen kommerziellen Aktionsradius

15 Dieses Memorandum der Wiener Kaufleute wurde von *Gecsényi Lajos*: Bécsi kereskedők memorandumuma a kelet-nyugati kereskedelemről, 1615. In: *Miscellanea fontium historiac europaeae*. Szerk.: Kalmár János. Budapest, 1997. 82–87. p. publiziert.

16 *Ferenc Szakály*: Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur in den ungarischen Marktflecken unter der Türkenherrschaft. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Die Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas (5. bis 10. Oktober 1970). Hrg.: Othmar Pickl. Graz, 1971. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1.) Hg.: Othmar Pickl. Graz, 1971. 235–272. p., hier 262. p. ff. In diesem Zusammenhang seien lediglich zwei wichtige neuere Fallstudien genannt: *Mészáros László*: Kecskemét gazdasága a török uralom első évtizedeiben. In: *Agrártörténeti Szemle* 21. (1979) 142–220. p.; *Buza János*: Die großbäuerliche Viehzucht auf der ungarischen Tiefebene im 17. Jahrhundert. In: *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 32. (1984) 165–209. p. (über Nagykovács).

17 *István N. Kiss*: Die Rolle der Bauernhändler im Export und Import des Königreichs Ungarn, 16.–18. Jahrhundert. In: *Hochfinanz – Wirtschaftsräume – Innovationen*. Festschrift für Wolfgang von Stromer. Hg.: Bestmann, Uwe-Irsigler, Franz –Schneider, Jürgen. Trier, 1987. Bd. 2. 785–803. p.

zu entwickeln, zu großem Wohlstand zu gelangen und fallweise in den Adel aufzusteigen. Ihr bekanntester Repräsentant war der aus Túr stammende Sebestyén Thököly.¹⁸

Das von Gyula Káldy-Nagy publizierte, den Zeitraum vom 22. Juli 1563 bis zum 9. März 1564 erfassende Journal der osmanischen Zollstelle in Vác (Waitzen) am Donauknie bietet einen Einblick in die Aktivitäten der Ochsenhändler und Kaufleute aus den Oppida der Tiefebene. Neben Cegléd, Debrecen, Heves, Jászberény, Kecskemét, Makó und Szeged erscheint hier wiederum Túr als einer der wichtigsten Herkunftsorte von Ochsenhändlern, die in diesen Monaten Vieh durch die Zollstelle trieben. Insgesamt passierten in diesem Zeitraum 30.248 Rinder den Zoll, die Hälfte davon wurde von Händlern aus den genannten Agrarstädten durchgetrieben. Aus Túr stammten 1479 Stück im Besitz von mindestens zwölf Händlern aus diesem Ort.¹⁹ Im Gegenzug wurden 3797 Stück Tuch, hauptsächlich aus Schlesien und Mähren, 94.350 Hüte, ebenfalls aus Mähren, und 182.100 Messer, die wohl zum überwiegenden Teil aus der oberösterreichischen Stadt Steyr und deren Umgebung sowie aus Nürnberg stammten, weiters Kramwaren mit einem Zollwert von 1378 Gulden (fl.) ausschließlich von ungarischen Kaufleuten durch die Zollstelle geführt.²⁰ Vom Zollwert der durch den Zoll gehenden Güter (370.553 fl.) entfielen 92% auf den Export nach Westen, wovon wiederum das Lebendvieh 97% ausmachte, der Rest aus Rinderhäuten und Schaffellen bestand, während lediglich 7,5% des gesamten Zollwertes auf Importgüter entfielen²¹ — ein Verhältnis, das für den ungarischen Außenhandel in westlicher Richtung in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts charakteristisch gewesen zu sein scheint.²²

Tuch, Messer, Hüte und Kramwaren waren auch die Warengruppen, mit denen die Kaufleute aus Túr, die 1591 in Wien ihre Beschwerden protokollieren ließen, handelten. Und auch die Klausenburger Kaufleute bezogen im ersten Drittel des 17. Jahrhunderts aus Wien hauptsächlich Hüte, Tuch, Messer und Kramwaren

18 Gecsényi, Wiener Ungarnhandel 161ff. p.

19 Gyula Káldy-Nagy: Statistische Angaben über den Warenverkehr des türkischen Eroberungsgebietes in Ungarn mit dem Westen in den Jahren 1560–1564. In: Annales Universitatis Scientiarum Budapestensis, Sectio Historica 9. (1970) 269–341. p., insbes. 275–277. p.

20 Ebd., 282–283. p.

21 Ebd., 274–275. p.

22 Siehe etwa Harald Prickler: Das Volumen des westlichen ungarischen Außenhandels vom 16. Jahrhundert bis 1700. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege [siehe Anm. 16.] 131–144. p.

sowie Leinwand.²³ Wir können also annehmen, daß der allergrößte Teil der die Zollstelle Vác 1563/64 passierenden Gewerbeprodukte von den ungarischen Kaufleuten in Wien eingekauft wurde und allenfalls ein Teil des Tuches über die Vermittlung von Tyrnauer und Preßburger Kaufleuten direkt aus Mähren und Schlesien bezogen wurde.²⁴ Im Gegenzug wurde der Großteil der den Zoll in Vác passierenden Rinder in dieser Zeit noch auf die Wiener Ochsenmärkte getrieben. Káldy-Nagy schätzte die Gesamtzahl der in der ersten Hälfte der sechziger Jahre des 16. Jahrhunderts jährlich über Vác nach Westen getriebenen Rinder auf 60.000 Stück.²⁵ Nach einer Statistik der niederösterreichischen Kammer, die auf einer Durchsicht der Dreißigstzettel basiert, wurden in Wien im Zeitraum vom 26. Oktober 1548 bis zum Jahresende 1558 550.001 ungarische Rinder verkauft, wovon lediglich 46.183 Stück (8,4%) von den Wiener Fleischhauern für die Versorgung der Stadt aufgekauft, die übrigen aber offenbar weiter nach Westen getrieben wurden. Pro Jahr gelangten in diesem Zeitraum also 50.000 bis 55.000 ungarische Rinder in Wien und den anderen Ochsenmärkten in der Umgebung der Stadt zum Verkauf, eine Zahl, die gut zur Schätzung von Káldy-Nagy paßt.²⁶

Zweifellos ist die Zahl der die Wiener Ochsenmärkte passierenden Rinder aus Ungarn in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhundert noch weiter angestiegen. Ob der ungarische Rinderexport in westlicher Richtung in dieser Zeit tatsächlich 150.000–200.000 Stück pro Jahr erreichte, wie in der diesbezüglichen Literatur kolportiert wird,²⁷ vermag ich mangels verlässlicher Zahlenangaben nicht zu

23 Pap, Kolozsvári harmincadjegyzékck 24–30. p.

24 Es ist bekannt, daß an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert große Mengen schlesischen und mährischen Tuches über die oberungarischen Zollstellen importiert wurde und tendenziell die westeuropäischen Tuchsorten vom ungarischen Markt zu verdrängen begann. Siehe dazu Zsigmond Pál Pach: Zur Geschichte der Handelsbeziehungen zwischen Österreich und Ungarn im 15. und 16. Jahrhundert. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv 25. (1972) 244–246. p.; Vera Zimányi: Economy and society in sixteenth and seventeenth century Hungary (1526–1650). Budapest, 1987. 28–29. p.

25 Káldy-Nagy, Statistische Angaben 291. p.

26 HKA nō. HA, H 82/A/2, fol. 634–637. Der Vollständigkeit halber sei noch angemerkt, daß in diesem Zeitraum auch 128.405 Schafe, Lämmer und Ziegen in Wien verkauft wurden, wovon aber 55% von Wiener Fleischhauern gekauft wurden.

27 Prickler, Volumen 140. p.; Othmar Pickl: Routen, Umfang und Organisation des innereuropäischen Handels mit Schlachtvieh im 16. Jahrhundert. In: Festschrift für Hermann Wiesflecker zum 60. Geburtstag. Hg.: Anton Novotny und Othmar Pickl. Graz, 1973. 143–166. p.

beurteilen.²⁸ Bekannt ist, daß nach 1572 die Einkäufer der venezianischen Fleischbänkegesellschaft jährlich 15.000–20.000 Ochsen auf den westungarischen Ochsenmärkten in Győr (Raab), Magyaróvár (Ungarisch-Altenburg) und Pápa aufkauften²⁹ und der Ochsentrieb über Tyrnau und das mährische Hustopeče (Auspitz) am Ausgang des 16. Jahrhunderts an Bedeutung zunahm. Durch die Aktivitäten der venezianischen Einkäufer und die Tatsache, daß in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts den Ochsenhändlern aus den osmanisch besetzten Teilen Ungarns der Aufenthalt in Wien aus Sicherheitserwägungen häufig untersagt wurde, entwickelte sich Raab immer mehr zum wichtigsten Umschlagplatz für die aus der Tiefebene nach Westen getriebenen Rinder.³⁰ All das ging offenbar zu Lasten des Wiener Ochsenmarktes. 1592 berichtete der Ober-Dreißiger von Ungarisch-Altenburg (Magyaróvár), daß die Ochsenkäufer aus den oberdeutschen Reichsstädten im Vorjahr, also demselben Jahr, als in Wien die hier behandelten Protokolle aufgezeichnet wurden, sechs Wochen vergeblich auf das Eintreffen der Rinder in Wien gewartet hätten, weil der venezianische Aufkäufer Nicolin Martinon de Riva 20.000 Stück aus Raab abgetrieben hätte.³¹ Ein bis zwei Jahre später erklärte der niederösterreichische Hansgraf den Niedergang des Wiener Ochsenmarktes und das Ausbleiben der oberdeutschen Einkäufer mit der Konkurrenz der Märkte in Auspitz sowie Brieg und Strelitz in Schlesien, wo viel polnisches Vieh gehandelt wurde, sowie mit der Tatsache, daß

28 Auch wenn solche Daten existieren würden, bliebe noch die Frage offen, wie hoch der Anteil des mit Paßbriefen für den zollfreien Ochsentrieb ausgeführten Viehs war, die von der Hofkammer als eine Form der Kreditrückzahlung an Kaufleute vergeben wurden. Siehe dazu *Štefan Kazimír*: Magyarország külkereskedelmi forgalmának színvonala a XVI. században. In: *Agrártörténeti Szemle* 21. (1979) 383–394. p., hier 389–391. p. Allerdings hat der Autor übersehen, daß keineswegs alle Kaufleute, die solche Anweisungen auf die Dreißigstämter für den zollfreien Ochsentrieb erhielten, auch tatsächlich mit Ochsen handelten. Bei Jobst Croy, den Pestalozzi und Joanelli läßt sich dies mit weitgehender Sicherheit ausschließen. Wahrscheinlich ist, daß sie die Dreißigstbefreiungen wiederum an andere Kaufleute, die tatsächlich im Ochsenhandel aktiv waren, weitergaben.

29 *Othmar Pickl*: Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. Jahrhundert. In: *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege* [siehe Anm. 16.] 71–129. p., hier 104. p.

30 Siehe dazu *Lajos Gecsényi*: Die Rolle der Stadt Győr (Raab) im Ost–West–Rinderhandel im 16./17. Jahrhundert. In: *Das Burgenland in seiner pannonischen Umwelt*. Festgabe für August Ernst. Eisenstadt, 1984. (Burgenländische Forschungen, Sonderband VII.), 84–93. p.

31 HKA Reichsakten 135, fol. 278 f.

ungarische Ochsenhändler und Treiber das Vieh über Auspitz bis nach Augsburg und Nürnberg trieben.³²

In Zusammenhang mit dem Ochsentrieb stellt sich auch die Frage, inwieweit die in Wien einkaufenden Kaufleute aus den Marktflecken des Alföld am Viehhandel beteiligt waren und der Rückgang des Viehhandels über Wien damit auch eine Abnahme des Exports von Gewerbeprodukten aus Wien nach Ungarn nach sich gezogen hat. Auf den ersten Blick scheint dies nicht der Fall gewesen zu sein. Gecsényi hat die Ansicht vertreten, daß im Zuge des Aufstiegs von Raab und Ungarisch-Altenburg zu Umschlagplätzen für den Ochsenhandel „der Viehhandel sich damit örtlich, zum Teil aber auch was die beteiligten Personen betrifft, von den übrigen Handelszweigen (löste) und sich nach eigenen Regeln als Kettenhandel fort(setzte)“.³³ Die bei den Wiener Regierungsstellen herrschende Angst, daß die Ochsenhändler aus den osmanisch besetzten Teilen Ungarns ein Sicherheitsproblem darstellen könnten und das seit 1556 bestehende Einreiseverbot für „raizische“ und „türkische“ Viehhändler, jedoch nicht des Triebpersonals, scheint diese Entwicklung befördert zu haben.³⁴ Die 6110 Ochsen, die Augsburger Viehkäufer von Mai bis Oktober 1578 in Wien über Vermittlung des Faktors des Augsburger Handelshauses Paller kauften, wurden großteils von Verkäufern aus Preßburg, Ungarisch-Altenburg, Raab, Wartberg (Szenc/Senec), Apetlon, Bruck a. d. Leitha, Neusiedl und Breitenbrunn geliefert. Lediglich ein Peter Ketzien (?) aus Halas nordwestlich von Szeged und ein Stefan Pogardy aus Debrecen scheinen als Lieferanten aus dem Alföld auf.³⁵ Allerdings kommt in dieser Liste auch ein „Peter Missarusch“ aus Raab vor, der mit Peter Mészáros in dem Beschwerdenprotokoll der Kommission von 1591 identisch sein könnte, dort allerdings als aus Ofen stammend verzeichnet wird. Das bringt uns auf eine Spur. Es ist bekannt, daß sich insbesondere Tyrnau, aber auch in anderen west- und oberungarischen Städten nach 1541 zahlreiche Emigranten aus Ost- und Südungarn niederließen, die weiterhin eng mit Viehzüchtern und

32 HKA nō. HA H 82/B/2, fol. 627–630. Der Hansgraf stützte sich auf Informationen des Augsburger Ochsenhändlers Martin Burckhart, der 1593 nach Wien berichtet hatte, daß unlängst zwei Ungarn 500 Ochsen bis nach Nürnberg getrieben und sie dort billiger verkauft hätten, als sie in Wien zu haben wären.

33 *Gecsényi*, Wiener Ungarnhandel 153. p.

34 Ebd., 151f. p.

35 *Christina Dalhede*: Zum europäischen Ochsenhandel: Das Beispiel Augsburg 1560 und 1578. St. Katharinen, 1992. 40f. p. Ich bin mir nicht sicher, ob die Autorin die Namen richtig gelesen hat. Außerdem verwechselte sie bei den ungarischen Personennamen systematisch Vor- und Nachnamen.

Kaufleuten aus den Marktflecken des Alföld zusammenarbeiteten.³⁶ Daraus entwickelte sich ein komplexes System von Handels- und Kreditbeziehungen, das möglicherweise auf familiären Netzwerken basierte. Ausführlichere Fallstudien zu dieser Frage könnten die konkreten Organisationsformen des Handels über Wien nach Ungarn erheblich weiterbringen. Jedenfalls ist es nicht leicht vorstellbar, daß die zahlreichen Kaufleute aus den Agrarstädten des Alföld, die sich als Wareneinkäufer in Wien nachweisen lassen, angesichts ihres Geldbedarfs in Wien ganz unabhängig vom Ochsenhandel agierten. Vielmehr ist es naheliegend, daß sie ihre Einkäufe mit dem Erlös aus dem Ochsenverkauf tätigten.³⁷

In Wien wohnten die ungarischen Kaufleute häufig bei Wiener Bürgern und Kaufleuten, die für ihre Verlässlichkeit im Hinblick auf Sicherheitsfragen zu bürgen hatten.³⁸ Diese Regelung geht auf Befehle aus den vierziger Jahren des 16. Jahrhunderts zurück. 1547 hatte ein königliches Dekret dem Wiener Stadtrat auferlegt, keine osmanischen Untertanen mehr in der Stadt zu dulden, sondern sie in die Vorstädte zu verweisen, nachdem der oberste Feldhauptmann, Graf Niclas Salm, berichtet hatte, daß sich im vorhergehenden Sommer an die 100 „türkische Untertanen“, die sich als Kaufleute ausgaben, in einer Gasse nahe dem Stubentor, wo die Ungarn zu verkehren pflegten, aufgehalten hätten. Weiters wurde den Ungarn auferlegt, daß sie nur in Begleitung eines „Dolmetsch“ in die Stadt kommen durften. 1548 wurde auf Intervention der Stadt Wien denjenigen ungarischen Kaufleuten, die am Stadttor einen Wiener Bürger nennen konnten, der für sie bürgte, die Aufnahme des kostspieligen Begleiters erlassen.³⁹ In weiterer Folge scheint es sich eingebürgert zu haben, daß diese ungarischen Kaufleute auch bei ihren Bürgen Quartier nehmen durften. Veit Knoll verlangte 1591, die Beschau der von ihnen aus Wien ausgeführten Waren in ihren „Herbergen“ vorzunehmen. Da die Güter zu diesem Zweck zuerst in den Quartieren gesammelt werden mußten

36 Siehe dazu *Štefan Kazimír*: Der Fernhandel der Städte in der Slowakei im 16. Jahrhundert. In: *Studia Historica Slovaca* 15. (1986) 47–76. p., hier 60f. p., sowie die Hinweise in *Gecsényi*, Wiener Ungarnhandel 166. p.

37 *Gecsényi*, Wiener Ungarnhandel 166f. p., erwähnt, daß 1575 István Szócs aus Bátor und Benedek Simándi aus Debrecen zwar ihr Vieh auf dem Gebiet des königlichen Ungarn verkauft, aber dann zur Entgegennahme des Verkaufserlöses und zu Bezahlung der Treiber nach Wien weitergereist waren. *Káldy-Nagy*, Statistische Angaben 285–288. p., führt eine ganze Reihe von Viehhändlern auf, die auch Gewerbeprodukte aus Wien durch den Zoll in Vác führten.

38 *Gecsényi*, Wiener Ungarnhandel 167. p.

39 Quellen zur Geschichte der Stadt Wien Bd. I/2, Wien, 1896. Nr. 1415. (20. Jänner 1547) und Nr. 1416. (9. September 1548).

und diese bald zu eng wurden, kam es auch dadurch zu einer Behinderung der Transaktionen. Wer es eilig hatte, mußte nach Aussage der Kaufleute und der Mauthändler der Stadt Wien Knoll mit Geschenken dazu bewegen, die Beschau vorzunehmen. „Dann damals ein starckhs gefertt alhie von Thurern, Siebenwürgen (sic!) und andern Orten war, dasselbig mal hat er bei fünfundzwanzig Taller geschenckh bekhumen.“⁴⁰

Solche und andere Unannehmlichkeiten veranlaßten die ungarischen und Siebenbürger Kaufleute dazu, Überlegungen anzustellen, sich „mit den oberländischen Handelsleuten entweder eines andern Orts und Stell der Niederlag halber zu vergleichen oder uns des Hierherreisens, zumal dieser Zeit zwischen Colomani und Trium Regnum [d. h. in der Zeit der Kaltmauteinhebung], ganz und gar zu enthalten“.⁴¹ Dafür kam offenbar vor allem Krakau in Frage. Zahlreiche Wiener und italienische Kaufleute gaben zu Protokoll, daß viele Ungarn und Siebenbürger ihre Einkäufe bereits in Krakau tätigten und lediglich durch die Tatsache, daß dort gerade die Pest grassierte, davon abgehalten wurden, Wien ganz zu meiden.⁴² Hier kündigt sich eine Entwicklung an, die in weiterer Folge erhebliche negative Konsequenzen für die Stellung Wiens als Drehscheibe im Handel mit Ungarn haben sollte. Blieben die Ungarn aus, verloren auch die oberdeutschen und italienischen Kaufleute und selbst diejenigen, die das Tuch aus Schlesien und Mähren in die Stadt brachten, das Interesse an der Wiener Niederlage. Der Vertreter der Handelsfirma Stuberck aus Iglau brachte diesen Zusammenhang in seiner Aussage folgendermaßen auf den Punkt: „Die Mautsteigerung sei ihnen wegen der Siebenbürger, welche sich derselben hoch beklagen, sehr beschwerlich, denn wenn dieselben nicht heraus kommen, bleiben sie mit ihren Waren auch stecken.“⁴³ An der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert nahm die Attraktivität Krakaus für ungarische und Siebenbürger Kaufleute deutlich zu,⁴⁴ und im Verlauf des ersten Drittels des 17. Jahrhunderts wurde immer mehr mährisches, d.h. vor allem Iglauer Tuch, über

⁴⁰ HKA, W 61/C/48, fol. 1135v f.

⁴¹ HKA, nō. HA, M 54/A/3, fol. 1700–1701: Beschwerdeschrift zahlreicher ungarischer und Siebenbürger Kaufleute vom 14. November 1591.

⁴² So die einhelligen Aussagen der Wiener Wolf Stubenvoll, Georg und Sigmund Katzbeck, Lorenz Kumerer (HKA, nō. HA, W 66/C/48, fol. 1166, 1167, 1168) und der Italiener Paul Pestalozzi, Wilhelm und Alois Vertema, Antonio Franzin und Constatin Bonacina (ebd., fol. 1175, 1177, 1188v.)

⁴³ Ebd., fol. 1173.

⁴⁴ Siehe *Jan M. Malecki*: Die Wandlungen im Krakauer und polnischen Handel zur Zeit der Türkenkriege des 16. und 17. Jahrhunderts. In: *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege* [siehe Anm. 16.] 145–151. p., und *Prickler*, Volumen 143. p.

Krakau nach Ungarn und Siebenbürgen importiert.⁴⁵ Der Wiener Ungarnhandel der, nach den Dreißigsteinnahmen zu schließen, um 1590 seinen Höhepunkt erreicht haben dürfte, erlebte im Zuge des des Fünfzehnjährigen Krieges mit dem Osmanischen Reich einen schweren Einbruch, von dem er sich das ganze 17. Jahrhundert über nicht erholen sollte.⁴⁶

Betrachten wir zum Abschluß noch kurz die übrigen, aus Ungarn nach Wien kommenden Waren, die in dem hier behandelten Quellenmaterial aufscheinen. Das Kaltmutterregister für den Zeitraum vom 13. Oktober 1590 bis 6. Jänner 1591⁴⁷ — meines Wissens das einzige Wiener Mutterregister des 16. Jahrhunderts, das erhalten geblieben ist — weist den Import von 443 „Tonnen“ Honig aus, die hauptsächlich von Händlern aus Szombathely (Steinamanger) und Kőszeg (Güns) sowie von Leuten aus der Umgebung dieser beiden Städte nach Wien gebracht wurden. Weiters wurden in diesen Monaten knapp 11.000 Stück Rinderhäute aus Ungarn nach Wien importiert. Dieser Handelszweig ist der einzige, in dem Wiener Kaufleute insofern eine aktive Rolle spielten, als Lazarus Henckel 2925 Stück und Mathias Beck 2616 Stück sowie einige andere Wiener kleinere Mengen selbst aus Ungarn nach Wien brachten. Neben diesen spielten auch Händler aus Raab eine nicht unbedeutende Rolle im Häutehandel. Rinderhäute sowie Schaf- und Ziegenfelle machten auch den Hauptposten derjenigen Waren aus, die nach einer von den Mutterleuten zusammengestellten Liste aus Ungarn in den Jahren 1589–1591 zunächst in die Wiener Vorstädte und dann heimlich, unter Umgehung der Mutter, in die Stadt gebracht wurden. Wiederum spielten hierbei Händler aus Raab, die auch größere Mengen gesalzener und eingesalzener Fische nach Wien beförderten, eine Hauptrolle. Daneben werden noch kleinere Posten an Wachs, Pflaumen, Schafwolle, Speck, türkischer Teppiche und Tuche (Machei) und sogar einige Zentner Gewürze (Nelken, Muskatblüten) genannt.⁴⁸

Wien war somit auch ein Umschlagplatz im Handel mit Honig und Rinderhäuten aus Ungarn, wobei beide Güter nur zum geringen Teil in Wien selbst verbraucht bzw. verarbeitet wurden, sondern größtenteils donauaufwärts weiter nach Süddeutschland verfrachtet, die Häute von italienischen Kaufleuten auch auf dem Inn und über den Brenner nach Oberitalien weiter verhandelt wurden.

45 F. W. Carter: Trade and urban development in Poland. An economic geography of Cracow from its origins to 1795. Cambridge, 1994. 283–286. p.

46 Siehe die Daten in Zimányi Vera–Harald Prickler: Konjunktúra és depresszió a XVI–XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevételek tanúságai alapján. Kitekintés a XVIII. századra. In: Agrártörténeti Szemle 16. (1974) 49–201. p.

47 HKA, n.ö. HA, M 54/A/3, fol. 1309–1321.

48 Ebd., W 66/C/48, fol. 1242–1248.

SAHIN-TÓTH PÉTER

A VELENCEI MAGYAR MARHAEXPORT VÁLSÁGA A XVI–XVII. SZÁZAD FORDULÓJÁN EGY FRANCIA FORRÁS TÜKRÉBEN¹

A tizenötéves háború (1591–1606) iránt az utóbbi évtizedben megélénkült érdeklődés a hadtörténet és a nemzetközi kapcsolatok története terén elért eredményekhez képest kevesebb újdonságot hozott a gazdaságtörténeti kutatásokban. Nem mintha a téma kutatói kevesebb erőfeszítést tennének a korszak gazdasági folyamatainak pontosabb feltárása érdekében. A lendületes előrehaladást azonban két tényező is lassítja. Az egyik voltaképpen öröndetes „akadály”. Nehéz ugyanis egy olyan időszakról lényegesen újat mondani, amelynek alapvető magyarországi és közép-európai gazdasági tendenciáit korábbi munkálatok és magas színvonalú tanulmányok többé-kevésbé tisztázták.² Természetesen arról szó sincs, hogy ne maradt volna még számos megválaszolatlan kérdés a gazdaságtörténészek számára a XVI–XVII. század fordulójával kapcsolatban, annál kevesebb viszont a gyors és látványos előrelépést ígérő elsődleges forrás (elsősorban harmincad- és vámjegyzékek). Ezért, mint arra Gecsényi Lajos rámutatott, további adatokat és belőlük értékelhető eredményeket csak a fáradtságos aprómunka hozhat. Éppen emiatt szükséges „minden elérhető részlet megragadása és elhelyezése [abban] a mozaik-képben”, amihez a tizenötéves háború korának gazdaságtörténete mai állapotában

-
- 1 Az alábbi tanulmány elkészítéséhez szükséges kutatásokat a Francia Köztársaság kormánya, a budapesti Európa Intézet, a Magyar Ösztöndíj Bizottság, az „Andrew W. Mellon Foundation East-Central European Research Fellows” programjának ösztöndíja (Maison des Sciences de l’Homme, Párizs) és a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Tudományos Ösztöndíja, illetve az OTKA F 6970 (1993–95) kutatási programja és a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány „Osztrák–Magyar közös múlt” szakalapítványa támogatásával végeztem.
 - 2 Itt csak az alábbiakban számos alkalommal idézendő Othmar Pickl által szerkesztett tanulmánykötetre és abban közölt tanulmányára utalunk: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Die Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas (5. bis 10. Oktober 1970). Hrg.: Othmar Pickl. Graz, 1971. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte I.) (a továbbiakban: Die wirtschaftlichen Auswirkungen). Pickl, Othmar: Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. Jahrhundert. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen 71–129. p. (továbbiakban: Pickl, 1971.).

hasonlítható.³ Az alábbiakban néhány apró elemmel szeretnénk kiegészíteni ezt a mozaikképet. A Velencében 1601 és 1607 között szolgálatot teljesítő francia követ, Philippe Canaye du Fresne levelezéséből azokat a darabokat mutatjuk be és elemezzük, amelyek a város hűselltatásának 1598 és 1602 közötti nehézségeivel foglalkoznak. Miért érdekesek a magyar gazdaságtörténet szempontjából a francia diplomata levelei és jelentései? Egyrészt az ezekből nyerhető információk új részletekkel gazdagítják ismereteinket a Velencébe irányuló magyar marhakivitel 1598 utáni átmeneti válságáról. Másrészt Canaye levelezése lehetővé teszi, hogy a magyarországi marhatenyésztést, annak gazdasági és társadalmi jelentőségét egy szokatlan nézőpontból, a formálódó francia merkantilizmus szemszögéből lássuk és ítéljük meg.

A tizenöt éves háború eseményeit, ahogy Európában mindenütt, Franciaországban és a francia udvarban is élénk érdeklődéssel kísérték. A Magyarországgal kapcsolatos hírek közvetítésében kiemelkedő szerepet játszott Velence, amely hagyományosan a francia diplomácia egyik legfontosabb állomáshelye volt. Ennek a ténynek az sem mond ellent, hogy 1594 és 1598 között a francia uralkodót, IV. Henriket (1589–1610) nem képviselte állandó követ a Signoria mellett. Antoine Séguier (1552–1626) államtanácsos és párizsi parlamenti elnök kinevezésével a francia misszió élére azonban ismét a legmagasabb szintre emelkedtek a két állam diplomáciai kapcsolatai. Séguier 1598-tól 1601-ig foglalta el a követi posztot. Utódául egy tapasztalt diplomatát választott a király Philippe Canaye du Fresne személyében.

Canaye (1551–1610),⁴ aki tekintélyes párizsi kereskedő- és jogászcsaládban született, jól ismerte Itáliát, különösen Velencét, ahol 1572-ben hosszabban is elidőzött. 1573-ban az Oszmán Birodalom balkáni területeire és fővárosába is eljutott François de Noailles daxi püspök, konstantinápolyi francia követ kíséretében.

3 Gecsényi Lajos: Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján. In: Századok, 127. (1993) 469–484. p. (továbbiakban: Gecsényi, 1993.) 469. p.

4 Philippe Canaye du Fresne 1607 augusztusáig töltötte be a követi tiszteletet. 1610 elején ismét német szövetségeseihez küldte volna a király, de indulása előtt, február 25-én (vagy 27-én) Párizsban elhunyt. Részletes életrajza: Canaye, Philippe: Lettres et ambassades. 3 köt., Paris, 1635–1636. (továbbiakban: Canaye, 1635–1636.) I. köt. 1–13. p.; Dictionnaire de biographie française. Szerk.: M. Prevost et Roman d'Amat. VII. köt. Párizs, 1956. Librairie Letouzey et Ané. (továbbiakban: DBFr, 1956.) 1026. p.; Fresne-Canaye, Philippe: Le Voyage du Levant de Venise à Constantinople, l'émervcillement d'un jeune humaniste (1573). Ford. és jegyz. Henri Hauscr. Ferrières-Brassac, 1986. Editions de Poliphile. (továbbiakban: Fresne-Canaye, 1986.) VIII–XXIII. p.

Hazatérte után közismert hugenotta elkötelezettsége miatt nem tudott gyökeret verni a monarchia jogászeliájében, ezért Navarrai Henrik szolgálatába állt, aki tanácsosi címmel ruházta fel és diplomáciai feladatokat bízott rá Svájcban (1586). 1589-ben Henrik francia király lett, s Canaye ezután uralkodója képviselőként hosszabb időt töltött a Német-római Birodalomban (1589–1593) és megfordult Angliában is (1589). 1595-től a Toulouse-i parlament, illetve a katolikusok és protestánsok közti jogvitákat eldönteni hivatott Castres-i parlamenti kamara elnökeként tevékenykedett. A francia–savoyai háború idején (1600–1601) a király ismét diplomáciai feladatot bízott rá. 1601 áprilisában katolizált, amit az uralkodó a Nagytanácsba (*Grand Conseil*) szóló tanácsosi címmel, majd egy hónappal később velencei követi kinevezéssel honorált. Ilyen előélettel érkezett tehát Philippe Canaye du Fresne Velencébe 1601 kora őszen.

Az új követ már első jelentéseiben jelentős teret szentelt a keresztények által Kanizsa visszafoglalására indított ostromról.⁵ A hadiesemények taglalása és az ezekkel kapcsolatos híresztelések mellett 1601. november elején megemlíti, hogy a Kanizsa körüli harcok komoly nehézségeket okoznak Velence húsellátásában, mert megzavarják a hagyományosan Magyarországról érkező szarvasmarha importját. Ennek következtében, írja, a marhahús meglehetősen megrágult a városban. Valóban ennyire megszenvedte a velencei hús piac a magyarországi háborút? Ez az első kérdés, amelyet az alábbiakban megvizsgálunk.

Közismert tény, hogy Velence minden valószínűség szerint már a XIV. század folyamán importált élőállatot Magyarországról. A XV. század utolsó évtizedeiben Budán megtelepedett itáliai kereskedők tevékenységében is jelentős helyet kapott a marhakereskedelem.⁶ A Magyarországról Itáliába irányuló kereskedelmi forgalom jelentős része a XV–XVI. század fordulóján még a Kanizsa–Légrad–Zágráb–Karlovac–Zengg (Senj), illetve Bakar (Buccari) útvonalon bonyolódott. A rendszeressé váló török támadások miatt azonban a XVI. század elején két másik, marhahajtásra már korábban is rendszeresen igénybe vett útvonal került előtérbe. Az

5 Alábbi hivatkozásaink Canaye levelezésének 1635–1636-ban megjelent nyomtatott kiadását követik. Velencei követsége idejéből egyébként számos levele maradt fenn eredeti példányban vagy másolatban a párizsi Bibliothèque Nationale de France Kézirattárában, illetve a Francia Külügyminisztérium Levéltárában.

6 Pickl, 1971. 84. p.; Pickl, Othmar: Die Viehhandel von Ungarn nach Oberitalien vom 14. bis zum 17. Jahrhundert. In: Internationaler Ochsenhandel (1350–1750). Akten des 7th International Economic History Congress, Edinburgh 1978. Bev. és kiad. Eckehard Westermann. Stuttgart, 1979. In: Kommission bei Klett-Cotta. (Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte 9., kiad. Hermann Kellenbenz és Jürgen Schneider) (a továbbiakban: Internationaler Ochsenhandel i. m.) 39–81. p. (továbbiakban: Pickl, 1979.) 40–41. p.

egyik, Kanizsától Légradon, Kaproncán (Koprivnica), Križevcin, Zágráb, Novo Mestón (Rudolfswerth) és Ložon (Laas) át vezetett Postojnáig (Adelsberg). Onnan háromfelé elágazva haladt tovább Velence (illetve Portogruaro és Latisana), Trieszt és Fiume (Rijeka) irányában. A szintén Kanizsán keresztül vezető másik út Nedelicen és Ormožon (Friedau), illetve Varasdon át érte el Ptuj (Pettau) városát, ahonnan Celje[Cilli], a Trojanerpass-hágó, Ljubljana (Laibach) és Gorizia (Görz) érintésével jutott ki a tengerhez (Portogruaro, Latisana).⁷ Miután Ptuj, Ljubljana és Gorizia az egymást követő Habsburg uralkodóktól fontos kereskedelmi privilégiumokat, többek között árumegállító jogot és vámmentességet kaptak, ezek birtokában a XV. század közepétől fokozatosan az ottani polgárok váltak az Itáliába irányuló magyarországi marhakivitel fő közvetítőivé és haszonélvezőivé. Az egyre jelentősebbé váló marhakereskedelem ugyanakkor számos itáliai kereskedőt vonzott az említett városokba. Letelepdedvén és polgárjogot nyerve, tökeerős kereskedelmi társaságok képviseletében, illetve azokkal kapcsolatban állva hamarosan magukhoz ragadták a magyar marhaexport irányítását, s hasznát is javarészt ők főlték le.⁸

A magyar marha délnyugati exportja szinte zavartalanul működött ebben a rendszerben az 1560-as évekig. Akkor azonban Szigetvár ostroma és környékének pusztulása jelentős változásokat eredményezett a marhafelvásárlás és -hajtás addig megszokott rendjében. Korábban az Alföldről valamelyik kijelölt török vámhely (pl. Ráckeve) érintésével hajtották át az állatokat a Dunán, majd déli irányban, Pécsre vagy Szigetvárt útba ejtve, esetleg ezektől kissé északabbra vonultak a csordák Kanizsa, illetve Légrad felé. A Szigetvár és Kanizsa környéki mezővárosokban, elsősorban Kálmánácsán és Babócsán tartották azokat a nagy vásárokat, ahol a ptuji illetőségű itáliai kereskedők felvásárolták a magyar marhát, hogy onnan tovább hajtassák Itáliába. A háborús pusztítások miatt viszont a marhakereskedelmi útvonalak a Balatontól északra helyeződtek át. A nagy marhavásárok ettől fogva Pécs és Győr mellett zajlottak, vagyis a magyar marha exportjának súlypontja az

7 *Pickl*, 1971. 73–75., 83., 85–86., 125. p.; *Zimányi Vera*: Velence szarvasmarhaimportja az 1624–1647-es években. In: *Agrártörténeti Szemle* 14. (1972) 3–4. sz. 387–397. p. (a továbbiakban: *Zimányi*, 1972.) 387. p.; *Zimányi Vera*: Esportazione di bovini Ungheresi a Venezia nella seconda metà del secolo XVI. In: *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*. Kiad. Vittore Branca. Firenze 1973. (Civiltà Veneziana, Studi 28) 145–156. p. (a továbbiakban: *Zimányi*, 1973.) 150. p.; *Zimányi Vera*: Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácsról a 16. század végéig. In: *Századok* 114. (1980) 511–574. p. (továbbiakban: *Zimányi*, 1980.) itt 523., 543. p.; *Pálffy Géza*: A tizenhatodik század története. Budapest, 2000. Pannonica. (továbbiakban: *Pálffy*, 2000.) 122., 252. p.

8 *Pickl*, 1971. 74–80., 125. p.; *Pickl*, 1979. 41. p.

Észak-Dunántúlra helyeződött át.⁹ A megnehezült beszerzés és a növekvő kockázat következtében számos, Ptujban kifejezetten a marhaüzlet kedvéért megtelepedett itáliai kereskedő hagyott fel korábbi tevékenységével majd költözött el a városból. Így 1569 után hirtelen a felére esett vissza a forgalom a hagyományos marhahajtó úton Magyarország és Észak-Itália között.¹⁰

Ekkor egy a velencei húsellátásban monopoljogot szerző kereskedelmi társaság (*Compagnia del partito della beccaria*) jelentkezett, hogy kézbe vegye a magyar marha importját. A várost és környékét közvetlenül ellátó goriziai marhavásár-okon annyira le tudta nyomni az árakat, hogy az őket ért súlyos veszteségek miatt számos további ptuji és laibachi kereskedőt sikerült visszavonulásra kényszerítenie. Mivel emiatt már a belső-ausztriai városok húsellátása is veszélybe került, Károly stájer főherceg 1572-ben úgy döntött, hogy, a ptujiak és ljubjanaiak régi privilégiumait figyelmen kívül hagyva engedélyezi a velencei kereskedőknek, hogy közvetlenül vásárolhassanak állatokat Magyarországon.

A főherceg döntése rögtön megélénkítette a pangó forgalmat. Viszont azzal a következménnyel járt, hogy az 1572-ben mintegy tucatnyi gazdag velencei kereskedőből újjászerveződött tőkeerős *compagnia del partito della beccaria*, amely a főherceg és a császár jóindulatát az Udvari és a Grazi Kamarának fizetett nagy összegű előlegekkel erősítette, hamar monopolhelyzetbe jutott a magyar marhapiacon.

1577-től egy másik velencei kereskedői csoport kapta meg a húskereskedelemi monopóliumot hat évre. Ők a ptuji polgárjoggal is bíró velencei születésű Lucas Bazint bízták meg a marhavásárlások lebonyolításával. A magyarországi eladók-nak készpénzzel fizető, a bécsi, augsburgi és velencei árfolyam-különbségekkel is ügyesen manipuláló társaság oly mértékben fölé tudott kinnálni belső-ausztriai és délnémet vetélytársainak, hogy azok teljesen háttérbe szorultak a nagy magyarországi marhapiacokon. A következő két évtized folyamán így évről-évre a velenceiek vásárolták fel a marhakínálat legnagyobb és legjobb részét, hogy azután az állatokat a hagyományos útvonalak egyikén hajtsák Velencébe.¹¹

9 *Rúzsás Lajos*: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI–XVII. században. In: Szigetvári Emlékkönyv 1566–1966. Budapest, 1966. 199–234. p. (továbbiakban: *Rúzsás*, 1966.) 202–207. p.; *Rúzsás Lajos*: Die Entwicklung der Marktflecken Transdanubiens unter der Türkenherrschaft im 17. Jahrhundert. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen i. m. 221–234. p. (továbbiakban: *Rúzsás*, 1971.) itt 221–222. p.

10 *Pickl*, 1971. 95–97. p.

11 Uo. 97–109., 118–119., 126–127. p.

Eleinte a tizenötéves háború (1591–1606) hadműveletei és pusztításai sem zavarták számottevően a forgalmat.¹² 1593-ban ismét Lucas Bazin kapott megbízást hat évre, hogy marhát vásároljon Magyarországon a velencei húskereskedő társaság számára. Évi 22 000 darab marha szállítására szerződött és a korábban bevált módszert követve továbbra is sikerrel szerezte be készpénzért, illetve előlegezte le a hódoltsági és erdélyi termelőknél és tőzsérekénél az árut. Tőkeerejét és ügyességét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy miközben Bécsben és a délnémet városokban egyre nagyobb lett a húshiány, ő 1593 márciusától 1594 szeptemberéig 30 708 darab marhát hajtatott Itáliába. 1594-ben még a keresztény sereg húsellátásából is részt vállalt. 1596-ban és 1597-ben pedig növelni tudta a kivitelt, noha egyre messzebbre kellett mennie árujáért. Az 1580-as évektől és főleg a tizenötéves háború kirobbanása, majd Győr és Pápa eleste (1594) után a marhavásárok még északabbra helyeződtek át, Nagyszombat, Szenc, illetve a morvaországi Pusztapécs (Auspitz, Hustopeč) térségébe. A csordáknak onnan már mintegy 650–700 km-es utat kellett megtenniük Velencéig, ami a közbeeső vámok, illetékek és egyéb költségek miatt jelentősen megrágította a marhahúst a városban.¹³

Végül mégsem a háború és az emelkedő árak, hanem a Habsburg-kormányzat beavatkozása hozta válságos helyzetbe a velencei húspiacot. 1597 augusztusában, miután Bazin szerződése lejárt, II. Rudolf visszavonta a velencei húskereskedő társaságnak azt az immár negyedszázados jogát, hogy szabadon vásároljon marhát Magyarországon. Ily módon próbált megoldást találni Bécs és a délnémet városok húshiányára, amit a kompánia és képviselőjének piaci egyeduradalma idézett elő. Az új kereskedelmi szabályozás igyekezett a bécsi piacra koncentrálni a magyarországi marhakivitelt, ahol a velenceiek csak a bécsiek és a délnémetek után szerezhették be árujukat. Mivel azonban egyetlen bécsi kereskedő sem rendelkezett olyan tőkeerővel, mint a velencei társaság, ez a törekvés hamar kudarcot vallott. Annyit viszont elért a császár, hogy 1599-ben és 1600-ban gyakorlatilag szünetelt a magyar marhakivitel Velencébe. A városban már 1598 tavaszán húshiány lépett fel, amin a kormányzat úgy próbált enyhíteni, hogy négy hónapra minden vám és egyéb illeték fizetése alól felmentette a marhaimportőröket. Ez azonban kevés volt ahhoz, hogy a problémát tartósan rendezzék.¹⁴

12 A marhakereskedelem szinte zavartalan folytatódása nem meglepő, ha tekintetbe vesszük, hogy a korszakban, legalábbis a századfordulóig, Erdély, Kelet- és Nyugat-Magyarország piacai és kereskedelmi központjai Alsó-Ausztriával és Béccsel a megszokott keretek között működtek kapcsolataikat. *Gecsényi, 1993. passim.*

13 *Pickl, 1971. 119–121., 127. p.*

14 *Uo. 122. p.*

Nem ez volt az első eset a század folyamán, hogy Velence húsellátásában zavar támadt a magyarországi marhaimport kimaradása miatt, ezért érdemes röviden felidézni, milyen eszközei voltak a város vezetésének a válság kezelésére. Az első reakció, mint 1598-ban is, mindig a fogyasztás megszorítására, illetve a húsimport támogatására irányult. Az 1529. évi szultáni hadjárat és az I. Ferdinánd által jelentősen megemeltilletékek miatti importkiesés pótlására a Signoria 1529 novemberében előírta a *terra ferma* városainak, hogy a következő évben, azaz 1530-ban szállítsanak 14 800 darab marhát Velencébe, ami mezőgazdasági adottságaikat tekintetbe véve nyilvánvaló képtelenség volt.¹⁵ Az 1560-as években fellépő ellátási válságra a húsarak maximálásán túl részint a határok menti (goriziai) marhavásárlás, illetve marhabehozatal még szigorúbb ellenőrzésével, részint egy 1566-ban kibocsátott rendelettel válaszolt. Utóbbi értelmében a velencei alattvalók által Goriziában vásárolt minden egyes vágómarha felét a velencei városi mészárosoknak kellett átadni.¹⁶

Az eddig előadottakból kiviláglik, hogy a velencei húsbeszerzés nehézségei általában a Habsburg-kormányzat intézkedéseiből fakadtak. Ezért a Signoria minden esetben tárgyalásos úton is próbálkozott a probléma rendezésével. Amikor I. Miksa 1506-ban II. Ulászló magyar királlyal, majd 1508 és 1516 között Velencével vívott háborúja idején lezárta a Ljubjanán át az Adriához vezető kereskedelmi utat a magyar marhaexport előtt, nem volt mit tenni, ki kellett várni a béke helyreálltát.¹⁷ 1529-ben, mint említettük, I. Ferdinánd jelentősen megemelte a területein áthaladó marhacsordákra kivetett vámot. Intézkedése csak tovább drágította a magyarországi török hadjáratok miatt amúgy is hiánycikké vált marhahús árát Velencében. A helyzet rendezése céljából a velencei követ tárgyalásokat folytatott I. Ferdinánd megbízottaival, s kérte a marhaexport mielőbbi helyreállítását, illetve a pótvám eltörlését. Nem is sikertelenül, mert a forgalom az 1532. évi szultáni hadjárat után újra megindult, sőt egyre intenzívebbé vált.¹⁸ Az 1566 után beálló ellátási nehézségek nyomán maga a dózse fordult levélben Károly főherceghez kérve őt, hogy engedélyezze a velencei húskereskedő társaságnak a közvetlen vásárlást Magyarországon.¹⁹

Kísérletezni lehetett a valamilyen oknál fogva használhatatlanná vált hagyományos útvonalak helyett újabbak keresésével is. Adott esetben ez azt jelentette, hogy

15 Uo. 87. p. 49. jegyz.

16 Uo. 100. p.; Pickl, 1979. 48. p.

17 Pickl, 1971. 85. p.; Pickl, 1979. 42. p.

18 1526-ban I. Ferdinánd is gabona- és marhakiviteli tilalmat rendelt el Velence felé. Pickl, 1971. 87–88. p.

19 Pickl, 1979. 50. p.

a velencei kereskedők oszmán fennhatóság alatt álló területeken át próbálták beszerezni portékájukat. Ez történt az élőállatokéhoz hasonló jelentőségű magyarországi marhabőrexport esetében, miután I. Ferdinánd ismétlődő vám- és illeték-emelései olyan mértékben megdrágították a Belső-Ausztrián keresztül bonyolódó bőrkivitelt, hogy érdemessé vált ezt a kockázatot is vállalni. Így az 1550-es évek közepétől a velenceiek Pozsegától Bosznián át szállították az árut a Neretva völgyében Raguzáig (Dubrovnik), illetve Makarskáig, s onnan hajón továbbították Velencébe vagy Anconába.²⁰ Hasonló próbálkozásra a marhahajtás esetében is sor került az 1560-as években,²¹ amikor a dél-dunántúli marhavásárok megszűntek. Az alternatív boszniai útvonal komolyabb igénybevételére azonban csak az 1580-as években szánták el magukat a velencei kereskedők. Az ismét prosperáló szakaszába lépő marhakereskedelem ugyanis arra indította Károly főherceget, hogy 1584 tavaszán megint jelentősen, mintegy 60%-kal megemelje a tartományain áthajtott magyar vágómarhára kivetett vámot. A velencei húskereskedelmi társaság ezért 1584-ben és 1585-ben a budai pasa jóváhagyásával, sőt védelme alatt Bosznián keresztül hajtatott néhány ezer marhát Zaráig (Zadar). Képviselői ott veték át az állatokat, s a dalmát kikötőből tengeri úton próbálták az árut Velencébe szállítani. A kísérlet azonban az út utolsó szakaszán megbukott. A tengeren a jóságot nem lehetett megővni az időjárás szeszélyeitől, így a társaságot nagy veszteségek érték. Legkésőbb 1587-ben le is mondtak erről az útvonalról.²²

Mindenesetre a velencei kormányzat azt szűrhetette le tapasztalataiból, hogy átmeneti zavarok után, származzanak azok hadieseményekből, vagy a Habsburg-kormányzat intézkedéseiből, a magyar marha importja előbb vagy utóbb mindig folytatódott.²³ A francia követ jelentései viszont arról tanúskodnak, hogy az 1598 óta tartó húsellátási válságon még 1601 őszére sem tudott úrrá lenni a Signoria. Emiatt vetődhetett fel egy a korábbiaknál radikálisabb megoldás lehetősége, a magyar vágómarha, legalább részbeni helyettesítése más beszerzési forrás(ok)ból. Az nyilvánvaló volt, hogy a város az uralma alatt álló területekről nem pótolhatja a kieső importot, mert, mint arra már utaltunk, Velence szűkebb környéke és a *terra ferma* alkalmatlan volt a területigényes nagyállattenyésztésre. Azt sem remélhette a kormányzat, hogy más itáliai vidékekről vásárolhat nagyobb

20 Pickl, 1971. 93–94., 126. p.

21 Zimányi, 1972. 388. p.

22 Pickl, 1971. 115–118. p.; Pickl, 1979. 56. p.

23 Zimányi Vera: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Budapest, 1976. Akadémiai. (Értkezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat 80.) (továbbiakban: Zimányi, 1976.) 133. p.

számban szarvasmarhát. Noha a város a középkorban húsigényét még nagyrészt Romagnából, Lombardiából és Dalmáciából fedezte, ekkorra ezek a területek már képtelenek voltak nagyobb mértékű exportra. Sőt némelyikük, mint Lombardia, maga is külföldi forrásból, Svájból és Magyarországról tudta csak megoldani marhahús ellátását.²⁴ Így merülhetett fel az ötlet, hogy Franciaország keleti határvidékén kellene marhavásárlással próbálkozni. Legalábbis a húsellátásban fellépő nehézségeket és a húspiaci árak elszabadulását taglaló Canaye arról tájékoztatta a francia királyt, hogy a Signoria puhatolózott nála, vajon a kieső magyarországi marhaimportot pótolhatnák-e franciaországi, elsősorban Lyon környékén eszköz-lendő vásárlásokkal. Jelentése szerint a kérdésre diplomatikusan kitérő, ám némi reménnyel kecsegtető választ adott és kérte az uralkodót, hogy foglaljon állást az ügyben.²⁵

A követ a királlyal egyidőben értesítette Lyon és vidékének kormányzóját, Philibert de La Guiche-t is a velenceiek kéréséről.²⁶ Neki részletesebben is kifejtette véleményét a megkereséssel kapcsolatban. Úgy gondolta, hogy a velenceiek azért tájékozódnak a franciaországi marhavásárlás lehetőségeiről, mert a Kanizsa visszafoglalására tett kísérlet kudarcát látva elhúzódó harcokra számítanak a magyar-stájer határvidéken. Ez pedig a magyar marha importjának tartós ellehetetlenülését vetíti előre, vélekedett. Ugyanakkor kételyeinek is hangot adott a tervvel kapcsolatban. Lehetetlennek ítélte, hogy a magyarországihoz hasonló olcsó áron vásároljanak marhát Franciaországban. A kereskedők költségeit ráadásul még növelné, hogy az állatoknak hosszú utat kellene megtenniük Velencéig és a savoyai herceg, akinek területein keresztül kellene hajtani a csordákat, bizonyosan vámot vetne ki rájuk. Mindazonáltal a politikai megfontolás azt diktálta számára, hogy ne utasítsa el eleve a Signoria kérését. Ez nem lett volna barátságos lépés az egyre nagyobb húshiánnyal küszködő Velencével szemben. Arra kérte hát a kormányzót,

24 Zimányi, 1972. 388. p.; Zimányi, 1973. 154. p.; Dubois, Alain: L'exportation de bétail suisse vers l'Italie du XVIe au XVIIIe siècle: esquisse d'un bilan. In: Internationaler Ochsenhandel 11–38. p. (továbbiakban: Dubois, 1979.) itt 18. p.

25 Canaye du Fresne IV. Henrik francia királynak, Velence, 1601. november 4.[?]. Canaye, 1635–1636. I. köt. 20. p.

26 Philibert de La Guiche régi burgundiai nemesi család sarja, 1595-től 1607-ben bekövetkezett haláláig töltötte be a lyoni kormányzói tisztséget. Michaud: Biographie universelle ancienne et moderne. Paris–Leipzig, é. n. (a továbbiakban: Michaud, é. n.) „Guiche” címszó, illetve Dezobry, Ch.–Bachelet, Th.: Dictionnaire général de biographie et d'histoire, de mythologie, de géographie ancienne et moderne comparée, des antiquités et des institutions grecques, romaines, françaises et étrangères. Paris, 1883. Librairie Ch. Delagrave. (továbbiakban: Dezobry–Bachelet, 1883) „La Guiche” címszó.

hogy tudakozódjon, milyen áron és mennyi marhát lehetne évente kivinni tartományából, illetve milyen útvonalon lehetne az állatokat Velencébe hajtani. Úgy tűnik, hogy fenntartásai ellenére a francia–velencei marhakereskedelem ötlete kezdettől fogva megmozgatta Canaye fantáziáját. Kérését alátámasztandó ugyanis kifejtette a kormányzónak, hogy az effajta üzlet a gazdasági mellett egyben politikai érdek is, mert „minél inkább hozzászoktatjuk a Signoriát, hogy Franciaországból fedezze szükségleteit, annál inkább növeljük a király és Franciaország iránti odaadását.”²⁷

A velenceiek szándékai valóban komolyak lehettek, a húshiány pedig nyugtalanító, mert két héttel később, november 18-án a követ arról számolt be a királynak, hogy a Signoria megismételte a lyoni marhavásárlásra vonatkozó kérését. Feltehetően a velenceiektől származott az a feljegyzés is az ügylet lebonyolításának részleteiről, amelyet Canaye a lyoni adókerület két főtisztviselőjén keresztül még ugyanaznap továbbított de La Guiche-nek, s amelyre a lehető legpontosabb választ kérte.²⁸

Lyonból már két nappal később, november 20-án érkezett is válasz. Ez azonban nem elégítette ki maradéktalanul az ügylet szemlátomást egyre inkább pártoló diplomatát. A kormányzó és az adókerület jövedelemigazgatói (*trésoriers généraux*) ugyan láttak lehetőséget arra, hogy a velenceiek Lyon környékén és a Savoyától frissen Franciaországhoz csatolt Bresse tartományban vásároljanak állatokat, de Canaye az általuk ajánlott árat túl magasnak tartotta. Úgy vélte, hogy a francia kereskedőknek inkább nagyobb tömegben, de olcsóbban kell kínálniuk a marhát, mert csak így vethetik meg lábukat a velencei piacon, s ily módon nem is érné őket nagy veszteség. De ha kezdetben nem is nyernének az üzleten, az sem szabad elriassza őket, mert egy olyan ígéretes lehetőségről van szó, amelyet mindenképpen ki kell használni. Hangsúlyozta, hogy a franciáknak először meg kell szilárdítaniuk pozíciójukat a velencei húspiacon, majd később folyamatosan emelhetik az árakat és óriási nyereségre tehetnek szert. Nem is beszélve arról, érvelt a külügyekért felelős államtitkárhoz, Villeroyhoz írott jelentésében, hogy nemcsak a de La Guiche által jelzett területekről lehetne marhát eladni Velencébe, hanem Burgundiából, illetve Auvergne és Limousin tartományokból is, amelyek így szintén profitálnának a húskereskedelemről. Ez pedig különösen hasznos lenne, mert e két „szegény” tartományt gazdaságilag talpra kell állítani. A marhaexport „pénzzel töltené

27 Canaye du Fresne Philibert de la Guiche-nek, Velence, 1601. november 4. *Canaye*, 1635–1636. I. köt. 26. p.

28 Canaye du Fresne IV. Henrik francia királynak, Velence, 1601. november 18. *Canaye*, 1635–1636. I. köt. 49. p.

Canaye du Fresne Sève és Pellot lyoni királyi jövedelem-igazgatóknak, illetve Philibert de la Guiche-nek, Velence, 1601. december 6. *Canaye*, 1635–1636. I. köt. 58. p.

meg Franciaországot”, lelkesedett, gazdagítaná a francia népet és lekötelezné Velencét a királlyal szemben. Azaz a terv méltán érdemli ki az uralkodó figyelmét és támogatását, foglalta össze véleményét december 6-i jelentésében.²⁹

Rövidesen, még az év vége előtt meg is kapta a király jóváhagyását, s ennek birtokában már minden fenntartás nélkül tárgyalhatott a Signoriával. 1602 első két hónapjában kelt beszámolóiban arról tájékoztatta IV. Henriket, Villeroyt és de La Guiche-t, hogy a velencei kormány utasítására a város húsellátásáért felelős tisztviselők rövidesen megbízottat küldenek Lyonba, aki de La Guiche-sel és a jövedelemigazgatókkal tárgyal majd a marhavásárlás feltételeiről. A francia uralkodó Canaye információi nyomán utasította is a lyoni kormányzót és az adókerület tisztviselőit, hogy fogadják szívélyesen a velencei küldöttet, aki végül 1602 márciusának első napjaiban indult útnak.³⁰

A követ nem csak a megbízott közlegő indulásáról számolt be, hanem azokról a veszélyekről is, amelyek a franciák még meg sem szerzett pozícióit fenyegették a velencei húspiacon. Talán az ügy fontosságát és a tét nagyságát még inkább kiemelő, s hogy serkentse az érdekelteket, arról tájékoztatta a királyt és a lyoni kormányzót, hogy mások is élénken érdeklődnek a marhakereskedelem iránt. Németek, svájciak, graubündeniek szeretnék megkaparintani a zsíros üzletet, s máris több csábító ajánlatot is tettek a Signoriánál, figyelmeztetett. Nem szabad tehát garaszkodni, vélte, és inkább lejjebb kell vinni a francia marha árat, hogy a veszedelemes konkurrenciának alá tudjanak kínálni.³¹

Többször visszatért korábban előadott érveire is. Egyrészt arra, hogy a marhakereskedelemben érdekelt vidékeknek nem remélt felvirágzást hozhat a biztos fel-

29 Canaye du Fresne Philibert de la Guiche-nek, Velence, 1601. december 6. *Canaye*, 1635–1636. I. köt. 58. p.

Canaye du Fresne Villeroynak, Velence, 1601. december 6., *Canaye*, 1635–1636. I. köt. 60. p.

30 Canaye du Fresne Philibert de la Guiche-nek, Velence, 1601. december 30. *Canaye*, 1635–1636. I. köt. 76–77. p. Canaye du Fresne IV. Henrik francia királynak, Velence, 1602. január 11. és 29., *Canaye*, 1635–1636. I. köt. 91.; 126. p. IV. Henrik Canaye du Fresne-nek, Párizs, 1602. február 19. Recueil des lettres missives de Henri IV, Supplément. VIII. köt. Kiad. Guadet J. Paris, 1872. 815. p. Canaye du Fresne Villeroynak, Velence, 1602. február 27. *Canaye*, 1635–1636. I. köt. 167. p. Canaye du Fresne Philibert de la Guiche-nek, Velence, 1602. március 1., *Canaye*, 1635–1636. I. köt. 167–168. p.

31 Canaye du Fresne Philibert de la Guiche-nek, Velence, 1601. december 30. *Canaye*, 1635–1636. I. köt. 76–77. p. Canaye du Fresne IV. Henrik francia királynak, Velence, 1602. január 29. *Canaye*, 1635–1636. I. köt. 126. p. Canaye du Fresne Philibert de la Guiche-nek, Velence, 1602. március 1. *Canaye*, 1635–1636. I. köt. 167–168. p.

vevő piacra alapozott tömeges állattenyésztés.³² Másrészt arra, hogy a francia uralkodónak, ha tisztviselei kellően megértőnek mutatkoznak a velenceiek problémája iránt, még akkor is hasznára válnak ezek a tárgyalások, ha az üzlet anyagi vagy egyéb, a franciákon kívül álló okok miatt nem jönne létre, mert a Signoria még úgy is a király lekötelezettjének kell érezze magát.³³ Végül a XVI. század második felében felerősödő francia „gazdasági patriotizmus” szellemében annak a meggyőződésének is hangot adott, hogy a marhaexport révén az Itáliával szemben a luxuscikkek behozatala miatt fennálló kedvezőtlen francia kereskedelmi mérlegen is javítani lehetne és „visszaszerezni” az országból kiáramló aranyat és ezüstöt.³⁴

Canaye du Fresne lelkesedése érveinek tükrében teljesen érthető. A továbbiakban arra keressük a választ, hogy volt-e reális lehetőség 1602 tavaszán a kieső magyar marhaimport legalább részbeni pótlására francia területről. Ehhez mindenképp azt kell megállapítanunk, hogy mekkora lehetett ez idő tájt a mintegy 150 000-es lakosságú város és környékének húsigénye, s hogy milyen termelői háttérrel lehetett ezt a keresletet kielégíteni.

A XVI. század első évtizedeinek velencei krónikása, Mario Sanuto becslése szerint 1529-ben Velence városának élelmezéséhez (a *terra ferma* nélkül) legalább évi 14 000 vágómarhára, 13 000 borjúra, s mintegy 70 000 kisebb állatra (birka, kecske, ürü stb.) volt szükség. Ebből a nagyállatok — Othmar Pickl szerint — szinte kizárólag Magyarországról érkeztek, a XVI. század folyamán évente mintegy 15–30 000 darab. Zimányi Vera kutatásai nyomán azt is tudjuk, hogy a magyar marha nem csak Velence, hanem a *terra ferma* városainak ellátásában is döntő szerepet játszott. Az ebben a tágabb értelemben vett Velence marhahússzükségletének mintegy kétharmadát fedezte Magyarországról a XVI. század második felétől. Az Észak-Itáliába eladott magyar marha pedig a teljes magyar marhaexport mintegy

32 Canaye du Fresne Philibert de la Guiche-nek, Velence, 1601. december 30. *Canaye*, 1635–1636. I. köt. 76–77. p. Canaye du Fresne IV. Henrik francia királynak, Velence, 1602. január 11. *Canaye*, 1635–1636. I. köt. 91. p. Canaye du Fresne Philibert de la Guiche-nek, Velence, 1602. március 1. *Canaye*, 1635–1636. I. köt. 167–168. p.

33 Canaye du Fresne Philibert de la Guiche-nek, Velence, 1601. december 30. *Canaye*, 1635–1636. I. köt. 76–77. p. Canaye du Fresne IV. Henrik francia királynak, Velence, 1602. január 29., *Canaye*, 1635–1636. 126. p. Canaye du Fresne Philibert de la Guiche-nek, Velence, 1602. március 1., *Canaye*, 1635–1636. I. köt. 167–168. p.

34 Canaye du Fresne IV. Henrik francia királynak, Velence, 1602. január 29., *Canaye*, 1635–1636. 126. p. Canaye du Fresne Villeroynak, Velence, 1602. február 27., *Canaye*, 1635–1636. 167. p. Canaye du Fresne Philibert de la Guiche-nek, Velence, 1602. március 1., *Canaye*, 1635–1636. I. köt. 167–168. p.

egyötödét tette ki.³⁵ A külföldi piac mellett a belföldi fogyasztás is jelentős mennyiségű állatot igényelt, mintegy 50–100 000 vágómarhát évente a XVI. század második felében. A kettő együttes kielégítése általában nem is okozott gondot.³⁶ A tömeges exportban az tette érdekeltté a magyar termelőket és tőzséreket, hogy a külföldi kereskedők lényegesen magasabb árat kínáltak a magyar marháért, mint amit a belföldi piacokon lehetett kapni érte.³⁷

Köztudott, hogy az óriási kereslet komoly, nagyüzemi méretű nagyállattartást hívott életre. Nem a jobbágygazdaságokban igavonás és tejtermelés céljából tartott szarvasmarhák fölös szaporulata vagy a földesúri majorságok állatai kerültek ki ugyanis az ország határain túlra. Az Alföld ritka településhálózatát kihasználó mezővárosi vállalkozók pusztákat, elnéptelenedett falvak határát bérbe véve, vagy más módon megszerezve biztosították a megfelelő területet eladásra szánt állataik tömeges nevelésére és hizlalására. A marhatenyésztésre specializálódott mezővárosok településformája és üzemszervezete is ehhez a tevékenységhez idomult, amelyet télen és nyáron egyaránt folytattak.³⁸ Kifejezetten a húspiaci igényeket szem előtt tartva tenyésztették ki az alföldi régiókban a XIV. századtól a hosszú szarvú, nagytestű, az időjárás viszontagságait és a fizikai igénybevételt (például a több száz kilométeren át történő hajtást) jól tűrő magyar szürke-fehér vágómarhát is.³⁹

35 *Pickl*, 1971. 85., 104., 113., 115., 125. p.; *Pickl*, 1979. 44., 51., 67. p. (4. jegyz.); *Zimányi*, 1972. 388. p.; *Zimányi*, 1973. 149–150., 156. p.; *Zimányi*, 1980. 525., 526., 543. p. Pálffy Géza a XVI. század második felében Magyarországról Itáliába kihajtott marhák számát 40 000-re becsüli. *Pálffy*, 2000. 121. p. A XVI. század elején Velencébe irányuló marhakereskedelem méreteiről (Othmar Pickl adatai alapján) lásd még *N. Kiss István*: Die Bedeutung der ungarischen Viehzucht für Ungarn und Mitteleuropa vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. In: Internationaler Ochsenhandel i. m. 83–124. p. (a továbbiakban: *N. Kiss*, 1979.) 105. p.

36 *Zimányi*, 1980. 544. p.; *N. Kiss*, 1979. 86–87., 110. p.; *N. Kiss István*: La structure et le rôle de l'élevage bovin dans l'économie nationale et le commerce extérieur de la Hongrie 16e–18e siècles. In: Actes du Colloque International „L'élevage et la vie pastorale dans les montagnes de l'Europe au Moyen Âge et à l'époque moderne.” Clermont-Ferrand, 1984. Institut d'Etudes du Massif Central. (Publication de l'Institut d'Etudes du Massif Central, Fascicule XXVII.) (a továbbiakban: L'élevage et la vie pastorale i. m.) 27–35. p. (a továbbiakban: *N. Kiss*, 1984.) itt 29. p.

37 *Zimányi*, 1973. 148–149. p.; *Zimányi*, 1980. 519. p.

38 *Szakály Ferenc*: Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur in den ungarischen Marktflecken unter der Türkenherrschaft. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen i. m. 235–272. p. (a továbbiakban: *Szakály*, 1971.) itt 246–252. p.; *Zimányi*, 1976. 129., 132. p.; *Zimányi*, 1980. 541–542. p.

39 Marmagassága és súlya folyamatosan emelkedett a XV. századtól, utóbbi 1570 körül átlagosan mintegy 300–400 kilogramm lehetett, míg a XVII. század első felében már közel járt, esetenként meg is haladta az 500 kilogrammot. *Zimányi*, 1973. 146–147. p.; *Zimányi*, 1976. 130–131. p.; *Zimányi*, 1980. 541–542. p.; *Pickl*, 1971. 113. p. (126. jegyz.). *N. Kiss*, 1979. 83., 107. p.

Ezzel szemben a korabeli Franciaországban a nagyállattenyésztés feltételei jóval korlátozottabbak voltak. A népesség száma és átlagos sűrűsége (a regionális eltéréseket nem számítva) eleve magasabb volt és a XVI. század folyamán még növekedett is. Ebből kifolyólag a rendelkezésre álló mezőgazdasági művelésre alkalmas terület döntő hányadán gabonatermesztés folyt, mert így jóval magasabb kalóriamennyiséget lehetett előállítani egységnyi földterületen, mint állattenyésztéssel. Igazi, dominánsan állattenyésztő vidékek csak azokban a régiókban alakultak ki, ahol az éghajlati vagy a domborzati körülmények miatt eleve nem volt érdemes gabonatermesztéssel foglalkozni, mert az állattenyésztés hozama jelentősen meghaladta a földművelését, valamint a piaci viszonyok lehetővé tették az alapélelmezéshez szükséges gabona beszerzését más vidékekről.⁴⁰

Nagyállattartás persze valamilyen mértékben a gabonatermelő tájakon is folyt, de ennek elsődleges célja az igaerő biztosítása volt. A hús- és tejnyerés csak másodlagos szempontnak számított. Általában véve az állattenyésztés körülményei szinte nyomorúságosnak tűnnek a magyarországi viszonyokhoz képest egészen a XVIII. század végéig.⁴¹ Az állatoknak, főként azokon a vidékeken, ahol a szántóföldi gabonatermesztés volt az elsődleges, sokszor nem jutott elegendő és megfelelően változatos élelem. Előfordult, hogy csak a szükséges takarmány negyede vagy harmada állt rendelkezésre, ezért kisegítő megoldásokhoz kellett folyamodni. Ezek azonban újabb problémákat okoztak. Meglehetősen elterjedt szokás volt például a szarvasmarha erdei legeltetése, ami sokat rontott az erdők állapotán. Az istállóban teletetett állatok is sokszor kellett beérjék az erdőben gyűjtött páfránnyal és egyéb növényekkel vagy levelekkel. Gyakran az almot is feletették a jószággal, hogy kihúzza a tél végéig. Éppen ezért rendkívül takarékosan bántak vele a takarmányszükében levő vidékeken. Nagy tömegű állat sokszor egy egész telet kénytelen volt összezárva ugyanazon az almon eltölteni a szükséges higiénia minimumától is megfosztva. Mindennek következtében az állatok általános fiziológiai állapota meglehetősen rossz volt.⁴² A táplálék elégtelensége pedig arra kényszerít-

40 Zimányi, 1980. 541. p.

41 Jean-Marc Moriceau szerint a francia állattenyésztés nagyjából 1650-ig, persze jelentős helyi eltérésekkel, nemigen lépte túl a XII–XIII. századi mezőgazdasági és városi fejlődéssel előállt kereteket. Tágabb kereskedelmi horizontú, piacorientált, produktív és specializált, állami beavatkozással támogatott, állattenyésztésről 1650 után, de még inkább csak a XVIII. századtól beszélhetünk. *Moriceau, Jean-Marc: L'élevage sous l'Ancien Régime (XVIe–XVIIIe siècles)*. Paris, 1999. SEDES. (a továbbiakban: *Moriceau*, 1999.) 217. p.

42 A Francia-középhegységben például gyakran zártak össze juhokat és marhákat télire levégőtlen, elviselhetetlenül átmelegedő ólakba. *Moriceau*, 1999. 44–45., 98., 106–111. p.

tette a gazdákat, hogy szigorúan betartott rendben osszák el a szűkös takarmánykészleteket. Ez a gyakorlat egyértelműen a tenyész- és vágóállat nevelést sújtotta, mert az igavonó munkaállatok mindig elsőbbséget élveztek az élelmezésben.⁴³ Ráadásul 1560 és 1660 között az állattartásra leginkább lehetőséget adó közföldek kiterjedése egyes vidékeken annyira drasztikus mértékben csökkent, hogy a községi legelőket szigorú királyi védelem alá kellett venni. Az állattenyésztés súlypontja így áthelyeződött a tagosított nagybirtokokra, amelyek elegendő rétet és legelőt tudtak magukba kebelezni. A vágóállattenyésztés viszont ezeken a területeken (pl. Burgundia egyes tájain) jelentősen visszaszorult.⁴⁴

Mindezeket figyelembe véve nem meglepő, hogy komolyabb tenyésztési igyekezetről és sikerekről a XVIII. század előtt nemigen lehet beszélni francia földön. Az állattenyésztésben a paraszti empirizmus uralkodott. A gazdák semmilyen átgondolt rendszert nem követtek és általában a legolcsóbb megoldást választották. Hosszú ideig a marhatenyésztésben sem figyelhető meg valódi specializálódás. Az egyes fajtákat nem választották el következetesen egymástól. Szinte valamennyit alkalmazták munkára, de tej és hús előállítására is. Az ilyesfajta gyakorlat alól még azok a vidékek sem jelentettek igazán kivételt, amelyek a XVI. század közepétől egyre inkább a marhatenyésztést állították gazdálkodásuk középpontjába. Éppen ezért a pusztá tény, hogy egy régióban nagy mennyiségben tartottak szarvasmarhát általában inkább arról tanúskodik, hogy az adott vidékek földművelői megfelelő igaerővel rendelkeztek. Ezzel együtt arról sem szabad megfeledkeznünk a XVI. századi francia állattenyésztés megítélésekor, hogy még egy tájegységen belül is jelentősek lehetnek a helyi eltérések az állattartás célja (vagy céljai) és megoldásai tekintetében.⁴⁵

Mindenesetre a franciaországi állattartás relatíve mostoha körülményei következtében a francia marhafajták általában kisebbek voltak, mint az angol vagy holland fajták, nem is beszélve a hozzájuk képest hatalmasnak tűsző magyar vágómarháról. Ennek praktikus oka is volt, ugyanis a kistermetű ökör munkaállatként kezelhetőbb volt, mint a hatalmas magyar szarvasmarha. Természetesen a francia marhafajták élősúlya (átlagosan 250–300 kg a XVI–XVII. században) is jelentősen elmaradt a magyar húsmarháétól, s ennek következtében fizikai erejük is jóval kisebb volt. A nehezebb földek megművelésére olykor 8 ökröt is az eke elé

43 Moriceau, 1999. 113–114. p.

44 Uo. 101–102. p.

45 Uo. 58–59., 65., 210. p.

kellett fogni, mert annyira gyengék voltak.⁴⁶ Vagyis egyetérthetünk Zimányi Verának azzal a megállapításával, hogy a korabeli kicsi, feltehetően rossz kinézetű francia marhafajták és a nyugatiaknak hatalmasnak tűnő, robusztus magyar húsmarha összehasonlításából egyértelműen az utóbbi kerül ki győztesen. Feltehetően húsa élvezeti értéke is felülmúlta francia vetélytársáét, mert a magyar ökrök húsát a kortársak ízletesebbnek tartották az egykorú lengyel, moldvai vagy osztrák állatokénál.⁴⁷

Levonhatjuk tehát a következtetést, hogy Franciaország a XVI–XVII. század fordulóján globálisan nemigen rendelkezh(et)ett jelentős marhafelesleggel. Mindazonáltal próbáljuk meg felmérni, hogy Lyonban és környékén, ahol a velenceiek nagyobb tömegben reméltek vágómarhát vásárolni, illetve a Canaye által említett tartományokban milyen súllyal bírt a szarvasmarha tenyésztés ez idő tájt.

A Lyon körüli hegyvidék (Monts du Lyonnais, Beaujolais), Burgundia egyes területei (különösen Charollais), Auvergne (Monts Dore, Forez, Velay) és Limousin hegyei és dombvidékei, valamint a savoyai herceg által Franciaországnak 1601-ben átengedett Bresse, Bugey és Valromey, de Savoya és Piemont mezőgazdaságában is kiemelkedő fontosságú volt az állattartás (ide sorolhatjuk a követ által nem említett, de szintén határmenti Dauphinét is). Ebből viszont nem következik az, hogy ezek a tartományok a vágómarha tenyésztésben is kiemelkedőt produkáltak. Az auvergne-i Monts Dore vidékén például a hegyi állattenyésztés elsősorban tejelő marha tartását jelentette. Főleg sajtot, másodsorban vaját állítottak elő az így nyert tejből. Auvergne egyik fő exportterméke éppen a sajt volt. A húsmarha tenyésztése másodlagosnak számított, háttérbe szorult a tejtermelés és a fiatal állatok gyors eladása mögött.⁴⁸ Dauphiné magasabb fekvésű területein, mint arra már utal-

46 Uo. 45–49. p.; Zimányi, 1973. 146–147. p.; Zimányi, 1976. 130–131. p.; Zimányi, 1980. 541. p. Például Dauphiné tartományban a magasan fekvő területeken tenyésztett és a kortársak által is igen gyenge minőségűnek tartott marha termetre és súlyra is kicsi volt. A felnőtt példány a XVII. század végén átlagosan 233 kg-ot nyomott, a belőle nyert hús 206 kg-ot tett ki. A borjúnál ugyancsak az értékek 21 és 18 kg voltak. A dauphinéi adatok azért érdemelnek kiemelt figyelmet témánk szempontjából, mert a tartomány földrajzi adottságait tekintve az esetleges Itáliába irányuló francia marhakivitelt egyik kézenfekvő tenyésztési és felvásárlási régiója lehetett volna. *Bonnin, Bernard: L'élevage dans les hautes terres dauphinoises aux XVIIe et XVIIIe siècles. In: L'élevage et la vie pastorale i. m. 263–281. p. (a továbbiakban: *Bonnin*, 1984.) itt 277–278. p.*

47 Zimányi, 1976. 130. p.; N. Kiss, 1979. 107. p.; Zimányi, 1980. 541. p.

48 *Histoire de l'Auvergne. Szerk.: Manry, André-Georges. Toulouse, 1974. Privat. (a továbbiakban: Manry, 1974.) 221. p.; Charbonnier, Pierre: L'élevage de „montagne” dans les Monts Dore du XIVe au XVIIIe siècles. In: L'élevage et la vie pastorale i. m. 227–247. p. (a továbbiakban: *Charbonnier*, 1984) itt 228–229. p.; Moriceau, 1999. 210. p.*

tunk, jelen volt ugyan a marhatenyésztés, de a tartományra mégis inkább a marha hiánya (elsősorban ígás- és teherhordóállatok), mint bősége volt jellemző a XVIII. század elején. Minden valószínűség szerint a helyzet egy évszázaddal korábban sem lehetett sokkal jobb.⁴⁹

Az említett területek vágóállat feleslege viszonylag közeli piacokon is megfelelő áron talált vevőkre. Auvergne-ben például a helyi lakosság maga is jelentős fogyasztója volt az ott előállított húsnak, tejnek és tejtermékeknek,⁵⁰ amelyek a viszonylag városiasodott kelet- és dél-franciaországi régióban is könnyen elkelték. A kisebb–nagyobb környékbeli városokon túl a Lyon körüli hegyvidék, Auvergne, Limousin, a savoyai területek és Burgundia állati termékeinek (hús, tejtermékek, bőr, gyapjú) első számú felvevő és elosztó piaca Lyon volt. A XVI. század közepén mintegy 60–70 000 főre becsült lyoni lakosság, amelyhez érdemes hozzáadni a mindig nagyszámú átutazót is, jelentős húsfogyasztónak számított a XVI. században.⁵¹ A városban számos hentesüzlet volt, ahol a lakosság elsősorban marha, borjú vagy birkahúst vásárolt. A marhahús volt általában a legolcsóbb, a disznó pont a duplájába került. A húsvásárlás a lyoniak kiadásainak körülbelül 10%-t tette ki. Mivel a húsigény ilyen jelentősnek mutatkozott, a szegényebb rétegek húsellátásának biztosítására a városi tanács árverésen bérbé adott, de szigorúan ellenőrzött monopóliumot vezetett be. A jelentős élőállatimport hasznának lefölözésére pedig 1543-tól behozatali vámot vetett ki.⁵² Az állat- és húskereskedés tehát Lyonban is jó üzletnek számított. A XVI. század második felében különösen, mert az általános európai tendenciának megfelelően 1535 és 1600 között, minden egyéb alapvető élelmzési cikkéhez hasonlóan, a marhahús ára is több mint a háromszorosára szökött fel.⁵³

49 *Bonnin*, 1984. 275–276. p.

50 *Manry*, 1974. 221. p.

51 *Gascon, Richard*: Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle: Lyon et ses marchands (environs de 1520 – environs de 1580). 2 köt. Paris–La Haye, 1971. École Pratique des Hautes Études et Mouton. (a továbbiakban: *Gascon*, 1971.) 106–107., 115–116., 129–130., 132., 134., 162., 346. p. A XVIII. században mintegy 150 000 főre duzzadó lyoni lakosság ellátására 1714-ben 6 000, 1748-ban 9000, 1773-ban 16 000 ökröt hajtottak Bresse, Mâconnais, Charollais és Bourbonnais vidékéről, valamint Autun (Burgundia) környékéről a városba. *Moriceau*, 1999. 68., 214. p.

52 *Gascon*, 1971. 738. p.

53 *Gascon*, 1971. 544. p. 1535-ben a marhahús fontja (= 418, 757 vagy 489 g) 5 dénárba került. 1563-tól 1586-ig 12 dénár volt az ára, 1586-ban 14,5 dénárba emelkedett. 1589 és 1592 között már 18 dénárért adták, majd minden bizonnyal a háborús viszonyok miatt 1593–1594-ben már 20 dénár, 1595-ben pedig 21 dénár kellett fizetni érte. 1596 és 1600 között némi csökkenés következett be, ekkor ismét 18 dénárba került a marhahús fontja. Uo. 922. p.

Mindazonáltal nem csak Lyon volt az említett vidékek állati termékeinek nagyfogyasztója. A burgundiai, bresse-i, jurai (Franche-Comté) marhát elzászi, főként strassburgi, de felső-rajnai svájci kereskedők is jelentős mennyiségben vásárolták.⁵⁴ Sőt, a „burgundiainak” nevezett, azaz Charollais, Pontarlier, Morteau és Moirans vidékéről, illetve a Franche-Comtéból és a Montbéliardi Grófságból származó vágómarhából került württembergi, pfalzi, sőt svábföldi fogyasztók asztalára is a XVI. század második felében és a XVII. század elején.⁵⁵ Egyébként Elzász, Strassburg és Svábföld megnövekedett igénye a „burgundi” marha iránt a XVI–XVII. század fordulóján minden bizonnyal szintén a magyarországi marhapiac szétzilálódásának egyik következménye volt.⁵⁶ Ez a jól bejáratott német piaci kapcsolat bizonyosan nem könnyítette volna meg a velencei marhakereskedők dolgát. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a burgundiai és franche-comtéi marha, amelyből, egyre növekvő mennyiségben adtak el Lyonba és Párizsba, még ezeken a viszonylag közeli területeken sem tett szert vezető szerepre a húsellátásban. A magyar marhát ugyanis egészen Strassburgig hajtották,⁵⁷ s mellette a burgundi marha csak kiegészítő, kiegyensúlyozó szerepet játszott a nyugati és délnyugati német piacokon.⁵⁸ A magyar és a tágabb értelemben vett burgundiai terület marhatenyésztő potenciálja között tehát igen jelentős különbség mutatkozik az előbbi javára a XVI–XVII. század fordulóján. A kelet-franciaországi marhatenyésztés lehetőségei és az állatok iránt mutató piaci igények közti feszültségről kirajzolódó ké-

54 *Vogler, Bernard*: L'Alsace du siècle d'or et de la guerre de Trente ans (1520–1648). Wettolsheim, 1977. Éditions Mars et Mercure. (a továbbiakban: *Vogler*, 1977.) 63. p.; Histoire de Strasbourg des origines à nos jours. Szerk.: Livet, Georges–Rapp, Francis. II. és III. köt., Strasbourg, 1981. Éditions des Dernières Nouvelles de Strasbourg. (a továbbiakban: *Livet–Rapp*, 1981.) II. köt. 300–302. p. és III. köt. 6. p.; *Vogt, Jean*: Quelques aspects du grand commerce des bœufs et de l'approvisionnement de Strasbourg et de Paris. In: Francia 15. (1987) 281–297. p. (Forschungen zur westeuropäischen Geschichte, hrsg. vom Deutschen Historischen Institut Paris), Sigmaringen, 1988, Jan Thorbecke Verlag, (továbbiakban: *Vogt*, 1987.) 283. p.; *Blanchard, Ian*: The Continental European Cattle Trades, 1400–1600. In: Economic History Review, 2nd ser. 39. (1986) 3. 427–460. p. (a továbbiakban: *Blanchard*, 1986.) 436. p.

55 *Vogt, Jean*: Nouvelles glanes sur le commerce des bœufs de „Bourgogne” (deuxième moitié du XVIe et début du XVIIe siècle). In: Annales de Bourgogne, 43. (1971) 41–45. p. (a továbbiakban: *Vogt*, 1971.) *passim*. 1604-ben Bassigny vidékén, Burgundia és Lotaringia határán kifejezetten azzal a céllal létesítettek marhavásárt, hogy megkönnyítsék az exportot a német területek felé. *Vogt*, 1971. 43. p.

56 1602-ben, 1603-ban és 1604-ben többek között Ulm, Konstanz, Schaffhausen, Biberach számára vásároltak burgundi marhát. *Vogt*, 1971. 43–44. p.

57 *Zimányi*, 1973. 149–150. p.; *N. Kiss*, 1979. 106. p.; *Zimányi*, 1980. 543. p.

58 *Blanchard*, 1986. 436., 443., 444. p. (Jean Vogt kutatásai alapján.)

pet tovább árnyalhatják azok az adatok, amelyek arról tanúskodnak, hogy Svájcból, Bern kantonból, ha szerény mennyiségben is, de időről-időre Franciaországba is eladtak szarvasmarhát.⁵⁹

Az előzőekben előadottakból tehát arra a következtetésre juthatunk, hogy a velencei marhakereskedők aligha jártak volna sikerrel Lyonban. A környékbeli tenyésztők ugyanis viszonylag közeli piacokon is jó áron adhatták el termékeiket. A vágóállatok nevelésének kiugró, a velencei igényeknek megfelelő növelésére adott feltételek között, mint láttuk, nem nyílt lehetőség, kínáljanak a reménybeli vevők bármennyit is értük. Ráadásul a Franciaországban tenyésztett marha minőségében sem versenyezhetett magyar vetélytársával. Az sem valószínű, hogy a tartomány királyi tisztviselői vagy a lyoni tanács engedélyezték volna, hogy a velenceiek a városi ellátás kárára tömegesen vásárolják fel a marhát a környező vidékeken, mint tették azt Magyarországon a bécsi és délnémet húsellátást sújtó ismert következményekkel. Egyébként maga Canaye is elismerte egyik levelében, hogy nem állt rendelkezésre megfelelő mennyiségben francia vágómarha a velencei igények kielégítésére. Ezt az akadályt azonban nem tartotta leküzdhetetlennek. Úgy vélte, ha egyszer beindul az üzlet, az érintett tartományok parasztjai kapva-kapnak a lehetőségen és nagyobb méretű állattenyésztésbe fognak.⁶⁰ Az előbbiektől vélhető, hogy ez a feltételezése nem igazolódott volna be. A francia követ ráadásul jócskán alá is becsülte Velence marhahússzükségletét. Úgy számolt, hogy évi 3–4000 állat szállítására lesz majd szükség.⁶¹ Ez a mennyiség azonban, mint utaltunk rá, messze elmarad a valóságos fogyasztás mögött. Persze ezt úgy is magyarázhatjuk, hogy a Signoria egyelőre csak óvatosan tapogatózott, illetve csak átmeneti vagy kiegészítő szerepet szánt a francia marhának a város ellátásában, mert továbbra is abban reménykedett, hogy a magyarországi import idővel, még ha a korábnál alacsonyabb szinten is, de újjáéledhet.

Tételezzük fel, hogy a velencei kereskedőknek mégis sikerül komolyabb mennyiségben marhát vásárolniuk Lyonban vagy környékén. Ekkor azonban újabb nehézséggel találták volna magukat szemben. Hogyan hajtsák el az állatokat Velencéig?

Önmagában a Lyon és Velence közti távolság nem tűnhetett leküzdhetetlen akadálnak. Az 1560-as évekig prosperáló dél-dunántúli marhavásárokon beszerzett marhákra mintegy 500 kilométeres út várt Velencéig. Később Győrtől, majd Nagy-

59 Dubois, 1979. 15. p.

60 Canaye du Fresne Philibert de la Guiche-nek, Velence, 1602. március 1. *Canaye*, 1635–1636. I. köt. 167–168. p.

61 Canaye du Fresne Villeroynak, Velence, 1601. december 6. *Canaye*, 1635–1636. I. köt. 60. p.

szombat környékéről már 800–900 kilométert is meg kellett tenniük a marhacsordáknak végcéljukig.⁶² Ezekhez a távolságokhoz még hozzáadhatjuk az állatok származási helyétől a marhavásárokgig vezető olykor több száz kilométeres utat is. Ehhez képest a Lyont Velencétől elválasztó mintegy 700 kilométer nem jelentett beláthatatlan messzeséget. Viszont az út első harmadát az Alpokon át kellett volna megtennie a jószágoknak.

Lyont a savoyai Chambéryt és Montméliant érintő, majd a Maurienne-völgyben húzódó, azután a Mont-Cenis-hágón át Susáig vezető, végül a Dora Riparia folyó mentén haladó út kötötte össze Torinóval. Ez számított az Itáliába vezető fő kereskedelmi útvonalnak. Létezett egy másik, „dauphinéi útnak” nevezett átjáró is, amely Grenoble-on, a Lautaret-hágón, Briançonon, majd a Mont-Genèvre-hágón át vitt Piemontba. Ha valamilyen oknál fogva ezek járhatatlanná váltak, igénybe lehetett venni egy-egy elkerülő útvonalat Genfén, Valais kantonon, Brigue-en és a Simplon-hágón, illetve a Kis-, vagy a Nagy-Szent-Bernát hágón és az aostai völgyön át. Torinóból azután a Pó-völgyében már szinte nyílegyenes volt az út Vercellin, Milánón és Veronán át Velencéig. Míg a két utóbbi inkább a regionális kereskedelemben játszott szerepet, addig az első kettő, különösen a Mont-Cenis-n át vezető nagy forgalmú út, a korabeli viszonyokhoz képest jól kiépített valódi nemzetközi közlekedési folyosó volt.⁶³ Nagyobb tömegű embert és állatot is képes volt átengedni, amit nem csak a Lyon és Torinó közötti áruszállításban szinte kizárólagos szerepet játszó öszvérkaravánok állandó mozgása bizonyít,⁶⁴ hanem az is, hogy ezeket az útvonalakat a korabeli Nyugat-Európa két legnagyobb hadereje is rendszeresen igénybe vette. 1494 és 1559 között a francia hadsereg, vagyis több ezer ember és állat jutott át számos alkalommal az alpesi hágókon Itáliába poggyászával és tüzérséggel. 1567-től a Milánóból Németalföldre tartó spanyol csapatok vonultak rendszeresen ezeken az utakon. 1567-ben például Alba herceg 8646 gyalogosa és 965 lovasa kelt át az Alpokon. Savoyában egyébként a helyi lakosság által fenntartott pihenő- és ellátóhelyek egész láncolata működött az utak mentén. A rendszeres csapatmozgások megkönnyítésére először a francia, majd a spanyol

62 Pickl, 1979. 39. p.

63 Gascon, 1971. 144–146., 167–168. p.; Chaunu, Pierre–Gascon, Richard: L'Etat et la Ville. In: Histoire économique et sociale de la France. Szerk.: Braudel, Fernand–Labrousse, Ernest. I. köt. (1450–1660) Első rész. Paris, 1977. Presses Universitaires de France. (a továbbiakban : Chaunu–Gascon, 1977) 381., 386–387. p.

64 Gascon, 1971. 170., 175. p. 1620-ban a Németalföldre tartó 11 000 spanyol és olasz katona poggyászát 673 öszvér szállította át az Alpokon. Parker, Geoffroy: The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659. Cambridge, 1972. Cambridge University Press. (továbbiakban : Parker, 1972.) 95. p.

hadvezetés is ellátópontokat (*étape*) telepített menetvonalai mellett, s ezek olykor a katonaság átvonulása után is helyükön maradtak, megkönnyítve az utak további használóinak életét.⁶⁵ Az alpesi hágókon át zajló marhahajtás egyébként átlagos kereskedelmi tevékenységnek számított a korszakban. Savoyából a Nagy Szent Bernát-hágón és Susán át is hajtottak marhát Piemontba, míg a közép-svájci kantonokból (Luzern, Uri, Schwyz, Unterwald, Zug) Lombardiába, illetve Kelet-Svájc-ból a Pó-síkságra a Szent Gotthárd-hágón keresztül jutottak át a marhacsordák, gyakran „szerény hegyi ösvényekkel” is beérve.⁶⁶

Mindezt figyelembe véve semmi okunk feltételezni, hogy 100–200-as csordákban, ahogyan Magyarországról terelték a marhát Itáliába, ne lehetett volna az állatokat áthajtani az útnak ezen a legnehezebb szakaszán. Azzal is számolnunk kell azonban, hogy ekkora tömegű állat mozgatása nagyfokú szervezést és komoly infrastruktúrát igényelt. Ügyelni kellett arra, hogy a hajtási útvonalak mentén kellő kiterjedésű legelők és itatók álljanak rendelkezésre, nehogy a jószág betegen és lesoványodva érkezzen rendeltetési helyére.⁶⁷ Kérdéses, hogy az Alpokban biztosítható lett volna-e mindez. Svájcban például, amint erre még visszatérünk, a XVI. században gyakorlatilag az összes legeltetésre alkalmas területet kihasználták. Ebből arra következtetünk, hogy a savoyai és piemonti völgyek és hegyi legelők sem tudtak volna rendszeresen, a szokásosnál nagyobb számban idegen állatokat fogadni.⁶⁸

Azzal kapcsolatban is joggal merülhet fel kérdés, hogy a francia marha hogyan bírta volna a hajtással járó nehézségeket. A kifejezetten erre az erőpróbára tenyésztett magyar marhát nem viselte meg különösen a hosszú és megerőltető út Velencéig. Othmar Pickl szerint 1583-ban a Győrtől Goriziáig hajtott marhák mindössze 3,4%-a maradt el útközben.⁶⁹ Nem tudjuk viszont, hogy a kisebb, minden bi-

⁶⁵ Parker, 1972. 81., 87., 88., 91. p.

⁶⁶ Dubois, 1979. 13., 15–17. p.; Moriceau, 1999. 210. p.

⁶⁷ A magyar marhák átlagban napi 20 kilométeres utat tettek meg (ennél a „spanyol utat” használó csapatok átlagos napi menetteljesítménye, kb. 12 mérföld, sem volt jobb, lásd Parker, 1972. 96. p.) és körülbelül egy hónapig tartott, mire az Alföldről Itáliába értek. Moldvából 2 hónapot vett igénybe a hajtás. Othmar Pickl szerint a magyarországi marhavásárokról az 1570-es, 1580-as években átlag 140–160-as csordákban hajtották az állatokat Velence felé. Az utat kb. 4 hét alatt tették meg Ptujon és Ljubjanán keresztül Goriziáig. Zimányi, 1973. 150. p.; Zimányi, 1976. 133. p.; Pickl, 1979. 48. p.; Zimányi, 1980. 543. p. Az európai marhahajtási szokások összefoglalását lásd Blanchard, 1986. 449–451. p.

⁶⁸ Dubois, 1979. 30–31. p.; Head-König, Anne-Lise: L'évolution des alpages et de l'élevage dans les Alpes de la Suisse centrale et orientale. In: L'élevage et la vie pastorale i. m. 95–103. p. (a továbbiakban: Head-König, 1984.) itt 96. p.

⁶⁹ Pickl, 1979. 57. p.

zonnyal kevésbé ellenálló francia szarvasmarha hogyan tűrte volna a megpróbáltatásokat olyan utakon, amelyek egyes szakaszai különösen embert (és állatot) próbálóak voltak. A spanyol csapatoknak például általában egy vagy két nap pihenőt engedélyeztek a Mont Cenis-hágón való átkelés előtt.⁷⁰

Az alpesi útvonalak másik hátránya az volt, hogy télen gyakorlatilag használhatatlanná váltak, de más évszakban is előfordult, hogy a heves esőzések sártengerré változtatták és járhatatlanná tették a Lyon és Torinó közti utakat. Ráadásul háború esetén akár a francia király, akár a savoyai herceg lezárhatta ezeket megbénítva a forgalmat.⁷¹ A velenceiek erről egészen friss tapasztalatokkal rendelkeztek, lévén az 1600 augusztusától több hónapon át elhúzódó francia–savoyai háború közeli szemtanúi. További állandó kockázatot jelentett volna számukra Milánóhoz fűződő viszonyuk, illetve a visszatérően feszült francia–spanyol kapcsolatok alakulása. A Serenissima pedig ez idő tájt nem volt annyira jóban sem a savoyai herceggel, sem a lombardiai spanyol kormányzóval, hogy ne kellett volna attól tartania, ha valamelyikük érdekei úgy kívánják, bizony elvágja a francia marha útját Velencébe. Egyébként Canaye maga is számolt azzal, hogy a savoyai herceg legalábbis igyekszik majd hasznot húzni a marhakereskedelemből és alaposan megvámolja a területén áthajtandó csordákat.⁷²

A kelet-franciaországi marhatenyésztési kapacitásról és a lehetséges hajtási útvonalakról felvázoltak tükrében a velenceiek elképzelése arról, hogy a magyar marhát francia importból pótolják, Canaye minden támogatása ellenére szinte bizonyosan kudarcra volt ítélve. Feltehetően nem tudtak volna annyi és olyan minőségű állatot vásárolni Franciaországban, amennyire szükségük volt és célba juttatásuk is jóval több nehézséggel járt volna, mint a már ismert és bejáratott magyar–osztrák útvonalakon. Ugyanakkor a francia követ azzal kapcsolatos aggodalmait, hogy svájci és német vetélytársak fogják elhalászni a zsíros üzletet a francia termelők és kereskedők elől, nem tartjuk megalapozottnak.

A németek köztudottan inkább vásárlóként, mint eladóként jelentek meg az európai húspiacon Lengyelországtól Magyarországon át Dániáig, sőt, mint láttuk, Franciaországig. Olykor Svájcban is (elsősorban Bern, Schwyz és Luzern kantonokból) szereztek be vágómarhát, ha hagyományos importforrásaik valamilyen oknál fogva nem tudták ellátni a délnémet területek városait legendő hússal.⁷³ Bár

⁷⁰ Parker, 1972. 97. p.

⁷¹ Gascon, 1971. 193–198. p.

⁷² Canaye du Fresne Philibert de la Guiche-nek, Velence, 1601. november 4. és 1602. március 1. Canaye, 1635–1636. I. köt. 26. és 167–168. p.

⁷³ Dubois, 1979. 15., 17. p.

az is lehet, hogy Canaye árujukat külső forrásból beszerző német kereskedők konkurenciájától tartott.

A svájci marhafelesleg elsődleges felvevő piaca valóban Észak-Itália, mindekelőtt Lombardia és a Pó-síkság városai voltak. Utóbbi régióban, főként annak nyugati részében a közép-svájci és graubündeni marha uralta a piacot, de jutott ide Valais kanton és a bergamói Alpok állatfeleslegéből is. Jóval szerényebb volt a svájci részesedés a Milánói Hercegséggel határos területek, elsősorban Piemont el-látásában, ahova főként Savoyából és a Nyugati-Alpok más vidékeiről hajtottak szarvasmarhát.⁷⁴ Ez a tény csak tovább erősíti azt a feltevésünket, hogy a határ menti francia termelők, ha esetleg rendelkeztek is eladható állatokkal, azokat Piemontban könnyen értékesíthették. A velenceieknek tehát rá kellett volna ígérni-ük az ottani árakra, hogy marhát tudjanak vásárolni ezeken a területeken. Minden-esetre a svájci és graubündeni marhából Verona és Mantova vidékétől keletre nemigen adtak el. Ott már a magyar marha számított egyeduralkodónak legalábbis a XVII. és XVIII. században. Az azonban nem zárható ki, hogy a XVI. században a velencei *terra ferma* még a svájci állattenyésztők nem elhanyagolható piagai közé számított.⁷⁵ A svájci beszerzés lehetőségének az is ellentmondani látszik, hogy az Itáliába irányuló svájci marhaexportban mindvégig a munka- és tenyészállatok áll-tak az első helyen. Lombardia például kifejezetten az import svájci tenyészállatok-ra alapozta saját marhatenyésztését.⁷⁶ A XVI. századtól pedig egyre jelentősebbé vált Svájcban a tejelő marha tartása és kivitele, illetve a sajtexport Észak-Itália, sőt a délnémet városok irányában is.⁷⁷

A svájci marhatenyésztőknek tehát régóta megvoltak jól bevált piacaik. Egy esetleges nagyobb velencei marhaüzletben csak akkor tudtak volna résztvenni, ha jelentősen tudják növelni tenyésztési kapacitásaikat. Erre azonban, úgy tűnik, a XVI–XVII. század fordulóján nem volt lehetőség. A berni hegyvidékről az 1630-as években körülbelül évi 2000 marhát hajtottak Itáliába, elsősorban Lom-bardiába és Piemontba, míg Valais kanton mintegy évi 1000 állat exportjára lehe-tett képes.⁷⁸ Ha a kelet- és nyugat-svájci területek XVII–XVIII. századi itáliai marhaexportját összeadjuk, átlagosan évi 15–20 000 állat jön ki végeredményül. Ezek a mennyiségek visszavetíthetők a XVI. század második felére is, mert a svájci

⁷⁴ Uo. 17–18. p.; Moriceau, 1999. 210. p.

⁷⁵ Dubois, 1979. 18. p.

⁷⁶ Uo. 23–25. p.

⁷⁷ Uo. 25–26. p.; Morard, Nicolas: L'Élevage dans les Préalpes fribourgeoises: des ovins aux bovins (1350–1550). In: L'élevage et la vie pastorale i. m. 15–26. p. (a továbbiakban: Morard, 1984.) itt 19. p.

⁷⁸ Dubois, 1979. 28. p.

állattenyésztés gazdasági és társadalmi feltételei nemigen változtak a XVI. század elejétől a XVIII. század végéig.⁷⁹ Sem az állatok száma, sem súlyuk nem volt lényegesen növelhető, mert a tenyésztők már a XVI. századtól igénybe vették az összes legeltetésre alkalmas alpi és előalpi területet. További terjeszkedésre csak a rétgazdálkodás fejlesztésével és a fennsíkok állattenyésztésre történő hasznosításával nyílt volna lehetőség, de erre a XVIII. század vége előtt nem került sor.⁸⁰ Ráadásul az éghajlati változások sem kedveztek a svájci állatállomány növelésének. A XVI–XVII. század fordulója egybeesett a „kis jégkorszak” első jelentős periódusával, s a nagymértékű lehűlés jelentősen rontotta az állattenyésztés feltételeit. A legelőterület összezsugorodott, mert a havasi legelők sokkal nagyobb területen és hosszabban voltak hó alatt, mint korábban. Ennek következtében az állatok nyári táplálása megnehezedett.⁸¹ Mindennek dacára talán mégsem voltak légből kapottak Canaye információi a svájci és graubündeni marhakereskedők érdeklődéséről a velencei értékesítési lehetőség iránt. 1600 körül ugyanis, a XVI. század nagyobb részével, majd a harmincéves háború időszakával ellentétben jelentősen lanyhult a svájci marha iránti kereslet Észak-Itáliában. Ez elég ok lehetett arra, hogy a graubündeniei megpróbáljanak megjeleni a velencei húspiacon, még ha állatállományuk összetétele, mint erre utaltunk, nem is felelt meg teljesen az ottani igényeknek.⁸²

A franciaországi marhavásárlás egyik napról a másikra gyorsan lekerült a napi-rendről. 1602 márciusa után nem találtunk több említést Canaye du Fresne kiadott levelezésében erről az ügyről. Így arra sem derült fény, hogy sor került-e az említett velencei megbízott tárgyalásaira Lyonban. Azt azonban joggal feltételezhetjük, hogy a Signoria és a velencei kereskedők az ilyesfajta kísérletek mellett elsősorban azon dolgoztak, hogy helyreállítsák a magyar marha importját. Ez hamarosan meg is történt. A forgalom súlypontja azonban a belső-ausztriai marhahajtó utakról áttevődött horvát területre. A velenceiek ebben megfelelő szövetségesre találtak a marhakereskedelem hasznából részesülni óhajtó Zrínyi családban. A témára vonatkozó korábbi kutatások még nem tárták fel annak részleteit, hogy mikor és pontosan hogyan terelődött a Velencébe irányuló magyar marhakivitel Horvátország

79 Uo. 27–30. p.

80 Uo. 30–31. p.; Head-Köig, 1984. 96. p.

81 Radeff, Anne: Du café dans le chaudron. Économie globale d'ancien régime (Suisse occidentale, Franche-Comté et Savoie). Lausanne, 1996. Société d'Histoire de la Suisse romande. (a továbbiakban: Radeff, 1996.) 15–16., 44. p.

82 Dubois, 1979. 32. p. Ian Blanchard szerint a XVII. század elején mintegy 3–5000 graubündeni marhát adtak el Velencében. Sajnos nem derül ki egyértelműen, honnan származik ez az adata. Blanchard, 1986. 458. p. (3. táblázat).

felé, de az egyértelmű, hogy erre éppen a XVII. század első éveiben került sor. A bécsi Udvari Kamara a délnémet városok húshiányára hivatkozva ugyan 1603-ban elutasította a belső-ausztriai tranzitkereskedelem hanyatlása miatt aggódó Ferdinánd főherceg arra vonatkozó felvetését, hogy állítsák vissza a velenceiek magyarországi marhavásárlási szabadságát, a következő években feltehetően mégis megkapták erre az engedélyt. A bécsi kormányzat legalábbis megtúrta a korábbi gyakorlatot. 1610-ben már ismét arról érkezett jelentés a kamarához, hogy velencei kereskedők közvetítőiken keresztül felvásárolják a magyar marha javát. A korábbi gyakorlattól eltérően viszont nem fizettek harmincadot az állatok kivitele után. A jószágot a Muraközbe, a Zrínyiek védelme alatt tartott nagy forgalmú légrádi állatvásárra hajtatták, ahol évente akár 40 000 állat is gazdát cserélt. Ott vették át árujukat, majd a Horvátországon át egészen az Adriai-tengerig nyúló Zrínyi-birtokokon keresztül küldték tovább a csordákat Bakar (Buccari) kikötőjéig. Onnan hajón szállították a marhát Velencébe. A vámok és egyéb illetékek megkerülésével így jóval olcsóbbá vált a beszerzés. Az 1620–1640-es években maguk a Zrínyiek is tízezres tételekben szállítottak évente marhát Itáliába. Emellett a XVII. század első évtizedeiben velencei kereskedők török engedéllyel ismét megpróbálkoztak a boszniai marhahajtás felélesztésével.⁸³ Az 1610-es évektől a belső-ausztriai útvonalakon is megélénkült a Velencébe tartó marhaexport, de az 1630-as évekig a helyi kormányzattól monopóliumot szerző *appaltatorok* nem jelentettek komoly kihívást a Horvátországon keresztül bonyolódó forgalomnak. Úgy tűnik viszont, hogy az 1640-es években a Belső-Ausztrián át hajtott marha mennyisége jelentősen megnőtt és ekkor a ptuj-ljubjanai út legalábbis egyenrangúvá vált a horvátországgal. Mindent egybevéve tehát a századforduló válsága után viszonylag hamar helyreállt Velence magyarországi húsimportja.⁸⁴

Térjünk azonban még egyszer vissza Canaye 1601. őszi helyzetértékeléséhez. A fentebb előadottak, mindenekelőtt az a tény, hogy az 1598-ban kezdődő velencei húsválságot döntően Rudolf császár és király 1597-ben elrendelt magyarországi marhavásárlási tilalma idézte elő, azt sugallják, hogy a francia követ alapvetően tévedett, amikor Kanizsa ostromával magyarázta a magyar marhaimport kimaradását. De valóban félreértette a helyzetet? Nem értelmezhetjük-e úgy értesüléseit, hogy a Kanizsa körüli harcok immár az új, a Zrínyi-birtokokon keresztül vezető horvátországi útvonalon akadályozták a magyar marha kivitelét Velencébe? Othmar Pickl szerint az 1597-ben kibocsátott rendelet nyomán előálló válság hatá-

83 Pickl, 1971. 123–124., 127. p.; Zimányi, 1972. 387., 389. p.; Zimányi, 1973. 151. p.; Zimányi, 1976. 140–141. p.

84 Zimányi, 1972. 388. p.; Zimányi, 1973. 156. p.; Pickl, 1979. 60–62. p.

sára „a marhakereskedelem, úgy tűnik, *máris* [kiem. STP] horvát területre helyeződött át”, illetve „a velenceieknek *rövid időn belül* [kiem. STP] sikerült a marhákat [közvetítők útján] török területen felvásárolni és Légrádba hajta[t]ni”, majd onnan tovább Bakarig. Ferdinánd főherceg imént idézett indítványa is értelmezhető úgy, hogy a velenceiek 1603-ra már megtalálták a módját a magyar marha behozatalának, immár Belső-Ausztria megkerülésével.⁸⁵ Azaz elképzelhető, hogy a velencei kormányzat 1601 őszén azért volt kénytelen addig még soha igénybe nem vett és nem túl sok reménnyel kecsegtető húsbeszerzési források után nézni, mert az 1598-ban kirobbanó válságra talált megoldást megzavarták a Kanizsa körüli harcok. Nyilvánvalónak látszik ugyanis, hogy addig, amíg két egymást követő évben nagy létszámú hadseregek mozogtak és táboroztak Kanizsa környékén és a Muraközben, illetve a vidék hovatarozásának kérdése nem dőlt el véglegesen, a velenceieknek minden eshetőségre készen más lehetőségeket is meg kellett vizsgálniuk húsellátásuk biztosítására. 1602 nyarán már tudni lehetett, hogy abban az évben Kanizsa körül nem lesznek nagyobb szabású hadműveletek, s ennek esélye a következő évek során egyre csökkent, végül a zsitvatoroki békével meg is szűnt. Vagyis a Zrínyiekkel kiépített együttműködés 1602-től bizonyult működőképesnek.

Talán az sem véletlen, hogy a Signoria éppen 1601 őszén kezdett el a francia követnél tájékozódni a franciaországi marhavásárlás ügyében. A magyar marha velencei behozatalának fő szezonja ugyanis ősze és tél elejére esett. Az 1580–1585-ös időszakban például szeptembertől decemberig hajtották ki az éves exportmennyiség 50–65%-át. 1601 novemberére nyilvánvalóvá vált, hogy az év végéig nem érkezik marha Magyarországról a szükséges mennyiségben. Ráadásul attól lehetett tartani, hogy a Kanizsa körüli harcok a következő évben folytatódnak. Mivel télen, a velencei karnevál idején is nagy volt a húsigény, majd a tavaszi böjti időszakot követően áprilisban ismét megugrott, feltételezhetjük, hogy a kormányzat legalább addigra valamilyen megoldást szeretett volna találni az ellátás javítására.⁸⁶ Persze ezeket a feltevéseinket csak további kutatások erősíthetik vagy éppen cáfolhatják meg.

85 *Pickl*, 1979. 58–60. p.

86 A hajtást a tél és a hó sem akadályozhatta meg. Sőt, decemberben volt általában a hajtási idény csúcspontja a ljubjanai úton és Goriziában. Január és február gyengébb időszaknak számított, de áprilisban ismét sokkal több marha érkezett, amit nyilvánvalóan a böjti időszak után megnövekedett húsfogyasztás indokolt. 1590 körül a tavasszal Velencébe hajtott magyar marha előzőleg Nyugat-Magyarországon, Stájerországban vagy Szlovéniában telett. *Pickl*, 1979. 57–58. p. Canaye maga is célzott egyik levelében a húsvéti ünnepkör és a velencei húsfogyasztás összefüggésére. Canaye du Fresne Guillaume Ancel prágai francia rezidensnek, Velence, 1602. február 14. *Canaye*, 1635–1636. I. köt. 146. p.

Azt azonban leszögezhetjük, hogy francia marha velencei importjának ötlete gyenge lábakon álló, inkább a gazdaságtörténeti kuriózumok körébe tartozó elképzelés volt. Ha mégis figyelmet szentelünk neki, azt magyar vonatkozásán túl azzal érdemli ki, hogy Canaye du Fresne érvelésében, uralkodóját és a lyoni kormányzót meggyőzendő, a korabeli francia gazdaságelmélet és gazdaságpolitika közhelyeit vonultatja fel. A marhakereskedelem tehát a követ számára egy üdvöztőnek tekintett elv, még inkább elvek összességének gyakorlati megvalósítását jelentette.

Az egyik ilyen voltaképpen annak az igénynek a megfogalmazódása volt, hogy a monarchia növelje gazdasági aktivitását és alattvalói védelmét a külföldi konkurenciával szemben. Az a vélemény, hogy Itália gazdasági erőfölénye révén „elszívja” Franciaország gazdagságát, ami alatt a királyságban felhalmozott nemesfémkészletet értették, közhelynek számított a politikai, pénzügyi és kereskedelmi kérdések iránt érdeklődők, vagy ezekben valamilyen módon résztvevők körében. S valóban, ha szemügyre vesszük a két ország közti kereskedelmi forgalom szerkezetét és mérlegét, valamint az itáliai bankárok nélkülözhetetlen szerepét a francia pénzügyekben a XVI. század folyamán, Franciaország gazdasági alárendeltsége délkeleti szomszédjával szemben egyértelműnek látszik.

Az Alpokon túlról, mindenekelőtt Lyonon, Franciaország „itáliai kapuján” át, levantei fűszerek és luxusárucikkek, illetve a félszigeten gyártott iparcikkek érkeztek, amelyek egyik legjelentősebb piaca éppen Franciaország volt.⁸⁷ Az itáliai importáruk szinte egytől-egyig drága, magas feldolgozottságú termékek voltak. Selyem- vagy egyéb finom szövetek, mint például a francia piacon a XVI. század második felében páratlan népszerűségnek örvendő bársony, divat- és ruházati cikkek (pamutingek, fejfedők, táskák, selyempaszomány stb.), illetve szűrő-, vágó- és tűzfegyverek, vérték, páncélok és egyéb fémműves termékek. Utóbbiak elsősorban Milánóból származtak. A spanyol uralom alatt álló lombard főváros mellett Genova, Firenze és Lucca számítottak Lyon elsőszámú itáliai kereskedelmi partnereinek a XVI. század folyamán.⁸⁸ Mellettük Velence szerepe szinte eltörpült. A velencei kereskedők majdnem teljesen hiányoztak a lyoni piacról és a velencei bankok sem érdeklődtek ottani befektetési lehetőségek iránt. A levantei árucikkeken túl Velencéből, kis mennyiségben, főként könyv és üvegtermékek, mindenekelőtt tükrök érkeztek Franciaországba.⁸⁹ Ennek kapcsán jegyezzük meg, hogy ez még inkább érthetővé teszi, miért volt szükségük a politikai hatalom fokozott tá-

87 Gascon, 1971. 108–109. p.

88 Gascon, 1971. 111–114. p.; Chaunu–Gascon, 1977. 252–253., 268–270. p.

89 Gascon, 1971. 109., 114–115. p.

mogatására a Lyonban marhát vásárolni szándékozó velenceieknek és miért ígerezett nehéznék megvetni ott a lábukat.

Mit kínálhattak a francia kereskedők e drága importcikkekért cserébe? Leginkább egyszerű és olcsó gyapjú szöveteket, len- és kendervásznat, fonalat, a XVI. század végén egyre több nyers gyapjút és kendert, olykor némi gabonát. Vagyis általában véve olcsó, gyenge minőségű vagy félig feldolgozott termékeket, illetve élelmiszert és nyersanyagokat. Az árucseré szerkezete tehát egyértelműen a francia gazdaság alárendelt szerepét tanúsítja az itáliaival szemben, s ez a helyzet a XVII. század első évtizedeiben sem módosult jelentősen.⁹⁰ Az import ellentételezésére maradt a nemesfém. Ezzel kellett a félszigettel (és Levántéval) szemben fennálló, a XVI. század második felében mintegy évi 3 millió livre-re becsült kereskedelmi deficitet kiegyenlíteni. Ez nem is okozott gondot, lévén Franciaország kereskedelmi mérlege többi partnerével szemben kiegyensúlyozott vagy éppen pozitív.⁹¹

Az itáliai–francia kereskedelmi kapcsolatok megítélése, az itáliaiak domináns szerepe a XVI. század első felében mégsem váltott ki hevesebb kritikát, ellenséges, vagy elutasító reakciót. Ekkor még, az általános európai konjunktúra hullámain, az itáliaiakkal való összefonódás inkább előnyösnek hatott a francia kereskedelem és pénzügyek résztvevői, s nem utolsó sorban a pénzügyeit elsősorban rajtuk keresztül bonyolító monarchia számára.⁹² Komolyabb védekező reakciót tehát nem váltott ki jelenlétük és tevékenységük. A század második felében, az 1560-as évektől viszont sűrűsödtek a visszaesés jelei, s ez a kritikus hangok felerősödéséhez vezetett. A külföldi kereskedő és pénzember egyre inkább konkurensként jelent meg, aki ellen védeni kellett a francia érdekeket. A protekcionista gazdaságpolitika sürgetése közhellyé vált, többek között olyan szerzők tollán, mint Jean Bodin, aki a *Six livres de la République* (Az államról, 1576) című munkájában a XVII. századi merkantilista gazdaságpolitika szinte összes elemét felvonultatta.⁹³ Rajta kívül is számos publicista tárgyalt a nyilvánosság előtt gazdasági és kereskedelmi kérdéseket, rendszeres, olvasói meggyőzésére irányuló okfejtéssel. Gondolataik visszaköszönnek az állam gazdasági intézkedéseiben, törvényhozásában, főként a törvények, rendeletek preambulumaiban, érvelésében, bár ezek többsége mögött inkább napi, kézzel foghatóan konkrét érdekek, valamilyen, a monarchia szempontjából

90 Gascon, 1971. 112. p.; Chaunu–Gascon, 1977. 270. p.

91 Chaunu–Gascon, 1977. 270. p.

92 Dubost, Jean-François: *La France italienne XVIe–XVIIe siècle*. Paris, 1997. Aubier. (a továbbiakban: Dubost, 1997.) 83–86. p.

93 Chaunu–Gascon, 1977. 347–348. p.; Pillorget, René–Pillorget, Suzanne: *France baroque – France classique 1589–1715*. I. köt. Paris, 1995. Robert Laffont. (a továbbiakban: Pillorget, 1995.) 50–51. p.

fontos csoport támogatása, vagy az állami pénzügyek megerősítésének óhaja, nem pedig valamiféle hosszú távú gazdaságpolitikai megfontolás állt.⁹⁴

Az itáliaiak franciaországi gazdasági szerepének megítélését is a védekező reflexek, illetve a frusztráció határozta meg a század második felében. A monarchia és több város pénzügyeit kezében tartó, a külkereskedelmen túl a francia belkereskedelemben is pozíciókat kereső olasz kereskedő egyszerűen élösködőként, a franciák tisztességtelen versenytársaként jelent meg a publicisták írásaiban és a közgondolkodásban.⁹⁵ Ezeket a közhelyeket osztotta és visszhangozta az amúgy italoofil Canaye is, aki ugyan önmagát, szerényen, nem tekintette járatosnak gazdasági kérdésekben, de ezt nem kell tőle készpénznek vennünk. Elég családi háttérére, vagy Henrik kölcsönügyleteinek tárgyalásain játszott szerepére emlékeztetnünk.⁹⁶ A marhakereskedelem perspektíváját rögtön összekötötte ezekkel a nézetekkel, s mivel jól illeszkedtek egymáshoz, annál nagyobb meggyőződéssel érvelt az elképzelés gazdasági és „nemzeti” haszna mellett.

A formálódó francia merkantilista gazdaságpolitika célkitűzései között nem csupán a nemesfém megtartása vagy visszanyerése szerepelt. Egyfajta népjóléti elképzelés is társult hozzá, amely a termelést és a kereskedelmet a társadalmi folyamatokkal egységben igyekezett szemlélni. Mindez egyszerre jelentett praktikus, morális és politikai kérdést a gazdaságról és a társadalomról gondolkodók számára. A népnek munkaalkalmat, kereseti lehetőséget kellett teremteni, hogy megélhetését (és az állami adók behajtását) lehetővé tegyék. Az értelmes munka biztosítása a közzjóra törekvő kormányzat részéről ugyanakkor egyet jelentett a tunyaságnak, erköcstelenségnek és bűnnek szóló hadüzenettel is. E bűnök melegágyának a munkátlanságot tekintették, arról nem is beszélve, hogy a nélkülöző, lekötetlen energiájú tömeg potenciális politikai és közbiztonsági veszélyforrást jelentett. A XVI. század végi Franciaországban ezeknek az elveknek a gyakorlati érvényesítése a vallásháborúk ütötte sebek mielőbbi begyógyítását követelte. Az elszegényedett vidékeken újra kellett indítani a termelést, megélhetési perspektívát kellett adni a parasztságnak, a városi iparnak pedig piacot.

A mezőgazdaság talpra állítása és ennek kereskedelmi vonatkozásai az előző évtizedekhez képest jelentősebb figyelmet kaptak a királyi politikában. IV. Henrik uralkodása alatt végig őszinte érdeklődést tanúsított az agrárium, annak fejlesztése

94 *Chaunu–Gascon*, 1977. 345–348. p.

95 *Chaunu–Gascon*, 1977. 347–348. p.; *Dubost*, 1997. 310–312. p.

96 Amint egyik levelében Philibert de La Guiche-nek írja, „igen kevés a tapasztalatom az ilyesfajta [kereskedelmi] ügyletekben”. Velence, 1602. március 1. *Canaye*, 1635–1636. I. köt. 167. p.

és az abból nyerhető jövedelem iránt, ami újdonság a francia monarchia történetében.⁹⁷ A XVI. század második felében több „mezőgazdász–filozófus” tűnt fel a közírók között (Charles Estienne, Jean Liébault), köztük a legismertebb, Olivier de Serres aki a király költségén és támogatásával jelentette meg 1600-ban *Théâtre d’agriculture et Mesnage des champs* című munkáját (benne egy fejezettel a rét- és legelőgazdálkodásról). A könyv nagy közönségsikert aratott, 1610-ig öt kiadást ért meg.⁹⁸ A királyi elkötelezettség konkrét intézkedésekben is testet öltött. Ezek közül érdemes röviden idézni az 1599. április 8-án a mocsarak lecsapolásáról kibocsátott ediktum preambulumát, mert kitűnően illusztrálja azt az „agrárius merkantilista” nézőpontot, amely Canaye érveiben is visszaköszön:

„A királyok és fejedelmek erejét és gazdagságát alattvalóik száma és jóléte alkotja. A népek és a mi népeink legnagyobb és legjogosabb nyeresége és jövedelme pedig mindenekelőtt a föld műveléséből származik, amely, Isten akarata szerint, kamatostul fizet befektetett munkájukért nagy mennyiségű gabonát, bort, zöldséget és takarmányt teremve. Ezek nem csak arra elegendőek, hogy alattvalóink gond nélkül éljenek, de lehetővé teszik számukra azt is, hogy a szomszédos és távolabbi országokkal kereskedjenek, aranyat és ezüstöt szerezzenek be onnan, valamint mindazokat a közönséges emberi fogyasztásra alkalmas és szükséges cikkeket, amelyekből azok nagyobb bőséggel bírnak, mint mi. Mindezt, s azt is megfontolva, hogy Isten szent jóságából fakadóan királyságunk belső és külső békéjét biztosította, szükségesnek ítéltük, hogy említett alattvalóinknak lehetőséget biztosítsunk a gazdagság növelésére. Már csak azért is, mert a föld művelése révén rengeteg, a háború szerencsétlenségei által tönkretett szegény ember, akiket a szükség koldulásra kényszerít, munkát és megélhetést talál, majd lassanként magához tér és kilábal a nyomorból.”⁹⁹ Ugyanez, a kereskedelmet a mezőgazdaságon keresztül fejleszteni kívánó szándék jelenik meg a királyi gazdaságpolitika megvalósításáért felelős miniszter, Sully elképzeléseiben is, aki a külkereskedelmi mérleget elsősorban mezőgazdasági termékek, „gabona, zöldség, bor, pasztel, növényi olajok, almabor, só, len, kender, gyapjúszővet és vásznak, birka, sertés és öszvér” eladása révén akarta javítani.¹⁰⁰

Témánk szempontjából, de a korabeli mezőgazdasági realitások miatt sem elhanyagolható, hogy a parasztvédő, s egyben a termelés helyreállítására irányuló kor-

97 *Babelon*, Jean-Pierre: Henri IV. Paris, 1982. Fayard. (a továbbiakban: *Babelon*, 1982.) 781. p.

98 A király hónapokon át olvastatott fel magának belőle vacsora után. *Babelon*, 1982. 782. p.; *Pillorget*, 1995. 51–53. p.

99 *Babelon*, 1982. 776–777. p.; *Pillorget*, 1995. 69. p.

100 *Babelon*, 1982. 784. p.; *Pillorget*, 1995. 68., 73–75. p.

mányzati igyekezet az állatállomány megóvását és növelését kiemelt fontosságúnak tekintette. A háború terheitől és az adóhátralékoktól sújtott parasztok védelme érdekében már egy 1595. márciusi királyi deklaráció kivonta a lefoglalható vagyontárgyak közül az állatállományt és az igavonó állatokat. 1600 márciusában pedig az uralkodó lehetővé tette azoknak a falvaknak és parókiáknak, amelyek adósságaik miatt kénytelenek voltak közföldjeiket elidegeníteni, hogy azokat visszavásárolják. Utóbbi esetben elsősorban közlegelőkről volt szó, amelyek visszaszerezése mindenekelőtt a vidéki lakosság legszegényebb rétegeinek megélhetési esélyeit javította, mert lehetővé tette számukra az állattartást.¹⁰¹ Az állattenyésztés fejlődött is IV. Henrik uralkodása idején, főleg a nagyobb húsigényű városok közelében.¹⁰²

Canaye tehát az uralkodói politikával összhangban lelkesedett annak reményében, hogy a marhatenyésztés és -kereskedelem révén Auvergne és Limousin „szegény népe” gyorsan talpra tud állni a háborúk nehéz évtizedei után. Sőt, a velenceiekkel kötendő üzlettől, mint láttuk, az összes érintett tartomány felvirágzását remélte. Abban nem is tévedett, hogy ezeknek a régióknak valóban létfontosságú volt állattenyésztésük minél gyorsabb regenerálódása. Dauphinében például a béke beköszöntével a központi hatalom első, a gazdaság újjáélesztését célzó intézkedései arra irányultak, hogy a csordák, nyájak mozgását, az alpi legeltetést, amelyet a háború megakadályozott, minél előbb helyreállítsa.¹⁰³ Auvergne-ben ugyan kevés volt a közvetlen háborús pusztítás, de a harcok szétzilálták az árucserét és az exportkapcsolatokat. Ennek következtében hanyatlott az állattartás, ami jól mérhető a hegyvidéki legelőterületek bérleti díjának csökkenésében. A parasztgazdaságokat ez igen megviselte. Sokan kénytelenek voltak eladni földjüket a válság legsúlyosabb szakaszában az 1580-as évek végén, mert annyira eladósodtak. Az eladási hullám a legelőterületek jelentős koncentrálódását vonta maga után. A XVII. század elejétől azután a sajítermelő legeltető gazdálkodás ismét fokozatosan erőre kapott.¹⁰⁴ Hasonló következményekkel járt a háború Burgundia mezőgazdaságára és vidéki társadalmára nézve. A lakosság és a tartomány több vidékén a legfőbb megélhetési forrásnak számító állatállomány jelentősen megfogyatkozott, legalábbis a paraszti tulajdonban levő jószág. Ahogyan Auvergne-ben, itt is a me-

101 *Babelon*, 1982. 779. p.; *Pillorget*, 1995. 69. p. Az 1595-ös királyi deklaráció kivonatosa magyar fordításban is hozzáférhető: Kora újkori egyetemes történeti szövegyűjtemény. Szerk.: Poór János. Budapest, 2000. Osiris. 270–272. p.

102 *Chaunu-Gascon*, 1977. 265. p.; *Babelon*, 1982. 785. p.

103 *Moriceau*, 1999. 33–35. p.

104 *Charbonnier*, 1984. 239–240. p.

zőgazdasági termelő eszközök koncentrációja figyelhető meg. Az eladósodott falvak kénytelenek voltak áruba bocsátani közföldjeiket, köztük legelőiket, sok földműves saját javaitól is meg kellett válnon. A folyamat haszonélvezői a tehetősebb gazdák, a nemesség és a városi polgárság voltak, akik számos korábban önálló termelőt kényszerítettek részesbérleti státusba. A „szegény nép” megélhetésének problémája tehát Burgundiában is meglehetősen élességgel vetődött fel a XVI–XVII. század fordulóján.¹⁰⁵

Összefoglalva, Canaye a velencei marhaüzletben a monarchia protekcionista és népjóléti gazdaságpolitikájával egy irányba mutató lehetőséget látott. Ugyan több mint valószínű, hogy nem rendelkezett konkrét ismeretekkel a magyarországi marhatenyésztés és -kereskedelem társadalmi környezetéről, mégis ráértett arra, hogy széles rétegek számára megélhetési lehetőséget és perspektívát, az országot, az állam számára megbízható bevételi forrást jelentő tevékenységről van szó. A XVI. századi magyarországi gazdasági–társadalmi folyamatokkal foglalkozó szakirodalmunk, mindenekelőtt Szakály Ferenc az utóbbi évtizedekben meggyőzően bizonyította, hogy a tömeges, nagyüzemi, piacorientált állattenyésztés és -kereskedelem milyen széles körben gyakorolt jótékony hatást a korabeli magyar társadalom szinte valamennyi szegmensére, elsősorban persze a mezővárosi parasztpolgárságra.¹⁰⁶ A francia követ reakciója a XVII. század első éveinek velencei húspiaci válságára sajátos külső nézőpontból és közvetve erősíti meg ezt az álláspontot. Canaye du Fresne irigylésre méltó, elhódítandó, de legalábbis utánzandó tevékenységnek látta a magyar marhatenyésztést és -exportot. A gazdasági realitások és az évszázados kereskedelmi kapcsolatok azonban többet nyomtak a latban mint a szükséghelyzetben támadt hirtelen ötletek. A francia marha így nem indulhatott hódító útra kelet felé a XVII. század elején.

105 *Saint-Jacob, Pierre de*: Mutations économiques et sociales dans les campagnes bourguignonnes à la fin du XVIe siècle. In: *Etudes rurales* 1. (1961) n° 1, avril-juin, 34–49. p. *passim*.

106 *N. Kiss*, 1979. 108. p.; *Szakály Ferenc*: Virágkor és hanyatlás 1440–1711. Budapest, 1990. (Magyarok Európában II.) 154–158. p.; *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Budapest, 1995. (Humanizmus és reformáció 23.) *passim*.

PÁLFFY GÉZA

HORVÁTORSZÁG ÉS SZLAVÓNIA A XVI–XVII. SZÁZADI MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN

Noha a magyar és a horvát történelem — a középkorhoz hasonlóan — a kora újkorban is igen szorosan összefonódott, a magyar és a horvát történetírás az utóbbi közel egy évszázadban csak egy-egy fontosabb országos esemény (pl. a Wesselényi–Zrínyi–Frangepán-féle összeesküvés¹ és a kora újkori parasztfelkelések²) vagy egy-egy kiemelkedő személyiség (pl. a két Zrínyi Miklós vagy legutóbb Ráttkay György³) kapcsán, valamint elsősorban az irodalom- és művészettörténeti kutatá-

1 Jelen közlemény — a témára vonatkozó eddigi kutatásaink mellett — elsősorban azon nagyobb terjedelmű esettanulmány legfontosabb, általános tanulságaiból kinőtt összegzés, amelyet a szlavóniai köznemesi família, a budróci Budor család XV–XVIII. századi történetéről Gecsényi Lajos 60. születésnapjára írtunk, de amelynek terjedelme számottevően meghaladja ezen ünnepi kötet keretét. A munkánkat mindig atyai szeretettel támogató Gecsényi Lajost, születésnapja és credményes történcsi–levéltárosi munkássága alkalmából, így most e dolgozattal szeretnénk a *Fons* folyóirat hasábjain is köszönteni. (A Budorokról írott tanulmányunk — a család 1610. évi címereslevelével együtt — a *Hadtörténelmi Közleményekben* lát napvilágot.)

Az 1670–1671. évi összeesküvésre (részletes bibliográfiai adatokkal) az újabb horvát irodalomból *Mijatović, Anđelko*: Zrinsko–Frankopanska urota. 2. izd. Zagreb, 1999. és a magyarból *Benczédi László*: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685). Bp., 1980. (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat, 91.) ill. legújabban *R. Várkonyi Ágnes*: A Wesselényi-szervezkedés történetéhez 1664–1671. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk.: Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Bp., 2002. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.) (megjelenés alatt) (a továbbiakban: *Várkonyi*, 2002.).

2 Alapos magyarországi kutatásokkal: *Adamček, Josip*: Seljačka buna 1573. Zagreb, 1968.; *Uő.*: Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII stoljeću. Zagreb, 1985. (Grada) (Centar za povijesno znanosti sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest, Izvori za hrvatsku povijest, 6.; Historijski arhiv Sisak, Grada, Svezak 2.; Arhiv Hrvastke, Posebna izdanja „Arhivskog vjesnika”, Svezak 3.) és *Uő.*: Bunc i otpori. Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII stoljeću. Zagreb, 1987.; a magyar irodalomból vö. még *Somogyi Éva*: Határörvidéki privilégiumok hatása a paraszti osztályharc alakulására a XVII. században. A horvátországi parasztfelkelés 1653–1659. In: *Történelmi Szemle* 5. (1962) 149–172. p.

3 A Zrínyiekre vonatkozó irodalom felsorolásától eltekintünk, mivel bősége sokszorosán meghaladja a lábjegyzetek szokásos terjedelmét. A Ráttkayra vonatkozó horvát–magyar együttműködésre: *Bene Sándor*: Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát histó-

sok területén vizsgált közös témákat és működött szorosabban együtt.⁴ A belpolitika, a hadügy, az igazgatás-, a társadalom- és a gazdaságtörténet terén ugyanakkor meglehetősen csekélyek a közös ismereteink, leszámítva talán a Nyugat-Magyarországra irányuló horvát migrációt,⁵ valamint a Zrínyi család birtokainak és legújabban Új-Zrínyivárnak a történetét.⁶ Valójában egyedül a témát megkerülni nehezen tudó magyar közigazgatás-, alkotmány- és jogtörténetek, valamint a történeti földrajzi művek fordítottak komolyabb figyelmet Magyar- és Horvátország

-
- riája. Bp., 2000. (Irodalomtörténeti füzetek, 148.) (A továbbiakban: *Bene*, 2000.) és *Rattkay, Juraj*: Spomen na kraljeve i banove Kraljevstva Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Glavni urednik: Valentić, Mirko. Uvodna studija: Bene, Sándor. Zagreb, 2001. (Biblioteka Hrvatska povjesnica; Hrvatska latinistička historiografija, Knjiga 4.)
- 4 Ld. újabban a tekintélyes Zrínyi-kutatások mellett (további irodalommal): Hrvatska–Mадarska: stoljetne književne i likovno–umjetničke veze / Horvátország–Magyarország: évszázados irodalmi és képzőművészeti kapcsolatok. Ured./Szerk.: Damjanov, Jadranka. Zagreb, 1995.; *Lökös István*: Hrvatsko–mađarske književne veze: rasprave i članci. Zagreb, 1998.; Hrvatska / Mađarska / Europa: stoljetne likovno–umjetničke veze: simpozij povjesničara umjetnosti Hrvatske i Mađarske. Horvátország / Magyarország / Európa: évszázados képzőművészeti kapcsolatok: magyar–horvát művészettörténeti szimpózium. Ured./Szerk.: Damjanov, Jadranka. Zagreb, 2002. és egészen újonnan Croato–Hungarica: uz 900 godina hrvatsko–mađarskih povijesnih veza. / A horvát–magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából. Ured.: Jauk-Pinhak, Milka–Kiss Gy. Csaba–Nyomárkay István. Zagreb, 2002.
- 5 *Breu, Josef*: Die Kroatensiedlung im Burgenland und in den anschließenden Gebieten. Wien, 1970.; *Povijest i kultura Gradišćanskih Hrvata*. Ured.: Kampuš, Ivan. Zagreb, 1995. és *Pálffy, Géza–Pandžić, Miljenko–Tobler, Felix*: Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischen Kroaten im 16. Jahrhundert / Odabrani dokumenti o seobi Gradišćanskih Hrvata u 16. stoljeću. Eisenstadt/Željezno, 1999.
- 6 A Zrínyi család birtokaira vonatkozóan ld. mindenekelőtt Monumenta Zrínyiana. Pars oeconomica. Tom. I. Bona Maritima (1627–1685). Digessit, introductione Germanica et indice instruxit Vera Zimányi. Operis socius in revisione philologica textuum Győző Kenéz. Bp., 1991. és Tom. II. Insula Muraköz (1635–1720). Digessit, introductione Germanica et indice instruxit István N. Kiss. Operis socius in revisione philologica textuum Győző Kenéz. Bp., 1991., ill. újabban népszerűsítő jelleggel *Durić, Tomislav–Feletar, Dragutin*: Navik on živi ki zgine pošteno: kratka povjesnica Zrinskih i Frankopana deset povijesnih gradova. Zagreb, 1997. (Biblioteka Historia Croatica, Knjiga 14.) és *Kruhek, Milan*: Posjedi i gradovi obitelji Zrinskih i Frankopana / Die Herrschaften und Schlösser der adeligen Familien Zrinski und Frankopan. Katalog izložbe. Zagreb, 1999., végül Új-Zrínyivárra: *Petrić, Hrvoje–Feletar, Dragutin–Feletar, Petar*: Novi Zrin. Zrinska utvrda na Muri (1661–1664). U povodu 330. obljetnice Urota Zrinsko-Frankopanske. Donja Dubrava–Zagreb, 2001.

XVI–XVII. századi kapcsolatára,⁷ bár e korszakról ezek is jóval szűkszavúbbak, mint a középkor vagy a modernebb időszakok vonatkozásában.

Alapproblémát jelent továbbá, hogy a Dráván innen vagy túl folyó és egymást érintő kutatásokat néhány kivételtől eltekintve nem ismeri a másik fél történetírása. Sőt gyakran még a nemzeti és egyetemi könyvtárakban sem férhetők hozzá a közös múltból a másik ország kutatói által készített okmánytárak vagy fontosabb kézikönyvek. A jövőben ezért a tudomány területén a Drávánál emelkedő merev határt közösen kell felszámolni, hiszen ez az utóbbi időben jelentős gátjává vált a két ország közös történelme kutatásának és megértésének. Annál is inkább, mert a XVI–XVII. században a folyó sohasem jelentett merev határvonalat, sőt inkább összekötötte a Magyar Királyság és a horvát–szlavón területek sorsát, mint elválasztotta azokét.

Magyar- és Horvátország viszonyában a XVI. században a legalapvetőbb változást az oszmánok jelentős előrenyomulása hozta, nevezetesen mind a tengermentes Horvátországban, mind a középkorban végig a Magyar Királyság szerves részét alkotó, bár (Erdélyhez hasonlóan) jelentős tartományi különkormányzattal⁸ bíró

7 A legfontosabb összegzések: *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp., 1946. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivattörténet, 1.) (A továbbiakban: *Ember*, 1946.) 251–252., 591–594. p.; *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Szerk.: Mezey Barna. Bp., 2002. (Millenniumi magyar történelem, Historikusok.) [Az 1946. évi kiadás kiegészített változata.] (A továbbiakban: *Eckhart*, 2002.) 125–127., 144–145., 237–239. p.; *Bónis György–Degré Alajos–Varga Endre*: A magyar bírósági szervezet és perjog története. 2. bőv. kiad. Zalaegerszeg, 1996. [Az 1961. évi, kézirat gyanánt megjelent kiadás kiegészített változata.] (A továbbiakban: *Bónis–Degré–Varga*, 1996.) 33–35., 136–140. p. és Magyar alkotmánytörténet. Szerk.: Mezey Barna. 3. átdolg., jav. kiad. Bp., 1999. (Osiris tankönyvek) 73–75., 115. p., valamint a régebbi irodalomból vö. még *Palugyay Imre*: A kapesolt részek (Slavonia–Croatia) történelmi- s jogviszonyai Magyar-országhoz. Pozsony, 1863. (A továbbiakban: *Palugyay*, 1863.) és a nemzetközi kutatásokból *Goldescu, Stanko*: The Croatian–Slavonian Kingdom 1526–1792. The Hague–Paris, 1970.; a történeti földrajzi munkákból a legkorszerűbb: *Bak Borbála*: Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig. Bp., 1997. (História könyvtár: Monográfiák, 9/I.) (A továbbiakban: *Bak*, 1997.), különösen 56–58., 63–64. és 66–67. p.

8 További koraközépkori irodalommal: *Zsoldos Attila*: Egész Szlavónia bánja. In: Tanulmányok a középkorról. Szerk.: Neumann Tibor. Bp., 2001. (Analecta mediaevalia, I.) 269–281. p. (A továbbiakban: *Zsoldos*, 2001.) (közel azonos horvát változata: Hrvatska i Slavonija u kraljevstvu Arpadovića. In: Povijesni prilozi 17. [1998] 287–296. p.); a Hunyadi- és Jagelló-korra: *Mályusz Elemér*: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és rendiség problémája. In: Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára. Szerk.: Lukinich Imre. I. köt. Bp., 1940. 378–381. p. (A továbbiakban: *Mályusz*, 1940.) és *Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András*: Magyarország története 1301–1526. Bp., 1998. (Osiris tankönyvek) 353–356. p. (a fejezetet *Kubinyi András* írta; a továbbiakban *Kubinyi*, 1998.)

Szlavóniában. Az 1550-es évek második felére az újabb és újabb török hódítások következtében a régiesen Gvozd (ma Kapela-hegység) és az Adriai-partvidék között fekvő középkori Horvátország csaknem teljesen idegen megszállás vagy katonai igazgatás alá került. Mindeközben a Dráva és a Gvozd-hegység közötti Szlavónia is pusztán egy keskeny, nyugati sávra szűkült, nevezetesen Zágráb megye északi területeire és az egykor hatalmas Kőrös megye északkeleti csücskére, valamint a középkorban speciális helyzetű és a XIV. század vége tájáig nem Szlavóniához tartozó⁹ Varasd megyére.¹⁰

Ezek az alapvető változások együtt jártak a középkori politikai és földrajzi területi fogalmak gyökeres átalakulásával. Ennek lényege az volt, hogy a tengeremléki Horvátország csaknem teljes területi megszűntével 'Horvátország' fogalmát egyre gyakrabban kezdték használni a megcsappant Szlavónia előbb déli (Zágráb megyei), majd később egyre erőteljesebben északabbra fekvő részeire is. A területi megfoghatóságot kiválóan fejezte ki a korabeli forrásokban egyre gyakrabban felbukkanó „*reliquiae reliquiarum*” (horvátul „*ostaci ostataka*”) szókapcsolat,¹¹ amely azután fokozatosan a horvát nemzeti önszemlélet és történeti köztudat meghatározó, a sors hányattatásait összefoglaló motívumává vált. De frappánsan összegezte a területi egyesülést a neves ítélmester, majd királyi személynök, Szakmárdy János 1643-ban keletkezett latin epigrammájának első sora is: „*Ille Ego Sclavonia, ac iam dicta Croatia tellus.*”¹² Horvátország úgymond északra „tolódásával” tehát a XVI. század második felére a két terület egyesült. Azaz tényle-

9 Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I. köt. Bp., 1996. (História könyvtár: Kronológiák, adattárak, 5.) (A továbbiakban: Engel, 1996.) 223. p.; Težak, Spomenka–Šimek, Marina–Lipljin, Tomislav: županija varaždinska u srednjem vijeku / Die Gespanschaft Varaždin im Mittelalter. Katalog izložbe. Varaždin, 1999. 9. p. és Zsoldos, 2001. 279. p.

10 A horvátországi és szlavóniai török hódításra (jelentős további irodalommal): Kruhek, Milan: Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća. Zagreb, 1995. (Biblioteka Hrvatska povjesnica. Monografije i studije; Knjiga 1.) (A továbbiakban: Kruhek, 1995.) 79–121. p.; Mažuran, Ive: Turska osvajanja u Slavoniji (1526.–1552.). In: Osječki zbornik 6. (1958) 93–134. p. és Uő.: Turske provala i osvajanja u Slavoniji od kraja 14. do sredine 16. stoljeća. In: Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje. Zbornik radova. Osijek, 1991. 17–64. p.

11 Erre mind a mai napig alapvető: Klaić, Nada: „Ostaci ostataka” Hrvatske i Slavonije u XVI. st. (od mohačke bitke do seljačke bunc 1573 g.) In: Arhivski vjesnik 16. (1973), különösen 255–261. p.; a magyar nyelvű irodalomból ritka példaként vö.: Bónis–Degré–Varga, 1996. 136–137. p. és Bak, 1997. 63. p.; valamint a humanisták (pl. Petrus Ransanus, Paulus Jovius/Giovio, Brodaries István stb.) egykorú terület-értelmezésre ld. még újabban Bene, 2000. 76–78. p.

12 Uo. 148. p.; Szakmárdy Horvat, Karlo: Ivan Zakmardi, protonotar Kraljevstva hrvatskoga. Zagreb, 1905.

gesen két ország (*regnum*), a Horvát Királyság és a Magyar Királyság speciális, szlavóniai része vált hosszú időre eggyé.

Ezt a folyamatot jól tükrözte a horvát országgyűlésnek (*sabor*) és a szlavón rendek tartományi gyűlésének (*conventus/diaeta statuum regni Sclavoniae*) 1558. évi végleges egyesülése.¹³ Bár a rendkívül fontos, de ez ideig alig kutatott folyamat a jövőben még alapos elemzésre vár, mégis úgy tűnik, hogy az említett területi átrendeződésből adódóan a közös horvát–szlavón országgyűlés igen sok mindent örökített át a sajnos szintén nem eléggé ismert középkori szlavón közgyűlés (törvénykezési gyűlés, „köztörvényszék”) (*generalis congregatio*),¹⁴ valamint a szlavón nemesek számára a bán által eleinte különböző kiemelt jelentőségű ügyek és a török elleni védelem megvitatására összehívott tartományi gyűlés¹⁵ szervezetéből és működéséből. Hasonlóképpen az egyesülést jelezte Zágráb és Kőrös vármegye sorsának részleges egybefonódása,¹⁶ valamint a magyar trónt betöltő Habsburg ki-

-
- 13 Šišić, Ferdo: Hrvatski saborski spisi / Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae. Knjiga treća: Od godine 1557. do godine 1577. Zagreb, 1916. (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, XXXIX.) 21–26. p.: No. 14. (1558. júl. 18.) és Klaić, Vjekoslav: Povijest Hrvata od nastarijih vremena do svršetka XIX stoljeća. Knjiga 5. Četvrto doba: Vladanje kraljeva iz porodice Habsburga (1527–1740). Za tisak prired.: Trpimir Macan. Zagreb, 1982. (A továbbiakban: *Klaić V. 5.*) 602. p., vö. még Palugyay, 1863. 309–310. p.
- 14 A közgyűlésre vonatkozó eddigi kutatásokból alapvető: Mályusz, 1940. 379–380. p.; Istványi Géza: A generalis congregatio. [II. bef. közl.] In: Levéltári Közlemények 18–19. (1940–1941) 200–203. p.; Tringli István: Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk.: Csukovits Enikő. Bp., 1998., különösen 293–307. p. és Klaić, Vjekoslav: Povijest Hrvata od nastarijih vremena do svršetka XIX stoljeća. Knjiga 4. Treće doba: Vladanje kraljeva iz raznih porodica (1301–1526) (III) Doba kralja Matijaša Korvina i Jagelovića (1458–1526). Za tisak prired.: Trpimir Macan. Zagreb, 1982. (a továbbiakban: *Klaić V. 4.*) 151–158. p., vö. még Küffer Béla: Vándorbíráskodás Mátyás király alatt. Bp., 1904. 39–40. és 78–79. p. (Együttal itt szeretnénk megköszönni Tringli Istvánnak tanulmányunk elkészítéséhez nyújtott segítségét.)
- 15 Ezt eleinte általában szintén *generalis congregatio*nak, később *conventus/diaeta nobilium regni Sclavoniae*nak nevezték, ami sok esetben csak külön vizsgálat után teszi lehetővé a törvénykezési gyűléstől való megkülönböztetését. Néhány példa az 1440-es évektől kezdve: Pálosfalvi Tamás: Cilleiek és Tallóciak: Küzdelem Szlavóniáért (1440–1448). In: Századok 134. (2000) 1. sz. 66. p. (1443), 90. p. (1446), 96. p. (1447); Uő.: Vitovec János: Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon. In: Századok 135. (2001) 2. sz. 468. p. (1466); Mályusz, 1940. 380–381. p. (1477–1478) és Kukuljević aliter Bassani de Sacchi, Johannes: Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Pars I. Zagreb, 1862. (A továbbiakban: *Kukuljević.*) 213–217. p.: No. CXLVI–CXLVII. (1477–1478), 217–220. p.: No. CXLVIII. (1481), 272–273. p.: No. CLXXXVI. (1525), vö. még Korbuly Imre: A báni méltóság. Pest, 1868. 105–106. p.
- 16 Buturac, Josip: Regesta za spomenike Križevaca i okolice 1134–1940. Križevci, 1991. 12. p. és vö. még Klaić V., 5. 613. p. és Bak, 1997. 110. p.

rályok címei között a *rex regni Sclavoniae* megjelenése.¹⁷ Végül, de korántsem utolsósorban, ezt a folyamatot alapvetően elősegítette — a horvát nemesség (és alattvalói) tömeges méretekben történő északra menekülésével és megtelepedésével — a horvát és a szlavón nemesi társadalom fokozatos, a XVII. században már egyre erőteljesebb összeolvadása, függetlenül attól, hogy annak tagjai horvátul, magyarul, latinul vagy esetleg németül beszéltek és leveleztek.

Ennek ellenére 'Szlavónia' fogalma sem szűnt meg. A közel félezer éves hagyományok a Dráva–Száva közén élő, — s hangsúlyoznánk — jelentős részben már a középkorban is horvát és csak kis részben magyar nyelvű nemesség soraiban igen erősen éltek tovább. Arról volt tehát szó, hogy a latinul *Sclavoniának*, németül *Windischlandnak*, magyarul pedig *Tótországnak* nevezett országrészt¹⁸ általában már Horvátországgal együtt emlegették, vagy elsősorban a Dráva folyótól közvetlenül délre eső, Varasd és Kőrös megyei területeket értették alatta. Ezt a szemléletet kiválóan tükrözte az ősi szlavóniai köznemesi családból származó Zrínyi-família-ris, budróci Budor János 1610. évi nemesség-megerősítése, amikor az 1580-as évek közepének eseményeit tárgyalva úgy fogalmazott, hogy Budor Észak-Magyarországról visszatért hazájába, tudniillik Szlavóniába: „*in Patriam dehinc tuam, in regnum videlicet Sclavoniae*”.¹⁹ De megmaradt a szlavón báni széken (*tabula banalis*) már a későközépkorban meghatározó szerepet játszó szlavón ítélmester (*prothonotarius regni Sclavoniae*) tiszte is, aki kiadványain még a XVII. században is Szlavónia 1496-ban megújított címerét ábrázoló és a következő esztendőben készült pecsétjét használta.²⁰

17 A probléma részletes feltárása és pontos időbeli meghatározása további kutatásokat kíván; vö. Eckhart, 2002. 126. p.

18 A német kifejezésre ld. pl. Keglevich Péter 1534 áprilisában „*Waan in Khrabaten und Windischenlannd*” (Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Hofkammerarchiv, Familienakten D–T 138. fol. 18–19.), a magyar szóhasználatra több kiváló példa: Rövid magyar kronika sok rend-béli fő historias Könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedett és irattott *Pethő Gergelytől*. Kassa, 1753. (Budapest, 1993. Reprint kiadás a Dharma Kiadó gondozásában.) 127., 132., 134. p.: „*Thót és Horvát Ország*”, vö. még Bak, 1997. 57. p., valamint analógiaként az „*Erdélyország*” (*regnum Transsilvanum*) elnevezést: Kubinyi, 1998. 353. p.

19 Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb; Armales, D CLXXXIX: A 44. fol. 3r. (1610. dcc. 1., Bécs.)

20 Néhány példa egy-egy horvát–szlavón gyűlés határozatának említése kapcsán: „*Lecta per me magistrum Joannem Zakmardj de Diankoucz prothonotarium regni*” (pecsétje folirata: „*SIGILLVM NOBIL[II]VM REGNI SCLAVONIE 149V † [sic!, azaz 1497]*”) Magyar Országos Levéltár, Budapest [a továbbiakban MOL]; P 235, Festetics család keszthelyi levéltára, Gersci Pethő család, Comitatus Varasdiensis [a továbbiakban P 235, Com. Varasd.] Fasc. 4. No. 306. (1645. máj. 4.) és No. 325. (1650. máj. 17.); az 1496. évi címermegújításra: *Kukuljević*, I.

Mindezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy a tősgyökeres, bár nem csekély részben már a középkorban is horvátul beszélő–tudó szlavóniai előkelő nemesi családok (pl. Alapy, Budor, Fodróczy, Geréczy, Gotál, Gregoriánczy, Gubasóczy, Hássági, Herkffy, Kasztellánffy, Kerecsényi, Konszky, Ladányi, Miletinczy, Orahóczy, Pethő, Raveni, Szemchey, Szerdahelyi, Tahy, Thuróczy, Urnóczy, Zabóky stb.) egy jelentős ideig még továbbra is elsősorban szlavóniainak és nem horvátországinak tartották magukat. Ez még inkább érthető annak ismeretében, hogy a szlavón nemesség már a későközépkortól bizonyos külön (*peculiaris*) „szabadságokkal, szokásokkal és jogokkal” (*libertates, consuetudines et iura*) rendelkezett (pl. az adózás, az igazságszolgáltatás, az országos kapitány-választás, a vicebánok kinevezése, az alább még említett vármegyei igazgatás, a sóval való kereskedés, a jobbágyságok költözése vagy a vérdíj és a hitbér terén), amelyeket a magyar uralkodók újra meg újra megerősítettek.²¹ Ennek ellenére persze *alapjaiban* Szlavóniában is a magyar jog volt érvényben, amit jól mutat (de egyúttal a horvát nyelv erőteljes terjedését is), hogy Zrínyi György támogatásával 1574-ben Nedelicen, Rudolf Hoffhalter műhelyében és az erasmista Pergosich János varasdi jegyző horvát fordításában napvilágot látott Werbőczy István híres *Hármaskönyve*.²² Nevezetesen az a magyar szokásjog-gyűjtemény, amely már 1517. évi első kiadásában a szlavón nemesi szokásjog legfontosabb jellemzőit — az erdélyiekkel együtt — külön cikkelyekben rögzítette.²³ Budor János említett armálisának (1610) címerképén, a családi címer fölött, tehát éppen e szlavón nemesi szabadságokhoz, jogokhoz és hagyományokhoz való ragaszkodás miatt előzhette meg Szlavónia címere Horvátországét.²⁴

234–235. p.: No. CLVIII. és *Kláić V.*, 4. 251–253. p.; a pecsétre: *Bojničić, Ivan*: Počet kraljevine od godine 1497. In: *Vjesnik Kr. Hrvatsko–Slavonsko–Dalmatinskoga Zemaljskog arkiva* 3. (1901) 69. p.; az ítélmesterek tevékenységére (XVI. századi jegyzékükkel): *Kláić V.*, 5. 632–634. p.

21 Számos kiváló példa: *Kukuljević*, I. köt. 179–277. p. és III. köt. 3–20. p., köztük az 1492. évi magyar törvénycikkekhez függeléként csatolt szlavón nemesi kiváltságok (*Articuli nobilium regni Slavoniae*; Uo. 11–13. p.); az utóbbiakra ld. még *Kláić V.*, 4. 223–224. p.

22 Pergosich munkájára, amelyet a kaj-horvát irodalom első nyomtatott emlékeként tart számon a kutatás, ld. újabban *Štefanec, Nataša*: Heretik Njegovu Veličanstva: povijest o Jurju IV. Zrinskom i njegovu rodu. Zagreb, 2001. (Homines, tempore, loci sorozat) 229–233. p.

23 III. rész 1–3. cím: *Werbőczy István*: Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának Hármaskönyve. Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Bp., 1990. 477–485. p.; ezzel kapcsolatban az erdélyi viszonyokra ld. *Mályusz Elemér*: Az erdélyi magyar társadalom a középkorban. Bp., 1988. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 2.) (A továbbiakban: *Mályusz*, 1988.), különösen 29–30. p.

24 Ld. Budornak a 19. jegyzetben idézett nemeslevelét (fol. 1r.: címlap).

A két tartomány egyesülése ellenére a Dráva–Száva közén továbbra is megmaradtak a helyi közigazgatás jellegzetes magyar intézményei, a vármegyék, amelyek a tengermelléki Horvátország területéről a középkorban mindvégig hiányoztak.²⁵ Az északra menekülő horvát nemességnek esze ágában sem volt ezek felszámolása, hiszen jól működő, olajozott, könnyen magáévá tehető és a középkorból (főként Zágráb megyei birtokainak, tisztségeinek és rokonságának köszönhetően) már részben ismert struktúrával találta magát szembe. Ráadásul ez kiváló lehetőséget kínált számára az érvényesüléshez és karrierépítéshez. Ezzel a horvát nemesség egy jelentős csoportja a XVI. század közepétől egyre gyakrabban, „otthonosabban” és erőteljesebben élt. Elegendő, ha ehelyütt csak a Varasd, Zágráb és Kőrös vármegye tisztikarában a XVII. században fontos szerepet játszó Antolchichokra, Bedekovichokra, Dvornichichokra, Malenichekre, Patachichokra, Petrichevichekre, Plemichekre, Radovichokra és Vragovichokra stb., vagy a horvát–szlavón vicebáni és az említett ítélőmesteri, valamint alítélőmesteri tisztséget betöltő Beriszlavichokra, Keglevichekre, Mernyavchichokra, Mikulichokra, Patachichokra, Petrichevichekre és Vragovichokra gondolunk.²⁶ Pusztán az egykori horvát jog- és szokásrendszer területén lehetett részben szükség bizonyos váltásra és a szlavóniai gyakorlathoz való alkalmazkodásra; ennek részleteit viszont sajnos még nagy vonalakban sem ismerjük. Mivel azonban a menekült horvát nemességnek (pl. a Franchichoknak, a Kruzichoknak/ Krusicsoknak, a Horváth-Stanchichoknak stb.) jóval északabbra, a Magyar Királyság távolabbi vármegyéiben (pl. Zalában, Somogyban, Vasban, Sopronban, de még a messzi Hontban vagy Szepesben) sem oko-

25 Zsoldos, 2001. 274–275. p.; a horvát nyelvű irodalomból vö. *Grgin, Borislav*: županije u razvijcnom i kasnom srednjem vijeku. In: Hrvatske županije kroz stoljeća. Ured.: Ivo Goldstein et alii. Zagreb, 1996. 21–38. p.

26 A korszakra vonatkozó fontosabb forráskiadványok (a XVII. század kapcsán mindenekelőtt: Zaključci hrvatskog sabora / Prothocolla generalium congregationum Statuum et Ordinum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. Svezak I. 1631–1693. Pripremlili: *Josip Buturac, Mirko Stanisavljević, Ranko Sučić, Vesna Šojat, Bartol Zmajčić*. Zagreb, 1958.) mellett ld. még *Bojničić, Ivan von*: J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch in einer neuen, vollständig geordneten und reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch-genealogischen Erläuterungen. IV. Bd. 13. Abt. Der Adel von Kroatien und Slavonien. Nürnberg, 1899. (Reprint: Zagreb, 1999.) és *Lončarić, Magdalena*: Plemstvo županije varaždinske. Katalog izložbe. Varaždin, 1996.; ill. *Klaić V.*, 5. 600. és 634. p.

zott igazán komoly nehézséget a beilleszkedés,²⁷ jóval könnyebben mehetett végbe egy részben már ismert, közelebbi területen.

Mindezek következtében — miként azt az eddig feltárt, bár még csak töredékes adatokból tudjuk — Varasd vagy Zágráb és Kőrös vármegyék szervezete, tisztikara, annak tevékenysége és bíraskodása *alapjaiban* hasonló volt a Drávától északra fekvő magyarországi megyék, példának okáért Zala, Sopron, Győr vagy a menekült Pest működéséhez.²⁸ Számottevőbb különbségek az említett állami adózás és a nemesi jogok mellett részben a megyei közigazgatásban voltak. Zágráb és Kőrös megye közös ispánját ugyanis a bán saját bizalmas emberei közül nevezte ki, aki általában helyettese, a vicebán volt. (Varasd fő-, majd örökös ispánját viszont nem a bán, hanem a magyar király nevezte ki.) Noha e kérdéskör is további gondos vizsgálatra vár, úgy tűnik, Zágráb és Kőrös vármegye ispánjai, szolgabírái és esküdtjei nem játszottak olyan nagy szerepet a megyei igazgatásban és törvénykezésben, mint magyarországi társaik, s a bán, illetve helyettese erős befolyása alatt álltak. Ez a helyzet sok tekintetben hasonlított az erdélyi vármegyék kora újkori viszonyaihoz.²⁹ Mindez azonban korántsem meglepő, hiszen ezek az eltérések mind Szlavóniában,³⁰ mind

27 A Franchichok beilleszkedésére ld. a család pályáját elmesélő genealógiát: MOL P 1313, A herceg Batthyány család levéltára, A Batthyány család törzslévéltára, Genealógiák, Karton 149. fol. 151–152.; a Kruzsicsokra (magyarosan Krusicsokra) vö. *Perojević, Marko*: Petar Kružić kapetan i knez grada Klisa. Zagreb, 1931. és *Matunák Mihály*: Korpona várkapitányai. Korpona, 1901. 5–20. p.; a Horváth-Stanchich családra: *Iványi Béla*: A Grádczei Horváth-Stansith család történetéhez. In: Közlemények Szepes vármegye múltjából 10. (1918) 2–4. sz. 102–143. p. és *Szakály Ferenc*: Egy végvári kapitány hétköznapijai. (Horváth Márk szigetvári kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival, 1556–1561) In: Somogy Megye Múltjából: Levéltári Évkönyv 18. (1987) 45–126. p.; A Magyarországon Horvát(h)-clónévvel említett családokkal újabban *Ivan Jurković*, a Rijekai Egyetem pulai történelmi tanszékének munkatársa foglalkozik.

28 A szép számmal közzétett vármegyei regesztakötet mellett a teljesség igénye nélkül az újabb irodalomból ld. Zalára: Zala megye archontológiája 1138–2000. Szerk.: Molnár András. Zalaegerszeg, 2000. (Zalai Gyűjtemény, 50.) 23–46. p. (a fejezetcet *Turbuly Éva* írta); Sopronra: *Turbuly Éva*: Adatok a megyei közigazgatás és tisztikar történetéhez Nyugat-Magyarországon a 16. század végén és a 17. század első évtizedeiben. In: Levéltári Szemle 44. (1994) 3. sz. 23–34. p.; Győrrre: *Gecsényi Lajos*: Győr megye közigazgatása és tisztikara a XVII. században. In: Levéltári Szemle 38. (1988) 3. sz. 14–34. p. és Pestre: *Szakály Ferenc*: A hódolt megye története. In: Pest megye monográfiája. 1/2. köt. A honfoglalástól 1686-ig. Szerk.: Torma István közreműködésével Zsoldos Attila. Bp., 2001. 439–462. p., vö. még *Ember*, 1946. 520–541. p. és *Bónis-Degré-Varga*, 1996. 137. p.

29 Uo. 125. p. és *Mályusz*, 1988. 32–33. p.

30 A középkorban azonban a szlavón bánoknak többnyire két vicebánja volt, akik általában (de nem mindig) a kőrösi és a zágrábi ispánok voltak. *Mályusz*, 1940. 378–380. p.; *Engel*, 1996. I. köt. 16–22. és 252–259. p.; *Kubinyi*, 1998. 353–354. p.; *Tringli István*: Die Würden und die

Erdélyben nagyrészt már a XIV–XV. században is megvoltak,³¹ és elsősorban a két tartomány gyakori különkormányzásával álltak összefüggésben. Ez összességében azt jelentette, hogy az évszázados hagyományokkal bíró magyar jogintézmények és a későközépkori szokások a két ország és a két nemesség egyesülése ellenére is megmaradtak és sok területen erősen éltek tovább. Olyannyira, hogy a megyék utóbb többszörösen átalakulva és immáron horvát intézményekké válva valójában napjainkig léteznek. Horvátország és Szlavónia egybeolvadása dacára tehát fennmaradtak a hasonló jelenségek és nem gyengültek a kapcsolatok a Drávától délre és északra fekvő területek között.

Ez jól megmutatkozott a korszak egyik legfontosabb közös problémája, a törökellenes határvédelem kiépítésében és szervezetében is. Az újabb kutatások feltárták, hogy a Drávától északra és délre a védelmi rendszer felépítése hasonló volt, azaz egyaránt kialakultak a végváratok irányító végvidéki generalátusok (*Grenzgeneralat*), de a vármegyék hadügyét és a nemesi felkelést vezető kerületi főkapitányi posztok (*Kreisgeneralat*) is.³² Ez utóbbinak a Drávától délre a horvát–szlavón bán tiszte felelt meg, aki egyúttal a báni végeknek (*Banalgrenze*) is irányítója volt,³³ noha katonai jogköre a középkorhoz képest éppen a horvát és a szlavón (vend) főkapitányság létrejötte miatt jelentősen csökkent. S jóllehet a Belső-ausztriai Haditanács (*Innerösterreichischer Hofkriegsrat*) 1578. évi felállítására

Besitzungen Cillier in Ungarn. In: Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja. Ured.: Rolanda Fuggger Germadnik. Celje, [1999.] 115–123. p., vö. még a régebbi irodalomból *Palugyay*, 1863. (megfelelő fejezetek)

- 31 *Janits [Borsa] Iván*: Az erdélyi vajdák igazságszolgáltatási és oklevéladó működése 1526-ig. Bp., 1940. 13–15. és 26–29. p.; *Mályusz*, 1988. 31–33. p.; *Engel*, 1996. I. köt. 11., 246–251. p.; *Kubinyi*, 1998. 354–355. p.; *Mezey*, 1999. 115. p.; *Zsoldos*, 2001. 279–280. p., ill. vö. még *Jakó Zsigmond*: Az erdélyi vajdák kinevezéséről. In: *Levéltári Közlemények* 63. (1992) 1–2. sz. 71–83. p.
- 32 *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer története a kezdetektől a 18. század elejéig. Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz. In: *Történelmi Szemle* 38. (1996) 2–3. sz. 192–199. p.
- 33 A báni végekre ld. *Kruhek, Milan*: Stvaranje i utvrđivanje obrambene granice na Kupi u toku XVI i XVII stoljeća. In: *Vojna krajina. Povijesni pregled — historiografija — rasprave*. Ured.: Dragutin Pavličević. Zagreb, 1984. 215–257. p.; *Uő.*: Rat za opstojnost Hrvatskog kraljevstva na kupskoj granici. Borbe za kaptolski kaštel u Sisku i druge utvrde na Kupi 1591–1595. godine. In: *Sisačka bitka 1593*. Ured.: Goldstein, Ivo–Kruhek, Milan. Zagreb–Sisak, 1994. 33–66. p.; *Kruhek*, 1995. 303–323. p. és legújabban *Kaser, Karl*: Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535–1881). Wien–Köln–Weimar, 1997. (Zur Kunde Südosteuropas, II/22.) 278–281. p.

után a horvát–szlavón végvárat központilag már Grácból kormányozták,³⁴ ez nem jelentette, hogy a magyarországi védelmi övezetekkel megszűnt volna az együttműködés. Sőt, éppen a Mura folyó és Kanizsa vára között húzódó, de a vend generalátushoz tartozó bajcsavári kapitányi körzet (*weitschawarische Grenzhauptmannschaft*) 1578. évi megszervezése jelezte igazán, hogy a szoros összefogásra továbbra is égető szükség van, nevezetesen mind a kanizsai és a szlavón generalátus, mind a magyar, a horvát–szlavón és a stájer rendek között.³⁵ Mindez csak az utókor önálló államokban gondolkozó történészeinek jelent gyakorta problémát. A kor vezető horvát és magyar politikusainak, főkapitányainak vagy egyszerű köznemeseknek és végvári katonáinak ez semmiféle nehézséget nem okozott. A Dráva számukra még a horvát és a szlavón területek egyesülése ellenére sem jelentett, de nem is jelenthetett valódi országhatárt.

Mindezt jól szemléltette azoknak a nagybirtokos főkapitányoknak, köznemesi végvári tiszteknek vagy egyszerű közlegényeknek a pályája, akik a XVI–XVII. században nem csekély számban „ingáztak” előbb például Szigetvár és Kapronca, majd Kanizsa és Varasd, végül Egerszeg és Kőrös vagy Pokupszko között. Elegendő itt a Muraköz uraira (a szigetvári hős Zrínyi Miklósról, id. és ifj. Györgyre, a költő és hadvezér Zrínyi Miklósról) vagy az Alapy, Bánffy, Draskovich, Erdődy, Frangepán, Keglevich, Pethő és Tahy család tagjaira gondolnunk. Ők egyszerre rendelkeztek birtokokkal mindkét országban, viseltek életük során azokban különféle tisztségeket, beszélték mindkét ország nyelvét, s így a magyar–horvát politikai elit képviselőiként problémamentesen mozogtak a Drávától északra és délre egyaránt. De a köznemesek (pl. a Geréczy, Gregoróczy, Konszky, Malakóczy, Patachich stb. családok) soraiban sem számított egyedi jelenségnek, hogy valaki a

34 *Schulze, Winfried*: Landesdefension und Staatsbildung: Studien zum Kriegswesen des innerösterreichischen Territorialstaates (1564–1619). Wien–Köln–Graz, 1973. 73–93. p., valamint a régebbi irodalomból ld. még *Steinwenter, Artur*: Die Übernahme der Grenzverteidigung in Kroatien durch den Beherrscher Innerösterreichs (1578). In: *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 20. (1924) 43–59. p. és *Probst-Othorff, Günther*: Die innerösterreichische Hofkriegsordnung und die windisch-kroatische Grenze. In: *Blätter für Heimatkunde* 35. (1961) 92–98. p.

35 *Roth, Franz Otto*: Wihitsch und Weitschawar. Zum Verantwortungsbewußtsein der adeligen Landstände Innerösterreichs in Gesinnung und Tat im türkischen Friedensjahr 1578. Teil II. In: *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 61. (1970) 151–214. p., ill. újabban a több éves régészeti és levéltári kutatások összefoglalása: *Vándor László–Kovács Gyöngyi–Pálffy Géza*: A régészeti és az írott források összevetésének lehetőségeiről: A bajcsai vár (1578–1600) kutatásának újabb eredményei / Archäologische und schriftliche Quellen im Vergleich: Neuere Ergebnisse der Erforschung der Grenzburg Weitschawar (Bajcsavár) (1578–1600). In: *Archaeológiai Értesítő* 125. (1998–2000) 85–119. p.

törökök ellen előbb a Dél-Dunántúlon, majd a szlávón vagy a báni végeken, vagy fordítva és többször is, teljesítsen szolgálatot.³⁶

A Dráva partvidékek szoros katonai együttműködésére említhetünk egy beszédes konkrét példát is, amelyet az előbb vicebánnként, majd babócsai főkapitánnyként, végül varasdi alispánként szolgáló, azaz ugyancsak „ingázó” gersei Pethő Gergely³⁷ örökített ránk az 1579. esztendőről magyar nyelvű krónikájában: „*Malakóczy Miklós, Zrínyi Györgynek főhadnagya, Tótországban a Dráva mellett, Derynénél a berzenicei törököket igen megveré.*”³⁸ E sorok kiválóan árulkodnak a szomszédos területek szinte „együttes lélegzéséről”. A szlávón végvidékhez tartozó, de Kanizsa közvetlen közelében fekvő Bajcsavár főkapitánya ugyanis a Drávától északra található berzenicei török végvár portyázóit nem másutt, mint a folyó déli partján fekvő Derynénél páholta el. De ne feledjük, hogy a horvát és a vend várak horvát anyanyelvű végvári katonái ebben az időben annak a hadiszabályzatnak az 1578-ban készült, horvát szövegű változatára tettek fogadalmat, amelyet 1566-ban eredetileg a magyar katonaság számára Lazarus Freiherr von Schwendi generális táborában Felső-Magyarországon dolgoztak ki. A legkorábbi horvát hadiszabályzatok ekként ugyancsak fontos, szoros kapcsolatról tanúskodtak Magyar- és Horvátország között.³⁹

A „polgári” és katonai közigazgatás mellett igen sok rokon vonás figyelhető meg a magyar és az egyre összeolvadó horvát-szlávón nemesi társadalom összetételében, életében és karrierlehetőségeiben is.⁴⁰ Ez a középkori hagyományok továbbélése mellett adódott egyrészt a vármegyék hasonló szervezetéből és közös jellegzetességeiből, másrészt a magyarországi megyék esetében szintén szép számmal érkező menekült nemes következtében is. Miként több köznemesi család pályájából tudjuk, a békésebb háttérrel rendelkező háttérrel való megtelepedéshez és birtokszerzéshez lehetőség nyílt végvári katonáskodással, egy vagy több nagyról

36 A régebbi irodalomból ld. pl. Keglevich Péter berkiševinai kapitányra (1639 előtt), majd egerszegi vicegenerálisa (1641–1656): *Deák Farkas*: Keglevich Péter naplója. In: Magyar Történelmi Tár 13. (1868) 238–249. p., valamint az újabbról Gregoróczy György pokupszkói (1639 k.–1642), majd egerszegi (1642–1648), végül szredicskói kapitányra (1649–1652): *Tusor Péter*: Zrínyi Miklós ismeretlen levele egy gyilkosság ügyében. Gregoróczy György szredicskói kapitány élete és halála. In: Hadtörténelmi Közlemények 112. (1999) 3. sz. 582–601. p.

37 *Morvai István*: Gersci Pethő Gergely élete és krónikája. Bp., 1912.

38 *Pethő*, 1753. 127. p.

39 *Pálffy Géza*: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995. 72–77. p. és *Uő.*: Az első horvát nyelvű hadiszabályzatok (1578) magyarországi gyökerei. In: Szita László Emlékkönyv. Szerk.: Lengvári István–Vonyó József. Pécs, 2003. (megjelenés alatt)

40 Az eddigi horvát kutatásokból ld. főként *Josip Adamček* munkáit, ill. *Klaić V.*, 5. 625–628. p.

végzett familiárisi szolgálattal, a frontvonal vidéki megyék vagy az egész ország-rész igazgatásában való aktív részvétellel, kedvező házasságkötésekkel, tanulás-sal, jogismerettel vagy gyakorlati jogi tapasztalatokkal. E tekintetben tehát a horvát–szlávón nemesekre szinte ugyanazok a kihívások és nehézségek vártak, mint nyugat-dunántúli vagy észak-magyarországi társaikra.⁴¹

Ehelyütt is hangsúlyozni szeretnénk azonban, hogy az eltérő nyelvűség vagy az eltérő (horvát, szlávón és magyar) nemesi — és ekkor még nem nemzeti — identitástudat szinte semmiféle nehézséget nem okozott a nemesség együttélésében; a kora újkor ugyanis még nem ismerte az etnikai konfliktusok, csupán a politikai, hatalmi és rendi ellentétek problémáját. A nemesség nagy része többnyelvű volt, noha vitathatatlan, hogy a XVII. században legtöbbször — már pusztán a hatalmas számban érkező horvát nemes és jobbágy, valamint délszláv–vlah menekült miatt is — egyértelműen a horvát nyelv valamelyik dialektusát (*kajkavski, štokavski, čakavski*) beszélték. Ennek a többnyelvűségnek kiváló példáját szolgáltatja Budor Ferenc 1626 áprilisában kelt szerződése testvérével, ifj. Jánossal egyik jobbágyuk-ról. Ez teljes terjedelmében horvát nyelven íródott, de nem tévedés „*Ja Budor Ferencz*” szavakkal kezdődött, miközben alján az aláírás latinos formában, „*Franciscus Budor*” alakban szerepelt.⁴² Mielőtt azt hinnénk, hogy holmi kurió-zummal van dolgunk, szükséges megjegyezni, hogy teljesen hasonló formában ke-ltezett kezeslevelek és elismervények más családok, így például a gersei Pethők levéltárában is szép számmal maradtak fenn.⁴³

Horvátország és Szlavónia egyesülése, majd együttélése tehát a XVI–XVII. században minden nehézség és megpróbáltatás ellenére nagyjából sikeresen és harmonikusan ment végbe. A Magyar Királyságtól való elszakadási törekvésről nem tudunk, bár *ennek keretein belül* a XVII. század közepétől egyre többen voltak hívei a szélesebb körű politikai autonómiának, az önálló rendi reprezentációnak és

41 A teljesség igénye nélkül ld. pl. *Iványi Emma*: Egy XVII. századi várkapitány (Libercsey Mihály, 1612–1670). In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Szerk.: H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksay Ferenc. Bp., 1984. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok) 173–187. p.; *Gecsényi Lajos*: Egy köznemcsi család a 17. században (A Falussyak). In: Házi Jenő Emlékkönyv. Emlékkönyv Házi Jenő Sopron város főlevéltárosa születésének 100. év-fordulója tiszteletére. Szerk.: Dominkovits Péter–Turbuly Éva. Sopron, 1993. 237–253. p. és *Dominkovits Péter*: Közigazgatástörténet – családtörténet. Egy 16–18. századi Sopron várme-gyei hivatalviselő család, a petőházi Zekék. In: Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyék kö-zigazgatásának történetéből. Szerk.: Horváth József. Győr, 2000. 39–67. p.

42 Hrvatski državni arhiv, Zagreb; [703.] Arhiv Budor – Budrovac, 1626. ápr. 7., hely nélkül.

43 Pl. „*Jaz Plenar [sic!] Mihaly, ViceZudacz Varasdynzke Graczke megye*” kezeslevele horvát nyelven, „*Idem, qui supra Michal Prenar vicejudlium comitatus Varasdiensis manu propria*” aláírással. MOL P 235 Com. Varasd. Fasc. 4. No. 281. (1626. máj. 23., Béla), ill. uo. passim.

egyenjogúságnak, valamint egy kezdődő, horvát nyelvű művelődési programnak.⁴⁴ A nagy közös ellenséggel szembeni összefogásra azonban ekkor a középkorinál is sokkal nagyobb mértékben volt szükség, hiszen sokak számára a pusztas fennmaradás is kérdésessé vált. Valójában más út nem létezett. Úgy tűnik, ezt a horvát és a szlavón nemességnek a „közössé váló hazában, a közössé vált két országban” maradó minden rétege felismerte, és képes volt ragaszkodni a régi hagyományokhoz és a békés együttléthez, valamint alkalmazkodni a kényszerek diktálta és gyakran kiúttalannak tűnő körülményekhez. Mindeközben pedig, részben nagyuraik vezetésével, részben saját kapcsolataik révén, együtt tudott működni a Drávától északra fekvő magyar területekkel. (Mindez persze természetesen nem jelenti azt, hogy a szoros horvát–magyar együttélés ellenére ne jelentek volna meg már e korszakban is bizonyos politikai, közjogi vagy akár egyházszerkezeti ellentétek, amelyek a későbbi évszázadokban tovább erősödve néha heves politikai és történeti viták alapját szolgáltatták.)⁴⁵

Ezen a helyzeten majd csak a Dráva–Száva közének és a középkori tengermentéki Horvátország egykori területének felszabadítása hozott a XVII. század legvégétől jelentősebb változást. Ekkor ugyanis a politikai és földrajzi területi fogalmak fokozatosan ismét új értelmet nyertek, a korábbi sorsközösség elmúltával pedig egyre felerősödtek e területek különkormányzásának és önállósodásának jelei. A Dráva–Száva-köze keleti területei (az egykori Pozsega, Valkó és Szerém megyék) visszafoglalását követően a XVIII. század első felétől már ezeket a részeket (azaz a teljesen új keretek között újjászervezett és a bán igazgatása–joghatósága alá rendelt Verőce, Pozsega és Szerém vármegyéket) kezdték Szlavóniának (a magyar hivatalok Alsó-Szlavóniának) nevezni. Mindeközben a két évszázados szoros együttélésnek, a horvát és a szlavón nemesség egyesülésének, valamint a XVII. század közepétől meginduló, majd egyre erősödő horvát nyelvű politikai–művelődési programnak megfelelően a középkori Szlavóniát (Varasd, Kőrös és Zágráb megyét) úgymond „elnyelte” az „új” Horvátország. Ettől kezdve tehát ezeket a területeket (is) már csaknem mindig Horvátországgént (a magyar kormányservek ritkábban Felső-Szlavóniaként) emlegették.⁴⁶

44 Ld. újabban Ráttkay György és Draskovich III. János nádor (1646–1648) kapcsán: *Bene*, 2000. 12., 121–123., 128., 139–141., 166–180. stb. p. (Egyúttal itt szeretnénk megköszönni *Bene Sándornak* tanulmányunkhoz nyújtott hasznos tanácsait.)

45 Ezekre ld. a fentiekben idézett legfontosabb magyar és horvát összefoglalókat, újabban pedig elsősorban *Bene*, 2000. 127–128. és 177–179. p., valamint *Várkonyi*, 2002.: benne a magyar és horvát történészeknek (pl. Thaly Kálmán, Pauler Gyula, ill. Franjo Rački) a Wesselényi–Zrínyi–Frangepán-féle összecsiklós kapcsán a 19. század második felében folytatott vitájával.

Ezzel az újabb területi átrendeződéssel viszont a Magyar Királyság és a Drávától délre fekvő horvát–szlavón területek viszonyában alapvető változás következett be. A középkorban különkormányzatisága ellenére mindig a Magyar Királysághoz tartozó és alávetett résznek (*pars subiecta*) számító egykori Szlavónia (Varasd, Kőrös és Zágráb megye) véglegesen egyesülvén Horvátországgal, sőt beleolvadván abba, az egykori Horvát Királyság közjogi státusát vette fel, azaz csatolt résszé (*pars annexa*) vált. Nem véletlen, hogy ez a fordulat azután a két ország későbbi viszonyában oly sok közjogi problémát okozott; még akkor is, ha — miként láttuk — az egyesült területeken igen sok minden a későközépkori szlavóniai struktúrára és hagyományokra épülve fejlődött a kora újkorban tovább. Reálisan nézve azonban ez a meghatározó változás teljesen logikus következménye volt a török hódítás miatt bekövetkező ország-egyesülési folyamatnak, a horvát és szlavón elit fokozatos egybeolvadásának, a közössé váló intézményeknek, a Dráva–Száva között a Mohács utáni bő másfél évszázadban lezajlott döntő katonai és etnikai változásoknak, valamint a horvát politikai–rendi elit említett programjának.⁴⁷

A jövőben az oly sokáig együtt élt Magyar- és Horvátország történetírásának — a XVI–XVII. századi viszonyokhoz hasonlóan — mindenképpen szoros kooperációra van szüksége; példának okáért mind az egyesült horvát–szlavón gyűlés kialakulása, mind a vármegyei közigazgatás, a nemesi társadalom egyesülése és a folyamatosan változó birtokviszonyok, mind a továbbra is sok szempontból speciális Varasd vármegye kutatásában, vagy akár a távolabbi, erdélyi analógiák feltérképezésében. Mindez annál is inkább igaz, mert az e témákra vonatkozó források egy igen tekintélyes része, nevezetesen a különböző magyar és osztrák kormánysszervek, valamint több egykori főúri család (Batthyány, Erdődy, Esterházy, Nádasdy, Pethő stb.) levéltárának gazdag anyaga, Horvátországon kívül, a szomszédos országok, elsősorban Magyarország, Ausztria és Szlovákia archívumaiban található.⁴⁸

46 Bak, 1997. 66., 111. p.; Eckhart, 2002. 237–238. p. és Bónis–Degré–Varga, 1996. 136–137. p. (Érdemes megjegyezni, hogy a Mohács előtti Valkó megyének a XVIII. századi újjászervezés-kor még a neve sem maradt fenn.)

47 Mindezekre ld. Bónis–Degré–Varga, 1996. 136. p.: 33. jegyzet; Ráttkay György főműve (*Memoria regum et banorum ...*, 1652) kapcsán: Bene, 2000. 139–141. és 177–179. p., valamint a 19. századi közjogi viták szellemében: Palugyay, 1863.

48 Míg a Batthyány, az Esterházy és a Nádasdy családok archívumait napjainkban a Magyar Országos Levéltár őrzi, addig az Erdődy család levéltárának egyik része a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban (mint letét), másik fele pedig a pozsonyi Slovensk národná archíva-ban található (ez utóbbira vö. Filipović, Ivan: Ispisi iz Središnjeg arhiva obitelji Erdődy u Središnjem državnom arhivu Slovačke u Bratislavi. In: Arhivski vjesnik 21–22. [1978–1979] 181–200. p.). A Pethő család anyagának nagyobbik felét ugyanakkor szintén Budapesten találjuk, noha jelentős levelezés-gyűjteményt őriz Zágrábban a Nacionalna i sveučilišna knjižnica kéziratára (*Rukopisi*) is.

H. NÉMETH ISTVÁN

GONDOLATOK A MAGYARORSZÁGI VÁROSPOLITIKA MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐIRŐL A KORA ÚJKORBAN

Nehéz megítélni, hogy a Magyar Királyság mohácsi veresége milyen következményekkel járt általában az országot, és különösen a magyar városhálózatot tekintve.¹ A XV–XVI. század fordulójára bekövetkezett kedvező piaci fejlemények, a mezővárosi hálózat reményteljes fejlődése, a magyar marhakivitel elősegítő tényész-rendszer kialakulása és kezdődő virágzása mind arra mutat, hogy az európai árak alakulása fellendített egy olyan termelőágot (és hozzátehetjük: a magyar bortermelést is ide kell számítani), amely felértékelte a magyar gazdaságot.² Amint arra Szakály Ferenc kutatásai rámutattak, ezek a folyamatok az ország politikai vereségével és széttagolódásával nem álltak meg, sőt előzményeit folytatva, ám idomulva a lassan kialakuló hódoltsági „játékszabályokhoz” — Zimányi Vera szavait idézve — a magyar élőállat (marha, juh) hasznosítására „*nagystíliú, árutermelésre beállított szervezet*” jött létre. Miután az élelmiszerek ára nagyobb ütemben növekedtek, mint az iparcikké, ezért a magyar gazdaság szinte önmagától, jelentősebb változások nélkül értékelődött fel. Ehhez nagymértékben hozzájárult, hogy az ekkoriban csirájában létrejött országos piac nem szakadt különálló részekre: a királyi Magyarország, a hó-

1 Tanulmányom a felső-magyarországi városszövetség tevékenységét elemző és bemutató disszertációm főbb tanulságaiból, a királyi városhálózat egészére alkalmazható (vagy alkalmazhatónak vélt) általánosításáiból tevődik össze. Igen nehéz és bátor cselekedet a pályája kezdetén álló kutatónak bármilyen téma keretében általánosításokat levonni. Ebben az ünneplést, Gecsényi Lajos volt nagy segítségemre, aki mindig örömmel és szívesen osztotta meg gondolatait fiatalabb kutatókkal — kollégáival. Miután a kora újkori várostörténet az ünneplést által legkutatottabb történettudomány-területek közé tartozik, ezért ezt ez esetben még inkább igaznak vélem. Éppen ezért talán nem túlzás azt állítani, hogy Gecsényi Lajos e tanulmányának akár társszerzője is lehetne, hiszen a városszövetség által megtett politikai lépések háttéréül szolgáló korszak egyik legjobb ismerője és aktív kutatója. Miután az alkalom, amely ünneplésére e tanulmánykötet létrejött a közös alkotásnak e módját nem engedi meg, ezért szeretném egymagam e tanulmánnyal köszöntení Gecsényi Lajost.

2 *Kubinyi András*: A későközépkori magyarországi városi fejlődés vitás kérdései. In: Régészet és várostörténet — tudományos konferencia. Pécs, 1989. március 16–18. Pécs, 1991. (Dunántúli dolgozatok, Történettudományi sorozat C/3.). 15–31. p. *Kubinyi András*: Buda és Pest kereskedelme a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján. In: Történelmi Szemle (= TSz), 36. (1994) 1–52. p.

doltság és a századvégen különállását elnyerő Erdélyi Fejedelemség gazdasági egysege nem tört meg. (Ez nem jelentette természetesen azt, hogy a három különálló állam ne próbálta volna meg a XVI. században virágzó kereskedelmet a maga hasznára megvásároltatni!) Ez nagy mértékben annak volt köszönhető, hogy éppen a megszállt területeken megtermelt árucikkek csupán a királyi Magyarországon keresztül Nyugat-Európa felé vezető utakon át voltak értékesíthetőek. A hódoltsági termelő, az ott élő felvásárló tehát épp oly kevésbé volt nélkülözhető eleme ennek a kereskedelmi hálózatnak, mint a Habsburg kézen lévő területek megbízható kereskedői, akik révén valóban eljuthatott az áru rendeltetési helyére.³

Annak ellenére tehát, hogy a török terjeszkedés nem járt olyan látványos pusztulással, mint azt Szekfű Gyula, elsősorban a felszabadító háborúk és a Rákóczi-szabadságharc következményeit tekintve leírta,⁴ az országot mégis jelentős pusztítások érték. Magyarország tartós hadszínterré vált, és ezen a nagyobb hadjáratok közti békék sem változtattak, ezek csupán a főeregek csatározásaitól (és ami még pusztítóbb következményekkel járt) hosszú időn keresztül való itt táborozásaitól

3 *Zimányi Vera*: Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig. In: Magyarország története. 1526–1686. Szerk.: *R. Várkonyi Ágnes*. Bp., 1987. 353–392. p.; *Szakály Ferenc*: Balázs déák gyöngyösi kereskedő üzleti könyve. Adalékok a hódoltsági terület kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVI. század végén. Agrártörténeti Szemle (= AgTSz), 14. (1972) 356–386. p.; *Szakály Ferenc*: Mi veszett Mohács után? A magyarországi török uralom mérlege. In: Valóság 31. (1988) 39–51. p.; *Szakály Ferenc*: Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában. Bp., 1994. (História Könyvtár, Előadások a történettudomány műhelyeiből 5.) (A továbbiakban: *Szakály, Gazd. és társ. változások.*); *Szakály Ferenc*: Adalékok Gyöngyös XVI. századi kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez. In: Archivum 12. (1990) 122–145. p.; *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp., 1995. (Humanizmus és reformáció 23.); *Szakály Ferenc*: Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur in den ungarischen Marktflecken unter der Türkenherrschaft. (A továbbiakban: *Szakály, Zur Kontinuitätsfrage.*) In: Die wirtschaftliche Auswirkungen der Türkenkriege. Szerk.: Pickl, Othmar. Graz, 1971. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1.) (A továbbiakban: Pickl: Die wirtschaftliche Auswirkungen der Türkenkriege) 235–272. p.; *Gecsényi Lajos*: Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján. In: Századok (= Sz), 127. (1993) 469–484. p.; *Gecsényi Lajos*: Bécs és a Hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században (Thököly Sebestyén felemelkedésének hátteréhez). In: Sz 129. (1995) 767–790. p.; *Gecsényi Lajos*: Az Edlasperg-ügy. (A magyar kereskedők bécsi kapcsolatai a 16. század első felében). In: TSz 35. (1993) 279–295. p.; *Gecsényi Lajos*: Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben 1546-ban. In: A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 18. (1991) 25–36. p.; *Prickler, Harald*: Das Volumen des westlichen ungarischen Aussenhandels vom 16. Jahrhundert bis 1700. In: Pickl: Die wirtschaftliche Auswirkungen der Türkenkriege 71–129. p.

4 *Hóman Bálint* – *Szekfű Gyula*: Magyar történet. Bp., 1935². (A továbbiakban: *Hóman–Szekfű*) 393–468. p.

mentesítették a hódoltsági és magyarországi területek lakosságát.⁵ A települések felégetése, a falvakban, mezővárosokban és városokban tapasztalható foghíjakra befektetett tőke, a termelési eszközök és a termés feldúlása, elrablása (tegyük hozzá: mindkét részről előforduló gyakorlat), illetve a gazdasági és társadalmi összeköttetések finom hálózatában bekövetkező veszteségek mind csak azt a hasznot apasztották, amit a külkereskedelem előnyeit kihasználó paraszt-polgárság megtermelt és felhalmozott. Az ország magyarlakta területei kikerültek abból az övezetből, amelynek népessége éppen ekkoriban nőtt a korábbi másfélszeresére.⁶

De nemcsak ez okozott beláthatatlan következményeket a magyar gazdaság és társadalom további fejlődésében. Magyarország állandó hadszínterré vált, a Magyarország egykorú népességének állandó igényévé vált, hogy megszabaduljon idegen hitű hódítóitól, és e történeti tényező mindennaposá válása különösen fontosá vált épp úgy a politikai, mint gazdasági életben. Az ünnevelt, Gecsényi Lajos szavaival élve: „*Magyarország fejlődésének következő két évszázadát csupán a hadsereg–háború és gazdaság–társadalom kölcsönhatásában lehet vizsgálni.*”⁷ Úgy hisszük, hogy ez a kora újkori magyar társadalom és állam történetének egyik kulcsmondata. Magyarország politikáját, a Habsburg uralkodók elképzeléseiben elfoglalt helyét, alapvető viszonyait a permanens állóháború határozta meg. Ha csupán a kamarai várbirtokok udvarbíráinak számtalan jelentését vennénk figyelembe, az ország helyzetére, gazdasági jellemzőire egyértelműen a „hadi gazdálkodás” szóösszetétel lenne a legkifejezőbb. De nemcsak a várbirtokok váltak e hadi gazdaság részeivé. Az ország egésze azt a célt szolgálta, hogy a terjeszkedő és becsapásaival nyugtot nem hagyó örök ellenféllel (*Erbfeind*) szemben helyt álljon. A Magyar Királyság Nándorfehérvár és Buda elvesztével mindössze egy hosszan elnyúló sávra támaszkodhatott. Az ország azonban korábbi államegységét akkor sem tudta megtartani az Oszmán Birodalommal szemben, amikor még azokkal a területekkel is számolhatott, amelyek immáron ellenfelének adóztak. A védelmi rendszer ellátását pedig a Magyar Királyság egymagában nem fedezhette. Ha erre a déli védelmi vonal birtokában sem volt képes, az ország belsejének elvesztével

5 Vö. a tizenötéves háború idején tartott országgyűlések rendi panaszaival az idegen katonaság pusztításai miatt. A számos példa közül ld.: Monumenta comitalia regni Hungariae. Magyar Országgyűlési Emlékek. Szerk.: Fraknói Vilmos–Károlyi Árpád Bp., 1874–1917. (Monumenta Hungariae Historica, Magyar Történelmi Emlékek 3. osztály). (A továbbiakban: MOE) 9. köt. 388–391. p., 11. köt. 42–43., 65–66., 281. és 320–326. p., ill. *Kató Sándor*: Idegen katonaság Magyarországon I. Ferdinánd uralkodása alatt 1540–1564-ig. Győr, 1908.

6 *Szakály*, Gazd. és társ. változások.

7 Uo. 33. p.

még a reményét is feladhatta, hogy önerejéből előteremthesse a védelemhez szükséges pénzt — nem is beszélve egy esetleges visszahódító háború költségeiről.⁸

Noha Magyarország éves jövedelmeit a pénzügyigazgatás szerteágazó volta és a 18. században kiselejtezett forrásanyag hiányában teljes pontossággal nem ismerjük, az eddigi kutatás során születtek olyan számítások, amelyek alkalmasak az ország hadi kiadásainak nagyságrendi rekonstrukciójára. Szekfü Gyula a királyi Magyarország összes jövedelmét a XVI. század második felében maximálisan 750 000 forintra becsülte, míg Kenyeres István újabb kutatásai szerint az ország bevétele még ezt az összeget sem érte el. A magyarországi pénzügyigazgatás 1574 és 1576 között évente átlagosan 624 434, 1584 és 1586 között pedig 548 287 magyar forint nettó bevétellel számolhatott.⁹ Az összeg maga sosem folyt be teljesen a kamarák pénztáraiba, hanem annak nagy részét azonnal helyben használták fel, elsősorban a védelmi rendszer fenntartására, főként a katonaság zsoldjának fizetésére. Szekfü szerint e jövedelemnek legfeljebb a felét fordították a hadsereg finanszírozására,¹⁰ de ez is optimista becslésnek tűnik a Magyar Kamara 1555–1562 között készített számadáskönyvei bejegyzéseinek ismeretében. Eszerint a Magyar Kamara készpénzbevételeinek pusztán 20,4%-át költötték hadi kiadásokra.¹¹ A kamarákba befolyt, és a hadikiadásokra legmagasabb összegként fordított pénzmennyiség azonban a XVI. század közepére–második felére kialakult védelmi rendszer zsoldszükségletének mindössze 25–30%-ra volt elégséges. Ezen túl a török diplomácia, a várerődítések, a hadianyaggyártás és -ellátás, az élelmiszer-utánpótlás, hírszerzés stb. költségeivel még nem csak nem is számolhatunk. A magyarországi védelmi rendszer finanszírozása tehát a Habsburg Birodalom egészének feladatává vált, oly módon, hogy minden egyes tartományra egy-egy magyarországi végvidék jutott, amit neki kellett ellátnia.¹²

8 A Habsburg Birodalom szükségyszerű segítségére Szekfü Gyula hívta fel először a figyelmet. *Hóman–Szekfü* 3. köt. 124–161. p. Vö. *Pálffy Géza*: A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez. In: *Keltekutatás 1995: tavasz* 61–86. p.; *Pálffy Géza*: Egy keresztény kortárs a török szultán bevételeiről és kiadásairól a hosszú török háború (1593–1606) idején. In: *Keltekutatás 1995: tavasz* 105–113. p.

9 *Kenyeres István*: A végvárak uradalmainak gazdálkodása a 16. században. In: *Sz 135.* (2001) 1349–1412., itt 1389–1391. p. (A továbbiakban: *Kenyeres*, *Uradalmak gazdálkodása*.)

10 *Hóman–Szekfü* 3. köt. 134., 137. p.

11 *Ember Győző*: A magyar királyi kamara pénzbeli bevételei és számadásai 1555–1562. In: *Sz 116.* (1982) 507–538., 537. p.

12 *Oberleitner, Karl*: Österreichs Finanzen und Kriegswesen unter Ferdinand I. vom Jahre 1522 bis 1564. In: *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen* 22. (1860) 1–231. p.; *Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt (1526–1564). Bp., 1888.; (A továbbiakban: *Acsády*, M. o. pénzügyei 1526–1564.) *Szegő Pál*: Végváraink szervezete a török

Az állandó hadjáratok miatt olyan modern kamarai szervezetnek kellett kialakulnia, ami részben előteremthette azt a pénzt, amellyel fent tudták tartani az amúgy is megnövekedett létszámú mezei és végvári katonaságot. 1528-ban a Magyar Kamara, a Pozsonytól távol eső felső-magyarországi területek ellátását pedig eleinte a Werner György vezetése alatt álló kamarai igazgatóság végezte el, majd az 1565–68. évi hadjáratok tapasztalatait felhasználva Schwendi tanácsára külön kamarát hoztak létre, amely Szepesi Kamara néven a 18. század elejéig működött Kassán.¹³ A felső-magyarországi kamarai igazgatóság már a XVI. század közepének hadjáratai idején a hadseregellátás szervezetlensége miatt óriási pénz, élelmiszer és hadianyaghiánnyal küszködött.¹⁴ A zsoldhiány miatt a katonák elégedetlensége például oly nagy volt, hogy a kassai és tokaji német Landsknechtek fegyverrel a kezükben fenyegették meg Wernert. A Kassán állomásozó helyőrségeknek pedig a kamara 1557-ben már egy–másfélévi zsolddal tartozott.¹⁵ A helyzet később

betelepítésétől a tizenöt éves háború kezdetéig (1541–1593). Bp., 1911. 211–245. p.; *Szántó Imre*: A végvári rendszer kiépítésének és fenntartásának költségei Magyarországon a XVI. század második felében. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae Acta Historica* 58. (1977) 21–45. p.; *Pálffy Géza*: A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez. In: *Keletkutatás* 1995: tavasz 61–86., itt 77–85. p.; *Pálffy Géza*: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. In: *Hadtörténeti Közlemények* 108. (1995) 114–185. p., itt 120–127. p.; *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szerveztének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). In: *TSz* 38. (1996) (A továbbiakban: *Pálffy, Védelmi rendszer*) 163–217., itt 193–197. p.

- 13 *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp., 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III., Közigazgatástörténet I.) (A továbbiakban: *Ember, Közigazgatástörténet.*) 119–148. p., ill. *Szűcs Jenő*: A szepesi kamarai levéltár 1567–1813. Bp., 1990. (Magyar Országos Levéltár kiadványai I., Levéltári leltárak 7.) (A továbbiakban: *Szűcs, Szepesi Kamara*) 7–21. p.
- 14 *Acsády, M.* o. pénzügyei 1526–1564. 173–192. p., ill. *Uő*: A pozsonyi és szepesi kamarák (1565–1604). Bp., 1894. 88–133. p. (A továbbiakban: *Acsády, A pozs. és szep. kamarák*).
- 15 A felső-magyarországi katonák kérvényeikkel gyakran fordultak a pozsonyi és bécsi kamarai szervekhez több hónapja elmaradt zsoldjukat kérve. A Magyar Kamara a kassai helyőrségnek 1555-ben 13 800, 1558-ban pedig 15 500 magyar forintnyi zsolddal tartozott. Magyar Országos Levéltár (= MOL), Magyar Kincstári Levéltárak (= MKL), Magyar (Pozsonyi) Kamarai Levéltár, Magyar Kamara regisztraturája, Litterae ad Cameram exaratae E 41 (= E 41 Litt. ad Cam.) 1556. No. 34. Horváth Bertalan 1552. évben az erdélyi hadjárat idején Kassán, Gyulán és Váradon szolgált 25–100 lovassal, és még mindig nem jutott hozzá a neki járó zsoldhoz. MOL E 41 Litt. ad Cam. 1556. No. 52. Pribeek János, aki három lóval szolgált Kassán, már 12 hónapja és 23 napja nem kapott zsoldot. Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA), Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn (= HKA HFU) RN 7. 1559. február fol. 13. Kerecsényi Miklós kassai katona fél éves elmaradt zsoldját követelte az Udvari Kamarától. Uo. 1559. feb-

sem javult lényegesen. A kamaraigazgatóság ekkori vezetője, Pesthy Ferenc panasszal teli jelentéseinek egyikében nem véletlenül fakadt ki ily elkeseredetten: „*Nem vagyok Isten, hogy minden szükséges dolgot és hiányosságot pótolni tudjak*”.¹⁶ A Szepesi Kamara 1578-ban már több mint 38 000 forintos ki nem fizetett adóssággal küszködött.¹⁷ A kamaráknak csak a század utolsó harmadára sikerült kiépítenie egy olyan ellátási rendszert, amely többé-kevésbé biztosítani tudta a végvárak élelmiszerellátását. Ehhez az is hozzájárult, hogy a nagybirtokos nemes-ség ellenállása miatt csak nehezen és fokozatosan lehetett elérni, hogy a várak ellátásában fontos szerepet játszó dézsmajövedelmek állami bérletéről szóló törvényeket az országgyűléseken becikkelyezték.¹⁸

Az ún. hosszú török háború, valamint a Bocskai-felkelés során a hadi kiadások nagyfokú megnövekedésével a központi kormányzatszervek a helyi jövedelemforrásokra még inkább rászorultak, ami nagyban befolyásolta várospolitikai intézkedéseiket. 1606-ban a Habsburg-birodalom törökellenes hadszínterein több mint fél évszázadra hosszú béke, pontosabban a peremvidékre korlátozódott összecsapások korszaka köszöntött be, ami rövid időre csupán az 1660-as években tört meg. A birodalom keleti végein bekövetkező török békét követően a bécsi udvar mind inkább bekapcsolódott az európai nagyhatalmak versengésébe. Korábbi törökellenes politikáját ezért jórészt feladta, és igyekezett az oszmánokkal mindenáron fenntartani a békességet. A magyar hadszíntér ellátására így egyre kevesebb pénz jutott. A királyi őrséggel ellátott végvárak számát redukálták, a katonaság létszáma pedig a korábbi 22 000 főről mintegy 17 000 főre csökkent. A hiányzó katonaságot azzal pótolták, hogy a határmenti területek földesurai egyre jelentősebb mértékben kapcsolódtak be magánhadseregükkel és különféle mentességek fejében katonáskodó alattvalóikkal, az ún. katonaparasztokkal a török elleni védelembe. A déli területe-

ruár fol. 29. ill. Id. MOL MKL Magyar Kamara Archívuma (= MKA), Miscellanea E 210 (= E 210 Misc.) Militaria 123. t. 6. sz.; ÖStA HKA HFU RN 7. 1559. február fol. 123–124.; uo. 1559. augusztus fol. 217–223.

16 „Ego Deus non sum, ut omnem necessitatem et defectum adimplere possim.” MOL E 41 Litt. ad Cam. 1566. No. 46. Vö. *Acsády*, A pozs. és szep. kamarák 110–133. p.

17 MOL MKL Szepesi Kamarai Levéltár (= SzKL) Minutae (expeditiones camerales) E 244 (= E 244) c/4. I. köt. fol. 355–356.

18 *Magyar Törvénytár. Corpus Juris Hungarici*. Szerk.: Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen Bp., 1899. (A továbbiakban: CJH) 1547:35., 1548:62., 1556:43., 1563:68., 1569:27., 1574:22. tc., *Ila Bálint*: A dézsma adminisztrációja. In: Levéltári Közlemények (= LK) 18–19. (1940–41) 223–249. p., itt 233. p., ill. MOE 3. köt. 242. p. A nemesség ellenállására ld.: MOE 3. köt. 417., 420., 466. p., CJH 1574:22., 1575:8. tc., ill. 1582-ben MOE 7. köt. 21. p.

ken a vlahok, az ország más területein pedig az egyre szaporodó királyi és magánföldesúri hajdútelepek súlya mind jobban megnőtt. A végvárok rendszere mögötti területnek a XVII. századtól kezdve tehát jóval aktívabban kellett részt vennie a határvédelemben, mint korábban.¹⁹

A magyarországi nemesség a török háborút és a Bocskai-felkelést követően politikailag szintén megerősödött. Törekvései mellett tudhatta a Rudolf trónjára törő Mátyás főherceget, valamint a birodalom cseh és osztrák tartományainak nemességét, akikkel a hajdú-felkelés hatására 1608 elején konföderációt hoztak létre. A nemesi rendek együttes fellépésének köszönhetően 1608. június 25-én Rudolf Mátyás főherceg javára lemondott Magyarország, az osztrák tartományok és Morvaország trónjáról. A valódi nyertesek azonban a szövetséget rendek voltak, akik két nappal Rudolf lemondását követően most már Mátyás ellen is szövetségre léptek egymással. A magyar rendek pozícióját tovább erősítette a királyi Magyarország – Erdély – Oszmán Birodalom háromszög okozta hatalmi vákuum: a magyarországi rendek Erdélyt, és ezzel együtt az Oszmán Birodalmat a hátuk mögött tudva jóval hatékonyabban léphettek fel a bécsi udvarral szemben, mint osztrák és morvaországi társaik. A magyar főurak — akiknek súlya a XVI. század végére, majd a XVII. században még inkább megerősödött — hozzászóltak az önálló cselekvéshez, legjobbjaikat erős politikai és közjogi érzék jellemezte. A megyei életben belül korábban megszerzett pozícióik a XVI–XVII. században csak tovább erősödtek. Ebben nagy hatással volt a török elleni küzdelemben elfoglalt szerepük, amely még szilárdabbá tette a nagybirtok szervitori hálózatát.²⁰

A nemesi párt vezetését tehát az az új nemesi réteg vette át, ami a középnemesi rétegre abszolút befolyást szerzett, a Habsburg családi viszály közepette a lehető legjobb helyet vívta ki magának, Erdély és az Oszmán Birodalom személyében je-

19 *Vökl, Ekkehard*: Militärgrenze und „Statuta Valachorum”. Die österreichische Militärgrenze. In: Geschichte und Auswirkungen. Szerk.: Ernst, Gerhard. Regensburg, 1982. (Schriftenreihe des Regensburger Osteuropainstituts 8.) 9–24. p.; *Kaser, Karl*: Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft in der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535–1881). Graz, 1986.; *Rácz István*: A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969. (Magyar Történeti Tanulmányok 2.); *Zimányi Vera*: Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez. In: Sz 94. (1960) 286–302. p.; *Rúzsás Lajos*: A dunántúli védelmi vonal és a paraszt-polgári fejlődés a XVII–XVIII. században. Klny. a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1967–1968.” c. kötetéből. Bp., 1968. 225–254. p., *Pálffy*, Védelmi rendszer 163–217. p., itt 192–207. p.

20 *Varga J. János*: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Bp., 1981. (Értekezések a történeti tudományok köréből 94.)

lentos külpolitikai háttérrel, és az országon belül számottevő haderővel rendelkezett: ennek létszámát és jelentőségét éppen a vezető politikai körök külpolitikai ambíciói növelték tovább.²¹ A nemesi egységet az az új típusú gazdálkodó-nagybirtokos főnemesség teremtette meg tehát, amely allódiумai révén a legnagyobb mértékben bekapcsolódott a nagy hasznot hozó árutermelésbe és az országon belül a külkereskedelemben a városok legveszélyesebb konkurenseivé nőttek ki magukat. A Bocskai halálát követő korszak meghatározó egyéniségei (Illésházy István, Pálffy Pál, Esterházy Miklós és Pál) a kor *homo novus*ainak gazdasági törekvéseinek szellemében minden lehetőséget megragadtak, hogy birtokaikat a kereskedésből származó jövedelmeket segítségül hívva újabbakkal kerekítsék ki. A XVII. század második felében pedig a nemesi párt immáron ideológiailag is kiművelt vezetője, Zrínyi Miklós olyan kereskedelmi hálózatot épített ki birtokain, amely még a ma emberét is méltán készítheti elismerésre.²² Ne tévesszen meg tehát minket a nemességnek a Bocskai-felkelésben követett politikája, amikor a birodalom más részeivel ellentétben a magyar rendi vezetők (az ellenreformáció elleni harc jegyében) a szabad királyi városokat is megnyerték szövetségeseiknek.²³ Valódi törekvéseiket jól tükrözi az 1608. évi koronázás után hozott városellenes törvények sora, majd a XVII. század törvényei, amelyek mind-mind saját közjogi és gazdasági pozícióikat erősítették meg.

21 Benda Kálmán: A Habsburg-abszolutizmus és a magyar nemesség a 16. és a 17. század fordulóján. In: TSz 27. (1984) 445–479. p. (A továbbiakban: Benda, Abszolutizmus-nemesség.) itt 463–468. p.

22 Kiss István, N.: Nagybirtokok árutermelése és külkereskedelme a XVII. századi Magyarországon. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (= MMMK), 4. (1968) 135–156. p.; ill. Kiss István, N.: Die Rolle der Magnaten-Gutswirtschaft im Grosshandel Ungarns im 17. Jahrhundert. In: Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Szerk.: Bog, Ingomar. Köln-Wien, 1971. 451–482. p. (A továbbiakban: N. Kiss: Die Rolle der Magnaten.); Zimányi Vera: Adalékok a Batthyányiak XVII. századi marhakereskedésének történetéhez. In: AgTSz 3. (1961) 60–84. p.; Pach Zsigmond Pál: Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem. In: TSz 25. (1982) 373–403. p., itt 380–391. p.; Acsády Ignác: Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században. Bp., 1889., 62–63. p., itt 69–70. p.; Fraknói Vilmos: Magyarország a mohácsi vész előtt a pápai követek jelentései alapján. Bp., 1884. 147. p.; Kubinyi, András: Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus. In: Gerő László nyolevanötödik születésnapjára. Szerk.: Pámer Nóra. [Bp.,] 1994. (Művészettörténet — Műemlékvédelem 6.) 263–292. p.; Thallóczy Lajos: Csömöri Zay Ferenc (1505–1570). Bp., 1885. 3. p.; Takáts Sándor: Dobó Ferenc generális. In: Uő.: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp., 1922. 299–343. p., itt 304. p.; Iványi Emma: Adalék a XVII. századi marhakereskedés történetéhez. In: AgTSz 12. (1970) 486–489. p.

23 Benda, Abszolutizmus-nemesség 445–479. p., itt 468–470. p.

Az e tényezők alakította politikai helyzet kétféle hatással volt a városokra. Egyfelől a nemesi rend fölénye tovább nőtt, a városoké viszont egyre csökkent. A megváltozott politikai szituációban minden olyan lehetőséget fel kellett kutatni, amely segítségével az országon belüli erőforrásokat minél inkább ki lehetett használni. Ezek egyike volt a városoktól várható jövedelem, amit a városok számának növelésével, a szabad királyi városok önkormányzatának minél szigorúbb (elsősorban pénzügyi) ellenőrzésével, valamint adók emelésével mind jobban ki akartak aknázni. Magyarország XVII. századi városfejlődésének politikai jellemzői e két — látszólag egymásnak is ellentmondó — tényező meghatározottságában alakultak ki. A szabad királyi városok politikai befolyását a nagybirtokosok uralta nemesi rend gazdasági és közjogi, gazdaságukat és a központi kormányzathoz fűződő viszonyukat pedig döntően a külpolitikai törekvések miatt körülhatárolt finansiális érdekek határozták meg.

A bécsi udvar várospolitikáját tehát ez a két tényező befolyásolta leginkább. Politikájuk kettőssége éppen a rendekkel folytatott alkudozásokban tűnik ki a legjobban. Egyfelől a vezető körök mindenkor érdekelték voltak abban, hogy minél több település váljon szabad királyi várossá. A városokat ugyanis jóval közvetlenebbül kormányozhatták, jövedelmeikkel korlátlanabban rendelkezhettek, mint a vármegyék adójával. Mindemellett mivel a városi rangot elnyerő település korábban általában egy-egy nagybirtokos jövedelmeit növelte, ezáltal a nagybirtokos nemesség politikai tekintélye is csökkenhetett. A szabad királyi városi rang egyben arra is feljogosította ezeket a településeket, hogy a király meghívóját megkapva részt vegyenek az országgyűléseken, ahol egyenkénti szavazati joggal rendelkeztek. Ez az uralkodó számára azt jelentette, hogy a rendi gyűléseken tapasztalható nemesi ellenzék ereje kis mértékben ellensúlyozhatóvá válhatott.

Az udvar ilyen irányú törekvései a városok országgyűlési részvételében és a szabad királyi városi rang adományozásában jól kitűnnek. Annak ellenére, hogy a rendek számtalan országgyűlésen törvénycikkben rögzítették, hogy kizárólag az ő beleegyezésükkel emelhető egy-egy település szabad királyi várossá,²⁴ a XVII. század folyamán mind több település vált szabad királyi várossá. Modor kiváltságait 1577-ben és 1582-ben erősítették meg, majd 1599-ben (a nemesség körében óriási megrökönyödést keltve) országgyűlési meghívót kapott, ami súlyosan sértette a korábbi birtokos, a későbbi nádor, Illésházy István érdekeit. A század során Kőszeg, Kismarton, Késmárk, Breznóbánya, Ruszt, Szentgyörgy, Bazin, Korpo-

24 CJH kc. 1608:6. tc. § 3., ku. 1608:57. tc. § 11.

na, Kapronca, Trencsén, Varasd, Kőrös majd 1687-ben Szatmárnémeti kaptak országgyűlési meghívókat, vagy alkottak törvényt szabad királyi városi rangjukról.²⁵

A kamara törekvései, miszerint minél több várost igyekeztek saját maguk alá vonni, vagyis a szabad királyi városi rangot átadni, Korpona, Breznóbánya és Zólyom városok esetével jól szemléltethető. A három város 1602-ben vármegyéjükkel perbe keveredtek. A per tárgya az volt, hogy a három település dikát fizet-e a vármegyének, avagy szabad királyi városok révén taxával tartozik-e a kamarának. A központi kormányzat érdekei a vitás ügyben tett ajánlásukból egyértelműen kiviláglanak. Mind a pozsonyi Magyar, mind pedig a bécsi Udvari Kamara úgy vélekedett, hogy privilégiumai folytán a három települést egyértelműen szabad királyi városnak kell tekinteni. Annál is inkább, mivel ha a vármegyének dikát fizetnek, akkor mindössze néhány száz forint jövedelme lesz ebből az uralkodónak, ha azonban szabad királyi városként adóznak, úgy egyrészt a kamara által megállapított (hol több, hol kevesebb) hadiadót, valamint emellett censust is kötelesek fizetni, aminek az összege jóval meghaladja a vármegye által beszedett dika összegét. A kamara tehát egyértelműen *peculium Coronae* oder *Camerguetk*ént tartotta számon mindhárom várost, amikről többek között az adók ügyében nem a vármegye, hanem a kamara döntött.²⁶ Az uralkodó városaihoz fűződő érdekeit védte akkor is, amikor az önmagát demográfiailag ellátni képtelen városokba menekülő-költöző jobbágyokat védte a vármegyékkel szemben. Így történt például 1668-ban, amikor Bártfa és Sáros vármegye közötti ügyben a város javára ítélt, és a városok szökött jobbágyokat „kedvezésébe és különleges védelmébe” („*protectionem, et tutelam specialem*”) vette.²⁷

A kora újkori állami várospolitika kettőssége azonban a törvények szövegéből jól kitűnik. Miután az udvar rászorult a nagybirtokos nemesség katonai támogatására, valamint arra a biztos hátországra, ami külpolitikai vállalkozásaihoz feltétlenül szükséges volt, az országgyűléseken a városokat szinte kiszolgáltatta a nemességnek. Az 1618., 1635., illetve különösen az 1647. és 1649. évi diéták városellenes törvényei a nemességnek és a vármegyéknek olyan befolyást engedtek a

25 Pásztor József: A szabad királyi városok szavazati joga. Szeghalom, 1935. 18–32. p.; Jászay Pál: A szabad királyi városok szavazati joga az országgyűléseken. Pest, 1843.; *Fraknoi Vilmos*: A Habsburg-ház trónöröklési jogának megállapítása az 1687/88-ik évi országgyűlésen. Bp., 1922. 14–22. p.

26 ÖStA HKA HFU RN 72. 1602. március fol. 134–135., 141–144. Bécs, 1602. május 24.

27 MOL MKL MKA Városi és kamarai iratok E 554 (= E 554 Városi és kam. iratok) Jankovich gyűjt. No. 3965. Bécs, 1668. január 11.

szabad királyi városokban, ami (de iure) mintegy kétségessé tette a városok önálló jogalkotásának létét is.²⁸ I. Lipót abszolutista jellegű intézkedéseiben eleinte például a repartitio kirovását immáron a vármegyék hatáskörébe sorolta, ami a szabad királyi városokra hasonló módon érvényes volt, mint bármelyik földesúri birtokra. E tényezők szorításában a politikumot meghatározó körök a XVII. század abszolutista törekvéseit csupán részlegesen, amolyan közép-kelet európai módon hajthatták végre.

A Magyar Királyság XVI–XVII. századi várospolitikáját általánosan meghatározó tényezők mellett térjünk át annak egyes problémaköreire. Ezek nagy többsége állandónak tekinthető, hiszen a 18. század kormányzatát és alapvető fejlődési irányait jelző 1723. évi országgyűlésen a negyedik rend nevében a magyarországi szabad királyi városok által szerkesztett és benyújtott panaszok nagy többsége még mindig az e diétát megelőző korszakhoz kötődött.²⁹ Jóllehet a felső-magyarországi városszövetség fellépésében egyes területek természetesen nagyobb súlypontot kaptak. Gondolunk itt elsősorban a Kassán nagy létszámban állomásozó katonaságra, továbbá a városok nagyobb hadi terheire, amit főként a városok földrajzi helyzete, Erdélyhez való közelségük okozott. A magyarországi szabad királyi városok közötti együttműködés, a közös politizálást előidéző problémák azonban arra mutatnak, hogy azok a témák, amelyek a városszövetség gyűlésein felmerültek, nem tekinthetők a felső-magyarországi városok speciális gondjainak. A felső-magyarországi városszövetséget, annak tevékenységét így akár bizonyos modellnek is tekinthetjük. Természetesen a kora újkori Magyarország városainak politikáját csupán jóval szélesebb körű, a magyarországi városhálózat egészére kiterjedő vizsgálatok útján lehetne feltárni, mégis eddigi kutatásainkból bizonyos tendenciákra már most rámutathatunk.

A magyarországi várospolitikai a XVI–XVII. században szervesen illeszkedett az európai, különösen a közép-kelet európai fejlődésbe. Ez többek között annak tudható be, hogy a bécsi udvar tartományain belül fáziskéséssel ugyan, de megpróbált egyöntetű „belpolitikát” folytatni. A XVI. században ennek még csak nyomai voltak meg, hiszen a birodalom maga oly sokféle gazdasági, társadalmi jellemzőkkel rendelkező tartományból állt, hogy az egyes tartományokkal szemben nem le-

28 Egyebekben clemzésüket ld. *Felhő Ibolya*: A szabad királyi városok és a magyar kamara a XVII. században. In: LK 24. (1946) 209–267. p.; *Szücs Jenő*: Das Städtewesen in Ungarn im 15–17. Jahrhundert. In: La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie. Bp., 1963. (Studia Historica 53.) 97–164. p. (A továbbiakban: *Szücs*, Städtewesen.)

29 Archív Mesta Košic (= AMK) Supplementum H. Mestské knihy a registre, Knihy nadmestského zákonodárstva (= H III/1.) No. 79.

hetett egységes politikát folytatni. A XVII. században az udvar gazdaságpolitikája kezdett immáron egy cél felé fordulni. Ezt nem utolsó sorban az okozta, hogy erre az időszakra alakultak ki azok a nyugat-európai nagyhatalmak, amelyekkel szemben a Habsburgok vezetése alatt álló, de egyre jobban széttagolódo német és közép-kelet európai tartományok háttérében csak akkor tudtak hathatós ellensúlyt képezni, ha (kényszerrel vagy anélkül) egységesen igazodnak a központi elképzelésekhez. A birodalmi várospolitikát tehát egyre központosítottabb lett, mind inkább a császár és tanácsosainak nagyhatalmi terveihez kezdett igazodni. (Ugyanez figyelhető meg az egyes fejedelemségeken belül is.) A központi kormányzerveknek közvetlenebbül rendelkezésére álló, és irányítható erőforrásainak (köztük a városok) kormányzásakor emiatt sokkal inkább érvényesültek a Nyugat-Európában már jól bevált abszolutista államelméletek alapján létrehozott módszerek. Ennek hatásai úgy a német városok érdekvédelmi szervezetének (Städteetag) működésében, mint az Ausztriai Ház magyarországi várospolitikájában érvényesültek. A bécsi udvar birodalmi várospolitikája egybeesett azokkal a tendenciákkal, amelyek a nyugat-európai várospolitikát is jellemezték. Az európai főbb várospolitikai trendeket vizsgálatából kitűnik, hogy Nyugat-Európa városainak politikai helyzete sem volt jobb, mint a magyarországiaké, hiszen ott hamarabb és — úgy tűnik — hatékonyabban sikerült a városok állami–uralkodói irányítását, ellenőrzését véghez vinni, mint a Habsburg tartományokban. Az európai államok életét döntően meghatározó politikai körök igyekeztek az állami (királyi) jövedelmeket még jobban felmérni és az országaikban addig meglévő autonómiákat, különállásokat felszámolni. Ezt a tendenciát tapasztalhattuk a fejlett városhálózattal rendelkező Franciaországban, Angliában, de a fejletlenebb Ibériai-félszigeten, vagy Itáliában is. Ezekben az államokban azonban a központból vezényelt gazdaságpolitika a városok gazdasági és társadalmi fejlődésére fejlesztő hatással volt, így a beavatkozást hosszú távon pozitív hatásúnak tekinthetjük. Egyedül a holland–németalföldi városok tudtak olyan pozíciókat megtartani, amelyek gazdasági alapokra helyezett befolyásukat továbbra is fenntarthatták. Kelet-Közép-Európa államaiban az állami ellenőrzés a magyarországihoz hasonló mértékű volt, a nemesi rendek fölénye e téren a régióban szembeszökő. Sőt, a lengyelországi váropolitika még gyengébb volt, mint a magyarországi, a nemesség egyértelműen és vitathatatlanul elnyomta a városokat, képviselőiket még a rendi gyűlésekre is csak kvázi kivételes helyzetben engedték be.³⁰

Az állandó török kihívásnak és a várospolitikát is meghatározó háború–gazdaság, hadsereg–társadalom kapcsolatnak voltak olyan közvetlen összetevői is, amelyek mind Nyugat-Európa, mind pedig a török vazallus román vajdaságokkal szomszédos Lengyelország kapcsán szintúgy megfigyelhető. Magyarországon

ugyanis, e térségekhez hasonlóan, szintén létrejöttek erődvárosok (Festungstadt). Ezek jellegzetes képviselői: Győr, Komárom és Érsekújvár mindvégig mezőváro-

- 30 Franciaországra: Histoire de la France urbaine. Dir.: Duby, Georges t. 3. La ville classique. Chartier, Roger – Chaussinand-Nogaret, Guy – Nebeux, Hugues – Le Roy Ladurie, Emmanuel. Paris, 1981. illetve vö.: *Chevalier, Bernard*: Les bonnes villes de France du XIVe au XVIe siècle. Paris, 1982. 101–128. p.; *Barnavi, E.*: Centralisation ou fédéralisme? Les relations entre Paris et les villes à l'époque de la Ligue (1585–1594) In: Revue historique 526. (1978) 335–344. p.; *Mousnier, Roland*: Les institutions de la France sous la monarchie absolue. Paris, 1974.; *Aubert, Félix*: Le Parlement et la ville de Paris au XVIe siècle. In: Revue des Études Historique 71. (1905) 225–247., 337–357., 453–487. p.; *Orest, Ranum*: Les parisiens au XVIIe siècle. Paris, 1973. Itáliára: *Chittolini, Giorgio*: Städte und Regionalstaaten in Mittel- und Oberitalien zwischen spätem Mittelalter und früher Neuzeit. In: Res publica. Bürgerschaft in Stadt und Staat. (Tagung der Vereinigung für Verfassungsgeschichte in Hofgeismar am 30./31. März 1987) Szerk.: Dilcher, Gerhard. Berlin, 1988. (Der Staat Beih. 8.) 179–200. p. A Német-római Birodalomra: *Bog, Ingomar*: Betrachtungen zur korporativen Politik der Reichsstädte, Ulm und Oberschwaben. In: Zeitschrift für Geschichte und Kunst 34. (1955). 87–101. p.; *Isenmann, Eberhard*: Reichsstadt und Reich an der Wende vom späten Mittelalter zur frühen Neuzeit. In: Mittel und Wege früher Verfassungspolitik. Szerk.: Engel, Josef. Stuttgart, 1979. (Spätmittelalter und frühe Neuzeit 9.) 9–223. p. *Moraw, Peter*: Versuch über die Entstehung des Reichstags. In: Politische Ordnungen und soziale Kräfte im Alten Reich. Szerk.: Weber, Hermann. Wiesbaden, 1980. 1–36. p.; *Moraw, Peter*: Reichsstadt, Reich und Königtum im späten Mittelalter. In: Zeitschrift für Historische Forschung 6. (1979) 385–424. p.; *Brady, Thomas A.*: Turning Swiss. Cities and Empire 1450–1550. Cambridge, 1985.; *Schmidt, Georg*: Der Städtetag in der Reichsverfassung. Eine Untersuchung zur korporativen Politik der freien und Reichsstädte in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Wiesbaden, 1984. (Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte des Alten Reiches 5., Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte. Mainz 113., Abteilung Universalgeschichte); *Schmidt, Georg*: Die Städte auf dem frühneuzeitlichen Reichstag. In: Vom Städtebund zum Zweckerband. Szerk.: Kirchgässner, Bernhard-Becht, Hans-Peter. Sigmaringen, 1994. (Veröffentlichungen des Süd-westdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung 20.) 29–43. p. Csehország: *Pánek, Jaroslav*: Úloha stavovství v předbellohorská dobá 1526–1620. (Vývoj názorů novodobé české historiografie). In: Československý Časopis Historický 25. (1977) 732–761. p.; *Pánek, Jaroslav*: Města v politickém systému předbellohorského českého státu. In: Česká města v 16.–18. století. Szerk.: Pánek, Jaroslav. Praha, 1991. (a továbbiakban: Česká města v 16.–18. století.) 15–39. p.; *Janáček, Josef*: Řemeslná výroba v českých městech v 16. století. Praha, 1961.; *Janáček, Josef*: *Valdštejnův Jičín*. (Příspěvek k otázce rozvoje vrchnostenských měst v první polovině 17. století). In: Česká města v 16.–18. století. 87–100. p.; Lengyelországra: *Bogucka, Maria-Samsonowicz, Henryk*: Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1986. A kora újkori várospolitikára: 321–328. p. A fentieknek kívül a közép-európai városokra ld. összefoglalóan: *Wolff, Philippe*: Pouvoir et investissement urbains en Europe occidentale et centrale du XIIIe au XVIIe siècle. In: Investimenti e civiltà urbana secoli XIII–XVIII. Atti della „Nona Settimana di Studi” 22–28 Aprile 1977. Szerk.: Guarducci, Annalisa. Firenze, 1977. 31–90. p.

sok maradtak.³¹ Mellettük bizonyos szabad királyi városok (Kassa, Varasd) olyan főkapitányi központokká alakultak, ahol a letelepedő katonaság immáron nem a városi önkormányzat, hanem a főkapitányok hatáskörébe tartozott. Ezekben a városokban a nagyhatalmú főkapitányok számos olyan területen avatkoztak be a városok életébe, melyek alapvetően sértették a városok jogait. A katonaság feletti bíraskodás a főkapitányt, illetve hadiszékét illették. A városi önkormányzat bíraskodási jogköre a katonaság és a polgárság közötti ún. vegyes ügyekben is csorbát szenvedett, hiszen a városi tanácsnak a katonasággal összetűzésbe kerülő polgártársaik feletti joghatóságban jobb esetben a főkapitánnyal és hadbírájával kellett osztoznival, rosszabb esetben a királyi főkapitányok időnként még ezt, az uralkodó által szavatolt és előírt jogot is elvitatták. A városokban a katonaság részére kocsmákat és mészárszékeket állítottak fel, amelyek jócskán csökkentették a városi bevételeket. A katonákkal együtt olyan kézművesek érkeztek, akik a főkapitány hathatós védelme alatt a városok céhszervezeteitől függetlenül végezheték mesterségüket. A városi és külvárosi házakban elszállásolt katonák és a polgárság eltérő társadalmi felfogása számtalan összetűzéshez vezetett. A városokban élő katonaság ezzel együtt bizonyos gazdasági előnyöket nyújtott a polgárság számára. A hadsereg ellátásában a kereskedők tevékenyen vettek részt, a helyőrség, valamint a főkapitányi központ katonai és polgári tisztviselőinek magasabb igényei jelentős piacot jelentettek a városi polgárok számára. A főkapitányok jogköre azonban felborította a városok középkorai különállását, falaik közé jelentős erővel rendelkező, az uralkodótól kapott széles jogkörrel felruházott, a polgáritól idegen hatalom hatolt.³²

31 Az európai szakirodalomra részletesen ld.: *Németh István, H.*: Kassai katonák és polgárok a 16. században. A hadsereg társadalmi és közigazgatási hatásai egy kereskedőváros életében. In: LK 68. (1997) 143–198. p. (A továbbiakban: *H. Németh, Kassai katonák-polgárok.*), itt 144–145. p. A magyarországi crödvárosokra ld.: *Gecsényi Lajos: A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéseihez. Az crödváros megjelenése.* In: Unger Mátyás Emlékkönyv. Szerk.: Kovács Péter, E.–Kalmár János–Molnár László, V. Bp., 1991. 145–158. p., *Kiss István, N.*: Die ökonomische und soziale Basis der Verteidigung gegen die Türken in Ungarn (16–17. Jahrhundert). In: Beiträge zur Geschichte der frühneuzeitlichen Garnisons- und Festungsstadt (Referate und Ergebnisse der Diskussion eines Kolloquiums in Saarlouis vom 24–27. 6. 1980.) Szerk.: Herrmann, Hans-Walter–Irsigler, Franz. Saarbrücken, 1983. (Veröffentlichungen der Kommission für Saarländische Landesgeschichte und Volksforschung 13.) 173–198. p.

32 *H. Németh, Kassai katonák-polgárok.* 143–198. p., ill. *Uő.*: Végvárok, városok, hadseregszállítók. A felső-magyarországi városok és a védelmi rendszer (1526–1593). In: TSz 42. (2000) 203–243. p. (A továbbiakban: *H. Németh: Végvárok, városok, hadseregszállítók.*), itt 205–213. p.

Az állandó hadiállapot miatt a városok adó és hadi terhei a XVI–XVII. században állandóan emelkedtek. A kezdeti 30–40 000 forintos városi adók (ezek összebevételüket jelentenek), a XVII. század második felére elérték a 170–180 000 forintot is.³³ Ez ugyan az ország szóba jöhető összjövedelmének csekély hányadát tette ki (2–4%),³⁴ de a pénzügyi szervek jelentései szerint ezekre az összegekre a XVII. század közepéig biztosabban számíthattak, mint például a vármegyék adóira. A városok adóterhelését jelentősen növelte az a tény is, hogy adózásukat a XVII. században az uralkodó igyekezett állandóvá tenni. A század második harmadától kezdve ugyanis megszokottá vált, hogy az országgyűlésen megszavazott adókat (melyeket egyébként csak a megszavazás évében szedtek) 2–3 éven át hajtották be.³⁵ Ez a fokozott nyomás vezetett oda, hogy a városok képtelenek voltak adóikat rendszeresen fizetni, és a század utolsó harmadára jelentős hátralékokat halmoztak fel.³⁶ Az egyre növekvő adók mellett a városok kötelesek voltak évente bizonyos meghatározott számú katonát kiállítani, és zsoldjukat fizetni. Ezek a katonák többnyire a közeli végvárakban szolgáltak (a felső-magyarországi városszövetség esetében Kálló, Szatmár, Eger, Ónod, Tokaj). Létszámuk változó volt. A felső-magyarországi városok a XVI. század utolsó negyedéig átlagosan közel 300–500 főt, az 1560–70-es évektől a XVII. század második feléig pedig 200 főt fizettek. Ennek költségei közel megegyeztek a városi adó összegével, s (ne feledjük) az országgyűlésenként kivetett hadiadóval szemben ez állandó megterhelést jelentettek számukra.³⁷

A XVI. században még kialakulóban lévő védelmi rendszer fegyver- és élelemellátásában a városok szintén jelentős szerephez jutottak. A központi kamarai szervek ezekben az években — főként a hadseregellátás szervezetlensége miatt — nagymértékben rászorultak a városok szállításaira és kölcsöneire. Kutatásaink szerint a városok, illetve polgáraik leggyakrabban az állandó pénziánnyal küszködő kamarák működőképességéhez szükséges néhány ezres hiteleket (a Szepesi Kamara esetében 2000–3000 magyar forint) rendszeresen biztosították, de előfordultak

33 *Nagy István*: A Magyar Kamara adóigazgatási tevékenysége a XVI–XVII. században. In: LK 66. (1995) 29–51. p., itt 45. p.

34 *Kenyeres*, Uradalmak gazdálkodása 1389–1391. p.

35 *Baráth Tibor*: A magyar állam adóügye 1605–1648. Bp., 1929. A Habsburgok uralta Német-római Birodalomra ld.: *Quarthal, Franz*: Landstände und landständisches Steuerwesen in Schwäbisch-Österreich. Stuttgart, 1980. (Schriften zur südwestdeutschen Landeskunde 16.)

36 Ennek a XVIII. századra kihúzódó hatásait ld.: *Nagy István*: Buda város gazdálkodása és adósságai a XVII. század első felében. In: Tanulmányok Budapest múltjából 12. (1957) 51–131. p.

37 *H. Németh*: Végvárak, városok, hadseregszállítók 213–216. p.

olyan szituációk, amikor egy-egy hadjárat alkalmával a hiányzó összegeket kellett ilyen hitelekkel előteremteni.

A pénzkölcsönök mellett különösen a fejlettebb ipari háttérrel rendelkező városok hadianyag-, illetve a mezei seregek ruha- és élelmiszerellátását biztosító szállítások fontosságát kell említeni. A kötelezően teljesített hadiszállítások mellett a városok gazdasági elitjét alkotó nagykereskedők szerepét kell kiemelnünk, akik a pénzáttalási rendszerek nehézsége miatt kialakuló havonként adott kölcsönökkel fenntartották a végvárak ellátásának állandóságát, és (kihasználva a nagy létszámú katonaság jelenlétét) olyan felvevőpiachoz jutottak, ahol a külföldön értékesíthetetlen helyi, rosszabb minőségű bort nagy haszonnal értékesíthették.

A felső-magyarországi városok állandó és jelentős mennyiségű hadiszállítáσαι és nagy összegű kölcsönei azonban mindenképpen pozitívumnak tekinthetők. A városok speciális funkcióik alapján biztos háterszágot jelentettek a katonai vezetésnek; szállításaikat lehetőségeik szerint mindig pontosan és gyorsan teljesítették. Kihhasználva azt a feldolgozó-ipari hártteret, amelyet a céhes kézművesség keretein belül rendelkezésükre állt, fontos szerepük volt az ipari termékek, hadiszér, ruházat és a feldolgozott élelmiszerek (mint például a kenyér) szállításában. E tekintetben még a környező földesurakkal szemben is monopolhelyzetet vívtak ki. A városok és polgáraiak bekapcsolódása a hadseregszállításokba olyan potenciális gazdasági erőforrások jelenlétére mutat, amely jelzi, hogy a magyarországi városok a XVI. században a korábbi elképzeléseknél jobb kondíciókkal rendelkeztek.

A városok által adott kölcsönöket és szállításaik ellenértékét azonban a kamara csupán késedelmesen törlesztette, így a kölcsönök hatásai inkább negatív, mint pozitív jellegűek voltak. A XVI. században helyi szinten még így is fontos kiegészítő szerep jutott nekik a hadsereg-ellátásban. A városok politikai befolyása ily módon időben és térben egyaránt korlátozottan érvényesülhetett. A hadsereg-szállítások és hitelek folytán a magyarországi városok szerepe erősödhetett volna, ám szállítási (bármilyen fontosak is voltak) jelentősége a nagybirtokosokhoz (Dobó, Mágóchy, a XVII. században Wesselényi, Csáky, Pálffy, Nádasdi) képest kisebb volt.³⁸ Láthattuk, hogy a XVI–XVII. század fordulójától kezdve a nagybirtokos nemesség a korábbiaknál jóval nagyobb szerepet vállalt a védelmi rendszer fenntartásában, saját katonaságuk felállításával pedig kiküszöbölték azt a hiányt, amit a császári seregek létszámának csökkentése okozott. Hadiszállításaik az állandóság és a mennyiség tekintetében pedig jóval megelőzték a szabad királyi városokat.

38 Mágóchyra Id.: *Németh István, [H.]: Szabad királyi városok és nagybirtokosok konkurenciája. A felső-magyarországi városösszövetség és Mágóchy Gáspár.* In: *Sic itur ad Astra* 8. (1994) 1–2. sz. 5–37. p. (A továbbiakban: *H. Németh, Városok és nagybirtokosok.*)

Miután a központi kormányzat a főnemesi rétegre jóval nagyobb mértékben szorult rá, érthető, hogy azok politikai érdekei még inkább meghatározták a rendi országgyűlések politikai viszonyait és várospolitikai tényezőit.³⁹

Érdekeik a városokba költöző nemesség, valamint a nemességet nyert polgárok feletti joghatóság kiterjesztésében is érvényesültek. A vármegyék ugyanis egyre inkább megpróbálták kivonni a városi nemeseket, valamint a nemes polgárokat a városi tanács fennhatósága alól. A probléma gyökerei a XVI. századra nyúlnak vissza és több százból táplálkoztak. Egyfelől a katonasággal egy időben újabb problematikus elem érkezett a szabad királyi városokba. A török által délről észak felé üzött nemesi jogú betelepülők (egy részük éppen a katonasággal együtt érkezett) jelentős számban jelentek meg a városokban. Egyes városok közigazgatási szerepének és biztonságosabb, magasabb szintű életmódot nyújtó szolgáltatásainak következménye volt, hogy a katonaságban nem szolgáló nemesek a korábbinál nagyobb számban költöztek a városokba. Mellettük pedig (a kortársak által is világosan elkülönítve) számos városi polgár — természetes szociális igényeit követve — szerzett az uralkodótól címereslevelet, és rendi-jogilag ugyan a nemesség sorai-ba lépett, ám nagy többségük életmódja, városához fűződő kapcsolata nem sokban változott.⁴⁰ A városokban megjelent nemesség különböző módon ugyan, de a katonához hasonló mértékben csorbította a városi hatóságok jogkörét. A XVI. században hozott törvények ugyan a városok javára szabályozták a helyzetüket, a XVII. század közepén alkotott diéták határozatai szerint a nemeseket azonban szinte teljesen kivették a város hatásköre alól, és a vármegyék alá vonták őket. Ez épp úgy vonatkozott a városi nemesekre, mint a polgári életmódot folytató, de címereslevelet elnyert nemes polgárookra.⁴¹

Ám a valós helyzet ennél jóval árnyaltabb volt. Nem tagadható, hogy számos olyan esettel találkozunk a városi levéltárak anyagában, amikor a vármegyéknek sikerült elérniük, hogy a városi nemesek peres ügyeiben ne a városok, hanem a vármegye ítéljen. A városokba menekülő nemesek nagyobb része azonban a városok statútumai szerint minden évben fizette a városi házukra megállapított adókat, a bor-behozatalnál betartották a városok által megállapított rendelkezéseket, és elfogadták

39 H. Németh: Végváarak, városok, hadseregszállítók. 203–243. p.

40 E réteget jól jellemzik a mezőszegedi Szegedy család tagjai: *Újváry Zsuzsanna, J.*: Egy kereskedőcsalád metamorfózisa. A mezőszegedi Szegedy család. In: Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században. Szerk.: Zimányi Vera Bp., 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 9.) 33–85. p.

41 *Zimmermann Rezső*: A nemességnek a városokba való költözése a XVI–XVII. században. Nyíregyháza, 1904.; *Szűcs, Städtewesen*. 97–164. p.; *Bessenyei József*: A szabad királyi városok jogainak csorbítása. Az 1648. évi 78. törvény. In: TSz 33. (1991) 255–263. p.

a városi tanács fennhatóságát. A nemes polgárság esetében még inkább ehhez hasonló tendenciákra figyelhettünk fel. A vármegyék náluk szintén arra törekedtek, hogy ne a város, hanem a főispán ítélkezhesen felettük, a vármegyékre rótt adókból, valamint a kiállítandó katonaság fizetésében részt vállaljanak. A városi nemesség azonban ténylegesen — életmódját és felfogását tekintve egyaránt — nem a megyei nemesség, annál inkább a városi polgárság közé tartozott. Nemességük elnyerésével többnyire nem adták fel korábban üzött foglalkozásukat.

A XVII. század közepéig semmilyen jel nem utalt arra, hogy a nemes polgárok a vármegyét ismerték volna el jogos és törvényes fórumuknak, ha valamilyen problémájuk támadt a várossal. A XVII. század közepétől kezdve találkozunk olyan elszigetelt esetekkel, amikor a vármegye kibúvót jelentett a város által elmarasztalt nemes polgár számára. A kialakult politikai helyzet az 1660-as évekre vált olyaná, hogy a városok többnyire kénytelenek voltak megalkudni a pereskedő nemes polgárral, aki mögött a vármegyék egységesen, az esetek egy részében az országgyűlés elé is tárva az ügyet, léptek fel a városok ellen. A nemes polgárok többsége azonban nem kívánt a vármegyék joghatósága alá tartozni, adóikat nem a vármegye, hanem a város pénztárába fizették. Még a 18. század elején is arra hivatkozva utasították el a vármegyei adózás gondolatát, hogy ők a városra és nem a vármegyére esküdtek; elsősorban városi polgárok.⁴² Így tehát a városok egységes politikai fellépésének köszönhetően, illetve a mindennapos gyakorlat szerint a vármegye teljes mértékben nem tudta ezeket a polgárokat, illetve városi birtokaikat saját fennhatósága alá vonni, a városi önkormányzat jogai mégis több területen csorbulnak. Ennek jól látható jelei a városokban megjelenő nemesi-főnemesi többszintes házak, valamint a 17–18. század fordulójától a vármegyei hivatalok városi jelenléte. A nemes polgárok esetében pedig többször előfordult, hogy az armális nemsekhez hasonlóan a vármegye adóztatásra, illetve nemesi felkelés esetén fegyveres szolgálatra kötelezte őket.⁴³

A városok gazdaságpolitikája ugyanígy ki volt szolgáltatva az állandó háború hatásainak. A városok politikája és az udvar várospolitikája a „hadsereg-társadalom” mellett a „háború-gazdaság” viszonylatában olyan területeket érintett, amelyek döntően meghatározták a bécsi udvar gazdaságpolitikáját, illetve azt a környezetet, amelyben a városi polgárság kifejtette gazdasági tevékenységét. A felső-magyarországi városszövetség érdekvédelmi tevékenységének egyik legfontosabb

42 Štátny Oblastný Archív v Levoča, Archív mesta Levoča II/177/7.

43 Összefoglalóan ld.: *Németh István, H.*: Polgár vagy nemcs? A városok nemcsi rendű lakosainak problematikája a felső-magyarországi városszövetség tevékenysége tükrében. In: *Korall* 9. (2002. szeptember) 79–106. p.

része éppen a városok polgárainak gazdasági privilégiumainak védelme, illetve a városok fejlődését támogató előjogok biztosítása, maradéktalan védelme, és újabb — elsősorban kereskedelmi — kiváltságok megszerzése volt. E kiváltságokat (melyek részben várossá fejlődésük alapjai is voltak) korábban maradéktalanul sikerült megvédeniük, és újabbakkal kiegészíteniük. A felső-magyarországi városok esetében külkereskedelemben elfoglalt pozícióikat csupán a városszövetség tagjai egymás között tudták veszélyeztetni, és a kora újkort megelőzően ez probléma volt az, amely a városszövetségen belül már ekkor a legnagyobb ellentétet okozta. A XV–XVI. század fordulójától a meglehetősen élénk külkereskedelemben egyre több olyan versenytárs jelent meg, akik ellen a városszövetség közös fellépésére volt szükség.

A Mohács előtti Magyar Királyság felbomlásával olyan új szituációban kellett a városoknak korábban megszerzett gazdasági helyzetüket megőrizni, vagy legalábbis megfelelő szinten tartani, amely számukra számos téren előnytelennek bizonyult. II. (Jagelló) Lajos halálát követően a I. Szülejmán vezette oszmán haderő hamarosan szétzúzta a középkori Magyarország még fennálló déli határvédelmi rendszerét, így az új zsákmányra magukat rávető török csapatok szabadon, szinte ellenállás nélkül rabolhatták végig a még érintetlen magyarországi területeket. A király halálát követő bizonytalan politikai szituációban a lakosság helyzetét a török becsapásai mellett a belháborúk tovább nehezítették. Az egymás ellen harcoló, megkoronázott uralkodók csapatai pedig válogatás nélkül szerezték be a nekik szükséges dolgokat ott, ahol arra a legkönnyebben mód nyílt. A bizonytalan belpolitikai helyzet mellett, az egymás ellen küzdő trónkövetelőkkel szövetkező szomszédos országok gyakori határzárásai szintén megnehezítették a kereskedők mozgását. A felállított védelmi rendszer, melyben több tízezer katona vett részt, és ellátásukról leginkább annak az országnak kellett gondoskodnia, melyet védett, további problémák forrásává vált, melyek (kényszerből) a városok gazdasági fejlődését, kiváltságaikat még inkább csökkentették.

A felső-magyarországi városszövetség tagjai számára hagyományosan a legfontosabb kereskedelmi partner Lengyelország volt, így különösen ügyeltek arra, hogy a két ország közötti békeszerződésekbe a szabad kereskedelemről szóló passzus megtalálható legyen. Az V. László trónutódlása következtében megromlott lengyel–magyar viszonyt rendező, 1444-ben két évre kötött békétárgyalásokon éppen ezért a városszövetség követei is részt vettek, sőt, nevüket a jótállók között találjuk. A tárgyalásokon sikerült elérniük, hogy a két uralkodó a kereskedők részére szabad közlekedést biztosított.⁴⁴ A mohácsi ütközetet követően

44 *Komoróczy György*: Borkivitelünk Észak felé. Kassa, 1944. (A továbbiakban: *Komoróczy*, Borkivitelünk.) 156. p.

Szapolyai János házassága révén Habsburg Ferdinánddal szemben a lengyel király támogatását nyerte el. Ennek következtében a Habsburg-párti városok nem számíthattak arra, hogy a lengyelországi vásárokon biztonságban kereskedhetnek, és áruikat nem veszítik el. A megcsappant kereskedelmi forgalom okozta haszonkiesést a lengyelországi városok (a városszövetség hagyományos kereskedelmi partnerei) szintű megéreztek. Emiatt 1531-ben Krakkó és az annak környékén fekvő városok együtt fordultak a felső-magyarországi városokhoz, és együttműködést javasoltak a Magyarország és Lengyelország közötti kereskedelem élénkebbé tétele végett. A lengyelországi városok javaslata szerint Zsigmond lengyel királynál ők, Ferdinándnál pedig a városszövetség kérelmezné az ekkoriban lezárt utak ismételt megnyitását.⁴⁵ 1540-ben hasonló ajánlatot tett a városszövetségnek Andreas Stadnyczky szandeci kapitány, aki a jobb külkereskedelmi forgalom érdekében Serédy Gáspárral kívánt megegyezni.⁴⁶ A következő évtized országgyűlésein többször előfordult, hogy a rendek a lengyelországi kereskedelmi utak szabaddá tétele érdekében az uralkodók közti megegyezésre törekedtek.⁴⁷ Ezek a problémák a két ország uralkodói közötti békekötések során rendeződtek.⁴⁸ Sőt, a gyakori hadakozások miatt megszorodott rablók ellen a lengyel és a magyar városok többször léptek fel közösen. 1593-ban például Zamokban gyűltek össze a kislengyelországi és a felső-magyarországi városok, vármegyék és a fontosabb lengyel tisztviselők, hogy az utak forgalmát veszélyeztető rablók ellen hatékony intézkedéseket hozzanak.⁴⁹ A lengyel katonai és igazgatási tisztségeket betöltő nemesek mindössze néhány alkalommal nehezítették meg a magyarországi kereskedők tevékenységét. Nikolaus Spitek bieci várnagy 1611-ben a felső-magyarországi kereskedők által Duklán létesített borlerakaton talált hordókat foglaltatta le, azzal az indokkal, hogy a lengyel országgyűlésen hozott határozatok szerint ilyen méretű hordókat nem lehet az országba hozni. Miután a Szepesi Kamara jelentős harmin-

45 AMK Supplementum H. Listiny, listy a spisy (= H I.) 1547/11. Bártfa, 1531. június 13. A lengyelországi városok károkozásairól: *Hain Gáspár*: Szepességi vagy löcsei krónika (Zipsersche oder Leütschawersche Chronica vndt Zeit-beschreibung). Kiadta: Bal Jermos-Förster Jenő-Kauffmann Aurél. Lőcse, 1910–1913. (A továbbiakban: *Hain*, Szepességi krónika.) 49. p.

46 Štátny Okresný Archív v Bardejove, Archív mesta Bardejova (= AMB) lajstromozatlan Zmigrod, 1540. szeptember 14.

47 MOE 2. köt. 567. p., 3. köt. 8–9., 14–15., 37., 40. és 255. p.

48 Pl.: MOL Családok, személyek, 1945 előtti nem kormányzati szervek iratai, Családok személyek iratai, Károlyi család nemzeti levéltára, Károlyi család, Acta publica P 396 5. t. fol. 3–9., 790–793.

49 AMK H I. 4389/103. Zamok, 1593. szeptember 30.

cadtól esett volna el, ha nem lép fel a kereskedők mellett, mind a kamara, mind pedig Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány, és néhai Thurzó György nádor özvegye, Czobor Erzsébet szintúgy a városok segítségére sietettek. A befolyásos támogatók sikerrel léptek fel érdekükben Zsigmond lengyel királynál, aki visszavonta a bieci várnagy által indított keresetet.⁵⁰

A gyakori hadjáratok ismert következménye volt a kereskedők fosztogatása, a kereskedelmi utak biztonságának megromlása. A végvári harcok kapcsán ezt a tényezőt vélhetnénk a kora újkori magyarországi kereskedelem legnagyobb akadályának, de a városszövetség panaszai között csupán igen ritkán találkozunk ezzel a problémával. Leggyakrabban még a XVI. század elején és közepén foglalkoztak a városszövetség gyűlésein a katonaság rablásaival, és a városok kifosztott kereskedőinek védelmével.⁵¹ A század közepén a még igen gyenge ellátási hálózattal rendelkező királyi csapatok meg-megisméltódo rablásairól, valamint a Kassára beköltöző katonaság zaklatásairól értesülhetünk a városszövetség gyűlésein megszövegezett panaszokból. 1554-ben Feledy Eusták, három évvel később Dersffy István kassai kapitány, valamint Perényi Gábor huszárai akadályozták a városok kereskedelmét.⁵² A katonaság zaklatásai miatt csupán az 1580-as években megnövelt létszámú kassai helyőrség esetében, valamint elvétve a tizenöt éves háború időszakában találkozhatunk.⁵³ A hadsereg olyan mérvű pusztításaival, amely lényegesen megakasztotta volna a városok kereskedelmét, mindössze a XVII. század utolsó harmadának polgárháborús éveiben találkozhatunk.⁵⁴ Kivételes esetekben történt csak az meg, hogy Bocskai István erdélyi fejedelem 1606-ban lefoglaltatta a magyarországi kereskedők külföldi adósságait saját csapatai számára.⁵⁵

A katonák által kirabolt kereskedőkön túl a városi polgárságot hegyaljai szőlőbirtokaik feldúlása, a szőlőskertek elpusztítása, vagy az értékes termés elrablása sokkal érzékenyebben érintette. Erre a hadjáratok idején számos alkalommal került sor. A Ferdinánd és János király hívei között dúló háborúskodás során a váro-

50 ÖStA HKA HFU RN 113. 1617. április fol. 81., 77., 88. 1617. március 30., RN 114. 1617. augusztus fol. 117–119. 1617. június 22., fol. 118. 1617. június 16.

51 Vö.: MOE 3. köt. 187–188. p. (1548. Pozsony.)

52 AMK Schwarzenbachiana (= Schw.) No. 1714. Bécs, 1554. október 11., No. 1836. Bécs, 1557. március 13., MOL MKL MKA Archivum familiae Nádasdi E 185 Missiles, Balassi János–Nádasdi Tamás Nyitra, 1557. október 15.

53 AMK H I. 3715/34. Bártfa, 1582. november 10., Tajný archiv (Archivum secretum) B No. 83. Bécs, 1583. február 4., 4718/106. Eperjes, 1597. szeptember 19., 4843/86. Garadna, 1599. szeptember 1., MOE 11. köt. 432. (1605. Korpona.)

54 Hain, Szepességi krónika. 385–487. p. passim

55 MOE 12. köt. 208–210. p.

sok birtokaik szőlőtermését szinte minden évben elvesztették. Történt ez annak ellenére, hogy a városszövetség kérésére az uralkodó arra utasította kapitányait, hogy szüret idején minden tőlük telhetőt tegyenek meg a hegyaljai szőlőbirtokok védelme érdekében. 1528-ban, 1529-ben és 1532-ben azonban éppen a király főkapitányainak ügytelensége miatt rabolták el a János-pártiak a városok szőlőtermését, és a kassai János-párti katonák 1539–40-ben is több hordó bort zsákmányoltak.⁵⁶ A városszövetség az ellenkirályok között folytatott hadjáratok idején minden évben kérték a védelmükre kirendelt főkapitányokat, hogy szüret idején védelmezzék meg szőlőik termését.⁵⁷ Az 1670-et követő évek egyik legnagyobb pusztítását, és a lengyelországi borkereskedelem lanyhulását az a rombolás okozta, amikor a császári katonaság a kuruc felkelés központjában fekvő Hegyalja szőlődombjait teljesen letarolta, és nemcsak a bort rabolta el, hanem a szőlőtelepítvényeket is szétdúltak.

A végvárak ellátásában a várak környékének tizedéből származó élelem kiemelkedő szerepet játszott. A kamara éppen ezért a legnagyobb figyelemmel volt arra, hogy a püspökségek dézsmabevételeit a maga számára bérelje ki, és onnan a földesurakat, valamint más birtokosokat kizárja. Igaz, eleinte azzal próbálkozott a kamara, hogy a tizedbérlőket kötelezte arra, hogy megfelelő számú katonákat fogadjanak. Miután azonban ez a rendszer életképtelen volt a kamara bérelte a püspöki tizedeket.⁵⁸ A felső-magyarországi városszövetség polgárságának ellátása érdekében azonban már a század elejétől fogva hagyományosan kibérelte birtokainak tizedjövedelmét.⁵⁹ A Szepesti Kamara, valamint a felső-magyarországi főkapitányok a borbevételek fontossága miatt időnként arra törekedtek, hogy a városok tizedbérléseit megszerezzék.⁶⁰ A nemesi rendek városellenessége egyes időszakokban odáig fajult, hogy a vármegyegyűléseken féltékenyen színtűgyt az követelték, hogy a városok birtokainak tizedeit ne a városok, hanem a kamara bérelje.⁶¹ A

56 Hain, Szepességi krónika 38., 44., 59., 83. p. AMB lajstromozatlan. Bártfa, 1540. szeptember.

57 AMK H I. 1824/7. Regéc, 1556. augusztus 25., H III/2. for. 4. fol. 7. Kassa, 1565. február 28.

58 MOE 3. köt. 106–107. (1547. Nagyszombat); 179. (1548. Pozsony), 4. köt. 401., 517. (1563. Pozsony), 7. köt. 65., 80. (1582. Pozsony).

59 Iványi Béla: Eperjes sz. kir. város levéltára (1245–1519). Szeged, 1931–1932. No. 5070. Eperjes, 1521. június 10. A városszövetség gyűlése a tizedbérlések ügyében: AMK H I. 2301/91. Eperjes, 1561. június 23.

60 AMK Schw. No. 2199. Kassa, 1560. június, No. 2208. Kassa, 1560. március 18., No. 2211. Kassa, 1560. március, H I. 2925/85. Forró, 1568. augusztus 20., 2925/72. Regéc, 1568. november 2.

61 Eperjes szenátusa a Sáros megyei nemesek követeléseinek hatására kérte a városszövetséget, hogy cz ügyben gyűlést hívjanak össze, valamint nyomban menesszenek követeket az cgrí káptalanhoz. AMK H I. 3036/20. Eperjes, 1570. március 5.

városok védve érdekeiket, amint megtehették, rögvést elvitték boraikat a hegyaljai szőlőhegyekről, hogy így térjenek ki az esetleges kényszerdézmálás alól.⁶² Sietsé-
güket Alaghy János, nem éppen hízelgően, így jellemezte: [a kassaiaknak]
„zokasok ... *hogymikor valamely teörwenre ydezik eeket azonnal mentseget keres-
nek magoknak, Akor kedygh mykor az zeoleonek haznat el kel venny, nem kerdenek
tanachot sem kegyelmedteol* [törtéti Kun Balázs kassai alkapitány N. I.] *sem few
Capitan uramtól, hanem wgyan el veszik az haznath.*”⁶³

S valóban, a felső-magyarországi városok minden lehetőséget megragadtak, ha
szőlőbirtokaik tizedeinek bérletének megváltásáról volt szó, vagy bármilyen indok-
kal tizedmentessé, „szabaddá” tudták szőlőiket tenni. Kiszében 1582-ben nyerte el
a Szepesi Kamara támogatását abban, hogy Hejccén és Ruszkán lévő birtokaikra ti-
zedmentességet szerezzenek, két évvel később pedig az összes szabad királyi város-
nak sikerült elérnie hegyaljai birtokaik szabaddá tételét. A városszövetség érvelésé-
ben részben a kamarának adott kölcsöneire (1576-ban a Szepesi Kamara úgy tudta az
egri püspökségnek kifizetni a dézsmabérletet, hogy Vas Antal kassai kereskedő adott
rá kölcsön⁶⁴), részben kegyes célokra (a városi iskola és az ispotály ellátása), vagy a
háború okozta káraitra hivatkoztak.⁶⁵ Ha a városok külső birtokainak tizedbérletét
nem is szerezhették meg állandóan, a lakosság közvetlen ellátását biztosító szőlők ti-
zedjövedelmeit „Magyarország szent királyai által régtől fogva elnyert kiváltság-
ként” egészen 1682-ig maguknál tarthatták. Ekkor a kamara a városokba kinevezett
egyházi intézmények számára foglaltatta le, és a városszövetség óvatos tiltakozása
ellenére sem engedte át.⁶⁶

A Felső-Magyarország kereskedelmét az a tény is nehezítette, hogy a két ellen-
király egyaránt felismerte: állami jövedelmeik közül a harmincadokból szedhető
be a legjelentősebb rész. János király hívei egyre-másra emeltek harmincadokat,
valamint saját területükön belső vámokat, amelyeken keresztül a kereskedőknek
az addig belkereskedelmi forgalomba kerülő termékek eladásából befolyó hasznát
jócskán megcsapolták.⁶⁷ A kereskedők helyzete Kassa elfoglalását követően még
nehezebbé vált, hiszen az északi országrészeket és a Tiszát összekötő útvonal leg-

62 MOL MKL SzKL Repräsentationes, informationes et instantiae E 254 (= E 254 Repr., inst. et
supp.) 1571. október No. 1. Újhely, 1571. október 9.

63 AMK H II. 1562. Regéc, 1562. február 24.

64 MOL E 41 Litt. ad Cam. 1576. No. 66. Kassa, 1576. március 21.

65 MOL E 244 Min. 392. köt. fol. 69–70. Kassa, 1582. április 10., fol. 194. Kassa, 1584. március
28., fol. 199–200. Kassa, 1584. április 28., HKA HFU RN 93. 1607. július fol. 190–192.

66 Hain, Szepcseégi krónika 484–485. p.

67 AMK H I. 1435/30. Bártfa, 1529. október 16.

fontosabb csomópontja jutott Szapolyai kapitányai kezébe. A város védelmével megbízott Czeczey Lénárd ezt nem hagyhatta kihasználatlanul és a gyanútlan arra utazókat igyekezett minden eszközzel megvámoltatni.⁶⁸ Némethy Ferenc Tokajon állított fel harmincadot, ami ellen a felső-magyarországi városszövetség többször adott be kérelmet az uralkodóhoz, valamint Lazarus von Schwendi főkapitányhoz.⁶⁹ Miután az állami jövedelmek legmeghatározóbb részét a harmincadbevételek jelentették⁷⁰ (noha a középkori Magyar Királyság gazdasági egysége a korszak végéig sosem szűnt meg⁷¹) a középkori Magyar Királyságon belül létrejött, állami önállósággal rendelkező országok között húzódó határok mentén mindegyik állam létrehozta saját harmincadhálózatát. A XVI. század közepén a Felső-Magyarországon már korábban felállított harmincadok mellett mindössze a sztropkói, varannói és a homonnai számított újnak,⁷² a Szepesi Kamara húsz évvel később már komoly hálózatot épített ki. Ennek okát a kamara 1575-ben írt opinója egyértelművé teszi: a végvárak ellátása miatt a harmincadbevételeket haladéktalanul növelni kell, de ezt nem a harmincadtételek megemelésével, hanem az Erdélyi Fejedelemség és a hódoltság felé kiépített sűrű harmincadszervezettel lehet a legjobban teljesíteni.⁷³ Bevezetése számos problémával járt, hiszen a korábban nem létező vámok igen szokatlanok voltak az Erdély, a hódoltság és a királyi Magyarország közötti kereskedelemben érdekelteknek, és miután eleinte ez meglehetősen szabályozatlan volt, számos visszaéléshez vezetett. A hódoltság peremterületén élő, vegyes adóztatás alá eső települések lakosságának vámolttatása pedig szinte megoldhatatlan kérdés elé állította a kamara vezetőit, hiszen elméletileg az innen származó kereskedők a

68 Hain Gáspár krónikája szerint a löcseiek 1536-ban Basó Mátyás, Perényi Péter, Bocza Mátyás rabló katonái miatt nem merték a környék vásáraitra elmenni. *Hain*, Szepességi krónika. 76–77. p. Más adatok erre: AMK Schw. 1547. Lőcse, 1531. február 23., AMB lajstromozatlan. Eperjes, 1541. október 31. 1542-ben Fráter György emberci, valamint Balassa Menyhért katonái a bártfai kereskedőktől több mint 3000 forint értékű árut koboztak el Gyarmat környékén, miközben egy-egy kereskedő is életét vesztette a rajtaütés közben. Uo. Bártfa, 1542. március 11.

69 Štátny Oblastný Archív v Prešove, Archív mesta Prešov No. 5132.

70 Kenyeres, Uradalmak gazdálkodása 1388–1392. p.

71 Szakály, Zur Kontinuitätsfrage.

72 MOL E 554 Városi és kam. i. Fol. Lat. 1313. fol. 363–368. Eperjes, 1554. október 30.

73 MOE 5. köt. 86. p. (1567. Pozsony); MOL E 244 Min. 391. köt. fol. 72–74. Kassa, 1575. szeptember 17., MOE 7. köt. 180–181. p. (1587. Pozsony.)

Magyar Királysághoz tartoztak.⁷⁴ Az ország három részre szakadásának előnytelen hatásait a felső-magyarországi városszövetség tagjai szintúgy megérezték, elsősorban akkor, mikor az erdélyi fejedelmek területfoglalásai miatt egyes városok ideiglenesen nem Magyarország, hanem Erdély részévé váltak. Kereskedők számára ez súlyos veszteségekkel járt, ezért a békatárgyalásokon, valamint a békeszerződések esetleges megszegésekor élénken tiltakoztak ez ellen.⁷⁵

Ennek ellenére 1574 és 1576 között a Szepesi Kamarának évente közel 22 000 forintnyi jövedelmet hoztak a régiekkel jócskán kibővített harmincadhelyek.⁷⁶ A következő évtizedekben az innen befolyó jövedelmek tovább nőttek: 1584-ben 44 439, 1585-ben 34 383 forint jövedelmet jegyeztek fel az Udvari Kamara számvívői. Sőt a tizenöt éves háború ínséges időszakaiból visszatekintő kamarai tanácsosok szerint a kereskedelem fénykorszakában a vámbevételek akár az 50 000 forintot is elérhették. A háború időtartama alatt ugyanis a harmincadok jövedelme erősen visszaesett, 1597-ben mindössze 14 000 forint volt.⁷⁷ A harmincadbevételek volumenükben a következő években sem csökkentek. A századfordulót lezáró nagy törökellenes háborút követően ugyan a bevételek csökkentek, de az előző század hetvenes éveihöz képest nagy elmaradásokat nem tapasztalhatunk: 1608-ban 21 660 forint bevételt könyvelhettek el, 1610-ben pedig a kamara biztosai előzetes kalkulációjukban 30 000 forinttal számoltak, ami a Szepesi Kamara teljes bevételeinek harmada volt.⁷⁸

⁷⁴ Csak példaként vegyük Serjenyi Mihály és Újvárossy Mátyás jelentéseit: MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1569. március No. 54. Tokaj, 1569.; 1569. augusztus No. 22. Tokaj, 1569. augusztus 14.; 1569. szeptember No. 14. Tokaj, 1569. szeptember 4., MOL MKL SzKL Benigna mandata E 249 (= E 249 Ben. man.) 1575. No. 86. Bécs, 1575. március 28., E 244 (Min.) 392. köt. fol. 77. Kassa, 1582. május 16. A vegyes adózású területek lakosságának vámmoltatása a kamara véleménye szerint: „Verum de illis, qui sub mixto dominio sunt, qui et Turcis, et suae maiestatis solutiones faciunt est potissime quaestio, quam nobis resolui demisse petimus.” MOL E 244 Min. 391. köt. fol. 72–74. Kassa, 1575. szeptember 17. A gyöngyösi kereskedőkkel kapcsolatos problémákról: 394. köt. fol. 202. Kassa, 1601. május 5. A bátori és nyíregyháziakról: 394. köt. fol. 510–511. Kassa, 1613. június 11., MOE 7. köt. 20., 60. p.

⁷⁵ MOL MKL MKA Archivum familiae Rákóczi E 190 No. 4102. Eperjes, 1645. december 21.

⁷⁶ *Kenyeres*, Uradalmak gazdálkodása 1390. p.

⁷⁷ ÖStA HKA HFU RN 53. 1588. január fol. 26., MOL E 244 Min. 394. köt. fol. 12–13. Kassa, 1597. február 20.

⁷⁸ ÖStA HKA HFU RN 70. fol. 63–68., RN 107. 1615. március fol. 652–654. (1608), ill. az 1610. évi tervezet RN 99. 1610. fol. 78–83.

A XVII. század dekonjunkturális időszakában a vámbevételek érezhetően csökkentek, de a végvárok ellátásában még ekkor is a legnagyobb súllyal estek a latba.⁷⁹ A harmincadszervezet a XVII. században részben a „hosszú háború” miatt bekövetkező területi változásokhoz igazodva változott meg, részben pedig további hivatallal bővült, amely hatékonyabb ellenőrzést tett lehetővé.⁸⁰ A harmincadjövedelmek fontosságát növelte, hogy a kamara készpénz-jövedelmei a vármegyék hadiadójának a rendek kezelésébe kerülésével csökkentek. A kamara ebből az összegből fizette a végvári katonaságot, a püspökségeknek a dézsmabérleteket, és borvásárlással, majd annak kimérésével ebből próbált újabb pénzjövedelmekhez jutni.⁸¹ A kamara szempontjából tehát ez a jövedelemfajta elsődleges volt, mely nélkül — mint azt 1590-ben az Udvari Kamarának írták — a végvárok fenntartása reménytelennek tűnt.⁸² Ez a tény játszott közre abban, hogy a kamara igyekezett a megvámoltatható kereskedők körét mind szélesebbre húzni, és a Lengyelországnak elzálogosított 13 szepességi mezőváros polgáraitól kezdve a hódoltsági, továbbá a hódoltság szélén élők, valamint a nemesek külkereskedelmének hasznát lefőlni.⁸³ Így nem csodálható, hogy a XVII. század elején a nádor fizetésére rendelt harmincadjövedelmek mielőbbi visszaszerzését a Szepesi Kamara erőteljesen sürgette.⁸⁴

A vámjövedelmek növelésére mind Magyarország, mind pedig Lengyelország tekintetében a határlezárások gyakorlatát a kora újkorban igen gyakran alkalmazták. A lengyel uralkodók főként saját jövedelmeik gyarapítása céljából tiltották meg, hogy alattvalóik utazzanak Magyarország, és szállítsanak bort. Ennek első sorban az volt az oka, hogy mindkét ország kamarai szervei arra törekedtek, hogy ne saját lakosaik bonyolítsák a kereskedelmet, mivel azok közül többen vámmenetséget élveztek, hanem a másik országból jöjjenek kereskedők, akik a szomszédos országban semmilyen előnyt nem élveztek.⁸⁵ Ugyanez érvényes a Szepesi Kamara tisztviselőire, akik szintúgy emiatt többször javasolták az uralkodónak a

79 A forgalom és a bevételek csökkenéséről: *Zimányi Vera–Prickler, Harald*: Konjunktúra és depresszió a XV–XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevételek tanúságai alapján, kitékintés a XVIII. századra. In: *AgTSz* 16. (1974) 79–100. p.

80 *Ember*, Közigazgatástörténet 222–224. p.; *Szűcs*, Szepesi Kamara 76. p.

81 MOL E 244 Min. 393. köt. fol. 66. Kassa, 1589. november 3.

82 Uo.: fol. 122–123. Kassa, 1590. július 28., 394. köt. fol. 91. Kassa, 1599. február 1.

83 Ezek a törckvécsek főként a 16. század utolsó évtizedeitől kezdve jellemezték a kamara tevékenységét: MOL E 244 Min. 394. köt. fol. 88. Kassa, 1599. január 14., fol. 108. Kassa, 1599. július 3.

84 MOL E 244 Min. 394. köt. fol. 599. Kassa, 1617. június 14.

85 *Komoróczy*, Borkivitelünk 22–62. p., különösen 37–39., ill. 49–54. p.

határok lezárását. A kamarák eme érvelését eleinte maguk a városok is támogatták, hiszen árumegállító joguk birtokában a Lengyelország felől beáramló kereskedőknek kötelességük volt az ilyen privilégiumokkal rendelkező városokban beszerezniük a jó minőségű hegyaljai bort. A városok kereskedői tehát ily módon az igen kényelmes közvetítő kereskedelmet űzhették. Hegyalján beszerezték a megfelelő mennyiségű bort, majd saját városuk országos vásárán értékesítették a bel- és külkereskedelmi vám, valamint a hosszú utazás fáradalmainak megtakarításával.⁸⁶ Miután azonban a szabad királyi városok privilégiumait a lengyel kereskedők a XVI–XVII. században egyre kevésbé vették figyelembe, és a városok megkerülésével egyenesen a Hegyalján szőlőbirtokkal rendelkező nemesektől vásárolták fel a bort, a városszövetség mind inkább tiltakozott a kamara e gazdaságpolitikai lépése ellen.

Ennek hátterében a védelmi rendszer fenntartásában mutatkozó problémák álltak. A XVII. században a bécsi udvar nyugat-európai lekötöttsége miatt a magyarországi bevételek szerepe jelentősen megnőtt. (Láthattuk: a városok adója éppen ebben az időszakban emelkedett meg.) Láthattuk, hogy a kamarai bevételek közül a legnagyobb és legmegbízhatóbb a külkereskedelmi forgalom után szedett harmincad volt. Ennek emelése érdekében a század első felére szinte minden város elvesztette harmincadmentességét, melyet a XVI. század folyamán szinte mindvégig megtartottak. A pénzügyben szenvedő védelmi rendszer fenntartására 1635-től az ún. félharmincadot is fizetni kellett, mely alól szinte senki sem kapott mentességet. Ezen felül a felső-magyarországi borkereskedelemben olyan rendszabályokat vezettek be, amelyek a harmincadbevételeket tovább növelték, de a magyarországi kereskedők szerepét szinte a nullára csökkentették. A kamara intézkedései szerint ugyanis a magyarországi kereskedőknek megtiltották a bor kivitelét, a lengyelországiaknak ellenben (a vám tisztas megfizetése fejében) szabad kereskedést engedélyeztek. Ezzel a városok árumegállító joga szinte feleslegessé vált, mivel a lengyel kereskedők kamarai engedélyekkel kereskedhettek.

A hagyományosnak tekinthető lengyelországi konkurencia mellett a városi kereskedőknek a külkereskedelem terén a nagybirtokos nemesség személyében újabb versenytársai akadtak. Miután a XVI., de főként XVII. században a pénzügyigazgatási szervek a főnemesi réteg kölcsöneire, jelentős hadiszállításaiukra és magánkatonaságuk megnövelt létszámára jóval nagyobb mértékben voltak rászorulva, ezért azok gazdasági érdekei még inkább meghatározták a rendi országgyűlések politikai viszonyait. A korszak új gondolkodású nemessége a XVI. századtól kezdve mind jobban részt vett az akkor még virágzó külkereskedelemben leginkább al-

lódiumaikon termelt, valamint jobbágyaiktól adóban beszedett terményeikkel. Emellett számos olyan esetre figyelhetünk fel, amikor a regionálisan és országosan egyaránt jelentős politikai befolyással rendelkező nagybirtokos nemesség minden olyan alkalmat megragadott, hogy jó üzleti érzékkel rendelkező alkalmazottaik útján a magyarországi állatkereskedelemből mind nagyobb hasznot húzzanak.

Elemi érdekük volt tehát, hogy a városok kereskedő polgárainak konkurenciáját a lehető legjobban félretolják, a városok kereskedelmi privilégiumait pedig az országgyűléseken lecsökkentsék. Ez a városokra nézve igen kedvezőtlen tendencia — mint azt láthattuk — szerencsétlen módon egybeesett a bécsi udvar főként a XVII. században követett magyarországi gazdaságpolitikájával, amely során kamarai bevételeik növelése érdekében igyekeztek a külkereskedelem terén minden lehetséges kedvezményt eltörölni. Történt ez annak ellenére, hogy a városok külkereskedelemmel kapcsolatos, belső ellentétéktől egyáltalán nem mentes, tevékenysége egységesnek tekinthető. A városok külkereskedelmi előjogaik, vámmentességük, piaci pozícióik megtartása érdekében összehangoltan léptek fel, és ennek köszönhetően a XVI. században jelentős sikereket értek el.

Magyarország esetében azonban a határlezáró tilalmakat nem kizárólag a főként határvédelemre fordított bevételek növelése okozta. A Magyarországon állomásozó katonaság ellátását legalább olyan nagy mértékben figyelembe vették a kamara tisztviselői, mint az uralkodói jövedelmek gyarapításának célját. A déli határvidéken már 1534-ből találunk adatokat arra, hogy a horvát és vend várak ellátása miatt megtiltották a gabona kivitelét.⁸⁷ Rossz termésű esztendőkből, amikor Felső-Magyarország területén nem termett elegendő szőlő, a katonaság ellátását is figyelembe kellett venni, amellyel más, állandó hadakozásra nem kényszerített országokban nem kellett számolni. Ilyen esztendő volt az 1568-as, amikor a felső-magyarországi birtokokon a szőlőtermés többsége elfagyott, és a kamara udvarbíráinak jelentései már augusztusban egyre-másra futottak be Kassára arról, hogy nem lesz annyi bor, amennyi a végvárak őrségének elegendő lenne. A misztótfalusiak ugyanekkor arról írtak, hogy „*az Uristen mindenestől fogván [...] annyra el wötte az hideg miatt hogy mind ennye helyen sem talalnanak [szőlőt] ugyan meriük azt mondany hogy ha egy aranyat adnanak egy gerezd zölöyrt sem talalnanak*”.⁸⁸ A szendrői provizor októberben már szinte teljesen kifogyott a borból, és a német

87 Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, Deželni Stanovi za Krajevsko, Registratura I. Fasc. 8. No. 1. 1534. február 3.

88 MOL E 254 Rcpr., inst. ct supp. 1568. május No. 29. Misztótfalu, 1568. május 1. A kamarai udvarbírák jelentései: 1568. augusztus No. 31. Szendrő, 1568. augusztus 21., No. 21. Szendrő, 1568. augusztus 30.

katonáknak már nem tudott mit kimérni a vár kocsmájában, így sem ellátásukról nem tudott gondoskodni, sem elegendő jövedelemre nem tudott szert tenni. A következő hónapban már szinte teljes káoszról értesülhetünk, mivel akinek volt valamennyi bora, azt igyekezett a saját hasznára kimérteni. A környéken máshol is hasonlóan szűkölködhettek, mivel a nagybirtokos nemesek igyekeztek minden fellelhető bort a maguk részére lefoglalni. A Hegyalján birtokokkal rendelkező Perényi család tagjai már Miskolcra szereztek be a bort, ahol azt saját részükre erőszakkal lefoglaltatták.⁸⁹ A végvárok ellátását ebben az évben királyi parancsra bor helyett sörrel próbálták megoldani.⁹⁰ A várak ellátásának nehézségei a következő években sem enyhültek, hiszen sem Sárospatak, Szatmár, de még Tokaj környékén sem termelt annyi bor, hogy a hadsereg részére elegendő lett volna.⁹¹

A borkereskedelem megakasztása azonban kétélű fegyvernek bizonyult, és a Szepesi Kamara gyakorta került megoldhatatlan helyzetekbe, hiszen amit a borexport tiltásával nyerhettek (vagyis a hadsereg számára elegendő élelmiszer biztosítását), a kamara jövedelmeinek szinte nullára csökkenésével elveszthették azt a pénzbevételt, amiből a környéken maradt (s tegyük hozzá jóval magasabb áron eladható) bormennyiséget felvásárolhatták volna.⁹² Másrészt miután a tiltás és a hiány csak a keresletet, illetve a bor árát fokozta, a kereskedők — kihasználva a megnövekedett keresletet — nagyobb kedvvel használták a Kárpátokon át vezető, a kamara által nem engedélyezett árutakat, ahol a vám kifizetését mellőzve bonyolították le a forgalmat. Ekkora volumenű csempésztést a harmincadhivatalok nem voltak képesek ellenőrizni. Az összes titkos út figyelésére nem volt elegendő emberük, többet felfogadni pedig értelmetlen lett volna, hiszen így ez oly nagy kiadásokkal járt volna, hogy az meghaladta volna a beszédhető jövedelem nagyságát.

89 MOL E 254 Min. 1568. október No. 7. Szendrő, 1568. október 12., 1568. november No. 14. Szendrő, 1568. november 8., No. 15. Szendrő, 1568. november 7.

90 I. Miksa már augusztusban elrendelte megfelelő mennyiségű sör főzését, mivel az összes bor elfogyott. MOL E 249 1568. augusztus No. 258. Bécs, 1568. augusztus 11.

91 MOL E 254 Repr., inst. et supp. 1569. március No. 5. Sárospatak, 1569. március 24., 1569. július No. 32. Tokaj, 1569. július 3., No. 5. Tokaj, 1569. július 18., 1569. október No. 25. Tokaj, 1569. október 2., 1569. november No. 30. Szatmár, november 10., 1570. október No. 1. Tokaj, 1570. október 22., 1571. március No. 1. Szatmár, 1571. március 24.; MOE 9. köt. 538. (1601. Pozsony.)

92 1574-ben a kamara jelentése szerint az udvarbíráknak nem volt pénzük arra, hogy elegendő élelmiszert vásároljanak. Ennek az az oka, hogy a harmincadok jövedelmei teljesen lecsökkentek, s mivel ezek a jövedelmek nem állnak a rendelkezésükre a kamara óriási károkat szenvedett. Véleményük szerint a két rossz közül (borhiány, vagy a harmincad kiesése) a kevésbé rosszat kellene választani, és javasolják, hogy inkább a bor kivitelét engedélyezzék. MOL E 244 Min. 391. köt. fol. 3. Kassa, 1574. október 10.

Éppen ezért a kamara tisztviselői a tiltást általában értelmetlennek találták, és inkább a vámtételek megemelését javasolták az uralkodónak. 1578-ban például a Szepesi Kamara javaslata szerint az addig hordónként egy forintnyi harmincad helyett a bor után négyszeres vámot kellett volna fizetniük a kereskedőknek.⁹³

Az export tiltása nemcsak a bor, hanem minden élelmiszer, valamint hadiárúnak számított termék esetében érvényes volt, de a felső-magyarországi városszövetség, és főként Kassa kereskedelmi érdekeit mégis elsősorban a bor kivitele sértette. A XVI. században vannak arra adatok, hogy a rézkereskedelemben érdekelt Lőcse felhívására a városszövetség tiltakozott a réz kivitelének korlátozása, majd megszüntetése ellen. Eleinte a lőcsei tanács ez irányú törekvéseit a többi város szintén támogatta.⁹⁴ A szepességi rézkereskedelem visszaesésével azonban ezt követően egyértelműen a bor kivitele került a városszövetség gyűlésein részt vevő követek elé. A követek a borexport tiltását egyértelműen támadták, és közösen próbáltak bizonyos engedményeket elérni a Szepesi Kamaránál. Komoróczy György adatgazdag és a lengyelországi borkereskedelem működése és fontosabb jellemzői kapcsán mind máig elengedhetetlen munkájában az 1566-ban Lazarus von Schwendi főkapitány által elrendelt kiviteli tilalmat említi a magyarországiak közül elsőként.⁹⁵ A városszövetség már 1561-ben összehívott egy gyűlést, ahol a küldöttek a felső-magyarországi borexport teljes megszüntetése ellen teendő lépésekről tárgyaltak, és követtség küldését indítványozták az uralkodóhoz.⁹⁶ A felső-magyarországi főkapitány által öt évvel később javasolt kiviteli tilalom ellen a városok hasonló eréllyel léptek fel a többi renddel egyetemben. Annak ellenére, hogy az uralkodó a Szepesi Kamara információi, és a Schwendivel folytatott megbeszélés alapján a következő év szeptemberében a bor mennyiségét még elegendőnek ítélte, kiszállítását mégis a harmincad megfizetéséhez kötötte. A két héttel később kiadott rendeletben pedig arra szólították fel a kamarát, hogy minél több bort vásároljanak fel, és a hadsereg számára elraktározott boron túli mennyiséget részben Lengyelországban értékesítsék, részben pedig kocsmáikban árusítsák ki.⁹⁷

93 MOL E 244 Min. 391. köt. fol. 334. Kassa, 1578. november 4. Vö. még uott 393. köt. fol. 66. Kassa, 1589. november 3.

94 AMK H I. 2528/132. Eperjes, 1564. július 21.

95 Komoróczy, Borkivitelünk. 53. p.

96 AMK H I. 2301/33. Eperjes, 1561. január 26.

97 Az 1565. évi terméstről: *Takáts Sándor*: A felsőmagyarországi bortermés 1565-ben. In: Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (= MGSz) 10. (1903) 44-45. A borkivitel megtiltásáról a felső-magyarországi városszövetségnek szóló rendelet: AMK H II. 1566. Bécs, 1566. december 17. Az országgyűlési felterjesztésről: MOE 5. köt. 89., 124.; Komoróczy, Borkivitelünk 53. p. Az uralkodó és Schwendi között folyó tárgyalásról: MOL MKL MKA Missiles E 204 (= E

Az 1560-as évek második felében a Habsburgok és az ekkor megszülető önálló erdélyi állam közötti hadjáratok miatt a határzárak „intézménye” a következő évtizedekben is fennmaradt. Ám az állandó hadjáratok és a megnövelt létszámú katonaság igényei, továbbá a gyakori rossz termések miatt a kamara javaslatára az uralkodó, illetve néha közvetlenül a főkapitány is igen gyakran tiltotta meg a bor kivi- telét.⁹⁸ A Lengyelország felé irányuló export megtiltása viszont értékesítési lehetőségeit jelentősen javította azoknak, akik abban valamilyen módon részt tudtak venni. A tilalommal ugyanis egyrészt a kereskedők konkurenciája lecsökkent — a városok többsége bizonyos számú borra tudott kiviteli engedélyt kapni —, másrészt a bor ára is növekedett.⁹⁹ Krakkóban, amely a hegyaljai bor legfontosabb piacának számított, 1571-ben a bor ára az azt megelőző, illetve az azt követő évekhez viszonyítva megnőtt.¹⁰⁰ Ezek a tényezők is hozzájárultak ahhoz, hogy a borkereskedelemben érdekelt kereskedők közötti konkurenciaharc kiéleződjön, mivel „minél nagyobb a tilalom, annál nagyobb a haszon reménye, melyet a kényelem és az életveszedelem sem tud legyőzni”.¹⁰¹

204 Miss.) I. Miksa – Schwendi, Lazarus von, Prága, 1567. március 27. Az 1567. évi engedélyekről: MOL E 249 Ben. man. 1567. szeptember No. 19. Bécs, szeptember 13., 1567. október No. 1. Bécs, 1567. október 7.

98 1550-ben Thorda Zsigmond a felső-magyarországi jövedelmek igazgatója javasolta az uralkodónak, hogy — elsősorban a vámjövedelmek növelése miatt — tiltsa meg a magyaroknak a bor exportját. *Komoróczy*, Borkivitelünk 44–47. p. Ugyanczt indítványozta a kamara 1571-ben is, amivel elsősorban a vámbevételeket akarták megnövelni. ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Allgemaine Akten Fasc. 97. 1571. január–december fol. 46. További tilalmakra ld.: AMK Schw. No. 2936. Kassa, 1569. január 14., MOL E 244 Min. 390. köt. fol. 43., 83., 114–115., ill. a kassai követek jelentésében is állandóan a borkivitel megtiltása miatt panaszkodtak. *Németh István [II.]*: A kassai követek jelentése az 1572. évi február–áprilisi országgyűlésről. In: Fons I. (1994) 31–51., 150–178. p. itt 42–44., 156., 160. p.

99 Ezt ismerték fel a városok is, amikor felterjesztésükben — a borkivitel tilalma mellett — leginkább azt sérelmezték, hogy az uralkodó túl sok kiviteli engedélyt ad ki „sok külföldinek és más országlakóknak” („plurimis extraneis et etiam Regnicolis”). *H. Németh*, Városok és nagybirtokosok 37. p.

100 A krakkói borárakról sajnos csak összesített, a magyar borokat nem kiemelő adatokkal rendelkezünk. Még is mivel a magyar borok fontossága a krakkói borpiacon a XVI–XVII. században meghatározó volt, ezért a borárak ingadozásának fő vonalát meg tudjuk állapítani. 1570-ben a borok átlagára czüstgrammban kifejezve 12,07 gr volt, 1571-ben azonban már 12,88 gr. 1572-ben ismét egy viszonylagos visszaesés figyelhető meg: 12,35 gr lett. *Pelc, Janusz*: Ceny w Krakówie w latach 1369–1600. Lwów, 1935. (Badania z dziejów społecznych i gospodarczych 14.) 40. p.

101 „Quo major prohibitio, eo majoris lucris spes, quam cum periculo vitae etiam tentat proprii commodi studium.” *Berzevicy Gergely*: De commercio et industria Hungariae. Leutschoviae, 1797. 160. p.

Miután a városok legfontosabb külkereskedelmi cikke a bor volt, érthető ha az ezt követő években igen élénken reagáltak minden olyan eseményre, amely ezen a téren gazdasági pozícióikat bármilyen módon érinthette.¹⁰² A határlezárások, valamint a bor kivitelének tilalma olyan durva beavatkozás volt a városok kereskedelmébe, hogy a városszövetség összehívott gyűléseit követően költségeket nem kímélve lépett közbe Kassán a főkapitánynál, és a kamara tanácsosainál, illetve küldött követeket Bécsbe, vagy mozgósította ottani hírcsatornáit.¹⁰³ 1575-ben az uralkodó parancslevelének kézhez vételét követő napokban azonnal gyűlést hívtak össze a városok Kassán, ahol január 20-án úgy határoztak, hogy ügyükben Rueber főkapitányhoz és a kamarához fordulnak. Mindkét helyen közösen azt javasolták, hogy lemondva féltett harmincadmentességükről, inkább kifizetik az ilyenkor szokásos vámokat, csak ne veszítsék el kiviteli lehetőségeiket.¹⁰⁴ A városok korábbi tapasztalataikat felhasználva kértek engedélyeket, de ekkor is csak korlátozott mennyiségű bor kivitelére kaptak engedélyt. 1571-ben elsősorban a hadiszállítások terén szerzett korábbi érdemeikre való tekintettel a kamara 100–100 hordó kivitelét engedélyezte a városoknak. Ez ugyan töredéke volt a városok borkereskedelemben értékesített mennyiségéhez (ez évente 2500–3000 hordó bor volt),¹⁰⁵

102 *Fügedi Erik*: Magyarország külkereskedelme a XVI. század elején. In: AgTSz 11. (1969) 1–19. p.; *Geccsényi Lajos*: Városi és polgári szőlőbirtokok és borkereskedelem a Hegyalján a XV–XVI. század fordulóján. In: AgTSz 14. (1972) 340–352. p.; *Granasztói György*: A kassai kereskedelem a 16. században. In: Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 6.) (A továbbiakban: *Granasztói*, Kassai kereskedelem.) 63–82. p.

103 Csak néhány példát felsorolva: AMK H I. 3411/69. Lőcsc, 1577. január 28., H II. Kassa, 1577. január 1., MOL E 244 Min. 391. köt. fol. 434. Kassa, 1580. február 13., AMK Supplementum H. Mestské knihy a registre, Knihy mestskej administrativy, Formulac iuramenti pro officialibus et regulac pro senatoribus (= for.) 4. fol. 273–279. Kassa, 1589., MOL E 249 Ben. man. 1590. No. 9., AMK H I. 4236/32. Bártfa, 1590. január 8., Supplementum H. Mestské knihy a registre, Knihy mestskej administrativy, Malá mestská kniha (Liber civitatis minor) (H III/2. mac.) 28. fol. 100–101. 1585. november 14., mac. 30. fol. 199. 1589. december 1., mac. 34. fol. 74. 1590. június 7.

104 AMK H III/2. mac. 18. fol. 28. Kassa, 1575. január 20., MOL E 244 Min. 391. köt. fol. 3. Kassa, 1575. január 21. Az uralkodó parancslevele és a városszövetség reakciója: MOL E 249 Ben. man. 1574. No. 356. Bécs, 1574. december 14.

105 *Takáts Sándor*: Borkivitelünk Lengyelországba 1637–1641-ig. In: MGSz 5. (1898) 113–116. p.; *Takáts Sándor*: Borkivitelünk Lengyelországba 1610 és 1611-ben. In: MGSz 6. (1899) 86–87. p.; *Fügedi Erik*: Magyarország külkereskedelme a XVI. század elején. In: AgTSz 11. (1969) 1–19. p.; *Granasztói*, Kassai kereskedelem 63–82. p.

de még a városok által tárgyalási alapnak tekinthető 1000 hordóhoz képest is.¹⁰⁶ A kamarával kötött kompromisszumos megoldás lehetővé tette, hogy a városok kereskedői azon kevesek közé kerülhettek, akik a tiltó határozatok ellenére a lengyelországi borpiacon jelen maradhattak. 1588-ban és 1592-ben a felső-magyarországi városok követői ünnepélyesen tiltakoztak az országgyűlésen hozott határozatok ellen.¹⁰⁷ A városok a bécsi udvari szervek, de különösen az Udvari Kamara számukra megbízható hivatalnokait is arra bízatták, hogy kereskedők számára mindenképpen biztosítsák az évi 60–100 hordó kiviteléhez szükséges uralkodói menlevelet.¹⁰⁸ A XVI. század során a felső-magyarországi városszövetségnek ezt az engedélyt mindvégig sikerült megszereznie. 1566 és 1572 között a városok kereskedői érdemeikre való tekintettel félharmincad fizetése mellett kereskedhettek, 1588-tól 1603-ig pedig minden egyes Lengyelországba kiszállított hordó bor után két forint vámot fizettek, ugyanúgy mint a lengyel kereskedők.¹⁰⁹

A városszövetség országgyűlési követének az egyik legfontosabb feladatává tették, hogy minden körülmények között tiltakozzanak az esetleges határlezárások ellen. Ha azonban nem tudták megakadályozni a borkivitel megtiltását, akkor tárgyalásokat kezdtek arról, hogy a városszövetség tagjai számára még a szokásos harmincadnál magasabb vámmal is engedélyezzék, hogy kereskedők elegendő számú bort szállíthassanak ki. Az 1601., 1603., 1606. és 1609. évi országgyűléseken részben a Magyarországon állomásozó nagyszámú katonaság, részben pedig tisztán a harmincadjövedelmek megemlése céljából ismételten megtiltották a bor szabad kereskedelmét.¹¹⁰ A városszövetség követői azonnal tárgyalásokat kezdeményeztek, és már Pozsonyból közösen szövegezték meg kérvényüket, melyben adó- és hadi terheikre hivatkozva kérték a városok kereskedői számára a borexport

106 MOL E 244 Min. 391. köt. fol. 7., 11., 32., ill. MOL E 249 Ben. man. 1571. No. 23. 1571. február 19. 1590-ben a városszövetség követői hasonló mennyiségről kezdtek el tárgyalni a kamarával. MOL E 249 Ben. man. 1589. No. 298., 1590. No. 13., 1594. No. 120-121., 1595. No. 7., 1596. No. 90., 1599. No. 79., MOL E 244 Min. 393. köt. fol. 183. Kassa, 1591. július 19., 394. köt. fol. 96. Kassa, 1599. március 29.

107 AMK Schw. No. 4295., 4297., 4307.

108 Johann Poltz kamarai titkár, akivel a városszövetség hírforrásaként több esetben találkozunk, 1590-ben például megkérdősen hathatósan járt közben, hogy a városok engedélyt nyerjenek el különféle mennyiségű bor kivitelére. AMK H I. 4226/48. Bécs, 1590. január 20., 4226/53. Bécs, 1590. január 29., 4226/111. Bécs, 1590. február 27. Más tisztviselőkre: 3411/67. Bécs, 1577. október 2., 3715/6. Bécs, 1582. március 31., 4718/119. Ebersdorf, 1597. október 10.

109 ÖStA HKA HFU RN 75. 1603. január fol. 25.

110 MOE 10. köt. 208., 231., 284., 293. p. (1603. Pozsony), 12. köt. 752. p. (1606. Pozsony); CJH 1601:17., 1609:43. tc.

engedélyezését.¹¹¹ Az 1601-ben hozott törvénycikk esetében a városok végül nem kaptak mentességet, mivel a háború miatt az uralkodónak minél több pénzre, és jövedelemre volt szüksége. Emellett a Szepesi Kamara tanácsosai igen nehezményezték, hogy a városok harmincadmentesen akarták kivinni a bort. Annak ellenére ugyanis, hogy a harmincad kifizetése fejében korábban rendelkeztek ilyen engedménnyel, a városok kereskedői rendszeresen megtagadták a harmincad kifizetését, sőt a lőcseiek, valamint Anton Roll gölnici és szomolnokai bányabérló nagy mennyiségben csempészték ki az országból engedély nélkül ezüstöt és rezet, aminek kivitelét a törvények már évek óta tiltották.¹¹²

1609-ben a városok országgyűlési követei számára — miután az uralkodói előterjesztésben felmerült a borkivitel tilalmának eszméje — a városok szenátusai nyomban utasítást küldtek, melyben felszólították őket, hogy tiltakozzanak a kiviteli tilalom ellen. Mivel „*az szabad varasokban csak az egi kis szabadsaghoz keszek szaparadnak, ha ez szabadsagtol megh fosztatnak az polgari tarsasaghis megh fogiatkozik es minden fele privati et publici proventusok megh fogiatkoznak es igi [...] pusztulasa kovetkizik az varosnak holot mint jovevinibol alnak az varasok.*”¹¹³ A városok követei valóban minden lehetségest megtettek, hogy ezt elkerüljék. A bécsi udvarban jelentős befolyással rendelkező Thurzó Györgyhez (akit ezen az országgyűlésen választottak nádorrá), és Dóczy András későbbi felső-magyarországi főkapitányhoz fordultak támogatásért. A két nagyúr ekkor a kért segítséget megadta, de mégis csak annyit tudtak javasolni, hogy ez ügyben a követek az uralkodóhoz forduljanak. További támogatókra azonban nem leltek, mivel annak ellenére, hogy az urak szállásait sorra járták, azok nem támogatták őket. Később beadott kérelmük ügyében pedig már előre jelezték a városoknak, hogy nem sok jót várhatnak, mivel „*az urak és orzagh keözul seök gonoz akaroink vadnak.*”¹¹⁴ A nádorrá választott Thurzó új tisztségében már nem volt oly kedvező véleménnyel a városok kérését illetően. Nemhogy nem támogatta a városokat, de (noha a többi nemesi küldött beleegyezett ebbe) azt sem engedte, hogy az alsó ház közösen benyújtott panaszai között szerepeljen a városszövetségnek a borkivittel kapcsolatban benyújtott javaslata. A követek ennek ellenére mindent megtettek: „*az mi tehetsegünk szerint, az orzagh elot protestaltunk contradicaltunk, de semmi szonknak*

111 AMK Schw. No. 5012.

112 ÖStA HKA HFU RN 75. 1603. január fol. 215–217., február fol. 1–2., MOL E 244 Min. 394. köt. 254., 307., 382. p.

113 AMK H II. Kassa, 1609. december 9., H I. 5323/13. Kassa, 1609. december 11.

114 AMK H I. 5323/21. Pozsony, 1609. november 27., 5323/10. Pozsony, 1609. december 2., 5323/2. Pozsony, 1609. december 12.

semmi kialtasunk es keönieorgesunknek helie nem volt mert miniaian az egy Palatinusra nezenek ebben, az meli Palatinussal ez elottis eginehaniszor szolván, azt mondotta hogj ez vgian eö felsege akarattia, [...] mert ezekkel immar az Magiaroktul mi semmi iot nem varhatunk, mit adgion az Úr Isten mi azt nem tudhattiuk, mert remensegunk ez dologh felol hogj masra vihessuk igeön kiczin vagion..."¹¹⁵ Thurzó és a nemesi rend reakciója szinte természetesnek tekinthető, hiszen éppen az ő érdekük volt, hogy ne a magyar (általában városi) borkereskedők szállítsák ki Hegyaljáról, hanem a lengyelek jöjjenek a szőlőbirtokosok kúriájára. A kamara által elrendelt határzárát használta ki a XVII. század harmincas éveiben Csáky István is, aki frissen megszerzett hegyaljai birtokainak termését árusította ki a Magyarországra érkező lengyel kereskedőknek. Ő maga azonban a lengyel kereskedők csábításán és ellátásán túl mást nem szervezett meg, nem épített ki a Nádasdiakhoz, vagy a Zrínyiekhez hasonló kereskedelmi hálózatot.¹¹⁶

A XVII. században a határlezárások gyakorlata nem szűnt meg, sőt, a harmincadjövedelmek növelése miatt általánosan kezdték el használni, és a kamara tisztviselői előszeretettel ajánlották az uralkodónak, mint a jövedelmek gyarapításának biztos eszközét. A század elején, amikor a bécsi udvar elsősorban a magyarországi pénzforrásokat kihasználva tervezte a védelmi rendszert fenntartani, a harmincadkiváltásokat igyekeztek megszüntetni, és mind a városi kereskedőktől, mind pedig a nemesi termelőktől beszedni a külkereskedelmi vámot.¹¹⁷ A század közepén szintúgy a már nem oly virágzó külkereskedelem jövedelmeiből próbálták az ország védelmének fenntarthatóságát megoldani. 1635-ben a védelmi rendszer fenntartására újabb külkereskedelmi vámot vezettek be, amely a rendes harmincad fele volt, és fizetése alól senki sem volt mentes. A kamara prominens képviselője, Rauch Dániel főharmincados minden esetben támogatta a határlezárások gyakorlatát.¹¹⁸ Ennek hatásai a felső-magyarországi városokat főként a lengyel kereskedőkkel vívott konkurenciaharc területén érte kedvezőtlenül. A határlezárások kapcsán a felszabadító háborúk idején találkozunk újra azzal az érveléssel, amely a hadsereg ellátási szempontjait tartotta elsősorban szem előtt. 1685-ben az Udvari Kamara leiratában arra intette a Szepesi Kamarát, hogy a török ellen vonuló felső-magyarországi császári haderő számára mindenképpen biztosítson elegendő

115 AMK H I. 5328/7. Pozsony, 1609. december 27.

116 Kiss István, N.: Nagybirtokok árutermelése és külkereskedelme a XVII. századi Magyarországon. In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 4. (1968) 135–156. 144–156. p.; N. Kiss: Die Rolle der Magnaten. 451–482. p.

117 ÖStA HKA HFU RN 107. 1615. március fol. 534–540., 659–666.

118 MOL E 204 Miss. Nyék, 1646. szeptember 17., Nyék, 1652. július 11., Nyék, 1660. augusztus 17.

élelmet, ha kell zárassa le a határokat, és akár Lengyelországból is szerezzen be annyi gabonát, amennyit elegendőnek ítél.¹¹⁹

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy a kora újkori magyarországi városfejlődés gazdasági szempontjai tekintetében az állandó hadiállapot igen kedvezőtlenül érintette a városok polgárságát. Kereskedelmi tevékenységüket (főként a legnagyobb haszonnal kecsegtető borkereskedelmet) ugyanis a háború okozta ellátási problémák nagy mértékben befolyásolták. A szabad felvásárlást a katonaság helyi igényeire lekötött dézsmák mind nagyobb arányú kamarai bérlete akadályozta. A kivített befolyásoló tényezőket a mind megterhelőbb katonai kiadások szintén döntően meghatározták. Az állandó pénzhányban szenvedő kamara jövedelmeinek megnövelése miatt igen gyakran fordult a határlezárások gyakorlatához, amely útján a védelmi rendszerre fordítható külkereskedelmi vámok nagysága gyarapodhatott. Az igazán válságos évek azok voltak, amikor közvetlenül a Felső-Magyarországon állomásozó katonaság ellátási igényeit a rossz termés nem tudta kielégíteni. Ekkor a több tízezer katona élelmezését kellett hasonló eszközökkel fenntartani. Ezek a tényezők járulnak ahhoz, hogy a XVI–XVII. századot illetően a kamara hadigazdálkodásáról beszélhetünk, mivel akkor mindent az ország védelmét ellátó hadseregszükségletei határoztak meg, a pénzügyigazgatás mindent ennek rendelt alá.

Miután a magyarországi céhszövetségekről, a kora újkori belkereskedelem részleteiről a várospolitikánál is kevesebb ismeretekkel rendelkezünk ezért az általánosítás ez esetben igen nehéz, akár felelőtlenségnek is tekinthető. Tanulmányunkban így csak a felső-magyarországi városszövetség céh ügyekkel kapcsolatos tevékenységével kapcsolatban nyilatkozhatunk. A felső-magyarországi városszövetség tagjainak belkereskedelmi pozícióinak védelme szintén a városszövetségre hárult. A városszövetségben vezető helyet elfoglaló Kassa érdekei itt érvényesültek a legnyilvánvalóbban. A városok gazdasági érdekeinek érvényesítésére a XV–XVI. században létrejövő céhszövetség szolgált. A XVII. század első feléig a céhszövetségen belül kialakult az a rangsor, amely a szövetség fennállásáig megmaradt. A céhszövetség politikáját ekkorra Kassa irányította, a városszövetség gazdaságpolitikáján belül a kassai polgárok érdekei domináltak. A XVI–XVII. század fordulójára a városszövetség tagjainak, valamint a korábban Lőcséhez tartozó szepességi városok céhei csatlakoztak (kénytelen-kelletlen) a kassai főcéhhez. A városszövetség tagjainak nyomására ekkoriban alakult ki az a gyakorlat, hogy a főcéhbe kényszerített mezővárosi céheket elsősorban a városszövetség céhszövetségébe vették fel. Noha a céhszövetségen belül is Kassa fölénye nyilvánult

119 MOL E 249 Bcn. man. 1685. No. 20. Bécs, 1685. november 16.

meg, de a városok így jóval nagyobb befolyást kaptak, mint korábban. A XVII. század első negyedétől kezdve egyre inkább olyan jelenségekre figyelhetünk fel, amelyek egyértelműen arra utalnak, hogy a városszövetség a piackörzetéhez tartozó mezővárosok feletti irányítást igyekeztek még szorosabbá tenni. A felső-magyarországi városok a céhszövetségbe kényszerítették ezeket a mezővárosokat, oly módon, hogy csak abban az esetben engedték a mezővárosok mestereit a városi piacokra, illetve akkor ismerték el a mezővárosi mestereknél tanult legények idejét, ha ezek a mezővárosok elismerik maguk felett a céhszövetség fennhatóságát.¹²⁰ A városok számára ez számos előnnyel járt: a városszövetség mesterei a mezővárosokban kedvező piaci lehetőségekhez jutottak, a mezővárosok mesterei viszony erős ellenőrzés alatt álltak. A felső-magyarországi városszövetség regionális politikájának a városszövetség közös törvénykönyvének elterjedésében is jól megmutatkozik. A városok által 1649-ben összeállított jogi gyűjteményt a térség mezővárosai közel egy évtized alatt sorra átvették, saját jogrendjükben pedig következetesen alkalmazták.¹²¹

A központi szervek és a szabad királyi városok viszonya időben meglehetősen eltérő volt. A tizenöt éves háború időszakáig a városok és a kamarai szervek közti viszony meglehetősen jónak tekinthető. A városok politikai képviselőit e korszakban — annak ellenére, hogy a királyi városhálózat tagjai mind jobban arra kényszerültek, hogy érdekeik védelmében összehangoltan védekezzenek — Magyarországon még mindig a városszövetségek látták el. Az ország összes szabad királyi városa valamelyik csoportosulásnak volt a tagja. A városszövetségek a közös gyűléseiken hozott határozatok alapján (a németországi és ausztriai városszövetséghez hasonlóan) léptek fel politikai érdekeik kapcsán. A városszövetségek fellépésének másik legfontosabb területe az országgyűlések voltak, ahol a királyi

120 Németh István, H.: A szabad királyi városok mezővárosi politikája a XVII. században. In: A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára. Szerk.: Bódy Zsombor–Mátay Mónika–Tóth Árpád. Bp., 2000. 229–243. p.

121 A városok különleges bíróságáról: Németh István [H.]: Adalékok a felső-magyarországi városszövetség különleges bírói fórumának történetéhez. Johann Stöckel kisszebeni bíró sikkasztási ügye. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Bp., 1998. Szerk.: Tusor Péter. 379–387. p. A törvénykönyv szövegvariánsai és nyomtatott változata: Sárospataki Református Könyvtár, Kézirattár No. 75., RMK II. No. 2057., Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár Tanácsai anyag, Gönc mezőváros protokolluma, 1658–1817. A törvénykönyvről: Wenzel Gusztáv: Magyarország városai és városjogai a múltban és jelenben. Bp., 1877. (Értekezések a történettudomány köréből VI/9.) A törvénykönyvek elterjedéséről a Hegyalján: Németh Gábor: Mezővárosi önkormányzat és társadalmi meghatározói a XVI–XVII. századi Abaúj és Zemplén megyében. A szőlőművelő mezővárosok társadalmának és önkormányzatának összefüggései. In: AgTSz 30. (1988) 306–338., 307. p.

városhálózat (azaz a szabad királyi városok) tagjainak követői egymással összehangoltan léptek fel közös érdekeik védelmében. A XVII. századtól kezdve figyelhetünk fel arra, hogy a városok a diétákra oly módon is felkészültek, hogy a tárgyalásokat megelőzően a mindannyiukat érintő ügyekben a városszövetségek léptek egymással kapcsolatba és egyeztették álláspontjukat.¹²²

E városszövetségek a XVI. század folyamán hatékonyan működtek együtt a kamarákkal, a polgáraik által nyújtott állandó kölcsönök a kamarák visszatérő pénzügyi problémáit oldották meg. Ennek fejében a helyi pénzügyi szervek a városok kérelmeit általában kedvezően bírálták el, ami egyértelmű előfeltétele volt annak, hogy a bécsi Udvari Kamara és az uralkodó a városok előterjesztéseit megfelelő módon ítéljék meg. A XVII. század elejétől a század közepéig e viszonyban fordulat következett be. A várospolitikában, elsősorban a hosszú háború következtében előálló állami fizetésektelenség, valamint a magyarországi hadszíntértől való elfordulás miatt a bécsi udvar pénzügyi szervei részéről is felmerültek olyan igények, amelyek arra irányultak, hogy a városokat közvetlenebbül, abszolutista módon irányíthassák. Éppen emiatt merült fel a II. Mátyást körülvevő pénzügyi szakértők részéről a XVII. század elején az igény, hogy a városok adózásának hatékonyabbá tétele végett a szabad királyi városokat felmérje. Két olyan felmérést ismerünk, amely erre irányult: 1603-ban és 1613-ban küldtek ki biztosokat a királyi városhálózat összes városába. A biztosok elsősorban valóban a városok jövedelmeit és a védelmi rendszerben való részvételüket mérték fel, de megjelentek az abszolutista várospolitikai olyan elemei is, mint a városi tanács összetételének ellenőrzése, a városi bevételek kamarai felülvizsgálata.¹²³

A II. Mátyás uralkodásakor megjelenő igények azonban csak jóval később, az 1670-et követő intézkedésekben valósultak meg. Feltehetően a két felmérés is azt a korábban kialakulhatott képet erősítette meg az uralkodóban, amely már a XVI.

122 Az együttműködés a növekedő adóterhek következtében alakult ki. (pl. AMK H III/2. mac. 50. fol. 24. 1610. április 24., fol. 143. 1610. december 1., Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltár, Sopron város Lad. XLV et UU Fasc. 1711. No. 617. Pozsony, 1611. április 28.) A XVII. század második felére ez igen szorossá vált. Az 1703. évi cseményekkel kapcsolatban pl. ld.: AMK Schw. No. 12398. Kiszceben, 1703. március 24.

123 Az 1603. évi vizsgálatról: ÖStA HKA HFU RN 79. 1603. július fol. 354–355., RN 80. 1603. szeptember fol. 225–227. Bécs, 1603. június 14., ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Österreich, Protokolle (= HKA HFÖ Prot.) Bd. 550. fol. 154. 1603. június No. 11., fol. 158. No. 14., fol. 194. 1603. július No. 27., „Instructio dominis commissariis ad liberas civitates expeditis data.” ÖStA HKA HFU RN 82. 1604. január fol. 173–176., ÖStA HKA HFÖ Prot. Bd. 571. fol. 56. Az 1613. évi vizsgálatról *Felhő Ibolya*: A szabad királyi városok és a magyar kamara a XVII. században. In: LK 24. (1946) 209–267. p. (a továbbiakban: *Felhő*, A szabad királyi városok.)

században is egyértelmű volt: a magyarországi városhálózat túl gyenge ahhoz, hogy a királyi hatalom megfelelő módon támaszkodhasson rá. Éppen ezért a nyugat-európai nagyhatalmakkal elfoglalt bécsi udvar a magyarországi hadszínteret, s vele együtt a városokat is szinte magára hagyta. Pontosabban a védelmi rendszer fenntartásában jelentős szerepet vállaló nagybirtokos-nemesi rendre bízta. Nem véletlen, hogy a városok ellen hozott törvények ebben az időszakban születtek. A törvényekben a nemesség és a vármegye mind nagyobb tért hódított meg a városi életből. Egyetlen kivételnek tekinthetők az alsó-magyarországi bányavárosok. Esetükben, pénzügyi fontosságuknál fogva, a bécsi udvar abszolutista jellegű kormányzása volt a jellemző.¹²⁴ Épp úgy, mint a század közepétől az egész királyi városhálózatra. Ebben az időszakban a szabad királyi városok közössége több új taggal bővült, ezzel együtt a kamara beavatkozási kísérletei is megsűrűsödtek. A városok közös politizálása ennél fogva jóval összehangoltabb lett, mint korábban. Az egyre növekvő adók, a katolikus megújulás és a nemesi rendek támadásai ellen általában a magyarországi szabad királyi városok (több kevesebb sikerrel) közösen, összehangoltan védekeztek.

Az I. Lipót nevével fémjelzett abszolutista kísérlet az 1670-es évektől gyorsult fel. A városok testületeit megbízható katolikusokkal (néhol kamarai tisztviselőkkel, vagy nemesekkel) töltötték fel. Az éves tisztújítás a kamarák biztosainak felügyelete alatt ment végbe. A városok eztán kötelesek voltak éves számadásaikat a Magyar Kamarának, a 18. századtól kezdve pedig tanácsülési jegyzőkönyveiket a Helytartótanácsnak beküldeniük.¹²⁵ Középkori kiváltságaikat (árumegállító jog,

¹²⁴ Az udvar törekvéseit jól jellemzi a CJH 1647:83. tc.

¹²⁵ *Felhő*, A szabad királyi városok 248–265. p. ÖStA HKA HFÖ Prot. Bd. 903. 1671. fol. 6. 1671. január 16. „An die hung. Cammer, was gestalten Ihre Kaysl. Hoffkanzley an hern Joaneli abgangen rescripts, wollen, daß in allen kaysl. freyen Stätten, sonderlich aber in denen Hungarischen Pergstetten zue denen Ämbtern zugleich auch die Catholische genohmben werden, und dises möchte aniezo bey der Deputation an die Statt Schembnitz zu observieren sein, Sie Camer aber wolle de modo et personiischer gemüths mainung zu eröffnen.” fol. 16. 1671. január 21., *Hain*, Szepességi krónika. 402. p. A kassai tisztújítás ügyében 1675. december 23-i előterjesztésben a kamara embere elsősorban a tanács és a választott község katolikus többségét hangsúlyozta. MOL E 210 Misc. Civ. 15. t. No. 11. Kassa, 1675. december 23. A tisztújítások folyamatos kamarai ellenőrzéséről: *Hain*, Szepességi krónika. 445., 451., 454., 463. és 480., p. ill. MOL Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztrátúrája, Litterae Camerae Hungaricae A 20. 1696:14., 1699:4., 16., 1701:25–27., 1702:11., 17., 21., 28., 30–32., 1703:7–8., 14., 1704:8., 1706:4., 1707:4., 1708:3., 1709:2–3., 5–8., 11–12., 1710:2., 41., 45. A Helytartótanács szerepére: *Felhő Ibo-lya–Vörös Antal*: A Helytartótanácsi levéltár. Bp., 1961. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 3.) 157–158. p.

harmincadmentesség) pedig éppen ebben az időszakban veszítették el. A korszak egyben a városszövetségek alkonyát is jelentette. Az adott politikai körülmények közepette ugyanis nem tudtak hatékonyan fellépni, a század végére pedig már nem volt mit védeniük. A városszövetségek éppen ezért bomlottak fel ebben az időszakban. Miután a városszövetségek mellett a városok együttes politizálásának ekkorra még nem alakult ki más alternatívája, ezért a szabad királyi városok érdekvédelme jelentősen visszaesett. Ekkor már az állam ellenőrző szerepe teljes mértékben érvényesült, gazdaságpolitikája pedig a korszak ideológusai által kidolgozott rendszeren nyugodott. A várospolitikában tehát éppen úgy végbe ment a korszakváltás folyamata, mint az ország fejlődésében. A városok a török elleni felszabadító háborúk és az ezt követő felkelések után immáron a felvilágosult abszolutizmus irányába elmozduló államban találták magukat, középkori bezárkózásuk végét ért.

KENYERES ISTVÁN

A VÉGVÁRAK ÉS A MEZEI HADAK ÉLELMEZÉSI SZERVEZETE A XVI. SZÁZADBAN

A XVI. század második felében kiépült magyarországi török elleni végvárrendszer szervezetének egyre több aspektusát tárta fel a magyar történettudomány.¹ Ez a megállapítás elsősorban a végvárrendszer katonai igazgatására és finanszírozására vonatkozik. A kutatás fontos területét képezi a végvárak logisztikai hátterének, hadfelszerelésének és élelmezésének vizsgálata, amelynek során igen sok a tisztázatlan kérdés, annak ellenére, hogy viszonylag sok forrás maradt fenn a kérdéskörre vonatkozóan. Végigtekintve a szakirodalom eredményein, megállapíthatjuk, hogy egészen az elmúlt évekig alig látott napvilágot számottevő publikáció tanulmányunk témakörében, és ez vonatkozik a nemzetközi — elsősorban osztrák — (had)történeti irodalomra is.² A magyarországi végvárak élelmezési rendszerét először Szegő Pál vázolta fel,³ majd pedig Ember Győző kormányzattörténeti művében adott áttekintést a végvárak és a mezei hadak élelmezési szervezetéről.⁴ Szegőt követően pedig Perjés Géza alapvető vállalkozása emelhető ki, amely —

1 Jelen tanulmány az OTKA F 029828. ny. sz. támogatásával, illetve a MÖB bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjaim során folytatott kutatásaim alapján készült.

2 *Bog, Ingomar*: Türkenkrieg und Agrarwirtschaft. Einführung in die Probleme der Heeresversorgung und Kriegsfinanzierung vor allem in Österreich unter der Enns und seinem Grenzlandschaften im 16. und 17. Jahrhundert. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Hrsg.: Pickl, Othmar. Graz, 1971. 13–26. p. A szlavóniai (vënd) végvidék ellátására ld. *Valentinitsch, Helfried*, Die windische Grenze und das steirische Proviantwesen vom letzten Viertel des 16. bis zur zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. In: Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives 12. Graz, 1981. 521–532. p. (a továbbiakban: *Valentinitsch*, Die windische Grenze); *Loserth, J.*: Das steiermärkische Proviantwesen am Ende des 16. Jahrhunderts. In: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (= MIÖG) Erg. Bd. 11. (1929) 526–534. p. (a továbbiakban: *Loserth*, Das steiermärkische Proviantwesen).

3 *Szegő Pál*: Végváraink szervezete a török betelepődésétől a tizenötéves háború kezdetéig, 1541–1593. Bp., 1911. 262–277. p.

4 *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. Bp., 1946. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai. III. Hatóság- és hivataltörténet I.) 274–282. p. (a továbbiakban: *Ember*, Az újkori magyar közigazgatás).

főként kiadott források alapján — a XVII. századi viszonyokat tárgyalja és elsősorban a mezei hadakra koncentrál.⁵ Újabbán Pálffy Géza hívta fel a figyelmet a kérdéskör vizsgálatának fontosságára, aki egyúttal a győri végvidék élelemellátását vázolta fel,⁶ míg az elmúlt évben egy külön tanulmánykötet foglalkozott a hazai végvárrendszer ellátásának kérdéseivel.⁷

Az elmúlt időszakban fellendült kutatások elősegítésére igyekszem röviden felvázolni a végvárak katonai élelmezésének igazgatási rendszerét a várak és az uradalmak felett ellenőrzési jogot gyakorló kamarák és hivatalok szerint.⁸

A Magyar és a Szepesi Kamara alá tartozó várak élelmezési szervezete

A várbeli katonaság ellátása a középkorban és a Mohács utáni időszakban is elsősorban az uradalom gazdasági vezetőjére, az udvarbíróra hárult. Az ő feladata volt az uradalom jövedelmeinek beszedése és a vár népeinek a familiárisok, praeben-

5 *Perjés Géza*: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715). Bp., 1963. A korabeli irodalomból Tokaj várának húsellátása kapcsán *N. Kiss István*: Húsfogyasztás (katonai és közfogyasztás) a XVI–XVII. századi Magyarországon. In: *Agrártörténeti Szemle* 15. (1973) 92–114. p. tanulmányát emelhetjük még ki.

6 *Pálffy Géza*: A császárváros védelmében. A győri kapitányság története 1526–1598. Győr, 1999. (a továbbiakban: *Pálffy*, A császárváros védelmében) 196–200. p.

7 *Végvár és ellátás*. Szerk.: *Petercsák Tivadar–Bercez Mátyás*. (Studia Agriensia. 22.) Eger, 2001. (a továbbiakban: *Végvár és ellátás*). Az élelmezéssel és uradalmi gazdálkodással foglalkozó tanulmányok közül ld.: *R. Várkonyi Ágnes*: Ellátás és társadalom. Végvári élelmezés a 16–17. századi Magyarországon. In: *Végvár és ellátás* 9–35. p.; *Uő.*: A várak élelmezéséről a XVI–XVII. században. In: *Emlékkönyv Borosy András nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk.: *Egey Tibor–Horváth M. Ferenc*. Bp., 2002. 35–53. p.; *Borbás Emese*: A szatmári vár 17. század eleji gazdálkodása a provizori missilisek alapján. In: *Végvár és ellátás* 221–235. p. *Sarusi Kiss Béla*: A murányi vár élelemellátása a 16. század második felében. In: *Végvár és ellátás* 237–276. p. (a továbbiakban: *Sarusi Kiss*, A murányi vár); *Kenyeres István*: A várbirtokok szerepe a 16. századi magyarországi végvárrendszer ellátásában. Katonai elkötelezés az egri és a szatmári vár fenntartására. In: *Végvár és ellátás* 31–181. p. (a továbbiakban: *Kenyeres*, A várbirtokok szerepe). Az uradalmak szerepére a végvárrendszerben ld. még: *Kenyeres István*: A végvárak uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a 16. században. In: *Századok* 135. (2001) 1351–1412. p. (a továbbiakban: *Kenyeres*, A végvárak uradalmainak igazgatása).

8 Az elmúlt évek során folytatott más irányú kutatásaim „melléktermékeként” előkerült, a végvárak élelmezési szervezeteire vonatkozó archontológiai adatokat a közeljövőben külön közleményben kívánom közzétenni.

dáriusok és a várórség tagjainak ellátása.⁹ A végvárrendszer kiépültével azonban a várakban állomásozó katonaság létszáma ugrásszerűen megnövekedett és sok idegen etnikumú, spanyol, német, később vallon zsoldos került a magyarországi hadszíntérre. Azon várak esetében, amelyekhez uradalmak tartoztak, az 1540-es évektől kiépülő végvárrendszer idején is az udvarbíró látta el élelemmel a várbeli katonaságot, azonban az olyan várakban, ahol igen nagy létszámú (több száz fős) katonaság állomásozott már szükség volt külön katonai élelmezési szervezetre. Ugyanez vonatkozott azon várakra, vagy erődvárosokra (pl. Győr és Kassa) amelyek nem rendelkeztek uradalommal vagy annak jövedelme elhanyagolható volt.

Már a Mohács és Buda eleste közötti polgárháborús időszakban is több várban megtaláljuk az élésmester tisztségét. Esztergomban és Sárosban 1539-ben működött élésmester, az előbbi helyen *Proviandhandler*, ill. *Proviandverwalter*, az utóbbi helyen *Proviandmeister* megnevezéssel.¹⁰ A végvárak élelmezési igazgatási rendszere azonban csak az 1550-es évektől kezdve kezdett fokozatosan kiépülni. A Magyar és a Szepesi Kamarához tartozó várakba ettől kezdve élésmestereket (*magister annonae*, *magister victualium*, vagy *annonarius*, *Proviandmeister*) vagy élelmezési tiszteket (*Proviandverwalter*) neveztek ki, akiknek fő feladatuk a katonaság élelemmel való közvetlen ellátása volt. Az erre a célra az udvarbírótól kapott élelmiszert az élésmester őrizte az éléstárban és osztotta ki, illetve árusította a katonaságnak. Az árakat a katonaság számára kiadott limitációkban szabták meg, az első ismert *Proviandordnung*-ot 1539-ben adták ki az esztergomi vár katonasága számára.¹¹ A XVI. század második felétől már több ilyen utasítást és árszabást is ismer-

⁹ A végvárak uradalmainak igazgatására (konkrét példákkal) ld.: Kenyeres, A végvárak uradalmainak igazgatása 1359–1388. p. Vö.: Kenyeres István: Kamarai uradalmak igazgatása a XVI. században. (A továbbiakban: Kenyeres, Kamarai uradalmak.) In: XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. Szerk. és a bevezető írtá: Kenyeres István. Bp., 2002. (Fons Könyvek 2.) (a továbbiakban: Kenyeres, Utasítások) 15–90. p.

¹⁰ Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv (= HKA) Gedenkbücher Ungarn (= GBU) Bd. 383. fol. 141., 152–153.

¹¹ I. Ferdinánd által az esztergomi várórség számára kiadott élelmezési rendelet („Profandordnung zu Gran”) előírta, hogy a várkapitány, Martin Lascano (*Verwalter der Hauptmannschaft*) nem mérhet bort a katonáknak, csak az élésmester (itt „Profandthandler”). A katonák az élelmet, nem úgy mint eddig, zsoldjukért kapják, azaz annyit vásároltak, amennyit a zsoldból lehetett, hanem pontosan előírták, hogy fejkenként és naponta egy zsoldosnak mennyi ellátmányt kell kapnia borból, kenyérből, húsból és sóból: „Zum andern ordnen und setzen Wir, daß die profandth als prot, fleisch, unnd wein nit wie bißheer nach den solden, sonnder allain auf die personen, als auf ain yede person, sy hab nun ain oder mer sold, ain layb prot, ain phundt vleisch, ain pint wein unnd auf ain ganntze rot monatlich ain kucffl salz unnd

rünk, ez utóbbiak általában egy-egy végvidékre, ritkábban egy adott várra vonatkoztak.¹²

Kezdetben a Magyar Kamara állította az élésmestereket és az uralkodó nevében gondoskodott az utasítások kiadásáról.¹³ Felső-Magyarországon 1567 után már a Szepesi Kamara gondoskodott az élésmesterekről és utasításairól. A Magyar Kamara így csak Alsó-Magyarországon, azaz a Felvidék nyugati részén és elvileg a Dunántúlon volt illetékes. (Szlavónia már korábban kikerült a Magyar Kamara illetékességéből.) A Magyar Kamara a XVI. század második harmadában saját területén is egyre több uradalom és vár fölött vesztette el kompetenciáját, mivel a váruradalmak többségét az uralkodó eladományozta vagy zálogba adta (pl. Trencsén, Léva, Csábrág), illetve török kézre kerültek (pl. Szigetvár).¹⁴ Az 1550-es évektől pedig a királyi magánbirtok fogalmának felújításával várbirtokok sora került az Alsó-ausztriai Kamara kezelésébe, így a fontos végvárok közül Komárom és Magyaróvár is.¹⁵ A Bécs és az osztrák tartományok védelme szempontjából fontos

solches alles rottensweiß ausgetaxlt werde.” Mivel a katonák sérelmezték, hogy magyar mérték szerint mérték a bort, így 1 dénárral drágább minden, ezért elrendelte az uralkodó, hogy minden mértéklet a bécsi szerint mérjenek. A katonák arra is panaszkodtak, hogy nem látják el őket hússal, hanem az élésmestertől pénzt kapnak húsvásárlásra, de azon a környéken nem lehet húst szerezni, ezért az utasítás szerint a kapitánynak kényszerítenie kell az élésmestert, hogy ő, vagy szolgálai ne pénzt osszanak, hanem maguk szerezzék be a katonaság számára a húst. Bécs, 1539. április 1. ÖStA HKA GBU Bd. 383. fol. 152–153.

12 Az 1563. évi 13. tc. szerint az árakat a főkapitánynak, ill. az adott megye alispánjának és szolgabírójának együtt kellett meghatározniuk. Ugyanakkor pl. a Felső-Magyarországon több évtizedig érvényben lévő katonai árlimitációt („ordo victualium”) egy vegyes, katonai–kamari bizottság adta ki 1570-ben. ÖStA HKA VUG RN 32B. fol. 1192r–1197v. s.d. [1570.] A bizottság tagjai: Franz von Poppendorf erődítési főbiztos, Niklas Garf zu Salm haditanácsos, Bornemissza Gergely csanádi püspök, a Szepesi Kamara elnöke, valamint Paczoth János, Fürstetter János és Fejérvári János tanácsosok voltak. Az utasítás részletesen előírta az egyes élelmiszerek kezelésének és elszámolásának módját is. Az árakat ugyanakkor cseti rendelkezésekkel is módosították, pl. I. Miksa 1573-ban a kanizsai katonaság kérésére a bor árát pintonként 6 dénárról 4 dénárra vitte le. ÖStA HKA GBU Bd. 397.fol. 85. Vö. még Murány példájával: *Sarusi Kiss*, A murányi vár 254–260. p.

13 A legkorábbi fennmaradt élésmesteri utasítást, a murányi élésmester 1551. évi instrukcióját ld. *Sarusi Kiss Béla* jelen számban található tanulmányában. Magát az élésmesteri tisztséget csupán ezen utasítás, ill. részben az alább tárgyalandó kassai élésmesteri instrukciók alapján ismertette Ember Győző. Vö.: *Ember*, Az újkori magyar közigazgatás 274–275. p.

14 A folyamatra részletesen ld.: *Kenyeres*, A végvárok uradalmainak igazgatása 1356–1357., 1363. p.

15 Uo. 1353–1355. p.

várak és erősségek (Győr, Komárom, később Kanizsa, Tata, Pannonhalma) élelmezésére pedig külön rendszert hoztak létre, az alább tárgyalandó *magyarországi főélelmesterét*, vagy *élelmezési főbiztosét*.

Felső-Magyarországon, vagyis az 1567-ben felállított Szepesi Kamara által igazgatott területen lényegesen több végvár volt kamarai kezelésben, így szinte mindenhol megtalálhatóak a kamarai élelmesterek, akik közül kettőnek volt kitüntetett szerepe: a kassai és a szatmári élelmestereknek.

A kassai élelmester

Kassa városa az 1551. évi átvétel után a Felső-Magyarországon kiépülő török elleni védelmi rendszer központja lett. Falai között nagy létszámú katonaság állomásozott: az 1550-es években még csupán 400–500 fő, majd 1564-ben már több mint 1300, és 1576-ban pedig több mint 2200 fő, de a század vége felé is 800–900 fő védte a várost. Ez a létszám a korszakban Felső-Magyarországon messze a legnagyobb volt.¹⁶ Ha tekintetbe vesszük, hogy a katonák többnyire családostul állomásoztak a várakban, ill. a városokban, akkor beláthatjuk, hogy mekkora problémát okozott az esetenként több mint 2000 főnyi katonaság élelemmel történő ellátása.¹⁷ Kassához, mint főkapitányi székhelyhez a katonaság ellátására, más várak példájával ellentétben, nem szerveztek uradalmat. Kassa szabad királyi városként ugyan

16 Létszámokra: *H. Németh István*: Végvárok, városok, hadseregszállítók. A felső-magyarországi városszövetség és a védelmi rendszer, 1526–1593. In: *Történelmi Szemle* (= TSz) 42. (2000) 203–243. p. (a továbbiakban: *H. Németh*, Végvárok, városok) itt 212–213. p. *Pálffy Géza*: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. In: *Hadtörténelmi Közlemények* (= HK) 108. (1995) 114–185. p. (a továbbiakban: *Pálffy*, A magyarországi és délvidéki végvárrendszer) itt 154–156., 159–162. p.

17 A szakirodalom általában nem veszi figyelembe, hogy a végvárakban állomásozó katonák jelentős része családjával együtt élt a végvárban, ill. környezetében (az adott vár melletti városban, külvárosban, faluban). Hogy a katonaság élelemmel történő ellátásában ezt is számításba vették, jó példa erre Christoph von Teuffenbach szatmári főkapitány egy 1579-ben keletkezett elaborátuma, amelyben felsorolja, hogy milyen élelmiszer-ellátmánya van egy végvári katonának (német landsknecht, magyar lovas). A főkapitány hozzátette, hogy ha egy katona megbetegedik (erre ld. alább), vagy *esküvője, gyermekének keresztelője van (!)*, akkor magasabb ellátmányban részesül. ÖStA Kriegsarchiv (= KA) Alte Feldakten (= AFA) 1580/13/1. Részletes ismertetését ld.: *Kenyeres*, A várbirtokok szerepe 169–176. p.

viszonylag jelentős birtokkal rendelkezett a város körül,¹⁸ azonban a városnak adott kiváltságok nem tették lehetővé uradalmának kisajátítását. Ehelyett a Szepesi Kamara jelentős tizedkörzeteket bérelt az egri püspökségtől a katonaság ellátására. Az egri püspökség birtokainak kezelésére 1548 és 1563 között a kamarának jelentős befolyása volt, így nem okozott problémát bizonyos tizedkerületek állandó bérlete. 1563 után pedig, amikor a püspök az uralkodó javára lemondott az egyházmegye birtokainak kezeléséről és az egri vár fenntartásáról, a tizedbérlet rendszere állandósult, így főként Sáros, Abaúj és Zemplén megyei (bor- és gabona-) tizedeket rendelték Kassára. (Egyébként már 1551 előtt, amikor Szapolyai kezén volt Kassa, rendszeressé vált, hogy a kassai katonaság számára szedték be az egri püspökség környékbeli tizedkörzeteinek jövedelmét.)¹⁹ Később az is előfordult, hogy kifejezetten a kassai éléstárhoz csatoltak elsősorban egyházi birtokokat. Így I. Miksa 1568-ban a Kassa közelében fekvő széplaki apátság minden birtokát a kassai élélmezési házra foglaltatja, mivel annak nagy szüksége van alattvalókra pl. a tüzeléshez, kenyérsütéshez szükséges fa szállításánál.²⁰

18 Csánki szerint 1491-ben Kassa város 11 településsel bírt. *Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. köt. Bp., 1890–1913.* (a továbbiakban: *Csánki*) I. köt. 227. p. Engel térképén 21 települést tüntet fel Kassa birtokaként a XV. században. Magyarország a középkor végén. Szerk.: Engel Pál. [CD-Rom] (a továbbiakban: *Engel, Térkép*).

19 Eger tizedkörzeteire és az onnan származó bevételekre ld. *Sugár István: Az egri vár 1594/95 évi számadása.* In: *Archívum 1975.* 5. sz. 5–39. p. itt 19–37. p.; *Kenyeres, A várbirtokok szerepe 148–151., 165–167. p.* Az egri püspökségtől bérelt tizedekre ld. az egri vár számadásait Magyar Országos Levéltár (= MOL) Magyar Kamara Archivuma (= MKA) Városi és kamarai iratok E 554 (= E 554) Fol. Lat. 2128. és Fol. Lat. 1180. 1551 előtt is a kassai katonaság ellátására szedték be a sárosi, az abaúji és a zempléni tizedek egy részét. Ld. Dobó István egri udvarbírói számadásait 1548–1552. Uo. Az 1570-es évekre ld. Bódy Menyhért egri udvarbíró kimutatását az egri vártól a Szepesi Kamara és egyéb főtisztek által bérelt tizedekről. ÖStA HKA Hoffinanz Ungarn (= HFU) RN 46. Konv. 1583. Sept. fol. 63–67.

20 A széplaki bencés apátságot, amelyhez Mohács előtt 7 birtok tartozott, ekkor a nagyszombati jezsuiták bírták. Az uralkodó a birtok elkobzását azzal indokolta, hogy a jezsuiták azt elhanyagolták, misét nem tartottak és iskolát sem nyitottak és a jövedelmeket egy Horvát Márk nevű „homo idiota” fenntartására fordították. „Cum enim Jesuitas Tyrnaviensis abbatiam tenebant dissipatos et disiectos neque in templis docere neque scholas aperire intelligamus, cumque abbatiam Marcus quidam Horvath homo idiota pro exigua quadam pensione teneat, consultis esse videtur ut a Nobis adprachensa domui annonariae adplicetur.” I. Miksa a Szepesi Kamarának, Bécs, 1568. május 18. ÖStA HKA GBU Bd. 395. fol. 264v–265r. Az apátság birtokaira ld. *Engel, Térkép.* Az uralkodói rendeletet végre is hajtották vö.: *Kenyeres, Kamarai uradal-* mak 33. p.

A nagy létszámú katonaság ellátásának megszervezésére külön tisztviselőt neveztek ki a kassai élelmester személyében. A kassai élelmester feladatkörét a számára kiadott 1553. és 1555. évi utasítások szemléltetik a legjobban.²¹

A kassai élelmester (*magister annonae et victualium*) fő feladata a katonaság számára a városban felhalmozott élelem gondos és megfelelő őrzése volt. A kassai élésház céljára az utasítás a pénzverőház épületét (*domus monetaria*) jelölte ki. Az 1553. évi utasítás előírta az épület felújítását, a tető és az ablakok rendbehozatalát. Az 1555. évben erről már nem esik szó, tehát addigra már sor kerülhetett a pénzverőház élelmezési célnak megfelelő felújítására. Amennyiben az élelem tárolására a pénzverőház szűkösnek bizonyult volna, akkor az 1553. évi utasítás lehetővé tette az élelmester számára az akkor üresen álló ferences kolostor épületeinek lefoglalását, ha ez sem lett volna elegendő, akkor a domonkosok kolostorépületében alakíthatott ki további raktárakat a kassai főkapitány tudtával, azzal a feltétellel, hogy a szerzetesek celláit, illetve az általuk használt helyiségeket semmiképpen sem használhatta élelem-tárolás céljára. Az 1555. évi utasítás már nem nevezi néven a két kolostort, hanem két lehetőséget vázol fel: vagy valamelyik városi polgár alkalmas házát kellett éléstár céljaira megszereznie, vagy pedig az egyházi épületek lefoglalását tette lehetővé a korábbi feltételek szerint. Az utasítás előírta az élelmezési ház(ak) karbantartása kapcsán, hogy gondatlanság esetén minden kárt az élelmesternek kell megtérítenie. A kassai élésházról több adattal is rendelkezünk. I. Ferdinánd már 1553-ban utasította a Magyar Kamarát arra, hogy gondoskodjanak megfelelő élésházról Kassán. A fenti utasítások alapján úgy tűnik, hogy a pénzverőházat már 1553-tól erre a célra használták, valamint azt is, hogy az 1555. évi utasításnak megfelelően a főkapitány egy polgártól vett házat az éléstár céljaira. Az 1556. évi tűzvész után pedig a domonkosok kolostorát szemelték ki élésház céljára, amelyet a várossal történő hosszas huzavona után csak 1578-ban építettek át élelmezési házzá.²²

21 A felhasznált utasítások: MOL MKA Diversae instructiones E 136 (= E 136) Irr. 30. t. Militaria fol. 380–382. Kiadása: A kassai élelmezési biztos utasítása 1553-ból. Közli Kárrffy Ödön. In: Történelmi Tár új. foly. 4. (1903) 471–474. p., ill. I. Ferdinánd utasítása Zoltán Imre kassai élelmester részére, Pozsony, 1555. augusztus 1. MOL E 136 I. köt. 127–132. p. Mindkét utasítást röviden ismertette: *Ember*, Az újkori magyar közigazgatás 275–276. p.

22 *H. Németh István*: Kassai polgárok és katonák a 16. században. A hadsereg beköltöztetésével járó társadalmi és közigazgatási jelenségek a felső-magyarországi városok életében a Mohácsot követő évtizedek során. In: Levéltári Közlemények (= LK) 68. (1997) 143–198. p. (a továbbiakban: *H. Németh*, Kassai polgárok) itt 157. p. A kolostor élelmezési célra történő lefoglalása azért is tűnt hasznosnak, mert ahhoz egy, a város határában található malom is tartozott. Uo.

Az élésmesteri utasítás előírta, hogy mivel a tárolt élelmekészleteket romlatlanul sokáig nem lehet megőrizni, ezért azt a főkapitány tudtával rendszeresen adja el és a helyére újat vásároljon. Az élésmesternek nem csupán a kassai katonaság számára elegendő borról kellett gondoskodnia, hanem az 1555. évi utasítás szerint a sárosi vár számára is elő kellett teremteni a megfelelő készletet.²³ A gabonát meg kellett őröltetnie és inkább lisztet kellett raktároznia. Mind a gabonát, mind pedig a lisztet rendszerint át kellett forgatni, nehogy tönkremenjen. Az 1555. évi utasítás Gönc és Telkibánya lakosainak robotját rendelte erre a célra. Az élelem eladásánál alkalmazkodnia kellett a katonaság anyagi lehetőségeihez, de úgy, hogy az uralkodó se szenvedjen kárt. Minden eladásról számadást kellett vezetnie. Az utasítás szerint az élelmet a legegyszerűbben a tizedekből lehetett előteremteni, ezért az élésmesternek az árendálás idején jelezni kellett a kamarának a szükséges élelmiszer mennyiségét, hogy a kamara ennek tudtában vegyen bérbe dézsmakerületeket. A tizedgabona és bor beszedése ugyan a kamara feladata volt, de a Kassára szállított termény átvétele és gondozása már az élésmesterre hárult. Az 1555. évi utasítás megemlíti az élésmester sókereskedelemmel kapcsolatos feladatkörét is (ez a rendelkezés az 1553. éviben még nem található). Korábban működött királyi sókamara Kassán, ezt felújítandó az uralkodó a tokaji sókamarából rendelte a sót Kassára, amelynek raktározása és eladása az élésmesterre hárult, még pedig úgy, hogy mindig elegendő mennyiségű sót kellett a katonaság számára raktároznia. A só Tokajról Kassára történő szállítása is az ő feladata volt, ehhez a környékbeli jobbágyságot kellett régi szokás szerint bérért alkalmaznia.

Az utasítások külön rendelkeznek a legnagyobb készpénzbevételt jelentő borkimérésről. Eszerint legyen mindig elegendő mennyiségű bor a kocsmáltatáshoz, amelyre alkalmazzon megbízható kocsmárost, aki számot ad a kimért borról. Ez a rendelkezés okozta az egyik legtöbb konfliktust az élelmezési hivatal és a városi polgárság viszonyában, ugyanis a borkimérés joga a városi haszonvételek közé tartozott és a városnak ebből származott a legnagyobb jövedelme. Az élelmezési hivatal kocsmája ezért jelentős konkurrenciát jelentett a polgárságnak. A borkimérési jog szabályozása először I. (Szapolyai) János idejében merült fel, aki 1540-ben úgy rendelkezett, hogy a polgárok és az uralkodó (illetve nevében a kapitány) fel-

23 A sárosi vár 1556. évi vizsgálata során készített kimutatás szerint Zoltán Imre kassai élésmester rendszeresen küldött bort a sárosi őrség számára: 1555-ben 4, 1556-ban pedig 12 hordó bort. „Ratio Sigismundi Thorda super decimis ad arcem Saros manibus magistri victualium administratis, quam Sacratissima Majestas Regia intelligere voluit, nobisque conscribere commisit anno Domini 1555.” ÖStA KA AFA 1557/4/ad4 fol. 12–14.

váltva egy-egy hónapig mérhet bort.²⁴ Az 1553. évi utasítás szerint I. Ferdinánd megparancsolta a kassai bírónak és esküdteknek, hogy ne akadályozzák az élelmestert bármilyen bor (helyi vagy vásárolt) kimérésében sem a városban, sem pedig a külvárosokban. Ez súlyosan sértette a város privilégiumait, így a kassaiak tiltakozására — Werner György felső-magyarországi jövedelemkezelő véleménye ellenére — a Habsburg uralkodó még ugyanebben az évben a városi jogok betartására utasította a kamarát. Valószínűleg ez lehetett az oka annak, hogy az 1555. évi élelmesteri utasítás már nem említi a kassaiaknak szóló parancsot. A város — a Habsburg uralkodók által is biztosított — kizárólagos borkimérési joga a katonai élelmezés kárára volt, hiszen így az élelmezési hivatalt a legjelentősebb bevételétől fosztották volna meg, ezért az élelmester borkimérési kötelezettségét az 1555. évi utasítás továbbá is előírta, valamint az uralkodó által a főkapitányoknak szóló parancslevelek is erre utasították. Ez nyilvánvalóan lehetetlen volt a várossal való összeütközés nélkül.²⁵

A kassai élelmester utasítása szerint a katonaság élelmezéséről rendszeresen jelentést kellett tennie a főkapitánynak, akinek az engedélye és tudta nélkül egyetlen katonának sem adhatott ki élelmet. A kiosztott élelemlről és az érte kapott bevételről számadást tartozott vezetni, a katonáknak fizetésük terhére kölcsönbe is adhatott élelmet, amelynek az árát a következő zsoldfizetéskor a hadi fizetómester nyugtája alapján jóváírták.²⁶ Az 1553. évi utasítás említést tesz az élelmester mellé kinevezendő ellenőről (*contrascriba*) is, azonban tényleges ellenőr kinevezéséről nincs tudomásunk, az 1555. évi már nem is említi a tisztséget, és a XVI. századból nincs is adatunk kassai élelmezési ellenőr kinevezéséről.²⁷ Az élelmester fizetéséről is csak az 1555. évi instrukció tájékoztat, eszerint 2 lovas, 1 lovász, egy kétlovas szekér és a kocsis tartására évi 225 Ft fizetést és meghatározott mennyiségű élelmet és takarmányt kapott. Az élelmester alárendeltségének viszonylagosságát jól mu-

24 H. Németh, Kassai polgárok 164. p. Zoltán Imre kassai élelmester 1554–1557. közötti számadásai szerint a kocsmáltatásból 7200 Ft évi bevétele volt az élelmezési hivatalnak, ebből a tizedbor kimérése évi 6500 Ft volt. Uo.

25 Uo. 165. p.

26 További kassai élelmesteri számadások: Hans Gulden kassai élelmester kimutatása 1573. nov. 1.–1574. okt. 31. MOL E 554 Fol. Germ. 755. fol. 27–29. Lazarus Hoffman kassai élelmester 1582. évi számadáskönyve: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Fol. Germ. 246. 1584. évi számadáskönyve: MOL Szepesi Kamara Levéltára Libri perceptionum et erogationum E 263 I. cs.

27 Jelenlegi ismereteink szerint a Szepesi Kamara alá tartozó várakba a XVI. század folyamán schova sem rendeltek ki élelmezési ellenőrt.

tatja, hogy minden felmerülő probléma esetén először a főkapitányhoz kellett fordulnia, és ha az nem tudta azt orvosolni, azután kereshette meg a kamarát.

Az utasítások nem említik, de a későbbiek során még két jelentős területen fejtette ki működését az élésmester. Az egyik a sörfőzde volt, amely a német katonaság ellátására főzött sört, ezzel is sértve a város haszonvételi jogait. A sörfőzde felállítását 1564-ben rendelték el,²⁸ amely még ugyan ebben az évben fel is épült.²⁹ A másik terület a katonaság hússal történő ellátása volt. Ennek érdekében már 1553-ban a főkapitány saját mészárszéket állított fel, ami szintén konfliktus-helyzetet teremtett a városi előljárással.³⁰

A szatmári élésmester

Szatmár vára az 1565/66. évi várháborúk eredményeként került Habsburg kézre. Lazarus von Schwendi főkapitány kezdeményezésére a várat modern erőddé építették ki és jelentős létszámú, elsősorban német katonaságot vezényeltek falai közé. Szatmár várának speciális szerepe volt a magyarországi végvárrendszerben: fő feladata ugyanis nem a török elleni védelem volt, hanem a század utolsó harmadára megerősödött Erdély szemmel tartása. Szatmár egyúttal a felső-magyarországi végvidéki főkapitányságon belül életre hívott védelmi övezet, a tiszántúli főkapitányság központja is volt, így a vár kapitánya egyúttal a tiszántúli főkapitányi címet is viselte.³¹ Az 1576. évi várjegyzék szerint Szatmárban a főkapitány, egy német kapitány és három magyar főtsízt, 555 gyalog, 132 lovas volt az engedélyezett létszám. 1579-ből nagyjából hasonló létszámadatokkal rendelkezünk: 500 fős német zászlóalj, 100 huszár és 25 gyalog. Az 1582-es várjegyzék két zászlóaljról tesz említést: összesen 485 fő német landsknecht és puskás lovas, 100 magyar huszár, 25 magyar gyalog és 34 egyéb (tüzérségi, hadszertári stb.) személy,³² tehát több mint 600 fős létszámú katonaság ellátásról kellett gondoskodni.

28 I. Ferdinánd 1564. március 8-án utasította Pesthy Ferenc felső-magyarországi jövedelemigazgatót a kassai katonaság számára sörfőzde (*domus braxtoriae*) felépítésére. ÖStA HKA GBU Bd. 392. fol. 174.

29 H. Németh, Kassai polgárok 166. p.

30 Uo.

31 Pálffy Géza: A felső-magyarországi főkapitányság és Erdély Báthory István uralkodása idején (1571–1586). (A Báthory-kutatás egy feldolgozatlan kérdésköréről.) In: *Medievalia Transilvanica*. Tom. I., nr. 1–2. Satu Marc, 1997. 113–122. p.

32 Pálffy, A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 154., 161. p.

A vár korszerűsítéséhez hozzá tartozott egy nagy kiterjedésű, a katonaságot élelemmel ellátni tudó uradalom létrehozása is. Ezért a Mohács előtt nem túl jelentős szatmári és németi várbirtokhoz további uradalmakat csatoltak, így a várhoz 1570 körül mintegy 125 birtok tartozott. Annak ellenére, hogy 1585-ben át kellett adni a Szatmárhoz tartozó nagybányai uradalmat Báthory István részére, a század folyamán végig igen tekintélyes számú birtok — 1592-ben mintegy 95 település — tartozott részben, vagy teljes egészében a szatmári várhoz.³³

Az uradalomnak jelentős bevételei voltak, különösen a vár fenntartására rendelt tizedekből, valamint a Szatmár környéki harmincadhivatalokból: az uradalmi számadáskönyvek alapján az 1572/73. évi bevételek értékét nagyjából 24.500 magyar Ft-ra, míg 1576–77-ben 25.400 magyar Ft-ra tehetjük. Egyéb kamarai kimutatások az uradalom 1574–1576 közötti *nettó* átlagjövedelmét (a harmincadok és a dika kivételével) 12.000 magyar Ft-ra, míg 1584–86. között a 15.000 magyar Ft-ra becsülték. Ezekből a bevételekből az uradalom a jelentős létszámú katonaság zsold-költségének mintegy 40%-át volt képes fedezni.³⁴

A kiterjedt uradalom igazgatását a Szepesi Kamara alá rendelt udvarbíró látta el, aki mellé, helyesebben ellenőrzésére külön ellenőrt állítottak. A szatmári udvarbíró jelentős mértékben függött a főkapitánytól, noha hivatalosan nem volt annak beosztottja.³⁵ A nagy létszámú katonaság ellátására már az 1560-as évektől kezdve a kamara élésmestert (élelmezési tisztet)³⁶ nevezett ki. A források alapján lehetőségünk nyílik a katonaság élelmezésében szerepet játszó két tisztviselő, az élésmester és az udvarbíró katonai élelmezési feladatainak összehasonlítására. A szatmári udvarbíró terjedelmes utasításában csupán néhány helyen bukkan fel utalás az élésmesterre. Így Zeleméri Miklós udvarbíró 1566. évi utasítása szerint a várbeli katonaság számára fenntartott élelem őrzésére és gondozására főélésmestert (*supremus magister victualium*) neveznek ki. Az udvarbíró feladata a katonaság élelmezése területén az volt, hogy a tizedből, kilencedből vagy a földművelésből szár-

33 ÖStA KA AFA 1587/13.; HKA Vermischte Ungarische Gegenstände (= VUG) RN 44., *Fodor Ferenc*: Szatmárvár. Egy török- és kuruckori végvár életrajza. In: HK Új foly. 3. (1956) 104–108. p.

34 *Kenyerés*, A végváarak uradalmainak igazgatása 1396–1399. p.; *Kenyerés*, A várbirtokok szerepe 168–178. p.

35 A szatmári udvarbíró és ellenőr utasítását ld. *Kenyerés*, Utasítások 564–604 p.

36 A Magyar és a Szepesi Kamara általában élésmestereket (*magister victualium*, *magister annonae*, *annonarius*, *Proviantmeister*), míg az Alsó-ausztriai Kamara és az élelmezési főbiztos (főélésmester) alá tartozó várakba élelmezési tiszteket (*Proviantverwalter*) neveztek ki. A két elnevezés gyakorlatilag szinonimája volt egymásnak, azonban mivel következetesen alkalmazták, ezért a továbbiakban én is így használom a kifejezéseket.

mazó élelmet épségben adja át az élésmesternek. Szintén rá hárult a gabona megfelelő begyűjtése, valamint az időjárástól és a kártevőktől védett csűrökbe szállítása. Feladata volt, hogy a begyűjtött, főként tizedbort és az élelmet időben vigyék be Szatmárra, nehogy az az ellenség kezébe kerüljön. A beszállított élelmet nyugta ellenében kellett átadnia az élésmesternek.³⁷ Az udvarbírónak előírták, hogy csak romlatlan bort adjon át az élésmesternek.³⁸ A későbbi udvarbírói utasítások szerint a kamara által kinevezett élésmester a kamara után az udvarbírótól függ.³⁹

Az első, német nyelvű szatmári élésmesteri utasítás 1566-ból maradt fenn.⁴⁰ Az utasítás első pontja szerint a várban található valamennyi élelmet inventárium szerint kellett átvennie, amelyben minden élelem súly és mérték szerint fel van tüntetve. Fő feladata a katonaság számára élelem beszerzése, vásárlása, illetve kiosztása. Élelmet csak a szatmári főkapitány parancsára vásárolhatott. Ha a Szatmárból nézve „Tiszán túli” területeken, azaz a Tiszán innen, a Szepesség felé eső területeken vásárolja az élelmet, arról mindig kérjen bizonylatot az eladótól, amelyben fel van tüntetve a vételár és a vásárolt élelem mennyisége. A Tiszántúl, azaz a vár körzetében történő vásárlások a főkapitány által kirendelt személy jelenlétében történhetnek. Az eladótól ebben az esetben is kellett nyugtát kérnie. Előírták azt is, hogy lehetőleg a közelben szerezz be az élelmet, mivel így alacsonyabbak a szállítási költségek is. A borvételnél előírták a bor kóstolását és csak a jó, ízletes bor megvásárlását. Ügyelnie kellett, hogy a vásárolt boroshordók mindig tele legyenek. A katonaság számára vásárolt élelem szállítása vámmentesen történt, tehát sem az uradalmi vámokon, réveken, sem pedig a harmincad-hivataloknál nem követelhetek vámot az élésmestertől.⁴¹ Ez nyilvánvalóan lehetőséget teremtett a csempészetre, azaz arra, hogy a katonaság élelmezésére vásárolt árun felül is további élelmet szállítsanak vámmentesen. Ennek megakadályozására az utasítás előírta, hogy az élésmester a főkapitánytól kérjen egy menlevelet, amelyben felsorolják a katonaság számára szállított élelem mennyiségét.

A szatmári élésmesternek — csakúgy mint a Szepesi Kamara területén mindennütt — a kassai mértékek használatát írták elő. A borok vásárlásakor előírták a hor-

37 Zeleméri László szatmári udvarbíró 1566. évi utasítása [22.] pont. Uo. 567., 577. p.

38 Uo. [23.] pont. Uo. 567., 577–578. p.

39 „*Praesidio Zathmariensi camera peculiarem hominem Joannem scilicet Salcerum ad eam functionem elegit, qui tamen post cameram a provisoro dependebit, cui provisor victualia, tam agricultura, quam de nonis, decimisque et pecunia contracta.*” Uo. 577. p. 51. jegyz.

40 I. Miksa utasítása Simon Part szatmári élelmezési tisztnak (Proviantverwalter zu Saggmår) Bécs, 1566. július 1. ÖStA HKA VUG RN 52A. fol. 310–316. és GBU Bd. 393. fol. 267v–273v.

41 Vö.: CJH 1545: 28. tc.

dók akolófával⁴² történő pontos lemérését és erről a kapitány által kirendelt két személy jelenlétében kimutatást kellett készítenie. Erre azért volt szükség, mert az utasítás szerint korábban csak szemrevételezés alapján vették a bort és ez a kimérésnél visszaélésekre adhatott alkalmat. A hordókat a 35 pintet tartalmazó bécsi akó szerint kellett lemérniük. A vásárolt gabonát, bort beszállítás után azonnal a raktárakba, ill. a pincékbe kellett berakodni, nehogy azok tönkremenjenek a szabad ég alatt. A gabonát télen hetente egyszer, nyáron pedig kétszer át kellett forgattatni, nehogy tönkremenjen. A beszállított gabonát meg kellett őrlöttenie, először két tanú jelenlétében próbaörlést és -szítálást kellett elvégezni, amely alapján megállapították, hogy egy köből gabona őrléséből mennyi lisztnek kell származnia. Az erről kiállított nyugtát meg kellett őriznie és a további őrlésekkor e szerint kellett elszámolnia. (Az élésmestereknek szóló 1575-ben kiadott számadás-vezetési utasítás lehetővé tett őrlési és mérési veszteség elkönyvelését is.)⁴³

A felhalmozott élelemkészletből a felesleget mindig el kellett adnia, különösen a bort kellett minél előbb kimérnie, „mivel ha az sokáig áll, tönkremegy”. A forrásban lévő borokat, illetve a már csapra vert hordókat mindig fel kellett tölteni, nehogy megromoljanak. Ügyelnie kellett arra, hogy a feltöltésre használt bor ne legyen romlott, mert ha rossz bort töltenek a jóhoz, az egész tönkremehet, amivel a katonaságot károsítják. Feltöltésre vizet sem használhattak. Az élésmesternek külön pincemestert (*Kellner*) kellett alkalmaznia a borok kezelésére és kiosztására, akinek számadást kellett vezetnie valamennyi boroshordóról, melyiket mikor kezdték meg, mennyit adtak ki, mikor volt feltöltés, erre mennyi bort fordítottak.

Az utasítás több pontja rendelkezik a katonaság számára kiosztandó húsról. Előírták a marhavágás után a hús azonnali lemérését (mázsálását) és meghatározták az elfogadható vágási és mérési veszteséget is (ami 120 fontos magyar mázsa esetén mázsánként 6 font lehetett). A húst hidegen kellett tárolni, mert ahogy az utasítás is említi, a melegen, azaz nem hűtve tárolt hústól a katonaság megbetegszik. A vágás után visszamaradt faggyúról és zsírról külön számadást kellett vezetnie. Mivel a faggyú fontos volt a bányászatban (gépek karbantartására), ezért a szatmári élésmesternek először a közeli Nagybánya bányakamarájának kellett fel-

42 Az akolófa (németül *visier, fisier*) egy hosszú rúd volt, amely a hordó térfogatának mérésére szolgált. A hordó felső nyílásán annak pereméhez illesztve bedugták és részatosan a fenékfal széléig átlósan leeresztették majd az akolón lévő beosztáson leolvasták az akószámot. *Bogdán István*: Magyarországi ür-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. Budapest, 1991. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. IV. Levéltárban és történeti forrástudományok 7.) 60–61. p.

43 A Szepesti Kamara számadás-vezetési utasítása az élésmesterek és udvarbírák számára, 1575. MOL E 554 Fol. Lat. 953. fol. 40v–49v. Kiadva: *Kenyeres*, Utasítások 91–106. p.

ajánlania a faggyút, ill. ha erre ott nem tartottak igényt, akkor a besztercebányai rézvállalatnak kellett a faggyút átadnia. Az állatbőrökről és a zsírról is el kellett számolnia. Előírták a bőrök kiszáraitását, kifeszítettetését is.

A tönkrement élelemlről két hites személy jelenlétében kimutatást kellett felvennie, amelyet mindannyian le kellett pecsételniük és alá kellett írniuk. A katonáknak történő eladásokról minden esetben nyugtát kellett kiállítania, amelyet a számadásához kellett csatolnia. A beszállított és felhalmozott élelemlről a főkapitánynak rendszeresen jelentést kellett tennie. Az élésmester vehette fel a kamara beleegyezésével az élelmezési hivatal szolgálait és szükség esetén ő is bocsáthatta el őket. Az utasítás részletes számadás-vezetési kötelezettséget írt elő. Valamennyi beosztottjától havonta vagy legalább negyedévente részletes számadást kellett kérnie, amelyet csatolnia kellett a saját főszámadásaihoz. Az élésmesternek ezek alapján a bevételezett és kiadott élelemlről és a befolyt összegekről negyedévi kimutatást kellett készítenie a főkapitány számára.⁴⁴ A szükséges élelmeváslásokon felül semmilyen kiadást nem tehetett a főkapitány engedélye nélkül. A számadása lezárultakor megmaradt készpénzt a főkapitánynak kellett átadnia. Az utasítás az élésmestert a főkapitány alá rendelte, azonban a kettős alárendeltséget mutatta, hogy számadásait a kamarának kellett felterjesztenie. (Ugyanakkor nincs szó az utasításban az udvarbíróról, mint fellettes szervről.)

A szatmári élésmester azonban más várak élelmezését is felügyelte, valószínűleg ezért nevezik más forrásokban főélésmesternek. Az utasítás szerint neki kellett felügyelnie az akkor (1566-ban) Habsburg kézen lévő Kövár és Nagybánya várainak élelmezését.⁴⁵ Az utasítás szerint a szatmári élésmester feladata a főkapitány paran-

44 Fennmaradt egy ilyen kimutatás Georg Wilhelm Igl szatmári élelmezési tisztől, amely az általa 1579. július 26-tól lemondásáig, 1580. április 15-ig a szatmári német katonaság számára kiadott összegekről tájékoztató. „Verzeichnus was in meiner Geörgen Wilhelm Ygls gewsnen proviandtverwalters zu Zäthmar Proviandtamt verwaltung auf des wolgebornen Grafen unnd Herrn Ferdinanden Grafen zu Nogaroll Fändl item auf des herrn hauptmans Conraden Dräxls fändl unnd dann auf Lorenzen Lindner zeugwarts unnd seine unndtergebne artholorey personen vom 26 Julii A[nno] [15]79. als ich angetretten, bis zu enndt des 15 Aprilis A[anno]. [15]80. wie ich widerumb abgezogen allenthalben, so in geltt betroffen thuett aufganngen wie volggt.” A kimutatás az élésmesteri utasításnak megfelelően 3 havonta tünteti fel zászlóaljanként, illetve katonai egységekként a katonai élelmezésre fordított összegeket. A nem egészen 9 hónap alatt a német katonaság élelmezési költsége 15.592 rajnai Ft 14 kr. volt. ÖSTA KA AFA 1580/4/2.

45 Kövár vára a XIV. századtól a Drágffy-család tulajdonában volt. A család 1555-ben történt kihalálása után az csesdi Báthoriakra szállt. 1565-ben Lazarus von Schwendi főkapitány foglalta el, de csak rövid időre került I. Miksa kezére, mert 1567-ben János Zsigmond visszafoglalta. *Csánki I. köt. 548. p.; Szentgyörgyi Mária: Kövár vidékének társadalma. Budapest, 1972. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58.) passim. Nagybánya jelentőségét az*

csára vagy legalább három havonta a két vár élelmiszerkészleteinek rendszeres megtekintése. A két vár élelmezési tisztviselői az ő beosztottai voltak, rendszeresen neki kellett megküldeniük számadásaikat. Az élésmester feladata volt az is, hogy figyelmeztesse a két vár kapitányát és udvarbíráját az élelmiszer gondos kezelésére is.

Más forrásokból is igazolható a szatmári élésmester felügyeleti joga. A kövári udvarbíró 1566. évi utasítása⁴⁶ szerint az élésmesteri tiszteet ideiglenesen az udvarbíró látja el, de a szatmári élésmesternek (itt főélésmesterként említik) joga van saját tiszteet kinevezni. A kövári udvarbírói utasítás számos olyan rendelkezést tartalmaz, amely az élésmester feladatait határozza meg. A szatmári élésmester az udvarbíró felettese volt a katonaság élelemellátása területén, negyedévente megvizsgálhatta a vár élelmezési helyzetét, az általa kiadott rendelkezésekhez az udvarbírónak alkalmazkodnia kellett. A kövári udvarbírói utasítás is előírja a boroshordók akolófával történő lemérést. (Az utasítás szerint a szatmári élésmesternek Bécsből küldtek hiteles mércét.) A kövári udvarbírónak a katonaság számára vásárolandó élelemlről kimutatást kellett készítenie és a szatmári főkapitánynak kellett beterjesztenie jóváhagyásra.⁴⁷

A nagybányai udvarbíró utasítása nem ismert, de adatunk van rá, hogy szintén a szatmári főkapitány alá volt rendelve, neki kellett a bevételekről és kiadásokról készített havi kivonatait, valamint az éves számadásokat beterjeszteni. A szatmári főkapitány utasítást kapott, hogy ne csak a kövári és a nagybányai udvarbírákra, hanem az ottani élelmezési tisztekre is felügyeljen. Nyilván ezt a felügyeleti jogát a szatmári élésmesteren keresztül gyakorolta Nagybányán is.⁴⁸

aranybányák adták. Magát a várost is köfal vette körül, de a XV. század közepétől említik a várat is. *Csánki* I. köt. 466. p. A vár a rövid életű erdélyi Habsburg uralom (1551–1555) idején stratégiai szereppel bírt. *Oborni Teréz*: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556. Bp., 2002. (Fons Könyvek 1.) 197., 231., 235. p. Schwendi 1565-ben foglalta el Nagybányát János Zsigmondtól. A nagybányai uradalom 1585-ig volt Habsburg kézen, azonban ekkor Szatmár és Németi uradalmiért ezzel kárpótolták Báthory István erdélyi fejedelmet, lengyel királyt. *Kenyerer*, A végváarak uradalmainak igazgatása 1353. p. 16. jegyz.

⁴⁶ Viczmándi Tamás kövári udvarbíró utasítása a kiküldött királyi biztosoktól. [1566. június k.]. MOL E 136 3. köt. fol. 294r–300v. és uo. 7. köt. 415r–426r. Az utasítás kiadását ld.: *Kenyerer*, Utasítások 329–344. p.

⁴⁷ Vö. uo. [29.]–[31.], [33.] pontok. Uo. 332., 340–341. p.

⁴⁸ I. Miksa levele Erasmus Mager szatmári főkapitánynak, miszerint alárendelik a kövári és szatmári várak udvarbíráit és élelmezési tiszteit. Bécs, 1565. december 3. ÖStA HKA VUG RN 12A. fol. 102–103. I. Miksa rendelete Kálnássy Ferenc nagybányai és Viczmándi Tamás kövári udvarbíráknak, miszerint küldjék meg havonta a bevételekről és a kiadásokról készített kivonataikat Erasmus Mager szatmári főkapitánynak. Augsburg, 1566. január 31. ÖStA HKA VUG RN 12A. fol. 97.

A szatmári élésmester utasítása részletesen szabályozta az élelmezési hivatal személyzetét és azok fizetéseit. Az élésmester 70 rajnai Ft havi fizetést kapott, amelyből *írnokát* is el kellett tartania. Az élelmezési hivatal további alkalmazottai az alábbiak voltak:

- a pincékre és a borokra ügyelő *pincemester* (itt *Kellner*, más forrásokban *Kellermeister*) 8 rajnai Ft, annak *szolgálója* (*Diener*) 5 rajnai Ft;
- a gabonaraktárakat gondozó *kasznár* (*Kastner*) 6 rajnai Ft;
- egy *pintér* (*Pinter*) havi 6 rajnai Ft;
- a katonaság számára kenyeret sütő négy *pék*, a vezetőjük havi 5 rajnai Ft, a segédek 4 rajnai Ft;
- egy *szolgáló a kenyér, a só és a sajt eladására* havi 6 rajnai Ft;
- egy *mészáros* (*Metzger*) havi 6 rajnai Ft, és *három segédje* havi 4 rajnai Ft, valamint heti 6 font hús;
- marhák hajtása és őrzése idején felfogadott *hajdúk* („*Heydoggen*”) havi 3 rajnai Ft 45 kr.

A szatmári élelmezési hivatalnak így az élésmesterrel együtt 15 állandó alkalmazottja volt, ők gondoskodtak a mintegy 600 fős állandó helyőrség élelmiszerellátásáról. Összehasonlításként rendelkezésünkre áll az egri élelmezési hivatal 1575. évi kimutatása is, amely szerint az élésmesternek több beosztottja volt, így egy *pincemester*, egy *pintér*, egy *kocsmáros*, egy *kasznár*, egy *kenyeres* (*kenyérárus* – „*Brodtmndl*”), valamint a *pékmester*, annak *segédje* és 5 beosztott *pék*. Tehát összesen az élésmesterrel együtt 13 fő tartozott az egri élelmezési hivatalhoz és ők gondoskodtak az ekkoriban mintegy 1200 fős várőrség ellátásáról. A fizetések között némi eltérés mutatkozik, így az egri élésmester havi 100 rajnai Ft fizetést kapott, de az élelmezési tisztek nagyjából ugyanannyi fizetést húztak Egerben is.⁴⁹

A szatmári katonaság élelmezéséről az uradalom udvarbírói számadásai is számos adalékot nyújtanak. Így pl. az 1572–73-as gazdasági évben az uradalom gondoskodott az élelmezési személyzet fizetéséről, és az élésház (*domus annonaria*) építési, javítási költségeiről és az ehhez szükséges anyagokról (zsindely, téglá, gerenda, vaspántok stb.). Soklyóssy István udvarbíró Pozsgay Bonaventura élésmesternek egy év alatt heti rendszerességgel összesen 6322 magyar Ft-ot utalt ki a német katonaság húspénzére, ami az uradalom összes pénzkiadásának közel két harmadát, 62%-át tette ki.⁵⁰ Az uradalom azonban nem csupán a német katonaság húspénzét fizette, hanem az élésház számára 7399,5 köböl búzát, 986 köböl lisztet

49 *Kenyeres*, A várbirtokok szcrepc 160. p.

50 A szatmári uradalom 1572. május 23. – 1573. május 23. közötti pénzsámadása. MOL E 554 1711. t. sz.

adott át tárolásra, és 284 köből lisztből pedig közvetlenül kenyeret sütöttek a katonaságnak. Ezen felül még jelentős mennyiségben biztosított az uradalom az élésház számára korpát, árpát és zabot, kölest, hüvelyes növényeket, lencsét és kendert. A vár sörfőzdéjében 1786,5 köből sört főztek a katonaság számára, míg 5008 köből bort adtak át az élésmesternek. Az uradalom a marhahúst leszámítva húskészítményekről is gondoskodott a katonaság számára, így 242 sertést vágtak le, és készítettek a katonaság számára ugyanennyi szalonnát, valamint 1104 sonkát 1030 font (mintegy 500 kg) zsírt. Az uradalom ezen felül még további fontos kiegészítő élelmiszert nyújtott az élésház számára, így 1505 db kőszót, 32 akó mézet, 613 db sajtot, valamint brindzát és 188 icce vajat.⁵¹ A katonai ételmezés szükségleteire az élésmesternek átadott élelem értékét közel 13.000 magyar Ft-ra tehetjük, amelyet nem ellentételeztek, tehát a katonáknak az élésmester „ingyen” kiosztotta, majd a hadi fizető mester zsoldfizetésekor levonta a kiosztott élelem értékét, amelyről csak egy nyugtát adott az udvarbírónak. Tehát ebben a rendszerben a katonaság zsoldja fejében előre felvette az élelmet, a hadi fizetőmester pedig nem fizette ki ennek értékét az udvarbírónak, hanem egyszerűen jóváírták a számadáskönyv kiadási tételeinél. Ezzel a rendszerrel a szatmári katonaság ellátását az uradalom biztosítani tudta, így csak a szűkösebb esztendőben volt szükség a katonaság számára élelemvásárlásra.⁵²

Az Alsó-ausztriai Kamara alá tartozó várak ételmezése

A magyarországi főélésmester és ételmezési főbiztos

Az Alsó-ausztriai Kamara alá tartozó várakban is találunk a kamara által kinevezett élésmestereket (*Proviantmeister*), helyesebben ételmezési tiszteket (*Proviantverwalter*), akik felett a magyarországi főélésmester, illetve ételmezési főbiztos állt. A hivatal előzményeként először a fontosabb várak élére főélésmestert neveztek ki, így 1553-ban Lamprecht Jentsitz komáromi és tatai élésmesterként tevékenykedett,⁵³ majd pedig Hans Fünfkirchen 1557-ben már mint győri, komáromi

51 A szatmári uradalom 1572. május 23. – 1573. május 23. közötti terményszámadása. MOL E 554 1712. t.sz.

52 Ez történt Szatmárban 1576/77-ben amikor a rossz termés miatt nem volt a katonaság számára elegendő gabona és bor, ezért a Szepcsi Kamara kénytelen volt jelentős mennyiségben gabonát és bort vásárolni, illetve nagy mennyiségben utaltatott át bort vár szükségleteire más uradalmakból. Kenyeres, A végvárok uradalmainak igazgatása 1398–1399. p.

53 Utasítása minden bizonnyal a későbbi főélésmesterek instrukcióinak főbb pontjait már tartalmazhatta. Vö. 96. jegyz.

és tatai főélelmester működött.⁵⁴ Az első tényleges magyarországi főélelmestert (*Obrister Proviantmeister in Ungarn*) 1558-ban nevezték ki Joachim von Schönkirchen személyében.⁵⁵ Az őt 1565-ben váltó Christoph Teufel-t még szintén főélelmesternek nevezték ki.⁵⁶ A Teufel után 1569-ben kinevezett Hieronym Beck von Leopoldstorf viszont az élelmezési főbiztos (*Obrister Proviantcommis-sar in Ungarn*) címét viselte.⁵⁷ A Beck-et váltó élelmezési főtiszteteket csak ideiglenes jelleggel nevezték ki (*Verwalter des Proviantamts in Ungarn*), egészen a tizenötéves háború kezdetéig.⁵⁸ Az 1593-ban kinevezett Wolfgang Jörger Freiherr már újra a főélelmesteri kinevezést kapta meg,⁵⁹ és utódait is többnyire ezzel a címmel ruházták fel a XVII. században. Az utasítások alapján azonban úgy tűnik, hogy a hivatalok eltérő megnevezése ellenére lényeges tartalmi különbségek nem voltak a főélelmesterek és élelmezési főbiztosok tevékenységi körében.

A főélelmester ill. élelmezési főbiztos feladatkörébe tartozott utasítása szerint 1558-tól Győr, Komárom, Szentmárton (Pannonhalma), majd a fentiekén kívül 1569-től Tata, 1587-től Kanizsa élelemmel való ellátása, illetve az ottani élelmezési tisztek felügyelete. Az élelmezési főbiztos azonban nem csak az utasításában megnevezett várak ellátásával foglalkozott, hanem szükség esetén más várak kap-

54 Hans Fünfkirchen komáromi, győri és tatai főélelmester (*Obrister Proviantmesiter zu Comorn, Raab und Totes*) levelei és kimutatásai: ÖStA Haus- Hof- und Staatsarchiv (= HHStA) Ungarische Akten (= UA) Allgemeine Akten (= AA) Fasc. 78. Konv. B. 1556–1557. s. d.

55 Utasítása rekonstruálható Benedikt Pfann szlavóniai élelmester 1567. évi utasítása alapján, amelynek fogalmazványához Schönkirchen 1558. január 11-én kelt instrukcióját használták fel. ÖStA KA Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates, Hofkriegsrätliches Kanzleiarchiv (= HKR KIA) I. 2.

56 Utasítása I. Miksától, Linz, 1565. december 29. ÖStA KA HKR KIA I. 1., ill. HKA Instruktionen (= Instr.) No. 164.

57 Utasítása I. Miksától, Bécs, 1569. január 15. ÖStA KA HKR KIA I. 3., ill. HKA VUG 52A. fol. 339–352. és HKA Instr. No. 182.

58 Az első ideiglenesen kinevezett élelmezési főbiztos, egyúttal győri élelmezési tisz, Joachim Rothuet volt (1572–1581). Utasítása I. Miksától Bécs, 1572. március 8. ÖStA HKA VUG RN 52A. fol. 361–363., ill. fol. 261–263. és fol. 366–367., 368–369. Ideiglenesen kinevezett utódai közül Caspar Püchler-nek maradt fenn az utasítása I. Rudolftól, Bécs, 1587. június 15. [február 26-ról javítva]. ÖStA HKA VUG 52B. fol. 811–827. 1587. február 26-i dátummal még egy pld.: HKA Instr. No. 301. fol. 1–20. ill. datálatlan pld. uo. fol. 23r–42v. Az utolsó ideiglenes biztos, Hans Gattermaier Caspar Püchler utasítását kapta meg. Datálatlan utasítás-fogalmazványa I. Rudolftól [1589. november 10. előtt]: ÖStA HKA VUG RN 52B. fol. 876–888. ill. fol. 811–827.

59 Utasítása Rudolftól, Prága, 1593. május 1. ÖStA HKA VUG RN 52B. fol. 1052–1084.

csán is intézkedhetett. Így pl. Kanizsa ellátása már 1572-től,⁶⁰ míg Cseszneké 1573-tól az ő hatáskörébe tartozott.⁶¹ Valójában tehát a Bécs védelme szempontjából legfontosabb végvárok élelmezését végezte a mindig osztrák nemzetiségű élelmezési főtiszt. A tizenöt éves háború alatt a főélelmester illetékességébe került a fenti várakon kívül még a visszafoglalt Esztergom, illetve Kanizsa eleste után a Kanizsával szembe vetett végek várai is. Ezen várak központi élelmezésének megszervezését az indokolta, hogy Győr nem rendelkezett uradalommal, Komárom viszonylag kis uradalma elégtelen volt a vár ellátására. Mivel Tata és Szentmárton várakhoz tartozó uradalmak szintén elégtelenek voltak a várbeliek ellátására, ezért úgy intézkedtek, hogy a két vár szükségleteit a mögöttük fekvő fővárok: Győr, ill. Komárom fedezze. Azonban a háttérrel nyújtó fővárat is támogatni kellett, ezért Tata és Szentmárton ellátásáról is szükségszerűen a főélelmester (főbiztos) intézkedett. Kanizsa uradalma az állandó harcok következtében annyira lepusztult,⁶² hogy élelemellátását kénytelenek voltak központilag megoldani.⁶³

Az alábbiakban az első teljes terjedelmében fennmaradt főélelmesteri utasítás, Christoph Teufel 1565. évi instrukciója alapján igyekszem felvázolni a főélelmester ill. élelmezési főbiztos feladatkörét.⁶⁴ Az utasítás szerint a főélelmester nem csupán az utasításban meghatározott várak (ekkor Győr, Szentmárton és Komárom) ellátását végezte, hanem hadjárat idején a mezei hadak élelmezéséről is gondoskodnia kellett. Fő feladatai közé tartozott a szükséges élelem felvásárlása

60 Vö.: Az Udvari Kamara levele Hieronymus Beck élelmezési főbiztosnak a kanizsai uradalom bevételeiről. 1572. május. 28. ÖStA HKA Hoffinanz Protokolle (= HF Prot.) 1572. R Bd. 302. fol. 260. Kanizsa ellátásában feltehetőleg már korábban is közreműködhetett a főélelmester, vö.: 65. jegyz.

61 ÖStA HKA HF Prot. 1573. R Bd. 306. fol. 123.

62 Kenyeres, Utasítások 277–279. p.

63 Az 1577. évi bécsi nagy haditanácskozás során felmerült a katonai élelmezés szervezetcének átalakítása is. A tervek szerint az eltérő igazgatású, így a Magyar és a Szepesi Kamara, ill. a magyarországi főélelmester között megoszló végvári élelmezési rendszert egy kézben kívánták kinevezni alsó- és felső-magyarországi élelmezési főbiztosnak (*Obrister Proviant-commissar in Ober- und Unterungarn*). A számára készített utasítás-tervezet szerint hatásköre a Drávától Felső-Magyarorszáig terjedt volna. Három élelmezési főbiztos-helyetttest (*Obrister Leutenant*) kívántak alá rendelni: a Dráva és a Duna közötti területre (azaz a Dunántúlra), a bányavidéki végekre (Alsó-Magyarország) és a Szepességbe (Felső-Magyarország). A datálatlan utasítás tervezetét ld.: ÖStA KA HKR KIA I. 5., ill. ÖStA HKA VUG RN 52B. fol. 1027–1046. A Kriegsarchiv-beli példány kancelláriai jegyzete utal arra, hogy az utasítás a nagy haditanácskozás során került kidolgozásra: „Instruction unnd bestallung für ainen obristen profandt vermug der gränicz beratschlagung des 77 jars verfasst”.

64 Ld. 56. jegyz.

Alsó-Ausztriában vagy Magyarországon. Egy esetleges hadjárat idején katonai élelmiszer raktárakat (*Anschütt Stetten*) kellett felállíttatnia a Duna mentén Magyaróvárott, Somorján (a Csallóközben) és Pozsonyban, majd osztrák területen Hainburg, Deutsch Altenburg, Fischament, Bécs és Korneuburg városoknál. Szükség esetén Bruck an der Leita-nál, Bécsújhelyt és Sopronban is kellett ilyen raktárakat létesítenie.⁶⁵

A vásárolt élelemről mindig kimutatást kellett készítenie, amelynek tartalmaznia kellett, hogy azt kitől, mennyiért és milyen mennyiségben vette. A kimutatást két hiteles személlyel alá kellett íratatnia és lepecsételtetnie, a hites embereknek a vásárlás helyétől függően a város vagy falu bírójának, esküdteinek, vagy földesurának kellett lennie. Ha ilyen tanúbizonyságot nem tudott szerezni, akkor a mellé rendelt ellenőrnek kellett nyugtát adnia a vásárolt élelemről. Valamennyi kimutatás és számadás készítésekor a bécsi mértékek használatát tették kötelezővé és ez vonatkozott az alá rendelt várak élelmestereire is. Gondoskodnia kellett, hogy a rábízott várakban megfelelő éleltárak, raktárak és élelmezési szolgák legyenek.⁶⁶ A főélelmester feladata volt az élelmezési tisztek (*Proviantverwalter*) és egyéb beosztottak (kasznár, pincemester) utasításainak elkészítése is. Minden beosztottjával együtt azon kellett iparkodnia, hogy a várakban mindig megfelelő mennyiségben legyen élelem.

Az élelem szállítása döntően vízi úton történt, a főélelmester feladata volt ennek megszervezése. Gondoskodnia kellett arról, hogy a hajókat mindig megfelelően tisztítsák ki, az élelmet gondosan, eső vagy a hőség ellen védve szállítsák. Különösen gondosan kellett eljárnia télvíz idején, nehogy a szállított bor megfagyjon, vagy a hajók a jég miatt megsérüljenek. A hajósokat addig nem fizethette ki, amíg azok az élelmet hiány nélkül el nem juttatták a célállomásra. A főélelmester a szállított élelemről kimutatást mellékel a hajósoknak. A beérkezett hajókat az adott vár élelmezési tisztjének a vár élelmezési ellenőrének jelenlétében át kellett vizsgál-

65 Hans Fünfkirchen komáromi, győri és tatai főélelmester 1556. évi kimutatásai szerint Komárom, Győr és Tata várakba küldött élelmiszert, de voltak nagyobb lerakatai Sopronban, Schäprring-ban, Kanizsán (a vár ekkor még Nádasdy kezén volt), Csurgón, Zákányon, Légrádon és Radkersburg-ban. Eszerint a főélelmester nem csupán a Dunán szállított élelmet Komáromba, Győrbe és Tatára, hanem a Mura és a Dráva mentén is ő vitetett élelmiszert Stájerországból Kanizsára és a dunántúli várak felé, annak ellenére, hogy pl. Kanizsa ellátása elvileg nem volt Fünfkirchen feladata. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 78. Konv. B. 1556–1557. s. d.

66 Az élelmezési főbiztos azonban nem csak az utasítása szerint rábízott várak esetében látta el ezt a feladatot, hanem pl. többször intézkedett a Pozsonyban lévő katonai éléstár és sütőház építéséről, javításáról is. Vö.: ÖStA HKA GBU Bd. 398. fol. 38v.; GBU Bd. 394. fol. 379.; GBU Bd. 398. fol. 313v.

nia, és az élelmet leltár szerint átvennie. Amennyiben a vizsgálat során a kimutatáson felül találtak árut a hajón, azt mint csempészárut azonnal el kellett kobozniuk.⁶⁷ Ha az élelem a szállítás közben tönkrement, arról a Haditanács vagy a végvidéki (azaz a győri) főkapitány által kirendelt személynek kellett nyugtát adnia.

A vásárolt gabonát a nagyobb raktáraknál, lerakatoknál (pl. Linz, Mauthausen, Melk, Krems, Stokerau, Korneuburg, Bécs, Bruck an der Leita, Hainburg, Pozsony városokban) meg kellett őrlöttenie és a lisztet a várakba ill. a felsorolt katonai éléstárakba kellett szállíttatnia. A liszt egy részéből azonnal kétszersültet (*Piscota*) készíttek. Amennyiben vásárolták a kenyeret, akkor különös gonddal kellett eljárni a szállításánál. A liszt őrlésénél a bécsi malomrendelet (*Wienerische Mühlordnung*) szerint kellett eljárnia. Az őrlött lisztet meg kellett tisztítani és az őrlési és tisztítási veszteségről külön kimutatást tartoztak készíteni. A lisztet hordókban szállították, amelyről szintén számadást tartozott vezetni. A várak ellátására ill. hadjárat idején a kenyérsütésről és kétszersült készítéséről a Haditanács vagy a főkapitány utasítása szerint kellett gondoskodnia. Hadjárat idején a táborokban borral és kenyérral kereskedő markotányosokra is neki kellett felügyelnie.

A bor vásárlásakor esküdt borkóstolót (*geschworene Weinkoster*) kellett alkalmaznia. A vásárolt hordókat meg kellett jelölnie és azokról kimutatást tartoztak készíteni, hogy kitől, hol és mennyiért vették a bort. Mivel a szállítás során a bor károkat szenvedett, ezért a beszállítás után a rossz vagy tönkrement bort le kellett fejteni és ki kellett dobni, azt kimérésre vagy feltöltésre nem lehetett felhasználni. A főélelmesternek előírták, hogy csak jó és ízletes borokat mérhet ki. (Természetesen tudjuk, hogy a katonáknak kimért bor általában igen rossz minőségű volt, erről tanúskodnak a nagy számban fellelhető panaszlevelek.) A bor kiméréséről a várak élelmezési tisztjeinek kellett gondoskodnia.

A főélelmester egyik legfontosabb feladata az uradalmakból elő nem teremthető marhahús biztosítása volt. A szarvasmarha felvásárlását a kellő időben és helyen kellett elvégeznie (tehát a legalacsonyabb áron). Hadjárat idején saját húsmestert (*Fleischmeister*) kellett alkalmaznia. A vásárolt marhákat a katonai mészárszéken levágták, majd a mázsamester (itt *Blockmeister*) lemérte. Vágáskor súlyvesztésként (bécsi) mázsánként 5 fontot számolhatott el. A levágott húsról súly szerinti kimutatást kellett készíteni. A főélelmesternek ügyelnie kellett arra — amint az a szatmári élelmester utasításában is olvasható —, hogy az élelmezési tisztek a húst hidegen tárolják, nehogy a rosszul tárolt hús fogyasztásától a katonák lebetegedjenek. A hús kiosztásánál ügyelnie kellett arra, nehogy a mészárosok hamis mérleget vagy súlyokat használjanak. Ha ilyen a tudomására jutott, kellő szigorral kellett a

67 Ezt írták elő egyébként az országgyűlési rendelkezések is. Vö.: CJH 1545:29. tc.

vétkeket megbüntetnie. A bőrről és a faggyúról is külön kimutatást kellett készítenie. A bőrt ki kellett szárítani és feszíteni, nehogy azok bepenésedjenek.

Az főélelmesternek az élelmvásárlást a Haditanács rendelete szerint kellett teljesítenie. Az eladott élelmiszerről az adott vár kapitányának vagy más katonai parancsnoknak nyugtát kellett adnia. A főélelmester rendszeresen kimutatást tartozott készíteni a Haditanács ill. a főkapitány részére, hogy melyik várba milyen fajta és mennyi élelmet küldött és azok milyen értéket képviselnek. A rendkívüli kiadásokat, pl. a katonaság számára bor hiány esetén adandó italpénzt (*Pottenlohn*), tartozott számadásaiba bevezetni. Ezekből a kiadásokból csak azokat fogadták el, amelyeket a (fő)ellenőr is jogosnak tartott és saját ellenszámadásába bevezetett. A főélelmesternek a károk elkerülése végett meg kellett követelnie a beosztottaktól a számadások pontos vezetését. A főélelmesternek valamennyi vár élelmesterétől havi kimutatásokat kellett kérnie a bevételekről és a kiadásokról. A várak élelmestereinek a kivonatok mellett részletes számadásokat is kellett készítenük, amelyből pontosan kiderül, hogy melyik napon kinek mit adtak ki, és azért mennyi pénzt kaptak, vagy milyen nyugtával ellentételezték a kiadást. A hozzá beérkezett számadások alapján kellett a főélelmesternek saját főszámadását (*Summari Raitung, Hauptrechnung*) hadjáratonként vagy legalább negyedévente elkészítenie és az Alsó-ausztriai Kamarának benyújtania. A főszámadásból készült kivonatait a Haditanácsnak és a végvidéki főkapitánynak is meg kellett küldenie.

A főélelmester hatáskörébe tartozott valamennyi élelmezési tiszt és élelmezési hivatalnok kinevezése és leváltása is.⁶⁸ Valamennyi tisztnek esküt kellett tennie előtte a (fő)ellenőr jelenlétében. Ha a várakban vagy a raktárakban tárolt élelem tönkrement, az ellenség elrabolta, vagy bármilyen, a főélelmesteren vagy beosztottain kívül álló okokból kárt szenvedett, ezt csak akkor nem kérhették számon rajtuk, ha a főkapitány (vagy annak embere) és az ellenőr nyugtát állított ki a veszteségről. A főélelmester alárendeltségi helyzetét jól mutatja, hogy probléma esetén az uralkodó után a főkapitányhoz, illetve a Haditanácshoz kellett fordulnia.

Az utasítás több helyen említi a (fő)ellenőr tisztségét is. Az főélelmester ellenőrének mindenről tudomással kellett bírnia, valamennyi ügyetet személyesen kellett ismernie és minden bevételről és kiadásról ellenszámadást tartozott készíteni.⁶⁹

68 A leváltások gyakori oka volt a tisztviselő hanyagsága. 1587-ben pl. Thomas Bankher (Penkher) tatai élelmezési tisztet „umb seines schedlichen unnd unordenlichen hausenswillen” bocsátották el. ÖStA HKA GBU Bd. 403. fol. 318.

69 Vö.: I. Rudolf utasítása Matthes Trinkh, az élelmezési főbiztosi hivatal ellenőre (*Gegenschreiber des Obristen Proviantsamts*) részére. Bécs, 1577. november 28. ÖStA HKA Gedenkbücher Österreich (= GBÖ) Bd. 123. fol. 289v–290r. Ugyanczen nap kiadott bestallungja: uo. fol. 290r–291r.

A későbbi élelmezési főbiztosi utasítások csak kis mértékben tértek el Teufel-étől. Előírták, hogy a főbiztos köteles a rábízott várakat évente legalább két alkalommal személyesen felkeresni és az élelmezést megvizsgálni. Feladatkörébe tartozott a katonai élelmezés szempontjából legjelentősebb magyarországi élelmiszer-forrás, a győri püspöki és káptalani tizedek rendszeres bérletének intézése.⁷⁰ A későbbi utasításokban sörfőzdek létesítését is megkívánták, amivel borhiány idején pótolni tudták a szükséges italmennyiséget. Az utasítások szerint az uralkodó elrendelte, hogy a főbiztos Magyaróváron létesítsen olyan sörfőzdet, amelyből szükség esetén Győrt, Komáromot és Tatát is el lehet látni nagyobb mennyiségben.⁷¹ Sörfőzde építését rendelték el ugyanígy Kanizsán is.⁷² A károk elkerülése végett további intézkedéseket is bevezettek, így a hajón és szekereken történő élelemszállításnál élelmezési tisztet kellett kirendelni, aki végigkísérte a szállítmányt, mivel előfordult, hogy pl. a boroshordókat menet közben fel- nyitották, kiitták a bort, és vízzel helyettesítették. Rendelkezést hoztak arra az esetre, ha valamelyik vár élelmezési tisztje váratlanul elhalálozna, ebben az esetben főlélmester vagy főbiztosnak azonnal ki kellett küldeni egy hivatalnokot, aki zároltatta az elhalálozott tisztviselő vagyonát, annak érdekében, hogy később abból tudják a követeléseket kielégíteni. A későbbi utasítások egyre hangsúlyozottabban rendelték a főlélmestert (főbiztost) az Udvari Kamara alá, így pl. a számadások ill. kivonatok készítésénél előírták, hogy a kivonatokból egy példányt az Alsó-ausztriai Kamara mellett küldjön meg közvetlenül az Udvari Kamarának is, illetve probléma esetén nem csupán a Haditanácshoz, hanem az Udvari Kamarához is fordulhatott.⁷³ A korabeli felfogás szerint a főlélmester ill. élelmezési főbiztos a XVI. század végén egyértelműen az Udvari Kamara alá tartozott, de mint láthattuk, főszámadásait az Alsó-ausztriai Kamarához kellett benyújtania, valamint több területen a Hadita-

70 A győri püspöki és káptalani tizedek jelentős részét az Alsó-ausztriai Kamara bérlette a főlélmester céljaira. A tizedek begyűjtését és raktározását a magyaróvári uradalom prefektusa és számvevője intézte, innen szállították tovább a nagyobb raktárakba, legtöbbször Hainburg-ba, ahol az egyik legnagyobb katonai élelmezési raktár volt. *Kenyerer*, Utasítások 387., 401., 410., 427., 434–435. p. ill. néhány konkrét példa 1568–1569-ből: ÖStA HKA GBU Bd. 396. fol. 80. 127., 136v–137r.

71 A kérdéskörrel már az 1577. évi haditanácskozáson is foglalkoztak, és már akkor javasolták sörfőzde létesítését Győrben és Komáromban. *Pálffy*, A császárváros védelmében 199–200. p.

72 Kanizsán már korábban elrendelték sörfőzde építését. I. Miksa a Magyar Kamarának, Bécs, 1568. aug. 26. A kanizsai biztosok jelentése alapján az uralkodó elrendeli, hogy Kanizsán létesítsenek sörfőzdet, ami nagy hasznot fog hozni. ÖStA HKA GBU Bd. 395 fol. 331.

73 Wolfgang Jörgner 1593. évi főlélmesterei utasítása alapján. Ld. 59. jegyz.

nács ill. a végvidéki főkapitány parancsai szerint kellett eljárnia. Ez a kettős alárendeltség a korszakban végig fennmaradt.⁷⁴

A győri, komáromi és kanizsai élelmezési tisztek

Az Alsó-ausztriai Kamara és a főlélmester ill. főélelmezési biztos alá tartozó várak közül a legnagyobb katonai, stratégiai jelentősége a Duna mentén Győrnek és Komáromnak, míg a Dél-Dunántúlon Kanizsának volt. Ezek a várak, helyesebben erődvárosok⁷⁵ voltak a legfontosabbak Bécs, illetve Stájerország védelme szempontjából, itt állomásoztak a legnagyobb létszámú helyőrségek.

74 Az Udvari Kamara Mátyás főherceghez 1592. július 8-án írott levelében az alábbiakról számol be: A kamarai kancellária megszerkesztett egy utasítást „auf ainen khunfftigen Obristen Proviandt Commissari.” [Minden bizonnyal Wolfgang Jörger Frh. utasításáról lehetett szó – KI.] Kérdéses, hogy „ob ain Obrister Proviandt Commissari auch auf den Khriegs Rath sein aug und respect haben solte”, vagy csak a kamarának. Ez elsősorban azért fontos, mert ha egy tisztségviselő kettős alárendeltségben áll, abból nézeteltérések származhatnak: „alß ain ambtman auf zwaijerleij unterschiedliche mitl gewisen, leichtlich allerlai confusioncn unnd mißverstandt ervolgen khünnen.” Ezért maga az Udvari Kamara úgy vélekedik ezzel kapcsolatban, hogy „wie es bißhero gehalten, das nemblich discr ambtman mit seiner amts verrichtung allain auf die Hof Camer seinen respect habe.” Mindez azért sem jelent problémát, mert „alle proviandthandlung durch die Hof Camer mit dem Khriegs Rath communiciert unnd mit desselben vorwissen geschlossen, die proviandt auch mit seinem, des Khriegs Raths guetachten jeder zeit auf der gränicz limitiert unnd gescezt, das auch auf den Khriegs Rath die monatliche oder quttemberliche außzüg gegeben werde, das ist nit unbillich, und ist die instruction beraith auf dasselb zumthail gericht.” ÖStA KA Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates, Bestellungen No. 432. Az adatot Pálffy Géza bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton is köszönök. A kérdésre ld. még Wolfgang Jörger 1593. évi utasításnak mellékletét: ÖStA HKA VUG RN 52B. fol. 1066–1071.

75 Győr esetében az erődváros fogalmára ld. *Gecsényi Lajos*: A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez. (Az erődváros megjelenése). In: Unger Mátyás emlékkönyv. Szerk.: E. Kovács Péter–Kalmár János–V. Molnár Miklós. Bp., 1991. 145–158. p. Lényegében véve Komárom is hasonló erődvárosnak tekinthető, míg Kanizsa inkább tisztán katonai erődtámaszpontnak, „garnizon”-városnak. Komáromra ld. *Kecskés László*: Komárom az erődök városa. Komárom, 1993. 45–143. p. Kanizsára ld. *Vándor László*: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: Nagykanizsa. Városi monográfia I. köt. Nagykanizsa, 1994. 248–353. p. Kanizsa, mint „garnizon város” fogalmát Gecsényi Lajos vetette fel. ld. *Gecsényi Lajos*: Vázlat Győr XVI–XVII. századi történetéről. In: Győr története a kezdetektől napjainkig. Szerk.: Bana József–Morvai Gyula. Győr, 1997. (Győri Városi Levéltári Füzetek I.) 35–48. p. itt 42–43. p.

A győri és a komáromi élelmezési tisztek (élésmesterek) utasításai az 1560–70-es évekből maradtak fenn. Ezek szövegei lényegében pontról-pontra megegyeznek, sőt, a főélésmesteri utasításokból is igen sok átvétel található. A későbbi időszakból ismert tatai és esztergomi élésmesteri utasítások is a győri ill. a komáromi utasítások szövegeinek átvételével készültek.⁷⁶ Az alábbiakban éppen ezért Győr, Komárom és Kanizsa élelmezési szervezetét együttesen mutatjuk be. Az azonos igazgatási rendszer azonban három, lényegesen eltérő helyzetű vár (erődváros) élelemellátást intézte.

Győrhöz, mint erődvároshoz nem tartozott uradalom. A győri püspök, illetve a székeskáptalan rendelkezett ugyan birtokokkal, amelyek lehetővé tehettek volna egy, az egrihez hasonló konstrukciót, azonban még sem történt meg az egyházi birtokok védelmi célra történő átvétele.⁷⁷ A győri erőd falai között tekintélyes létszámú haderő állomásozott: 1576-ban 401 magyar lovas, 313 magyar és 951 német gyalogos, összesen 1665 fő.⁷⁸

Győrrel ellentétben Komárom várához Mohács előtt viszonylag jelentős uradalom tartozott. A török pusztítások miatt azonban a XVI. század közepére jelentősen csökkent a várhoz tartozó települések száma (Mohács előtti 27 birtokról 8–10 birtokra).⁷⁹ Az uradalom jelentős bevételei közé tartoztak a vám- és révjövedelmek, valamint a vizahalászatból származó haszon. Mindezek ellenére Komárom uradalmának bevételei más kamarai birtokokhoz viszonyítva csekélyek voltak, az 1560-as évek végén a bevételeket 2000–2500 rajnai Ft-ra tehetjük, amelynek jelentős része a vámból származott (1000–1500 rajnai Ft). A bevételek elsősorban a birtok igazgatási költségeit fedezték, a kiadások után évi átlag 800–900 rajnai Ft maradt, ami elégtelen volt a nagy létszámú katonaság ellátására.⁸⁰ Komárom vára igen fontos stratégiai szerepet játszott a török elleni védelemben, jelentőségét emelte az is, hogy a dunai naszádosok bázisául szolgált. Ez lehetett az indoka an-

76 Pl. a győri élelmezési tisztszámára 1600. december 9-én, Bécsben kiadott utasításra utólag rávezették, hogy ugyanezt az instrukciót adták ki a komáromi, pozsonyi, tatai, pápai, kiskomáromi, körmendi és köszegi élelmezési tiszteknek is. ÖStA HKA VUG RN 53. fol. Az utasítást még sokáig használhatták, mert egy utólagos bejegyzés szerint változatlan formában kiadták Simon Zanger győri élelmezési tisztszámára 1633. április 21-én.

77 Ennek okát a püspöki birtokok esetében abban kereshetjük, hogy a két legnagyobb püspöki birtoktest két, Győrtől viszonylag messze fekvő vár fenntartását szolgálta, Szombathelyét illetve Várkeszöcét. Erre ld. Kenyeres, Utasítások 675–676., 761–762. p.

78 Pálffy, A császárváros védelmében 163–165. p.; Pálffy, A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 150., 166. p.

79 Az 1532. és 1548. évi urbáriumokat ld. ÖStA HKA VUG 46 A. A komáromi uradalom 1553–1584. közötti számadásai. ÖStA HKA VUG 35.

80 Uo.

nak, hogy Komáromot nem tagolták bele sem a győri, sem pedig a bányavidéki végvidékekbe, hanem ún. „magán való végvár”-ként önálló kapitányságot alkotott.⁸¹ Komáromban viszonylag nagy létszámú katonaság teljesített szolgálatot: 1554-ben 400 német gyalogos, 156 huszár és 627 naszádos. Az 1576. évi várjegyzék szerint 300 német gyalogos, 720 naszádos és 25 magyar huszár teljesített szolgálatot, más adat szerint 1577-ben a 400 német gyalogoson kívül 660 naszádos és 300 huszár teljesített szolgálatot. A várban csak német katonaság állomásozott, a naszádosok és a huszárok a mezővárosban voltak elszállásolva. Az adatok alapján mintegy 1000–1300 főnyi katonaság ellátásáról kellett gondoskodni, kizárólag külső forrásokból.

Kanizsának, csakúgy mint Komáromnak a középkorban viszonylag jelentős uradalma volt. A török előrenyomulás miatt azonban falvai fokozatosan kerültek török uralom alá, ill. néptelenedtek el.⁸² A vár katonai jelentősége ugyanakkor Szigetvár 1566. évi elestével megnőtt, hiszen a Dél-Dunántúl fő erődjének szerepét hivatott betölteni, így Kanizsa vára lett a kanizsai végvidéki kapitányság székhelye. A mocsár közepén elhelyezkedő várat folyamatosan építették és korszerűsítették és igen tekintélyes létszámú katonasággal látták el. Kanizsa erődvárosa gyakorlatilag teljesen militarizálódott és egy garnizon-város alakult ki. 1576-ban egy 400 gyalogosból álló német zászlóalj, valamint 400 magyar gyalogos és 400 magyar lovas alkotta a vár állandó őrségét, ehhez jött még a főkapitányi kontingens, ami 100 gyalogosból és 150 lovasból állt. 1582-ben két zászlóalj német gyalogoson kívül 100 német lovas, 100 lovas puskás (archibusier), 500 huszár és 400 magyar gyalogos szolgált.⁸³ A tekintélyes létszámú katonaság számára az élelmi-szert az uradalomból nem lehetett biztosítani. A váruradalom bevétele 1560-as évek végén mindössze 5500 rajna Ft körül mozgott, ami egy félhavi zsoldköltségre sem volt elegendő.⁸⁴ A XVI. század végéről fennmaradt kimutatások szerint az

81 *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezőténec története a kezdetektől a 18. század elejéig. In: TSz 33. (1996) 2–3. sz. 163–217. p. (a továbbiakban: *Pálffy*, A török elleni védelmi rendszer) itt 199. p.

82 Kanizsához egy 1530-ban készített (nem teljes) urbárium szerint összesen 37 birtok tartozott, az 1563. évi urbárium 25 települést sorol fel. Az urbáriumok szemléletesen mutatják be a török előrenyomulás okozta elnéptelenedést: míg 1530-ban 1805 egész, fél és negyedtelkes jobbágyot írtak össze, addig 1563-ban zsellérekkel és a mentességet élvezőkkel együtt mindössze 697 főt (38%). (A feltelkes jobbágyok száma 453-ról 109-re (24%), az 1330 negyedtelkesek száma pedig 258-ra (19%) csökkent vissza.) Urbáriumok. XVI–XVII. század. Szerk.: Maksay Ferenc. Budapest, 1959. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 7.) 131–148. p.

83 *Pálffy*, A magyarországi és délvideki végvárrendszer 149., 168. p.

84 *Kenyeres*, Utasítások 278. p.

uradalomnak gyakorlatilag elhanyagolható jövedelmei voltak csupán, ezért a vár ellátását a helyi bevételekből nem lehetett megoldani. Ezt a feladatot főként a stájer rendek vállalták magukra, akik jelentős összegeket fordítottak a vár megerősítésére és a várőrség fizetésére is. A Haditanács és az Udvari Kamara így kénytelen volt a vár élelmezését az 1572-től, majd hivatalosan 1587-től a magyarországi élelmezési főbiztosra bízni. Így annak ellenére, hogy a váruradalom kezdetben a Magyar Kamara igazgatása alá tartozott, fokozatosan kikerült fennhatósága alól és az Alsó-ausztriai Kamara kezelésébe került. Kezdetben más kamarai uradalmak példájára udvarbírókat neveztek ki a vár és uradalma élére, sőt, egy rövid ideig a kanizsai udvarbíró igazgatta a zalavári és kapornaki apátságok birtokait is. Ez a két birtok jelentős mértékben járult hozzá Kanizsa élelem-ellátásához a későbbiekben is. Az igazgatási váltást jelzi, hogy 1572-től a kanizsai élelmezési tiszteket, illetve a számvevőket bízták meg rendszeresen az udvarbírói hivatal ideiglenes vitelével. Gyakorlatilag az 1580-as évektől rendszeresen előfordult, hogy az élelmezési tiszttöltötte be a számvevő és az udvarbíró funkcióját is. 1574-től az udvarbíró, majd pedig a számvevő ellenőrzésére ellenőröket állított a kamara. Ezek az ellenőrök rendszerint az élelmezési tiszttellenőrként is funkcionáltak. Az igazgatási rendszer is arra utal, hogy az uradalom bevételeinek csekély volta miatt elsősorban a számviteli teendők és a katonaság élelmezésének irányítása volt meghatározó.

A három vár élelmezését mindenütt az élelmezési tisztt(*Proviantverwalter*) intézte. Az élelmezési tisztt utasítása szerint a magyarországi élelmezési főbiztos (főélelmester) alá tartozott. Utasításában számos pontot találhatunk, amelyek a főbiztosi utasításokban is megtalálhatóak, ilyenek a helyes mértékek, súlyok és mérlegek használatának ellenőrzése, a gabona és a liszt átforgatása (itt télen hetente egyszer, nyaranta viszont naponta), a főbiztos által küldött élelmiszer kimutatás szerinti átvétele. A hajósoknak, fuvarosoknak a szállításért kifizetett összegekről nyugtát kellett adnia, a leszállított árut éjszakára nem hagyhatta kipakolatlanul, a hajókon, szekereken a főbiztosi kimutatáson felül talált árut, mint csempészárut el kellett koboznia. A kenyérsütésnél megszabták, mennyi lisztből hány kenyeret kellett sütni (egy strich lisztből 25 vekni kenyeret kellett sütni, és minden 2 font súlyú vekni kenyeret 1 krajcárért árusíthatott). Megtiltották, hogy a pék a liszthez forró vizet keverjen.⁸⁵ Minden pék munkanapon 1 vekni kenyeret kaphatott. A sült kenyerekről napi kimutatást kellett vezetni. A liszt tárolása kapcsán előírták, hogy a liszt, ha sokáig áll, akkor kiszárad és lazább, porhanyósabb lesz, ezáltal az újramé-

85 Az élelmezési tisztt ügyeljen, „das sy [ti. a pékek] sondern fleiß haben, das das melb nit mit haissen wasser verprenndt, durch welches dem melb die nattürlich weiß genummen werde.” Ld. 88 jegyz.

réskor (ami nem súlyra, hanem űrmérték szerint történt) „több” liszt került ki a rak-tárból, mint amennyit az őrlés után oda beszállítottak. Az élésmester nem enged-hette meg, hogy ezt a mérési „nyereséget” a pékek vagy éppen ő maga saját hasz-nukra használják fel, hanem a számadásoknál a bevételek közé kellett beírnia. A borokról is pontos kimutatást tartozott vezetni. Ügyelnie kellett, hogy a boroshor-dókat hetente kétszer fejtsék le és töltsék fel. (A feltöltésre nem használhattak rossz bort, vagy vizet.) A bor első feltöltésénél személyesen jelen kellett lennie. A kimé-résénél pedig előírták, hogy 1 pint bort 6 krajcárért mérhet ki.

A borkimérés (kocsmáltatás) mindkét város, Győr és Komárom esetében — ha-sonlóan Kassához — a polgárság, ill. a földesúr ellenállásába ütközött. Először Christof Teufel főélésmester sajátította ki július–augusztusi borkimérés jogát 1566-ban.⁸⁶ Az 1580-as évekből számos adatunk van arra, hogy a katonai élelme-zés érdekében az uralkodó vagy a főherceg rendszeresen eltiltotta a káptalant és a városi tanácsot a borkiméréstől erre a két hónapra. Ez a probléma Komáromban is felmerült, itt is eltiltották a polgárságot két hónapra a kocsmáltatástól.⁸⁷

A hús mérésére és hidegen történő tárolására vonatkozóan is a főbiztosi utasítá-sok rendelkezéseit ismételték meg. Az élelmezési tisztnek előírták, hogy a főbiztos tudtán kívül semmilyen rendelkezést nem tehetett, amennyiben nézeteltérése tá-madt a kapitánnyal, akkor a főbiztoshoz kellett fordulnia.

Nem adhatott kölcsönbe élelmet a főbiztos engedélye nélkül senkinek, még a katonaságnak sem. A katonának az élelmezési tiszt vagy annak beosztotta (kasz-nár, pincemester, pék, mészáros) előtt személyesen kellett megjelennie és az előírt

86 *Gecsényi Lajos*: Katonák és polgárok a győri végvárban a XVI–XVII. században. In: HK 31. (1984) 664–686. p. itt 676. p. Az 1590-es években a győri káptalan amiatt tiltakozott, hogy a beteg német katonák szállása számára július–augusztusban kimért borokat drágábban adják, mint más hónapokban, sőt, ha bor elfogy, akkor azt a győri főkapitány a polgárokkal pótolta-tja. Uo. 73. jegyz.

87 A borkimérési jog korlátozására ld. pl. Ernő főherceg levelét Andreas Teufel győri főkapitány-nak, Bécs, 1586. május 22. A főherceg megismétli az 1585. május 18-án kelt utasítást, misze-rint az uralkodó úgy rendelkezett, hogy évi két hónapon át, június–júliusban vagy július–augusztusban csak az élelmezési hivatal mérhet bort, ebben az időszakban sem a pol-gárság, sem pedig a káptalan nem kocsmáltathat. Ugyancz az utasítás ment ki a komáromi fő-kapitánynak. ÖStA HKA HFU RN 49 Konv. 1586 Mai. fol. 157–158. Győrben még a XVII. század elején is folyamatosan fellángolt a borkimérés körüli vita a káptalan, a polgárság és a katonaság között. Vö.: *Gecsényi Lajos*: Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveincik regesztái, 1580–1616. Győr, 1990. 763. sz. (1610. szeptember 3.) 280–281. p.; *Dominkovits Péter*: Győr város tanácsülési és törvénykezési jegyzőkönyveincik regesztái. II. köt. 1606–1611. Győr, 2002. (Győri Városi Levéltári Füzetek 5.) 1606: 573. sz. 24. p., 1608: 643., 645., 646. sz. 40–42. p.

fejadagját átvennie. Nagyobb fejadagot csak a beteg, vagy lábadozó katonák kaphattak. A beteg katona helyett kivételesen felesége, vagy szolgálója vehette fel a napi ételmiszeradagot, azonban az ételmezési tisztt köteles volt a harmadik nap után a beteg katonát felkeresni, hogy az egyáltalán életben van-e még, azaz a fejadagját jogszerűen vették-e fel? Ha egy katona elhalálozott, vagy elbocsátották, akkor ügyelnie kellett arra, hogy az elhalálozás vagy a kilépés napja pontosan fel legyen tüntetve a saját jegyzékében, illetve a mustrajegyzékben is. Új katonának csak akkor adhatott ételmiszert, ha a kapitány írásban jelezte neki, hogy az adott katonát melyik naptól fogva vette fel. A kapitánytól kapott cédulát az ételmezési tisztt köteles volt a legközelebbi mustráig megőrizni.

Ügyelnie kellett arra, hogy minden katona a saját nevén, a zászlóalja vagy csapatteste szerint kerüljön be a mustrajegyzékbe, ne fordulhasson elő, hogy valakit álnéven is beírják, illetve mustra idején valaki helyettesíti. Amennyiben az ilyen csalásban az ételmezési tisztt, vagy valamelyik szolgálója közreműködik, azonnali elbocsátással ill. testi büntetéssel bűnhődött.

Az ételmezési tisztt főbiztos engedélye nélkül nem hagyhatta el a várat. A katonaság számára kiosztott élelemről havi kimutatásokat kellett készítenie és három példányban meg kellett küldenie a főbiztosnak, aki ezek alapján tudott tájékozódni a vár ételmiszerkészleteiről és szükségleteiről. Az ételmezési tisztt éves zárszámadását minden év március 1-jéig tartozott előbb a főbiztosnak, majd pedig az Alsó-ausztriai Kamarának megküldeni. Az év végi készletekről egy külön kimutatást tartozott készíteni, ebből 1-1 példányt a főbiztosnak és az Alsó-ausztriai Kamarának kellett megküldenie.

Az utasítás kitér arra az eshetőségre, hogy ha az ételmezési tisztt megbetegszik, vagy meghal, akkor általában olyan kinnlevőségek maradnak utána, amelyeket nem lehet behajtani, illetve csalárd beosztottai azokat eltitkolják. Ennek érdekében az ételmezési tisztt csak olyan beosztottakat vehetett magához, akik becsületesen és hűségesen szolgálnak, akik betegsége vagy távolléte idején megfelelően tudják őt helyettesíteni. Az instrukciók szerint a kapitányokat mindenhol utasították arra, hogy védjék meg az ételmezési tiszteket és szolgálókat, ha azokat a katonaság megtámadná, vagy az ételmiszereket önkényesen elvenné, a raktárakat fosztogatná. Az ételmezési biztosnak esküt kellett tennie a főbiztos előtt, a beosztottak felvételéről vagy elbocsátásáról pedig értesítenie kellett a főbiztost. Minden beosztottól havi elszámolást kellett kérnie. Fizetése általában havi 40 rajnai Ft volt, amelyből egy tolmácsot és egy írnokot kellett tartania.⁸⁸

⁸⁸ Hans Hirsch komáromi ételmezési tisztt, Bécsben, 1570. október 1-jén, ill. Jakob Nagl győri ételmezési tisztt 1576. február 14-én, Bécsben kiadott utasítása alapján. ÖStA KA HKR KIA I.

A kanizsai élelmezési tisztt utasítása számos pontban megegyezik a győri és komáromi tisztekével. Lényeges eltérést jelentett azonban, hogy a kanizsai élelmezési tisztt – mint említettem – igen sokszor volt egyúttal az uradalom udvarbírája is.⁸⁹ Ilyenkor ugyan külön utasítást kapott az udvarbírói teendők ellátására, azonban az igazgatási összefonódás miatt az élelmezési utasításokban is megjelentek az uradalom igazgatására vonatkozó rendelkezések. Figyelembe kellett vennie az uradalom jövedelmeit, maga gondoskodott az élelemszállítás esetében az uradalom jobbágynak robotmunkájának igénybevételéről. A kanizsai élelmezési tisztt ugyanakkor alacsonyabb fizetést kapott (havi 20 rajnai Ft), azonban mivel általában még egy hivatalt vitt, a két fizetés nagyjából kitette győri és komáromi kollégái fizetését.

A nagyobb várakba az élelmezési tisztek mellé kirendelt ellenőröknek mindenről tudomással kellett bírniuk, előírták számukra a tárházak és a pincék naponkénti vizsgálatát, az élelem beszállításakor, lemérésekor jelen kellett lenniük, ügyelniük kellett arra, hogy mindig legyen elegendő élelemkészlet a várban, szükség esetén figyelmeztethették az élelmezési tisztt, vagy közvetlenül a főbiztoshoz fordulhattak. Minden bevételről és kiadástól ellenszámadást tartoztak vezetni.⁹⁰ Amennyiben az Alsó-ausztriai Kamara és az élelmezési főbiztos (főélelmester), ill. a Magyar és a Szepesi Kamara alá tartozó élelmezési tisztek, ill. élelmesterek működését vetjük össze, akkor a legnagyobb különbség pont az ellenőrzés intézményében mutatkozik. Az utóbbiak esetében ugyanis nem találunk adatot élelmezési ellen-

4. ill. ÖStA HKA VUG RN 52A fol.508–523. Hans Hirsch-t 1570. május 16-án nevezték ki komáromi élelmezési tisztnak és egészen 1585-ig töltötte be hivatalát. ÖStA HKA GBU Bd. 396. fol. 312v–313r. 1573. július 1-től 1578. július 31-ig egyúttal a komáromi uradalom ideiglenes udvarbírója is volt. ÖStA HKA VUG 35 C. Jakob Nagl 1573. novemberétől töltötte be a győri élelmezési tisztt hivatalát, utasítását így csak három év múlva kaphatta meg. ÖStA HKA GBU Bd. 397. fol. 162v.

89 Pl. Sigismund Lustaller élelmezési tisztt számára I. Rudolf külön utasítást adott az udvarbírói hivatal ideiglenes vitélre (*Verwalter des Hofrichtersamts Unser Herrschaft Canischa*): Bécs, 1578. július 18. ÖStA HKA VUG RN 52A fol. 525–532. és ÖStA HKA GBÖ Bd. 123. fol. 371v–376r. Kiadását ld. *Kenyeres*, Utasítások 282–300. p. Élelmezési tiszti utasítása I. Rudolftól: Bécs, 1578. július 18. ÖStA HKA VUG RN 52A. fol. 533–543. és GBÖ No. 123. fol. 367r–371r. Lustaller utódja, Jeremias Fischer élelmezési tisztt az udvarbírói hivatal mellett egyúttal a számvevői tisztt is ellátta. Vö.: Rudolf utasítása Jeremias Fischer kanizsai élelmezési tisztt számára. s. d. [Bécs, 1581 márc. 20.] ÖStA HKA RN 52B fol. 682–687 és 696–700. és I. Rudolf utasítása Fischer élelmezési tisztt számára az udvarbírói hivatal ideiglenes viselésére és a számvevői tisztre (*Rentmesiter und Verwalter des Hofrichtersamts der Herrschaft Canischa*) s. d. [Bécs, 1581 márc. 20.] Uo. fol. 713–724.

90 Hans Dallitsch csztergomi élelmezési ellenőr 1597. július 29-i utasítása alapján. ÖStA HKA VUG RN 52B. fol. 1166–1175.

örök működéséről, az ellenőrzést felettük hivatalosan az illetékes kamara (Magyar és a Szepesi) gyakorolta, míg az előbbieket esetében a főbiztoson (főélelmesteren) és a kamarán kívül helyi ellenőr is működött.⁹¹

A horvát–szlavón végek ellátása

A horvát–szlavón végek ellátása, csakúgy mint hadügyi igazgatása már a XVI. század közepén elkülönült a magyarországitól.⁹² A szlavón rendek már 1538-ban végzésben kérték az uralkodót egy élésmester (*magister victualium*) kinevezésére, aki a rendek által kijelölt személlyel együtt végzi az élelmiszerek felvásárlását és beszállítását. A rendek maguk ajánlották fel, hogy a füstönként meghatározott élelmiszert maguk fuvarozzák a kijelölt élelmiszer raktárakba (*loca depositionis*). Három ilyen helyet jelöltek ki: a Dráva mentén Verőcét, Kőrös megye déli részén, a Száva közelében lévő Velikét és a kettő között, nagyjából félúton a Kőrös megyei Újudvart.⁹³ Úgy tűnik azonban, hogy a zsold- és az élelemellátás intézését esetleg kinevezett biztosok végezték a század közepéig.⁹⁴ Az 1553-ban kinevezett első állandó élelmezési hivatalnok, Wolf Ganser kinevezését nemcsak Horvátország és Szlavónia, hanem egyúttal Stájerország, Karintia és Krajna élésmesteri tisztére kapta.⁹⁵ Fő feladata azonban a horvát és a szlavón (vend) végvidék várainak, elsősorban Varasd, Szentgyörgy és Zágráb élelemellátása volt. Az élelmiszert főként a három másik osztrák tartományból kellett beszereznie. Ganser-t Hans Ungnad főhadparancsnok alá rendelték. Ungnad a fenti öt tartomány katonai igazgatásának

91 Párhuzamot vonva az uradalmi igazgatás rendszerével, megállapítható, hogy a leglényegesebb eltérés a középkori és a kora újkori jövedelem-kezelés történetében éppen az ellenőrzés intézményének bevezetése volt. Vö.: Kenyeres, Kamarai uradalmak 55–57. p.

92 Schulze, Winfried: Landesdefension und Staatsbildung. Studien zum Kriegswesen des innerösterreichischen Territorialstaates, 1564–1619. Wien–Köln–Graz, 1973. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, 60.) (a továbbiakban: Schulze, Landesdefension und Staatsbildung); ill. Pálffy, A török elleni védelmi rendszer 177–179., 196., 201. p.

93 CJH 1538:11., 12., 14. tc. (Szlavón tc.).

94 I. Ferdinánd utasítása Franz Vicin és Michael Klepperger és egy, Hans Peigerzhaimer hadi fizetőmester által kirendelt személynek a horvátországi végkek ellátására. 1539. december 26. Feladatuk volt a mustra és a zsoldfizetésen kívül pl. a Kraina tartomány által élelmezésre adandó 2000 Ft adminisztrálása, meg kellett vizsgálniuk, hogy milyen módon láthatók el nagyobb élelmiszer-készletekkel a végváarak. ÖStA HKA Instr. No. 45.

95 I. Ferdinánd utasítása Wolf Ganser stájerországi, karintiai, krajnai, horvátországi és szlavóniai élésmesternek, s.d. [1553. február 27. előtt.] ÖStA HKA Instr. No. 105.

élén állt, talán ezért szolt Ganser kinevezése is ugyanezen területekre. Utasítása gyakorlatilag a magyarországi főélelmester utasításának átvétele,⁹⁶ egy-két apróbb kiegészítéssel, így pl. előírták számára a végvárakban sütőkemencék és kézimalmok létesítését, a főszámadás vezetése mellett pinceszámadást is kellett vezetnie. Később, az 1560-as évek közepétől, párhuzamosan a katonai igazgatással, a horvát és szlavón élelmester tisztségét szétválasztották, és külön élelmestereket állítottak a két országrész élére. Ez a szétválás Belső-ausztriai Haditanács 1578. évi felállításával véglegesült, ettől kezdve a stájerországi főélelmester volt a felelős a szalvóniai (vend) végvidék ellátásáért.⁹⁷ A horvát–szlavón végvidék élelmezési igazgatásának részleteit azonban további kutatásoknak kell tisztáznunk.

Élelmesteri karrierek

A magyarországi hadszíntérre kinevezett főélelmesterek és élelmezési főbiztosok kivétel nélkül mind osztrák főnemesek voltak, akik közül többen más magas rangú hivatalt is viseltek. Így Joachim von Schönkirchen az alsó-ausztriai kormány tanácsosa (1553–1557), majd helytartó volt 1565-ben bekövetkezett haláláig.⁹⁸ Hieronimus Beck von Leopoldstorf 1555–1562 között az Alsó-ausztriai Kamara tanácsosa, majd 1563-tól az Udvari Kamara tanácsosaként működött.⁹⁹ A századfordulón rövid ideig főélelmesteri címet viselő, hadiszállításairól ismert Zakarias Geizkofler pedig birodalmi fillérmester (*Reichspfennigmeister*) volt.¹⁰⁰

⁹⁶ Az Alsó-ausztriai Kamara I. Ferdinándnak, Judenburg, 1553. február 27. I. Eszerint I. Ferdinánd megparancsolta nekik (Graz, 1553. február 18.), hogy Ganser utasításának tervezetét vizsgálják meg. A tanácsosok szerint „das vasst di maistn articl aus Euere Künigliche Majestät profanntverwalters zu Comarn unnd Totes Lamprechtn Jentsicz aufgerichtn instruction geczogen unnd etlich darunter verseczt auch zum tail gar ausgelassen worden”. [A fenti idézet utasítás kísérőlevele.] Uo. fol. 1. Az utasítás szövege Christoph Teufel magyarországi főélelmester 1565. évi instrukciójával gyakorlatilag teljesen megegyezik. Az itt említett komáromi és tatai élelmesterről sajnos nem sok tudható, valószínűleg ekkor még csak ennek a két várnak az ellátása tartozott a főélelmester hatáskörébe.

⁹⁷ *Valentinitisch*, Die windische Grenze 522. p. *Losert*, Das steiermärkische Proviantwesen 526. p. *Schulze*, Landesdefension und Staatsbildung 126–129. p.

⁹⁸ *Chmel*, J.: Die regiments-Räthe des N. österreichischen Regiments. Von 1529–1657. Die Camm-Räthe der N. österreichischen Cammer. Von 1539–1606. In: *Notizenblatt. Beilagen zum Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen*. I (1851) Nr. 14. 212–224. p. Nr. 15. 228–240. p. itt 220. p.

⁹⁹ Uo. 239. p. *Rauscher, Peter*: Zwischen Ständen und Gläubigern. Studien zu den kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. PhD. Diss. Wien, 2001. 170. p.

Az egyes várak élésmesteri és élélmezési tisztei azonban a kora újkori államigazgatásban boldogulást kereső többnyire kis- és középnemesek társadalmi rétegéből származott.¹⁰¹ Az élésmesterektől, csakúgy mint az uradalmak esetében az udvarbíráktól, számvevőktől vagy uradalmi ellenőröktől, megkövetelték a latin mellett a német és/vagy a magyar nyelvtudást, a számadás-vezetési ismereteket. A főélésmesteri utasításokban esetenként szó van az uradalmi állásoknál és a harmincad-hivatalnokoknál is gyakran emlegetett kaució-fizetési kötelezettségről, azonban erre konkrét adatokkal nem rendelkezünk.¹⁰²

Az Alsó-ausztriai Kamara által igazgatott várakba szinte kizárólag osztrák származású élésmestereket neveztek ki, míg a Magyar és a Szepesi Kamara esetében vegyesen találunk magyarokat és túlnyomóan németeket, bár ez utóbbiak közül többen a magyarországi német ajkú lakosság soraiból kerültek ki.¹⁰³ A magyarországi élélmezési főbiztos ill. főélésmester beosztottai közül többen az Alsó-ausztriai Kamaránál szolgáltak, pl. Hans Hiersch a számvevőségről került a komáromi élélmezési tiszti hivatalba.¹⁰⁴ Sigismund Lustaller, aki 1568-tól komáromi élésmester volt, 1570 után az Alsó-ausztriai Kamara felügyelete alatt álló oroszvári harmincad ellenőreként tevékenykedett, mielőtt átkerült volna Kanizsára élélmezési tisztnak és az uradalom ideiglenes udvarbírájának (1578–1580). Lustaller összesen 23 évet töltött el kamarai szolgálatban.¹⁰⁵

Akadnak olyan élésmesterek is, akik uralkodói, főhercegi udvarokból kerültek ki, ill. tartottak fenn azokkal jó kapcsolatokat. Jeremiasch Fischer Miksa (III.) főherceg udvarából, mint udvari szolgáló (*Hofdiener*) került a kanizsai uradalom élésmesteri,

100 Müller, Johannes: Zacharias Geizkofler 1560–1617, des heiligen Römischen Reiches Pfennigmeister und oberster Proviantmeister im Königreich Ungarn. Baden bei Wien, 1938. (Veröffentlichungen des Wiener Hofkammerarchivs 3.); Uő.: Die Verdienste Zacharias Geizkofler um die Beschaffung der Geldmittel für den Türkenkrieg Kaiser Rudolfs II. In: MIOG 21. (1900) 251–304. p.

101 Egészen kivételes az az adat, miszerint Elias von Ratwitz, aki a magyaróvári uradalom prefektusa, mosoni főispán volt (1566–1574), magyaróvári kapitánysága előtt Szatmáron rövid ideig élésmesterként tevékenykedett.

102 Vö.: Kenyeres, Kamarai uradalmak 68–70. p.

103 Pl. Gregor Zipsér kassai élésmester (1563–1564) valószínűleg a Szepességéből származott. MOL Magyar Kamara Levéltára Magyar Kamara Regisztratúrája E 41 (= E 41) 1564. No. 8. No. 51. Utódja, Garay Mátyás viszont kassai polgárként lett élésmester. ÖStA HKA GBU Bd. 392. fol. 141. A murányi élésmester, Kaspar Kholer például a sziléziai Schweidnitz városából érkezett Magyarországra. Sarusi Kiss, A murányi vár 239. p. 9. jegyz.

104 ÖStA HKA GBU Bd. 396. fol. 312v–313r.

105 ÖStA HKA GBU Bd. 395. fol. 372v.; Bd. 396. fol. 312v–313r. GBÖ Bd. 123. fol. 366v–367r. GBU Bd. 403. fol. 430.

számvevői és udvarbírói hivatalába 1580-ban. A főherceggel való jó viszonyára utal, hogy Miksa 1581-ben, Fischer esküvője alkalmából 40–50 rajnai Ft értékű ajándékot küldetett.¹⁰⁶ Fischer esete nem példa nélküli, hiszen Johann Gramet kassai élésmester (1574–1575) nagy kegyben állhatott az udvarnál, hiszen I. Miksa 1574-ben Gramet-nek esküvőjére egy 50 Ft értékű serleget adományozott.¹⁰⁷ Gramet pályafutása jó példa arra is, hogy a katonai élelmezés helyzetéről megfelelő információkkal bíró, kapcsolatokkal rendelkező élésmester maga is bekapcsolódhatott a korszak egyik legjövödelmezőbb vállalkozásába, a hadseregellátásba. Gramet, már mint tokaji zászlós 1576-ban 50 hordó bort adott el a tokaji várnak. Sőt, saját Tokaj környékén fekvő szőlőiből származó borával bekapcsolódhatott a felső-magyarországi borkereskedelembe.¹⁰⁸ Természetesen egy élésmesteri állás jó ugródeszka lehetett magasabb hivatalok felé, így Salzer János 1575-ben szatmári élésmesterként tűnt fel, majd 1576–1577 között kassai élésmesterként tevékenykedett, innen került a szatmári udvarbírói hivatalba (1578–79), ami jelentős anyagi előrelépést jelentett, hiszen a szatmári provizor évi fizetése 1300 magyar Ft-ot tett ki.¹⁰⁹

A legnagyobb karriert mégis minden bizonnyal az a Hans Volckhardt Widmer (Widmayr) futotta be, aki 1585–1602/03 között komáromi élelmezési tiszt volt. 1601-ben ugyanis, megtartva komáromi hivatalát, a Magyar Kamara tanácsosa lett, előbb titkár, majd 1607-től tényleges tanácsosi címmel.¹¹⁰

106 ÖStA HKA HF Prot. R Bd. 368/a. fol. 264.

107 ÖStA HKA GBU Bd. 398. Gramet Jakob Scipolt néhai sárospataki kapitány özvegyét vette el.

108 H. Németh, Végváarak, városok 227. p.

109 Salzer életútjára ld. ÖStA HKA HF Prot. R Bd. 317. fol. 188. HFU RN 45. 1582. Konv. Junii. fol. 131–138. *Kenyerés*, Utasítások 563., 577., 586., 624. p., az uradalmi tisztviselők fizetéseit ld. *Kenyerés*, Kamarai uradalmak 75–76. p.

110 Utasítása, mint komáromi élelmezési tiszt: ÖStA HKA Inst. No. 292. 1601-ben a Magyar Kamara tanácsosaként említve: *Fallenbüchl Zoltán*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században. In: LK 39. (1968) 233–265. p. (a továbbiakban: *Fallenbüchl*, Magyar Kamara tisztviselői) itt 252. p. (*Fallenbüchl* „Wittmayer János” néven említi.) 1602-ben részt vesz a komáromi uradalom összeírásában, ekkor mint komáromi élelmezési tisztet és a Magyar Kamara tanácsosát említik. Az összeírást ld. ÖStA HKA VUG 46. fol. 90–103. Vö. még: Hans Volckhart Widmer komáromi élelmezési tiszt és Hans Armbruster pozsonyi főharmincados jelentése a komáromi uradalomról. 1602. július 20. Pozsony. ÖStA HKA HFU RN 73. Konv. 1602. Mai. fol. 254–259. 1604-ben újból a Magyar Kamara tanácsosaként említve. *Fallenbüchl*, Magyar Kamara tisztviselői 252. p. (Ekkor „Widmer János Wolcard”-ként említi.) 1607. márciusig a Magyar Kamara titkára, majd márciustól kamarai tanácsos. *Benda Kálmán*: A királyi Magyarország tiszti címtára, 1607–1608. In: LK 43. (1972) 2. sz. 265–324. p. itt 275. p.

Widmer ritka kivételt jelentett azáltal, hogy közel két évtizedig szolgált ugyanazon várban, mivel az élésmesterek többsége csak igen rövid ideig, legfeljebb egy-két évig szolgált egy helyen. Szatmáron pl. 1565 és 1583 közötti 18 évben jelenlegi adataink szerint 16 élésmester váltotta egymást. A gyakori hivatalváltásokra általában ugyanolyan okok szolgálhattak, mint az udvarbírók esetében, így pl. a zsoldhiány miatti állandó katonaság általi fenyegetettség.¹¹¹

A mezei hadak élelmezési szervezete

A fentiekben tárgyalt katonai élelmezési szervezet elsősorban a végvárak állandó helyőrségeinek ellátásáról gondoskodott. A főélésmesteri (főbiztosi) utasítások előírták a hadjáratok esetén szükséges élelmiszer beszerzését és raktározását is, ennek ellenére nagyobb hadjáratok idején további hivatalokat szerveztek meg a mozgó seregek ellátása érdekében.

Adatunk van arról, hogy az 1542. évi, Buda visszafoglalását célzó nagy birodalmi hadjárat idején is neveztek már ki ilyen élelmezési főtisztet.¹¹² Az első olyan élelmezési biztos, akit mozgó hadak ellátására neveztek ki, Leopold Püchler „magyarországi élésmester” volt. Püchler-t, aki az Alsó-Ausztriai Kamara számvevőségének tisztviselője volt, minden bizonnyal csak az 1551. évi hadi események kapcsán nevezték ki, és tevékenységét nem korlátozták meghatározott várakra, tehát a mezei seregek ellátásának megszervezése volt a feladata. Püchler-től csupán egy tervezet maradt fenn a hivatal szervezetéről, ami inkább egy „mozgó” végvári élelmezési hivatalra emlékeztet.¹¹³

A következő nagy hadjárat, az 1566. évi során már egy alaposabban megszervezett katonai élelmezési szervezet működött. Az uralkodó ekkor nevezte ki Christoph Teufel magyarországi főélésmester támogatására Thurzó Ferencet országos élelmezési főbiztosnak (*supremus annonae nostrae in Hungaria commissarius*), akinek a fő

¹¹¹ Kenyeres, Kamarai uradalmak 78–79. p.

¹¹² Bécs, 1566. július 1. Miksa utasítása a Magyar Kamara tanácsosainak, amelyben megismételte, hogy Károly osztrák főherceg 1566. március 5-i levelében utasította a Magyar Kamarát, hogy mivel az 1542-es hadjárat során már működött egy élelmezési biztos (*prefectus annonae*), keressék meg a számára kiadott utasítást és küldjék meg másolatban. MOL E 554 Fol. lat. 832. fol. 10.

¹¹³ Leopold Püchler az Alsó-ausztriai Kamara számvevőségének alkalmazottja, ideiglenes magyarországi katonai élelmezési biztos tervezete ugyanezen hivatal számára az Udvari Kamra részére. (Püchler hivatalának megnevezése: „auf jetzigen khriegswesen in Hungern furgennommener Profandtverwalter”) 1551. s. d. ÖStA HKA Instr. No. 88. fol. 1–10.

feladata a mezei seregek élelem-ellátásának magyarországi megszervezése volt.¹¹⁴ Thurzó Ferenc — korábban nyitrai püspök (1534–1557) — a Magyar Kamara (1549–1556), majd az Udvari Kamara elnökeként (1556–1562?) tapasztalt közigazgatási szakembernek számított, ekkor mint királyi tanácsost nevezték ki. Thurzó alá egy nagy létszámú hivatalnokkart rendeltek, két helyettese, vagy más néven segédje volt (*procurator seu coadjutor*), akik közül Csuzy János alsó- és felső-magyarországi, míg Mezőlaky Ferenc zalavári apát pedig dunántúli élelmezési helyettes-biztos volt.¹¹⁵ Csuzy a „Dunán túli” („ultra Danubium”) fekvő Liptó, Árva, Túróc, Trencsén, Nyitra, Bars, Pozsony, Zólyom, Hont, Esztergom és Nógrád megyék területén volt illetékes, illetve sikeres hadjárat, azaz Buda elfoglalása esetén alá rendelték volna Pest, Pilis, Gömör, Heves, Külső-Szolnok, Fejér, Borsod, Bodrog és Bács megyéket, valamint Solti széket is. Mezőlaky a mai dunántúli, az utasítás szerint dunáninneni („cis Danubium”) megyékért volt felelős: Zala, Somogy, Veszprém, Tolna, Fejér,¹¹⁶ Vas, Sopron, Moson, Győr, Komárom megyékben fejtette ki tevékenységét. Érdekes módon a két helyettes-biztos illetékessége nem terjedt ki a részben Habsburg-kézen lévő az észak-keleti megyékre (így

114 I. Miksa utasítása Thurzó Ferenc országos élelmezési főbiztosnak, Bécs, 1566. augusztus 10. MOL E 136 2. köt. fol. 287–295. ill. ÖStA GBU Bd. 393. fol. 292r–294r. A másolati kötetben szereplő német nyelvű cím *Obrister Proviant Comissar in Ungarn*-ként jelöli a tisztséget. Az utasítás tartalmát ismerteti: *Ember*, Az újkori magyar közigazgatás 278–279. p. Ember Győző Thurzó hivatalát — szemben Teufel magyarországi főélelmester tisztségével, amit *hadi biztosság* címen tárgyalt — *országos biztosság* névvel illeti. Uo. 277. p.

115 I. Miksa utasítása Csuzy János dunáninneni élelmezési helyettes-biztos részére, Bécs, 1566. augusztus 11. ÖStA HKA HFU RN 13. Konv. 1565. Aug. fol. 11–13.; ÖStA GBU Bd. 393. fol. 294v–296v.; MOL E 136 2. köt. fol. 344–352. I. Miksa utasítása Mezőlaky Ferenc dunántúli élelmezési helyettes-biztos részére, Moson alatti tábor, 1566. augusztus 21. ÖStA HKA HFU RN 13. Konv. 1565. Aug. fol. 15–18.; ÖStA HKA GBU Bd. 393. fol. 297r–299r. és MOL E 136 2. köt. fol. 296–304. Az elnevezésekben többszörös zavar mutatkozik, hiszen a két utasítás mind Csuzy-t, mind pedig Mezőlaky-t egyaránt „*procurator annonae in Hungaria cis Danubium*”-ként említi, ugyanakkor az illetékességi területüket egyértelműen megkülönbözteti. A Hoffinanz fondjában fellelhető korabeli tisztázatokon található kancelláriai bejegyzések Csuzy utasítását „*Instruction auf profandt wesen herdißhalb der Thuenaw*”-ként, míg Mezőlaky-ét „*Instruction auf das Profandt Commissariath herwerts der Thuenaw*”-ként említik. Csuzy János 1568-tól Báthori Miklós országbíró mellett alországbíróként tevékenykedett 1568-tól az 1570-es évek közepéig. MOL E 136 1. köt. fol. 231–237. MOL E 41 1574. No. 50. Mezőlaky Ferenc titulusa szerint ugyan zalavári apát volt, de a címet csupán az apátsági birtokok jövedelmeinek élvezése miatt szerezte meg, egyébként vérbeli katona volt. Vö.: *Nagyfalusy Lajos*: A kapornaki apátság története. II. köt. Kalocsa, 1942. (Kiadványok Jézus Társasága Magyarországi Történetéhez. Tanulmányok 6–7.) 121–136. p.

116 Eszerint amennyiben a hadjárat sikeres lett volna, akkor Fejér megye átkerült volna Csuzy felügyelete alá.

Szepes, Sáros, Torna, Abaúj, Zemplén, Ung, Bereg, Szabolcs, Ugocsa és Szatmár), tehát azon területre, ahol a Szepesi Kamara elődje, a felső-magyarországi jövedelemigazgató (ekkor Pesthy Ferenc) tevékenykedett. Ugyanakkor adatunk van arra, hogy ezen a területen, ahol Lazarus von Schwendi főkapitány már 1565 elejétől hadban állt János Zsigmonddal, Feigel Péter főélelmesterként tevékenykedett (*supremus annonarius magister*). Feigel nyilván nem volt Thurzó beosztotta, hanem Schwendi főkapitány és a felső-magyarországi jövedelemigazgató felügyelete alatt működhetett.¹¹⁷

A országos élelmezési biztos, azaz Thurzó az uralkodónak volt közvetve alárendelve, szükség esetén Bécsbe kellett fordulnia eligazításért, ami azt jelentette, hogy az uralkodó az Udvari Kamarán keresztül hozta meg döntését. Helyettesei és azok beosztottai azonban előtte vagy a Magyar Kamara előtt tették le esküjüket, ami arra utal, hogy ők a főbiztos mellett a Magyar Kamarának tartoztak elszámolási kötelezettséggel. A helyettesek fő feladata az volt, hogy a kijelölt megyéik területén megszervezzék a katonaság számára szükséges élelmiszer felvásárlását és a táborokba történő eljuttatását. Ennek érdekében az uralkodó által kiadott parancslevél birtokában a helyettes-biztos személyesen, vagy kijelölt felvásárlói (*curator, emptor, sollicitator*) útján összehívhatta az adott megye közgyűlését, ahol a portaszám alapján megállapították az egy portára jutó élelmiszer mennyiségét. Ezt követően a szolgabíróval, vagy más kirendelt nemessel a vásárló bejárta a falvakat és elvégezte az élelmiszer felvásárlását. Az utasítás szerint elsősorban bort, lisztet vagy gabonát, zabot és árpát kellett felvásárolni. Amennyiben a felvásárló ellenszegülésbe ütközött, akkor jelentette a helyettes-biztos útján a főbiztosnak, aki eljár az illetékes főkapitánynál, hogy katonai segítséggel hajtsák be az élelmiszert. A felvásárláshoz a pénzt az uralkodó a Magyar Kamara útján biztosította, az utasítások szerint a szabad királyi városok taxájából. A főélelmester az összegeket átadta a helyetteseknek, akik nyugta ellenében és számadási kötelezettség mellett osztották ki a felvásárlóknak. A felvásárlás az országgyűlés által meghatározott limitált áron történt. Mezőlakya utasítása a porták szerinti beszerzésen felül, amely itt rekvirálás bírsága alatt kötelező volt, még két lehetőséget jelölt meg: a nagybirtokoktól történő felvásárlást, akikről hitelbe is vehetett élelmiszert. A harmadik lehetőség pedig az volt, hogy „önkéntes kereskedők”-ről (*ultroneos negociatores*) gondoskodjon, mégpedig úgy,

117 Feigel Péter, aki kiváló bányászati szakember volt, korábban mint murányi udvarbíró (1550–1551), majd sárosi udvarbíró (1557–1559) tevékenykedett, így voltak ismeretei a felső-magyarországi helyzetről, ill. tapasztalatai a végvári katonaság ellátásáról. Főélelmesterként 1565. aug. 12. – 1567. júl. 13. között tevékenykedett. ÖStA HKA VUG 48. fol. 1216v. Később, 1571–1573 között a Szepesi Kamara tanácsosa volt.

hogy hirdesse ki a megyékben, hogy mindenki szabadon jöhet árújával a táborokba, az uralkodó ígéretet tesz rá, hogy megvédi őket a fosztogatástól, ugyanakkor az élelmiszert csak jogos, azaz a limitált áron árulhatnak a katonaság között. (Az eladóknak annyiban vonzó lehetett a táborokban történő értékesítés, hogy a katonaság ellátására szállított áruk után, mint már említettem, nem kellett sehol vámot fizetniük.)

A felvásárlóknak mindenről számadást kellett vezetni, amelyek készítésénél a bécsi mértékek használatát írták elő. A fő gondot a szállítás megszervezése jelentette, a helyettes-biztosoknak előírták, hogy a jobbágyság ingyen szállítási kötelezettségét vegyék igénybe, ha ez nem volt lehetséges, akkor az országgyűlés által meghatározott összegért (az utasítás szerint 1 véka gabona 1 magyar mérföldre történő szállításáért 1 dénárt kellett fizetni¹¹⁸). A főbiztos feladata volt jelezni a helyetteseinek, hogy hova és milyen mennyiségű élelmiszert kell szállítani. Mezőlakys utasítása szerint a Dunántúlról a porták szerint beszerzett élelmiszert Győrbe, a katonai élelmezési raktárakba kellett szállítani. Az utasítások kiemelték, hogy lehetőség szerint vízi úton történjen a szállítás, mégpedig a nagyobb folyók mentén található várakhoz, ahonnan majd el tudják osztani a mezei hadak számára a felvásárolt élelmiszert (ezzel nyilvánvalóan a tárolást kívánták megkönnyíteni.)¹¹⁹ Ügyelniük kellett, hogy csak romlatlan, megfelelő minőségű élelmet vehettek és a szállítás során pedig ügyelniük kellett, hogy nehegy tönkremenjenek az áruk.

A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján nem tudjuk megállapítani, hogy Thurzó országos élelmezési biztosi hivatala mennyiben felelt meg az elvárásoknak. Annyi bizonyos, hogy a hivatalt viszonylag későn hozták létre, hiszen a harcok a Dunántúlon már 1566 júniusában megkezdődtek és augusztusban a szultáni hadak már Szigetvárat ostromolták. A hivatalt minden bizonnyal I. Miksa Győr alatt táborozó hadainak ellátására hozták létre. Erre abból is következtethetünk, hogy Mezőlakysnak a Dunántúlról beszerzett élelmet egyből Győrbe kellett eljuttatnia.¹²⁰

A drinápolyi béke megkötését követően a tizenöt éves háború során került sor a mezei hadak ellátásának megszervezésére hasonló ideiglenes hivatalok felállítására. A rendek egy, az 1566. évihez hasonló konstrukció létrehozását tervezték, amelynek élére a hivatalban lévő magyarországi főélésmester (ekkor Wolfgang Jörger Freiherr) mellé 1597-ben Joó János személynököt és Nagyváthy Ferencet¹²¹

118 Vö.: CJH 1557: 7. tc.

119 Adatunk van arra, hogy Csúzy működési területén Sellyén hoztak létre ilyen raktárt és a Vág folyón szállították az élelmiszert. MOL E 554 Fol. Lat. 832. fol. 11–12. MOL E 41 1567. No. 32.

120 Néhány további adat Thurzó és beosztottai működésére: MOL E 554 Fol. Germ. 755. fol. 2–19.

121 Ez a Nagyváthy Ferenc nem azonos a kamarai igazgatásból jól ismert névrokonával, aki többek között magyar kamarai és szepesi kamarai tanácsos, felső-magyarországi főudvarbíró

kívánta állítani. A korábbi rendszert felújítva „az ország felső részeibe” azaz Alsó- és Felső-Magyarországra Paczoth Ferencet vagy Dengelegy Miklóst és Várady Gáspárt, míg a Dunántúlra Tarródy Istvánt javasolták helyetteseknek.¹²² A biztosok fő feladata nem az élelmiszer beszerzése, hanem a szállítás megszervezése volt. Külön törvénycikk rendelkezett arról, hogy a mezei hadakat megyék által választott biztosok kísérjék és ők segédkezzenek az élelem és a beszállásolás megszervezésében.¹²³ Erről a biztosságról alig rendelkezünk adatokkal, annyi bizonyos, hogy 1599-ben a korábbi biztosok és megbízottjaik ellen folytattak le vizsgálatokat a parasztságon elkövetett erőszakoskodásaik miatt.¹²⁴ Ugyanebben az évben az országgyűlés már három új élésmestert rendelt ki: Felső-Magyarországra Varasdy Gáspárt, a Dunán inneni részekbe (azaz Alsó-Magyarországra): Vizkelety Pált, a Dunántúlra pedig Csetetey Istvánt, a vaskvári káptalan prépostját.¹²⁵

A rendek által állított élelmezési biztosok mellett a központi kormányzat is kinevezte saját hivatalnokát a magyarországi főélésmester (élelmezési főbiztos) munkájának megkönnyítésére. Így került sor a felső-magyarországi élésmester (*Proviandmeister in der Zips*) kinevezésére 1594-ben. Feladata az volt, hogy a felső-magyarországi és egyúttal kerületi főkapitány (ekkor Chritoph von Teuffenbach) utasítása szerint a katonaság számára az élelmiszerről gondoskodjon. Élelmiszert (főként gabonát és bort) a Szepesi Kamara igazgatása alatt álló uradalmakból ingyen kapott, a többit a kamarától kapott pénzből tartozott megvásárolni. A felső-magyarországi élésmester kettős alárendeltségét mutatja, hogy ugyan a főkapitány alárendeltségé-

volt, de 1595. március előtt már elhalálozott. Vö.: *Gecsényi Lajos*: Egy kamarai tisztviselő a XVI. században. Nagyváthy Ferenc. In: Turul 72. (1999) 3–4. sz. 77–83. p. (a továbbiakban: *Gecsényi*, Nagyváthy) itt 79., 83. p. 25. jegyz. ill. ÖStA HKA HFU RN 62 Konv. 1595. március 15.– május 15. fol. 266–269. Jelen esetben gellénfalvai Nagyváthy Ferencről van szó, akinek a végrendelete is fennmaradt az Esztergomi Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltárban. *Gecsényi*, Nagyváthy 82. p. 5. jegyz.

122 CJH 1597:25. tc. Vö.: *Ember*; Az újkori magyar közigazgatás 279–280. p. Joó és Nagyváthy címe a törvénycikkben „praeffectus annonae ex Hungaris”.

123 CJH 1597:37. tc.

124 Adatunk van arra, hogy Alsó-Magyarországon, így pl. Pozsony és Nyitra megyékben vizsgálatot folytattak le a Komárom és Pozsony megyében birtokos Nagyváthy testvérek, Menyhért, Boldizsár és Gáspár, valamint Radosoczky János, mint az idegen hadsereg mellett működő biztosok ellen az általuk a falvakban elkövetett erőszakoskodások miatt. MOL E 41 1599. No. 9. No.12.

125 CJH 1599:21. tc. Az élésmesteri tiszt „annonae magister Hungarus”-ként említve. Cseteteyre ld. CJH 1618:46. tc. Az 1597-ben szereplő Várady Gáspár valószínűleg azonos az 1599. évi tc-ben említett Varasdy Gáspárral, aki még 1604-ben is Felső-Magyarországon működött, mint „agens et procurator causarum fiscalium”. ÖStA HKA HFU RN 87. Konv. 1604. Dez. fol. 231.

ben működött, azonban számadásait a Szepesi Kamarához kellett benyújtania. Utasítása gyakorlatilag a magyarországi főélelmester (ill. biztos) utasításának főbb pontjait tartalmazza.¹²⁶ A hivatalt lényegi változtatás nélkül 1603-ban átkeresztelték felső-magyarországi tábori élelmesteri címre (*Feldproviandmeister in Zips, magister annonae campestris*) és valószínűleg a tizenötéves háború ill. a Bocskai-felkelés lezárultával meg is szűnt.¹²⁷

Összegzés

A fentiekben igyekeztem felvázolni a katonai élelmezés szervezetének kialakulását és a XVI. század utolsó harmadára történt megszilárdulását, amely rendszer rendkívül fontos volt a központi hadvezetés ill. a kamarák számára. A katonaság el látása ugyanis a korszak során mindvégig az egyik legalapvetőbb problémát jelentette és számos összeütközésre adott okot az uralkodó és kormánysszervei, illetve a rendek között. A rendeknek így csak a nagyobb hadjáratok idején volt módjuk saját közegeket kiállítani, az állandó katonaság ellátását kizárólag a központi kormánysszervek felügyelték. Hozzá kell tennem, hogy tanulmányomban csupán egy, első-sorban az élelmezési hivatalok utasításaira támaszkodó vázlatot bocsáthattam a további kutatások rendelkezésére, igaz egyes részletterületeken igyekeztem az elrendelő állapotot (az utasítás pontjait) ill. azok megvalósulását is bemutatni. Számos részterületen azonban nem látunk még tisztán, így a továbbiakban is szükség volna a már meglévő néhány példán túl (Győr, Murány) további végvárak élelmezésének alaposabb bemutatására, amelyre a rendelkezésre álló forrásanyag megfelelő alapot nyújt.

126 I. Rudolf utasítása Tobias Wagner felső-magyarországi élelmesternek, s.d. ÖStA HKA Instr. No. 329. (Az utasítást átdolgozták utódja, Oswald Stainer részére.) I. Rudolf bestallungja Wagner részére, Bécs, 1594. sm. sd. HKA VUG RN 52B. fol. 1199–1200. (A bestallungot átdolgozták utódja, Oswald Stainer számára.) Oswald Stainer utasítását és bestallungját I. Rudolftól, Bécs, 1595. április 17. ld.: HKA VUG RN 52B. fol. 1193–1198. Stainer ugyanczen utasítását kapta meg hivatali utódja, Bethlenfalvi Feigl Cirják Bécsben, 1598. július 17-én. Uo.

127 Az első felső-magyarországi tábori élelmester, az 1603. májusában kinevezett volt váradi, majd tokaji élelmester, Jakob Rattinger volt. 1603. május 12. Udvari Kamara értesítése a Szepesi Kamarának Jakob Rattinger kinevezéséről. ÖStA HKA HFU RN 78. Konv. 1603. Mai. fol. 230–236. Bár utasításaik nem említik, de Rattinger és elődje, Feigl illetékessége ezekben az években a rövid ideig újra Hasburg-kézre került Erdélyre is kiterjedt. ÖStA HKA HFU RN 92. Konv. 1607. März. fol. 35., 45–46.

SARUSI KISS BÉLA

ÉLÉSMESTERI ÉS TIZEDUTASÍTÁS A XVI. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBŐL¹

Élelemelosztás és tizedszedés Murányban

A közelmúltban jelent meg egy forráskiadvány, amely a királyi Magyarország 27 uradalmáról, köztük a murányi uradalomról (Murán, ma Szlovákia) vonatkozóan közöl öt udvarbírói utasítást.² Jelen közlemény egy élésmesteri, valamint egy tizedutasítás közlésével teljes körűvé teszi az ismert, a murányi végvár ellátásával kapcsolatos utasítás jellegű források sorozatát. Mindkét forrás több szempontból is érdemes a közzétételre, jól kiegészítik illetve jobban érthetővé teszik a közölt murányi udvarbírói utasításokat, ugyanakkor az élésmesteri utasítás egyedisége is indokolja a közlést, mivel 1551-es megalkotása a magyar végvári rendszerben a várakban működő élésmesterek tekintetében az elsők közé sorolható.³

A két utasítás közlését az is indokolja, hogy bár két jelentős kormányzattörténeti munka is ezek alapján írt le fontos koraújkori kamarai tisztviselői feladatot, illet-

1 A tanulmány a Magyar Ösztöndíj Bizottságtól kapott, a bécsi Collegium Hungaricumban el-
töltött ösztöndíj segítségével készült. Köszönettel tartozom Kis Péternek, aki az élésmesteri
utasítás összeolvasásánál és fordításánál segítségemre volt.

2 XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és
ellenőrei részére. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Kenyeres István. A szerkesztés-
ben közreműködött: Kis Péter. Munkatársak: Babcsányi István, Ligeti Zsuzsa, Sarusi Kiss
Béla. Bp., Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2002. (a továbbiakban: *Kenyeres*,
Utasítások) 471–509. p.

3 Ember Győző szerint Murány esetében van tudomásunk az első élésmesteri utasításról. *Ember*
Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzésig. Bp., 1946. (A to-
vábbiakban: *Ember: Közigazgatástörténet*) Két évvel későbből ismert és már kiadásra került a
kassai élésmester 1553-ban kelt utasítása. *Kárffy Ödön: A kassai élelmezési biztos utasítása*
1553-ból. In: *Történelmi Tár* 1903. Szerk.: Komáromy András. 471–474. p. A szakirodalomból
több tizedutasítás is ismert: *Nagy Gyula: Kamarai utasítások a gabona-, méh-, bor-, és*
báránytizedszedők részére 1571–1605. In: *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 4. (1897)
15–34. p. és *Ks [Komáromy András]: Királyi bor tizedszedők utasítása 1597 évből.* In: *Történelmi*
Tár Új. foly. 12. (1911) 479–480. p. A Magyar Országos Levéltárban (= MOL) több fondban
is őrznek tizedutasításokat, mindenképp a Magyar Kamara Archivumában (= MKA) a
Regesta Decimarum E 159 (= E 159) és a Diversae instructiones E 136 (= E 136) sorozatokban.

ve a tizedutasítás kapcsán az egész tizedszedési folyamatot, mégsem merítették ki teljesen a forrásokban rejlő lehetőségeket.⁴

Murány vára Gömör vármegye északi részén, a Murány patak mellett, a Cigánka nevű hegy csúcsán található. A várat IV. Béla építette, de a XIV. század elején már romos állapotban volt. Zsigmond király 1435-ben a pelsőci Bebek családnak adományozta a füleki és jolsvai várakat és uradalmakat, ekkor említik először a jolsvai várhoz tartozó murányi vámot, és azokat az uradalmi falvakat, amelyek később is Murányhoz tartoztak. 1460-ban a vámosi Bebeké lett az uradalom, majd 1470-ben került a Szapolyaiak kezére. Szapolyai István azután familiárisának, Tornallyai Jakabnak jutatta. Tornallyai Jakab halála előtt kiskorú fia, János gyámjának Basó Mátyást, régi familiárisát, murányi udvarbíráját jelölte ki. Basó Mátyás a kettős királyválasztás után bekövetkező zűrzavaros helyzetet kihasználva Murány várából Gömör megyét és az egész Szepességet katonáival „uralta” és fosztogatta, aminek következtében 1548-ban törvényt hoztak az erőszakoskodások megfékezésére (1548: 48. tc). Ennek következményeként 1549 nyarán Niklas Graf zu Salm királyi főhadparancsnok (1546–1550) vezetésével spanyol és német zsoldosok, valamint Bebek Ferenc nemesi csapatai Murányt elfoglalták és Basót főbb társaival együtt felakasztották.

Murány 1549. augusztus 15-től a század folyamán végig királyi kézen volt. 1550-ben I. Ferdinánd Dominics Gáspárt kapitánnyá, Feigel Pétert pedig udvarbíróvá nevezte ki. Dominics 1557 márciusában kérte elbocsátását a kapitányi beosztásából, utóda Maskó Menyhért lett, ő korábban a közeli Végles társ kapitánya volt. Maskót 1559. június 27-én udvarbírónak is kinevezték, ezzel egyesítették a két tisztelet. Maskót 1584-ben mindkét tisztségében Julius Herberstein követte, aki a meglehetősen kiterjedt és szerteágazó Herberstein család osztrák, ún. idősebb ágához tartozott.

Hadászati szerepének csökkenése miatt — Fülek 1594-ben ismét keresztény kézre került —, Murány várát és uradalmát 1602. március 8-án Julius von Herberstein kapta zálogba, hamarosan (1602. április 26-án) azonban Hans Jacob von

⁴ Ember Győző egyértelműen utalt arra, hogy a Caspar Khöler részére kiadott utasítás alapján írta le, hogy hogyan működött a XVI. században egy végvári élésmester. *Ember: Közigazgatástörténet* 274–275. p. Ila Bálint gyakran idézett tanulmányában pedig több helyütt is (erre való utalás nélkül) észrevehető, hogy a most közölt tizedutasítást használta a tizedszedők feladatának leírásakor. *Ila Bálint: A dézsma adminisztrációja*. In: *Levéltári Közlemények*. 18–19. (1940–1941). 223–249. p. (a továbbiakban: *Ila, Dézsmaadminisztráció*) itt 237–239. p. A bevezetőben nem foglalkozom az élésmesteri utasításban két pontban szabályozott ítélkezési, joghatósági kérdéskörrel, mivel ennek elemzéséhez nemcsak az udvarbírói, hanem a kapitányi utasításokat is be kéne vonni a vizsgálatba.

Rottal szendrői főkapitány és prefektus számára adtak ki záloglevelet a murányi uradalomra. Murány 1609-től már Széchy Tamás, majd pedig fia, Széchy György zálogbirtoka. Murány Széchy György leányának, Máriának révén került 1644-ben férje, Wesselényi Ferenc birtokába.

A végvárrendszer kiépülése szempontjából a vár 1549-ben történő királyi kézre kerülése nem tekinthető fontos fejleménynek. Muránynál mind hadászati mind gazdasági szempontból jelentősebb vár több is volt ekkor még végvárrendszerben. Történeti vizsgálata mégis — vagy talán éppen ezért — jelentős eredményeket hozhat a végvárigazgatás kiépülése tekintetében. A vár (viszonylag korai) Habsburg kézre kerülése és a gazdag forrásadottság lehetőség ad arra, hogy Murány példáján folyamatában figyelemmel kísérjük a Habsburg katonai és gazdasági igazgatás kiépülését. Ha ennek fényében tekintünk azokra az utasításokra, amelyek már a várigazgatás kiépülésétől kezdve rendelkezésünkre állnak, akkor azok nemcsak helytörténeti jelentőséggel bírnak.

A murányi vár élelemellátásáról összefoglalóan a következőket mondhatjuk el.⁵ A katonaság ellátását jórészt Gömör megye bérelt egyházi tizedéből oldotta meg a vár gazdasági személyzete, a húsellátás biztosításához szükséges nagy mennyiségű marhahúst külső forrásból, az egyre csökkenő mértékben érkezett készpénz segítségével biztosították. Mivel a vár egy magas hegy csúcsán épült, nagyobb település is csak jelentős távolságban volt, ezért a napi kb. 150 db kenyér, 60 kg hús és a kb. 430–540 liter sör elkészítéséről, feldolgozásáról a várban működő pékség, mészárszék és sörfőző gondoskodott. A katonák fejadagja magas hús, kenyér és sörfogyasztást feltételezne, azonban saját fogyasztásukon felül gondoskodniuk kellett a várban tartózkodó családjuk ellátásáról is, így kénytelenek voltak a megegyezéssel mennyiségen felül is élelmet vásárolni. A várban alkalmazott élelemellátási rendszer lényege az volt, hogy a vár magas rangú tisztviselői, a központi kormányzati szervek képviselői, a helyben vizsgálatot folytató bizottságok és a katonák megegyeztek a részükre kiosztott élelem mennyiségéről és annak értékéről. Az elfogyasztott élelem értékéről elismervények születtek, amely elismervényeket összesítettek, és/vagy a helyben vizsgálatot folytató biztosok számoltak el a katonákkal, vagy és a hadifizetőmesternek adták át, aki zsoldfizetésekor írta jóvá azokat. A rendszer azt eredményezte, hogy a Habsburg kormánynak — az időszaktól függően — 30–40%-kal kevesebbet kellett fordítania a katonák zsoldjára, mint amennyit a

5 A vár élelemellátásával külön tanulmányban foglalkoztam: *Sarusi Kiss Béla: A murányi vár élelemellátása a 16. század második felében*. In: *Végvár és ellátás*. Szerk.: Petercsák Tivadar–Berecz Mátyás. Eger, 2001. (Studia Agricensia 22.) 237–276. p. (A továbbiakban: *Sarusi Kiss, Élelemellátás*.)

központi előirányzatok tartalmaztak. Az élelemellátás megfelelő volt, nagyobb zavarok nem keletkeztek.

Ennek az élelemellátási rendszernek a kezdete az alább közölt élésmesteri utasítás illetve az élésmesteri poszt létrehozásához köthető.⁶ A vár királyi kézre kerülése után, a gazdasági szervezet élére Feigel Péter udvarbíró került, aki 1550-es kinevezésétől, 1551 november 5-i távozásáig, az uradalom gazdasági szervezetének, személyzetének felügyeletét, a Gömör megyei tizeddel kapcsolatos teendőket, valamint az élelemellátás napi feladatait látta el. A kamara ezt követően az élésmesteri és az udvarbírói posztot szétválasztotta és 1551. november elsején Caspar Khöler személyében élésmestert nevezett ki Murányba.⁷ A feladatok szétválasztásának az volt az értelme, hogy ettől fogva az udvarbírónak kellett az élelmezés alapanyagairól gondoskodnia, olyan összetételben és mennyiségben, ahogyan azt számára az élésmester meghatározta. Az élésmester az udvarbírótól átvett alapanyagokból a neki beosztott személyzet segítségével az élelmet előállította, raktározta, a meghatározott személyeknek szétosztotta és ezeket a munkákat pontosan adminisztrálta.

Caspar Khöler élésmester 1554. szeptember 3-án halt meg, haláláról Werner György értesítette a Magyar Kamarát. A levél mellékleteként a felső-magyarországi jövedelmek igazgatója becsatolta Khöler korábbi utasítását, annak érdekében, hogy az utód kinevezésénél ezt vegyék figyelembe.⁸ A következő élésmester Szepesi Gergely volt, akinek tevékenysége 1558. február 6-ig tartott, amikor is a várba érkező várvizsgáló bizottság elbocsátotta. A bizottság ugyanekkor Kiszél Péter udvarbíró bízta meg az élésmesteri feladatok továbbvitelével. Segítségül ehhez Patók Mátyás számvevőt adta.⁹ Az 1551. november 1. és 1559. július 6. között

-
- 6 Bár a murányi vár számadáskötetében az 1550–1551-es évszámolásokban Sigmund Wilpacher neve fordul elő több esetben is, mint aki az élelemellátás körüli feladatokat végezte, mivel az 1550-es udvarbírói utasítás nem említi élésmesteri posztot, ő még más keretek között végezhetett munkáját. MOL MKA E 554 Városi és Kamarai iratok. (= E 554) Fol. Lat. 1275. „Magister victualium arcis Muran”-ként említi, az egri vár 1549. február 5. –december 16. közötti számadása. MOL E 554 Fol. Lat. 2128. I. fol. 36r. Ekkor 22 hordó (214 köből 2 pint) bort küldtek Egerből Murányba. Köszönettel tartozom Kenyeres Istvánnak, aki közölte velem ezt az adatot.
- 7 Hivatalba lépéskor inventárium is készült, melyben Feigel Pétertől átvett felszerelést, valamint élelmekészletet vették számba. MOL MKA E 156 Urbaria et Conseriptiones (= E 156) 1551. november 5. Az itt, illetve az utasításában, a Koler nevében szereplő „Schweidnitz” város az azonos nevű hercegség központja volt Sziléziában. Minden bizonnyal innen származott a murányi élésmester.
- 8 MOL MKA E 554 Fol. Lat. 1274. Werner György 1554. szeptember 12-én kelt levele.
- 9 Illéssy János: Várvizsgálatok 1557–1558-ban. In: Hadtörténeti Közlemények 7. (1894) 57–95., 216–241. p. itt: 234–235. p.

Murányban az élelmezési gyakorlat az alább közölt utasítás alapján működött. (Szinte bizonyos, hogy Szepesi Gergely, valamint Patók Mátyás is ezt, vagy ennek kissé módosított változata alapján tevékenykedett.)

Az élésmesteri utasítás lényege az volt, hogy szétválassza azokat a feladatokat, amelyek az élelem beszerzése és kiosztása kapcsán alakultak ki. (1550–1559 között a kapitányi posztot is külön személy látta el.) Ezt egy teljesen modern igazgatási gyakorlatnak vehetjük, azonban sok tekintetben Murány (mondhatnánk az egész magyarországi végvárrendszer) helyzete erre még nem volt érett. Valószínűleg a legnagyobb gondok mindig is a hatásköri problémák miatt adódtak a murányi tisztviselők között. Ki a felelős, ha a katonák élelmezésében zavar keletkezett? A kapitány, aki esetleg nem vett részt a jövedelmek behajtásában? Az udvarbíró, aki nem adott át elegendő mennyiségű lisztet az élésmesternek a kenyérsütésre? Vagy éppen az élésmester sikkasztotta el a rábízott pénzt és terményt? Az élelmezési rendszerben ugyanakkor mindig az az ellentét feszült, hogy a várhoz tartozó uradalomból nemhogy a katonák zsoldját, de még élelmét sem lehetett előteremteni, ezért mindig is csak külső segítségből lehetett az élelmezést megoldani. Az élésmesteri utasítás azonban azért is érdekes, mert a későbbi udvarbírói utasítások, illetve a vár számadásainak tanulsága szerint az 1551-es utasítás alapján működött a murányi élelemellátási rendszer a XVI. század folyamán.

A vár élelemellátását alapvetően meghatározó gömöri tizedet 1550-től a Magyar Kamara, megalakulása után pedig a Szepesi Kamara az esztergomi érsektől bérelte a vár ellátására. Az udvarbírói utasítások tizedszedésre vonatkozó szabályozásai jól mutatják a tizednek mind jelentősebb szerepét Murány ellátásában, illetve azt, hogy a kamarai igazgatás mind többet tudott a tized behajtásának gondjairól. Feigel Péter udvarbírói utasításában (1550) még egyáltalán nem esik szó, Kristán Balázs utasításának — aki 1551-től állt az uradalom élén —, csak a 9. pontja tesz említést általánosságban a tizedről.¹⁰ Az 1559-től az uradalom élén álló Maskó Menyhért első prefektusi utasítása, amely lényegében Feigel utasításával egyezett meg, a tizedről már két pontban is rendelkezett (a 6. pont a., és b., kiegészítései). Itt említik először azt, hogy Murány ellátására bérlik az esztergomi érsektől Gömör megye és más helyek tizedét. Itt találkozunk azzal a ponttal is, miszerint pontos számadásokat kell vezetnie, amelyekből ki kell derülnie, hogy mennyi a tized és a beszedett mennyiségért mennyit kell fizetni: „...illis certam et liquidam rationem tenere debeat, ut sciatur quottannis clare quantum perceptum et quid pro

10 Kenyeres, Utasítások 481., 485. p.

decimis illis solvendum sit."¹¹ Maskó Menyhért 1574-ben született újabb utasítása már nyolc pontban (11–18.) foglalkozik a tizeddel.¹² Valószínűleg azért ilyen részletesen, mert az 1550-től eltelt időszak tapasztalatai alapján a központi hatóságoknál a tizedszedés minden részletét ismerték már. Ezért hangsúlyozta az utasítás, hogy nagy figyelmet kell fordítani a tizedelt gabona összegyűjtésére, tárolására és a helyben készített jegyzékek összeállítására. Szabályozta azt is, hogy kiktől milyen címen és mennyit lehetett behajtani. Ezek a pontok már nagyon sokban megegyeznek a most közölt tizedutasítással, azonban egy nagyon fontos dologban többet, egy másikban pedig mást tartalmaznak, mint az 1574-es prefektusi utasítás, amelyből először értesülhetünk arról a gyakorlatról, hogy azokról a hódolt területekről, amelyek a tizedszedők számára nem voltak elérhetőek, csak a települések bírait kellett behívniuk és azok eskü alatti bevallásuk alapján írhatták össze a falujuk termését és a tizedköteles mennyiséget. Az ellentmondó pont pedig a tizedszedők kiválasztására vonatkozik. Az 1574-es prefektusi utasítás szerint a tizedszedőt a prefektusnak kellett kiválasztania. Omány és Pápocsi tizedszedők alább közölt utasításának első pontja ugyanakkor azt rögzíti, hogy őket a Szepesi Kamara választotta feladatuk elvégzésére, a kapitánnyal pedig csak a katonai kíséret, valamint az átadott gabona számadásai miatt kellett megegyezniük. (Erre a részletre később térek ki.) A Maskó Menyhért után következő prefektus, Julius von Herberstein 1584-es utasításában már megtalálhatjuk az összes olyan lényegi pontot, amely az előző két utasításban is szerepel.

Van azonban egy lényegi részlet, amely mindhárom utasításban eltér egymástól: 1574-ben még Gömör megye teljes tizede Murányhoz került, 1583-ban azt látjuk, hogy a tizednek csak a fele, 1584-ben pedig a tized háromnegyede tartozott Murányhoz. A fennmaradó részt mindhárom esetben a tizedszedőknek a szendrői udvarbírónak kellett átadniuk.

A tized felhasználásáról lényegében a Szepesi Kamara, illetve elődje a felső-magyarországi királyi jövedelmek igazgatósága döntött.¹³ Egyes végvárok esetében jelentős szerepe volt a szokásjognak is. Ez azt jelentette a gyakorlatban, hogy Murány sokáig attól függetlenül kapta a gömöri tizedet teljes egészében, hogy arra mindig teljes egészében szüksége volt. A gömöri tized felét az 1550–1572 közötti

11 Uo. 478. p. 13. jegyz. A tized bérletösszegéről — mivel a bérlés nem a prefektusok feladata volt — egyetlen udvarbírói vagy prefektusi utasításban sem esik szó, ugyanakkor más forrásokból tudjuk, hogy annak összege az 1550-es években még 200–250, 1557-ben 430, később 1000–1200 forint volt. *Sarusi Kiss, Élelemellátás* 262. p.

12 *Kenyeres, Utasítások* 492–493., 498–499. p.

13 *Szűcs Jenő: A Szepesi Kamarai Levéltár. Bp., 1990.* (A továbbiakban *Szűcs, Szepesi Kamara.*) 44. p.

időszakban csak 1554-ben és 1565-ben rendelték máshová — valószínűleg Szendrőre —, de egészen 1580-ig,¹⁴ amikortól már Szendrő rendszeresen részesült a gömöri tizedből, meghagyták Murány ellátására. A gabonadézsmá azonban mindig is nagyobb mennyiségű volt, mint amennyit a várban kenyérsütésre fordítottak. A feleslegből rendszerint sört készítettek, amellyel a vár német katonáit látták el. Mivel a sörfőzés és fogyasztás jelentősége mindkét prefektus számára egyértelmű volt, nyilvánvalóan arra törekedtek, hogy minél nagyobb részben jusson a gömöri tized Murányra. Ezt láthatjuk akkor, amikor Maskó korábbi utasításához képest külön kiemelik, hogy Gömör megye egész tizede Murányhoz tartozik. Utóda, Herberstein, hivatalának átvételére előtt, többek között az Udvari Kamaránál próbálta elérni, hogy minél nagyobb rész kerüljön a gömöri tizedből Murányra.¹⁵ Ez sikerült is, mert az 1583-as tizedutasítás után egy éven belül kelt prefektusi utasításában a kamara már azt rögzíti, hogy csak negyedrészt kerüljön a szendrői udvarbíróhoz. Ez az arány legalább 10 éven keresztül megmaradt, 1593-ban még biztosan $\frac{3}{4}$ – $\frac{1}{4}$ -ed arányban osztozott Murány és Szendrő.¹⁶ Fülel 1594-es visszavétele után azonban azt láthatjuk, hogy már nemcsak Szendrőre hanem Fülekre is átirányítanak a gömöri tizedből $\frac{1}{4}$ – $\frac{1}{4}$ -ed arányban a gömöri tizedből.¹⁷ A tized egy részének Muránytól való elvételét az okozhatta, hogy a szendrői vár katonaságának ellátásának megoldásáért ugyanúgy küzdött a szendrői kapitány, illetve udvarbíró a Magyar Kamaránál, mint murányi kollégájuk. A kamara pedig éppen az erőviszonyok vagy a termés mennyiségének mérlegelése után módosíthatta a tized elosztásának arányát.

Maskó, illetve Herberstein valószínűleg azért törekedtek arra, hogy az utasításban minél nagyobb arányban rendeljék a tizedet Murány ellátására, mert ezt követően már hivatkozhattak utasításuk uralkodói szintű meghagyására — nagyobb erejére — a Magyar Kamarával szemben, ha az a tized egy részét máshová kívánta rendelni. Erre példa Julius Herberstein levele szolnoki Horváth János Gömör megyei tizedszedő részére. A murányi prefektus véleménye szerint a kamara Horváth János részére tévesen adott ki olyan utasítást, miszerint a gömöri tized fele tartozik Murányhoz.¹⁸ Hivatalba lépésekor ugyanis az uralkodó adott számára olyan utasí-

14 Az 1580-as tizedelszámolásban szerepel először, hogy a tized felét Szendrőre irányították. MOL E 159 Gömör megye (9658. tckercs) 1. füzet fol. 16, 2. füzet fol. 14, 3. füzet fol. 18. stb.

15 Österreichisches Staatsarchiv, Wien (= ÖStA) Finanz und Hofkammer Archiv (= HKA) Hoffinanz Protokolle Bd. 175. 1584. fol. 238. május 17. és fol. 251. június 19.

16 MOL E 159 Gömör (Filmtár: 9651. tckercs) 1593-as év.

17 Uo. 1594-es év.

18 Uo. 1586/2 d füzet fol. 660. Murány, 1586. május 31. „...es wiert gleichwoll in Eur Instruccion vermelt, dass der halb zehet auf Muran und der halb gen Sender gehört wiert sich hier Innen die Cammer gezert haben, dann zu meiner Einsetzung von 1r Mat diser Zehet in

tást, miszerint Szendrőre a tizednek csak $\frac{1}{4}$ részét kell adni, ezért ő nem egyezett bele a tizedarány csökkentésébe.

Sem a prefektusi utasítások, sem a tizedutasítás nem tér ki arra, hogy a tizedet ki és mikor szállította be a várba. A jobbágy nem volt köteles a rá kivetett tizedet bárhová is szállítani, ezért azt az uradalomnak saját erejéből kellett megoldani: rendszerint három fuvaros szolgált a várnak, akiknek heti 75-75, illetve 50 dénár fizetés járt munkájukért.¹⁹

A közölt utasítást a gabonated behajtására adták ki, de a tizedszedőknek a gabona mellett a méhtizedet is adminisztrálniuk kellett. A fennmaradt 1583-as tizedjegyzékekben a rajválságot a kereszténypénzzel együtt tüntették fel. Gömör megyében bortizedet és juhtizedet is szedtek, de csak a letelepedett lakosoktól. A megyében élő rutének és más szláv etnikumok, akik részben más vallásuk, részben letelepedési kiváltságaik miatt XVI. században nem fizettek tizedet, jórészt hegyi falvakban, pásztorkodásból éltek. Válság fejében nemezt, sajtot, hevedert vagy esetleg némi készpénzt fizettek. Ezeket a népeket csak akkor vonták a tizedköteles adózók közé, amikor a pusztuló nép helyébe a falvakba költöztek.²⁰

A szendrői udvarbírák részére kiadott utasításokból²¹ csak arra lehet következtetni, hogy a gömöri gabonated (valamint néhány más borsodi kerület tizede) Szendrőre volt rendelve.²² (Mint fentebb láthattuk, a gömöri tizednek csak egy részét rendelhették Szendrőre.) Krasznahorka esetében is tudjuk, hogy tizedeket rendelték ellátására.²³

Érdemes figyelmet szentelnünk a tizedszedők személyére is. A tized bérlése és felhasználása ebben az időben már a királyi kamarai szervek, illetve a királyi végvárok hatáskörébe tartozott. A közölt utasításban szereplő személyek a megyei ne-

allem die drey Thail hieher und nur der viertel Thail gen Sender Tepputiert worden, da Ir dann vom der Cammer soliches nit erinndert weret worden negst Irs die Cammer berichten, dann Ich mir in diesem oder andern nichts entziehen lasse."

19 Sarusi Kiss, Élelemellátás 273–274. p.

20 *Ila Bálint*: Gömör megye. A megye története 1773-ig. I–IV. köt. I. köt. Bp., 1976. (a továbbiakban: *Ila*, Gömör I.) 228–229. p.

21 Ursinus Ferenc szendrői udvarbíró Kassán, 1567. november 7-én kiadott utasítását kapták meg minimális változtatással utódai közül Erhard Sauer szendrői és szádvári udvarbíró (Kassa, 1576 április 18-án), valamint Sori Pál (1577 októbere előtt), illetve 1578. május 28-án Friderik Sauer szendrői udvarbírók. Kiadva: *Kenyeres*, Utasítások 608–627. p.

22 „*ad praesidium Zendreoviensem ... proventus decimales ordinatos esse in frugibus comitatus Geomeor[ensis], processum Kaza cum Varbo, Kisborsod, Zendreovegiu, Thorna, Hagy (?) et Arllo (?)*” Ezt a szövegrészletet később, 1567 után szűrták be. Uo. 621. p. 50. jegyz.

23 A Szepcsai Kamara utasítása Soklyóssy István krasznahorkai udvarbírónak. 1569. január 11. Az utasítás jórészt a szendrői utasítás átvétele. *Kenyeres*, Utasítások 345–356. p.

mesek közül kerültek ki.²⁴ Az utasításunkban említett Omány János és Pápócsi László is a gömői kis-, illetve középnemesek közé tartoztak, mindkettejük neve gyakran fordul elő a megye közgyűlési jegyzőkönyveiben. Az Omány családnak 1549-ben Felsőrecskén és Harkácson volt birtokuk, de Omány Jánosnak 1579-ben talán Filléren is, a Pápócsi családnak 1549-ben Pápocson, de László az 1570-es évek második felében a megye nyilvánosságát felhasználva tiltott el jobbágyokat a valószínűleg birtokához tartozó Orgovány, Kecső és Lapsa határainak élésétől.²⁵

A megyei gabonatized behajtásában Pápócsi Lászlónak már lehetett tapasztalata. Erre abból lehet következtetni, hogy 1573-ban valamint 1575–1577-ig Pápócsi Mátyás neve tűnik fel a tizedjegyzékekben tizedszedőként (sajnos nem minden évből maradtak meg a jegyzékek, így az is lehet, hogy a felsorolt négy éven kívül máskor is szedett be tizedet a megyében).²⁶ Ő valószínűleg hozzátartozója lehetett, aki mellett Pápócsi László valószínűleg segédkezhetett. Feltűnő az is, hogy ugyanazt a feladatot, a murányi kerület gabona tizedének adminisztrálását végezte mindkét Pápócsi. Bár kettejük számára adták ki az utasítást, az 1583-as gabona tizedjegyzéket kerületenként külön–külön jegyezték.

A murányi udvarbírói utasítások és a most közölt tizedutasítás összehasonlításakor a tizedszedés egy eddig fel nem ismert részletére is fény derül, miszerint a tizedszedés rendszere kettős volt. Illa Bálint a tizedszedőkről azt jegyezte meg, hogy azok hol a megyei nemesek, hol a Murányban szolgáló katonák közül kerültek ki.²⁷ Az 1581-ből és 1582-ből fennmaradt Gömör megyei tizedjegyzékek alapján azonban egyértelmű, hogy a dézsmálást egyszerre két–két, egymást is ellenőrző tizedszedő páros végezte. Ezekből az évekből mindegyik tizedkerületről két–két jegyzék készült, illetve maradt ránk. Tornay Mátyás a vár alatti kastély vajdája Balog, Ajnácskó és Gede, valamint Murány és Ratkó,²⁸ Matthias Kraus alkapitány pedig Krasznahorka valamint Putnok tizedkerületeit dézsmáltatta,²⁹ előbbi Johannes Lupus (talán Farkas János?), utóbbi Poniczky Jakab írnokok segítségével. Ugyanekkor Marcelli János és Zákányi István tizedszedők jegyzéke is fennmaradt ugyan-

24 Illa, Dézsmaadminisztráció 234–235. p.

25 A két személy birtokaira: *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai XVI. század közepén. Bp., 1990. (a továbbiakban *Maksay*, Birtokviszonyok) 343. p. Peres ügyeikre: *Tóth Péter*: Gömör vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. Miskolc, 1996. 1713. 1548. 1707. és 1923. regeszták.

26 MOL E 159 (Filmtár: 9657. tckercs).

27 Illa, Dézsmaadminisztráció 234–236. p.

28 MOL E 159 84. cs. 1581/1. füzet fol. 1–22. és 1581/5. füzet fol. 133–162.

29 Uo. 1581/2. füzet fol. 23–38. és 1581/4. füzet fol. 114–132.

ezekről a kerületekről.³⁰ A tizedszedő katonai párosairól azt kell megjegyezni, hogy egyikük általában a vár alatti kastély parancsnoka volt (vajdának nevezik őket), másikuk pedig a vár egyik tisztje (alkapitány vagy tizedes). Ugyanakkor Hans Haufensteiner egyszerű zsoldosként jegyzi az 1569-es tizedjegyzéket. Ő valószínűleg írástudásának köszönhetette megbízását.³¹

A tizedszedés kettős rendszerében találjuk meg a magyarázatot arra a fentebb említett ellentmondásra, ami a tizedszedőknek, illetve a vár prefektusainak kiadott utasítások között feszül. Mindkét utasítás mást állít a tizedszedők kinevezéséről. Láttuk, hogy a Szepesi Kamara is választott tizedszedőt — ők általában a gömöri kismesek közül kerültek ki —, és a murányi prefektus is választott egy tizedszedő párost, akik azonban a vár katonái közül kerültek ki. Ez a rendszer már az 1570-es években is működött, 1573-ban Nagy Mihály, a kastély vajdája, valamint Pongratz Hagen, a vár alkapitánya a katonai páros, és Pápocsi Máté lehetett a kamara kinevezettje, aki ugyanazokról a kerületekről nyújtott be tizedelszámolást a kamarának.³²

Nem hagyhatom szó nélkül a tizedszedés területi vonatkozásait. Bizonyos, hogy a XVI. század második felében nem nyúlt túl Gömör megye közigazgatási határain a tizedelés. Sokkal bonyolultabb kérdés azonban az egyes falvak fel- illetve eltűnése a tizedjegyzékekben, valamint a közölt utasítás függelékében, hasonlóképpen a megyén belül kialakított tizedkerületek helyzete. Az egri püspökséghez tartozó megyéket, illetve a megyékben található településeket — a tizedelés miatt — az úgynevezett Liber Sancti Joannis elnevezésű kötetben tartották számon.³³

30 Uo. 3. füzet (fol 39–113. A jegyzékek biztosan nem egymás másolatai, azokat eltérő dátumal és szerkezettel készítették; Matthias Kraus jegyzékében bár a falvak valamint a személyek sorrendje általában megegyezik, de kihagyta a falvak bíráit és a zsellérek felsorolását. A részösszecsákások is különbséget mutatnak.

31 Haufensteiner személye különösen érdekes. Sorsát az 1610-es évekig lehet nyomomonkövetni, például azt mutatja, hogy egy egyszerű idegen zsoldos is képes karriert befutni a végvárrendszerben. Ekkor még tizedszedő, később a polunkai tarisnyavár parancsnoka, majd adózási kiváltságot kapva letelepedik Murányban.

32 MOL E 159 (Filmtár: 9657. tckercs). 1573-as év 1–5. füzetek. Az, hogy ez nemcsak murányi sajátosság arra a következő adatunk van: I. Rudolf a Szepesi Kamarának több ügyben, közöttük: mivel a bérelt tizedekből vannak a végvárak legnagyobb bevételei, de az udvarbírók által kiküldött decimátorok nemcsak hogy károsan működnek, hanem a népet is sújtják, ezért a főkapitánynak megparancsolták, hogy a decimátorok mellé alkalmas embereket küldjön ki, akik mindent regesztumba vesznek és figyelik a tizedelést, majd beküldik az illető kapitánynak a regesztumot, hogy lássák mennyi jövedelemre számíthat ténylegesen a vár, ezeket a kapitányok majd továbbküldik a kamarának. ÖStA HKA Gedenkbücher Ungarn Bd. 397. fol. 536r–539v. 1582. november 9. Az adatért Kenyeres Istvánnak tartozom hálával.

33 *Ila*, Dézsmaadminisztráció 243. p.

Bár Gömör megye az esztergomi érsekséghez tartozott, de mivel a kamarai igazgatás Alsó- és Felső-Magyarország között úgy húzta meg a határt, hogy Gömör Felső-Magyarországhoz tartozott, így a tizedszedés miatt a Szepesi Kamaránál a kötetről készült másolatokba már Gömör megyét is bevették. A tizedutasítás végén jegyzékbe vett 169 település első látásra kevésnek tűnik: 1549-ben a dikajegyzék szerint 275 település, de az 1551-es tizedjegyzékben is — amelybe nyilvánvalóan a fent említett nyilvántartásból gyűjtötték össze a falvakat — 235 település volt a megyében.³⁴ Mivel ez a 169 település a megye egész területét lefedi, nyilvánvalóan azok nemcsak a murányi kerülethez tartoztak.³⁵ (A tizedutasítás szerint a két tizedszedőt a *murányi* districtus tizedelésére választották.)

A gömöri tizedkerületek meghatározása azért nehéz, mert a forrásokban feltűnő települések, illetve a tizedkerületek változtak. Ila Bálint szerint Gömörben hat–hét tizedkerületet alakítottak ki. Ezek a következők voltak: putnoki, serkei, balogi, murányi, csetneki, rozsnói és ratkói. (Olykor krasznahorkai és sajógömöri kerületeket is említene.)

A tizedjegyzékek, valamint a közölt utasítás függeléke szerint a *murányi kerület* valójában a Gömör *megyei* tizedet jelenti. Megfigyelhető, hogy a kamara által kiválasztott tizedszedők jegyzékein szerepel a „murányi kerület” elnevezés. Ők egész Gömörre kapták megbízásukat, ugyanakkor a murányi prefektus által kinevezett tizedszedő katonák általában a járásoknak megfelelő területeket adóztatták. Ebben az esetben a murányi kerület azonban valóban egy kisebb járást jelentett.

Gyakran fordult elő, hogy egy következő évben másik kerülethez csatoltak egy tizedkerület egy bizonyos részét. (1583-ban és 1584-ben a balogi kerületet a ratkói-val, 1587-ben pedig a murányival együtt dézsmálták.) Elképzelhető, hogy éppen a dézsmás személye, vagy más szubjektív tényező határozta meg, hogy mely területeket tizedelték együtt. Erre utal az, hogy egy–egy évben egy kisebb terület egy nagyobb tizedkerület része, máskor pedig önállóan szerepel a jegyzékekben (pl. a serkei kerület, amelyet általában a balogi jegyzékbe vesznek fel). A gabona behajtása esetében általában 5–6 kerület tűnik fel rendszeresen, előfordul azonban az is, hogy a bortizedelésnél más tizedszedő, más tizedkerületben működik ugyanabban az évben, és előfordul az is, hogy a bortizedelés területe részben fedi valamelyik gabona–tizedkerület területét.

Miért csökkent le 1583-ra ilyen mértékben a tizedköteles települések száma? Erre a murányi uradalom két, az utasítás előtt és után, a tizedszedéstől függetlenül

34 *Maksay*, Birtokviszonyok 235. p.

35 A tizedközvetekhez tartozó települések száma: Balog 63, Ratkó 38, Krasznahorka 26 és Putnok 38.

keletkezett urbáriumából kaphatunk választ. A murányi uradalom 22 településéből ugyanis 11 nem szerepel ebben az 1583-as jegyzékben (Helpa, Polonka, Sumjác, Telgárt, Vernár, Kistrőce, Lubenyik, Murány, Mnisány, Zdichava és Jolsva). Az első okot a falvak pusztulásában kell keresnünk. Az 1573-ban és 1584-ben készült urbáriumok a murányi uradalomban 22 települést sorolnak fel.³⁶ Az 1573-as összeírás szerint Lehota maior és Hosszúrét (Dluhaluka) pusztá faluként szerepelnek urbáriumban, lakosaik a vár alatti kastélyba menekültek a töröktől való félelmük miatt. Lehota maior egyáltalán nem fizetett tizedet, valószínűleg Hosszúrét lakosai sem, de mivel őket Murány alatt sorolták fel, ezt nem lehet biztosan megállapítani. Kistrőce és Lubenyik teljesen elnéptelenedett földjeiket, legelőiket a szomszéd falvak használták. 1584-ben Kistrőcét, Sumjácot, Hosszúrétet és Lubenyiket sorolták az elhagyott falvak közé. Murányról (pontosabban Murányaljáról) pedig azt jegyezték meg, hogy az 1574-ben bekövetkezett török pusztítás után a lakosok a vár alatti kastélyba (palánkba) költöztek és egyáltalán nem műveltek földet.

A tizedköteles falvak lecsökkenésének másik oka a falvak vlachosodása volt. Az uradalom öt falva, annak ellenére, hogy a XVI. század második felében végig elkerülték a török hódoltatást, de mivel vlach településnek számítottak, nem kellett tizedet adniuk.

Végezetül néhány szó a szakirodalomban a tizedutasításokról kialakított véleményekről, a velük kapcsolatos elemzésekről. Véleményem szerint sokkal óvatosabban kell megítélnünk a XVI. században a dézsmaszedésre vonatkozó utasításokat, mint azt Illa Bálint tette. Ebben az időszakban ugyanis a középkori gyakorlat-hoz képest jelentős változás következett be az egész dézsma-adminisztrációban, amelynek a török megjelenése és a tized kezelésnek katolikus egyháztól a világi közigazgatáshoz kerülése volt az oka. Mivel a tizedigazgatás ekkor a Magyar (1567 után pedig a Szepesi) Kamarához került, teljesen új keretek határozták meg a tizedszedés irányítását. Hozzá kell tenni azt is, hogy ez a kezdeti időszak a XVI. század végére, a XVII. század elejére lezárult, és a Habsburg kamarai igazgatás ekortól már rutinszerűen kezelte a tizedigazgatást. Ezért is félrevezető, ha egy a XVII. században keletkezett tizedutasításból próbálunk következtetni a korábbi időszakban folytatott gyakorlatra.³⁷

36 Urbáriumok. XVI–XVII. század. Szerk. és a bev. tan. írta: Maksay Ferenc. Munkatársak: Felhő Ibolya, W. Beretzky Nóra, T. Polónyi Nóra. Bp., 1959. 895. p. Az 1573-as urbárium: 313–329. p. az 1584-es urbárium: MOL E 156 Fasc. 24. No. 31.

37 *Illá Bálint*: A dézsmajegyzékek mint a történeti statisztika forrásai. In: A történeti statisztika forrásai. Szerk.: Kovács József. Bp., 1957. 82–118. p., az utasításokra vonatkozó fejezet: 88–91. p.

Bevezetőmben bár igyekeztem minnél több szempontot érvényesíteni a közölt források elemzésénél, mégsem térhettem ki minden részletre. Nemcsak a murányi utasítások, hanem a tizedjegyzékek, urbáriumok összehasonlításában is rejlenek még lehetőségek a további elemzésekre.

FÜGGELÉK

Az elésmesteri utasítás formai követelményeit illetően a bevezetőben említett utasításkötetben alkalmazott közlési elveket alkalmaztam: a regeszták elkészítésénél az adott pont tartalmát röviden, tömören összefoglaltam, az utasítást értelemszerűen pontokra bontottam.³⁸ Az átírásnál a humanista helyesírás szabályait követtem, a magyar nyelven írt kifejezéseket betűhíven átírtam. Minden rövidítést jelölés nélkül feloldottam. A hibás alakokat javítottam: Kivéve azokat a hibás alakokat, amelyek a magyar kora újkori latinságban jellemzőek. A központosítást a szöveg értelme szerint alakítottam át. A magyar gyakorlatnak megfelelően 'i-j' eltérésnél egységesen a 'j'-t használtam pl., *iuxta* = *juxta* stb. A tizedutasítás közreadásakor — mivel másolati példányról van szó és mivel a betűjelek szerinti közlés nem járt volna nagy haszonnal — az átíró, értelmező közlést választottam, csak a személy és helynevek esetében közlöm zárójelben az eredeti alakot.

1.

I. Ferdinánd király utasítása schweidnitzi Caspar Khöler murányi élésmester részére³⁹

Pozsony, 1551. november 1.

[1.] Az uralkodó azzal bízta rá ezt a hivatalt, hogy becsületesen és szorgalmasan tartozik azt ellátni.

38 A közlési szabályok részletesen: Kenyeres, Utasítások 83–88. p.

39 A kéziratra azt a megjegyzést tették, hogy az utasításnak ez a példánya némileg ki van bővítve ahhoz képest, amit Köler Gáspár hivatalba lépésekor a szabályos utasítás helyett kapott. „*Exemplum hujus instructionis nonnullis additis locupletius est eo, quod dicto Caspari officium suum ingredienti pro forma quadam instructionis datum fuit.*”

[2.] A hivatalba lépésekor a várban talált élelmet, vagy a később a bármi féle adó címén a várba szállítottakat, mindenféle kártól védje meg, és ami az ő illetékességebe tartozik, gondosan őrizze meg.

[3.] Ami a katonák napi élelmezéséhez szükséges, vegye fel számadásába. A szétosztásban azon megállapodás szerint járjon el, hogy az élelem értékét a katonák zsoldjából vonja le. Erről a kapitánynak azt rendeltük, hogy minden más egyéb tartozásuk előtt kell az élelem árát a katonák zsoldjából kiegyenlíteni.⁴⁰

[4.] Hogy az élésmesternek legyen ideje feladatai ellátására, megbízták sárosi Kristán Balázs udvarbíró, hogy gyűjtse össze, és az élésmester részére adja át azt az élelmet, amit tőle az élésmester kér. Ennek érdekében működjön együtt az udvarbíróval figyelmeztesse és értsen vele egyet, úgy ahogy hivatalaik összekapcsolása azt megköveteli, nehogy hiány legyen valamilyen élelemből. Mindig az uralkodó hasznát keresse.

[5.] A katonáknak vagy másoknak készpénzért értékesített élelemlről, valamint egyéb bevételekről, amelyek a várban értékesített dolgokból származtak, illetve amit az udvarbíró az élésmesternek átadott, kölcsönösen tartoznak egymással elszámolni.

[6.] Gondoskodjon arról, hogy a bor, gabona, a hüvelyes termények, szalonna, és más egyéb tartalékok hanyagság, az időjárás vagy a hely alkalmatlansága miatt nehegy megromoljanak. Ha a tárlóhelyek kevésbé alkalmasak, azokat a kapitánnyal és az udvarbíróval egyetértésben hozza helyre. A kapitánnyal tudatnia kell, hogy mennyi készlet van a várban és azokat milyen körülmények között őrzik, be kell engednie a kapitányt és az udvarbíró ezek megtekintésére. Kár vagy hiány esetében a kapitány és az udvarbíró véleményének figyelembevételével köteles azt helyrehozni.

[7.] Megfelelő minőségben és értékben ossza ki a már meghatározott vagy később meghatározandó áron a bort, sört. Gondoskodjon, hogy egyforma súlyú kenyerek legyenek. A húst is megfelelő mértékben mérje ki, úgy ahogy az eladásnál szokás.

[8.] Az átvett és a kiosztott élelemnél egyaránt a bécsi mértéket használja, hogy egységesek legyenek számadásai.

[9.] Az élelemszétosztás ellátására két szolgát tarthat, ezenfelül pékeket, mészárosokat, kocsmárosokat és akiket alkalmazni kell, de csak megfelelő számban és minél ke-

40 A kapitány utasításának 13. pontja foglalkozott az élelmezés kérdésével. A várban lévő katonák élelmét az udvarbíró vagy az élésmester („*hoffrichter oder profant verwalter*”) a szükséges mennyiségben teszi meg. Amikor a katonák részére a fizetés kiegyenlítése megtörténik, akkor az udvarbíró a zsoldból azt levonja. A kapitánynak vigyáznia kellett, hogy azok (már-mint az udvarbíróék) az élelmet ne rosszhiszeműen vonják le. Az utasításnak egy német és egy latin nyelvű példánya ismert. ÖStA HKA Hoffinanz Ungarn RN 3. Konv. März fol. 18r–20v, és 23. illetve MOL E 136 4. köt. fol. 709–712.

vesebb fizetéssel. Úgy alkalmazza ezeket, hogy vagy évente élelmet és megfelelő fizetést kapjanak, vagy az élelmiszerjövödelemből havonta elégítse ki őket.

[10.] A kenyérsütéshez sok fa szükséges, ezért gondoskodjon arról, hogy ne legyen abban hiány. A beszállított fát ne pazarolják, a katonák azt ne tékozzák, mivel csak nagy nehézséggel lehet a fát a várba szállítani.

[11.] Nemcsak a tűzifát, hanem az építkezésekhez szükséges faanyagokat, faszenet, szögeket és más vasneműeket is szállítsa a várba. Ezeket az udvarbírótól fogja megkapni, és amikor az építkezéshez szükséges, akkor számadásba vétel mellett utalja ki.

[12.] A várban dolgozó munkások fizetéséről külön jegyzéket köteles vezetni.

[13.] Ha valamely katona vagy más várbeli az élésmesterrel vagy az ő szolgálival szemben valamilyen jogtalanságot követ el, köteles az élésmester azt a kapitánynál bejelenteni. A kapitánynak az élésmestert és embereit meg kell védenie, nehogy jogsértés érje őket, illetve valaki a hivataluk ellátásában akadályozza őket. Ha pedig erre mégis sor kerül, azokat büntesse meg.

[14.] Óvakodjon, hogy ő vagy valamely szolgálja viszályba keveredjen. Ha ez mégis megtörténne és ezt nem tudná per nélkül elrendezni, akkor a kapitánynak az udvarbíróval és más főtisztekkel kell az ügyet elvállalnia és ítélnie, kivéve azokat az élelmezéssel összefüggő ügyeket, melyekben az ítékezés joga az uralkodónak vagy a Magyar Kamarának van fenntartva.

[15.] Az élelem szétosztásának rendjét nem sértheti. Senkinek sem adhat többet, mint amennyi zsoldként jár, és ne adjon abban az időben, amikor azt a kapitány megtiltja.

[16.] Minden kiadásról és bevételről vezessen pontos számadást, amelyet az uralkodónak vagy a Magyar Kamarának kell benyújtania, amikor azok kívánják.

[17.] Ismerje meg azokat a dolgokat, amelyek az uralkodó hasznára vannak és a várbeli élelmiszer gondos megőrzésére és hűséges kezelésére vonatkoznak. Ezekre esküje értelmében legyen gondja.

[18.] Amennyiben információra van szüksége, az uralkodóhoz vagy a Magyar Kamarához forduljon.

[19.] Évi száz forint fizetést kap, melyet az élelemből befolyt jövedelemből vehet el.

[20.] Ezenkívül neki és két szolgálójának élelem jár az élelmékészletből, de csak a szükséges és jogos mértékben.

[21.] Szállása a két szolgálójával együtt a várban legyen, ahol az embereivel kell tartózkodnia, hogy hivatalát jól tudja ellátni.

[22.] A neki beosztott személyek (pékek, mészárosok és kocsmárosok) mindegyike megfelelően lássa el szolgálatát.

Instructio expedienda pro curatore annonae arcis Mwan Caspare Khöler de
Schweydnitz

Ferdinandus divina favente clementia romanorum Hungariae, Bo[h]emiae etc.
rex, infans Hispaniorum archidux Austriae etc.

Instructio fideli nostro Caspari Khöler de Schweydnitz curatori et dispensatori
annonae et victualium arcis nostrae Mwan data

[1.] Quoniam eidem Caspari curam et dispensationem annonae et victualium in dicta arce nostra commisimus, interest fidei et integritatis ipsius, ut operam ac diligentiam suam nobis studeat approbare.

[2.] Volumus autem cum universam annonam nostram et omnis generis victualia, quae in ingressu officii sui in arce parat[e] invenientur, aut in posterum importabuntur, quocumque ea vocentur nomine percipere et in potestate sua habere conservareque et custodire, ac nequid detrimenti eis accidat quam diligentissime providere.

[3.] Quae vero ad quotidianos militum usus necessaria sunt, servata bona ratione fideliter curet dispensari, ea lege, ut pro dispensatis solutionem recipiat a militibus, quoties ipsis stipendia sua persolventur. Qua in re eum dedimus modum capitaneo ut milites pretium victualium ante alia quaevis debita sua exolvere curet.

[4.] Ut autem rebus sibi commissis liberius vacare et intendere possit, nec ad alias curas extra arcem distrahatur, commisimus fideli nostro Blasio Cristan de Saros, ut ipse tanquam provisor istius arcis nostrae omnis generis victualia comparet et ad manus ipsius in arce curet assignari. Itaque de his quae necessaria erunt eundem provisorum requirat et admoneat habeatque cum eodem bonam intelligentiam pro curandis commodis nostris, sicut conjunctio officiorum inter eos requirit. Nec desit arci nostrae aliqua victualium genus, quod ibi in usu est, et haberi potest, ita tamen ut in omnibus impirmis bona arcis provisio, ac commodum nostrum, non damnum quaeratur.

[5.] Caeterum pecunias ex victualibus distributis in milites aut alias in arce venditis collectas, idem curator annonae ipsi provisor semper debet reddere et assignare, ut in locum eorum quae absumpta sunt, alia comparare et ordinare possit accepta ab eo recognitione sufficiente, qualem et ipse provisor super rebus sibi per eum assignatis dare debet.

[6.] Curet imprimis summa diligentia, ne vina, fruges, blada, legumina, larida et alia similia, quae in futuros usus reponuntur per negligentiam, vel per loci aut temporis incommoditatem corrumpantur, aut reddantur deteriora. Quod si quae loca in quibus reponuntur, minus commoda sunt, ea cum consilio capitanei et provisoris faciat reparari. Et quia par est scire capitaneum quanta sit victualium copia in arce, et quomodo ea servantur, debet ipsam curator annonae ad ea revidenda admittere simul et provisorum cum ipsis opportunum videbitur, et si quis forte in his defectus esset, cum consilio ipsorum rectificare et emendare studeat.

[7.] Eroget etiam quae sunt eroganda in suo quaeque valore et bonitate pro pretio constituto aut constituendo, curetque fieri panes aquales juxta pondus, ac vinum et cerevisiam in justa mensura dari. Similiter et carnes debito ponderi et alia quaevis, quae secundum pondus aut mensuram venduntur.

[8.] Volomus autem cum pondere mensura wienensi uti in victualium distributione, ipsique eadem simili pondere, et mensura assignari, ut tanto certior modus et ordo in rationibus servari possit.

[9.] Quia vero officii sui negotia pluribus personis indigent, permittimus ei, ut conducat et teneat servitores duos, quorum opera ad negotia in curandis victualibus incidentia utatur, praeterea pistorum, lanios et caupones, injungentes tamen eidem ut ad ea negotia, quae una aut duabus personis confici possunt, plures non conducat. Conducat autem eas, quo minoris fieri poterit, sive in annum praebendo eis victum cum solutione competenti, sive in mensem eosque ratione salarii, aut intertentionis suae de proventibus victualium contentos reddat.

[10.] Cum autem ad coquendos panes multis lignis opus habeat, committimus ei, ut ne quis in his defectus sit, aut ne ea quae importata fuerint inutiliter consumantur, aut per milites distrahantur, provideat, cum non ignoret quanta cum difficultate importentur.

[11.] Nec tantum super his lignis, quae ad focum pertinent eum volomus animadvertentiam habere, sed etiam alia ligna, quae ad aedificationem importata sunt, aut importabuntur in curam suam recipere, ut sunt asseres, scandulae, tigna [ligora?] et alia ejusmodi, similiter et carbones, item claves et alia ferramenta quae ei provisor arcis cum ratione assignare, ipse vero ubi necessitas et ratio aedifitiorum postulabit, similiter cum ratione erogare debet.

[12.] Injungimus praeterea ei hoc quoque ut solutionibus, quae laboratoribus et operariis in arce fient, inter sit, et quantum cuique solvatur in speciali regesto annotet.

[13.] Quod si forte aliquis militum, aut aliorum qui in arce sunt, ei, aut servitoribus ei adjunctis, aliquam injuriam, aut contumeliam irrogaret, debet idem ad capitaneum arcis nostrae semper confugere, ipsumque de eo, quod sibi aut

servitorem, indigne accidit facere certiozem. Ei enim commisimus et commissum esse volumus, ut curatorem victualium eique adjunctos servitores manu teneat, nec á quoque injuria affici, aut in executione officii sui turbari permittat, aut si qui id fecerint, eos juxta meritum eorum puniat.

[14.] Caveat autem vicissim curator annonae ne ipse aut ei adjuncti servitores aliquam causam dent rixa et contentionibus, quod si quid ejusmodi incideret, quod citra juridicam causae cognitionem dirimi et componi non posset, volumus ut capitaneus adjuncto sibi provisoro et vicecapitano ac magistro vigilum, aliisque pluribus primariis militibus cognitionem istam suscipiant et jure determinent, exceptis tamen causis ipsam victualium administrationem concernentibus, quarum iudicium Nobis et camerae nostrae reservantes.

[15.] Caveat praeterea ne in victualium distributione ordinem, aut modum excedat, aut cuiquam plus det, quam pro ratione stipendii sui solvere possit, aut det, eo tempore quo capitaneus dandum prohibebit.

[16.] Servet autem super omnibus et singulis perceptis et expositis suis, bonam et exactam rationem eamque ita ordinatam habeat, ut cum per Nos aut cameram nostram fuerit requisitus ad eam reddendam paratus inveniatur.

[17.] Et generaliter quicquid dictus curator annonae et victualiam, ex usu et commodo nostro fore, et ad bonam curam, custodiam et conservationem annonae et victualium dictae arcis nostrae, eorumque fidelem dispensationem pertinere cognoverit, id summa diligentia curet et exequatur, quemadmodum facere ex juramento tenetur, et nos aloqui eum facturum esse non dubitamus.

[18.] Quod si qua sunt in quibus ampliore informatione aut declaratione indigebit, jam a Nobis aut dictae camera nostra petat.

[19.] Habebit autem idem curator annone pro salario per annum florenum centum, quos ipse ex eorundem victualium pretiis accipiet.

[20.] Praeterea victum pro se et duobus servitoribus, ex eisdem victualibus, verum tamen pro persona sua tantum cum justa et debita in omnibus moderatione.

[21.] Similiter et habitationem in arce, in qua cum servitoribus manere, et ea quae officii sui sunt exercere possit.

[22.] Eodem modo et aliis ei attributis personis, pistoribus, lanio, cauponi, cuilibet pro officii sui condicione provisum esse debet.

Datum Posonii prima die Novembris, anno domini millesimo quingentesimo quinquagesimo primo.

2.

**A Szepesi Kamara utasítása Omány János és Pápocsi László részére a
murányi tizedkerület tizedének beszédésére**

Kassa, 1583. június 19.

Instructio egregijs Joannÿ Omanÿ, et Ladislao Papochy decimatoribus frugum
districtus Muranii anno MDLXXXIII data.

[1.] *Őfelsége Szepesi (Zeposy) Kamarája, bízván a nemes Rákóczy Zsigmond (Rakoczy Sigmond)⁴¹ hűségéhez, őket (wtet) murányi (Mwranÿ) districtusában⁴² búza dézsma kiszedésére választotta.*

[2.] *Mivel pedig, hogy annak a dézsmának a fele őfelsége rendelkezéséből Murány várának jár; először menjen[ek] Murányba (Muranyba), és a kapitánytól embert kérjenek, akivel a dézsmálást nagy hűséggel és igazán elvégezzék. De miért hogy ott a helyeket a töröktől mindenütt meg nem járhatják, annak okáért bizonyos helyeken minden falunak a bíróját elhivassák, és azoktól erős hit alatt meg tudakozzanak, kinek kinek mennyi őszi és tavaszi [gabonája] vagyon, melyet mikor meg tudják, minden embernek nevét ez regesztromba beírják, és annak mennyi őszi és tavaszi vagyon, és minden tizedik kepének, egyikét az őfelsége számára vegyék.*

[3.] *Mikoron pedig a dézsmálást elvégezték, és minden falunak nevét regesztumokba beírták, a dézsmába jutott marhát, keresztyén pénzt,⁴³ rajválság pénzt⁴⁴ és katedratikumot⁴⁵ (Cathedraticumoth), két felé osszák, az egy[ik] részét, a murányi (Măranÿ) kapitány embere kezébe adják, a másikat pedig a szendrői [Zendreÿ] ud-*

41 Rákóczi Zsigmond szerepe nem egyértelmű ebben a megfogalmazásban. 1583-tól a szendrői őrsg parancsnoka, valószínűleg ezért említik itt a tizedutasításban. *Kenyeres*, Utasítások 605. p.

42 A murányi tizedkörzet magyarázatára lásd a bevezetést.

43 *Ila*: Dézsmaadminisztráció 229–230. p. Kereszténypénz (pecunia Christianitatis) első említése: 1495:43. tc. Általában zsellérek fizették, akiknek nem volt terményük. Helyi szokás szerint általában hat dénárt szedtek zsellér családonként. A balog-ratkói tizedkerületben 1583-ban ennek összege összesen 13 forint 35 dénár volt. MOL E 159.(Filmtár: 9659. sz. tekercs).

44 Mivel méhkast ritkán szedtek be tizedként, helyette gyakran ún. rajválságot ill. rajpénzt, kaptáranként két dénárt hajtottak be a tizedszedők. *Ila*: Dézsmaadminisztráció 239. p.

45 A papok által fizetett pénz, a tizedbehajtás költségeire, anyagyház után egy, leány egyház után fél forint. Uo. 240–241. p.

varbíró kezébe [adják], elegendő menedéket, mind a murányi [Murany] kapitány embereitől, smind a szendrői udvarbírótól vegyenek [Zendreÿ], melyeket aztán számadáskor az ő számok mellett, az ő mentségükért a kamarára beadják. A dézsmanak elvégzése után pedig, két héttel az ő regesztumokat kezük írása, és pecsétjük alatt, mind, az instrukcióval egyetemben fizetésük elvesztése alatt, a kamarába beadják.

[4.] Penna kévét,⁴⁶ a dézsmások ne vegyenek erővel, mert azt őfelsége kamarája az ország végzése ellen, semmiképpen nem akarja engedni.

[5.] És mivel hogy méltó a munkás a bérére, lészen az ő munkájukért tizenkét forintok, a bíráknál ahol dézsmálnak szabad asztalok, mind maguknak smind szolgájuknak és lovuknak. Ha pedig a bíró nem akarná őket tartani, a dézsmát rajta megvegyék és maguknak tartásák, és aztán önnön költségen éljenek.

[6.] A papoknak is az ő oktávájukat adják meg régi szokás szerint,⁴⁷ mindenkitől elegendő kvietenciát a megadott oktáváról vevén, meg legyen pedig ez kvietenciába hány képét adott nekiök.

Cassowie, die 19 Junÿ Anno [15]83.

46 Pocna (lat.) kéve, büntető kéve. A törvény szerint akkor kellett fizetni, ha a jobbágyot tizedcsaláson érték.

47 Eredetileg az egyházmegye által beszedett mennyiségből a területükön élő papság a mennyiség negyedét, nyolcadát, vagy tizenhatodát kapta. *Ila*, Dézsmaadminisztráció 225–227. p.

Nomina possessionum⁴⁸

1. <i>Geztes</i>	Gesztes
2. <i>Budykfalwa</i>	Bugyikfalva
3. <i>Also balog</i>	Alsóbalog
4. <i>Span mezeje</i>	Spánmezeje
5. <i>Eztren</i>	Esztrény
6. <i>Also fyghe</i>	Alsófűge
7. <i>Baracza</i>	Baraca
8. <i>Iwanj</i>	Iványi
9. <i>Also kalosa</i>	Alsókálósa
10. <i>Radnoth</i>	Radnótfalva
11. <i>Syljstye</i>	Szilistye
12. <i>Padar</i>	Kispádár/ Nagypádár
13. <i>Gergelfalwa</i>	Gergelyfalva
14. <i>Also hangor</i>	Egyházashangony
15. <i>Zylagzo</i>	Szilasszó
16. <i>Dob fenek</i>	Dobfenek
17. <i>Zabar</i>	Zabar
18. <i>Chýma</i>	Csoma
19. <i>Tapolczu</i>	Taplóca/ Csitnektaploca
20. <i>Lehorta</i>	Lehota?
21. <i>Paska haza</i>	Páskaháza
22. <i>Peolseoc Ardo</i>	Pelsőcardó
23. <i>Jolesz</i>	Jólész

24. <i>Mala Polon</i>	Kisveszverés
25. <i>Kobeller</i>	Kobelár= Feketepatak
26. <i>Ragalj</i>	Kisragály/ Nagyragály
27. <i>Putnok</i>	Putnok
28. <i>Kelemer</i>	Kelemér
29. <i>Banrewy</i>	Bánréve
30. <i>Lenhart falwa</i>	Lénártfalva
31. <i>Felseo kalosa</i>	Felsőkálósa
32. <i>Feolseo Battka</i>	Felsőbátka
33. <i>Also Wal</i>	Alsóvály
34. <i>Feolseo fyghe</i>	Felsőfűge
35. <i>Lypocz</i>	Lipóc
36. <i>Haraz</i>	?
37. <i>Lukowjstye</i>	Lukovistye
38. <i>San falwa</i>	Sánkfalva
39. <i>Uza</i>	Uzapanyit
40. <i>Babalwska</i>	Babaluska
41. <i>Also Battka</i>	Alsóbátka
42. <i>Dobra Patak</i>	Dobrapatak
43. <i>Harkacz</i>	Harkács
44. <i>Feled</i>	Feled
45. <i>Jezta</i>	Jeszte
46. <i>Almagh</i>	Almágy

48 Az utasítást követően jegyzékbe foglalták azt a 169 falvat, amelyek ekkor tizedkötelesek voltak. Az táblázatban a jegyzékben szereplő nevek eredeti sorrendjükben és formájukban szerepelnek, mellettük pedig mai írással. A megfelelő névalakok átírását *Maksay*, Birtokviszonyok 326–338. p. alapján végeztem. Ila Bálint Gömör megyéről készült monográfiájából azonosított településeket külön jelöltem.

47. <i>Gedeo allja</i>	Gedcalja
48. <i>Syd</i>	Sid
49. <i>Rozoznja</i>	Rozlozsnya
50. <i>Rahowetz</i>	Rochfalva ⁴⁹
51. <i>Rudna</i>	Rudna
52. <i>Zalotz</i>	Szalóc
53. <i>Kraznahwrka</i>	Krasznahorkaalja
54. <i>Henskowatz</i>	Henckova ⁵⁰
55. <i>Redowa</i>	Rédova ⁵¹
56. <i>Trjys</i>	Trizs
57. <i>Dienes falwa</i>	Dénesfalva
58. <i>Poglon</i>	Pogony
59. <i>Zenthkyraly</i>	Szentkirály
60. <i>Tornallla</i>	Alsó-, Felsőtornalja
61. <i>Kyralj</i>	Királyi
62. <i>Janossj</i>	Jánosi
63. <i>Cyzh</i>	Csíz
64. <i>Feolsw ras</i>	Felsőrás
65. <i>Vysnyo</i>	Visnyó
66. <i>Broznok</i>	Borosznok
67. <i>Str ysowetz</i>	Sztizs? ⁵²
68. <i>Tolfalw</i>	Tótrfalva
69. <i>Leokeoshaza</i>	Lökösháza
70. <i>Also falw</i>	Alsófalvu
71. <i>Ikaros</i>	Eszkáros

72. <i>Also raas</i>	Alsórás
73. <i>Kyette</i>	Kiette
74. <i>Baradna</i>	Baradna
75. <i>Martonfalwa</i>	Martonfalva
76. <i>Semonl</i>	Simonyi
77. <i>Peter falwa</i>	Péterfalva
78. <i>Geomory</i>	Gömöri
79. <i>Utas</i>	Utas
80. <i>Belna</i>	Béna?
81. <i>Gaczialk</i>	Gacsalk
82. <i>Genecz</i>	Gencs?
83. <i>Seobespatak</i>	Sebespatak
84. <i>Wykteleki</i>	Vidtelke?
85. <i>Paczahla</i>	Pacsa? ⁵³
86. <i>Markwska</i>	Márkuska ⁵⁴
87. <i>Feolseo sayo</i>	Felsősjó
88. <i>Feolseo Suha</i>	Felsőszuha
89. <i>Male</i>	Malé
90. <i>Posoba</i>	Poszoba
91. <i>Reozke</i>	?
92. <i>Kesj</i>	Keszi
93. <i>Serke</i>	Serke
94. <i>Bellen</i>	Bellény
95. <i>Darma</i>	Darnya
96. <i>Wray</i>	Uraj

49 Az 1549-es dikajegyzékben nem szerepel. *Ila*, Gömör I. 491. p.

50 Uo. 162–163. p.

51 Korábban Romokvágása. Uo. 490. p.

52 Az 1549-es dikajegyzékben nem szerepel. *Maksay*, Birtokviszonyok szerint (tévesen) Sztrizs megegyezik Trizs-el. *Ila* megkülönbözteti a két települést. *Ila*, Gömör I. 201. p.

53 Uo. 262. p.

54 Uo. 1976. 260. p.

97. <i>Deyter</i>	Dejtér
98. <i>Palfalwa</i>	Pálfalva
99. <i>Harmacz</i>	Harmac
100. <i>Eghazas Best</i>	Egyházasbást
101. <i>Szreghl</i>	?
102. <i>Tajtey</i>	Tajti
103. <i>Giztette</i>	Gesztete
104. <i>Maiom</i>	Majom
105. <i>Balas feolde</i>	Balázsfölde
106. <i>Feolseo hangon</i>	Felsőhangony
107. <i>Kreggh gedeo</i>	Kerekgede
108. <i>Gwzona</i>	Guszona
109. <i>Balogh falwa</i>	Balogfalva
110. <i>Hegymegh</i>	Hegymeg
111. <i>Zoregh</i>	Sőreg
112. <i>Zlabosowza</i>	Szlabosovce ⁵⁵
113. <i>Rekenye</i>	Rekenyeújfalú ⁵⁶
114. <i>Koeres</i>	Körös
115. <i>Hozzureth</i>	Hosszúrét
116. <i>Welkla polon</i>	Nagyveszverés
117. <i>Peterman</i>	Pétermány
118. <i>Subogy</i>	Zubogy
119. <i>Latran falw</i>	Látránfalva
120. <i>Agtelek</i>	Agtelek
121. <i>Feolseo lenke</i>	Felsőnenke

122. <i>Abafalwa</i>	Abafalva
123. <i>Meghl</i>	Méhi
124. <i>Sztarna</i>	Sztarna
125. <i>Geomeor</i>	Gömör
126. <i>Soor</i>	Zsór
127. <i>Reocze</i>	Nagyróce
128. <i>Wmerla lehotta</i>	Umrlehota
129. <i>Perlas</i>	Perlász
130. <i>Köwy</i>	Kövi
131. <i>Deresk</i>	Deresk
132. <i>Polom</i>	Polom
133. <i>Rathko</i>	Ratkó
134. <i>Swha</i>	Szuha
135. <i>Geomeor Panyth</i>	Panyit ⁵⁷
136. <i>Hozzw szeo</i>	Hosszúszó
137. <i>Chotto</i>	Csoltó
138. <i>Wyzes reth</i>	Vizesrét ⁵⁸
139. <i>Miglez</i>	Miglész
140. <i>Tapolcza</i>	Jolsvataploca
141. <i>Rakas</i>	Rákos
142. <i>Poprotz</i>	Poprocs
143. <i>Gelythe</i>	Gelyte? ⁵⁹
144. <i>Paloska</i>	Palaszka
145. <i>Repas</i>	Répás

⁵⁵ Meggyczik Szlaboskával. Uo. 166. p.

⁵⁶ Uo. 262. p.

⁵⁷ Az 1549-es dikajegyzékben a két Panyitot együtt vették fel.

⁵⁸ Mokraluka, murányi uradalom

⁵⁹ Az 1549-es dikajegyzékben nem szerepel.

146. <i>Rwnya</i>	Runya
147. <i>Lekenye</i>	Lekenye
148. <i>Beje</i>	Beje
149. <i>Beretke</i>	Beretke
150. <i>Hysnyo</i>	Hisnyó
151. <i>Swtethe</i>	Süvéte
152. <i>Mykoczan</i>	Mikolcsa
153. <i>Nandras</i>	Nandrás
154. <i>Rowna</i>	Rowna ⁶⁰
155. <i>Krakowa</i>	Krokova
156. <i>Fyllyer</i>	Fillér
157. <i>Missan</i>	Mnisány

158. <i>Kereprecz</i>	Kerepec
159. <i>Kwweozes</i>	Kövecses
160. <i>Hanwa</i>	Hanva
161. <i>Zenth lelek</i>	Szentlélek
162. <i>Also zuha</i>	Alsoszuha ⁶¹
163. <i>Kopras</i>	Koprács
164. <i>hwsin</i>	Hucin=Gice
165. <i>Liecze</i>	Lice
166. <i>Lenarth</i>	Lévárt
167. <i>Byztra</i>	Bisztra
168. <i>Zyrk</i>	Szirk
169. <i>Ratho lehotta</i>	Ratkólehota ⁶²

Alexius Thürzo praepositus F[ranciscus] Nagwaty mp Ladislaus Gergey mp Melchior Schubart mp.⁶³

MOL E 159 84. cs. p. 517–520. (Filmtár: 9659. tekercs.) Korabeli másolat.

⁶⁰ Az 1549-es dikajegyzékben nem szerepel. *Ila*, Gömör I. 249. p.

⁶¹ Az 1549-es dikajegyzékben nem szerepel.

⁶² *Ila*, Gömör I. 264. p.

⁶³ Thurzó (III.) Elek a Szepesi Kamara elnöke (1582–1585). Ld.: *Szücs*: Szepesi Kamara 24. p. Nagyváthy Ferenc a Szepesi Kamara tanácsosa volt ekkor. Ld.: *Gecsényi Lajos*: Egy kamarai tisztviselő a XVI. században. Nagyváthy Ferenc. In: Turul 77. (1999) 3–4. füzet. 79. p. Görgey László és Melchior Schubart valószínűleg szintén tanácsosok voltak.

FAZEKAS ISTVÁN

A MAGYAR UDVARI KANCELLÁRIA LETÁRA 1577-BŐL

A magyar koraújkorai köz-igazgatástörténet kevésbé ismert fejezetei közé tartozik a Magyar Udvari Kancellária 1526–1690 közötti története. Bár a Mátyás- és Jagelló-kori kancelláriai működést feldolgozó Szilágyi Loránd tervbe vette munkája folytatását, az 1526 után rész soha nem készült el¹. Szilágyi ugyan áttanulmányozta a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban és a budapesti Országos Levéltárban őrzött idevágó iratanyagot, de a várt monográfia helyett csupán egy rövid cikk látott napvilágot a királyi titkárok működéséről.² A kancellária története továbbra is feldolgozásra vár. A nem könnyű feladat megoldásához némi adalékot szolgáltathat az a leltár, amely 1577 márciusában, az akkori kancellár Liszthy János győri püspök-kancellár halála után került felvételre, és a Haus-, Hof- und Staatsarchiv Ungarische Akten nevű állagában található.

Liszthy (List, Listhius) János a Magyar Udvari Kancellária humanista-tisztviselő munkatársai sorába illeszkedik, akinek neve több mint húsz éven át kapcsolódott össze a kancellária intézményével.³ Magáról a Liszthy (Listius) családról nem lehet sokkal többet tudni, mint amit az 1573-ban kelt nemesség-megerősítést tartalmazó oklevél elárul róla. Liszthy János nagyapja, Henrik még Stájerország és Karinthia birtoklása felett, III. Frigyes és Mátyás király között vívott háborúban tett szolgálatokat a Habsburg-császárnak. A jutalmul kapott privilégiumok azonban elpusztultak Villach város 1524-ben elszenvedett tűzvészében. Az apa, Kristóf hosszú hánykódás után Erdélyben, a Szászföldön talált otthonra. Később, pl. Lippa ostromakor a szász csapatokat vezette. Magáról Liszthy Jánosról csak annyit lehet tudni, hogy fiatalon különböző fejedelmi udvarokban szolgált. Ez a homályos fogalmazás arra hagy gyanakodni, hogy igaz az a különböző feldolgozásokban fel-

1 *Szilágyi Loránd*: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban, 1548–1526. In: Turul 44. (1930) 45–83. p.

2 *Szilágyi Loránd*: A királyi secretariusok intézménye és az újkorai magyar állam. Emlékkönyv Domanovszky Sándor hatvanadik születésnapjára. Bp. 1937. 556–581. p.

3 Pályafutása még feldolgozatlan. Életrajzát összefoglalta *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái I–XIV. köt. Bp., 1891–1914. itt VII. köt. 1289–1291. p. Legújabbban: Új Magyar Irodalmi Lexikon. Főszerk.: Péter László. II. köt. Bp., 1994. 1228. p. Itt is úgy szerepel, hogy 1551-ig Izabella titkáráként tevékenykedett, erre azonban eddig nem találtam forrásutalást.

bukkanó vélemény, hogy ifjan Izabella királyné titkára lett volna.⁴ A nagyszebeni származású Liszthy János és testvére, Sebestyén 1553-ban bukkannak fel először kancelláriai tisztviselőként. Ekkor a fiatalabb testvér Sebestyén (†1560) mint a kancellária jegyzője egy formuláskönyv elkészítésébe kezdett, amelynek címlapján bátyját, Jánost mint kancelláriai *conservator* és titkár szerepelteti.⁵ Ugyancsak mint kancelláriai *conservator* és titkár szerepel János azon a nyomtatványon, amelyet a taníttatásáért hálás öccse ajánl neki 1553 őszén.⁶ A Liszthy testvérek gyorsan felismerték állásuk előnyeit, és már 1554. február 1-jén címeres levelet szereztek az uralkodótól.⁷ János pozícióját lényegesen megerősítette, hogy 1555-ben házasságot kötött Oláh Lukréciaival, aki valószínűleg Oláh Miklós esztergomi érsek, főkancellár törvénytelen lánya volt.⁸ A házasságból két fiú és két lány született. Liszthy egészen az érsek haláláig a kancellária titkáráként tevékenykedett. 1562-ben a titkárság mellé királyi tanácsosi kinevezést is kapott, az ekkor kelt szabályozás szerint évi 600 gulden fizetésre volt jogosult, amelyből 400 aranyat a kancellár 1400 guldenes fizetéséből vontak le számára, további 200-at pedig a Magyar Kamara tartozott kifizetni.⁹

4 Liszthy család nemessége megerősítése II. Miksától 1573. szeptember 8. Bécs. Primási Levéltár (Esztergom) Világi Levéltár Acta radicalia Classis T. Nr. 168.

5 „Stylus cancellariae per Sebastianum Listhium Cibiniensem sub reverendissimo in Christo patri Nicolao Olah... secretario vtro ac conservatore egregio domino Joanne Listhio Wiennae foeliciter inchoatos Anno Domini 1553“ Österreichische Nationalbibliothek (Bécs) Handschriftensammlung Cod. 8471. Tartalmi ismertetése Kovachich Márton György, *Formula solennis styli...* Pesthini, 1799. XXXIX–LVIII. Liszthy Sebestyénre ld. *Szinyei*: i.m. VII. köt. 1296–1297. p.

6 *Evangelia dominicalia ex tempore versa per Sebastianum Listhium Transylvanum Cibiniensem*. Viennae, excudebat Michael Zimmermann. Viennae, 1553. RMK III. 411. Az ajánlólevélből kiderül, hogy Liszthy Sebestyén mestere Lukas Agathopedius (Gutenfelder) volt, praecceptorát pedig Szegedi Lukácsnak hívták. Sebestyén egyébként a bécsi egyetem magyar nációjának anyakönyvében is felbukkant 1555-ben. *Schrauf, Karl*: Die Matrikel der ungarischen Nation an der Wiener Universität 1453–1630. Wien, 1902. 208. p.

7 Másolata az említett formuláskönyvből, fol. 81r–82r.

8 Az eddigi magyar szakirodalom az érsek testvére Oláh Máté fia Tamás gyermekének tartotta Lukréciait. A kitűnő bécsi helytörténész Richard Perger figyelte fel a tényre, hogy a korabeli forrásokban pl. Oláh végrendeletében nem így jelölik, csupán egyszerűen mint domina Lucretia szerepel. *Perger, Richard*: Das Palais Esterházy in der Wallnerstraße zu Wien. Wien, 1994. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 27.), 18, 83. Ismertetése *Geccsényi Lajos*: Két könyv Bécs és Magyarország kapcsolatainak történetéről. In: *Levéltári Szemle* 44. (1995) 81–83. p.

9 Österreichisches Staatsarchiv, Wien (= ÖStA) Finanz- und Hofkammerarchiv Hofkammerarchiv (= FHKA HKA) Ungarische Gedenkbücher Bd. 392. fol. 6v–7r., és Status erogationum Camerae Hungaricae 1573, Hoffinanz Ungarn (= HFU) r. Nr. 52. Konv. 1587. dec. fol. 163v.

Az állami tisztviselők korabeli gyakorlatát követve ezekben az években, többnyire testvéreivel együtt, kisebb birtokadományokat szerzett.¹⁰ Oláh Miklós halála után (1568. január 14.), illetve Verancsics Antal főkancellársága idején (1569–1573) mint alkancellár vezette tovább a kancelláriát.¹¹ Verancsics halála után (1573. június 15.) az esztergomi érsekség üresedése miatt megkapta a kancellári, illetve főkancellári tisztelet (a források mindkét megjelölést használják az esetében).¹² Felesége halála után egyházi pályára lépett, és 1568 márciusában adományt kapott a veszprémi püspökségre, majd 1572 nyarán győri püspökké nevezték ki, amely tisztelet egészen haláláig viselte.¹³ 1576-ban adományt szerzett Köpcsényre, amely később a család legfontosabb birtoka lett.¹⁴ Liszthy János 1577. március 5-én Prágában hunyt el, ahova tiszteinek megfelelően az uralkodót követte.¹⁵ Végredelelete értelmében belső részeit a prágai Szt. Vid székesegyházban, testét az udvari nemesség által kedvelt bécsi Szt. Mihály templomban helyezték nyugalomba.¹⁶ Hivatalnoki tevékenysége mellett ismert mecénás és humanista volt, pártfo-

-
- 10 Pl. 1554-ben Vizaknai Ferenc megszakadása után az erdélyi Fehér megyében szerzett birtokrészeket. Magyar Országos Levéltár (= MOL) A 57 Libri regii 3. köt. 250. 1558-ban Kecskeméten jutott tulajdonhoz.. Uo. 3. köt. 557. (A Királyi Könyvek csatében a MOL CD-Rom kiadását használtam.)
- 11 Említve már 1568. május 28-án ebben a minőségében. MOL A 57 5. köt. 291–301.
- 12 Főkancellárként titulálva már 1573. augusztus 28-án. Uo. 6. köt. 332–341. Az 1574-ben készült Hofstaatban még mint alkancellár szerepel. ÖStA Haus- Hof- und Staatsarchiv (= HHStA) Obersthofmeisteramtakten Sonderreihe Kt. 183. Nr. 50. fol. 36.
- 13 Liszthy veszprémi püspöki kinevezése 1568. március 1-jén került kihirdetésre (vö. Leltár 26.sz. hátiratával). 1568. március 4-én Biglia pápai nuncius már jelent a kinevezésről. Nuntiaturberichte aus Deutschland. II. Abteilung 1560–1572. VI. Bd. 1566–1569. Bearbeitet von Dengel, Ignaz Philipp. Wien, 1939. 139. p. 1568. április 8-án pedig az uralkodó utasította a Magyar Kamarát, hogy adják át a veszprémi püspökség birtokait az újonnan kinevezett Liszthynek. ÖStA FHKA HKA Ungarische Godenkbücher Bd. 395. fol. 238rv. Delfino nuncius 1572. július 23-án kelt jelentésében már tud Liszthy győri kinevezéséről. Nuntiaturberichte aus Deutschland. III. Abteilung 1572–1585. VI. Bd. Nuntiatur Giovanni Delfinos (1572–1573). Bearbeitet von Helmut Goetz. Tübingen, 1982. 64. p. Miksa 1572. augusztus 5-én utasította a Magyar Kamarát a győri püspökség birtokainak átadására. ÖStA FHKA HKA Hoffinanz Protokolle Bd. 302. fol. 345. Pápai megerősítést nyert Liszthy Győrré 1573. május 15-én. *Eubel, Conradus*: Hierarchia catholica medii et recentioris aevi... vol. III. Monasterii, 1923. 216. p.
- 14 *Szerémi*: Emlékek a majtényi, kesselői és berencsi Majtényi bárók és urak családi levéltárából 1431–1728. In: Történelmi Tár. Budapest, 1897. 1–338. p., itt 143. p.
- 15 „Reverendissimus dominus Joannes Lsthius episcopus Jauricensis Sacrae Caesaricae Maiestatis in Ungaria cancellarius Pragae quinta Martii mortuus est anno 1577.” MOL A 57 4. köt. fol. 61r.
- 16 Végredelelete: *Szerémi*: i.m. 42–48. p. Bécsi síremlékéről *Lind, Karl*: Die St. Michaelskirche in Wien. In: Berichte und Mitteilungen des Altertumsvereins zu Wien 3. (1859) 57. Nr. LXIV.

goltjai közül kiemelkedik fia nevelője Hugo Blotius, aki később az Udvari Könyvtár őreként tevékenykedett.¹⁷

1577. március 5-i halála után 12 nappal, március 17-én került sor az említett hagyatéki összeírás elkészítésére, amelyre az utasítást valószínűleg a nem sokkal később leváltott Johann Baptist Weber (1527/28–1583) birodalmi alkancellár adhatta ki, legalábbis ezt sejteti, hogy bizonyos iratokat később ő vett magához (Leltár 109.sz.), a leltárkészítő pedig a Birodalmi Udvari Kancellária latin expedíciójának egyik alacsonyabb rangú alkalmazottja lehetett.¹⁸ Sajnos nem találunk utalást arra, hogy az iratokat hol őrizték, a püspöknél magánál találták Prágában, vagy talán az Oláh Miklóstól örökölt bécsi Wallnerstrasse-i házban működő kancelláriai helyiségben (*stuba Cancellariae*) lévő iratok felvételére került sor, és ezért beszél a leltárkészítő kancelláriai iratokról.¹⁹ Több érv szól amellett, hogy a kancellárnál lévő iratok leltározására került csak sor. Az öt zsákocskába és kilenc fascikulusba csomagolt iratok kevés kivétellel az 1568–1576 közötti időszakból származnak, tehát Liszthy alkancellári és kancellári idejéből. A kancellária újjászervezésében nagy szerepet játszó Oláh Miklós, aki egyébként egészen haláláig megtartotta magának az intézmény irányítását, már 1562-ben átadta a nála őrzött kancelláriai iratokat Liszthynek, ezeknek azonban nem találjuk nyomát a leltárban.²⁰ Ez persze lehetett azért is, mert azok már bekerültek a birodalmi kancellária levéltárába. Huszonöt évvel később, 1601-ben ifjabb Liszthy János és István határozottan kijelentették, hogy apjuk halála után minden kancelláriai iratot, köztük a királyi könyveket is leadták, amelyekről pedig az alább közölt leltárban nem esik szó.²¹ A Liszthyek állí-

17 *Ernusz Johanna*: Die ungarischen Beziehungen des Hugo Blotius. In: A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 10. (1940) 7–54. p. A feldolgozott anyag egy részének kiadása: *Mencsik Ferdinánd*: Blotz Hugo levelezése a magyarokkal. In: Történelmi Tár 1907. 199–227. p.

18 Johann Weber dr. 1563 és 1577. áprilisa között látta el a birodalmi kancellária vezetését mint alkancellár (Reichsvizekanzler). *Gross, Lothar*: Die Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei. Wien 1933 (Inventare des Wiener Haus-, Hof und Staatsarchivs I.), 466.

19 A „stuba cancellariae“ már Oláh Miklós 1562-ben kelt végrendeletében szerepel. *Merényi Lajos*: Oláh Miklós végrendelete. In: Történelmi Tár 1896. 136–159. p. Úgy tűnik, hogy a kancellária még Liszthy halála után is a Wallnerstrassen működött tovább, legalábbis Heresinczy Péter győri püspök, kancellár 1590-ben bekövetkezett halála után bécsi ingóságait a Liszthy-féle házban írták össze. ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 57. Konv. 1590. június Heresinczy Péter hagyatéka 1590–1593 fol. 684–891., itt fol. 815–820.

20 *Merényi L.*: i.m. 142. p.

21 „humillime informamus eidemque significamus, quod nos statim post obitum parentis nostri, pia memoriae, ex speciali Suae Maiestatis commissione, omnes libros regios, simul etiam universa, quae ad archivum eiusdem cancellariae pertinebant, et sub manibus ac conservatione

tását igazolja az a feljegyzés, amely szerint egy évvel a kancellár-püspök halála után, 1578-ban a birodalmi kancellária bocsátott két, a napi munkához szükséges kötetet Istvánffy királyi titkár rendelkezésére.²² Úgy vélem, ezek után inkább beszélhetünk Liszthy hagyatékában lévő kancelláriai iratokról mintsem kancelláriai leltárról.

A leltárkészítő, aki minden bizonnyal a birodalmi kancellária egyik tisztviselője volt, több fasciculus és zsákocská esetében csak durva tartalmi megjelölést adott arról, hogy mi található a „raktári egységben”, az esetek többségében azonban az irat megjelölése olyannyira pontos, hogy lehetséges a dokumentum azonosításának megkísérlése. Átforgatva az Ungarische Akten különböző alsorozatait (Allgemeine Akten, Specialia, Comititalia, Miscellanea) a mintegy 120 irat közül sikerült több mint 60 esetben a szóban forgó darabot megtalálni. Valószínű, hogy az állag XVI. századi részének még tüzetesebb átnézése további darabok előkerülését hozná magával, de a már felbukkant iratok is lehetőségessé teszik következtetések levonását. Az iratok döntő többsége fogalmazvány, közülük nem kevés Liszthy kezétől származik, a másik általam ismert kéz Istvánffy Miklós keze, aki akkoriban királyi titkárként szolgált a kancellárián.²³ A saját opiniókon túl több előterjesztés fogalmazványa maradt meg a Magyar Tanácstól, illetve akadtak eredeti supplikációk is, amelyek egy részének elintézésével még adós volt a püspök-kancellár. Tartalmukat tekintve az iratok többsége birtokadományokhoz vagy valamely peres ügghöz kapcsolódik, de akadnak országos tisztség betöltésére vonatkozó beadványok is. Ezen a hagyományosan magyar kancelláriai ügydarabokon túl izgalmas az az iratanyag, amely Liszthy személyes befolyását, érdeklődését mutatja. Ilyenek az 1568-ban török békére vonatkozó iratok, vagy Miksa 1576-os lengyel királyválasztási iratai (Leltár Fasciculus V–VI.). Minden jel azt mutatja, hogy a nagyszebeni származású Liszthy szakértőnek számított Erdély kérdésében, az 1570–1575 közötti időszak irataiból, a speyeri tárgyalásokra vonatkozó dokumentumokból bőven akadhettek hagyatékában (Leltár Fasciculus VIII.). Ezt a feltételezést igazolja az a tény, hogy az Ungarische Akten-ben megőrzött, Báthory Istvánhoz inté-

parentis nostri fuerunt, totum illud e manibus nostris extradidisse, nec quodquam apud nos vel in potestate nostra remanisse“. Liszthy János és István levele Mátyás főherceghez. 1601. június. 24. Köpcsény. ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 70. Konv. 1601. május fol. 9–10.

22 Adam Altenstaig a birodalmi kancellária latin titkáranak feljegyzése két kötet királyi könyv átadásáról Istvánffy Miklós számára. 1578. március 8. Pozsony. ÖStA HHStA Ungarische Akten (= UA) Allgemcinc Akten (= AA) Fasc. 112. Konv. A. fol. 29. A mai MOL A 57 3–4. kötetéről van szó.

23 Istvánffytól származik pl. a Magyar Tanács 1575. január 7-i opiniója. Leltár 53. sz.

zett II. Miksa levélfogalmazványok többsége Liszthy János kezétől származik.²⁴ A humanista Liszthy után kevés írói alkotás maradt, ezek közül az egyik legérdekesebb II. Miksa 1563. évi magyar királyi koronázásról írt kommentárja (*Commentariolus de coronatione Maximiliani II. 1563. 8. Sept. Posonii*).²⁵ Hogy munkája forrásokon alapult mi sem bizonyítja jobban, minthogy hagyatékában az 1563. évi koronázásra vonatkozó rendi előterjesztések és uralkodói válaszok egész sora maradt meg (Leltár Fasciculus III., IV., 35–43. sz.).

Az iratok mai őrzési helyéből (*Ungarische Akten*) következik, hogy a Liszthy kancellár halála után leltárba vett darabok a birodalmi kancellária irattárába kerülhettek, majd onnan a utóbb a Haus-, Hof- und Statsarchivba. Nyilván a korábbi iratok javarésze is erre a sorsra jutott, többek között az Oláh Miklós 1562. évi végrendeletében emlegetettek is. Ez a gyakorlat szolgálhat magyarázatul arra a tényre, hogy a Magyar Udvari Kancellária levéltára az Országos Levéltárban miért őriz olyan kevés XVI. századi iratot. A töredékes adatok egymásmellé rendezése még egy információt szolgáltathat a kancellária történetéhez. A magyar közigazgatástörténetben régóta vitatkoznak arról, hogy önálló intézmény volt-e a Magyar Kancellária, vagy csupán a Birodalmi Udvari Kancellária (*Reichshofkanzlei*) egyik expedíciójáról volt szó. Úgy tűnik, hogy esetenként a birodalmi kancellária igen is komoly befolyást gyakorolt a magyarra, vagy legalábbis megpróbált befolyást szerezni felette. Az egyik ilyen alkalom 1577-ben következett el, amikor a Liszthy halálával előállt helyzetet kihasználva nem csupán a szóban forgó iratokat vette magához, de a királyi könyveket is magához vonta, köztük az éppen használatos kötetet is (A 574. kötet 1575–1591), amelyet azután csak 1578. március 8-án, a pozsonyi országgyűlés alkalmával adott vissza.²⁶ Nem véletlen tehát, hogy amíg a *Libri regii* 4. kötetét 1577 februárjáig pontosan vezették, és az utolsó ekkorra datált bejegyzés alá még bevezették Liszthy János halálhírét (fol. 61r.), addig 1578-ból alig maradt fent ügyirat. A Birodalmi Kancellária befolyása ellen a következő

24 A szóban forgó évjáratokban számtalan, Liszthy kezétől származó I. Miksa levél található. Ilyen fogalmazvány található pl. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 101. Konv. A. fol. 36. Konv. B. fol. 20–21. Ugyanitt a Konv. C-ben egész kis erdélyi ügyiratköteg maradt együtt (fol. 17–38.), amelyben az egyik ügyirat hátán olvasható: „Opinio electi Jauriensi dicta coram Caesare in consilio 3. Aprilis 1573 et approbata“ (fol. 33v.). A levelek természetesen megjelentek Veress Endre levélgyűjteményében (Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. I–II. köt. Kolozsvár, 1944.).

25 *Bél Mátyás*: *Adparatus ad Historiam Hungariae*. Posonii, 1735. 303–315. p. és *Kovachich Márton György*: *Solennia inauguralia*. Pestini, 1796. 12–21. p. Magyar fordításban a napvilágot látott: *A korona kilenc évszázada*. Kiad. Katona Tamás. Bp., 1979. 176–189. p.

26 ÖStA HHStA UA AA Fasc. 112. Konv. A. fol. 29.

években a magyar országgyűlés több alkalommal is szót emelt.²⁷ Sajnos az 1580-as évek történéseiről pillanatnyilag nagyon kevés információval rendelkezünk.

A leltár kiadásában a humanista átírás szabályait követtem. Mivel a leltárkészítő nem magyar illetőségű személy volt, az örökké vitatott i-j olvasatában az i-nél maradtam.

FÜGGELÉK

A Magyar Kancellária leltára 1577-ből

Inventura scripturarum Cancellariae Hungaricae post obitum reverendissimi domini episcopi Jauriensis, quondam Regni Hungariae supremi cancellarii repertarum 17. Martii 1577 facta

[I] Negotia Sacrae Caesareae ac Regiae Maiestatis propria, in sacco quodam annis 1568. [15]69. [15]70. [15]71. [15]72. [15]73. [15]74. [15]75. signato, recondita, haec videtur sunt:

[1] Opinio episcopi Jauriensis de inscriptionalibus arcium Sancti Georgii Bozin et Stomphae.

[2] Item de prohibenda evectione vini in Poloniam praesentata 20. Augusti anno [15]74.²⁸

[3] Scriptura episcopi Agriensis concernens haeredes Georgii Thurj ratione 8000 florenorum ex gratia donatorum cum alia scriptura Suae Maiestatis ad episcopum Jauriensem pro ulteriori eiusdem negotii informatione.

[4] Item scriptura Petri Wsaly, episcopi Agriensis ad Suam Maiestatem ratione possessionis Guthor.

²⁷ *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácsiól a török kiűzéséig. Bp., 1946. 117. p.

²⁸ Csak egy későbbi rövid véleményét találtam az ügyben: „Opinio de prohibita eductione vinorum in Poloniam. 21. Januar 1575. Ad cameram aulicam.” ÖStA HHStA UA AA Fasc. 105. Konv. B. fol. 12. Fogalmazvány.

[5] *Opinio episcopi Jauriensis de banatu et supremo capitaneatu. Posonii de anno [15]74.*²⁹

[6] *Opinio de literis Baſae Budensis in negotio Canisiensi. Item in negotio sequestrationis arcis Oroszlankuw. Praesentata 30. Julii anno [15]74.*

[7] *Juramentum domini Zriny supremi capitanei praestitum 18. Julii anno [15]74.*³⁰

[8] *Opinio de sequestro bonorum Orozlankuw praesentata 20. Augusti anno [15]74.*

[9] *Opinio de bano in locum Colocensis. 15. Septembris anno [15]74.*³¹

[10] *Opinio de non educendis in Polonia equis. 7. Junii anno [15]74.*³²

[11] *Negotium episcopi Varadiensis de praepositura Mysle, cum inserta opinione episcopi Jauriensis. 9. Augusti [15]74.*

[12] *Opinio episcopi Jauriensis de inscriptione arcis Sarospathack.*

[13] *Opinio eiusdem de munienda Canisa. 10. Junii [15]74.*³³

[14] *Informatio de proventibus palatinatus Regni Hungariae.*³⁴

29 Ma: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 105. Konv. E. fol. 3. „Opinio de banatu et supremo capitaneo. Posonii 1574.” Fogalmazvány

30 Ma: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 104. Konv. D. fol. 11–12. „Juramentum domini comitis Zrinyi supremi capitanei.” Más kéztől alatta: „praestitit 18. Augusti 1574.”

31 Ma: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 105. Konv. C. fol. 22.: „Opinio de bano in locum Colocensis. 15. Novembris 1574.” Fogalmazvány.

32 Ma: HHStA UA Comititalia Fasc. 383. Konv. B. fol. 19. „Opinio de non pellendis in Poloniam equis. Ad Consilium Bellicum. 7. Junii 1574.” Fogalmazvány. Liszthy szerint a magyar urak olyan mennyiségben visznek ki lovakat évről-évre, hogy az már veszélyezteti az országot.

33 Ma: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 104. Konv. C. fol. 26. „Opinio de munitione Kanisiensi. Praesentata 19. Junii 1574.” Fogalmazvány.

34 Ma: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 95. Konv. A. fol. 143. „Informatio de proventibus palatinatus regni Hungariae.” Hozzá az Udvari Kamara kérése 1568. június 9-ről, jegyezve Hueber által.

[15] Responsum in negotio necis magistri Mathaei prothonotarii. 6. Novembris [15]68.

[16] Opinio in negotio Joannis Giczy. 12 Octob[ris] [15]68.

[17] Supplicatio domini episcopi Jauriensis in negotio Wincklerj tricesimatoris.

[18] Responsio episcopi Jauriensis ad Sacram Caesaream Maiestatem ratione concionatoris Tyrnaviensis. 21. Novembris anno [15]74.³⁵

[19] Opinio de villis ad Albam Regalem a Turcis falso appropriatis. 30. Octobris [15]74.³⁶

[20] Opinio consiliariorum Hungaricorum de celebranda diaeta seu conventu, aliisque regni requisitis. 22. Februarii anno [15]69.³⁷

[21] Opinio de nobilibus profugis decimam solvere nolentibus.³⁸

[22] Opinio Jauriensis et Agriensis episcoporum in negotio Muscovitico.

[23] Scriptura ex camera aulica ad episcopum Jauriensem pro sua opinione in negotio de bonis dubiis in sequestro ponendis.

35 Ma: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 105. Konv. C. fol. 31–32.: „Sacrae Caesaricae Maicstati etc. 21. Novembris 1574.”

36 Ma: ÖStA HHStA UA Comititalia Fasc. 383. Konv. B. fol. 20. „Opinio de villis ad Albam Regalem a Turcis falso appropriatis. 30. Octobris 1574. Ad Consilium Bellicum.” Fogalmazvány. Liszthy véleményében meg is nevezi a helységeket, így Vasvárról, Csanakról, Németújvárról, Szombathelyről van szó, amelyek valóban kevésbé tartoztak török fenntarthatóság alá. Ma: uo. Fasc. 383. Konv. B. fol. 20.

37 Ma: ÖStA HHStA UA Comititalia Fasc. 381. Konv. B. fol. 121–127. „Opinio consiliariorum Hungarorum. Praesentata 22. Februarii 1569. Per dominos Agriensem, Zagrabiensem, Transylvaniensem, Varadiensem, Vesprimiensem, Tininiensem, Zrinyi, Bathianj, Pethew, Banfi Ladislaum.”

38 Ma a Magyar Kamara 1574. november 4-i felirata mellett: „Opinio de nobilibus profugis decimas solvere nolentibus” címmel. A kamarai iraton az alábbi utasítás olvasható: „Reverendissimo Jauriensi pro consilio suo, ut hunc articulum diactae describi et una huc remitti iubcat. Ex Camera Aulac. 8. Novembris [15]74. Hucber.” Ma: ÖStA HHStA UA Comititalia Fasc. 383. Konv. B. fol. 1–3.

[24] *Opinio dominorum consiliariorum Hungaricorum de militum per comitatus intertentione*. 4. Januarii [15]75.³⁹

[24] *Opinio consiliariorum Hungaricorum in negotio Zalawariensi et Kapornacensi*. Praesentata 30. Novembris [15]68.

[25] *Opinio episcopi Jauriensis in negotio Francisci Homonay ratione consortis suae*.

[26] *Resolutiones binae Sacrae Caesareae Maiestatis, una de creatione novi locumtenentis et consiliariorum, altera de beneficiis vacantibus*. Praesentatum 1. Martii [15]68.⁴⁰

[27] *Opinio episcopi Jauriensis in negotio Matthiae Klegewich*.⁴¹

[28] *Opinio de commissariis constituendis inter Hungariam et Austriam*. Pragae 13. Julii [15]75.⁴²

[29] *Opinio de bonis Derencheny. Item de sequestratione bonorum Spachay*. 4. Septembris [15]74.

39 Ma: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 106. Konv. C. fol. 44–45. „Opinio dominorum consiliariorum Ungarorum de militum per comitatus intertentione. 4 die Januarii Wiennae 1575. Domini Locumtenens, Jauriensis, Wesprimiensis, Waciensis, Ladislaus Banffy, Bathiany, Czobor, personalis praesentia.” Fogalmazvány.

40 Hátirata: „Pro Sacratissimae Caesareae Maiestatis consiliariis Hungaris”. Liszthy kezével: „praesentata 1. Martii 1568.”. Alatta: „Anno 1568, die cinerum, quae erat secunda Martii, pronuntiati sunt per Caesarem in consilio dominus Transylvanicensis episcopus locumtenens, dominus Nicolaus Bathori iudex curiae, dominus Balthasar Bathianj magister dapiferorum, dominus Georgius Zriny consiliarius, dominus Joannes Balassa consiliarius. Pronuntiati sunt praelati Radetius episcopus Waradiensis, Joannes praepositus Zagrabienensis, Listhius Wesprimiensis, abbas Sancti Martini Tininiensis.” Ma: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 95. Konv. A. fol. 40–43.

41 Kéglevith Mátyás ügyéhez, aki jobbágyokat tartott fogva, ld. még a magyar tanácsosok dátum nélküli véleményét: ÖStA HHStA UA Comititalia Fasc. 383. Konv. A. fol. 168–169.

42 Ma: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 106. Konv. C. fol. 49. „Opinio de commissariis inter Hungariam et Austriam. Domino Weber 13. Julii 1575. Pragae.” Fogalmazvány.

[30] Memoriale pro Sacra Caesera Maiestate ad deliberandum cum consiliariis Hungaricis ratione ovium passa Budensis ablatarum. 1. Ianuarii anno [15]75.

[31] Opinio de inobedientia comitatus Nitriensis. 7. Iunii [15]74.⁴³

[32] Opinio super literas Camerae Scepusiensis de suadenda concordia cum subditis Derencheny. 14. Iulii anno [15]74.

[33] Opinio consiliariorum Hungaricorum de negotio banatus. 29. Martii [15]76.⁴⁴

[34] Opinio in negotio Selin. 29. Martii [15]76.⁴⁵

[II] Fasciculus continens subsequentes scripturas. Videtur.

[35] Propositione Sacrae Caesareae Maiestatis Divi quondam^a imperatoris Ferdinandi de coronatione serenissimi quondam Maximiliani secundi in regem Romanum. Praesentatum 11. Martii anno [15]61.⁴⁶

[36] Responsum Hungarorum ad factam propositionem. Praesentatum 14. Martii [15]61.⁴⁷

[37] Replica ejusdem Maiestatis Caesareae ratione coronationis faciendae. Praesentata 17. Martii [15]61.

43 Ma: ÖStA HHStA UA Comititalia Fasc. 383. Konv. B. fol. 18. „Opinio de inobedientia comitatus Nitriensis. 7. Iunii 1574. Ad consilium bellicum.” Forgách Simon kérte nemesi felkelés kapcsán keletkezett vélemény.

44 Ma: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 109. Konv. A. fol. 52–55. „Opinio dominorum consiliariorum Ungarorum in negotio banatus. 19. Martii Viennae 1576. Dominus banus, dominus cancellarius, dominus Ladislaus Banffy, dominus Petco, dominus Czobor.” Fogalmazvány.

45 Ma: ÖStA HHStA UA Comititalia Fasc. 384. Konv. A. fol. 52. „In causa Selin 29. Martii 1576. Ad Cameram Aulicam.”

^a *Quondam* betoldva.

46 Ma: ÖStA HHStA UA Comititalia Fasc. 379. Konv. B. fol. 32–35. „Propositio pro consiliariis Hungaris facta per Maiestatem Caesarcam die 11. Martii 1561.” Fogalmazvány.

47 Ma: ÖStA HHStA UA Comititalia Fasc. 379. Konv. B. fol. 36–39. „Consiliariorum Hungarorum opinio super electione et coronatione Serenissimi Regis Bohemiae.” Tisztázat.

[38] Responsio Hungarorum ad Caesareae Maiestatis replicam in negotio coronationis. Praesentata 19 Martii anno [15]61.⁴⁸

[39] Triplica Caesareae Maiestatis in eodem negotio. Praesentata 23. Martii [15]61.⁴⁹

[40] Responsum Hungaricum ad triplicam Suae Maiestatis. Praesentatum 26. Martii [15]61.⁵⁰

[41] Scriptura conclusiva consilii Hungarici ad Caesarem Maiestatem de coronando in regem Romanorum Maximilianum etc. adjunctis aliis scripturis.

[42] Scriptura testimoniorum de coronatione per episcopos facienda.

[III] Alius fasciculus continens propositionem Sacrae Caesareae Maiestatis pro coronatione regis Romanorum. Exhibita regnicolis 2. Septembris anno [15]63 cum adjunctis scripturis sub literis B.C.

[43] Duae scripturae de ceremoniis in coronatione regis Maximiliani serventis. Praesentatae 28. Martii anno [15]61.

[IV] Fasciculus continens varii generis scripturas. Videtur.

[44] Opinionem Vesprimiensis de emigratione colonorum ex bonis Sacrae Maiestatis ad nobiles. 1. Aprilis anno [15]70.

48 Ma: ÖStA HHStA UA Miscellanca Fasc. 425. Konv. B. Nr. 87/2. fol. 185–190. „Consiliarium Hungarorum ad Sacrae Caesareae Maiestatis domini nostri clementissimi replicationem humillimum responsum. 19. Martii 1561.”

49 Ma: ÖStA HHStA UA Miscellanca Fasc. 425. Konv. B. Nr. 87/3. fol. 191–202. „Triplica Caesareae Majestatis ad consiliarios Hungaros in negotio celebrandi serenissimi regis Bohemiae in regem Hungariae, exhibita eis 23 Martii 1561.” Eredeti. — „Extractus ex triplica Caesareae Majestatis Consiliarios Hungaris in negotio coronandi serenissimum regem Bohemiae in regem Hungariae exhibita ad 23. Martii 1561.” Ma: ÖStA HHStA UA Comititalia Fasc. 379. Konv. B. fol. 48–63.

50 Eredeti hátirata nincs az alábbi iratnak, de a magyar tanácsosok előterjesztését tartalmazza koronázás ügyében, amelyre egy egykorú kéz rávezette „26. Martii 1561.” Ma: ÖStA HHStA UA Comititalia Fasc. 379. Konv. B. fol. 98–101.

[45] *Opinio ejusdem de bonis vacantibus* 15. Martii anno [15]70.

[46] *Relatio ejusdem in negotio viduae de Zomchedwar.*

[47] *Scriptura ex camera aulica ad Vesprimiensem in negotio fisci adjuncta opinione ejusdem.*

[48] *Scriptura de residentia praelatorum et banorum in curia Regiae Majestatis.*

[49] *Fuggarorum concordia super administratione Wereskew in Hungaria.*

[50] *Opinio Vesprimiensis in negotio bonorum Seredianorum. Praesentatum* 3. Martii [15]70.

[51] *Opinio in negotio Transylvanico* 7. Septembris anno [15]70.⁵¹

[52] *Scriptura Vesprimiensis pro rectificatione finium inter Austriam ac Hungariam* 8. Martii anno [15]70.

[V] *Fasciculus continens negotium Polonicum de electione quondam imperatoris Maximiliani etc. de anno* [15]76.

[VI] *Fasciculus de pacificatione Turcica*

[53] *Opinio consiliariorum Hungaricorum de ordine servando in absentia Maiestatis Suae in Bohemia de anno* [15]75.⁵²

[54] *Litterae archiepiscopi Colocensis de non permittendis Turco subditis Zagrabiensibus. Anno* [15]73.

51 Egy másik *opinio* Liszthytól már 1570. nyarán, június 30. előtt beadásra került ugyanezen kérdésben: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 96. Konv. A. fol. 83–88. Tisztázat.

52 Ma: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 106. Konv. C. fol. 46–48. „*Opinio dominorum consiliariorum Ungarorum de iis, quae in absentia Sacrae Caesaricae Majestatis crunt agenda. 7. Januarii 1575.*” Fogalmazvány.

[55] *Litterae Nicolai Bathori, Georgii de Zrinio et episcopi Jauriensis in negotio pacificationis Turcicae.*

[56] *Litterae consiliorum Hungarorum de banatu.*

[VI] *Fasciculus continens tractationem pacis Turcicae et limitum determinationem de anno [15]68.*

[57] *Opiniones consiliariorum Hungaricorum, quo modo regenda Hungaria post Suae Maiestatis in Bohemiam discessum de anno [15]68.*⁵³

[58] *Opinio consiliariorum Hungaricorum de officiis locumtenentis et iudicatus curiae. Praesentata ultima Februarii anno [15]68.*⁵⁴

[59] *Confirmatio articulorum Sclavonicorum etc. de anno 1568.*⁵⁵

[60] *Opinio dominorum consiliariorum in negotio Orozlankeu.*⁵⁶

[61] *Opiniones de bonis Sancti Georgii et Stomfae de anno [15]76.*

[62] *Opiniones consiliariorum Hungarorum de monasterio Lechnitz de anno [15]68.*

53 Mai helye: ÖStA HHStA UA Comititalia Fasc. 381. fol. 86–91. Hátírat: „Opinio consiliariorum. Praesentata 18. Februarii 1568 per Transilvaniensem, Vaciensem, Tahi, Mercy, Pethew, Listhium”. Fogalmazvány.

54 Ma: ÖStA HHStA UA Comititalia Fasc. 381. fol. 92–93. Hátírat: „Opinio. Praesentata ultima Februarii 1568 per Transsylvaniensem, Tahi, Pethew, Mercy, Listhium”.

55 Ma: „Confirmatio articulorum sclavonicorum 1568”, UA AA Fasc. 95. Konv. a. fol. 87–89. Ide tartozott talán a Magyar Kamara 1568. április 22-én kelt levele, amelynek hátára az alábbi feljegyzést vezették „reverendissimo domino Wcspriminensi exhibendum et significandum. Maistati Suae Caesarca consilium hoc placere, ac [...] velle, ut articuli statibus ita confirmentur. Decreto imperatoris. 3. Maii [15]68. Hueber”. Ma: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 95. Konv. A. fol. 74–75. Ide tartozhatott még a horvát-szlavón rendek 1568. február 22-én kelt leveléhez mellékelte „Articuli dominorum et nobilium aliorumque statuum et ordinum regnorum Croatiae et Sclavoniae...” kezdetű másolat. Ma: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 95. Konv. A. fol. 15–24.

56 Egy dátum nélküli, csupán „Opinio” hátírral ellátott lapocska Oroszlánkö vár sorsáról található ma: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 107. Konv. D. fol. 6.

[63] Translationes literarum Turcicarum ad defunctam Caesaream Maiestatem et passam Budensem.

[64] Duae opiniones consiliariorum Hungaricorum in negotio Tahy de anno [15]68.

[VII] Fasciculus continens opiniones varias. Videtur. [65] De arce Huzth.⁵⁷ [66] De oratore Constantinopolim mittendo. [67] De Hassaghy. [68] De amissa Busyn.⁵⁸ [69] De spoliis a Stephano Hommonay transfuga commissis. [70] De advehendis ad Canisam victualibus. Omnes de anno [15]76.

[71] Informatio Camerae Hungaricae in negotio Zalawariensis et Kapornacensis cum adiuncta opinione episcopi Vesprimiensis de anno [15]68.

[72] Memoriale pro Caesarea Majestate in consilio Hungarico deliberandum de damnis per milites colonis illatis de anno [15]75.⁵⁹

[73] Opinio de monialibus Posoniensibus et haeredibus Georgii Thurj de anno [15]75.⁶⁰

[74] Scriptura ex Camera Aulica cum adjuncta opinione episcopi Jauriensis de moneta Polonica de anno [15]75.⁶¹

57 Talán azonos az alábbi írásdarabbal: „Opinio de arce Huzth. 29. Julii 1576 praesentata Serenissimo Archiduci.” ÖStA HHStA UA AA Fasc. 109. Konv. C. fol. 70.

58 „Memoriale in Consilium Hungaricum deferendum. Contra Keglevith de amissa Busin. Ex Consilio Bellico. 7. Augusti [15]76.” Hozzá fogalmazványban a Magyar Tanács véleménye „Opinio de amissa Bwsyn”. Ma: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 109. Konv. D. fol. 13–15.

59 Ma: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 106 Konv. A. fol. 1–9.

60 Ma: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 107. Konv. B. fol. 52. „Opinio de monialibus Posoniensibus. De hereditibus G. Thwri.” Legálul más kézzel: „Pragac 7. Septembris 1575.”. Az egy oldalnyi fogalmazvány a Magyar Kamara 1575.VIII.11-én kelt előterjesztése mellett fekszik, amelynek hátíratra és érdekes: „Reverendissimo domino Jauriensi episcopo etc. pro informatione et consilio exhibendo. 26. Augusti Anno 1575. Ex Consilio Camerac Aulico.”

61 Károly főherceg Miksához intézett levele (1575. április 19. Bécs) megmaradt, hátán az alábbi feljegyzésekkel „Reverendissimo domino Jauriensi exhibendum, ut negotium hoc accuratius excutiat, et quia in eo consultissimum videri possit, informatione sua iudicioque cameram aulicam edoceat. Ex Camera Aulica. 19. Maii 1575.”. Alatta más kéztől: „De moneta Polonica”. Lisztly Udvari Kasmara számára készített véleményének fogalmazványa : ÖStA HHStA UA AA Fasc. 106. Konv. C. fol. 50. Dátuma: 1575. május 26. Hátíratra nincs.

[75] *Opinio de debitis comitis Eccii a Salmis de anno* [15]75.

[76] *Memoriale pro Caesarea Majestate de insurrectione*.⁶²

[77] *Mandatorum minuta de expellendis Caluenistis de anno* [15]68.⁶³

[78] *Opinio contra comites a Salmis denegantes restitutionem quondam fratris sui Eccii de anno* [15]75.

[79] *Opinio contra transfugam Homonay et Polonum quendam Gnoiensky anno* [15]75.⁶⁴

[80] *Opinio de revisione finium inter Austriam et Hungariam de anno* [15]76.⁶⁵

[81] *Opinio in negotio nautarum Viennensium et Posoniensium de anno* [15]75.⁶⁶

[82] *Opinio de possessione Guthor de anno* [15]74.

[83] *Opinio de negotio Cheitense de anno* [15]75.

[84] *Opinio de bonis Derenchyn de anno* [15]76.⁶⁷

62 Ma: ÖStA HHStA UA Comitalia Fasc. 383. Konv. B. fol. 13–23. „Memoriale pro Sacra Cacsarca Maicstate cum consiliariis Hungaris deliberandum.” Más kéztől. „De insurrectione”. Alul az irat sarkában: „Ex Consilio Bellico 20. Decembris [15]74.” Forgách Simon a sági templom romjai közé magukat befészkelte és erődöt emelő törököket megpróbálta kivenni, ehhez kérte a megyék támogatását, akik nem is reagáltak a főkapitány levelére.

63 I. Miksa 1568. október 14-én, Bécsben kelt rendeltének fogalmazványa ma a Károlyi Árpád által összeállított protestáns vonatkozású iratok fasciculusában található: ÖStA HHStA UA Miscellanca Fasc. 432. Konv. A. fol. 17–18. Fogalmazvány Lisztly kezétől.

64 Homonnay Ferenc Christophorus Gnoiensky lengyel nemes ellen elkövetett hatalmaskodásáról csupán a Polonicában találtam iratokat. ÖStA HHStA Staatenabteilung Polen I. Kt. 21. Konv. 1573. IX. fol. 95–96. és Konv. 1573. X–XII. fol. 24–25.

65 Ma: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 109. Konv. B. fol. 77. „Opinio de revisione metarum inter Austriam et Hungariam.” A recto alján: „ultima Junii 1576.” Fogalmazvány.

66 Ma: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 106. Konv. A. fol. 62. „De nautis Viennensibus ad consilium aulicum. 4 Februar 1575.” Fogalmazvány.

67 Talán azonos azzal az Istvánffy kezétől származó Lisztly levélfogalmazvánnyal, amely ma ÖStA HHStA UA AA Fasc. 108. Konv. B. fol. 35. alatt található (1576. február 7., Pozsony). Rövid hátirata: „Balasy et Derenchyn.” A levélben Balassy István és a győri katonák közötti összetűzésben, illetve Derencsényi Péter birtokügyében tett intézkedésekről számol be.

[VIII] Saccus continens negotia Transylvanica de annis 1570. (15)71. usque ad 1575, potissimum negotia inter waywodam et Bekesium agitata. Tum et articulos transactionis et ratificationis inter Caesaream Regiamque Majestatem et waywodam Transylvaniae Joannem iampridem defunctum.⁶⁸

[IX–X] Bini item sacci continentes annis generis privatorum negotia de supplicationes. Videtur.

[85] Supplicationem Stephani Nyary.

[86] Ladislai Poppel de Lobkowitz.^b

[87] Binas supplicationes Stephani Bochkay.⁶⁹

[88] Nicolai Balphy.

[89] Capituli ecclesiae Strigoniensis.⁷⁰

[90] Emerici Hassay.⁷¹

[91] Negotium Tyrnaviensium ratione concionatoris haeretici.

⁶⁸ Az Ungarische Akten megfelelő fasciculusaiban számos idevágó irat található, az inventárium meghatározásából fakadóan beazonosításuk nem lehetséges. Valószínű, hogy ezen iratok között volt azonban Liszthy saját kezű fogalmazványa I. Miksa Báthoryhoz intézett leveléhez 1571. november 16. Bécs ŐStA HHStA UA Comititalia Fasc. 381. fol. 204–205.

^b Oldalt megjegyezve más kéztől: „Supplicatio domini Ladislai Poppl dem herrn viceczler zuegeschickht 18. Novembris anno 1577. Ist volgents cadem die durch den herold dem secretari Istvanffii verschlossen zuegeschickht worden.”

⁶⁹ Ma: ŐStA HHStA UA AA Fasc. 109. Konv. A. fol. 33–34. Bocskay levele I. Miksához, amelyben mentegeti magát, hogy eddig nem tért vissza udvarába, de anyja betegségén és nővére házassági előkészületén túl a háborús láрма is tartóztatta. Kéri továbbá, hogy nővére férjhez menetelőig maradhasson még otthon. 1576. március 13. Kismarja.

⁷⁰ Ma egy supplikáció található tőle: ŐStA HHStA UA Fasc. 105. Konv. D. fol. 34. Csábrágra vonatkozó privilégium megerősítését kéri.

⁷¹ Valószínűleg a hűtlenségbe esett Hassaghy, akinck beadványa szerepel egy 1576. január 2-án kelt listán is: „Supplicationes in originali ad imperatorem missae 25. Januarii Anno 1576.” ŐStA HHStA UA Comititalia Fasc. 384. Konv. A. fol. 34, 38.

[92] *Supplicatio Michaelis de Rewa, comitis comitatus Turocensis adjunctis commendationis archiducis Ernesti.*⁷²

[93] *Negotium Cheitae ex Camera Aulica literae defunctae Caesareae Maiestatis de quaerelis capituli Strigoniensis.*⁷³

[94] *Negotium Christophori a Puchaimb contra Nadasdy in causa spoli.*

[95] *Literae Majestatis Caesareae defunctae de nuptiis suspectis Emerici Forgach ad archiducem Carolum.*

[96] *Negotium debitorum comitis Eccii a Salmis.*

[97] *Negotium commissariorum ad finium Austriae et Hungariae determinationem constituorum.*

[98] *Memoriale de diaeta pro laboribus ad Kapronza.*⁷⁴

[99] *Translatio literarum passae Budensem de data 2. Junii anno [15]76.*

[100] *Decretum Caesareae Majestatis pro literis assecuratoriis super factam donationem Nicolo Bathory conficiendis.*⁷⁵

72 Egy supplikációja, amelyet saját majorságából származó marhák illetékmentes kihajtása kapcsán támadt harmincad-vita miatt adott be megtegalálható ma: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 107. Konv. B. fol. 18–19. Hátírat: „Humillima supplicatio Michaelis de Reua.” Továbbá „Camerac Hungaricae pro informatione et consilio mittendo. 18. Julii [15]75.” Hozzáértőzik még a Magyar Kamara véleménye 1575. július 26-ról uo. Fasc. 107. Konv. B. fol. 30–31.

73 Talán azonos: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 106. Konv. B. fol. 13. „De Cheitensiensi opinio. 2. Martii 1575.” Fogalmazvány. Vagy: „Opinio ad litteras archiducis de Cheitensiensibus.” Hátul: „Camerac Aulicae 13. Julii 1575. Pragae.” Ma: uo. Fasc. 107. Konv. B. fol. 17.

74 Ma: ÖStA HHStA UA Fasc. 109. Konv. B. fol. 71–72. „Memoriale pro serenissimo archiduce Carolo etc. in Cancellaria Hungarica expediendo. De dicta pro laboribus ad Kaproncza. Ex consilio bellico. 19. Junii [15]76.”

75 A Szatmár megyei Óvári falu adománylevelének kiállítására felszólító, 1577. március 3-án kelt mandátum ma megtegalálható: UA AA Fasc. 111. Konv. A. fol. 11–12.

[101] *Negotium pro indicenda diaeta Sclavonica cum literis binis archiducis de data 8. februarii praesentis anni* [15]77.⁷⁶

[102] *Informatio Rueberj pro Nayd Thur. De anno* [15]76.

[103] *Negotium ratione abusus circa supplicationum exhibitionem irreptus.*

[104] *Negotium confirmandorum privilegiorum Semproniensium.*

[105] *Informatio Rueberi de Paulo Pereghy de anno* [15]76.

[106] *Negotium Stephani Balasy.*⁷⁷

[107] *Opinio in negotio Petri Derencheny.*⁷⁸

[108] *Litterae episcopi Agriensis contra Tirnaviensem ratione concionatoris haeretici.*⁷⁹

[109] *Decretum ratione literarum inscriptionalium super arcem Onod Christophoro ab Ungnad concedendarum.*^c

[110] *Memoriale pro mandatis in Cancellaria Hungarica exarandis de deditione colonorum ex consilio bellico.*⁸⁰

76 Ernő főherceg e tárgyban kelt levele ma: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 111. Konv. A. fol. 5–6. Károly főhercegé 1577. január 11. Grác keltezettel: uo. fol. 8–9. A Magyar Kamara e tárgyban kelt véleménye uo. (1577. február 1.) fol. 6–7.

77 Csupán egy fogalmazványra bukkantam, amely Balassa István Balassa János elleni ügyében kelt 1572. március 6-án. ÖStA HHStA UA Fasc. 98. Konv. B. fol. 104.

78 Csupán egy supplikációt találtam tőle, amelyet Borsod megyei Keresztúr falu érdekében adott be. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 105. Konv. E. fol. 51.

79 Radéczy levele 1576. november 23-án kelt Pozsonyban. E levél mellett számos érdekes, a nagyszombati prédikátorra vonatkozó irat maradt meg, köztük Liszthy 1576. július 21-én kelt levelének fogalmazványa. Ma: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 109. Konv. A. fol. 81–112.

c Oldalt megjegyezve: „dem herrn viceczler auf sein begeren ist alles in dieses sachen in ainem paggettl zugeschiekht worden. Adi (?) den 9. Septembris anno [15]77 laut zettl hieneben.”

80 Ma: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 109. Konv. D. fol. 17–18. „Memoriale pro mandatis in Cancellaria Hungarica exarandis.” Más kéztől: „De deditione colonorum.” Alul: „Ex consilio bellico ultimo Julii [15]76.”

[111] *Negotium ratione tutelae orphanorum Francisci Thurzonis.*⁸¹

[112] *Negotium Joannis Pethew ratione praeceptoriae Semproniensis.*⁸²

[XI] *Fasciculus continens negotium viduae Thurzonis, cum comitatu Arvensi et negotia Jacobi Kubini.*⁸³

[113] *Opinio episcopi Jauriensis [de] crucigeratu Semproniensi. 6. Julii anno [15]76.*

[114] *Negotium de iudice Veteri Zoliensis.*

[115] *Negotium consortis Emerici Forgach.*⁸⁴

[116] *Scriptum archiducis Ernesti ad episcopum Jauriensem de inquisitione arcium Sackmar et Tockay.*⁸⁵

81 Idevágó iratok akadnak: ÖStA HHStA UA Fol. 109. Konv. D. fol. 48–59. között. Thurzó Ferenc árvának ügye három alkalommal is előkerül gyors egymásutánban. A mostani említésen túl az alább olvasható özvegy Thurzóné, illetve Forgách Imre hitvese alatt is szerepelhettek a Konv. D. fol. 48–59. közé besorolt darabok.

82 Pethő János 1576. szeptember 2-án, Höfllányból kelt levelében kifogásolta, hogy Nádasdy Ferenc a meghalt soproni keresztes falujába (villa Cruciger) új plébánost helyezett be egy pozsonyi káplán, bizonyos Ferenc doktor (talán azonos Franciscus Strigoniensis pozsonyi kanonokkal), vele együtt Nádasdy-familiárisok is érkeztek, akik kiűzték Pethő embereit, jól megütlegették Pethő hátsólovait, jogorvoslatot kér az ügyben. A hátón: „Ad consilium Hungaricum deferendum. Pro archiduce 9. Septembris [15]76.” Ma: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 110. Konv. A. fol. 84.

83 Árva megye kérelme Thurzó Ferenc fiának, a fiatal Györgynek főispáni kinevezése iránt, továbbá Kubinyi Jakab, Árva megye alispánjának supplikációja Stöger Rafael besztercebányai ispita (ispotály) oltárigazgatójának kölcsönadott 300 magyar forintjának és húsz tallérjának visszatérítése ügyében, ma megtalálható: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 109. Konv. D. fol. 42–57., 59–62.

84 Forgách Imre feleségének, Thurzó Ferenc özvegyének, Zrínyi Katalinnak kérelme gyermekcsei jogának védelme érdekében. Ma: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 109. Konv. D. fol. 50–53. Ugyanitt előtte Forgách Imre levele Károly főherceghez. 1576. augusztus 30. Lietava. Uo. fol. 48–49.

85 A tokaji és szatmári provizorok hanyagsága miatt készült mandátum hátán ma csak ennyi áll: „De inquisitione Sakmat et Tokay.” Továbbá egy utasítás Liszthyhez: „Reverendissimo Jauriensi ut litteras patentes in margine notatus expediri et huc remitti iubeat. Decreto domini archiducis in consilio camerac aulicae. 11. Decembris [15]76. Hueber.” ÖStA HHStA UA AA Fasc. 110. Konv. B. fol. 121–128.

[XII] Fasciculus literarum quarandarum ad quosdam Hungariae proceres et consiliarios de morte imperatoris defuncti.⁸⁶

[117] Negotium de supremo capitaneatu Cisdanubiano et de autoritate Simonis Forgach.

[118] Negotium Sackmariensium.

[XIII] Repertae item supplicationes nonnullae, eaque nondum expeditae, sed Cancellariae Hungaricae redditae sunt.

[XIV] Saccus item adhuc unus, propria reverendissimi episcopi Jauriensis negotia continens, repertus,^d qui scitu et volutantate domini secretarii Unverzagt eiusdem filio redditus fuit. 17. Martii anno [15]77.

ÖStA HHStA UA AA Fasc. 111. Konv. A. fol. 19–27.

⁸⁶ Ernő főherceg levelei Radéczy István helytartóhoz (1577. március 8., 10.): ÖStA HHStA UA AA Fasc. 111. Konv. A. fol. 13–16. Ernő levele Zrínyi Györgyhez (1577. március 10.): uo. fol. 17–18.

^d Kihúzza: *fuit*.

MOLNÁR ANTAL

EGYHÁZ- ÉS BIRTOKIGAZGATÁS A VÁCI PÜSPÖKSÉGBEN A TÖRÖK KORBAN

A magyar intézményrendszer hódoltsági jelenlétének vizsgálata során kiemelt hely illeti meg a katolikus egyházi struktúráknak a török területekre való behatolását és működését. A katolikus egyház jelenléte ugyan részben betagolódik az adóztatás és a birtokigazgatás rendszerébe,¹ ugyanakkor sajátos joghatósági, intézményi és lelkipásztori jellegénél fogva (az említett tizedszedő, adóztató és birtokkormányzó funkciókat is ideértve) mégis egy világos kritériumok alapján elkülöníthető, jól körülhatárolható alrendszert képez a magyar intézményrendszer egészén belül. Ennek következtében a magyar katolikus hierarchia, noha törekvéseiben és eszközeiben jelentős mértékben kapcsolódott a magyar államszervek, a vármegyék és a világi birtokosok által kiépített hódoltsági intézményhálózathoz, mégis lényegében önálló, az egyház jogi és szervezeti valóságához illeszkedő struktúrákat hozott létre a török területeken. A világi és egyházi intézményrendszer kapcsolódási pontjai közül az egyik legszembevetőbb a szervezeti keretek megteremtésének időbeli párhuzamossága: mindkét struktúra tényleges hódoltsági kiépülése a zsitvatoroki béke utáni évtizedekben történt meg, majd a század második felére szilárdult meg és vált teljessé.

A magyar hierarchia részéről ennek a folyamatnak egyik legfontosabb állomása a hódoltsági püspöki helynökök hálózatának létrehozása volt. A helynök, vagyis a püspök helyettesének (*vicarius generalis in spiritualibus*) intézménye Magyarországon a XIV. század elejétől vált általánossá, a vikáriusi megbízatás hazánkban összekapcsolódott a püspöki bíró tisztségével.² A vikáriusi funkció a Trienti Zsinat után sem veszített jelentőségéből, hiszen a püspök lelkipásztori feladatainak meg növekedésével a segítségére rendelt hivatalok is új tartalommal telítődtek meg. A

1 Ezen rendszerek részeként tárgyalta az egyház hódoltsági jelenlétének vonatkozó elemeit: Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981.; Uő: Magyar intézmények a török hódoltságban. Bp., 1997. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 21.)

2 Bónis György: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon. Bp., 1997. (Jogtörténeti Tár 1/1.) 636–639., 647–650. p.; Erdő Péter: A középkori oficiális bíraskodás intézményi Kelet-Közép-Európában. In: Uő: Egyházjog a középkori Magyarországon. Bp., 2001. 119–124. p.

katolikus restauráció magyar püspökeinek hivatali és diplomáciai funkciói miatt az egyházmegyek irányításában Magyarországon különösen is jelentős szerephez jutottak a püspöki helynökök.³ A Habsburg országrészben található, székhellyel és káptalannal rendelkező egyházmegyekben (Esztergom, Eger, Győr, Nyitra, Veszprém, Zágráb) az érsekek és püspökök a vikáriusokat a székeskáptalan kanonokjai közül (sokszor magát a nagyprépostot) választották, akik kanonoktársaikkal együtt segítették a gyakran távollevő egyházfőket az egyházmegye kormányzásában, és a középkori gyakorlatot folytatva vezették a püspöki bíróságot.⁴

A részben vagy egészben török uralom alá került egyházmegyek esetében a hódoltsági helynöki tisztség betöltői és azok funkciói jelentősen eltértek a fenti modelltől, és egymás között is meglehetősen nagy eltéréseket mutattak. A pécsi püspök hódoltsági képviselőjét ellátó pécsi jezsuiták és a csanádi püspököt helyettesítő szegedi ferencesek szerzetesi mivoltuknál fogva és a lehetőségek hiányában bizonyos tekintetben korlátozottabb jogkörrel rendelkeztek királysági kollégáiknál. Másrészt viszont a püspök távolléte és a kapcsolattartás alapvetően anyagi jellege miatt igen sokrétű, részben gazdasági feladatokat is el kellett látniuk, illetve komoly szerepük volt a magyar hierarchia hódoltsági joghatóságának védelmében.⁵ A kalocsai érsekek meglehetősen alkalmasszerűen neveztek ki helynököket, hol a pécsi jezsuiták, hol pedig a dél felől érkező raguzai papok vagy bosnyák ferencesek soraiból.⁶ A székhellyel rendelkező, de jelentős hódolt területekkel is bíró egyház-

3 A püspöki helynökök jogainak és kötelességeinek egyházi jogi szabályozása: *Szeredy József*: Egyháztörvények különös tekintettel a Magyar Szent Korona tartományaira, a keleti és protestáns egyházakra. I. Pécs, 1874. 494–499. p.

4 A kora újkori püspöki helynökökre számos adatot találunk a székeskáptalanok történetét összefoglaló monográfiákban, az egyes kanonokok életrajzában. *Kollányi Ferenc*: Esztergomi kanonokok 1100–1900. Esztergom, 1900.; *Bedy Vince*: A győri székeskáptalan története. Győr, 1938. (Győregyházmegye múltjából III.); *Vagner József*: Adalékok a nyitrai székeskáptalan történetéhez. Nyitra, 1896.; *Pfeiffer János*: A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950). Püspöki, kanonokjai, papjai. München, 1987. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae VIII.) Az egri püspöki helynökök hiányos névsora: *Nováky József*: Memoria dignitatum, et canonicorum cathedralis ecclesiae Agriensis. In: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. IV. Szerk.: Leskó József. Eger, 1907. 245–247. p.

5 *Molnár Antal*: Jezsuiták a hódolt Pécsen (1612–1686). In: Pécs a török korban. Szerk.: Szakály Ferenc. Pécs, 1999. (Tanulmányok Pécs történetéből 7.) 243–254. p.; *Szántó Konrád*: A szegedi gvardiánok mint a csanádi megyéspüspökök helynökei és az alsóvárosi ferences kolostor előjárói. In: Magyar Egyháztörténeti Évkönyv 2. (1996) 217–266. p. A csanádi püspökök és egyházmegyéjük kapcsolatait készülő nagyobb lélegzetű tanulmányomban részletesen tárgyalom.

6 *Molnár Antal*: A kalocsai érsekség a török korban. In: Kalocsa történetéből. Szerk.: Koszta László. Kalocsa, 2000. 149–150. p.

megyék esetében a káptalanból kinevezett püspöki helynökök mellett külön hódoltsági vikáriusok meglétét is regisztrálhatjuk. A veszprémi püspökök, noha a káptalan 1630-ban történt visszaállítása után a nagyprépostok működtek Veszprémben vikáriusként, az egyházmegye hódolt részeinek helynökévé a pécsi, majd az andocsi jezsuitákat nevezték ki, az eddig feltárt adatok szerint döntően lelkipásztori feladatkörrel.⁷ Az esztergomi érsekek és a zágrábi püspökök a boszniai ferences provinciának a rendtartomány vezetésével konfliktusba kerülő és a magyar hierarchiával kapcsolatot kereső tagjai közül állítottak hódoltsági vikáriusokat: az esztergomi főpásztor a budai rendház elöljáróit, a zágrábi pedig a szlavóniai Velika gvardiánjait. Feladatuk ismereteink alapján az illető főpásztorok joghatóságának biztosítására korlátozódott.⁸ Az egri püspökök hódoltsági megbízottjai (a jelek szerint nem helynökei) a gyöngyösi plébánosok voltak, akik a tizedek adminisztrációján túl fontos lelkipásztori megbízásokat is elláttak.⁹

A fenti rendszerben a váci püspökség meglehetősen sajátos helyet foglalt el, és (miként erre Szakály Ferenc egy nemrég megjelent tanulmányában utalt)¹⁰ leginkább még az egri püspökséggel mutat rokon vonásokat — természetesen igen erős megszorításokkal. Egerrel ellentétben ugyanis a váci egyházmegye kicsiny, nógrádi szegletét leszámítva (1663 után ezzel együtt) teljes egészében török uralom alá került, így bizonyos szempontból a dél-magyarországi püspökségek sorsában osztozott. Másrészt viszont az Alföldön és az Alföld peremvidékén elterülő egyházmegye területén a magyar intézmények sokkal folyamatosabban és határozottabban tudták befolyásukat érvényesíteni. Ennek köszönhetően itt az adóztatás, a birtokigazgatás, sőt (a reformáció erőteljes térhódítása ellenére) a katolikus egyházi intézményrendszer rekonstrukciója is hatékonyabban valósult meg, mint a délebbi egyházmegyekben.¹¹

7 *Molnár Antal*: Az andocsi jezsuita misszió (1642–1684). In: *Levéltári Közlemények* 71. (2000) 19–21. p.

8 *Tóth István György*: Kié Buda? Az esztergomi érsek és a belgrádi apostoli vikárius vitája a hódolt Budáról 1678-ban (Forrásközlés). In: R. Várkonyi Ágnes emlékőnyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk.: Tusor Péter. Bp., 1998. 251–257. p.; *Franjo Emanuel Hoško*: Luka Ibrisić-miović i crkvene prilike u Slavoniji i Podunavlju potkraj 17. stoljeća. In: *Uő*: Franjevcu u kontinentalnoj Hrvatskoj kroz stoljeća. Zagreb, 2000. (*Analecta Croatica Christiana* XXXII.) 123–137. p.

9 Erről a kérdésről szintén önálló tanulmányban kívánok szólni.

10 *Szakály Ferenc*: A hódolt megye története. In: *Pest megye monográfiája. 1/2. A honfoglalástól 1686-ig*. Szerk.: Zsoldos Attila. Bp., 2001. 523–524. p.

11 A váci egyházmegye török kori történetének ezen sajátosságaira a teljes vonatkozó irodalom felsorolásával lásd: *Molnár Antal*: Adatok a váci püspökség török kori történetéhez. In: *Egyháztörténeti Szemle* 2. (2001) 2. sz. 57–86. p.

A gazdasági és egyházkormányzati struktúrák megőrzésének talán legfontosabb előfeltételként a váci püspökség birtokállománya a török foglalás után nem hullott szét, az uradalom falvait a püspökök jószágkormányzói a hódoltság idején folyamatosan nyilvántartották és adóztatták. Ezzel párhuzamosan a tizedszedés sem szűnt meg a XVI. században, erről az 1560-as évektől kezdve fennmaradt árendajegyzékek tanúskodnak. Szakály Ferenc legújabban napvilágot látott kutatási eredményei szerint a váci püspökség tizedeit a Magyar Kamara nem vette át, azok bérbeadása minden esztendőben megtörtént.¹² Szakály ezen megállapítása nagy valószínűséggel megállja a helyét. A jelek szerint a XVI. század második felében bizonyos években ezt az árenda-összeget a püspökség összes (vagy egy-egy dézsmakerület) tizedéért egy összegben a Kamara vagy az egri kapitány tette le, és az egri vár részére szedték be azokat,¹³ míg más esztendőekben a püspökök maguk gondoskodtak a tizedek bérbeadásáról.¹⁴ A birtokállomány és a tized adminisztrációjának kontinuitása a többi török uralom alá került, délebbi püspökség viszonyai-val összehasonlítva nyeri el igazán jelentőségét. A pécsi, kalocsai és csanádi főpásztorok csak a XVII. század elejétől kezdtek hozzá hódoltsági birtokaik feltérké-

12 *Szakály*: A hódolt megye i. m. 407. p. A birtokok haszonvételeiről a püspökség feltehetőleg hiánytalan urbárium-sorozata tájékoztat: *Maksay Ferenc*: Urbáriumok. XVI–XVII. század. Bp., 1959. 639–662. p.; *Tringli István*: A váci püspökség török kori urbáriumai (forrásközlés). In: Váci Könyvek. 4. Vác, 1989. 107–139. p. Vö. még: *Jerney János*: A' váci püspökség' birtok jövedelmét mutató XVI. századi magyar oklevelek. In: Tudománytár, új folyam 4. (1840) 8. kötet 307–319. p.; *Horváth Lajos*: A váci püspöki birtokok név szerinti összeírása 1671-ből. In: Váci Könyvek. 3. Vác, 1987. 53–66. p. A váci püspöki uradalom falvainak térképes ábrázolása: *Szakály*: Magyar adóztatás i. m. 115. p. A török kori tizedjegyzékek Pest–Pilis–Solt megyei részci szintén nyomtatásban hozzáférhetőek: *Szakály Ferenc*: Pest–Pilis–Solt megye XVI–XVII. századi dica- és dézsmajegyzékei. Bp., 1995. (Előmunkálatok Pest Megye Monográfiájához 1.) 111–209. p.

13 Így például 1564-ben és 1567-ben Újlaky János váci püspök 1500 magyar forintot kapott a Kamarától a püspökség tizedeinek árendájaként, amelyeket Mágóchy Gáspár egri kapitány a vár részére hajtott be. Máthéssy István püspöksége idején (1587–1591) a tizedeket Kolonich János egri kapitány bérelte 1000 forintért, majd Rákóczi Zsigmond kapitány két évre, évi 700–700 forintért. Máthéssy halála után a püspökség jövedelmeit a Szepesi Kamara kezelte. Magyar Országos Levéltár (= MOL) E 554 Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Városi és kamarai iratok Fol. Lat. 2018. fol. 3., 4., 9., 18. A váci püspökség tizedkerületei: Pest m.: váci, coglói, kecskeméti, Nógrád m.: kismórádi, Solt m.: solti, Szolnok m.: tiszántúli, tiszáninneni, Csongrád m.: tiszántúli, tiszáninneni. Vö.: Dallos Miklós Följegyzései („Memoriale”), Váci Püspöki Levéltár (= VPL) jelzet nélkül, fol. 60r. Ezt a forrást az alábbiakban ismertetem.

14 Példának okáért a Szakály által idézett 1568. esztendőben. *Szakály*: Pest–Pilis–Solt megye i. m. 119–121. p.

pezéséhez, amelyet az egyre hatékonyabb adóztatás követett. Ez a folyamat részben jövedelmeik jelentős növekedéséhez, részben viszont a rivális földesurakkal való állandó birtokjogi harcokhoz vezetett.¹⁵

Ezen a téren különösen Mossóczy Zakariás püspöknek (1578–1582) voltak jelentős érdemei, aki új urbáriumban mérte fel a püspöki birtokokat, illetve emberei révén alapos vizsgálatot készíttetett az egyházmegye helységeinek várható tizedeiről. Megreformálta a dézsma kivetésének és bérbeadásának rendszerét: a tizedeket helységenként és általában szabott összegért adta bérbe, és hozzálátott a tizedmentességek felszámolásához. Tevékenységének köszönhetően a püspökség bevételei jelentős mértékben megnövekedtek.¹⁶

A tized-adminisztráció és a birtokigazgatás központja a XVI. század második felében többnyire az egri vár volt, itt hirdették meg az árendákat, és innen irányították a püspöki uradalom adóztatását.¹⁷ Az Egerben tartózkodó vármegyei nemesség soraiból kerültek ki a püspökség anyagi ügyeinek intézésével megbízott tisztviselők is. Feladataikról és díjazásukról Mossóczynak Recsky György Heves megyei alispán, a püspöki uradalom officialisa számára adott, eddig ismeretlen utasítása tájékoztat. Az Egerben 1579. október 25-én kelt instrukcióban a főpap Recskyt, korábbi egri ügyvivőjét 1582. Szent György napjáig (április 24.) megbízta a püspökség Pest és Szolnok megyei birtokainak kezelésével officialisi minőségben. Az utasítás a birtokok adminisztrációjánál is nagyobb hangsúlyt helyezett a tizedek behajtására, az elmaradt tizedekért az officialis anyagilag is felelt. Az árendálás alapja a püspök által megküldött tizedjegyzék volt, de a lehetőségekhez képest a bérösszegeket emelnie kellett. A befolyt jövedelmeket köteles volt azonnal és hiánytalanul felküldeni a püspöknek Pozsonyba vagy Nyitrára. Munkájáért cserében tisztes díjazásban részesült. Egy forintig öt illeték a bírságpénzek, komolyabb ügyekben azonban csak a püspök tudtával járhatott el a jobbágyság ellen, és az egy forint feletti összeg a birtokosé lett; megkapta az elbitangolt állatok felét, falvan-

15 *Timár György*: A pécsi címzetes (választott) püspökök birtokmegőrző törekvései a török hódoltság idején. In: Pécs a török korban i. m. 133–169. p.; *Molnár*: A kalocsai érsekség i. m. 142–148. p.; *Uő*: Egy „magyar” püspök a török hódoltságban. (Macripodari Jácint csanádi püspök levele Szelcpcsenyi Györgyhez 1668-ban). In: Levéltári Közlemények 72. (2001) 65–75. p.

16 *Szakály*: Magyar adóztatás i. m. 125–127. p.; *Maksay*: Urbáriumok i. m. 639–662. p.; *Tringli*: A váci püspökség i. m. 108–111. p.

17 *Szakály*: A hódolt megye i. m. 424. Nyilván Eger központi szerepével függ össze, hogy 1585 körül ezt a várost kívánták a püspökség székhelyéül kijelölni, a váci püspöki címet összekötve az egri nagypréposti stallummal. *Szarka Gyula*: A váci egyházmegye és püspökei a török hódítás korában. Vác, 1947. (Vácgyházmegye Múltjából IV.) 26–27. p.

ként két forint sarlópénzt (*pecunia falcaturae*), illetve a tizedszedés szervezéséért két évre 200 forintot.¹⁸

A tizenöt éves háború pusztításait és Vác másodszori török kézre kerülését (1620) követően a püspökség birtokigazgatását és tizedszedését is újjá kellett szervezni. Ez a folyamat a többi hódoltsági egyházmegye főpásztorainak ilyen irányú törekvéseivel párhuzamosan zajlott le, de a lényegesen kedvezőbb földrajzi helyzet és a XVI. századi előzmények miatt sokkal látványosabb eredményekkel.

Az egyházmegye tényleges székhelye 1620 és 1663 között a nógrádi vár lett, innen kiindulva szervezték meg a püspökök az egyházmegye, illetve a birtokok és tizedek igazgatását.¹⁹ A jövedelemkezelés és az egyházkormányzat feltételrendszerét a megváltozott körülmények között Almásy Pál (1608–1621) és Dallos Miklós (1621–1623) püspökök teremtették meg. Adóztató tevékenységükről sok adatot őriztek meg Dallos püspök feljegyzései. A Váci Püspöki Levéltárban található, 136 folióból álló, nemrégiben restaurált kötetet a püspök 1622–1623 folyamán állította össze, hogy az egyházmegye jövedelmeiről utódai a szükséges adatokat egy helyütt találják meg.²⁰ A kötet ennek megfelelően a püspöki uradalom falvaira vonatkozó urbárium-kivonatokat (fol. 4–46), a tizedek árenda-jegyzékeit (fol. 59–89), jövedelem-kimutatást (fol. 92–97), illetve levélmintákat (fol. 118–136) tartalmaz.²¹ Ez utóbbiak között (a már fentebb idézett Mossóczy-féle officiális utasítás mellett) megtaláljuk Dallos két megbízó levelét: 1622. április 5-én Psarevaczky György nógrádi harmincadost a püspöki uradalom provizorává és a tizedek árendátorává, 1623. április 18-án pedig Glossius Gáspár nógrádi harmincadost tizedárendátorrá nevezte ki. A provizor legfontosabb feladatát a hátralékok behajtása és a birtokok állapotának felmérése jelentette, az árendátor munkaköréhez pedig elsősorban a bérleti összegek gyors összegyűjtése és hiánytalan átadása tartozott.²²

Dallos lelkipásztori tevékenységének fontos és bizonyos tekintetben egyedülálló emléke egy 1622. szeptember 21-én Nagyszombatban kelt irat, amelyben

18 Dallos Miklós Följegyzései („Memoriale”), VPL jelzet nélkül, fol. 45v.

19 Molnár: Adatok i. m. 70. p.

20 Dallos Miklós Följegyzései („Memoriale”), VPL jelzet nélkül, fol. 59v.

21 Emellett későbbi iratok és jegyzetek is helyet kaptak a gyűjteményben, így például Pongrácz püspök zsinati meghívója 1675-ből (fol. 98) és Balogh Miklós püspök (1685–1689) feljegyzése az első pesti plébános kinevezéséről 1686-ból (fol. 129). A Dallos-féle memoriale ismertetése és kivonatos fordítása: *Rusvay Tibor–Varga Lajos*: A XVII. század eleji Vác történetének egyik forrása. Vác, 1992. (Váci Füzetek 1.)

22 Dallos Miklós Följegyzései („Memoriale”), VPL jelzet nélkül, fol. 127v–128r. Glossius személyére lásd: *Jakus Lajos*: Fejzetek Szécsény XVI–XVII. századi történetéből. In: *Tanulmányok Szécsény múltjából*. 7. Salgótarján, 1985. 128–129. p.

Cantzor Andrást a Nógrád megyei Nándor, Szenté és Debercsény falvak világi lelkipásztorává nevezte ki. A püspök a dokumentum hosszú bevezetőjében bevett gyakorlathoz hasonlóan mutatta be a főpásztorok azon eljárását, hogy a paphiány miatt, a hívek vallásának megtartása érdekében világiaknak engedélyt adnak egyházi funkciók (népnyelvű szentbeszéd felolvasása, keresztelezés, temetés, esketés, asszonyavatás) végzésére. Cantzornak Pyber János váradí püspök feladta a tonzúrát és a kisebb rendeket, ezért főpásztor hívei kérésére a felsorolt tevékenységek ellátását engedélyezte a számára, amíg felszentelt papot nem tud a helyére állítani. Feladatai közül kiemelte, hogy a húsvéti időszakban biztosítson papot a falvak lakóinak, akinél a gyónásukat és a szentáldozást elvégezhetik.²³ A világiak lelkipásztori szolgálatára a magyarországi katolikus egyházban már a XVI. század második feléből vannak adataink, a XVII. század első évtizedeiben pedig a pécsi jezsuiták tudósítanak a baranyai katolikus prédikátorok tevékenységéről. Pázmány érdeme, hogy szolgálatuknak törvényes kereteket biztosított. 1628-ban vetette fel a rendezés szükségességét a nagyszombati püspöki konferencián, majd az 1629. évi egyházmegyei zsinaton szabályozta tevékenységüket.²⁴ Dallos kinevező okirata viszont azt bizonyítja, hogy a hódoltsági püspöki székekre kinevezett magyar püspökök már a pázmányi szabályozás előtt is alkalmaztak hivatalos keretek között világiakat a lelkipásztori munkában.

A későbbiek szempontjából szintén fontos lépésnek bizonyult, hogy a püspök 1622-ben bérbe adta a nógrádi kapitánynak a vár és a mezőváros területén a kocsmáltatás jogát, amelyért a kapitány évi 100 magyar forintot tartozott fizetni. Már Dallos egy szerzetest kívánt Vácra küldeni, akinek révén gondoskodhatott volna egyházmegyéje plébániáiról,²⁵ de ezt a lépést adataink szerint csak Dávid Pál (1628–1630) tette meg, aki plébánost helyezett Nógrádba, eltartására pedig a kocsmára árenda-jövedelmét rendelte.²⁶ Utóda, Draskovich György működése idején (1630–1635) nemcsak a nógrádi plébános jelenléte állandósult, hanem az első el-

23 Dallos Miklós Följegyzései („Memoriale”), VPL jelzet nélkül, fol. 128v–129r. Az asszonyavatásra a kora újkori katolikus egyházi gyakorlatban: *Bárh Dániel*: Asszonyavatás. In: *Ethnographia* 110. (1999) 360–371.

24 *Molnár Antal*: Pázmány Péter és a hódoltsági katolicizmus. In: *Szentjeink és nagyjaink Európa kereszténységéért. A Vatikáni Kiállítást Előkészítő Bizottság, az Esztergom-budapesti Főegyházmegye Egyháztörténeti Bizottsága, és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem által rendezett történeti konferencia előadásai* 2000. május 4–5. Szerk.: Beke Margit. Bp., 2001. (Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis I.) 152. p.

25 *Molnár*: Pázmány Péter i. m. 147. p.

26 *Karcsú Antal Arzen*: Vác város története. I. Vác, 1880. 58–59. p.; *Tringli*: A váci püspökség i. m. 119. p.

lenreformációs intézkedések is az ő nevéhez fűződtek. 1631-ben kiűzte Vácról és egyházmegyéje több falujából a református prédikátorokat, és katolikus papokat szánt a helyükre.²⁷ Draskovich a püspökség jóvedelmeinek behajtásában is hasonló eréllyel járt el: jelentős mértékben megnövelte a váci uradalom jobbágynak szolgáltatásait, elődeihez hasonlóan tovább emelte az egyházmegye helységeinek tizedbérletét, és igyekezett a dézsmálást minél délebbre kiterjeszteni.²⁸ A püspökség régi jogainak helyreállítása jegyében még Szeged városától is (miként egész Csongrád vármegyéből) a maga számára követelte a tizedeket.²⁹

Nógrádnak az egyházmegye második székhelyévé válása Draskovich utóda, Nagyfalvy Gergely püspöksége idején (1635–1643) teljesedett ki, azonban elsősorban nem a lelkipásztori igények, hanem jogi és személyi konfliktusok eredményeként. Nagyfalvy alakjában életrajzírója, Szabady Béla a katolikus restauráció konzervatív kanonoki elitjének tipikus képviselőjét látta, aki, mivel élete során leginkább birtokügyekkel és jogi kérdésekkel foglalkozott, legfontosabb hivatásának az egyház jogainak védelmét tartotta.³⁰ Az erdélyi származású Nagyfalvy olmtüzi és római tanulmányok után 34 évet töltött a győri káptalanban, ebből 25 éven át örkanonok, több győri püspök általános helynöke és ügyhallgatója volt.³¹ Bár szerémi püspökként (1624–1635) még a rezidencia-kötelezettség szószólója, és naplójának tanúsága szerint hódoltsági hívei közé vágyódva nézegette egyházmegyéjét a térképen,³² váci püspökké történt kinevezése után azonban már kevésbé igyekezett, hogy a nógrádi várba költözve személyesen igazgassa egyházmegyéjét. Vonnakodására viszonylag éltesebb kora mellett elsősorban a váci székből a győri püs-

27 *Jakus Lajos*: Vác török kori történetének írott forrásai (1543–1686). In: Váci Könyvek. 4. Vác, 1989. 97. p.

28 *Szakály*: Magyar adóztatás i. m. 201–203., 216–220. p.

29 Draskovich – Magyar Kamara, Pozsony, 1631. nov. 21. MOL E 150 Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Acta Ecclesiastica Registrata Fasc. 62. Nr. 7.

30 *Szabady Béla*: Nagyfalvy Gergely váci püspök, zalavári apát (1576–1643). In: Pannonhalmi Szemle 7. (1932) 312–232. p.; *Bedy*: A győri székeskáptalan i. m. 402–404. p.; *Nagyfalusy Lajos*: A kapornaki apátság története. II. Kalocsa, 1942. (Kiadványok Jézus Társasága Magyarországi Történetéhez. Tanulmányok 7.) 172–175. p. Alakjáról újabban diáriuma alapján: *Szelestei N. László*: Nagyfalvy Gergely naplója. In: Pázmány Péter és kora. Szerk.: Hargittay Emil. Piliscsaba, 2001. (Pázmány Irodalmi Műhely. Tanulmányok 2.) 364–371. p.

31 Hódoltsági szempontból érdekes, hogy Náprágyi Demeternek nemcsak győri püspöki minőségében, hanem 1615-től kalocsai érsekként is általános helynöke és ügyhallgatója volt. Az érseki főszentszék ugyanis a zágrábi püspöki szentszék fellebbviteli fórumaként ekkor Győrben működött. *Szabady*: Nagyfalvy Gergely i. m. 217–218. p.

32 *Szelestei N. László*: Naplók és útleírások a 16–18. századból. Bp., 1998. (Historia Litteraria 6.) 70., 92. p.

pökségbe áthelyezett, autoriter vezetési stílusáról ismert Draskovich Györggyel való konfliktusai is magyarázatul szolgálhatnak. Nagyfalvy és kanonoktársai foggal-körömmel harcoltak a püspök ellen a káptalan jogainak védelmében, és igyekeztek megakadályozni a jezsuiták betelepítését a városba. Draskovich fő ellenlábasának — joggal — Nagyfalvyt tekintette, ezért el akarta távolítani Győrből: a Tridentinum és Pázmány zsinatainak a püspöki rezidenciára vonatkozó határozatai értelmében megpróbálta a váci püspökségbe kényszeríteni.³³ Feltehetőleg Draskovich szándékait sejtethetik Esterházy Miklós nádornak az 1638. évi nagyszombati tartományi zsinathoz intézett levele háttérében is. A katolikus egyház reformját szíven viselő nádor a zsinati atyáknak különösen a püspökök kötelezettségeit hangsúlyozta: a javadalom-halmozás betiltását, a rendszeres püspöki egyházlátogatásokat, a rezidencia-kötelezettség megtartását, a szegényebb püspöki székekről a nagyobb jövedelműekre való folyamatos áthelyezések beszüntetését és a hódoltsági püspökségekre való pápai megerősítések díjmentességének kérelmezését szorgalmazta.³⁴ Esterházy levelében konkrét megoldandó problémaként vetette fel a váci püspökség lelkipásztori ellátatlanságát. A püspökség tisztas jövedelmei ellenére a főpásztor mégsem törődik híveivel, akik ezért állatok módjára élnek. A zsinat kötelezze tehát a püspököt, hogy két plébánost tartson a bevételekből, akik a prédikációkat és az isteni szolgálatot végzik.³⁵ A zsinat a nádor javaslatának megfelelően kötelezte Nagyfalvyt, hogy személyesen költözzön Nógrádba, vagy pedig egy megfelelő papot nevezzen ki helynökének.³⁶

Bár az 1638. évi zsinati határozatot megelőzően is vannak (olykor elég bizonytalan) adataink a váci püspökök helynökeiről a nógrádi vagy ecsegi plébánosok

33 Természetesen váci püspökként Draskovich sem igyekezett Nógrádba költözni. Francesco Barberini bíborshoz írott levelében (Pozsony, 1631. júl. 15.) pápai megerősítését sürgetve így jellemezte egyházmegyéjét: „Quoad statum vero Ecclesiae Vaciensis, ea est omnino in partibus infidelium sub iugo turcico. Residentia, capitulo prorsus caret. Imo ante annos perpaucos etiam ipsum templum cathedrae Vacii, opus insigne, Turcae sunt demoliti, lapidibus ad propugnacula adhibitis.” Biblioteca Apostolica Vaticana (= BAV) Barberiniani latini (= Barb. lat.) vol. 6888. fol. 84r.

34 Höflány, 1638. jún. 11. Egykorú másolata: BAV Barb. lat. vol. 6894. fol. 15r–17v. Tartalmi kivonatát közzétette: *Carolus Péterffy*: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata*. II. Posonii, 1742. 347. p.

35 „Episcopatus Vacziensis, licet sit sub turcica potestate, habet tamen adhuc certos bonos redditus. Et quia coloni miseri circa agentes, instar brutorum victitare coguntur, necessarium, quin sub gravi peccato non secus faciendum censemus, ut episcopus ibidem ad minimum duos bonos parochos ex iisdem sumptibus intenteat, qui conciones et reliqua munia divina subcant.” BAV Barb. lat. vol. 6894. fol. 17r.

36 *Péterffy*: *Sacra Concilia* i. m. 373. p.

személyében, névsoruk azonban ezt követően válik valóban folyamatossá.³⁷ 1640-től 1666-ig a nógrádi plébánosok,³⁸ majd Nógrád elestét (1663) követően egy-egy jelentősebb Nógrád vagy Pest megyei falu plébánosa töltötte be a püspöki helynöki tisztelet.³⁹ Az egyházmegye déli végeinek lelkipásztori ellátásáról a szegedi ferencesek gondoskodtak, szolgálataikat a váci püspökök is igénybe vették. Nyilván munkájuk elismeréseként adta át 1617-ben a kolostornak Almásy Pál püspök az anyási tizedeket.⁴⁰ 1655-ben Korompay Péter váci püspöki vikárius küldött Nógrádból részletes utasítást a szegedi gvardiánnak a jubileumi búcsú kihirdetésének módjáról az egyházmegye Szeged környéki plébániáin.⁴¹

Nagyfalvy természetesen nem távozott a székhelyére, utódai közül csupán Püsky János (1643–1644, 1648–1650) és Tarnóczy Mátyás (1650–1655) nógrádi rezideálásáról tudunk.⁴² A lelkipásztori ellátás terén azonban mégsem ők, hanem Pongrácz György (1669–1676) tett a legtöbbet. Híres *Informatio*-jának (1675) adatait a váci egyházmegye történetírása már régóta használja,⁴³ egyházszervező munkájának részleteiről azonban nem sokat tudunk.⁴⁴ Pongrácz a római *Collegium Germanicum et Hungaricum*-ban végzett új főpapi nemzedék egyik legjelesebb képviselője volt, aki élete végéig szoros kapcsolatban állt a befolyásos Francesco

37 A váci püspökök hódoltsági helynökeit felsorolja: Szarka: A váci egyházmegye és püspökei i. m. 22–25. p.

38 1640–1647: Szentmihályi János, 1651: Szegedi Császár János, 1652: Kelenovics József, 1653–1655: Korompay Péter (később maga is váci püspök), 1656–1659: Horváth György, 1660–1661: Nedeczky István, 1661–1666: Istvánffy Bálint. Az utolsó nógrádi plébános, Istvánffy Bálint a vár elfoglalását követően a váciak adójával és a nógrádi templom felszerelésével Gyöngyösrre távozott. Szarka: A váci egyházmegye és püspökei i. m. 24. p.; Egri Érseki Levéltár, Archivum Vetus Nr. 2899. (1664-ben Kassán felvett tanúvallomások Istvánffy 1663 utáni sorsáról).

39 1666–1668: Horváthi János (Kálló), 1672–1678: Csekc Mihály (Ecseg, Terény), 1679–1685: Vadas Ferenc (Verseg, Vác), 1687–1699: Bendő István (Vác)

40 Csongrád Megyei Levéltár XII. 4. B, A Szeged Alsóvárosi Ferences Rendház iratai, A szegedi rendházat érintő iratok, I. kötet: Okmánytár I. Nr. 3.

41 VPL Althania 3. Kiadása: [Orthmayr Tivadar–Szentkláray Jenő]: Okmánytár. Csanád-egyházmegyei püspöki levéltár. Területi és joghatósági állapotok. A csanádi püspökök joghatósága Szeged városában. In: Történelmi Adattár Csanád-egyházmegye hajdanához és jelenéhez. I. Temesvár, 1871. 221–222. p.

42 Szarka: A váci egyházmegye és püspökei i. m. 33. p.

43 Pongrácz püspök egyházmegyéjéről összeállított jelentésének kiadásaira: Molnár: Adatok i. m. 59–60. p.

44 Újabb életrajza a korábbi irodalom felsorolásával: Galla Ferenc: A váci egyházmegye püspökei. In: Váci egyházmegyei almanach Szent István millénium évében. Szerk.: Bánk József. Vác, 1970. 167–170.

Barberini bíborossal, pápai megerősítését is az ő közbenjárásával intézte. Több hozzá intézett levelét őrizte meg a Barberini család levéltára, amelyekben megemlékezik egyházszerző tevékenységéről is.⁴⁵ Először 1673. szeptember 9-én számolt be a bíborosnak lelkipásztori terveiről: helynökét megbízta a hatalmas, török iga alatti egyházmegyéje vizitációjával, majd zsinatot hív össze, ezután a Szentév (1675) alkalmából a Szentszéknak tett esküjéhez híven részletes beszámolót visz Rómába.⁴⁶ Egy évvel később (1674. december 15.) a látogatás halasztását magyarázza: hasznosabbnak ítélte, ha először rendbe hozza egyházmegyéjét, elvégezteti az egyházlátogatást, megtartja a zsinatot, és csak utána, a megfelelő információk birtokában utazik Rómába.⁴⁷ Hosszú időn át tervezett római útjára végül 1675 őszén került sor: ő volt az egyetlen magyar püspök a XVII. században, aki a kötelező *ad limina* látogatás kedvéért személyesen utazott az Örök Városba.⁴⁸ A Zsinati Kongregációhoz intézett beadványában egy szerzetes segédpüspök kinevezésére tett javaslatot a váci püspökség területére, illetve Besztercebánya székhellyel vissza akarta állítani a váci káptalant hat-nyolc kanonokkal, ahol a püspök is rezideálhatott volna. Pázmány egyházmegye-rendezési tervére hivatkozva a váci

45 BAV Barb. lat. vol. 6894. fol. 51r–54r., vol. 6898. fol. 61r–72v.

46 „Conabor interim proxime anno sequenti, peracta videlicet prius episcopatus mei, iam actu medio vicarii diocesani (in locis sat amplissimis quidem, verum omnibus sub iugo turcico existentibus, per hocque periculosissimis) instituta visitationis serie, et postmodum celebrata synodo, cum plenaria informatione, iuxta depositam Sedi Apostolicæ iuramenti formulam, me in Urbe præsentare, ac simul Eminentia Vestrae sacras manus exosculari, ibidemque si Divinae Maiestati ita placuerit, devotionem quoque meam in Anno Sancto peragere.” BAV Barb. lat. vol. 6898. fol. 62r.

47 „Aliud est, quod pari humilitate insinuare volui, me a tempore adepti episcopatus Vaciensis, ad quem (etiam per Eminentia Vestrae gratiam, pro qua itidem demeritissimas gratias) a duobus iam abhinc annis consecratus sum, eius semper fuisse intentionis, quatenus occasione arrepta non expectato per constitutiones et bullas pontificias præscripto quadriennii tempore, quamprimum Romae, ad limina Apostolorum et oscula sacrarum manuum Eminentia Vestrae comparuissem. Verum satius iudicavi, ut prius episcopatus meus per me in ordinem redigatur, visitatio illius peragatur, et synodus celebretur. Quibus finitis et peractis facilius et utilius erit cum sufficienti bona informatione de statu totius episcopatus comparere.” BAV Barb. lat. vol. 6898. fol. 63rv.

48 1675. szeptember 20-án Bolognából írta, hogy egy héten belül Rómában lesz, december 15-én pedig arról tudósította a bíborost, hogy már nyolc napja ismét Bécsben van. BAV Barb. lat. vol. 6898. fol. 68r., 69r. Vö. még: Szarka: A váci egyházmegye és püspökei i. m. 102–104. p.; Tusor Péter: A magyar egyház és Róma a 17. században. In: Vigilia 64. (1999) 509. p.

püspök számára kérte egész Nógrádot, és Besztercebánya központtal a bányavárosi rekatolizáció irányítására is felajánlkozott.⁴⁹

Korai halála miatt tervei nem valósulhattak meg, de szervezőmunkájának kétségtelenül nagy szerepe volt az egyházmegye intézményrendszerének rekonstrukciójában. A püspöki helynök munkáját a hódoltság utolsó évtizedeiben a Pest megyei és kismónádi esperesek segítették, kiegészítve ezzel az egyházmegye középszintű vezetését. A magyarországi katolikus restauráció hódoltsági hatásának eredményeként a papok és a licenciátusok száma is rohamosan emelkedett. Az 1670-es évek elején 12 papról, 1675-ben 15 papról és 30 licenciátusról, 1680-ban 14 papról és 27 licenciátusról, 1682-ben pedig már 24 papról és 38 licenciátusról szólnak forrásaink.⁵⁰

Annak ellenére, hogy a váci püspökök egyházmegyéjükkel való kapcsolattartása (mind a jövedelem-behajtás, mind pedig az egyházigazgatás terén) hódoltsági viszonylatban az egyik legintenzívebbnek számított, helynökeik tényleges tevékenységéről mégis viszonylag keveset tudunk. A pécsi, a csanádi vagy akár a zágári püspökök és vikáriusaik kapcsolatairól levelezésük fennmaradt töredékei tájékoztatnak.⁵¹ A török kori váci püspökségről ugyan számos tizedjegyzék és urbárium maradt ránk a Váci Püspökség Gazdasági Levéltárában, a helynökök gazdasági és jogi ténykedését a vármegyei és mezővárosi források gyakran említik, a püspökök és helynökeik közötti levélváltás azonban mindeddig nem került elő.⁵²

A források hiánya nagymértékben megnöveli minden, a királysági egyházi intézmények esetében szokványosnak tekinthető dokumentum értékét. A Váci Püspökség Gazdasági Levéltára ugyanis a Szakály és Tringli által kiadott tizedjegyzékek és urbáriumok mellett az úgynevezett Régi levéltár két állagában (*I. Decreta regum*, *10. Mixta*) tartalmaz török kori leveleket és utasításokat. Azaz pontosabban jórészt csak tartalmazott. Az egykor a püspöki palota alagsori helyiségében őrzött, ma a Pest Megyei Levéltár Váci Osztályán letétben levő anyag ugyanis az idők folyamán súlyos károkat szenvedett, és számos elveszett vagy lappangó iratáról ma már csak a Buda Ágoston püspöki uradalmi kormányzó által az 1840-es években készített lajstromkönyv tájékoztat. A levéltárban történő kutatás régen sem lehetett túl egyszerű. Vác monográfusát, Karcsú Antal Arzen ferences szerzetest Májer J.

49 Vanyó Tihamér: Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről (1600–1850). Pannonhalma, 1933. (Olaszországi Magyar Oklevéltár II.) 248–250. p.; Szarka: A váci egyházmegye és püspökei i. m. 34–35. p.

50 Molnár: Adatok i. m. 70–72. p.

51 Vö. az 5. és 8. jegyzetben idézett tanulmányokat.

52 A püspökség török kori forrásanyagára lásd a 11. jegyzetben idézett tanulmányom jegyzetanyagában felsorolt irodalmat (különösen Szarka Gyula munkáit).

uradalmi tisztartó engedte be „egy az alsó folyosóról nyíló előszobán át egy erős vasajtó” mögötti, „a történelemre nézve igen érdekes irattárba”, amelynek Karcsú több XVII. századi dokumentumát használta művében.⁵³ Az egyházmegye török kori történetének egyik legszorgosabb kutatója, az óriási levéltári anyagot (sajnos csak a monumentális jegyzetapparátusban) összehordó Szarka Gyula viszont éppen ebbe az archívumba nem jutott be.⁵⁴

Nagy szerencsének tekinthetjük tehát, hogy Tarnóczy Mátyás püspök 1651. szeptember 10-én kelt egyház- és birtokigazgatási utasítása fennmaradt, hiszen ez a forrás nemcsak tartalmát tekintve érdekes, hanem hódoltsági viszonylatban műfaji szempontból is igen ritka. Szerzője olmützi és bécsi tanulmányok után a nyitrai, majd az esztergomi káptalan tagja volt, ezt követően 1648-ban szepesi, 1654-ben pozsonyi prépost, 1648-ban csanádi, végül váci püspök lett.⁵⁵ Tarnóczy a XVII. századi magyar püspöki kar egyik kivételesen buzgó tagja volt. Kortársainak vallomásai szerint csanádi püspökként ferences ruhában Szegedre kívánt menni, hogy rezidencia-kötelezettségének eleget tegyen,⁵⁶ váci püspökként pedig (ritka kivételként) megfordult Nógrádon.⁵⁷

1651-ben összeállított utasításában a püspök 14 pontban foglalta össze a birtokok védelmével és igazgatásával, a tizedek bérbeadásával és begyűjtésével, illetve egyetlen pontban az egyházmegye igazgatásával kapcsolatos teendőket. Az instrukció címzettjét a forrás nem jelöli meg, az irat hátlapján egy későbbi kézírással készült rövid tartalmi kivonat a püspöki vikáriust tünteti fel ekként.⁵⁸ A püspöknek helynökéhez intézett utasítása gyanánt szerepel Bubla Ágoston lajstromkönyvében (pag. 10.), és így említi (minden ismertetés nélkül, nyilván csak Bubla alap-

53 *Karcsú*: Vác város i. m. I. 58–61 p. és passim. Valószínűleg Karcsú alapján idézi a levéltár anyagát: *Chobot Ferenc*: A váci egyházmegye történeti névtára. I–II. Vác, 1915–1917. passim.

54 A Váci Püspöki Levéltár Dallos Miklós többször idézett memoriáláján és az Althan-gyűjtemény néhány (a Bubla-féle jegyzék szerint eredetileg szintén a gazdasági levéltárban őrzött) iratán kívül az 1950-es években készült, igen alapos gépiratos fondjegyzék tanúsága szerint XVIII. század előtti anyagot nem tartalmaz.

55 Életrajza a korábbi irodalom teljeskörű felhasználásával: *Juhász Kálmán*: A csanádi püspökség története. VIII. (1608–1699). Makó, 1936. (Csanádvármegyei Könyvtár 29.) 55–60. p.

56 Ennek az egyháztörténeti szakirodalomban régóta közhismert, első látásra kissé legenda-ízű történetnek az eredeti forrását is sikerült felkutatnom a Vatikáni Levéltárban. *Molnár*: Egy „magyar püspök”, i. m. 67–68. p.

57 *Szakály*: Pest–Pilis–Solt megye i. m. 155. p.

58 „Illustrissimi domini Matthiae Tarnoczi episcopi Vacziensis et praepositi Scepusiensis instructio data domino vicario pro directione et administratione bonorum episcopatus Vacziensis.”

ján) Karcusú és Chobot is.⁵⁹ A címzettnek a helynökkel való megfélemltetése feltehetőleg az utasítás első mondatán alapul, miszerint a püspök hasonló instrukciót ad vikáriusának a birtokok kormányzásához.⁶⁰ Az utasítás figyelmes olvasása azonban elbizonytalanítja ezt az azonosítást. Az első pontban a címzettet a helynökkel való együttműködésre kéri, aki egyébként nem igazán tesz eleget feladatainak. A második és a tizenötödik pontban a helynök-provizor jövedelemkezelői munkájának ellenőrzését, a harmadikban pedig az árendátor segítségét írja elő, vagyis ezek a tisztviselők a jelek szerint nem azonosak az utasítás címzettjével. A váci egyházmegye korabeli személyi viszonyainak ismeretében két megoldás lehetséges. 1651-ben a püspöki helynöki tisztelet a forrásban is említett Szegedi Császár János nógrádi plébános viselte, őt követte 1652-ben Kelenovics József, szintén nógrádi plébános, aki egy évig töltötte be a vikáriusi és provizori megbízást. Az első pontban az egyházigazgatás említéséből arra következtethetnénk, hogy talán a kiszemelt utód, a kezdetben csak az anyagiak kezelésével megbízott Kelenovics feladatait foglalja össze az irat. A második és a tizenötödik pont azonban annyira világosan különválasztja a (későbbi) helynök-provizor és a címzett feladatkörét, hogy ezt a megoldást valószínűleg elvethetjük. Sokkal valószínűbb, hogy a dokumentum a helynök-provizor melletti birtokkormányzó (*administrator bonorum*), Dienes György bujáki várnagy, vármegyei esküdt, később szécsényi tiszttartó számára íródott.⁶¹ Dienes birtokkormányzói minőségben 1651. október 9-én elkészítette Kelenovics helynök-provizor számára a püspöki birtokok új urbáriumát,⁶² 1654-ben pedig Korompay Péter helynök-provizor mellett működött, szintén birtokkormányzóként.⁶³

A forrásunkkal kapcsolatos kételyek élesen exponálják a török kori váci püspökség igazgatásának személyi kérdéseit. A helynökök és a provizorok (vagy birtokkormányzók /adminisztrátorok/) névsorán végigtekintve több következtetést is regisztrálhatunk.⁶⁴ Mindenekelőtt (akárcsak a korszak birtokigazgatásá-

59 Karcusú: Vác város i. m. V. 170. p.; Chobot: A váci egyházmegye i. m. II. 576. p.

60 „Ego Matthias Tarnóczy episcopus Vacziensis, praepositus Scopusiensis etc. pro directione et administratione bonorum episcopatus mei Vacziensis domino vicario do similem instructionem.”

61 Dienes személyére lásd: Jakus: Fejezetek i. m. 131. p.

62 Tringli: A váci püspökség i. m. 120. p.

63 Tóth Péter: Nógrád vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái (1652–1656). Salgótarján, 2001. (Adatok, Források és Tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 29.) 75–76. p.

64 A váci püspökség igazgatási személyzetére legfontosabb forrásaink Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűléseinek jegyzőkönyvei: Borosy András: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711. I. 1638–1644. 1656–1665. Bp., é. n.; II. 1666–1680. Bp., 1984.; III. 1681–1697. Bp., 1985.

ban mindenütt) meglehetősen nagy terminológiai bizonytalansággal találkozunk.⁶⁵ A püspökség anyagi ügyeit intéző hivatalnokokat felváltva nevezik provizornak vagy birtokkormányzónak, a két tisztség (mint például Tarnóczy kormányzása idején) ketté is válhatott: egy világi megbízott intézte adminisztrátorként a birtokok kormányzását és a különböző jogi ügyeket, míg a provizor feladata a jövedelmek begyűjtésére és kezelésére korlátozódott. Néha azonban a két tisztség összekapcsolódott, és a vikárius töltötte be a birtokkormányzó tisztségét is.⁶⁶ Sokszor előfordult, hogy a vármegye közgyűlésén nem a birtokkormányzó vagy a helynök, hanem megbízott prokurátor képviselte a püspök érdekeit.⁶⁷ Még többször egyesült a vikárius és az tizedárendátor (vagyis a tizedek bérbeadását intéző hivatalnok) tiszte. Bár alkalmasint előfordult, hogy az árendátor személye a vármegyei nemesség köréből került ki (1628–1634: Tárnoky János, 1665: Decsi István váci bíró, 1669: Bossányi Gábor, 1670–1675: Szöllősy Ferenc, 1681: Dúl Mihály és Demekovics János),⁶⁸ a többi esztendőben a mindenkor vikáriusok intézték a tizedek bérbeadását.⁶⁹ A püspöki birtokkormányzók munkáját официálisok segítették, mint az utasításban említett Tatai István váci lakos, akinek a tizedszedés megszervezése volt a feladata. A falvakban egy-egy megbízott jobbágy tartotta a kapcsolatot a püspökkel vagy tiszttviselővel, ők munkájukért nyilván különböző mentességeket élveztek.⁷⁰

65 A fogalomhasználat nehézségcire legújabban: *Kenyeres István*: A végvárak uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a 16. században. In: *Századok* 135. (2001) 1369. p. Bár a provizor elnevezést a magyar szakirodalom udvarbírónak fordítja, én a fogalmi pontosság kedvéért megtartottam a latinos változatot.

66 *Szakály*: Pest–Pilis–Solt megye i. m. 167., 173. p.; *Tringli*: A váci püspökség i. m. 120. p.; *Borosy*: Pest–Pilis–Solt vármegye i. m. I. 112. p.; *Tóth*: Nógrád vármegye i. m. 103–104. p.

67 *Borosy*: Pest–Pilis–Solt vármegye i. m. I. 34., 38., 43. p., II. 36. p.

68 *Szakály*: Pest–Pilis–Solt megye i. m. 141., 146. p.; *Borosy*: Pest–Pilis–Solt vármegye i. m. I. 181. p., II. 71., 85., 93., 105., 109., 126., 129–130., 147., 209. p., III. 17. p. Tárnoky János levele Dávid Pál püspökhöz, amelyben az elszámolás hiányosságai miatt mentegetőzik (Losonc, 1630. október 1.): VPL Althania I. Rossz jelzettel és dátummal említi: *Tóth Béla*: A Váci Egyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa. Bp., 1999. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 11.) 119. Tárnokyra lásd: *Jakus*: Fejezetek i. m. 129–131. p.

69 Vö. a fenti jegyzetben idézett vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek indexét a vikáriusok nevénél, illetve: *Szakály*: Pest–Pilis–Solt megye i. m. 162–209. p. passim.; *Uő*: A hódolt megye i. m. 514–515. p.

70 *Rusvay–Varga*: A XVII. század eleji Vác i. m. 38–40. p.; *Szakály*: A hódolt megye i. m. 517. p.

Az 1651. évi utasítás a fentiek szerint legvalószínűbben egy világi birtokkormányzó feladatait foglalja össze, de az itt ismertetett kötelezettségek nyilván ugyanúgy érvényesek voltak a helynök-adminisztrátorokra is.⁷¹ A birtokok kezelőjének egyik legfontosabb feladata a birtokállomány védelme a jogtalan követelésekkel szemben, az elidegenített birtokok és haszonvételek visszaszerzése. A birtokjogi ügyek intézésének színtere a vármegyei közgyűlés volt, ahol a birtokkormányzónak személyesen vagy megbízott útján kellett képviselnie ura érdekeit. A királyságinál bizonytalanabb hódoltsági birtokviszonyok között az egyes falvak és puszták tulajdonjogának, illetve a települések határainak pontos megállapítása valóban komoly feladatot jelentett, sokszor nem kis utánajárást és hosszú pereskedést igényelt.⁷²

A birtokok kormányzásánál is hangsúlyosabban szerepelnek az utasításban a tizedek adminisztrációjával kapcsolatos feladatok. A váci püspökség tizedeit már a XVI. század derekától kezdve évente bérbe adták a falvak birtokosainak, idegen földesuraknak vagy maguknak a településeknek. A XVII. században a püspökség tizedbevételei az árendaösszegek és a dézsmált települések számának fokozatos növekedésével egyre jelentősebbek lettek. A XVII. század második felében a tizedek az uradalom bevételeinek mintegy háromszorosát tették ki.⁷³ A bérbeadás meghirdetése a megyegyűlésen történt, leginkább áprilisban vagy májusban. Az árendátor és munkatársai az árendálás ideje alatt két-három hétig Szécsényben, később Füleken tartózkodtak. Munkájuk során szabad kezet kaptak: saját belátásuk szerint adhatták bérbe bárkinek a tizedeket. A dézsmák egy részét a püspök magának, helynökének vagy más egyházi testületnek (leginkább az egyházmegyében is lelkipásztorkodó gyöngyösi ferenceseknek és jezsuitáknak) tartotta fenn, egy része pedig (elsősorban a bizonytalan jövedelmek miatt) nem kelt el. Ezeket a dézsmákat az árendátor és a birtokkormányzó által kinevezett dézsmások hajtották be, munkájukat a püspök váci officialisa irányította. Alkalmasint a nehezen beszédhető, és ezért elárendálatlan tizedeket végvári katonáknak adták bérbe, ingyen vagy jelképes összegért, akik gondoskodtak a tartozások behajtásáról, és hosszú távon biztosították a déli falvak dézsmálását is. Végezetül az árendáért kapott pénzt a lepecsételt és aláírt jegyzékkel együtt az árendátor a püspöknek adta át.

71 Ebben az esetben az instrukció hangsúlyozza az egyházmegyét kormányzó helynök és a jövedelmek kezelésével megbízott provizor (ezt a két tisztelet a nógrádi plébános töltötte be), illetve az árendátor munkájának segítését és az elszámolások ellenőrzését.

72 A birtokkormányzó-helynökök ilyen irányú tevékenységére: *Borosy*: Pest–Pilis–Solt vármegye i. m. I. 112. p., II. 15., 26., 29., 39., 51. p.

73 A püspökség bevétele Pongrácz jelentése alapján 3000 forint tizedbérletből és a birtokok 1000 forintnyi adójából állt. *Molnár*: Adatok i. m. 73. p.

A fenntartott tizedek miatt a püspököknek és tisztségviselőinek számtalanszor meggyűlt a baja a falvak birtokosaival, akik ragaszkodtak elővételi jogukhoz. Szintén többször kerültek összetűzésbe a váci főpásztorok más egyházi testületekkel (pl. az esztergomi főszékeskáptalannal, a váradi és egri püspökökkel) egy-egy település tizedszedési jogát illetően. A hódoltsági adóztatás sajátosságai miatt a tizedek behajtása több akadályba ütközött, mint a földesúri adóztatás. A váci püspököknek számos nehézséggel kellett megküzdenie: mentességeikre hivatkozva nem akartak tizedet adni a kuriális falvak, a sárközi kerület községei, az újratelepült és korábban nem dézsmált települések, az egyházmegye déli határvidékének falvai, valamint gondot okozott a puszták utáni tizedszedés. A tizedeket megtagadók ellen az árendátornak és a birtokkormányzónak jogi úton, vagy pedig végső esetben a világi karhatalom (végvári katonaság) segítségével kellett eljárnia.⁷⁴

Bár az utasítás a birtokkormányzó fizetésére csak röviden utal, a tisztség (akár csak az árendátoré) egyáltalán nem volt ráfizetéses. A birtokok irányításával és a jövedelmek kezelésével megbízott hivatalnokok fizetése az urbáriumok tanúsága szerint beépült a jobbágyság szolgáltatásaiba. A bérbe adott tizedek után az árendátort részesedés illette meg, és természetesen a legjobban jövedelmező falvakat sokszor maguk vették bérbe. A váci és egri püspökségek anyagi ügyeinek intézése a hódoltsági világi papság egy részének meggazdagodását eredményezte: a XVII. század végére egy tehetős, birtokokkal rendelkező „plébános-nábob” réteg kialakulását regisztrálhatjuk, amelynek a forrásokban leggyakrabban előtűnő alakjai Horváthi János kállói majd lőrinci, Almásy András gyöngyösi és Király Mihály gyöngyöspatai plébánosok voltak.⁷⁵

Az általunk vizsgált utasítás alig szól az egyházmegye kormányzásáról, nyilván azért, mert egy világi birtokkormányzó számára készült. A helynökök lelkipásztori tevékenységéről azonban ettől függetlenül is keveset tudunk. Az 1651. évi instrukció első pontja szerint a vikáriusnak hivatalból gondoskodnia kellett az egyházmegye valamennyi hívéről, és kötelessége volt a plébániák betöltése az egyházi élet folyamatosságának biztosítása érdekében. A helynökök közül kettőnek az egyházi

74 Az utasítás mellett lásd: *Szakály*: Magyar adóztatás i. m. 318–329. p.; *Uő*: A hódolt megye i. m. 423–424., 514–515., 523–524. p. Két árendátori utasítás, amelyek első sorban a pontos adminisztrációra és elszámolásra helyezik a hangsúlyt (1653, 1656): *Uő*: Pest–Pilis–Solt megye i. m. 155–156., 165. p. A tizedek bérbeadásával, a mentességekkel kapcsolatos vitákkal és a számos tizedperrel kapcsolatban igen sok adat található: *Borosy*: Pest–Pilis–Solt vármegye i. m. I–III. passim; *Horváth Lajos*: A Galga-mente történetének írott forrásai a török hódítás korából 1526–1686. Aszód, 1981. (Múzeumi Füzetek 20.) passim.

75 *Szakály*: Magyar adóztatás i. m. 203. p.; *Uő*: Magyar intézmények i. m. 303–306., 311–312. p. Lásd még a kiadott árendajegyzékek és urbáriumok adatait.

tevékenységéről rendelkezünk adatokkal. Korompay Péter 1652-ben vizitálta a püspöki uradalom falvait, az általa készített urbáriumban mindenütt kitért a települések vallási viszonyaira is.⁷⁶ Pongáczy György püspök helynöke, Cseke Mihály ecsegi plébános szintén végzett egyházlátogatást az egyházmegyében 1673–1674 telén, ennek eredményeit összegezte főpásztora 1675. évi híres jelentésében. Ugyancsak a Pongrácz-féle beszámoló, illetve az abban rögzített garamszentbenedeki zsinati határozatok tájékoztatnak a püspöki helynök feladatairól. A vikárius a püspöktől a teljes bírói és egyházkormányzati hatalmat megkapta: három–négy tanultabb plébános közreműködésével végezte a szentszéki bíraskodást, a püspök nevében irányította a lelkipásztori tevékenységet, és ügyelt a papok és licenciátusok fegyelmére. Az egyházmegye papjait és licenciátusait évente négyszer össze kellett hívnia, hogy velük az egyházmegye vallási helyzetéről és az aktuális egyházfegyelmi kérdésekről tárgyaljon. Az ő feladata volt a plébánosok beiktatása, akikkel egyházkormányzati feladatainak gyakorlása közben is testvériesen kellett eljárnia.⁷⁷

A váci püspökség egyház- és birtokigazgatása a királysági egyházmegyék lelki és anyagi adminisztrációjához képest kétségtelenül lényegesen egyszerűbb és tagoltatlanabb volt. Ennek talán legszembeütőbb vonása, hogy a váci püspöki helynökök hivatalosan is foglalkoztak főpásztoruk anyagi ügyeivel. Gazdasági tevékenységük egyházjogilag sem tekinthető teljesen kifogástalannak. Bár a királysági püspökségek székeskáptalanjainak tagjai (sőt a helynökök) is kaphattak ilyen jellegű megbízásokat,⁷⁸ az egyházjog azonban a püspöki helynökök jószágigazgatói kinevezését kifejezetten tiltotta.⁷⁹ A hódoltsági egyházi viszonyok és a birtokigazgatás sajátosságai, mindenekelőtt a személyi feltételek szűkössége ugyanakkor elősegítették az anyagi és lelki kormányzat összekapcsolódását. Ugyanezt a tendenciát regisztrálhatjuk a déli püspökségek szerzetes-helynökeinek esetében is, noha ők az anyagi természetű megbízásokat inkább alkalmasszerűen, vonakodva, előljáróik kifejezett rosszállása és tiltása ellenére látták el.

76 *Tringli*: A váci püspökség i. m. 124–138. p.; *Molnár*: Adatok i. m. 78–82. p.

77 *Mezősi Károly*: A váci egyházmegye a török hódoltság idején Pongáczy György báró püspök egykorú tájékoztatása alapján. Kiskunfélegyháza, 1939. 47. p.; *Rajz Mihály*: A váci egyházmegye a török uralom végén. Vác, 1943. (Vácegyházmegye Multjából II.) 27–28. p.

78 Így például Matkovich Mihály olvasókanonok 1651–1657 között Püsky János győri püspök jószágainak felügyelőjeként működött; Lacza Péter nyitrai kanonok 1624-ben, Zongor Zsigmond nyitrai püspöki helynök pedig 1644-től egyben püspöki jószágkormányzó is volt. *Bedy*: A győri székeskáptalan i. m. 426. p.; *Vagner*: Adalékok i. m. 194., 201. p.

79 *Szeredy*: Egyházjog i. m. I. 481. p.

A két funkció összekapcsolása az egyházi birtokok és a tizedek adminisztrációjában a hódoltsági világi földbirtokosoknál is meglevő kéttagozatú birtokkormányzatot (kinti–királysági és benti–hódoltsági) egy sajátos harmadik, egyházi elemmel egészítette ki. Ennek a feladata a déli püspökségek esetében a koordináció és a kapcsolattartás megkönnyítése volt a püspök és a kinti tagozat, valamint a benti tagozat és a jobbágyok között. Emellett a pécsi jezsuitáknak és a szegedi ferenceseknek a magyar egyházi intézményrendszer joghatóságát is védeniük kellett déli irányból érkező missziós struktúrákkal szemben. A váci egyházmegyében a helynőknek ilyen joghatóság-megőrző szerepük már nem volt, viszont a vikáriusi tiszttel mellé hivatalosan is járulhatott a tizedárendátor és a provizor (vagy birtokkormányzó) feladatköre. Bizonyos esetekben a helynök a három funkció összekapcsolása révén valóban a püspök teljhatalmú lelki és anyagi képviselőjévé vált, ilyenkor a kinti birtokkormányzati struktúrák (officiális, gondviselő) élére került. Máskor (mint az 1651. évi utasítás esetében) a helynök csupán jövedelemkezelő (provizor) és árendátor volt, a birtokok tényleges igazgatását egy világi birtokkormányzó végezte, kétpolusúvá téve ezzel a kinti igazgatási struktúra vezetését. Végül számos esetben az egyházi funkció mellé nem járult a világi, vagyis a birtok- és tized-adminisztrációt teljes egészében világi tisztviselők végezték. A tagolatlannak tűnő struktúrák ellenére a hódoltsági egyházmegyéink közül mégis a világi papokra építő váci püspökség kormányzata volt a legfejlettebb és az egyházi előírásokhoz legközelebb álló, híven tükrözve ezzel is a magyar feudális intézményrendszer hódoltsági jelenlétének térbeli sajátosságait.

Függelék

Tarnóczy Mátyás váci püspök utasítása a püspöki javak kormányzásához

Nagyszombat, 1651. szeptember 10.

Ego Matthias Tarnóczy episcopus Vacziensis, praepositus Scepusiensis etc. pro directione et administratione bonorum episcopatus mei Vacziensis domino vicario do similem instructionem. Ut nimirum universa bona omnimode a Sua Dominatione dependeant et eiusdem ordinationi se submittant, quae contra omnis generis impetitores defendere, et hucusque contra me vel per officiales meos contra

alios sub quocunque iudicatu motas et movendas causas promovere et prosequi erit obligatus, ac simul abalienatas metas, sylvas, jobbagyones, decimas et quocunque tandem nomine vocitata bona, pro omni posse iure vindicare et recuperare, ac recuperata vel quae hucusque praedecessores mei pacifice possidebant, et de facto ego quoque libere possideo, defendere tenebitur, ita tamen, ubi solus, ob infirmitatem vel maioris momenti negotiorum meorum occupationem praesens esse non posset, medio procuratoris, qui exacte de omnibus informabitur, semper praesens adsit, similiter ubi procurator adesse non posset, solus adesse non intermitteret, super quo pro meliori directione nonnulla puncta extradedi.

1° Siquidem ad invigilandas et intertenendas animarum curas cum sufficiente provisione ordinati sunt episcopatus, tam episcopis, quam in absentia eorum inferioris conditionis statibus de necesse incumbit, ut in diaecesi animabus invigilent, ac cura animarum inchoetur, in servitiis divinis defectus non fiat, et defendantur fideles. Licet quidem Nogradiensis vicario ex officio omnibus diaecesanis (ut per hoc ecclesiasticus ordo officio suo satisfacere possit, et inter plebem condigna devotio et religio servetur) invigilare ac plebanos ad parochias, ubi nempe esse deberent, constituere incumberet, nihilominus tamen committens dexteritati et zelo, spero quod in his omnibus una cum domino vicario, ubi necessitas secum tulerit, cooperabitur, et mihi omnes defectus notificabit, quo facto Divinae Maiestati rem digniorem et mihi dilectionem non factururus. Quandoquidem dominus Ioannes Császár⁸⁰ ob defectum officio suo non satisfacit, neque fuit alter, qui eundem suplevisset, idem negotium non modicam distractionem et considerationem mihi attulit.

2° Licet dominus Nogradiensis plebanus et vicarius habeat nomen provisoris, ex eo quod domini et decimarum proventus, qua rationibus obstrictus percipiat; nihilominus tamen eidem superintendendum erit, utrum manibus eiusdem fideliter administretur proventus, rationes tamen, tam ab homine meo, quam et praescripto domino plebano exiguntur. Denegatos et mihi tenentes proventus via iuris prosequetur; quae decimae non sunt in arendam elocatae, eadem pro parte mea percipiantur. In omnibus iudicialiis negotiis ad Vestram Dominationem confugiet dominium, ob patratos excessus dum jobbagyones puniuntur, media pars eiusmodi birság ceditur.

3° Arendatio decimarum de consueto more in comitatibus de tempore ad caput bonorum Nogradiensium publicabitur, ubi eidem tempore arendationis ad certum

80 Szegedi Császár János nógrádi plébános, váci püspöki helynök (1651).

tempus per duas vel tres septimanas, aut quoadusque necessitas secum tulerit, residendum erit, ea ex causa, ut medio praesentiae et assistentiae suae, domino arendatori sit pro assistentia et directione, qua mediante nempe exactius peragi valeret, eam facultatem eidem attribuens, ut decimas iisdem, quibus iudicaverit, in arendam elocare possit, quae vero decimae non elocabuntur, earundem fructus in specie et infallibiliter pro parte mea percipientur.

4° Dum tempus decimationis aderit, bonae conscientiae decimatores constituentur, qui reservatas pro parte mea decimas, et in arendam non elocatas sunt percepturi, ac in partialibus propriarum manuum subscriptione et sigillorum appositione eidem dominii et aulae iudici tradent, ut vigore earundem debito tempore rationes percipere possit de perceptis et erogatis.

5° Multa praedia fuerant in episcopatu, quae iam pleraque incoluntur, et sunt exculti pagi, in quibus, quod per negligentiam certis temporibus decimas non exegerunt, ita inaudio, nunc quoque denegatur, quas tamen diligenter exquirere et incolas ad praestandam decimam adigere necessum erit. Nonnulla actu etiam sunt praedia, sed alii pagenses possident, et nullam praestant decimam, ea decima satisfacere nolentes, vel vero arenda, quae ab eodem pago, in quo residerent, proveniret, a similibus quoque decima, vel a praediis arenda percipi debet.

6° Denegatores decimarum tam iure, quam et alia modalitate, prout in iis partibus conveniret, persequi debent.

7° Quales pagi et decimae dantur in comitatu Hevessiensi trans aquam Zagina,⁸¹ quos dominus episcopus Agriensis arendare solebat, nihilominus tamen etiam cis aquam Zagina certa territoria possident, videlicet in comitatu Kissnogradiensi, et quolibet altero anno in hoc praescripto comitatu Kissnogradiensi scissuram peragunt eiusdem loci subditi, nempe Alattiaienses,⁸² Tarienses⁸³ et caeteri eodem modo, his industrie invigilandum esto, quot sunt similes pagi, non absimiliter etiam deserti et quando scissura solet esse cis aquam Zagina, quandoquidem iidem pagi et loca deserta, vel in arendam elocabantur vel pro parte mea reservabantur.

8° Possessiones Csaba⁸⁴ et Szüd,⁸⁵ medio cuiusdam adiudicatae ad praesentiarum usque sibimet ipsis decimam vendicantes, nec modo quoque eandem praestare volunt, a quibus tamen industrie etiam iure mediante est

81 Zagyva folyó.

82 Alattyán, Jász-Nagykun-Szolnok vm.

83 Tar, Heves vm.

84 Rákoscscaba, Pest-Pilis-Solt vm.

85 Sződ, Pest-Pilis-Solt vm.

petenda et exigenda. Si vero casu, quo eandem praestare recusarent, eiusmodi adiudicatam, quae quidem valde exigui valoris esset, etiam iuris strepitu cassari debere, inaudiendo haec a pago Szente⁸⁶ et civitate Pataj.⁸⁷

9° Demandatum fuerat moderno officiali meo, ut videlicet Stephano Tattay incolae Vacziensi certos homines adiungendo ad diversa loca emisisset pro perceptione in arendam non elocatarum decimarum, quod mandatum meum si effectuvavit, bene quidem, si vero non, soli peragendum erit.

10° Pagus Szatok,⁸⁸ quem capitulum Strigoniense possidet, ex ea ratione, quod eiusdem capituli pagus esset, idem capitulum decimam sibi vendicat, ubi a memoria hominum praedecessores mei semper arendabant; alias cum in toto comitatu Nogradiensi decimae meae essent, ideo neque hancce ab episcopatu abalienare volo, prout nec abalienabitur.

11° Quas decimas ante annum 1647 et ipso anno 47° episcopus pro se reservavit, eadem unacum alterius generis nunc et imposterum quoque pro parte mea reserventur, pro opportunitate temporis et locorum.

12° Habeo trans Tybiscum, prout inaudio, certos pagos, quos alii tamen possident, percontandum erit qualesnam sint pagi et per quos possideantur, necnon qualenam ius haberet ad eosdem episcopatus, pro opportunitate processus institui debet.

13° Cum vicinis dominis et personis nobilibus bene accordabit, nihilominus tamen ius meum nulli cedit, quia prout ego res alienas appetere nollem, ita nec ecclesiam meam ulli hominum cedere volo, prout nec cedere possum, contra poenam aeternae damnationis.

14° Ad comitatum semper diligenter comparendum erit, et erga iura regni et a Divina Maiestate sibi datam scientiam tam in publicis, quam in privatis vocem dabit.

15° Brevibus verbis, huius episcopatus mei Vacziensis deservientia omnia negotia solummodo a Sua Dominatione dependebunt, quae excepta proventuum perceptione, tam tractanda, quam et dirigenda erunt, de quibus perceptis idem plebanus coram Vobis et homine meo exacte rationes suas dabit, in hoc autem invigilandum erit, utrum fideliter et in tempore sunt fructus percepti.

Item si ratione extruendi aedificii et aliis occurrentiis scripsero, tenebitur iuste et fideliter officio suo satisfacere, non absimiliter mihi in omnibus, ubi potuerit, fructum procreare et damna averti curare, quam ob causam etiam praeter exiguum

⁸⁶ Szente, Nógrád vm.

⁸⁷ Pataj, Pest–Pilis–Solt vm.

⁸⁸ Szatok, Nógrád vm.

solutionem suam eiusdem industriosum fatigium, quo meliori modo possibile fuerit, regratificari non intermittam.

Datum Tynaviae die 10 septembris 1651.

[Külzet, más kéz írása:] Illustrissimi domini Matthiae Tarnoczi episcopi Vacziensis et praepositi Scepusiensis instructio data domino vicario pro directione et administratione bonorum episcopatus Vacziensis.

Pest Megyei Levéltár, Váci Osztály, Váci Püspökség Gazdasági Levéltára, Régi levéltár, fasc. 10. (Mixta), sorszám nélkül. Egykorú tisztázat, aláírás nélkül.

DOMINKOVITS PÉTER

EGY EGY-GENERÁCIÓS KÖZÉPBIRTOK ÉS BIRTOKOSA: KÖVÉR GÁBOR SZÉPLAKI URADALMA

Adalék Sopron vármegye XVII. századi birtokos társadalmához

Még a Sopron vármegye XVII. századi nemesi társadalmát kutatók számára is kevésbé ismerősen cseng a széplaki birtokos, Kövér Gábor neve. A megye- és településtörténeti munkák nem következetesen említik őt. Bár személyére már felhívta a figyelmet a rend hiteleshelyi levéltárát is kéziratába bedolgozó Drinóczy György csornai premontrei kanonok reformkori vármegye leírása,¹ de érdekes módon nem kapott helyet az egykori Sopron vármegyei levéltárosnak, Soós Imrének a községtörténetek írásában máig is kiindulópontként használt, erősen birtoklástörténeti tárgyalású megyetörténeti kötetében.² Kövér csupán szakirodalmi említés szintjén, és nem birtokosként tűnik fel a majd' egy évtizede megjelent népszerűsítő széplaki helytörténeti összefoglalóban.³

Kövér Gábor személye 1993-tól vált számomra érdekessé. Az akkor bécsi magyar levéltári delegátus Gecsényi Lajos messzemenő támogatásával a Haus-, Hof- und Staatsarchivban őrzött szepesmindszenti Csáky család levéltárát kutatva egy 1667. évi, fölöttébb nagy összegű, 20.000 magyar forintot fizetési kötelezést tartalmazó záloglevélben megtaláltam Kövér Gábor Sopron vármegyei birtokszerzésének egy meghatározó, a későbbi kutatásokra inspiráló dokumentumát.⁴ Ahogy azt a Nádasdy család 7 db inscriptiós könyve is jól mutatja; Kövér korábbi kisebb adományok nélkül, egyszerre, hihetetlenül nagy összeggel robbant be Nádasdy Ferenc familiárisi körébe, és ezzel párhuzamosan lett az évben gazdasági ügyeket fel-

1 Csornai Premontrei Prépostság Magánlevéltára (= CsPP Mlt). Kézirattár. Drinóczy György: Bőngészet Sopron megye ismeretéhez 1830–1847, No. 94., 309. p.

2 Soós Imre: Képek a sopronmegyei jobbágyközségek történetéből. In: Ősi sopronmegyei nemzetségek. Szerk.: Horváth László. Sopron [é.n.] passim.

3 Lajber Imre: Fertőszéplak község története a kezdetektől a II. világháborúig. [Pécs, 1993.] 14. p.

4 Österreichisches Staatsarchiv, Wien (= ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA). Archiv Csáky, Fasc. 103. No. 29. A levéltárról: Fügedi Erik: A Csáky család szepesmindszenti levéltára. In: Levéltári Közlemények, 50. (1979) 93–131. p.

ügyelő vezető szolgálója. Az 1662. évi első, majd a fent említett, előzőt megerősítő 1667. évi második inscriptiós levél okán több kérdés merül fel. Ki ez az ember, aki korábbi uradalmi szolgálat nélkül, a birtokok legmagasabb gazdaságirányítási posztján, rögtön Nádasdy Ferenc legbelsőbb familiárisi körébe emelkedett? Milyen vagyoni, társadalmi kapcsolatokkal rendelkezett, hogyan került az országbíró látókörébe? Vitathatatlan: a kutatás jelen eredményei több, itt felmerülő kérdést is nyitva hagynak. Ugyanakkor a vizsgált problémakörre, a kora újkori Nyugat-Dunántúl — és különösen Sopron vármegye — birtokos társadalmára nézve a meglévő ismeretek egyaránt hordoznak eddig kevés figyelemre méltatott speciális, és általánosítható információkat.⁵

Kövér Gábor 1662 előtti pályája a térségtől földrajzilag nagy távolságig vezet; II. Rákóczi György erdélyi fejedelem hű szolgálói között találjuk őt. Ottani tevékenységének legaktívabb szakasza sokszálúan kötődik a fejedelemség századközepi nagy politikai- és hatalmi válságához, II. Rákóczi György tragikus végéhez, a településekre, és a lakosságra nagy pusztulást hozó időszakhoz. 1657-ben a Lengyelországból súlyos vereséggel, seregének tatárfoogságba kerülésével visszatérő fejedelmet az oszmán hatalom nem kívánta tovább Erdély élén látni, ugyanakkor ő a maradék vitézlő rend, és politikai elit egy részének támogatásával (Rhédey, Teleki) hatalma és befolyása megtartására törekedve a török kiűzését tervezte. Az erdélyi fejedelemség egyik legválságosabb időszaka ez, a belső meghasonlások, hatalmi vákuum ideje, amelyet egyszerre jellemzett az olykor kapkodásokhoz vezető felfokozott diplomáciai tevékenység, és az elszigetelődés. A fejedelmi hatalomból visszavonulni nem akaró Rákóczi — az erdélyi rendiséget megosztva — egyre erősebb hatalmi harcot vívott az oszmánok által elismert, azokat minden eddigi mértéknél jobban kiszolgáló Barcsaival. A Rákóczi-hű Kövér Gábor többször is e hatalmi küzdelmek ütközőpontjába került, és ugyanakkor ez idő alatt építette ki és stabilizálta a fejedelemmel 1655 óta jó kapcsolatban álló Nádasdyval kapcsolatát. Kövér az erdélyi események tragikusra fordulásával, Rákóczi a vesztes szászfenesi csatát követő 1660 júniusi halálával, valószínűsíthetően a Kemény János rövid fejedelemségének elején a Dunántúlra menekült/költözött, és igazol-

5 A XVII. századi Nyugat-Dunántúl nemesi társadalmát tekintve új vizsgálati szempontokat, módszereket hozott — az alábbi dolgozatban is többször előforduló — familiárisi kötődésű, vármegyei hivatalviselő Falussy család intergenerációs történetének bemutatásával: *Gecsényi Lajos: Egy köznemesi család a XVII. században. (A Falussyak). In: Házi Jenő Emlékkönyv. Szerk.: Dominkovits Péter–Turbuly Éva. Sopron, 1993. 237–253. p.*

hatóan 1662 januárjától a korábban mind urát, mind pedig őt támogató országbíró familiárisa lett.⁶

A család: adatok és kérdések

Kövér Gábor családjáról, származásáról jelenleg nincsenek biztos információink. A családtörténeti szakirodalmak közül a Nagy Iván adatait is összegezve tartalmazó Kempelen-féle korpusz 25 Kövér családot említ, amelyből nyolc 1640-ig bezárólag szerezte meg armálisát.⁷ Ha speciálisan az Erdélyi Fejedelemség XVI–XVII. századi nemesi családjait tekintjük, akkor szinte bizonyosan kijelenthető: a Kövér család több más nemesi családhoz hasonlóan a királyi Magyarországról költözött Erdélybe, vállalt ott familiárisi, hivatali funkciót. Mindezt megerősíti Siebmacher mára már klasszikus kötete, amely két erdélyi Kövér családot ismertet. Közülük az egyik XVIII. századi, míg a másik Kövér család 1626-ban Bethlen Gábortól kapta nemességét, amit még ugyanezen évben Zemplén vármegyében is kihirdettek.⁸ A családtörténeti kutatások jelenleg fennálló problémáit kitűnően jelzi a szomszédos Borsod vármegye 1578. évi jegyzőkönyve. E forrás a törvényhatóság területén két Kövér családot jegyez; a fölöttébb sok perben szereplő csimori Kövér Ferencet, és az ekkor már elhunyt velezdi Kövér Ferencet, aki többek között Alsó- és Felsőve-

6 Történetírásunk korábban egyértelműen elmarasztalóan szólt II. Rákóczi Györgyről. E képet alapvetően módosította, árnyalta a fejedelmi politikát európai diplomáciai összefüggésbe hozva: *R. Várkonyi Agnes*: A nemzetközi török ellenes szövetség genezise és II. Rákóczi György fejedelem. In: *Történelmi Szemle*, 27. (1984) 67–79. p., illetve a kortárs erdélyi megítélést, nyílt és burkolt propagandát vizsgálva: *Lukács Zs. Tibor*: A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése. In: *Actas*, (1995) 1–2. sz. 68–94. p. Az időszak politikatörténetéről részletesen szól I. Rákóczi György egykori kancellárja, majd fejedelmi levéltárosa, titkára, Szalárdi János is. Szalárdi János siralmas magyar krónikája. S. a. r. bev., jegyz.: Szakály Ferenc. Bp., 1980. (továbbiakban: *Szalárdi, Krónika*) 382–685. p. Egy speciális nézőpontból, az országgyűlések, a fejedelmi hatalom és a rendiség tekintetéből jelzi a súlyos válságot: *Trócsányi Zsolt*: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. Adalék az erdélyi rendiség történetéhez. Bp., 1976. (továbbiakban: *Trócsányi, Erdélyi rendiség*) 17–18. és 69. p.

7 *Kempelen Béla*: Magyar nemesi családok. VI. köt. (Khár – Lyukáts.) Bp., 1913. 255–257. p.

8 *Siebmacher, Johann*: Grosses allgemeines Wappenbuch. Bd. IV. Theil XII. Adel von Siebenbürgen. Nürnberg, 1898. 183. p., címerét közli: uo. 121. tábla. Zemplén vármegye 1558–1563 közötti vármegyei jegyzőkönyvei a törvényhatóságban birtokos Kövér családra nem utalnak: *Tóth Péter*: Zemplén vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1558–1560. Miskolc, 1990. (Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltári Füzetek). *Uő.*: Zemplén vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1561–1563. Miskolc, 2001. (Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 40.) passim.

lezden, Harmacon volt birtokos és ezen javait Rákóczi Zsigmond a Rákóczi László fölötti gyámságra hivatkozva elfoglalta.⁹ E két férfi közül csimori Kövér Ferenc a térség nagy befolyású személyisége volt, diósgyőri várnagyságát követően 1577–1579 során az egri várbirtok udvarbírói hivatalát töltötte be.¹⁰ Több Kövér vezetéknevű személy az egykorú Gömör vármegye nemességéből is ismert.¹¹ A XVII. század során Pest-Pilis-Solt vármegyében is több Kövér nevezetű nemesi család élt, közülük egyesek a vármegye hódoltsági hivatalviselői karába tartoztak. Így körösi Kövér István 1669. és 1678 során a törvényhatóság egyik esküdtjének hivatalát töltötte be.¹²

Ugyanakkor a nyugat-dunántúli szakirodalomban ismert egy más irányú gondolati felvetés is: Házi Jenő, Kövér Gábor rokona, az 1686/1687 során Sopron belvárosi házat birtokló Kövér Pál esetében nem tartja teljességgel kizárhatónak azt, hogy ez a család a XVI. század első feléből ismert, ezen sz. kir. városban lakó Kövérekkel rokonságban állhatott.¹³

9 *Barsi János*: Borsod vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1577–1578., Miskolc, 2001. (Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 41.) veldzi Kövér Ferencre: Nr. 279., 292., csimori Kövér Ferencet és feleségét, Fancsy, avagy Deghy Annát sok regeszta érinti.

10 *Kenyeres István*: Az egri várbirtok igazgatása 1548–1596. Megjelenés alatt a Studia Agriciensi-ban passim. Itt szeretném megköszönni *Kenyeres Istvánnak* kéziratos munkája megmutatását, és kéziratomat illető tanácsait. E két borsodi Kövér család nemesi előneve, és Kövér Gábor esetében a praedicatum használatának következetes hiánya veti fel, hogy ez utóbbi család nem lehetett-e korábbi eredetű a XVI. századi dikális-összeírásokból, regeszta kötetekből előjövő többinél?

11 *Tóth Péter*: Gömör vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1571–1579. Miskolc, 1996. (Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 35.) Kövér Ferencre: Nr. 1570. Kövér János, majd Lóránthffy György özvegyére, Dövényi Margitra: Nr. 2026. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a XVII. század első harmadától szisztematikusan megjelentetett Szatmár vármegyei jegyzőkönyvekben található Kövérek nem nemes jogállású személyek. *Henzsel Ágota*: Szatmár vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1629–1634. II/1. Nyíregyháza, 1996. (A Szabolcs Szatmár–Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények, 10.) Kövér András: Nr. 33. *Künstlerné Virág Éva*: Szatmár vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1635–1640. II/2. Nyíregyháza, 1997. (A Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II., Közlemények 12.) Kövér Péter: Nr. 460.

12 *Szakály Ferenc*: Nemesi vármegyeszervezet és török hódoltság. In: Történelmi Szemle, 33. (1991) 3–4. sz. 169., 171., 173., 175–176. és 183. p. Itt csak jelezni érdemes: ily’ vezetéknevvel a XVI–XVII. századi Kecskemét mezővárosban is éltek: *Iványosi-Szabó Tibor*: A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei I. (1591–1711). Kecskemét, 1996. (A Bács–Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltárának kiadványai, Forrásközlések I.) 1593: Kövér Máté jakabszállási birtokos (35. p.), 1659: körösi Kövér István és ipa, Kövér János (66. p.).

13 *Házi Jenő*: Soproni polgárcsaládok 1535–1848. Bp., 1982. I. köt. (továbbiakban: *Házi*, Polgárcsaládok) Nr. 2816., 270. p. Az óvatos, erős bizonytalanságot tartalmazó jelzés — Kövér

A tudós levéltáros óvatosan fogalmazott, itt is csak jelezni lehet: miképpen a XVI–XVII. századi Magyarországon, úgy azon belül a Nyugat-Dunántúlon is több, egymással rokonságban nem álló Kövér család élt. A forrásfeltárás jelen szakaszában cseppet sem állítható az biztosan, hogy a XVII. század derekán tevékenykedő Nádasdy familiáris, Kövér Gábor ezen családok bármelyikéhez rokonsági szállal kötődött volna. Mégis érdemes röviden végigkísérni a Házi által felvetett lehetőséget. Kövér (Gebber, Gewer, Kewer) Benedek Sopron sz. kir. város belvárosában élt, 1530-ban a polgárok sorába nyert felvételt, 1542-ben végrendelkezett. Az ő fia, Gergely 1544-től a belvárosi körzet külső tanácsosa volt, 1547-ben a közgyűlés a belső tanácsosságra is jelölte, de 1549-ig, majd az 1551. évben a külső tanács tagja maradt. 1558. augusztus 28-án Nádasdy Tamás és felesége, Kanizsay Orsolya sopronkeresztúri birtokbeiktatásán ő képviselte Sopron városát. Az 1532. évi „Muster Register” őt (Georgl Kewyr) a város patríciusai között tüntette fel. Az 1542-es vámnapló szerint Kövér Gergely a közepes nagyságú áru- és pénzforgalommal foglalkozó kereskedők sorába tartozott (100–1000 Ft értékű vámot fizetett); egyaránt lebonyolított behozatalt és kivitelt.¹⁴ Fia, Márton, bécsi tanulmányainak befejezése után Nádasdy Tamás titkára lett. 1554. szeptember 25-én hasznos és hű szolgálataiért ő és apja I. Ferdinándtól nemesítést nyert. Ez cseppet sem volt egyedi a korabeli Sopronban; a régi soproni polgárcsaládok felső rétegének sok képviselője az 1570–1590-es évtizedekben armálist nyerve a megyei nemességbe olvadt be.¹⁵ Így tehát jelenleg azt sem lehet kizárni, hogy a Kövérek esete egy városi polgárból meg-nemesített, több generációs familiáris családról szól. De ez az állítás jelenleg nem igazolható, csupán egy fölöttébb ingatagnak tűnő hipotézisként vethető fel.

További bizonytalansági tényezőként fel kell arra is hívni a figyelmet, hogy a tá-gabb nyugat-dunántúli térségben közel egy időben több — egymással rokonságot nem tartó — Kövér család is ismert. A szomszédos Vas vármegyében Kövér

Benedek külső adókerületi házát, amelynek a családtól birtoklását 1554-ig tudta követni, 1687-ben Kövér Pál bírta — már korábban is megjelent: *Uő.*: A soproni belváros házai és háztulajdonosai 1687-ben. In: Soproni Szemle (= SSz), 19. (1965) 2. sz. 128–129. p.

14 *Házi, Polgárcsaládok, Kövér Benedek*: Nr. 2816. *Kövér Gergely*: Nr. 2817. *Kövér László*: Nr. 2818. Kövér Gergelyre sok adat található: *Tirnitz József-Szakács Anita*: Sopron város tanácsa bírósági jegyzőkönyveinek regesztái I. 1533–1554. Sopron, 1996. Nr. 120., 134., 138., 140., 142. Hivatali pályájára ld. még: uo. 87. p. (Tirnitz József összeállítása). A városi társadalomban elfoglalt helyére: *Mollay Károly*: Kőszeg 1532. évi ostroma és Sopron. In: SSz, 37. (1983) 3. sz. 219. p. Kereskedelmi tevékenységére: *Ember Győző*: Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén. Bp., 1988. 501., 514. p. vö.: 193–199. p.

15 Kövér Mártonra: Nr. 2817., *Házi, Polgárcsaládok i.h.* Az armálist közli, a címet leírja: *Tompos Ernő*: Sopronban őrzött címeres levelek. In: SSz, 26. (1972) 3. sz. 197. p.

(Keuer/Kewer) Benedek és Gergely 1519-ben sárvári uradalomhoz tartozó Ikerváron laktak. A család itteni múltja az 1492. évig visszamenően feltárássra került.¹⁶

Ha a közzétett 1549. évi dikális összeírásokra tekintünk, úgy feltűnik: Vas vármegyében Kövér Mihály a felsőlindvai uradalom több településén, illetve a Tót-ságban (Csipinc, Felsőpetanic, Ivanóc, Markóc, Sztrelec) 15,5 adózó portával, 10 zsellérhellyel rendelkezett. Ugyanekkor a szomszédos Zala vármegyében Kövér Ferenc Dédesen és Sárdon összesen két adózó jobbágyportát, és egy zsellérhelyet bírt. A Vas vármegyei jobbágytartó birtokosság alsó részébe tartozó Kövér Mihály esetében feltűnő jelenség az, hogy Felsőpetanic és Ivanóc kivételével — amely településeknek egyedüli birtokosa volt —, birtokszomszédai a Nádasdy család tagjai (Tamás, Márton, János) voltak.¹⁷ Ezek a birtoklási viszonyok óhatatlanul is felvetik a két család közötti korábbi, esetleg rokonsági, vagy szervitori kapcsolatok meglétét. Az 1552. évből ismeret egy Kövér (Keower) Benedek, aki Nádasdy Tamás szervitori hadaiban Zolthay hadnagysága alatt szolgált.¹⁸ A következő évszázadból: Nádasdy Pál egy Kövér Fülöp deák (Philippus Keouer alias Literatus) nevű szolgálója 1627-ben hű szolgálataiért Sárváron inscriptiós joggal 100 birodalmi talérért kapott egy teljes házat a hozzá tartozó jobbágytelekkel.¹⁹

A Kövér család(ok) egyidejű Vas vármegyei jelenlétét mutatja, hogy egy Kövér (Kewer) Benedek nevű férfit Batthyány Ferenc szolgálójaként 1620 elején urát a (horvát)nádáljai horvátok favágásáról tudósította.²⁰

16 Érszegi Géza: Középkor. In: Sárvár monográfiája. Szerk.: Horváth Ferenc. Szombathely, 1978. 235. p. Itt érdemes jelezni, hogy a Vas megyei Ikerváron élő Kövér család Sopronba költözését jelenleg nem érdemes feltételezni, ugyanis Sopron sz. kir. város egyik jobbágyfalujában, Ágfalván a XV. század elején is élt egy Kövér család, amelynek egyik tagja, Mihály 1415/1416. során a község bírja volt. *Mollay Károly*: Névtudomány és várostörténet: Dágtól Ágfalváig (1195–1416). II. rész. In: SSz, 15. (1961) 3. sz. 199. p.

17 *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I-II. köt. Bp., 1980. II. köt. 866., 868., 873., 909., 970., 1000. p. Ugyancs a forráskiadvány özv. Kövér Györgyné (Borsod), és Kövér Pál (Borsod, Kishont, Zemplén vármegyékben) jelzi a minden bizonnyal gyakori nevű Kövér családok ÉK magyarországi birtoklását. Kövér Pál Borsodban Felső- és Alsóvelezden összesen 7, a Zemplén vármegyei Zomboron 6, míg a Kishonti kerülethez tartozó Varbócon 6 adózó portát bírt. A minden bizonnyal e rokonsági körhöz tartozó özv. Kövér Györgyné hasonlóképpen a Borsod vármegyei Alsó- és Felsővelezden birtokolt 6 adózó portát. Uo. I. köt. 267., 272., 387., 389. p.; II. köt. 1059., 1064. p.

18 Magyar Országos Levéltár, Budapest (= MOL) Magyar Kamara Archivuma (= MKA), E 185 Archivum familiae Nádasdy (= Nádasdy cs. lt.) Nádasdy Tamás horvát bán, tárnokmester, országbíró, főkapitány iratai 1533–1554. (Mif 31.986.), 1552. évi feljegyzés.

19 MOL E 185 MKA Nádasdy cs. lt. Inscriptiós könyvek, 4. köt. (Mif 31.987.) 112–113. p., 7. köt. (Mif 31.988.) Sárvár, 1627. február 24. [B[catat] Matthiae apostoli], 197–198. p.

Mindez csupán óvatos jelzés: a forráskutatás jelen szakaszában bár teljességgel nem lehet kizárni Kövér Gábor családjának dunántúli eredetét, de azt jelenleg genealógiai adatokkal igazolni nem lehet. Önmagában a személyek, családok oly jelentős földrajzi migrációja, mint ami a Nyugat-Dunántúl és Erdély között fennáll, a korai újkorban nem volt szokatlan, és egyedi jelenség. A fejedelmi széket betöltő Báthory szervitorok sorában több horvátországi, és a Magyar Királyság területéről átköltözött család ismert, akik közül sokan még Nádasdy Tamás kapcsolatépítése folytán kerültek át. Soraikban pl. egyértelműen vasi kötődésűek a Sibrikek.²¹ A XVI. század végén, és a XVII. század elején Sopron és Moson vármegyében birtokos családok közül többen is álltak az erdélyi fejedelmek szolgálatában. Tán a legismertebb közülük a Listhy fiúk útja. Listhy István, Ferenc fiát Bethlen Gábor fejedelem udvarába küldte mondván: szolgálata itt, ezen országrészben nem volt kedves, és minthogy a birtokait is feldúló hadi események miatt maga is romlott állapotba jutott, fia előmeneteléről nem tudott máshogy gondolkodni. Másik fiát, Jánost — aki már korábban, egy ideig Rákóczi György „körül forgolódott” — is Bethlen udvarába „...*be jaro iffiaj keozibe[n] commendaltam...*”.²² I. Rákóczi György hűséges tanácsosa, 1632-ig magyarországi javainak prefektusa, chernelházi Chernel György hasonlóképpen nyugat-dunántúli nemesi családból származott, de távolléte miatt dunántúli birtokrészeiről itt élő rokonsága javára lemondott.²³

Kövér Gábor származásáról, Sopron vármegyei birtokosságát megelőző családi, és társadalmi kapcsolatairól, vagyoni helyzetéről csak további alap kutatások során, a Rákóczi család, kiváltképpen I. és II. Rákóczi György szervitori köreinek szisztematikus feltárása révén juthatunk biztos információkhoz.²⁴

20 MOL P 1314 herceg Batthyány család levéltára (= Batthyány cs. lt.). Missiles, No. 27.634. Kövér Benedek és Horváth Péter levele Batthyány Ferenchez. Csákány, 1620. február 23. Ugyanakkor Vas vármegye nemesei között a Kövér családot Kövér Imre személyében, 1653. évi armális-nyeréssel regisztrálja: *Balogh Gyula*: Vasvármegye nemes családjai. 2. jav. bőv. kiad. Szombathely, 1901. 217. p.

21 *Horn Ildikó*: Báthory András. Bp., 2002. (Post Scriptum – Éltrajzi monográfiák 3.) 121–126. p.

22 MOL P 1314 Batthyány cs. lt. Missiles, Nr. 29.495. Listhius István levele Batthyány Ferencnek. Köpcsény, 1624. június 11. Az év végén már arról panaszkodott, hogy Erdélyben élő fiától hosszú ideje nem kapott már levelet. Uo. Batthyány cs. lt., Missiles, No. 29.499., uók. Köpcsény, 1624. december 11.

23 Pannonhalmi Főapátság Levéltára (= PFL), Chernel család levéltára. Időrendi iratok No.

24 Az eddig ismert szórvány adatok leginkább egy Borosd, esetleg Zemplén vármegyében birtokos nemesi családra utalnak. A jelzett szervitori, familiáris vizsgálatokat más oldalról segítheti az adott vármegyék nemesi társadalmának szisztematikus társadalomtörténeti feldolgozása.

II. Rákóczi György erdélyi fejedelem hű szolgája

Kövér Gábor az 1640-es években az erdélyi fejedelmi széken ülő Rákóczi család szolgálatában állott. Neve 1644 júliusában tűnik fel, mint II. Rákóczi György és Lórántffy Zsuzsanna közötti levelezés egyik bonyolítója, aki — ahogy az a sorokból kiderül — a mágnásasszony egyik levelét fiának július 6-án meghozta.²⁵ Használó feladattal említi e vezetéknévet egy, az év novemberében kelt levél is.²⁶

Az Erdélyi Fejedelemség központi kormányzatának alapos forrásfeltárásai szerint Kövér Gábor 1648–1658 között a központi kincstári igazgatás alsóbb hivatalviselői közé tartozott; ezen évtized során komornik deákként, illetve komornikként tevékenykedett.²⁷ 1657 nyarán e hivatalában konfliktusba került Barcsai Ákossal, aki 1657. január 1-jétől (Rhédeyvel, Hallerrel) helytartói megbízást nyert, és ezen funkciójában akart eljárni. A lengyel betörés hírére, amíg a fejedelmi család Szamosújvárról Ecsedre, majd onnan Váradra költözött, Barcsai a töröknek szándékozott engesztelő ajándékot adni, ami miatt mind II. Rákóczi György feleségével, Báthory Erzsébettel, mind pedig a tárház őrzőjével, Kövér Gáborral súlyos konfliktusa támadt. Miképpen erről a fejedelem asszony beszámolt urának; Barcsai megtiltotta, hogy se Báthory Zsófia, se gyermeke, se pedig Kövér Gábor írására „...az portusi jövedelemben is semmit ide ne adjanak...”, és Kövérnek az asszonnyal „...ki kellett jönni velem az egyetmás megtisztogatására; az szamosújvári tárház kúcsa magánál vót Kövér Gábornál az szokás szerént...”, de Barcsai a tárházat vagy felferette, vagy a lakatosokkal kinyitatta, az ott található 5000 tallért kivételte. Minthogy Barcsai nem akar pénzt kiadni, tanácsot kér a további cselekvésre.²⁸ Kövér 1658 nyarán is e fontos és bizalmas gazdasági funkcióban volt. Rákóczi Balogh Ferenc prefektusának úgy írt felőle, hogy az ecsedi tárház kulcsa vagy feleségénél található, vagy azt Kövér Gábor tette valahová. Másnap feleségének már jóval határozottabban írta: „...Kövér Gábort küldtük ki postán ecsedi tárházbul

25 Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György családi levelezése. Bp., 1875. (Monumenta Hungaricae Historica (= MHH) I. oszt. Okmánytár, 24. köt.). (A továbbiakban: *Szilágyi*, Rákóczy családi levelezés.) Nr. CCXXIV. Sáros, 1644. július 11. (200. p.) A Kövér család neve — az addigi publikáció alapján — nem tűnik fel I. Rákóczy György birtokigazgatásának személyzetében: *Makkai László*: I. Rákóczy György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648). Bp., 1954. passim.

26 Szilágyi, Rákóczy családi levelezés No. CCLXXXIX., Rimaszécs, 1644. november 15. (283. p.)

27 Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata 1540–1690., Bp., 1980. (A továbbiakban: *Trócsányi*: Központi kormányzat.) 334. p.

28 Szilágyi, Rákóczy családi levelezés No. DCII. Báthory Zsófia II. Rákóczi Györgynek. Ecsed, 1657. július 13. *Erdélyi Alajos*: Barcsay Ákos fejedelemsége. In: Századok, 40. (1906) 412–450., 489–547. p. (A továbbiakban: *Erdélyi*: Barcsay fejedelemsége) 417. p.

*egyetmást hozzon ki, helyében mást vigyen...*²⁹ A pártharcok során töretlen Rákóczi-párti Kövér közvetlenül az 1658. július 24-e után, még az augusztus 1-jére meghirdetett [gyula]fehérvári országgyűlés előtt kettős célból utazott Erdélybe; egyrészt hogy pénzt szerezzen és biztosítson urának, másrészt hogy megfigyelje a belső állapotokat és azokról tájékoztassa Rákóczit.³⁰

A pénzügyigazgatásban, a fejedelemség gazdasági életében vitt funkció mellett 1655-ben ő is részt vett a társadalmi feszültségek, illetve Basarab vajda halála miatt Constantin Serban és Heriza közötti, immáron az Erdély belső nyugalalmát is veszélyeztető utódlási harcok „elsimítására” vezetett hadjáratban. A fejedelmi hadakat vezérlő Boros János július 17-i levelében tudósította II. Rákóczi Györgyöt, hogy a szétvert seregű, elfogott ellenvajdát, Herizát, Serban vajda és a bojárok egyetértése mellett „...*Kövér Gábor uram az székely gyalogokkal együtt vigye ki...*”, amire őket már el is indította.³¹ Kövérrel nem csak Boros küldte a tekintélyes foglyot, de Serban is ezúton juttatott el Rákóczihoz több, az országával kapcsolatos hírekről szóló levelet.³² Kövér ezt követően többször is járhatott a havasalföldi fejedelemségben, ahogy Konstantin vajda 1656. szeptemberi levele jelzi, a román fejedelemség és Erdély közötti pénzügyekben tevékenykedett („...*az hátra maradtott pénz felől, az mint ír nagyságod, itt lévén Kövér Gábor uram, számot vetvén ő kegyelmével...*”).³³

Az 1658-as évben személye felértékelődött, II. Rákóczi György több oldalú diplomáciai feladatokkal bízta meg. Mednyánszky István 1657. végi prágai követése után 1658. februárjában újabb fejedelmi javaslatokkal Kövér a császárválasztásra Frankfurtba utazott, I. Lipóthoz ment. Útja során 1658. február 10-én

29 *Koncz József*: II. Rákóczy György fejedelem eredeti sajátkezü levelei, a fejedelemségért vívott utolsó küzdelmei időszakából. 1658. január 9–1660. május 16. In: *Hadtörténelmi Közlemények*. 7. (1894) 1. füzet, február, 39–56. p. No. 5. II. Rákóczi György levele Balogh Ferenc prefektusának. Gyulafehérvár, 1658. június 14., No. 6. II. Rákóczi György levele Báthory Zsófiához. uo. 1658. június 15. (41–42. p.)

30 *Erdélyi*: Barcsay fejedelemsége 427. p.

31 *Szilágyi Sándor*: Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez, Bp., 1874. (MHH. I. o. 23. köt.). (A továbbiakban: *Szilágyi*, Okmánytár.) No. CXX. (206–207. p.), Boros János levele II. Rákóczi Györgyhez. Tergovistyc, 1655. július 17. A moldvai, havasalföldi fejedelemségek és Erdély egykori viszonyára: Erdély története II. köt. 1606-tól 1848-ig. Szerk.: Makkai László–Szász Zoltán. Bp., 1986. 711–714. p., *Szilágyi Sándor*: II. Rákóczy György 1621–1660. Bp., 1891. (Magyar történeti életrajzok.) 105., 120–126. p. A Heriza ügyről részletesen szól: *Szalárdi*, Krónika 335–341. p.

32 *Szilágyi*, Okmánytár. No. CXXIV. (211. p.). [Konstantin Serban vajda] levele II. Rákóczi Györgynek. Tergovistyc, 1655. július 19.

33 *Szilágyi*, Okmánytár. No. CCLXIX. (461–462. p.). [Konstantin Serban havasalföldi vajda levele II. Rákóczi Györgyhez]. Tergovistyc, 1656. szeptember 7.

találkozott a Pozsonyból seibersdorfi kastélyába tartó Nádasdy Ferencel, aki őt „...bűvebb beszélgetésnek okáért...” e kastélyba hívta. Onnan Kövér február 11-én indult Frankfurtba, felszerelve Nádasdy tanácsaival, követségét segítő iratokkal, protekcionálisokkal („...mind Aursperg herczegnek, s mind az főhofmesternek gróf Porciának commendáltam szívesen az dolgokat...”)³⁴

Nádasdy továbbra is kapcsolatban maradhatott Kövérrel, követi útjáról jó információkkal rendelkezve Wesselényi nádort is értesítette: „...Kövér Gábor uram 20. érkezett Hirschau nevű helyre, és követte 21. az udvart Amberg a nevű városban, mely helyek in superiori Palatinatu sub ditioni Bavari vannak. 21. tette le követségét ő kgme, az mint azon nap írják nekem.” Még nem ismerte e követség hasznát, „...Írják azt, hogy jólkor esett érkezése, mivel sokféle beszédek folytak udvarnál Erdély felől. Én csaknem bizonyosnak tartom, jobb válasszal jár, mint az többi, mivel az udvar elhitette nyilván azt magával, hogy az török felbontja az békességet.”. Nádasdy ezügybeni meggyőződését nem csak a külföldről érkező informátorainak levelei támasztották alá; március végén Batthyány (I.) Ádámot is figyelmeztette: „...feles giült török ki czapni szandekoznak ugy velem az Rabakeozre...”, ezért Batthyány tisztviselői is legyenek készségszen.³⁵

Kövér Gábor követi útjának támogatását Nádasdy a fejedelemmel is tudatta: „...ő ngnak szóló Kövér Gábor levele..”, és egyértelműen a személyes beszélgetésre utal: „... Kövér Gábor uramat mivel bocsáttam el, megirtam Homonnai uram által az fejedelemnek...” E találkozás során kitűnik: Kövér minden közléséről nem rendelkezett egyértelmű háttér-információval, de szándékait megértette.³⁶

Kövér diplomáciai utazásainak, tárgyalásainak pontos bemutatása kiterjedtebb forrásbázison további kutatásokat igényel. Szilágyi Sándor forrásfeltárásai arra mutatnak, hogy Kövér 1658 elején kétszer is követségben járt I. Lipótnál. A februári utat követően március 27-én kapta meg II. Rákóczi György Habsburg támogatás esetén török elleni támadás ígéretét tartalmazó megbízólevelét. Április 14-én Bécsben tartózkodott, majd Frankfurtba ment, ahol is a császárrá választott Lipót

34 Szilágyi Sándor: II. Rákóczi György fejedelem összeköttetése gr. Nádasdy Ferenczel. In: Századok, 7. (1874) 441–446. p., különösen: 448–449. p. Nádasdy Ferenc levele II. Rákóczi Györgyhez. Szaib[ersdorf], 1658. február 11. uo. Nr. 15. 466–467. p.

35 MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles No. 32.613. Nádasdy Ferenc Batthyány Ádámnak, Kercsztúr, 1658. március 29.

36 Mednyánszky Dénes: Nádasdy és Wesselényi levelezéséből. In: Történelmi Tár, 1880. 209–233. p., No. X. 230–233. p. Nádasdy Ferenc [valószínűsíthetően Wesselényi Ferencnek]. Szaib[ersdorf], 1658. március 7.

fogadta őt, de a fenyegető hadi helyzet okozta kilátásokat (Jenő, Kálló elfoglalása) ecsetelő előadására kitérő választ kapott.³⁷

1658 áprilisában Bécsből figyelmeztette fejedelmét: az ott tartózkodó török követ bizonyosan azt kívánja, hogy Rákóczi a nemrég megerősített fiskális erősséget, Jenő várát feladja. Ugyanakkor a Dalmácia felől támadó törökkel kapcsolatos hírek nem igazak, de inti Rákóczit: „...*csak nagyságod ne segéle...*”. Röviden beszámol az udvarban szerzett információkról, a Habsburgok általa ismert európai diplomáciai szándékairól, az elkövetkező tárgyalásáról.³⁸

Kövér 1658. végi szerepéről II. Rákóczi György bizalmas hívének, Rhédey Ferenc Máramaros és Bihar vármegyék főispánjához írott levelei adnak némi támpontot. 1658. november 9. és 12. között a fejedelem székelyhidi táborában tartózkodott, majd másnap onnan indult Ecsedre, illetve tovább Jenőbe, ahová a Portáról török követet vártak. Kövér a fejedelem megbízásából a törökkel kapcsolatos diplomáciai megbeszélésekben vehetett részt, „...*bizony félünk, ajándékkal megyünk, szabadságunk van onnét is Erdélybe menetelre, de Kövér Gábort visszavárjuk; még lovakat is kérnek, azt is küldünk...*”. Ígérte, Kövér jelentését azonnal tudatja Rhédeyvel. Kövér folyamatos tárgyalásait, közvetítéseit jelzi, hogy december 3-án ment ismét Jenőbe, és ajándékként magával vitt hat díszesen felszerelt lovat.³⁹

A II. Rákóczi György és Barcsai Ákos közötti konfliktusokban a Rákóczi-párti Kövér Gábor javai is veszélybe kerültek, sőt egy rövid ideig élete sem volt biztonságban. Barcsai már 1658 augusztusában — úgymond tréfálódva — Erdélyből Rákóczihoz történő távozása esetén javai elvesztését ígérte Kövérnek: „...*hanem Kövér Gábor uramnak tréfálódám, mikor ki akar vala Nagyságodhoz menni; mondván: ez hazánk mostani szükségében kimégy, nem türsz, szenvedsz ez hazával, de elveszszük az jószágodat...*”.⁴⁰ Minthogy Barcsait 1658 szeptemberében a szebeniek, majd október 7-én az országgyűlés is fejedelemmé választotta, a török

37 Erdélyi országgyűlési emlékek. XI. köt. 1648–1658. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp., 1886. MHH, (továbbiakban: EOE XI. köt.), 273–274. Kövér követtségére vonatkozó dokumentumok: uo. Nr. XIX/a-g., [385–392. p.] Az eredménytelen frankfurti útjáról, az Udvari Haditanács elnökével, Gonzaga-val folytatott tanácskozásáról megemlékezik: Magyarország története 1526–1686. 3/2. köt. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes, Bp., 1983. 1074. p. (R. Várkonyi Ágnes munkája).

38 Szilágyi, Okmánytár No. CCCL. (618–619. p.). Kövér Gábor II. Rákóczi Györgyhez. Bécs, 1658. április 14.

39 Konez József: II. Rákóczy György levelei Rhédey Ferenchez. In: Történelmi Tár, 1892. No. XII. Székelyhid, 1658. november 12. No. XVII. Várad, 1658. december 6.

40 EOE XI. köt. Barcsai Ákos II. Rákóczi Ferenchez. Nagysink, 1658. augusztus 21., Nr. XXX/b., 417. p. A túl erős tréfálgatás okozta mentegetődzsre: vö. uo. uők., uakkor, Nr. XXX/c., 419. p.

által egyenlőre támogatott új fejedelem, és a visszaszorítását elfogadni nem képes Rákóczi közötti hatalmi harc kiéleződött. Ennek kapcsán Kövér Gábort állami pénzek elsikkasztásával vádolták, Mikessel, Gyulayval együtt őt is magánügyeik miatt az államra veszélyes személyekként tartották számon.⁴¹ Barcsai 1659 elején országgyűlési határozatra hivatkozva javait konfiskáltatta, kintlévő adósságait felvettette. Majd a Rákóczi hívei fölött enyhébb ítéleteket kimondó országgyűlés, Barcsai közbenjárására, őt közkegyelemben részesítette. Az 1659. június 8-i országgyűlésben és azt követően, amikor a nyár során Kövér a fejedelemmel együtt Erdélybe visszatért, Rákóczi a kincstárból kárpótoltatta hű emberét.⁴²

A forráskutatások jelen szakaszában az nem tudott, hogy az 1658 eleje óta Nádasdyt ismerő, vele kapcsolatban álló Kövér Gábor mikor is került a Dunántúlra. Ez minden bizonnyal 1660. június 7-e után — II. Rákóczi György fejedelem szászfenesi csata utáni váradi halálát követően — került sorra, nem kizárható, hogy Kemény János rövid fejedelemsége első felében.

Nádasdy Ferenc vezető gazdasági tisztségviselője, dunántúli javainak prefektusa

A Nádasdy család XVI–XVII. századi birtokigazgatásának első számú embere a prefektus volt. A XVII. századra korábbi katonai szerepe megszűnt, ő fogta össze és koordinálta a birtokgazdálkodás különböző ágait, mely tevékenysége során irányította és elszámoltatta az uradalmi tisztségviselők hierarchikus karát. Korlátozott jogszolgáltatási tevékenységgel is rendelkezett.⁴³ Míg az 1620–1630-as években a jól ismert ügyvéd–politikus muzsaji Vittnyédy István apja, a családi vagyon és befolyás megalapozója, Vittnyédy János viselte e hivatalt, addig az 1640-es, 1650-es években gálósházi Récsey György, gálósházi Récsey Bálint Sopron vármegyei alispán fia volt a Nádasdy javak prefektusa. Récsey György 1661-ben bekövetkezett halálával e

41 *Erdélyi*: Barcsay fejedelemsége 498. és 510. p.

42 *Erdélyi*: Barcsay fejedelemsége 512. p. *Trócsányi*: Központi kormányzat 227. p. A fejedelem és a rendek közötti országgyűlési küzdelmeket áttekintő: *Trócsányi*, Erdélyi rendiség 180–208. p., különösen: 199–200. p. Kövér Gábor 1659. évi, országgyűlési iratokban tükröződő kálváriájára: EOE XII. köt. (1658–1661). Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp., 1887. (MHH III. o.) No: XIII. 140–142. p., No. XXI/a-i., I. különösen 174–175., 180–182., 188–206. és 288–291. p.

43 *Tholt Judit*: A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében. Bp., 1934. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 10. Szerk.: Domanovszky Sándor) 21–22. p.

magas gazdaságirányítói uradalmi hivatal megürült,⁴⁴ és abba, a familiárisi körben korábban nem szereplő Kövér Gábor került.

Kövér Nádasdy Ferenc minden javainak előljárójaként („universorum bonorum praefectus”) 1662. január 1-jével kapta meg instrukcióját. Érdemes legalább vázlatosan megismerkedni a munkaterületeinek határait megszabó utasítás-rendszerrel. Az 53 pontos részletes utasítás négy nagy tematikai egységből állt: az a) az erkölccsel, a vallásossággal kapcsolatos dolgokról (1–10 pont), b.) a javak- (11–30. pont), c.) és a tisztviselők (officialium) irányításáról (31–42. pont), d.) a jó gazdaság intézésére teendőkről (43–53. pont) szólt. Az egyes tartalmi egységek részletes bemutatása a kereteket szétfeszítve a tanulmány tárgyától is elvinne, ezért itt és most csak egy-két jellegzetesség kerülhet kiemelésre.⁴⁵

Az első tematikai egység minden más előtt a prefektust önmérsékletre inti (ő a szegénységet semmiféle parancsokkal ne bántsa), a régi szokások megtartására szólítja fel, illetve a katolikus felekezet és hitbéli előírások (pl. az egyházi ünnepnapok, vasárnapok) megtartását írja elő. A dominus 1643. évi rekatolizációját követően e pontok hangsúlyosan védik az uradalom területén szolgáló egyházi emberek tekintélyét (nékik a tisztelet megadassék, őket senki ne gyalázza), de ugyanakkor azok esetében jelzi: ők világi dolgokba ne avatkozzanak. Hasonló védelemmel szól a települések kulturális képének másik meghatározó személyisége, az iskolamesterek esetében is (3. pont). Védi a plébánosok, iskolamesterek tulajdonát (a plébániákhoz, iskolaházakhoz tartozó földek megoltalmaztassanak, elidegenítésre ne kerüljenek), szükség esetén előírja a javadalmak beszédésének községi kötelezettségét, a fizikailag leromlott plébániák esetében pedig a lakosság panasz nélküli javítási kötelezettségét (4., 7–8. pontok). Ugyanakkor a települések lakosainak 20-20 Ft bírság alatt megtiltja a prédikátorokhoz járást, az ott történő keresztelést, esketést (6. pont). Végetül a káromkodók, különösen a „lélekkel szitkozódás” ellen lép fel.

A második tematikai egység egyaránt tartalmaz a birtokok jog- és területi viszonyainak megőrzésére, a különféle károk megelőzésére, elhárítására, az urbáriális lakosság (jobbágyok, zsellérek) földjeire, szolgáltatásaira, öröklésére, az úriszék tartására vonatkozó előírásokat. Így a földesúr megkövetelte a jobbágyok közötti békesség, a szomszédos nemesekkel a jószomszédosági viszony megtartását, ugyanakkor megkövetelte a határok csorbíthatatlanságát, az inscriptionalisták foglalásainak megakadályozását. Ezért megkövetelte, ahol még nincs urbárium, úgy a prefektus ott az 1660-ban elfogadottat vezesse be, és csináltassa meg a falvak közötti határhányá-

44 Récsey György haláláról: *Prickler, Harald*: Gálosháza. In: *Burgenländisches Heimatblätter* 45. (1983) 155–185. p., (A továbbiakban: *Prickler, Gálosháza.*) 169. p.

45 MOL E 185 MKA Nádasdy cs. lt. Inskriptiós könyvek, I. köt. fol. 81r–87v. (Mif 31.987.)

sokat. A részletes instrukció az úrbéres lakosság vagyoni helyzete és jogi besorolása közötti különbségeket is érinti; így az úrbéres földeket bíró béreseket nem engedi az adózástól felmenteni, míg egyes zsellérek esetében regisztrálja, hogy az ő javaik némely egészhelyes jobbágynál is többek. Mind esetükben, mind pedig az elszegényedett jobbágyoknál az urbárium tényleges vagyoni státusnak megfelelő aktualizálását szükségesnek tartja. Előírta az üres telkek megszállását, 12 Ft-tal büntette a jobbágytelkek elhagyását. Külön foglalkozott a pusztá települések, helyek megszállásának szabadságaival (24–25. pont), az erdők, vizek használatával, és a bevételek között fontos szerepet vivő belső vámokra történő felügyeléssel (27. pont). A belső kereskedelem, vámbevétel növekedése céljából az úthálózat karbantartását, új utak készítését is előírta — különösen a kapui vámnál —, miképpen a jó út utáni adózást is. Az úriszékét évi egy-két alkalommal tartotta szükségesnek.

Bár elszörtan, az instrukció egészében találhatók uradalmi tisztségviselőkre vonatkozó utasítások, a prefektus beosztottaival, az officiálisokkal kapcsolatos információk a harmadik tematikai egységben kaptak helyet. A forrás a tisztségviselők negyedévenkénti elszámolását írta elő. Minden tisztségviselőre vonatkozóan megparancsolta a felügyelete alá tartozó majorsági javak (gyümölcsös kert, pajta és malom) gondos felvigyázását. Ugyanakkor a prefektusnak lehetőséget is adott új majorság, vagy majorsági épületek létrehozására. A gazdálkodásnál külön figyelmet követelt az aratásra, és a szüret utáni dézsmáltatásra. Az egyes tisztségviselői utasítások elkészítését a prefektus feladatává tette (35.), miképpen kötelmei közé tartozott az alárendelt tisztségviselők éves elszámoltatása, a számadások felülvizsgálata is. A tisztségviselők elleni panaszokban nagy körültekintéssel, többoldalú vizsgálatokkal, a vármegyei tisztségviselőkkel karöltve kellett eljárnia (38.). Ez a rész az uradalmi adminisztráció írásbeliségére vonatkozóan is érdekes adatot tartalmaz; minthogy az uradalmakban németek által lakott falvak sora is található, azért Kövérhez egy fizetéses „német deákot” is rendelnek. A továbbiakban az instrukció ezen része az uradalmi generalis perceptor helyettesíthetéséről, illetve a tisztségviselői kar racionalizálása céljából a kasznári hivatal szükségességének felülvizsgálatáról szól. Ahol a prefektus úgy ítéli meg, ott a kasznárok feladatát a számtartók (*rationistae*) is átvethetik. Felveti a több kasznár helyett az ún. generalis kasznár hivatalának bevezetését is. Végezetül a tematikai egység egészétől eltérően a katonai tisztségviselőkkel történő jó kapcsolatok kialakítására szólítja fel Nádasdy javainak legfőbb előjáróját, hisz több település lakossága katonákkal élt együtt, ami napi konfliktusokat eredményezett.

Az instrukció törzs-szövegének utolsó tematikai egysége kisebb részben egyes konkrét gazdálkodással kapcsolatos utasításokat is tartalmaz; kiterjed mind a földesúr majorsági, mind pedig az urbáriális paraszti üzemekre. A majorságok eseté-

ben felhívja a figyelmet a szarvasmarhatartás bővítésének fontosságára, jó béresek alkalmazására, a földek időbeni szántására, trágyázására. Több esetben is kitér a prefektus alá rendelt tisztségviselők felelősségére — akiket az jog-, vagy fegyelemsértésük esetén büntethet is —, pl. ők ne engedjék, hogy majorsági földek műveletlenül maradjanak. Az aratásra, és a learatott termény tárolására is figyelmet fordít: a prefektus ellenőrizze a pajtákát, pajtáskerteket, ahol nincs, oda építtessen. Hasonló gondossággal szólt az urbáriális földekről is; a prefektusnak ügyelnie kellett arra, hogy az ún. „tábla földek” határa a majorsági rovására ne változzék, ugyanakkor azok mindegyike megművelt, kiosztott terület legyen. Az instrukció szerint az uradalom egyik legnagyobb haszna a szőlőművelés révén a borból van, így e gazdálkodási ágnál különösen ügyelni kell minden munkafolyamat pontos és szorgos betartására, a borok pincébe szállítására, tisztántartására (48.). Szól a regálék, azaz a kocsmá és mészárszék tartásáról (49., 52.), és ez utóbbi kapcsán az egyes falvak gazdálkodása nyomán a gyapjúval, sajttal, vagy más egyéb termékkel történő kereskedés megvizsgálásáról, lehetőség esetén annak megindításáról. A malmok és molnárok szabályozása nem csak az egyik legfontosabb feudális paraszti üzemre történő odafigyelés miatt volt fontos, hanem e téren azt is előírta, hogy a prefektus „...az *molnarokat* arra is vegye, hogy *marhakot* hizlaltasson veleik.” (51.) Az instrukció 50. pontja szól még a rétgazdálkodásról (pl. a vízmosságoktól oltalmazza a réteket, ahol az szűkös, ott az idegeneknek fizesse ki a bérletet, és inkább azokat a helyi lakosság élhesse). Az utolsó pont Kövér dominus-tól történő közvetlen függését rögzítette.

Az utasítás függeléke Kövér Gábor konvenciója. 1662. január 1-jével kezdődő szolgálati évének készpénzfizetése fölöttébb jelentős összeg: 600 Ft, továbbá ruházatára 9 rőf gránát posztó járt. A honorálások természetszerű kiegészítője volt a dominus bármely jószágában e familiáris tisztességes asztala, miképpen az ő hét (!) szolgálójának ezzel egyező ellátása, és az ő ételük, italuk mellett lovaiknak is széna és abrak.

Azt, hogy Kövér nem csak pozíciójában, de személyében is Nádasdy vezető familiárisai közé tartozott, kitűnően jelzi egy ismert, de máig kellően nem elemzett forrás. 1665 telén és tavaszán a gazdaságot vezető Kövér Gábor is tagja volt annak a kis csapatnak, amely Nádasdy Ferenc vezetésével stájerországi, itáliai, németországi, ausztriai körutat tett. Bezerédy György — Nádasdy Pál, majd fia, Nádasdy Ferenc egyik vezető familiárisa, 1655–1662 között Sopron vármegye alispánja —, Zsigmond fiának naplója szerint 1665. február 20-án indultak el a dominus-al, illetve a kocssal és lovászokkal együtt 12 fős csapatot alkotva az alsó-ausztriai Pottendorfából. A magasabb rangú udvari tisztségviselők közül még Hamarla György komornik (iváni birtokos) is tagja volt e körnek. A stájerországi

Judenburgon keresztül Velencébe, majd Lorettoba utaztak. Május 5-én Mantuában voltak, majd Itáliából május 15-én Passauba érkeztek, 17-én pedig Bécsben időztek. A rákövetkező napon tértek vissza Pottendorfba, majd 19-én az ifjú a családi birtokra, Szerdahelyre utazott.⁴⁶

Kövér Gábor prefektusként Sopron vármegye tisztviselőivel is kapcsolatban állt: 1665 őszén Nádasdy Ferenc parancsára Zeke István Sopron vármegyei jegyzővel és Madarász Jánossal Csapodra mentek ki, hogy a Nádasdy familiáris Falussy Miklós csapodi jobbágyaival a jobbágyi szolgáltatásokról megegyezzenek.⁴⁷ Kövér már a kamarai kézbe került, konfiskált javak udvarbírája volt, amikor volt dominus-a egy korábbi birtok- és jogvédő tevékenységében tett cselekedetéről kapunk információt. Nádasdy korábban megparancsolta néki: a cenki, keresztúri, peresztegi határokon túl sok külbirtokosok által használt zálogos rét található, melyeket a földesúrnak birtokba kéne vennie. Az ügyben több időpontot is megállapítottak, de a Nádasdyval pert nem vállaló birtokosok inkább peren kívüli egyezségre léptek, mint például a néhai Bácsmegyey György. (A soproni polgárjoggal, mézarszékkal bíró Bácsmegyey — valószínű fűbéres jószágok legeltetésére — 94 Ft 75 d értékben két rétet zálogolt a nagycenki határban, amelyeket még Nádasdy életében és engedélyével, Falussy Miklós váltott meg.)⁴⁸

A vezető gazdasági tisztviselő, Kövér Gábor gondossága, differenciált látásmódja kitűnt a Bezerédy Zsigmondnak és Bakony Mihálynak 1666 nyarán adott — az 1662-es instrukció alapján feladatai szerves részét képező — 16 pontos dézsmáltatási utasításból is. A kapuvári jószágban felhívta a figyelmet a gondos adminisztrációra, a szabadosok, hajdúk, katonák dézsma-elengedési kérelmeinek elutasítására, amennyiben arra speciális engedélyük nincs (1. pont). A pusztahelyek és irtások használói is kötelesek dézsmát adni, de esetükben figyeljenek az inscripionalistákra, és az inscriptiók tartalmára (4. és 8. pont). A gabona aratásánál

46 MOL P 57 Bezerédy család (kámi) levéltára, 8. cs. VI. No. 20., Bezerédy Zsigmond 1665. évi naplója itáliai utazásáról. fol. 4r–5v. és fol. 16r–v. Közlte: *Marczali Henrik*: Bezerédy Zsigmond utazási naplója [1665]. In: Történelmi Tár, 1885. 348–358. p. Bezerédy Zsigmond február 18-án Kövér prefektussal Szerdahelyről indult, estére Búdöskútra érkeztek (Stinckenbrunn, ma: Steinbrunn Ausztria), majd egy nap pottendorfi tartózkodás után indultak el. Az utazás háttérre további mikrovizsgálatokat igényel, sajnálatos, hogy a részletkebe bepillantást adó útiköltségekről sem ismerünk számadást. (Ez utóbbira módszertani szempontból: *Pexa, Herbert*: Eine Reisekostenabrechnung aus dem Jahre 1683 von Forbes (Borovany) in Südböhmen über Oberösterreich nach Passau und zurück. In: Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereins. Gesellschaft für Landeskunde. Bd. 139. I. Abhandlungen. Linz, 1994. 47–52. p.)

47 ÖStA HHStA Archiv Csáky, Fasc. 119. No. 10. 1665. október 11.

48 Uo.: Fasc. 104. No. 109. Széplak, 1672. április 15.

ne várják meg a zab aratását, mert ha csak annak elvégeztekor dézsmáltatnak, az az uradalomnak kárt okoz (2. pont). Általában tiltja, hogy a dézsmáltatás előtt bárki — engedély nélkül — terményét kivége. Ugyanakkor ésszerűséget kért a dézsmáltatóktól; azok a szegénység panasa szerinti úgymond „vak gazdálkodással” őket ne terheljék (6. pont). Egyaránt tilalmazta egyes prédikátorok és plébánosok saját szakállukra történő dézsmáltatását (10. pont), és a sárvári uradalom egyes településein azt a káros szokást, hogy az urasági dézsmát a bíró kertjébe gyűjtsék össze, hiszen így a bíró e munkával együtt saját termését is betakaríttatta, és nem kizárható, hogy eközben javait is gyarapította. Ezért szigorúan előírta: a dézsma-termést a majorságokban kell összegyűjteni (11. pont). Figyelme kiterjedt a gazdálkodás és a kereskedelem egy fölöttébb fontos, de máig is kevésbé ismert területére, a táplálkozásban nagy szerepet játszó méz előállítására és kereskedelmére. Így településenként szigorú méh, és kaptár összeírást rendelt el, ezek alapján pedig pontos dézsma adminisztrációt követelt. Miképpen a XVII. század a nagybirtokosi marhakereskedelem dominanciáját hozta, e trenddel egybehangzóan Kövér a paraszti mézkereskedelmet korlátozta (13. pont). A részletek iránti odafigyelését mutatja az is, hogy jól ismerte azt a gyakorlatot, hogy a dézsmaagonát asztagokba rakták, de azt nem jegyezték fel, hogy mennyi kepe volt egyes asztagokban. Így minden asztaghoz rovást rendelt (14. pont), a behordásnál pedig az uraság „hites” embereinek jelenlétét követelte meg, akiknek számba kellett vennie, hogy asztagonként hány kepe is jött be (15. pont).⁴⁹

Kövér vezető uradalmi tisztségében határozottan fellépett az uradalmi erdők védelme érdekében, a jobbágyság engedély nélküli faizása ellen. Miként egy, 1672 februárjában, Bezerédy István, pápai lovaskapitány kérésére és gr. gimesi Forgách Ádám nádor utasítására a csornai premontrei konvent által felvett tanúkihallgatás elárulja. A hiteleshely az egykori dominus, Nádasdy Ferenc felségárulási pere, lefejeztetése, vagyonának konfiskációja után a több generációs Nádasdy familiáris Bezerédy család szerdahelyi, szentmiklósi (Sopron vm.) és vámoscsaládi (Vas vm.) békés birtoklásáról, jogosultságairól folytatott le tanúkihallgatást. A kérdőpontok egyike szerint Kövér, Nádasdy szerdahelyi jobbágyságait az ott birtokos Bezerédy család kocsmájától tiltotta. Csornay György szerdahelyi jobbágy szerint a Bezerédys mindenkor békességgel bírták a szerdahelyi kocsmáltatási jogot, de mióta Kövér Gábor a kapuvári jószágok prefektusa lett „*az Lees erdeitől es az embereket ezen Szerdahely korczmajoktul tilalmazta volna*”.⁵⁰

49 MOL P 58. Bezerédy cs. lt. „Törzslévéltár”, 9. cs. Fasc. X. No. 36. Széplak, 1666. július 2.

50 MOL P 58. Bezerédy cs. lt. „Törzslévéltár”, 1. cs. Fasc. A. fol. 5–12. 1672. február 14. (Dominica septuagesima).

A Sopron vármegyei esetek mellett ismert, hogy 1670 áprilisában a Vas vármegyei halogyi jobbágyok ügyében járt el.⁵¹

Kövér Gábor a Wesselényi-féle összeesküvésbe került Nádasdy Ferenc felségárulási pere, lefejezése után is a Nádasdy uradalmak legfőbb prefektusa maradt.⁵² Ezen hivatalában írta össze Nádasdy Ferenc egykori javai közül pl. 1673-ban az alsólendvai–lenti uradalmakat, a rákövetkező évben a bellatinci kastélyt.⁵³ Esete a birtokigazgatás, -gazdálkodás legfelsőbb szintjén is jelzi; a dominus-ok bukása nem hozta magával szükségszerűen a (nem kompromittálódott) vezető familiárisok egzisztencia, vagy pozíció vesztését. Ugyanakkor Kövér státusa megőrzésére nemsokára királyi megerősítést szerez inscriptiós széplaki uradalmára. Esete feltűnően hasonlítani fog a Bezerédyek fenti birtokvizsgálatával.

A konfiskált javakra felügyelve már 1671 szeptemberében jelentette a pozsonyi Magyar Kamarának a lékai (Lockenhaus), keresztúri (Deutschkreutz), kolostori (Klostenmarienbergr) uradalmakban, illetve azok egyes településein (pl. Füles mezőváros) a lakosok új földesúrral szembeni ellenállását (pl. iskolák létrehozása, robot megtagadása, tilalmas erdőkben faizás). A jelentés és kérés nyomán a kivizsgálásra egy császári királyi bizottság állt fel, amely pl. a fülesi viszonyokat 1672 februárjában kezdte kivizsgálni.⁵⁴ A Nádasdy javak prefektusaként kaptak meg 1671 novemberében a Nádasdy Ferenc hitelfelvételeivel szemben fennálló követelések hosszas jegyzékét is.⁵⁵ A kamarai kezelésbe került Nádasdy javak prefektusaként vezető szerep jutott neki a konfiskált javak újraeladását követő átadások során. Így 1676. október 29-én Falussy Miklóssal mint a Magyar Kamara kiküldöttjei jelentek meg, amidőn Széchenyi György püspök az egykori Nádasdy javak-

51 Vas Megyei Levéltár (= VaML), Helytörténeti Lexikon cédulakatalógusa alapján, amelyen a feltüntetett jelzet: MOL E 185. MKA Nádasdy cs. lt. 49. cs. fol. 112. b. Halogy, 1670. április 11. Itt köszönöm meg *Benczik Gyula* kollégámnak, hogy erre az adatra figyelmemet felhívta!

52 SL Svm. lt. IV. A. 1. b. Sopron vármegye nemcsi közgyűlésének iratai. 3. doboz. 1671. október 14-i pallium Kövér Gábor levele Zeke Istvánhoz, Sopron vármegye jegyzőjéhez. Széplak, 1671. október 13. ÖStA HHStA Archiv Csáky, Fasc. 104. No. 109. Széplak, 1672. április 15.

53 MOL E 156 MKA Urbaria et Conscriptiões, Fasc. 78. No. 47/2., 1673. Inventarium, uo. Fasc. 78. No. 43/1. Inventarium, 1674. június 17. Hasonlóképpen készítette el a monyorókeréki javakhoz tartozó, de kamarai kezelésbe került szentpéterfai, szentkatalinfai (Vas vármegye) jövedelmek összeírását. Uo. Fasc. 52. No. 47. Extractus proventuum, 1672. március 28. Kövér Gábor kamarai tisztségviselőként az okkupált javakról készített összeírásaira *Németh István* hívta fel figyelmemet, barátai szíveségét és tanácsait ezúton is köszönöm!

54 *Prickler*, Gálosháza 175–177. p.

55 Átirata: VaML XII. 1. a. Vasvár–Szombathelyi Káptalan Hiteleshelyi Levéltára, Felvallási jegyzőkönyvek. 40. köt. 1679. No. 49., fol. 389r–393r.

ból Egervárt megvette.⁵⁶ Hasonló eseményt mutat 1677. júniusi levele is, mely szerint megkapta Draskovich értesítését, aki a sárvári, csepregi birtokokkal együtt a hegykői javakat is megszerezte.⁵⁷

A Sopron vármegyei birtoknyerés

Kövér 1662 januárjától lett Nádasdy vezető familiárisa. Fél évvel később, június 9-én gr. Nádasdy Ferenc, Kövér Gábor prefektusának a mögöttes tartalmat nem nélkülöző, de formulává rögzült indoklással, azaz: „...*eleitűl fogvást hozánk megh mutatott hűséges szolgálattját...*” tekintetbe véve — amire az adományozott a későbbiekben is ajánlja magát —, 20.000 magyar forint lefizetése ellenében, élete hosszáig zálogjogon lekötötte a széplaki kastélyt, a Széplakon, Sarródon, Süttörön, Ebergöcön (Börgöcz), Szerdahelyen, Kövesden, és a Vas vármegyei Zsédényben fekvő részjárságokkal, illetve a babóti határban, a Rábán lévő két kerekű malommal egyetemben. Amennyiben Nádasdy Kövér életében e javakat nem váltaná vissza, úgy azok a leszármazottaié, utód nélküli halála esetén pedig két öccsére, Istvánra és Mihályra, avagy az ő örökösikre háramoljanak ugyancsak zálogjogon. Az inscriptiós szerződés előírta: Kövér Gábor házakra, épületekre fordított költségeit visszaváltáskor becsár szerint a visszaváltó megfizeti. A négy pontos szerződésben Nádasdy megígérte; a jobbágyok épületeire e birtokokhoz egyik tilalmas erdejéből egy darabot kiszakít, míg tűzifát a szabad erdőkből hordhatnak. A 3–4. pont e birtokokon esetlegesen megtalálható idegen kézen lévő részbirtokokkal foglalkozik; bárminémű zálogos jószág esetén, azt Kövér és örökösik saját hatáskörükben visszaválthatják.⁵⁸

Egy öt évvel későbbi adat szerint Kövér a 20.000 Ft-os zálogösszegnek csak a töredékét, 4588 Ft 61 d-t fizette ki, a fennmaradó 15.411 Ft 39 d-t — 1667 nyarán — minthogy Nádasdy Ferenc „*myt a Beczy Pazmaneume Collegiumbeli Alumnusok[na]k curralando interessiuél adosok léve*”, dominus-a tartozásaként Kövérnek kell átvennie, és amíg ezen összeget a Pázmáneumra le nem fizetheti, annak

56 *Bártfai Szabó László*: A sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi család története. I. köt. 1252–1732. Bp., 1911. 443. p. (A továbbiakban: *Bártfai Szabó László, Széchenyi család*.)

57 MOL P 1314. Batthyány cs. lt., Missiles, No. 27.643., Kövér Gábor Batthyány Borbálának. Széplak, 1677. június 7.

58 Az inscriptió eddig ismert lelőhelyei: MOL E 185 MKA Nádasdy cs. lt. Inscriptiós könyvek. 5. köt., fol. 72r–74r., vö.: Uo. Inscriptiós könyvek, I. köt., fol. 119r–121v., uo. P 108. hg. Esterházy család levéltára, Repositorium (Rep.) 16. Fasc. A. No. 6.

6%-os kamatát az intézménynek kell adnia.⁵⁹ A fenti adósságátvállalással azonos napra, 1667. június 9-re datálva az eredeti inscriptiós levelet is átírták.⁶⁰ Jelenleg teljes biztonsággal nem lehet eldönteni a két irat keletkezési sorrendjét. Az első pillanatban logikailag valószínűbb, hogy az újra kiadott inscriptiós levél, mint a teljes tartozást újra rögzítő dokumentum kiadása az előbbi, és utána rögzítették a már ténylegesen megfizetett összeget, illetve intézkedtek az adósság átvállalásáról. E pénzügy háttereként annyi ismeretes, hogy Nádasdy Ferenc 1662. május 11-én a bécsi Pázmáneum kasszájából egy 15.411 Ft 68 d-os összeget kölcsönzött. Ezt a pénzösszeget — gr. Esterházy Miklós egykori kölcsöne nyomán — ez előtt nemrég gr. Esterházy Pál fizette vissza, és 6%-os évi kamatának a felét (462 Ft-ot) 1664 első felében Kövér Gábor, második felében pedig Hamarla (Hamerle) György, Nádasdy Ferenc komornyikja fizette vissza.⁶¹ Sajnos a Pázmáneum számadáskönyvei 1667–1733 között hiányoznak, így csak a későbbi pénzügyi gyakorlat alapján feltételezhető, hogy Kövér a hiányzó összeget lefizette. Ugyanis a későbbi szerződések a 20.000 Ft-ot egyértelműen lefizetett összegként jelezték.

Nádasdy Ferenc halálát, a Nádasdy javak kamarai kezelésbe vételét követően alapvetően átalakult Sopron vármegye birtokosi köre, ennek megfelelően módosult a törvényhatóság birtokstruktúrája. A bizonytalan birtokviszonyok közepette Kövér Gábor 1675 áprilisában birtokbírásában megerősítette magát; I. Lipót királlyal átíratta a Nádasdy-féle inscriptiót, és ehhez — a birtok visszaválthatóságának jogával (jure redemptibili) beleegyező királyi záradékokat eszközölt ki („*suum regium consensum, benevolum pariter praebuilt et assensum...*”).⁶² A királyi átírat és parancs nyomán még az év augusztus 3-án, az uradalom központjában, Széplakon, a vasvári társaskáptalan hivatalos képviselője Horváth Ferenc alispán, Tomsicz György esküdt és több nemes és nem nemes személy jelenlétében elvégezte a birtokbaiktatást. A hatalmi viszonyok változását a vármegye birtokszerkezete is jelezte. Az átmeneti időszak flexibilis vagyoni- és birtokviszonyait jól mutatja, hogy a statutiót követő tizenötödnapon belül, augusztus 11-én mind Raimund Montecuccoli — a kapui vártartomány ideiglenes ura — nevében az ő

59 MOL E 185 MKA Nádasdy cs. lt., Inscriptiós könyvek. 5. köt. (Mif 31.988.) 74r-v. Pottendorf, 1667. június 9.

60 ÖStA HHStA, Archiv Csáky, Fasc. 103. No. 29. Pottendorf, 1667. június 9.

61 Itt szeretném megköszönni Fazekas István bécsi magyar levéltári delegátus baráti szívességét, hogy ezen adatokat kutatásai során a Pazmaneum Levéltárából (T/c Liber acceptorum 1656–1666) rendelkezésemre bocsátotta! Hamarla hivatali utasítását közli: Koltai András: Magyar udvari rendtartás, Utasítások és rendeletek 1617–1708. Bp. 2001. 104–107. p.

62 MOL P 108. Esterházy cs. lt., Rep. 16. Fasc. A. No. 18. Bécs, 1675. április 10., VaML Vasvári Káptalan Hiteleshelyi Levéltára, Statutoriae, 19. d. No. 410. Kövér.

udvarbírája, Longa György, mind pedig Viczay János feleségének, Héderváry Katalinnak meghatalmazottja, főtisztelendő Krastan Mihály e birtokbaiktatásnak el-
lentmondott. Az ügy specialitása, hogy Longa a Pozsonyi Magyar Kamara
meghatalmazólevelével, Mayláth Miklós királyi jogügyigazgató nevében tett tilta-
kozást.⁶³ Ezek az ellentmondások Kövér birtokbírását azonban nem befolyásolták.

A birtokos és birtoka

Kövér Gábor a széplaki uradalom elnyerésével rögtön Sopron vármegye vezető
birtokosai közé emelkedett. A dominiumot korábban a több generáción keresztül
vezető Nádasdy familiáris Megyery család birtokolta. Az uradalom centrumát al-
kotó kastélyról, és magáról az uradalomról egy 1662 során felvett inventárium és
urbárium alapján vázolunk fel képet.

A széplaki kastélyt, és a közvetlenül hozzá tartozó javakat 1662 áprilisában
Prainer Mátyás és Fábián János inventálta. Az ún. „öreg palotában” 4 db üvegabla-
kot, 2 pléh ajtót és 1 db almáriumot találtak, míg az abból nyíló házban bútorzat-
ként 3 asztal, 1 diófa ágy került feljegyzésre, a tüzelő berendezés egy zöld kályhas
— minden bizonnyal kályhaszemes — kemence volt. A belső teret 3 db ablak is
megvilágította. Innen is egy „ház” (szoba) nyílt, amely szintén zöld kályhas ke-
mencével volt fűtve, és pléh ajtaja mellett a másik nyílászáró egy öreg üvegablak
volt. Az összeírók ezután tértek be az ún. „ebédlő házba”, amelyet szintén egy zöld
kályhas kemence fűtött, 1 db pohárszék és egy asztal állott benne, míg 2 db dupla,
pléh ajtó és 2 db ép öreg üvegablak jelentette a nyílászárókat. Innen egy „kisház”
nyílt, melyben 1 asztal, 1 ágy állott. E helyiségből ugyancsak egy „kisház”-ba lehe-
tett bemenni, amelyet egy zöld kályhas kemence melegített be, ott egy nyoszolya és
egy asztal állt. Mindkét szobának 1–1 pléh ajtaja, és 1–1 ép öreg üvegablaka volt.
Ez utóbbi kisházából sorosan nyílt két újabb „kisház”, melyből az első bútorozat-
lan (puszta) volt, a másodikban csak egy ágy állott. E kettőből az első szoba két ab-
lakkal rendelkezett, melynél az összeírók csak a behajtott vastáblákat jegyezték
fel, míg a második három üvegablakos volt. A kastélyhoz egy kisebb major is tarto-
zott, amelynél különösen nagyszámú, 370 db-os birkanyáját írtak össze, míg a
szarvasmarha állományból (14 fejős tehén, 1 bika, 6 vonós ökör, 5 borjú) leginkább

63 MOL P 108. Esterházy cs. lt., Rep. 16. Fasc. A. No. 19. et B., uo. 20–21. 1675. szeptember
28. (Sabbatho p[ro]ximo ante Festum Dedicationis Beati Michaelis Archangeli). A Viczay
család széplaki jogigényei 1641-re mennek vissza, amikor is gr. Esterházy Miklós nádor előtt
Megyery Imre és Viczay Ádám Széplakot érintő egyezséget kötött. Uo. No. 26.

a fejőstehenek száma tűnik ki. (Ezekon kívül még 5 sertés tartozott közvetlenül a majorhoz.)⁶⁴

1662. december 26-án Bolla István és Geszty István Sopron vármegye esküdtei Széplakra mentek, és ott rögzítették az uradalom urbáriumát. Hat Sopron és egy Vas vármegyei faluban összesen 20 lakott és 12 pusztá egész jobbágytelket, 33 lakott és 5 pusztá fél telket, 3 lakott és 1 pusztá negyed telket, és 9 lakott, 7 pusztá zsellérháztartást írtak össze. Ezek megoszlása az alábbi volt:⁶⁵

1. sz. táblázat

Kövér Gábor széplaki uradalma háztartásokban, 1662.

Település	Egész telkes jobbágy	1/2 telkes jobbágy	1/4 telkes jobbágy	zsellér
Széplak/lakott	19	4	—	—
Széplak/pusztá	12	1	1	3
Sarród/lakott	—	14	—	—
Sarród/pusztá	—	1	—	—
Süttör/lakott	—	4	1 ⁶⁶	2
Süttör/pusztá	—	3	—	1
Szerdahely/lakott ⁶⁷	—	—	—	7
Ebergőc/lakott	—	10	2	—
Ebergőc/pusztá	—	—	—	3
Kövesd/lakott ⁶⁸	—	1	—	—
Zsédény/lakott ⁶⁹	1	—	—	—

64 MOL P 108. Esterházy cs. lt., Rep. 16. Fasc. A. No. 7. Széplak, 1662. április 6., ld. még: uo. Fasc. AA. No. 66. ct A.

65 MOL MKA E 156 Urbaria et Conscriptioes. Fasc. 56. No. 34. 1–20. p., illetve uo. P 108. Esterházy cs. lt., Rep. 16. Fasc. A. No. 7., Széplak, 1662. december 26., Vö.: *Soós István*: Sopron vármegye és helységei a Magyar Országos Levéltár kamarai urbáriumában és összeírásaiban. In: SSz, 45. (1991) 2. sz. 150. p.

66 Zsellér jogállású család évi bérletben bírja.

67 Pusztá zsellérhelyet nem írtak össze.

68 Kövesden a széplaki uradalomnak pusztá telkét nem írták össze.

69 Az uradalom egyetlen egy Vas vármegyei településen fekvő részbirtokán pusztá telket nem írtak össze.

Már e táblázatból is kitűnik, hogy a széplaki uradalom egyes településeinek urbáriumba felvett lakosai fölöttébb eltérő jogi, és birtok besorolásúak. A széplaki egész telkes jobbágyok 17–22 hold szántót, egy szekér szénát adó rétet birtokoltak, a féltelkesek 10 holdat. E településen kapott Kövér Gábor két oly’ tekintélyes állatállománnyal bíró, egész telkes jobbágyot (Hanséros János, Juhász István), akiket Megyery Zsigmond nem birtokolt. A sarródi egész telkes jobbágyok 8–8 hold szántóval, egy szekér szénát adó réttel rendelkeztek. Süttörön és Ebergőcön 10–10 hold szántó tartozott egy fél telekhez, míg Kövesden 12 hold. Zsédényben egyedien magas terület, 30 hold volt egy egész telek szántó tartozéka.

Miképpen az úrbéres ingatlanok nagysága — vagy más vizsgálati szempontból a jobbágy és zsellér háztartások igavonó ereje — úgy az egyes települések úrbéres lakosságának szolgáltatásai között is voltak itt nem részletezendő eltérések.

Kövér Gábor birtoka nagyságát tekintve is a vármegye jelentős nemesi domíniumai közé tartozott. Az úrbéres és majorsági szántók nagyságát az alábbi táblázat részletezi:

2. sz. táblázat

Kövér Gábor széplaki uradalmának szántóterülete (holdakban), 1662.

Település	urbarialis/lakott	urbarialis/pusztá	majorsági	összesítés
Széplak	451,0	269,5	259,5	980,0
Sarród	112,0	8,0	–	120,0
Süttör	42,0	36,0	–	78,0
Szerdahely	4,5	2,0	–	6,5
Ebergőc	104,0	14,0	–	118,0
Kövesd	12,0	–	–	12,0
Zsédény	30,0	–	–	30,0
Összesen	755,5	329,5	259,5	1344,5

Kövér Gábor 1344,5 hold szántóra terjedő fekvőbirtokából 19,3%-nyi a majorsági területek aránya volt, míg a többit az urbáriumban rögzített területek alkották, amelyekből 24,5%-nyi desértaként került összeírásra. E pusztatelkekhez tartozó szántók sorsa eltérő volt, egyeseket már a Megyeryek földesurasága óta nemesi birtokként kezeltek (Széplakon a Martonfalvyaktól bírt 60 hold szántót adó 3 egész

telek), míg másokat jobbágyok és zsellérek évi árenda ellenében bírtak (így Süttörön 32 holdnyi szántót), míg továbbiak ténylegesen pusztán álltak.

Hat településen 95,5 szekér (currus) urbáriumban rögzített, jobbágytelekhez tartozó szántót bírt, melynek 23%-a (22 szekér) pusztatelkekhez tartozott.⁷⁰ Az ebergőci, lőzsi, süttőri, széplaki, [fertő]szentmiklósi határokból 7 tagban összesen 90 kaszás (falcastra) majorsági rétet bírt.

A széplaki uradalomhoz tartozó szőlőhegyek hat településen feküdtek. Széplakon, a kastély körül egy, 80 ember kapálására való, a hidegségi határban, a Köves nevű hegyben Nádasdy szőlője mellett egy 12 kapás, a [nagy]lőzsi hegyben három tagban összesen 42 kapás, hegyvám és dézsmamentes szőlőt birtokolt. Ebergőcön 4 tagban 48 kapás, a szentmiklósi Új-hegyben pedig 12 kapás szőlője volt. Legcsekélyebb szőlőbirtoka a [német]keresztúri hegyben feküdt. A több mint 194 kapás szőlőbirtokának többsége a Fertő-menti települések határában volt, míg közel fele, kb. 46%-a Nagylőzs kiterjedt szőlőhegyén, és Ebergőcön helyezkedett el. Ez utóbbiak vármegye oly térségét jelentik, ahol a filoxéra után teljesen megszűnt a szőlő- és bortermelés, korábbi jelentőségük a víz pótlására, mindennapos használatra szánt tömegbor termelésében volt.⁷¹

Végezetül nem szabad feledni; a széplaki kastély alatt egy jó bevételt biztosító kocsmá állott, míg a babóti határban, a Rábán az ún. Belső malmot bírta az új földesúr.

Kövér fekvőbirtokai az 1662. évi inscriptión alapultak. De miként a több más birtokos, kisebb szerzeményeket eszközölt e birtokállományhoz, illetve építésekkel fejlesztett. Az előbbi szerzeményezések közül itt most csak egy kerül kiemelésre: 1664 tavaszán Nádasdy Ferenc a kapui várhoz tartozó Kapuváron Kövér Gábor prefektusa számára azon házat inscribálta, amelyet korábban Rákóczy András bírt és az utóbbi időben a prefektus a saját költségén építtet.⁷² Az utóbbi építések kapcsán Kövér egy későbbi, 1679 nyarán keletkezett felvallása hoz újabb információt. Hasonlóképpen Nádasdy Ferenc engedélyével Sarródon, a vámház udvarán, egy új

70 A kaszálók településsoros megoszlása: Széplakon 21 szekér lakott, 13 szekér pusztá telekhez, Sarródon 15 szekér lakott, Süttörön 4 szekér lakott, 2 szekér pusztá telekhez tartozott. A Vas vármegyei Zsédényben 16 (!) szekérnyi rétet volt a telek tartozéka.

71 A nagylőzsi bor jelentőségét, minőségét összegzi: *Mikó Sándor*: Nagylőzs — egy Sopron környéki falu története. [Sopron], 1998. 198–199. p.

72 MOL E 185 MKa Nádasdy cs. lt. Inscriptiós könyvek, 5. köt. (Mf 31.987.). 1664. április 20. 1–2. p.

kocsmát csináltatott pincével. Minthogy ezek az épületek a kapuvári uradalom területén álltak, így az építtető azokat csak élete végéig bírhatta.⁷³

Szőlőbirtokainak gyarapodásáról egy 1677. évi [sopron]kövesdi hegyvámjegyzék tudósít. Kövér Gábor a település mindkét szőlőhegyén 37 pint hegyvám megadására kötelezett hegyvámos szőlőket birtokolt. Az Agh-hegyen 3 db, 3 3/4-3 3/4 és 10 pintes szőlőbirtokok (Kossovich, Nimeth Mihály), míg az Új hegyben ugyancsak 3 db, 6 1/2, 10 és 5 pintes szőlőterületek (Nimeth Mátyás, Farkas Gergely) kerültek összeírásra.⁷⁴

A vármegye más birtokosához hasonlóan az ő jobbágynak sora is gyarapodott földesúri védelmet, biztos egzisztenciát kereső, magát lekötő személlyel: 1678-ban a Széplakon élő szegénylegény, Horváth Mihály Kövér Gábor örökös jobbágynak kötötte magát.⁷⁵

Kövér Gábor a térség birtokos társadalmában

Kövér Gábor dominus-ánál vitt hivatalának, birtokának köszönhetően hamar beilleszkedett a vármegye és a tágabb régió nemesi társadalmába. Ugyanakkor kapcsolatrendszerét egyfajta kétarcúság jellemezte. Mind Nádasdy Ferenc vezető tisztségviselőjeként, mind később a kamarai javak prefektusaként több korábbi, észak-magyarországi kapcsolatát is megőrizte, így a Rákóczi-ház ügyeiben is informált volt. E kapcsolatrendszer egyik legismertebb eleme a gr. Forgách Zsigmond nádor özvegyéhez, gr. Batthyány Borbálához kapcsolódott. Az 1665–1668 közötti évekből több, a főrangú asszonyhoz Szaláncra, Füzérváraljára írott levele maradt fenn. 1665 nyarán Batthyány Borbálával az özvegy bizalmi embereként levelezett a füzéri vár és az ahhoz tartozó jószág kézhezvétele tekintetében, és felajánlotta ez ügyben szolgálatait.⁷⁶ 1667 októbere–1668 januárja során maga Kövér is hosszabb ideig Füzérváralján tartózkodott. Október 22-én az ország és Európa politikai híre-

73 MOL P 623 Széchenyi cs. lt., 124. cs. 10. sz. Bona Széplakiensia, No. 114. Modra, 1679. július 21.

74 MOL P 623 gr. Széchenyi család levéltára (= Széchenyi cs. lt.), II. köt. 19. sz. III. cso. Acta Promonthorium, Jus montanum et decimam vini in Possessione Nemeth Kövesd concernentia, Regestum juris montani ex Promonthorys possessionis Kövesd... Anno D[omi]ni 1677.

75 Uo. 124. cs. 10. sz. Bona Széplakiensia A., No. 118/9. Széplak, 1678. április 4.

76 MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles No. 27.635. Kövér Gábor gr. Forgách Zsigmond özvegyének, Batthyány Borbálának. Sárvár, 1665. június 20. Folyamatos levelezésükre utal a szeptemberi levelének azon kitétele, amelyben jelzte: ő Batthyány Borbála Eperjestről írott levelét megkapta, sajnálja, hogy a főúr-asszonyhoz még nem jutott el az ő írása. Uo. No. 27.636, uő. Keresztúr, 1665. szeptember 15.

iben informált emberként több más mellett a legújabb lengyelországi hírekről is szólt.⁷⁷ Majd egy héttel később Rákóczi fejedelem örömről, egy új magzat, Rákóczi Ferenc születéséről tudósított.⁷⁸ Utolsó Füzérváraljai levele 1668. január 1-jén kelt. Ebben jelezte: a birtokok számadásainak felülvizsgálatához hozzákezdett, de haza akar menni, így kérdi, ha a difficultások elkészülnek, azt kinek és hová küldje. Előzetes jó tanácsként írta: Batthyány Borbála lássa el magát egy tekintélyes meghatalmazottal.⁷⁹ Valószínű, hogy a továbbiakban is támogatta az özvegyet, ahogy azt az egy évtized múlva fennmaradt levelei sejtetik.

Korábbi és egykori társadalmi kapcsolataiból további mozaikokat villant fel egy 1675. évi vagyoni ügye, és az akkor már Sopron sz. kir. városba húzódott Batthyány Borbálával 1676–1677 során folytatott levelezése. 1675-ben a vasmári káptalan előtt tett felvállást a Rákóczi-házzal és Báthory Zsófiával szemben fennálló 3000 magyar forintos követelése tárgyában; a Zemplén vármegyei Tolcsva mezőváros Huspataka szőlőhegyén, és az Abaújban fekvő Horváti palotai szőlőhegyén egy-egy szőlőbirtokkal kapcsolatban.⁸⁰

Forgách Zsigmond özvegye vállalt még mindig egykori férje vagyoni ügyei nyomasztották. Kövér e levelében a néhai férj végrendelete alapján elküldte annak adósságairól felvett jegyzéket, és közeli személyes látogatását, segítségét helyezte kilátásba.⁸¹ Novemberi levelében egyértelműen arra tesz utalásokat, hogy folyamatosan tárgyalt és tárgyal gr. Esterházy Pállal bizonyos láncséri várhoz tartozó jószágok Batthyány Borbálának történő átadása ügyében. Ő Nyék (Necknemarkt) mezőváros átadását lehetetlennek tartotta, de öt ún. „*jo boros falu*” kiválasztását jelezte, megírva: azok jól jönnének Batthyány Borbála soproni házához.⁸² A sikertelenséget mutatja, hogy a következő év nyarán Kövérnek a Vas vármegyei Hegy-

77 Uo. No. 27.637. Kövér Gábor levele Batthyány Borbálához, Eperjesrc. Füzérváralja, 1667. október 22.

78 Uo.: No. 27.638. Kövér Gábor levele Batthyány Borbálához Eperjesrc. Füzérváralja, 1667. október 28.

79 Uo.: No. 27.639. Kövér Gábor levele Batthyány Borbálához. Füzérváralja, 1668. január 1.

80 VaML XII. 1. a. Vasmári-Szombathelyi Káptalan Hiteleshelyi Levéltára (= VKHLt), felvállási jegyzőkönyvek. 41. köt. 1675. No. 76.

81 MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 27.640. Kövér Gábor levele Batthyány Borbálának. Széplak, 1676. május 10.

82 Uo. No. 27.641. Kövér Gábor levele Batthyány Borbálának. Széplak, 1676. november 26. Birtokügyekben való közvetítése december során is tartott: uo. No. 27.642. uők. Hegykő, 1676. december 23. E közvetítést nem említi, az uradalmat az időben közeli 1675. évi urbárium alapján is bemutatja *Deák, Ernő*: Geschichte der Herrschaft Landsee-Lackenbach im 16. und 17. Jahrhundert. Handschrift. Wien, 1969. (Burgenländisches Landesbibliothek, Eisenstadt.) 95–124. p.

falu birtokviszonyai, és az ottani kúria után kellett néznie; azt mikor és ki kapta inscriptiós javadalomként.⁸³

Kövér Gábor rövid időn belüli vármegyei és regionális birtokos nemességébe integrálódását, vagyoni stabilitását jól mutatja, hogy olykor — fölöttébb szigorú feltételek közepette — jelentős magánhiteleket folyósított. 1672 augusztusában 1000 tallért kölcsönzött ákosházi Sárkány Istvánnak — ákosházi Sárkány Miklós testvérének — azzal a kikötéssel, ha a fenti összeget időre vissza nem adja, úgy a prefektus jószágából a kölcsön dupláját is lefoglalhatja. (Sárkány István a kölcsönt megadni nem tudta, Sárkány János tehervállalásával Falussy Miklóstól vettek fel a visszafizetéshez kölcsönt.)⁸⁴

Ez az eset cseppet sem volt egyedi, hasonlított ehhez a térség tradicionális birtokos családjaiból származó Guary Gergelyé is. Ő és felesége, Tompa Anna 1676 decemberében igencsak rövid távú hitelre, hóvégi megadásra, 400 Ft értékben bizonyos aprómarhákat vettek. Arra kötelezték magukat, ha az összeget nem tudnák visszafizetni, úgy azt a magyar korona alatti javaikból Kövér duplán megveheti rajtuk. Minthogy fizetni nem tudtak, következő év februárjában Rusa Péter Vas, Balogh János Sopron vármegyék esküdtjei jelenlétében Guary Gergely, Gőr (Guar) községben fekvő javaiból 300 Ft értékű végrehajtást tettek, ami egyrészt a Szigetben álló residentiális kúriát az ahhoz tartozó javakkal, valamint Guary Gergely 30 holdra menő zálogos földjeit érintette.⁸⁵

Kövér kis mértékben birtokgyarapítást is folytatott. Lovcsányi Mátyástól, és hitvesétől, Martonfalvy Katától 800 Ft-ért megvásárolta Széplak Sarród-felé eső részén a Martonfalvy család ősi udvarházát, az ahhoz tartozó lakott jobbágytelekkel (Kásás Mihály), és az ún. Szöllősy Péter-féle telekkel.⁸⁶

Kövér kiterjedt fekvő javai, pozíciója biztos tudatában birtokosi öntudatát a vármegyei tisztségviselők irányában is megtartotta. 1673 februárjában határozottan állt ki Győrffy Gáspár Sopron vármegyei adószedővel szemben, és képviselte a széplaki bíró túlzó adókivetésre vonatkozó panaszát. E levél — ahogy az Győrffy perceptor esetében is ismert — arra is rámutat, hogy a provisor az írásbeli feladatok ellátásához külön írnokot is alkalmazott.⁸⁷

83 MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 27.643. Kövér Gábor levele Batthyány Borbálának. Széplak, 1677. június 7.

84 ÖStA HHStA Archiv Csáky, Fasc. 104. No. 119. Lak, 1673. január 6.

85 PFL Guary család levéltára. Időrendi iratok. No. 846. Széplak, 1676. december 5., 1677. február 13.

86 MOL P 623 Széchenyi cs. lt. 124. cs. 10. sz. Bona Széplakiensia, Fasc A., No. 24.

87 SL Svm. lt. Missilisek gyűjteménye. 1. cs. Kövér Gábor levele Győrffy Gáspár perceptorhoz. Széplak, 1673. február 27.

Utóélet

Nem lehet célunk egy birtoklás- és településtörténeti munka elkészítése. A Kövér Gábor-féle esettanulmány Sopron vármegye XVII. századi nemesi társadalmához, annak átrétegződéséhez kívánt adalékul szolgálni. Ugyanakkor a regionális nemesi társadalom vizsgálata szempontjából érdemes Kövér Gábor széplaki birtoklásával kapcsolatos szálakat is „tovább fejteni”. Az időszak uralkodói pénzszerzésen alapuló gyors és váratlan birtokváltozásait kitűnően illusztrálja a széplaki uradalom sorsa. I. Lipót német-római császár, Magyarország királya még a birtokos életében, 1678. márciusában Peter Bonaventura Crollalanza bécsi udvari kamarai tanácsosnak, az alsó-ausztriai főhercegség örgrófjának, a morvaországi sóhivatalok adminisztrátorának odaígérte Kövér Gábor javait. Ígérete Kövér — egyre inkább várható — utód nélküli halálával teljesedne be. Kövér halála után egy hónappal, 1682. március 11-én kiállítást nyert az új birtokos birtokbeiktatását elrendelő parancs is: Crollalanza ugyanazon összeg lefizetése ellenében, egyazon jogosítványokkal lehet a széplaki uradalom zálogbirtokosa.⁸⁸

A birtokos távollétében, több jeles személy — így az Ikva-völgyében tett birtokvásárlásai révén Sopron vármegye birtokos társadalmában ismert ruszti születésű Natl Lipót soproni szenátor — képviselőtében és jelenlétében végbement birtokbeiktatás eredménytelen lett. Kövér Gábor rokona, Kövér Pál a kastély bezárt kapui előtt tiltakozott, miképpen ennek ellentmondott a Fertő-part minden számottevő nagybirtokosa; így pl. Miklosich Tamás keresztúri várnagy képviselőtében hg. Esterházy Pál, a Széchenyi György kalocsai érseket képviselő Bellechich Mihály, Viczay Ádám nevében Mileni Pál. Több, a vármegyei közéletben jelentős szentmihályi, szerdahelyi birtokos is tiltakozott, pl. Bezeredy Zsigmond és Tolnay Dániel.⁸⁹ Az események háttérében ismert, hogy a nagy birtokszerző, hg. Esterházy Pál nádor még 1681-ben a kapuvári javak adományozása kapcsán benyújtotta igényét a széplaki uradalom iránt. Az eddig ismert források alapján a legvalószínűbb az, hogy a koronára visszaszállt javak megszerzésében, az ezen birtoktól távol élő Crollalanza beiktatásának megakadályozásában legnagyobb szerepe és jelentősége Esterházynak lehetett.⁹⁰

88 MOL P 108 Esterházy cs. lt. Rep. 16. Fasc. A. No. 23. Bécs, 1678. március 18. — az ígervény bizonyáglevelc. A birtokátadás: uo. No. 24. Bécs, 1682. március 11.

89 SL XII. 1. a. Csornai Premontrei Prépostság Hiteleshelyi Levéltára, felvállási jegyzőkönyvek. 8. köt. 4–13. p. Az esetet a megyetörténetírásban ismerte: CsPPMIlt Drinóczy 1830–1847., i.h.

90 MOL P 108. Esterházy cs. lt. Rep. 16. Fasc. A. No. 25. Brevis informatio in negotia Bonorum Széplak[iensium].

Kövér Gábor 1682. február 11-én utód nélkül halt meg. Még életében magához hívhatta a beiktatásnak határozottan ellentmondó unokaöccsét, Kövér Pált. Nem zárható, hogy javára rendelkezést tett.⁹¹ Kövér Pál Kövér Gábor utáni „de facto” birtoklását több forrás is egybehangzóan igazolja.⁹² Ugyanakkor Kövér Pál széplaki uradalom fölötti birtokbírását az Esterházy Pál vezérletével, a szűkebb térség nagy- és kisbirtokos nemességének egységes fellépésével végbement tiltakozás biztosította, amelyet egy ugyancsak 1682. március 11-ére visszadatált adománylevél legitimizált. E donatióban I. Lipót király Kövér Pálnak hűséges szolgálataiért ugyanazon ingó és ingatlan javakat adományozta, amiket egykor Kövér Gábor bírt.⁹³

A nagy birtokgyarapító Esterházy Pál ez ügyben vitt szerepét jól mutatja az az 1682. április végi egyezség, amelyet széplaki jószágok sorsáról a nádor Kövér Pállal kötött. Esterházy az uradalom átvétele fejében kötelezte magát a Nádasdy Ferenc inscriptiója szerinti összeg megfizetésére, amiként kézseget mutatott a Kövér Gábor által végbevitt javítások felbecslésére, a becсár megtérítésére is. Biztosította Kövér Pált arról, ha idő múltán jószágában alkalmas rezidenciát találna, akkor a mágnás abban inkább neki, és nem másnak fog kedveskedni, és őt minden megtámadó (impetitor) ellen megvédelmezi. Végül: ha Kövér magának bármiféle javakat meg kívánna tartani, azt akár Széplakon, akár Esterházy más várában megtarthatja, sőt ott szállása is lehet. Még erre az évre engedélyezte marhái ottani legeltetését. Az átadás átvételkor Kövér Pál a széplaki jószágot minden tartozékával, és a birtokhoz tartozó összes irattal Esterházy Pálnak átadta.⁹⁴

A súlyosan eladósodott Esterházy pár héten belül a Sopron vármegyei birtokvásárlásokban (pl. kapuvári uradalom) volt nagy hitelezőjének, Széchenyi György bács-kalocsai érseknek a korábbi zálogösszeg fejében a széplaki uradalmat továbbadta, és a birtokon 3000 Ft-ig tartó építkezésre szabott határt.⁹⁵ A nádor és az érsek közötti zálogszerződést még az év decemberében I. Lipót király ünnepélyes

91 MOL P 623 Széchenyi cs. lt. 124. cs. 10. sz. Bona Széplakiensia, No. 114.

92 MOL P 623 Széchenyi cs. lt. 124. cs. 10. sz. Bona Széplakiensia, No. 114. (Kövér Gábor 1682. február 11-én meghalt, halála után Kövér Pál bírta tovább a széplaki jószágot.)

93 Győr–Moson–Sopron Megye Győri Levéltára (= GyML), IV. A. 1. Nobilitaria. Kövér. Bécs, 1682. március 11.

94 MOL P 108 Esterházy cs. lt., Rep. 16. fasc. A. No. 28. és uo. P 58. Bezerédy cs. lt. „Törzslévéltár”, 2. cs. Fasc. O. No. 389., SL Zeck cs. lt. 17. doboz, fasc. 23. No. 91. Kismarton, 1682. április 27.

95 MOL P 108 Esterházy cs. lt., Rep. 16. Fasc. A. No. 29–33. Bécs, 1682. május 10. Uo. P 623 Széchenyi cs. lt. 124. cs. 10. sz. Bona Széplakiensia. No. 8.

formában átírva megerősítette.⁹⁶ 1682 júniusában Kövér Pál egy speciális, kiegészítő egyezséget kötött a széplaki uradalom legújabb birtokosával, Széchenyi György érsekkel. Ugyanis 39 db méhkasa volt a kastély mellett, amelyre nem vonatkozott az Esterházy Pálnak történt átadás. Ekkor darabját 2 forintért átadta Széchenyinek, akivel megállapodást kötött az ebergöci és lözsi hegyekben megkezdődött szőlőmunkákra eddig kifizetett költségei megtérítéséről is.⁹⁷

Kövér Pál a széplaki uradalom eladásával Kövér Gábor birtokának döntő részén túladott, egy-egy töredék birtokrészt kisebb tételekben később értékesített. Így 1685. novemberében Ebergöcön 200 Ft-ért zálogolt Szely Györgynek két pusztát helyet, melyért cserébe az Pinnyén juttatott néki pusztát házat.⁹⁸

Kövér Pál a széplaki uradalom eladása révén új birtokok megszerzésére, illetve házassággal további birtokgyarapításra törekedett. 1682. május 10-én jegyezte el Bezerédy István, a pápai végház alkapitánya, Zala vármegye egyik alispánja Fruzsina (Eufrozina) nevű leányát. Kövér teljességgel tudtában volt annak, hogy a friggyel nem csak Sopron, hanem a nyugat-dunántúli vármegyei elit sorába lépett. Nem ok nélkül, hihetetlenül magas összeget, 10.000 magyar forintot kötött ki hitvesének, amelyet akár készpénzben, akár bárminemű jószágban bírói végrehajtás által felesége megkaphat.⁹⁹

Kövér Pál életútjának mégoly vázlatos bemutatása is szétfeszítené a tanulmány kereteit. Jelentős anyagi áldozatokat tett azért, hogy a Bessenyei, nemesapáti Szalay, Natl, Caraffa családok Sopron vármegyei javainak zálog és örökjogú felvásárlásával a törvényhatóság birtokosi elitjébe küzdje fel magát, miképpen a szomszédos Vas vármegyei Tótságban is birtokot szerzett. Ugyanakkor politikai- és közéleti leginkább Győr vármegyéhez kötötte.¹⁰⁰ A szomszédos törvényhatóság közgyűlési jegyzőkönyvei az 1702. szeptember 9-i közgyűléstől,¹⁰¹ majd az 1704–1705. években is folyamatos közgyűlési jelenlétét regisztrálják, miképpen

96 MOL P 108 Esterházy cs. lt., Rep. 16. Fasc. AA. et D., Bécs, 1682. december 24. Ld. még: *Bártfai Szabó László*, Széchenyi család 482. p. Széchenyi György érsek nemsokára a Kövér Gábor által zálogolt Lovcsányi-féle részirtokokat is megvásárolta.

97 MOL P 623 Széchenyi cs. lt., 124. cs. 10. sz. Bona Széplakiensia, A., No. 10. Hegykő, 1682. június 26.

98 MOL P 58 Bezerédy cs. lt. „Törzslévtár”, 2. cs. Fasc. O. No. 411. Pinnye, 1685. november 16.

99 SL Zeke cs. lt. 17. doboz, Fasc. 23. No. 92. Szentmiklós, 1682. május 10.

100 Kövér Pál Győr vármegyei közszereplésére, 1703 decemberében Viczay Ádám történt közös tiltakozására az újabb adókvetések ellen, felhívja a figyelmet: *Bánkúti Imre*: A kurucok első dunántúli hadjárata (1704. január–április), Bp., 1975. 28–29. p., ill. 14. sz. láb.

101 GyML IV. A. 1. a. Győr vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei (Prot.), 8. köt. fol. 97. r.

az 1706. január 2-i közgyűlésen az alispáni tisztre is jelölték.¹⁰² 1707 júniusában a gyakran távollévő Fiáth helyett Győr vármegye rendjei substitutus alispánná nevezték ki.¹⁰³ Az 1707. szeptember 27-i tisztújítás során ünnepélyesen a vármegye alispánjává választották.¹⁰⁴ Folyamatos birtokmozgásai folytán rezidenciája 1715-ben már egyértelműen Győr belvárosában volt.¹⁰⁵

Összegzés helyett

Míg Kövér Gábor esete a politikatörténet oldaláról a személyes síkon megteremtődött politikai szolidaritásra — itt az elbukott II. Rákóczi György fejedelem ismert szolgájának fizikai, egzisztenciális átmentésére —, a politikai elitek szolgálói köreinek mozgáslehetőségeire, hívja fel a figyelmet, társadalom- és birtoklástörténeti szempontból a zálogjogú birtokok és birtokosaik Sopron vármegye nemesi társadalmában betöltött jelentőségét hangsúlyozza. Ez utóbbi jelenséget azért is érdemes kihangsúlyozni, mert a XVII. századi Sopron vármegye több jeles birtokos családjának (pl. Bezerédy, Megyery, gálosházi Récsey) a dominus–familiáris jogviszonyából származó birtokadomány jelentette e törvényhatóságban az egzisztenciális és gazdasági alapját, és meghatározó volt a helyi nemesi társadalom személyes-családi, és pozicionális kapcsolatrendszerében betöltött helyhez.

102 GyML Prot. 8. fol. 203r–204v. és 206r.

103 Uo.: 1707. június 9. fol. 286v–287r.

104 Uo.: Nr. 116., fol. 321r.

105 GyML, IV. A. 6. j. Győr vármegye adószedőjének iratai Ö. 16. Series D[omi]norum Magnatum et Nobilium interioris Civitatis Jauriensis et suburby Uyvaros in Regesto Anni 1715. (Neve ugyancsak megtalálható az 1720. évi jegyzékben is, uo. Ö. 20.)

SUNKÓ ATTILA

DEBRECENI JÁNOS ÉLETPÁLYÁJA

A Gyulafehérvári Káptalan levéltárosának élete, végrendeletének tükrében

„Relinquamus aliquid, quo nos vixisse testemur”
enyedi Pálffy István a Kolozsmonostori Konvent requisitora (1628–1667)

„Hagyjunk magunk után valamit, amivel bizonyíthatjuk, hogy mi is éltünk”, fogalmazta meg hitvallását enyedi Pálffy István, „a XVII. század elejének egyik legismertebb erdélyi kalligráfusa, aki különösen szép kézírásának köszönhetette egész karrierjét.”¹ Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy bemutassa az írástudó, hivatalnok értelmiségi réteg egy másik, jóval kevésbé ismert „átlagos képességű” tagját Debreceni Jánost, rajta keresztül pedig azt, hogy ez a réteg hogyan valósította, valósíthatta meg ezt az elvárást az Erdélyi Fejedelemség sajátos viszonyai között.

Család, származás

Debreceni János családjának több tagját Törös de Debrecen néven említik, Debreceni János végrendeletében pedig, testvéreit Törös Ferencként és Mihályként említi. Törös család számos királyi magyarországi megyében (Borsod, Szabolcs, Szat-

¹ Ő maga, köztudottan a levéltár rendezése során lejegyzett jelmondata szellemében is végezte munkáját. Személyére vonatkozóan: A Kolozsmonostori Konvent jegyzőkönyvei I–II. (1289–1556.) Kivonatokban közlésetesi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. Bp., 1990. (A MOL kiadványai. Forráskiadványok 17.) (a továbbiakban: Kolozsmonostori Konvent jegyzőkönyvei.) I. köt. 145. p. Főbb munkái: Az 1636-ban nyomtatásban megjelent kálvinista énekeskönyv, az Öreg Gradual összegyűjtött anyagának, a kolozsvári ötvöscéh szabályzatának lemásolása. 1640 k.–1648 a nagy levéltárrendezés, utasítás a levéltár rendjéről és kezeléséről. Kiadva: *Jakó Zsigmond: Instructiuni arhivistice ale oficilor din Transilvania 1575–1841. Problema Reorganizarii arhivelor Vechi Din Transilvania.* In: *Revista Arhivelor*, 35. (1958) I. 34–81. 57–58. p. Pálfiról és a rendezésről részletesen: Kolozsmonostori Konvent jegyzőkönyvei. I. köt. 145–147. p.

már, Ugocsa), és Erdélyben is felbukkan, bár azonosságuk nem bizonyított.² Leginkább, a valóban Debrecenben élő, ugyanakkor nem igazolt (dubiosus) nemesek közt említett Törös családot — amelynek Mihály nevű tagja a XVI. század végén felső járási szenátorként és borbíróként is ismert —, tarthatjuk az Erdélybe került ág felmenőinek.³ Nyilvánvaló, hogy a család legkiemelkedőbb rangú tagját, Jánost származási helyéről nevezték Debreceninek, káptalani feladatai miatt pedig a „Barát” jelzőt is neve elé illesztették. Az általa vezetett jegyzőkönyvön is ez a név szerepel: „Joannis Baráth Debreczeni”. Az 1608-ban nyert címereslevél már nemesnek tudja a családot.⁴ A közölt végrendeletből megtudhatjuk, hogy Debreceni János első felesége Éradowi Erzsébet volt. Sógorát, Éradowi Lászlót — akinek korábban gyámja volt,⁵ Debreceni közbenjárására, szervitoraként nemesítik.⁶ Első házasságból származó, fiatalon elhunyt leányáról, Erzsikéről, valamint második feleségéről, Tasnádi Erzsébetről szintén csak a végrendeletből értesülhetünk.⁷ Debreceni Jánosnak a második házasságból Zsigmond és Zsófia nevű gyermekei is

2 *Nagy Iván*: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XIII. Pest, 1857–1868. (A továbbiakban: *Nagy Iván*.) 321–322. p.

3 Nemes családok Debreczenben. Összcállította: Herpay Gábor. Debrecen, 1925. 93. p. 1590. Törös Mihály felső járási szenátor. Debreceni jegyzőkönyvek 1590–1591. 55. 208/2. 1592. felső járási szenátor, borbíró. Debreceni jegyzőkönyvek 1591–1592. 78. 335/2. 59. 304/1. Az adózók névsorában 1599-ben és 1601-ben is szerepel, 1599-ben szenátorként. *Szendrey István*: Debrecen, a mezőváros. In: Debrecen története 1693-ig. 1. köt. Szerk.: Szendrey István. Debrecen, 1984. 131–311. 293. p.

4 1608. február 2. Gyulafehérvár. Magyar Országos Levéltár (= MOL), F 2 Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. Protocolla. (= F 2 Prot.) Deus ad auxilium 350–352. MOL Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára F I Libri Regii. LR IV.242.

5 1609. október 25. Éradowi Péter és Hunyadi Borbála László nevű árvájának gyámja Debreceni János. F 2 Prot. Magnificat. 116. 1615. október 21. Gyulafehérvár. Éradowi Erzsébet, néhai kegyelmes Éradowi Deák Péter [generosus Petrus Literatus Eradowi] Hunyadi Barbarától való leánya. MOL Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. Cista Comitatum. (= F 4.) Comit. Albensis Cista 4 Fasc. 2. No 19. MOL F 2 Prot. Joannis Debreczeni 94–98. p.

6 1612. november 26. Báthory Gábor fejedelem Literatus, másként Éradowi Lászlót, Debreceni János szervitorát és mindkétnemű örököseit megnemesíti, címert azonban nem ad. MOL F 2 Prot. Joannis Debreczeni 106–107. p.

7 Feleségének édesapja, Tasnádi Veres (Ruber) Mihály, 1587–1591-ig Wittembergben tanult, majd kolozskoltoi esperes (1600), azután lelkész volt Nagycenyden. 1605. március 7-től az Erdélyi Kálvinista Egyházkerület szuperintendense (püspöke) és magyarigeni lelkész volt. 1618. szeptember 24-én halt meg. *Zoványi Jenő*: Protestáns Lexikon. I–IV. köt. Bp., é.n. (A továbbiakban: *Zoványi*, *Protestáns Lexikon*.) IV. köt. 1586. p.

voltak, róluk, csakúgy mint két testvéréről, Törös Ferencről és Mihályról nem tudunk pontosabban.⁸

A pálya kezdete: a nagyobb kancellária írnoka

Debreceni János pályaképe a vizsgált korszak és terület általános forrásadottságait tekintve viszonylag pontosan megrajzolható. Végrendelete tanúsága szerint gyermek- és ifjúkorában a „tisztesseges tudományokra” szülei iskoláztatták, ezután helyezkedhetett el az Erdélyi Fejedelemség legfontosabb központi kormányhatóságánál, a Fejedelmi Kancelláriánál. Természetesen a hivatali ranglétra legalsó fokán kezdte meg működését, amikor a nagyobb kancellária írnoka (scriba et juratus notarius cancellariae maioris), vagyis a korszak magyar kifejezésével deák vagy kancellárista deák lett, a békeidőben működő 15–20 fő egyike.⁹

Az itt 1607–1612-ig eltöltött időszak általánosnak mondható, hiszen csupán néhány olyan írnokot ismerünk a fejedelemség korából, aki teljes hivatali szolgálati idejét, azaz 15 évnél többet, itt tölt. Általános követelményként fogalmazódott meg ugyanis az az igény, hogy akik magasabb beosztásban, akár magán a kancellárián belül, akár a kincstárnál, a diplomácia területén, vagy a szempontunkból igazán fontos hiteleshelyi levéltárak valamelyikének requisitoraként képzelték el jövőjüket, hogy legalább 5–6 éves kancelláriai írnoki szolgálattal rendelkezzenek.¹⁰

8 Valószínűleg a család tagja a XVII. sz. elején élt Törös András, aki Basta elől Karáncbesre menekült. Nagy Iván 11. köt. 321–322. p.

9 A Kancellária az igazságszolgáltatást részben külön személyzettel végző kisebb, és az összes többi ügykörben illetékes nagyobb kancelláriára osztható. *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormánya 1540–1690. Bp., 1980. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. III. Hatóság és hivataltörténet. 6.) (A továbbiakban: *Trócsányi*, Erdély központi kormánya.) 181–189. p.

10 Uo. 200–201. p. A kancelláriai gyakorlat az általam ismert hiteleshelyi levéltárosok majd mindegyikének esetében igazolható. Néhány példa a Gyulafehérvári Káptalan állományából: Barkai Ambrus 1606–1617 között a nagyobb kancellária írnoka, 1620–1633 requisitor. Bárdi István 1631–1638 között a nagyobb kancellária írnoka, majd 1647–1666 között requisitor. Csicsói György 1670–1678 között a nagyobb kancellária írnoka, 1680–1696. requisitor. Mindhárom utalás: Uo. 189. p. MOL F 3 Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. Centuriae (= F 3) 1696. K 77. Dióssi Gáspár 1656–1659 között a nagyobb kancellária írnoka. MOL F 12 Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. Lymbus. (= F 12) 1673–1679. requisitor. MOL F 12 XIV/3. tétel. Káptalani levéltárat illető iratok. (= MOL F 12 XIV/3.) Illyei László 1670–? a nagyobb kancellária írnoka. 1690 után requisitor. *Trócsányi*, Erdély központi kormánya. 192. p. Siklósi Mihály 1631–1638. a nagyobb kancellária írnoka.

A kancellária ímokai vagy egyáltalán nem tartoztak a birtokos nemességhez, vagy legfeljebb annak legalsó részéhez. Jóllehet, részletes vizsgálat ezirányban még nem történt, a családnevekből kiindulva feltűnő a székelek magas aránya a megyékkel és a Partiummal szemben, mutatván a szabad és a kisebb birtokú nemes székelek hivatali pályára áramlását, akik rokonok lévén, egymást „hozzák be a hivatalba”. Emellett, mint Debreceni esete is jól mutatja, a Magyarországról az Erdélyi Fejedelemségbe települtek közül is sokan vállaltak, illetve kényszerültek hivatali pályára a felemelkedésnek legalább a lehetőségét kínáló központi kormányzatnál.¹¹

A Gyulafehérvári Káptalan requisitora

Valószínűleg közvetlenül a nagyobb kancelláriáról került a Gyulafehérvári Káptalan¹² állományába, requisitorként, bár az első adat, amely ebben az új hivatalában

ka. 1638–1645 requisitor. *Uo.*: 194. p. MOL F 3 T 39. A kutatás jelenlegi állása szerint kivétel például sárdi Gyarmati István, aki 1668 és 1680 között a Gyulafehérvári Káptalan requisitora volt. MOL F12 XIV./3.; MOL F 3 E 46.

- 11 *Trócsányi*, Erdély központi kormánya. 201–202., 204. p. Ilyen áttelepült család sarja Balásfi János, 1577–1588 a nagyobb kancellária írnoka, 1588–1596 a Gyulafehérvári Káptalan Levéltárának requisitora, 1598–? fejedelmi titkár. *Uo.* 185., 187. p., *Liber Regius I. Sigismundi Báthory.* 25. fol., MOL F 15 Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. A Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára. *Protocolla, Libri Regii et Stylionaria.* (= F 15) 11. köt. *Liber Ruber. Liber Regius Batorianus* 1591. 236r–237r. MOL F 3 A No. 74. Balásfi János, 1596. október 3-án keletkezett végrendelete szerint, Zala megyei nemesi irástudó családból származott. Apja, László, nagyapja Balázs dcák, azaz Dancs (Dancha) Balázs Zalapatakáról, aki „származott vala ide Erdélyben, ifjú korában, oda való nemes ember gyermeke volt, az szerzette volt [Kolozsvárott] az házat.” MOL F 3 I. 68. (Zala) Pataka a XVI. század elején egytelkes nemesek által lakott, a Pataki és Dancs családok által birtokolt, a Zala és a Zalapataki patak torkolatánál, Zalalövő és Budafa között fekvő település, ma Zalalövő részeként ismert. *Bilkei Irén*: Zalalövő története 1490–1566. In: Zalalövő története. Az ókortól napjainkig. Szerk.: Molnár András. Zalalövő, 1998. 83–104. p. itt 88. p. MOL LR IV. 242.

- 12 Mivel az Erdélyi Fejedelemségben tulajdonképpen „állami levéltárként” működő Gyulafehérvári Káptalan és a Kolozsmonostori Konvent requisitoraival a későbbiekben külön kívánok foglalkozni, valamint a téma számos vonatkozásában meglehetősen jól feldolgozott, jelen tanulmányban csak akkor és annyiban térek ki a kérdéskörre, amikor és amennyiben ezt Debreceni János életpályájának bemutatása megkívánja. Vö.: *Jakó*, *Instructiuni arhivistiche.* 34–81. p.; Kolozsmonostori Konvent jegyzőkönyvei; *Papp László*: A hiteles helyek története és működése az újkorban. Bp., 1936. (Palestra Calasactiana 14.) (A továbbiakban: *Papp*, Hiteleshelyek.)

említi 1614 novemberéből való.¹³ Új munkahelye egy sajátos helyzetű és jogállású intézmény volt, hiszen a XVI. század első felében a gyulafehérvári, kolozsmonostori, váradi hiteleshelyek fejlődése még együtt haladt a magyarországi gyakorlattal, de az 1556-ban országgyűlési végzés által elrendelt szekularizáció, az erdélyi püspökség jövedelmeinek fejedelmi, azaz állami kézbe vétele e téren is döntő változást hozott. A Kolozsmonostori Konvent és a Gyulafehérvári Káptalan korábbi nevét és hiteleshelyi feladatait ugyan megőrizte, de az egyházi helyett világi személyzettel. Az 1557. évi tordai országgyűlés mindkét helyre 4–4 „kiváló nemes embert” rendelt a levéltárak őrzésére és működtetésére. Ők azok, a valójában csak 1575-től működő requisitorok, levélkeresők, a korszakban az intézménnyel együtt „káptalan”-nak is nevezett levéltárosok, akik latin elnevezésüket legjellemzőbb feladatukról, az iratoknak a hiteleshelyi levéltárból, általában fejedelmi levélke-restető parancs (mandatum requisitorium) alapján végzett kikereséséről kapták.¹⁴ Kinevezésükről és javadalmazásukról is a fejedelemnek kellett gondoskodnia. Éves jövedelmük a Báthory Kristóf idejétől Brandenburgi Katalin uralkodásáig (1576–1630) terjedő időszakban 50 forint „alapfizetésből”, az elvégzett munkák után járó díjból, egy-egy járásban kijelölt dézsmából, évente megállapított természetbeni juttatásokból, meghatározott mennyiségű búza (20 nagyobb köből), bor (2 hordó), élőállat (két, vágásra alkalmas disznó), állt. A gyulafehérvári udvarbírótól kiutalt élelmiszerek átvételét a requisitorok írásban igazolták.¹⁵ Ehhez járultak

13 1614. november. 6. Debreceni János „collega noster” tiltakozott, hogy vitézlő Besseney Menyhárt 32 forint tartozását nem adta meg neki. MOL F 2 Prot. Joannis Debreczeni. 28. Vitézlő Sárdi Besseney Menyhárt deák ügyvédként működik Gyulafehérváron (1603–1616), 1613-ban egy protokollumot ajándékoz városának. Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei. Gyulafehérvár városkönyve. 1588–1674. Gyulafehérvár város törvénykezési jegyzőkönyvei. 1603–1616. Bev., jegyz. Kovács András. Kolozsvár, 1998. (Erdélyi Történelmi Adatok VI. 2.) (A továbbiakban: Gyulafehérvári jk.) 13., 45., 325. p.

14 EOE II 65. 81. p., Papp, Hiteleshelyek 56–57. p.

15 A requisitorok javadalmazása a Báthory Kristóf idejétől Brandenburgi Katalin uralkodásáig (1576–1630) terjedő időszakban. Salarium Annuum. Külzetten: Tabella solutionis annualis trium requisitorum Capituli Albensis per dominos regnicolas approbata ac a diversis principibus confirmata. Eredeti jelzete: Cista Capituli Albensis fasc. 7. No. 40. Ma MOL F 12 XIV/3. 1666. december Gyulafehérvár. Böszörményi István gyulafehérvári requisitor nyugtája a szerződésében rögzített éves búzajárandóság átvételéről nemces és vitézlő Farkas Péter gyulafehérvári frumentáriustól. MOL F 12 XIV/3. 1668. január 27. Gyulafehérvár. Gyarmati István nyugtája a neki, mint requisitornak nemzetes Vas Mihály fehérvári főudvarbíró által kiutalt járandóságáról. MOL F 12 XIV/3. 1673. június 25. Gyulafehérvár. Dióssi Gáspár gyulafehérvári requisitor nyugtája a neki nemzetes Bonyhai János fehérvári tisztartó által kiutalt járandóságáról. 1673. december 28. Gyulafehérvár Gyarmati István nyugtája a neki, mint requisitornak nemzetes Bonyhai János fehérvári tisztartó által kiutalt járandóságáról. MOL F 12 XIV/3.

még a különféle fejedelmi (főként birtok) adományok. Munkájuk két fő részből állt: a belső hiteleshelyi feladatokból, (oklevelek kikeresése, visszahelyezése, hiteles másolatok készítése, pecsételése, eskük, bevallások felvétele, a hiteleshelyi jegyzőkönyvek vezetése, őrzése, a fejedelmi kancellárián készült hiteles másolati kötetek, a Királyi Könyvek őrzése), míg a külső hiteleshelyi tevékenységet az adott helyszínen végzett birtokbaiktatások, becsük, idézések jelentették. Működésüket az 1575-ben készült és több, 1650. körül, valószínűleg Gyulafehérváron készült másolatban fennmaradt, részben annotált, a Gyulafehérvári Káptalan és a Kolozsmonostori Konvent számára egyaránt érvényes szabályzat és eskü határozta meg.¹⁶ Az annotációk és néhány más forrás, köztük még országgyűlési végzés is tanúbizonysága szerint a hiteleshelyek működése korántsem volt zökkenőmentes. Ennek elsősorban a mostoha körülmények voltak az okai, mivel a requisitorok rendszertelenül befolyó járandóságukat a díjak, illetékek önkényes többszörösére emelésével igyekeztek kiegészíteni,¹⁷ és az igen szigorú szabályzat jó néhány lényeges, a pecsételésre, a hiteles másolatok készítésére vonatkozó utasítását, az elégtelen feltételek, létszámbíány, az épület rossz állapota szülte kényszerből, igen szabadon kezelték.¹⁸ Mindezek ellenére a három egyaránt jelentős „állami” hiteleshely kö-

16 A Gyulafehérvári Káptalan és a Kolozsmonostori Konvent requisitorainak esküje és az 1650. június 1-jén átirat és annotált 1575. évi utasítása: Juramentum capituli et conventus requisitoris. MOL F 12 XIV/3. Kiadva másik, annotálatlan példányról: *Jakó*, Instructiuni arhivistice. 56. p. A Conventről és Káptalanról való instructio I–XXI. pontban. Magyar nyelvű. Három példányban. Az egyiken: Ex veteri et obsoleto exemplari transumptum per Franciscum Taraczközy anno 1650. die 1. junii. MOL F 12 XIV/3. Kiadva: másik, néhány ponton a főszövegben is eltérő, annotálatlan példányról *Jakó*, Instructiuni arhivistice. 54–56. p.

17 1607. június 10–24. Kolozsvári országgyűlés. 30. tc. „Az váradi és fejevári káptalanokat s az monostori conventet nagyságod megéppítettvén, fizetésök járjon meg az régi szokás szerént, hogy tisztekben járhasanak fogyatkozás nélkül; de ők is az levelek taxája [díja] és executiók [végrehajtások] felől tartsák az régi szokáshoz magokat, mert vadnak ellenök való panaszokodások, hogy ha valami executióra kiviszik, mind az executiótúl, mind az relatoriátul [jelentéstől] fl 12 [12 forintot] kívánnak, nagy nchezzen, három vagy négy forintban megsarczoltatván az nemes embert, adják ki az relatoriát, nem tartván magokat az régi afélekről való limitatiókhoz [díjszabásokhoz]. Végcztük azért, hogy sub amissione officiorum [hivatalvesztés terhe mellett] tartsák az elébbi articulusokhoz magokat és limitatiohoz, azt ne transscendálják [hágyják át]. EOE III. 504. p.

18 I. A Gyulafehérvári Káptalanban a requisitoroknak a leveleket *Bánfy Pál* uram és *Horváth Kozma* uram, udvarbíró adják kezekbe. *Ha a jó instructio nem observallatik* [a jó szabályzatot nem tartják be], *mind hogy eddig is sok esztendők alatt emlékezet sem volt felőle csak epitaphiumot* [Epitaphium: sírfelirat, sírvers] *írjunk az conservatoriumnak* [conservatorium: őrzőhely, levéltár]. II. Hogy a requisitorok a leveleket transumalván (átírván), minden esztendőbeli és vármegyebeli leveleket külön-külön valamennyiek, beírják: annak táblát csinálja-

zül, márcsak földrajzi fekvésénél fogva is a kolozsmonostori és főként a gyulafehérvári bírt igen nagy tekintéllyel. Utóbbi tekintélyét a fejedelmi székhelyen való működés és a Király Könyvek őrzése is emelte.¹⁹

Külön kiemelendő, hogy a requisitorok a fejedelmek parancsára és számára gyakran kerestek ki rendkívül bizalmas, például a fej- és jószágvesztésre ítélteteket és ítéendőket, a fiscus pereket, külügyeket érintő iratokat, és így akarva–akaratlanul váltak fontos titkok tudóivá.²⁰ Erről tanúskodnak az adatokban bővelkedő, az egyszerű iratkerestető paranccsal szemben támasztott követelményeken jóval túlmenő fejedelmi mandátumok is.²¹ A requisitorok iránti komoly szakmai elvárások,

nak, hogy mikor leveleket kerestetnek velük, megtalálhassák. De azért a leveleket se veszítsék el. Együtt legyenek mind fejenként, amikor conferálják az originálokkal a transumptumokat [az átiratokat összevetik az eredetivel]. *Ha minden hasznos leveleket most újonnan Protocolumba [jegyzőkönyvbe] írnak, kétszáz tudós embert alkalmas ideig megtartana e munka: annyira nagy romlás és pusztaság vagy a Sacristiában [sekrestyében] az leveleknek gondviseletlensége miatt.* VIII. A pecsételéskor mindnyájan együtt legyenek. *Mostan Bárdi akar egyedül pecsételni, mintha a többi collegáknak semmi tisztiük a pecséthez nem volna.* MOL F 12 XIV./3. A Konventről és Káptalanról való instructio. A Gyulafehérvári Káptalan és a Kolozsmonostori Konvent requisitorainak 1650. június 1. körül átfírt és annotált 1575. évi utasítása. Az említett személyek:

Mogyorói Bánfi Pál: 1558. A magyar natióból választott adószámvevők egyike. 1568–1575. főudvarmester, 1575. tanácsúr. *Trócsányi,* Erdély központi kormányzata. 24, 100., 315, 391. p. *Raduchi* másképp *miketinchi Petrichevich Horvát Kozma:* Vécsvár, majd Fogaras prefektusa, 1573–1588. Fogaras vára főkapitánya, Zaránd főispánja, Gyulafehérvár provisor, 1588. tanácsos. Meghalt: 1590. április. 28. Felesége: Dersy Petky Bora. A Mogorovich nemzetségbeli Petrichevich család története és oklevéltára. Kiadja báró Petrichevich Horváth Emil. A Petrichevich család általános története. Első rész I. kötet 1069–1526. Írta báró Petrichevich Horváth Emil. Bp., 1934. A Petrichevich család történetének regesztái. Első rész II. kötet. 1069–1942. Írta báró Petrichevich Horváth Emil. Pécs, 1942. I. 327. p. 2. 331. p.; *Trócsányi,* Erdély központi kormányzata 32. p.

19 A hagyományos hiteleshelyi levéltáraktól eltérően ide helyezték a vámszabályokat, adóösszeírásokat, országgyűlési végzéseket, követtutasításokat is. *Papp,* Hiteleshelyek. 62. p.

20 Nehéz eldönteni mennyiben egyedülálló eset, amikor Balásfy János requisitor a fejedelem, Báthory Zsigmond parancsára Király Albert, az udvari lovasság kapitánya vezetésével Kerekes Balázs, a fejedelem udvari familiárisa által a moldvai Kármáni aga ellen elkövetett hatalmaskodás ügyében 1592. január 24-én Gyulafehérváron összeült sajátos bíróság működésében vesz részt. MOL F 12 XIV./3. Kiadása: *Sunkó Attila:* A curia militaris működésének nyomai a kora újkori Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben. In: Levéltári Közlemények (= LK) 71. (2001) 3–64. p. itt 55–56. p. A bíróságra 27–43. p.

21 1647. ? 26. Beszterce. II. Rákóczi György erdélyi fejedelem és Kénossi Ferenc jogügyigazgató (causarum nostrarum fiscalium director) kéri a Kolozs, Torda, Doboka vármegyékben fekvő fejedelmi javakra vonatkozó iratokat. MOL Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. A Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára. Mandata Requisitoria F 28. Itt szeretném

a történeti forrásokban rendkívül gazdag levéltárakban való bújárkodás kevesek számára adott lehetősége, és a fejedelemhez fűződő sajátos viszony magyarázhatja, hogy az erdélyi történetírás olyan kiemelkedő művelői, mint Bojti Veres Gáspár, Szamosközy István és Szalárdi János is, életpályájuk egy szakaszában, valamelyik hiteleshely levéltárosaként működtek.²²

Itt végezte tehát munkáját csaknem egy évtizeden át 1614 októberétől–1623. augusztus 24. és 1624. március 26. közt bekövetkezett haláláig²³ Debreceni János. Működésének legfontosabb, legkézzelfoghatóbb bizonyítéka és emléke az általa vezetett, összeállított és ezért a hagyományhoz híven az ő nevét is viselő jegyzőkönyv.²⁴ Ezen kívül természetesen az említett külső, a káptalanon kívül végzett feladatokról, becsü, iktatás, vallomás felvétel, is kivette részét.²⁵

megköszönni Bakács Bernadettenek, hogy e kevésbé kutatott forráscsoportra, és a témát illető jónéhány saját felfedezésére figyelmemet felhívta, és a tanulmány elkészítésében nélkülözhetetlen segítséget nyújtott.

- 22 Bojti Veres Gáspár 1623–1640? között a Gyulafehérvári Káptalan requisitora fejedelmi udvari történetíró és lelkes (concionátor). *Bartonek Emma*: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. S. a. r. Ritoók Zsigmondné. Bev. Klaniczay Tibor. Bp., 1975. (A továbbiakban: *Bartonek*, A történetírás története.) 327. p. Szamosközy István 1593 után a Gyulafehérvári Káptalan requisitora. Uo. 277. p. Szalárdi János 1633–1638 között a nagyobb kancellária írnoka. *Szakály Ferenc*: Szalárdi János és Siralmas magyar krónikája. (A továbbiakban: *Szakály*, Szalárdi krónikája.) In: Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. S. a. r., a bev. tanulmányt és a jegyz. írta Szakály Ferenc. Bp., 1980. Bibliotheca Historica. 21. p. *Trócsányi*, Erdély központi kormányzata. 189. 195. p. 1638., 1657?–1660 között a váradi káptalan requisitora. *Bartonek*, A történetírás története. 448. p. *Trócsányi*, Erdély központi kormányzata. 201. p. Kolozsmonostori requisitor. *Szakály*, Szalárdi krónikája 30. p. 1664–1666 között pedig gyulafehérvári requisitor. *Bartonek*, A történetírás története 448. p. *Trócsányi*, Erdély központi kormányzata 195. p.
- 23 A Gyulafehérvári Káptalan requisitora 1615–1623. *Trócsányi*, Erdély központi kormányzata. 189. p. Halálának időpontjára lásd a végrendeletet befoglaló irat bevezető szakaszát.
- 24 Prothocollum Joannis Baráth Debreceni. Első bejegyzés: 1614. október 6. Utolsó bejegyzés: 1622. október 10. Terjedelme: 492 lap. A Gyulafehérvári Káptalani Levéltárak címjegyzéke. Készítette Beck Antal. Bp., 1884. (A továbbiakban: *Beke*, 1884.) 9. p. Ugyanígy a már említett Balásfy János. Prothocollum Johannis Balásffy. Az első bejegyzés 1580. március. 20. Az utolsó: 1591. augusztus. MOL F 2 13. köt. 1786-ban készült másolata a 14. raktári számú kötet.
- 25 1617. november 10. vitélző Felvinczy Márton deák, Gyulafehérvár aludvarbírája és felesége Gáltói Erzsébet kérésére, Debreceni János, egyik káptalan, Taraczközy Péter (A Gyulafehérvári Káptalan requisitora 1619. 1620. MOL F 2 Prot. Joannis Debreczeni 300. MOL F 3 I. 2.) Sisko János, vásárhelyi Szabó György nemesek, felbecsülik a házukat. MOL F 2 Prot. Joannis Debreczeni 262–263. 1620. május 28. Brenhidai Huszár István főlovászmester (agazonum magister supremus) beiktatása a Kükküllő megyei Hosszúaszó, (Kükküllővármegye, Aszú, Langenthal, ma Valea Lunga Alba j.) Hosszúpatak (Krentzindorf, Prentzindorf, Teunum ma: Tauni Alba j.) Tótfalu, Csüddötelke, (Kükküllő vármegye, ma Cuștelnic Mureș j. Románia) bir-

Megbecsültsége, vagyoni helyzete

A hosszú hivatali pálya megbecsültsége Debreceni esetében jól igazolható. Mind szerzett, mind fejedelmi adományként kapott birtokairól, legalábbis azok nagyobb részéről, van tudomásunk. A nagyobb kancellária írnokaként 1609. október 23-án Báthory Gábor fejedelemtől nyert adomány, a Borbándon lévő ház hely, indoklása folytán emelkedik ki, hiszen azt mindenekelőtt Lónyay Kendy István belső tanácsos és kancellár (*intimus consiliarius et cancellarius*) javaslatára a jelenlegi és korábbi fejedelmek alatt a különböző oklevelek (össze) írásában állhatatosan és hűségesen tanúsított és tanúsítandó szorgalmáért kapta.²⁶ Úgy hiszem, a formula mögött ezúttal, és ezt a felterjesztő — Lónyay Kendy István belső tanácsos és kancellár — személye is valószínűsíti, ténylegesen a hivatali szolgálat színvonalas ellátása áll. Más szempontból jelentősek további adományai, az 1611-ben többekkel, köztük Bölönyi Gáspár és Szigeti István udvari familiárisokkal együtt Szalatna, Petrozsény területén és környékén lévő malmokat és aranybányákat például nem sorolhatjuk a szokványos jutalmak közé.²⁷ Kancelláriai működése vége felé, 1612-ben Gyulafe-

tokába. Királyi ember: mikészási Radák István, a hiteleshely embere nemes Debreceni János „frater socius seu collega noster”. MOL F 3 G 64. 1621. augusztus 18. Fazakas Ferenc dévai jobbágy vallomását veszi fel Debreceni János requisitor. MOL F 2 Prot. Joannis Debreczeni 395.

26 1609. október 23. Báthory Gábor fejedelem, mindenekelőtt Lónyay Kendy István belső tanácsos és kancellár javaslatára, Debreceni Jánosnak, a nagyobb kancellária írnokának, aki a jelenlegi és korábbi fejedelmek alatt a különböző oklevelek (össze)írásában állhatatosan és hűségesen szorgalmat tanúsított, és a jövőben is tanúsítandó lesz, („*quae ipse antea principibus regni huius Transylvaniae predecessores nimirum nostris et nobis etiam ac dicto regno nostro Transylvaniae ex eo toto tempore quo Dei benignitate ad hunc principatus nostri gradum electi sumus in dicta Cancellaria Transylvanica scribare et notarii functus officio in conscribentibus diversis litteris aliisque fidei et industriae suae commissis negotiis fideliter et constanter exhibuit ac in futurum exhibiturus et impensurus est*”) a Borbándon (Weindorf, Barabánc, ma Barabant Alba j. Románia.) nemes piriédi Szakmáry Pál és vitézlő borbándi Almásy Gáspár szomszédságában a néhai providus Kocsis Tamás halálával és magszakadásával a fejedelemre háramlott ház helyet adományozza. MOL F 3 K 58.

27 1611. február 12. Tergovistye. Báthory Gábor a Kendy Péter és Stephan Vasilia fő- és jószágvesztése által rá háramlott javakat, nemesi telkeket, házakat Szalatnán (Auraria minor, Auropolis, Goldenmarkt, Kleinschlatten, Zálánka. Ma Zlatna Alba j. Románia), ugyanazon mezőváros és Petrosan (Livádszel, Petresan, Petrozsény, ma Petroșani Hunedoara j. Románia) birtok folyóin és területén lévő malmokkal, és ugyanott aranybányákkal, Fehér megyében, amelyeket szalatnai Kendy Péter bírt, továbbá Buczin birtokon lévő nemesi házakat és aranybányákat, amelyeket Stephan Vasilia bírt, továbbá minden vagyonukat vitézlő Bölönyi Gáspár, vitézlő Szigeti István udvari familiárisoknak (aulae nostrae familiaribus) és a nagyobb kancell-

herváron, a Kis-Szász utcában kapott háza sem lehetett független addigi hivatali munkájától. Figyelembe véve, hogy több kancelláriai deák, illetve requisitor is rendelkezett ugyanitt ingatlannal, joggal érezzük e mögött a fejedelem tudatos, a hű és fontos szolgálatot teljesítők helyben való letelepítését célzó törekvését.²⁸ Meg kell jegyezni azt is, hogy requisitorként már 1614-ben dézsma illeti meg,²⁹ de közvetett módon szintén a requisitorság anyagi megbecsültségére utalnak a vásá-

lária írnokainak és hites jegyzőinek és Debreceni Jánosnak, ugyanazon kancellária írnokának és jegyzőjének és mindkétmű örököseiknek adományozza. MOL F 3 F 4.

- 28 1614. május 21. Debreceni Jánost, a Gyulafehérváron, a Kis Szász utcában, nemzeti vitkai Kákonyi István és Szabó Ferenc szomszédságában lévő Brassai Ház-ból, amelyet adománnyal márt két esztendője birt és újjáépítésére is jelentős összeget költött, Bessenycy Menyhárt deák „fegyveres kézzel exturbálta” [kiverte, kiűzte]. Peren kívüli egyezséget kötnek, eszerint Bessenycy az év Szt. Margit asszony napjára [július 13.] 32 forintot fizet, a Szentimrén lévő pusztá telkét Debreceninek adja, őt minden ügyében szolgálni fogja, ennek fejében az elfoglalt házat örökbe kapja, örököseivel. MOL F 2 Prot. Joannis Debreczeni 52–54. Az említett „Brassai Ház” Brassó város háza, a várfalon belül, a Zsidó utcában.(?). *Imecs F. Jákó*, A régi Fejérvár fekvése és részei. In: Az Alsó Fehér vármegyei Történeti Régészeti és Természettudományi Egylet évkönyve 14. (1911) 19–33. p. (A továbbiakban: *Imecs F. Jákó*, A régi Fejérvár.) itt 22. p. Más requisitorok: 1614. január 18. Szecben. Bethlen Gábor fejedelem az előtte megjelent vitézlő Barkay Ambrus deák, a nagyobb kancellária írnoka kérésére védelme alá veszi a kérelmező Borbándon lévő birtokrészét, valamint nemesi házat Gyulafehérváron, a falakon belül, az Olasz utcában, egyik oldalról nemes Szabó György háza, másíkról néhai povidus Kőmives Jakab pusztá telke szomszédságában, ha azok birtoklásában bárki, minde- nekkelőtt vitézlő algyógyi Kun István, akadályozni, zavarni, zaklatni [impedire, turbare, molestare] akarná. MOL F 4 Comit. Albensis Fasc. 2. No. 32. 1630. május 20. Gyulafehérvár. Brandenburgi Katalin fejedelemasszony az előtte megjelent tudós Taraczközy Ferenc, a debreceni iskola rektora [doctus et eruditus rector scholae Debreceniensis] kérésére átírja gyulafehérvári Zákányi István, 1619-ben és 1620-ban vitézlő Taraczközy Péter, a Gyulafehérvári Káptalan requisitora részére a városfalakon belül, a Kis Szász utcában lévő házhely és saját nemesi házhelye (szomszédosok: gyulafehérvári Chéchi András, a fejedelem udvari familiárisa, valamint maga Zákányi István) tárgyában tett bevallását. MOL F 3 D 45. Ugyanígy azonos vagy szomszédos utcákban voltak az udvari kék gyalogok, és az udvari familiárisok házai. *Imecs F. Jákó*, A régi Fejérvár 19–33. p., B. Szabó János-Somogyi Győző: *Az erdélyi fejedelemség hadserege*. Bp., 1996. 43. p., XX./5. ábra.; *Sunkó Attila*: *Az Erdélyi Fejedelemség udvari hadai a XVI. században*. In: LK 69. (1998) 99–131. p. itt 121. p.

- 29 1614. vitézlő Debreceni János tiltakozott, hogy Szerdahely (Mercurium, Reissmarkt, Mnyerkur, Szász székben. Ma Miercurea Sibiului Sibiu j. Románia.) dézsmáját, amelyet Báthory Gábortól élethosszig kapott, Cegedi Mihály is megkapta. MOL F 2 Prot. Magnificat 111. 1614. december. 2. Bethlen Gábor megerősíti az 1611. február 4-én, Tergovistében Báthory Gábor által Szászcsbes város és szék tizedéből Debreceni János számára megállapított évi 1 hordó bor, 10 köböl búza járandóságot. MOL F 2 Prot. Joannis Debreczeni 155–157.

rott ingatlanok. Ezek közül, jelentőségét és bizonyára értékét tekintve is, a gyulafehérváriak állnak az élen, ráadásul Wesselényi Pál Olasz utcai lepusztult közházát Debreceni még 1615-ben, levéltári pályája elején vásárolta.³⁰

A végrendeletében említett többi birtok Borbánd, Sospatak, Szentimre, Tövis megszerzése még a kancellárián eltöltött időszakban történt, bővítésük, a velük kapcsolatos perek, intézkedések azonban folyamatosan húzódtak az életpálya késői szakaszában, sőt Debreceni halála után is. Ügyeinek intézését az alapos jogi ismeretekon kívül a fejedelmi figyelem is megkönnyíthette, Bethlen Gábor fejedelem egy ízben, egy Szentimrével kapcsolatos tiltakozás kapcsán saját kezűleg jegezte rá az iratra, „törvény szerint igazítsák el”.³¹ Fokozódó gazdasági erejét jelzi,

30 1609. március 31. Providus Bihari Össy Lukács Gyulafehérvárott a falakon kívül, egyrésről néhai providus Bácsi János, másrésről néhai providus Décesy Gergely háza szomszédságában lévő öt jobbágytelkét és rétjét, amelyek a magtalanul elhalt nemes Bihari Jánosról háramlottak reá, cladja vitézlő Debreceni Jánosnak, a nagyobb kancellária ímókanak. MOL F 2 Prot. Deus ad auxilium 237–238. 1610. október 13. nemes tordai Makay János, a néhai circumspectus Ötvös János, tordai polgár, nemes Hunyadi Barbarától származó fia, Gyulafehérváron, a falakon belül, az Olasz utcában, egyfelől hadadi Wesselényi Pál, a fejedelem udvari familiárisa, másfelől néhai vitézlő Karkay Márton árváinak háza mellett lévő telkét cladta Debreceni Jánosnak és feleségének, Éradonyi Erzsébetnek. MOL F 2 Prot. Deus ad auxilium 325., 338. 1615. május 21. Nagyságos hadadi Wesselényi Pál, Szolnok vármegye ispánja, Gyulafehérvárott, az Olasz másként Szecbeni utcában, egyfelől Debreceni János, másfelől Szijgyártó alias Kassay János szomszédságában lévő elpusztult közházát [domum suam desolatam lapideam] 30 magyar forintért örökjogon cladta Debreceni Jánosnak és mindkétnemű örökösöinek. MOL F 2 Prot. Joannis Debreczeni 70–71.

31 A vásárolt birtokok: Szentimre: 1610. február. 21. providus Bakos András Szentimrci lakos, egyrésről nemes Deák Máté, másrésről néhai nemes szentimrci Deák Máté árvái házának szomszédságában lévő elhagyott, pusztá atyai házát [domum paternam desertam suam] cladja Debreceni Jánosnak örökjogon 5 forintért. MOL F 2 Prot. Deus ad auxilium 306. 1610. február 9. MOL F 2 Prot. Magnificat 1–2. É. n. [1615.?] Debreceni panasolja, húsz éve pusztán álló házhelyeket szerzett pénzen, az ország törvénye szerint, erről levelei is vannak Rákóczi Zsigmondtól és az elhunyt fejedelemtől (Báthory Gábertól) is. Ennek ellenére a fejedelem udvarbírája az általa telepített négy jobbágyot is el akarja venni. Az irat végén a „A fejedelem saját kezével: törvény szerint igazítsák el”. MOL F 2 Prot. Joannis Debreczeni 119–120. 1620. május. 15. Debreceni tiltakozása a szentimrci lakosok ellen, akik az ő birtokához tartozó területet jogtalanul használják. MOL F 2 Prot. Joannis Debreczeni 393. Bizonytalan eredetűek, valószínűleg vásároltak: Sospatak, 1614. március. 20. Tiltakozik Sospatak (Fehér vármegye) ügyében, amelyet vitézlő Egry György gyulafehérvári udvarbíró hatalmaskodva elfoglalt. MOL F 2 Prot. Deus ad auxilium 368. 1615. május 1. Tiltakozik Sospatakon lévő határrészt providus Imre és bizonyos nemesek elfoglalták. MOL F 2 Prot. Joannis Debreczeni 98. További hasonló ügyek: 1615. május 10. MOL F 2 Prot. Joannis Debreczeni 103–104. 1616. június 11. F 2 Prot. Joannis Debreczeni 209. 1618. október 1. MOL F 2 Prot. Petri Taraczközi 208–211. 1622. augusztus 1. MOL F 2 Prot. Joannis Debreczeni 440. 1621. augusztus 1. MOL

hogyan a végrendeletben említett román Nigrán és Péteren kívül számosan kötik magukat jobbágyként Debrecenihez.³²

Címeradománya

A fejedelmi elismerés, megbecsülés hagyományos, az adományos és leszármazottai számára a hírnév, dicsőség társadalmilag elfogadott és elvárt jelképeként is megjelenő formája a címeradomány volt, amelynek, mint esetünkben is, rendkívül sajátos, a közvélekedést kiválóan tükröző formái fordultak elő. Már a címerszerzés körülményei is figyelemreméltóak. Az adományozó, a rövidéletű uralkodása ellenére is oly fontos dinasztiaalapító, Rákóczi Zsigmond volt. Adódnék tehát a csábító következtetés, miszerint az Erdélyen kívülről érkezett fejedelem közismert, minél több társadalmi réteget, így netán a szakhivatalnoki kar egyik szerény állású tagját is, megnyerni törekvő, „a belső bázist erősítő” politikájának tanújelével állunk szemben.³³ Az adományozás időpontja, 1608. február 2., azonban némiképp kérdésessé teszi mindezt. Az ismert adományozások ugyanis Rákóczi Zsigmond uralkodásának első évére, 1607-re estek. Kevésbé valószínű, hogy a fejedelem, néhány nappal a sorsát végképp megpecsételő 1608. február 5-én Debrecenben Báthory Gábor és az ismét felkelt hajdúk vezére, Nagy András között kötött megállapodás, valamint alig több mint egy hónappal lemondása (1608. március. 5.) előtt még a nagyobb kancellária egyik írnokának lekötöztetésén fáradozott volna.³⁴ Elképzelhetőbb, hogy egy folyamatosan megbízhatóan teljesített hivatali munka elismeréseként esetleg már régóta esedékes adomány ekkor válik időszerűvé.

F 2 Prot. Ambrosii Barkai 7–8. Tövis 1618. ? 25. A tövisi szántókról folytatott pere egr. Kálmánchelyi Deák Miklós ellen. MOL F 2 Prot. Petri Taraczközi. 70. 1615. október 21. F 4 Comit Albensis Cista 4 Fasc. 2. No 19. = F 2 Prot. Joannis Debreczeni 94–98.

32 Lckötött jobbágyok: 1611. január 20. Tergovistyc. Dési Mihály. MOL F 2 Prot. Magnificat 103. 1611. február 25. Tergovistyc. Sebestyén Albert, Ebcsi Mihály, Olasz Ábrahám. MOL F 2 Prot. Deus ad auxilium 356. 1613. március 9. Gyulafehérvár. Kovács alias Cigány János jobbágyul szegődött hozzá. MOL F 2 Prot. Magnificat. 103–104. 1617. március 12. Molnár János „idegen lévén cz országban” és felesége Thuri Kalmar Kata Debreceni Jánosnak adják magukat örökös jobbágyságra, ezért Debreceni János egy házat ad nekik Szentimrén és egy tehenet. F 2 Prot. Joannis Debreczeni 107. 1617. március 19. Gyulafehérvár. Tankó alias Székely Benedek és felesége Anna. F 3 T 61 = F 2 Prot. Joannis Debreczeni 228–230.

33 A bázisépítésre: *Trócsányi Zsolt*: Rákóczi Zsigmond. Egy dinasztia születése. In: A Debreceni Déri Múzeum évkönyve. 1978. 57–110., 93–95. p.

34 Lemondásának okai: Uo. 107. p.

Ezt látszik erősíteni az adomány, formulaszerűsége dacára valóságghú, az adományozott pályaképére vonatkozó más adatokkal is alátámasztott indoklása, amely Debreceni János, a nagyobb kancellária írnoka „érdemeiért, amelyeket kora ifjúságától kezdve, a kancelláriában a különféle levelek, ügyek és dolgok összeírásában már elődünk idején is és a mi időnkben is tanúsított és, bízunk benne, tanúsítani is fog („quae ipse in conscribendis varii generis epistolis, aliisque rebus et negotiis, fidei et industriae sua comissis, fideliter et summa cum animi sui promptitudine exhibuit et impendit ac in futurum quoque parem fidelitatem erga nos exhiberi confidimus”).³⁵ Az indoklással megegyező érdemeket tükröz, annak megjelenítése a címerkép. Az adományozottat leggyakoribb hivatali munkája, írás, közben az asztalra támaszkodva [tabulae innixus], aranytollat tartva, ábrázolja. Ez az ábrázolás a foglalkozásra utaló címerek igen szép, jellemző példája.³⁶

35 MOL F 2 Prot. Deus ad auxilium 350–352. = F1 Liber Regius IV. 242. A foglalkozással és az ott szerzett érdemekkel nem hozható egyértelműen összefüggésbe Balásfy János, ekkor éppen kancelláriai írnok, címere. 1582. július 20. Bidgoszcz. Báthory István az országnak, Erdélynek, neki, mint fejedelmnek, testvérének, Kristófnak és unokaöccsének, Zsigmondnak tett hűséges szolgálatait a már azelőtt is nemesnek tudott Balásffy Jánost és általa számos rokonnát (apját, Lászlót, annak testvéreit, Jánost, Istvánt, Györgyöt, Ambrust, a néhai Dancha Balázs fiait, idősebb János fiát, Gergelyt és ifj. János testvérét, Annát) újranevesíti és címerrel ajándékozza meg. Címerleírás: „Scutum videlicet triangulare coelestini coloris, ex cuius medio rupes surgit, lauro et haedera circumflusa, cuius apici phasianus avis insidet. Supra scutum galea est aperta militaris, diadematae regio insignita, ex quo phasianus priori similis emergit.” Háromszögletű égszínkék katonai pajzs, amelynek közepéből babérral és borostyánnal körülfolyt szirt, amelynek csúcsán fácán ül. A pajzs felett nyitott, koronás katonai sisak, amelyből fácán emelkedik ki. Címerlevelek. Gyűjtötte: Sándor Imre. I–II. füzet. Kolozsvár, 1910. I. 8–9. p. A címerrajz többé-kevésbé pontos, ám a címerleírás fordításként tévesen egy másik címer leírása szerepel!

36 „Scutum videlicet militare, coelestini coloris, in cuius inferiori parte, homo integer tabulae innixus, pennam auream tenens diligenter scribere, in superiori vero parte angelus candida veste indutus dextra solem, sinistra vero manibus lunam decrescentem tenere visitur. Supra scutum galea militaris clausa est posita quam contegit didema regina gemmis atque unionibus exornatum. Ex cono autem galeae taniae sive lemnisci hinc argentei illinc vero aurei coloris defluentes oras sive margines ipsius scuti pulcherrime ambiunt et exornant.” Kék katonai pajzs, amelynek alsó részében egy egészalak asztalra támaszkodva [tabulae innixus] aranytollat tartva, szorgalmasan írni, a felsőben pedig egy fehérbe öltözött angyal jobbában napot, baljában fogyó holdat tartani látszik. A pajzs felett zárt katonai sisak, amelyet gyémántokkal díszített királyi korona fed. Arany szalagok. MOL F 2 Prot. Deus ad auxilium. 350–352. Egyébként az Erdélyi Fejedelemség címeresleveleinek a Királyi Könyvekben és a hiteleshelyi protocollumokban lévő jelentős hányada kizárólag címerkép nélküli, csak címerleírást tartalmazó hiteles másolatban maradt fenn, amit talán az adományok nagy száma és a címerkiállítás vélhetően jelentős költsége is indokolhat. Az Erdélyi Fejedelemség címerábrázolásainak né-

Látszólag váratlannak tűnik, hogy négy hónap múltán, 1608. május 18-án, immár az új fejedelem, Báthory Gábor, Debreceni János kérésére új, módosított címet adományoz. Az adománylevél a címerleírást kivéve majdnem teljesen megegyezik az előzővel. Az új címer, — jöllehet a foglalkozásra és jogállásra utaló író-eszközt ezúttal is tartalmazza —, sokkal inkább utal a vitézi erényekre, hiszen a karddal felövezett egészalak jobb kezében ezúttal már kardot, míg baljában tollat tart.³⁷ Talán nem megalapozatlan a feltételezés, miszerint a címernyerő az első változatot túlságosan „deákosnak” találta és ezért folyamodott egy militánsabb és, valljuk meg, jóval sablonosabb változatért. Az így kapott címer ugyanis az „írástudóknak” fenntartott egyfajta típuscímer, miként azt többszöri előfordulásai mutatják.³⁸

hány sajátosságára vonatkozólag ld. *Sunkó Attila*: Az Erdélyi Fejedelemség udvari hadszervezetének heraldikai ábrázolásai. Kőkösi Nagy Miklós címereslevele. 1630. június 28. Gyulafehérvár. In: Turul 71. (1998) 3–4. sz. 78–89. p.

- 37 „Scutum videlicet militare, coelestini coloris, in cuius campo sive arca homo integer gladio deaurato accintus dextra gladio imposita, animum ipsius viridem et fortitudinem sinistra calamum scriptorium conditionis sua instrumentum gestare visitur. Supra scutum galea militaris aperta est posita quam contegit didema regina gemmis atque unionibus decenter exornatum, unde angelus alis expansis de extra solem radienti similem, virtutis et laborum suorum praeonium sinistra vero manibus lunam decreascentem humanae vitae fragilitatem ac conditionis vicissitudinem indicantes tenere conspicitur. Ex cono autem galeae laciniae sive lemnisci variorum colorum hinc inde defluentes utrasque oras sive margines ipsius scuti pulcherrime ambiunt et exornant.” Kék katonai pajzs, amelynek mezejében egészalak arany karddal felövezve, jobbát kardjára helyezve, baljában íróvesszőt (calamum), (jog)állapotának eszközét viselni látszik. A pajzs felett nyílt katonai sisak, amelyet gyémántokkal díszített királyi korona fed, ahonnan egy angyal terjeszkedik ki, jobbában az erények és munkák jutalmát jelző sugárzó napot, baljában az emberi élet törékenységet és változékony, viszontagságos állapotát jelző fogyó félholdat tartani látszik. Különféle színű szalagok. MOL F 2 Prot. Deus ad auxilium. 353–354 (= LR) V. 135. *Siebmacher, Johann*: Großes und Allgemeines Wappenbuch. IV. Band 12 Abteil. Der Adel von Siebenbürgen. Nürnberg, 1898. 144. Taf. 82. (A továbbiakban: *Siebmacher*)

- 38 Az igen kis eltérést mutató címerképekre néhány példa: 1585. március 25-én Fejérdy Imre. LR I. 302. *Siebmacher*, Bd. IV. 156. Taf. 94. (A Debreceni címerhez nagyon hasonló címerkép: jobb kezében tollat, baljában kihúzott kardot tart, amelynek csúcsa egy török fejet szúr át.) 1630. április 25. Kolozsvár. Brandenburgi Katalin fejedelemasszony Csorbai Literatus Mátyásnak. LR XVI. 114. *Siebmacher*, IV. 140. Taf. 79. 1664. május 26. I. Apafi Mihály Dobolyi, másként Gödri István, János, Bálint részére. Címerkép: Tengerből kiemelkedő hegycsúcson álló kék magyar ruhás, karddal övezett egészalak jobb kezében író-tollat tart. *Siebmacher*, 266. Taf. 197. Az ő Gödri István érdemei világosak: 1663-ban a tordai praefectus írnoka, 1667–1669 között tordai sókamarás, majd 1679–1684 kincstári számvívő. *Trócsányi*, Erdély központi kormányzata 318, 319, 333. p.

A végrendelet tartalma, sajátosságai

A végrendelet sajátos, egyénit és általánost egyaránt rejtő forrástípus. Különösen igaz ez valamely, a központi kormányhatóságoknál betöltött hivatali tisztsége által ismert személy esetében, az ő és hozzátartozói életrajzi adatai, gazdasági helyzete segítenek az egyén pályaképének megrajzolásában. A többi, akár gyámként, végrehajtóként, adósként megjelenő személy, a társadalom egy jellegzetes, jelen esetben a fejedelmi székvároshoz, igazgatáshoz, ezáltal a fejedelemhez is kötődő körének összetételére, belső összefüggéseire is forrásul szolgálnak. Az alábbiakban bemutatandó forrás, a kancellárián, majd az egyik „állami” levéltárban több fejedelmet is szolgáló Debreceni János jellemző módon, a munka- és pályatárs Barkay Ambrus nevét viselő, általa vezetett hiteleshelyi jegyzőkönyvben ránk maradt végrendelete, jelenlegi ismereteim szerint ugyan nem a legkorábbi,³⁹ ám kétségtávol az általam ismert legrészletesebb, az ilyen tisztséget viselőkre vonatkozók közül. Értékét fokozza az aránylag szépszámu, a végrendelkező életpályáját több szempontból is megvilágító forrás, ezek segítségével szándékoztam Debreceni János requisitor modellértékű hivatalnok-értelmiségi szerepét lehetőleg több oldalról is bemutatni.

A végrendelkező elméleti és kancelláriai, majd később requisitori tiszteből eredően igen jelentős gyakorlati jogi ismereteit több sajátosság is tükrözi. A 2. pontban figyelmezteti munkatársait, hogy a saját birtokaira vonatkozó „legendó” adományleveleket külön őrizte, ezek ne keveredjenek a káptalan kiadványai közé. Az asztalfiókban lévő, hivatali tevékenysége során keletkezett fogalmazványokat és feljegyzéseket a kollégái „hűen” reponálják, és ha az ügyfelek kéri, írják át és így adják ki nekik. A requisitorok a korabeli szokásoknak, gyakorlatnak megfelelően a munkájukhoz szükségesnek ítélt, egyébként a levéltár őrzetébe tartozó okleveleket, iratokat a kifejezett tiltás ellenére hazavitték, és ott is tárolták, illetve készítették.⁴⁰ Mivel tisztségét majd mindegyikük élethossziglan viselte, az így fel-

39 Jóval korábban, még a XVI. században, 1596. október 3-án keletkezett Balásfy János, 1577–1588. a nagyobb kancellária írnoka, 1588–1596 a Gyulafehérvári Káptalan Levéltárának requisitora, 1598-tól fejedelmi titkár, végrendelete. Töredék. MOL F 3 I 68. Az archontológiai adatok: *Trócsányi*, Erdély központi kormányzata. 185., 187. p., LR I. Sigismundi Báthory. 25. fol.; MOL F 15 11. k. Liber Ruber. Liber Regius Batorianus 1591. 236r–237r. F 3 A 74.

40 „A conservatoriumból soha egyéb levelet ki ne vigyenek, se szállásukon tartsanak, hanem csak azt vagy azokat, kiket valaki requiraltatott [kikerestetett] és transumáltatni [átíratni] akar vélek, melyeket post transumptionem [átírás után] ismét mindjárt helyükre vigyenek. *Ennek nem observatioja [figyelembe vétele] miatt lett, hogy ötvenkét esztendőök alatt maradozva maradtak valami oly jószágáról való levelek. Ki tartotta ezt meg?*”. Juramentum capituli et conventus

halmozódott iratanyag a hiteleshely levéltárába történő visszaszállítására és az eredeti rendnek megfelelő visszahelyezésére, „hű reponálására” csak haláluk után nyílt lehetőség, amit a helyszínrre kiszálló és ott írásos jelentést készítő requisitor társak igyekeztek is kihasználni. Kiváló példa erre az a feljegyzés, amelyet a Bárdi István requisitor⁴¹ halála és 1666. július 10-én, Gyulafehérváron történt temetése után munkatársai, Tarackközy Ferenc és feltehetőleg Böszörményi István készítettek az általuk Bárdinál fellelt, a Gyulafehérvári Káptalan Levéltárába tartozó különféle irattípusokhoz tartozó összeírásokról, oklevelekről, az I. Rákóczi György uralkodása alatt készült Királyi Könyvekről, köztük a később elveszettnek hitt és azóta megkerült XVII. számú kötetről, jegyzőkönyvekről és a káptalani pecsényomóról, amelyek mindegyikét Tarackközy Ferenc magához is vette.⁴²

A levéltárosi munka iránt, maguk a levéltárosok által is támasztott komoly követelmények és a később is érvényesülő szokás szerint próbál meg gondoskodni utódjáról, kérvén, requisitorul „alkalmas, jó lelkiismeretű atyafiát válasszanak”. Az egyheti betegeskedés után, életének 71 esztendejében elhunyt, 1667. február 13-án vasárnap eltemetett Tarackközy Ferenc gyulafehérvári requisitor⁴³ lakóhe-

requisitoris. A Gyulafehérvári Káptalan és a Kolozsmonostori Konvent requisitorainak 1650. június 1. körül átirrt és annotált 1575. évi utasítása. Töredék. MOL F 12 XIV./3.

41 Bárdi István 1647–1666 requisitor, 1631–1638 a nagyobb kancellária írnoka, 1639 marosportusi perceptor. 1647-ben tordai sókamarás, 1664ben pedig Fehér megye főbírája. *Trócsányi*, Erdély központi kormányzata. 189. p.

42 „Post sepulturam requisitoris Stephani Bardi, anno 1666 die 10 julii Albac Juliae peractam, litteralia instrumenta apud ipsum habita, per me et Franciscum Tharackközy collegam inventata sunt hoc modo. Protocolon Alterum, ab anno 1610. Tertium Ambrosii Barcai, ab anno 1644. Itidem tertium ejusdem de Michaelis Banfi. Decimus, ab anno 1617. Liber Regius decimus septimus, Georgii Rakoci. Decimus nonus ejusdem. Vigessimus quartus ejusdem. Lustratio terrarum Borbandiensium. Fasciculus requisitoriarum. Fasciculus rerum diversarum. Genealogia Joannis Záz de Enicd. Sigillum Capituli Albensis Transsilvaniae, cum sacculo. Haec omnia Dominus Tharackközy ad se recepit.” Ezenkívül az özvegy egy hét múlva még két meg nem nevezett protokollumot és repertóriumot adott át Tarackközy Ferencnek. MOL F 2 Prot. Stephani Böszörményi 8. „Az elveszettnek hitt kötet Liber Regius XVII-us Georgii Rákóczy. E Liber Regiusnak van ugyan nyoma az indexekben, de a múlt [XVIII.] század elején maga a könyv elveszett, és azóta nem került meg.” *Beke*, 1884. 7. p. Hiányként szerepel a később a Magyar Országos Levéltárban készült segédletben is. Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. Áttekintő raktári jegyzék. I. Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára és Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára. 2. A Román Köztársaság Akadémiája Kolozsvári Fiók Történeti Levéltárában lévő eredeti példányról készült fényképmásolat.

43 Jelenleg a működésére vonatkozó legkorábbi forrás 1652. november 18-án „fejérvári egyik káptalan”-ként nevezi őt. MOL F 3 V 92.

lyén, Gyulafehérváron felvett, ismeretlennek szóló, és a talált iratokat, köteteket ezúttal csak általánosságban említő jelentés ismeretlen, de biztosan munkatárs írója, a maga és társai nevében, az iskolamester Pozsgai Gáspárt, a Sárdon lakó Gyarmati Istvánt, vagy a helyi lakos Viski Istvánt javasolják. A javaslatot figyelembe vehették, hiszen a megüresedett helyet a három megnevezett személy egyike, sárdi Gyarmati István nyerte el.⁴⁴ Az alkalmas személy gondos és körütekintő kiválasztásának fontosságát mi sem jelzi jobban, minthogy maga a fejedelem érezte szükségét, hogy a kérdésben, a tisztségről alkotott elvárások hangsúlyozásával, intézkedjék. Apafi Mihály 1677. április 13-án Fogaras várában kelt a „fejérvári cáptalan uraknak ő kegyelmüknek” írt levelében értesíti őket, utasította a prefektust, hogy a törvénnyel összhangban, alkalmas személyt keressen, akinek „conventióját hűségtek kezihez küldtük, parancsolván kegyelmesen hűségteknek, nem a fizetést, hanem a hivatalnak becsületes voltát respectálván magát azon hivatalban alkalmaztassa ezután is becsülettel és jó lelkesemettel terjedjen naponkint való hív szolgálata által hazánk minden rendinek boldogsága és magok jó emlékezete is az következendőkre tisztességesen”.⁴⁵

Debreceni maga is átérzte tisztségének felelősségteljes voltát, ezért, bár úgy érzi, munkáját legjobb tudása szerint végezte, amennyiben mégsem tudott „tiszteinek megfélelni” mindenkitől bocsánatot kér. A requisitor komoly jogelméleti és még inkább gyakorlati felkészültségét jelzik a végrendelet minden apró részletre kiterjedő szabályozó rendelkezései is, érthető módon különös tekintettel az öröklés rendjének meghatározására. (7–8. pont). Ennek eszköze a latin jogi, irattani szakszavak, szakkifejezések sűrű és pontos használata a magyar nyelvű szövegben. Pályaképe ismeretében érthető, külön felhívja felesége figyelmét, hogy fiát, Zsigmondot ne „szakítsa el” az iskolától, hiszen úgy látszik, van kedve hozzá. (6. pont.)

Társadalmi kapcsolatok

Viszonylag gazdag a végrendelet figyelemre méltó és az erdélyi hivatalnok értelmiség társadalmi kapcsolatait rendkívül szemléletessé tevő adatokban. A végrendelező által felkért (20. pont) három gyám legjelesebbje Keserői Dajka János a

44 1668. január 27-én Gyulafehérváron már ebben a tisztségben állítanak ki számára fizetési nyugtát. MOL F12 XIV./3. 1680. március 10-én még biztosan betölti állását. MOL F 3 E 46.

45 MOL F 12 XIV./3.

fejedelem, Bethlen Gábor udvari papja és apologétája.⁴⁶ Ő meglehetősen jó és bensőséges, mondhatni baráti viszonyt tarthatott fent Debrecenivel, hiszen a végrendelező arra kéri, hogy a „régí egymásközött való ifjúságunkbeli jóakaratot tekintse”, és ezért gondoskodjék a végrendelet végrehajtásáról. Ismeretségük vélhetően Éradonyból eredhetett, hiszen ez volt mind Keserői mind Éradonyi Erzsébet, Debreceni János első felesége, és családja szülő-, illetve lakhelye. A másik ismert gyám Fodor Pál, abrudbányai pénzváltó (auricompsor), mind Debreceni Jánossal, mind munkatársával, a végrendeletben szintén említett Barkay Ambrus requisitorral üzleti kapcsolatban is állt.⁴⁷ Maga Barkay, azaz a végrendeletben is említett Ambrus deák, életpályája párhuzamosan futott Debreceniével, a nagyobb kancellária írnoka 1606-tól 1617-ig, a Gyulafehérvári káptalan requisitora 1620-tól 1633-ig volt. Gyulafehérvárott egyazon utcában, az Olasz utcában, birtak kőházzal és Borbándon is mindketten birtokoltak.⁴⁸ Az Olasz utcában nemcsak munkatársa, hanem a fejedelmi udvarba bejáratos, ezáltal befolyásos telekszomszédja, hadadi Wesselényi Pál is lakott. Ő a fejedelem udvari familiárisa, nem sokkal ezután, 1612–1613-ban kincstartó volt.⁴⁹ Ezt a házat később Debreceni meg is vásárolta (8. pont). Hasonló körből, a fejedelmi gazdasági igazgatás területéről származik, a Debreceni által „komám”-nak titulált Felvinczy Márton deák, Gyulafehérvár aludvarbírája, majd udvarbírája. Felvinczy házat felbecslő bizottságban requisitorként Debreceni is részt vett. Kapcsolatukat a Sósptak ügyében kirobbant vita valószínűsíti.

46 Keserői Dajka János Éradonyban született 1580. körül. Külföldi tanulmányok (1607. Wittemberg, 1608. Marburg, 1609. Heidelberg) után 1611-ben Nagyváradon lett lelkész. 1615-től Bethlen Gábor fejedelem udvari papja, 1618. november 18-án az erdélyi református egyházkerület püspökévé választják. Meghalt 1633. május 18-án, Gyulafehérváron. *Zoványi, Protestáns Lcxikon*, II. 771. p. *Szinney József*: Magyar írók élete és munkái. 1–14. köt. Bp., 1891–1914. (A továbbiakban: *Szinney*) VI. köt. 153. p.

47 1617. március 29. vitélő Barkay Ambrus Borbándról, a fejedelem nagyobb kancelláriájának írnoka Magyarigen (Fehér vármegye) birtokát nemcsi házzal, a néhai fejtővári Csizsár Miklós egykori birtokát, amely fő és jószágvesztés miatt visszaháramlott, 300 forintért cladja Fodor Pál abrudbányai pénzváltónak (auricompsor). MOL F 3 R 29.

48 Ambrus deák hivatalviselésére: *Trócsányi*, Erdély központi kormányzata 189. p. Gyulafehérvári háza: 1614. január 18. Szeben. MOL F 4 Comit. Albensis Fasc. 2. No. 32. Borbándi háza: 1609. december. 26. MOL F 2 Prot. Deus ad auxilium 302. A Borbándpataka feletti malom: 1608. január 26. MOL F 2 Prot. Deus as auxilium 137. Magyarigeni birtok és ház: 1617. március 29. MOL F 3 R 29, MOL F 2 Prot. Joannis Debreczeni 111–112. Debreceni János. Borbánd: 1609. október 23. Borbándon nemes pirédi Szakmáry Pál és vitélő borbándi Almásy Gáspár szomszédságában a néhai providus Kocsis Tamás halálával és magszakadásával a fejedelemre háramlott házhelyet kapja. MOL F 3 K 58.

49 *Trócsányi*, Erdély központi kormányzata 321. p. 1610. november. 13., 1610. november 20. MOL F 2 Prot. Deus ad auxilium 325., 338.

núleg csak időlegesen ronthatta meg.⁵⁰ Fentiek ismeretében már nem számít annyira meglepőnek, hogy ismeretségi körébe tartozott a hozzá hasonlóan Demeterpatakon is birtokló, 1617–1618. körül magtalanul elhalt (5. pont) Zalay Tamás, fejedelmi jogügyigazgató és a vele „üzleti kapcsolatban” álló Királyfalvi Andrásné Buday Anna. Királyfalviné apja, a Sasa János fejedelmi udvari gyalogkapitány árváinak gyámjaként ismert, sárdi Buday Ferenc, korábbi vőlegénye Széplaki Péter pedig a fejedelem udvari familiárisa volt.⁵¹

Debreceni János kapcsolatai tehát elsődlegesen sajátos munkatevékenysége folytán keletkeztek, a fejedelmi központi kormányhatóságok, mindenekelőtt a kancellária és természetesen a hiteleshelyi levéltárak döntően nemesi származású szakértelmiségi hivatalviselőire terjedtek ki. A munkaterülettel természetesen átfedést mutató rokoni kapcsolatok, legalábbis Debreceni esetében jól igazolhatóan, a református egyház felső vezetéséhez kötődtek, és ez indokolhatja a korszak kiemelkedő alakjának, Keserői Dajka Jánosnak gyámul történt felkérését is.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy az Erdélyi Fejedelemségben élő, főként székely vagy Magyarországról áttelepült nemesi származású, birtokkal alig vagy egyáltalán nem rendelkező, jól képzett réteg számára az egyik felemelkedési lehetőség a központi kormányhatóságok, leginkább a legfontosabb, a XVII. század közepén fénykorát élő Fejedelmi Kancellária hivatalnoki karában történő elhelyez-

50 Felvinczy Márton 1617. november. 10. vitélő Felvinczy Márton deák, Gyulafehérvár aludvarbírája és felesége Gáltói Erzsébet kérésére, Debreceni János, egyik káptalan, Taraczkózy Péter, Sisko János, vásárhelyi Szabó György nemese, felbecsülik a házukat. MOL F 2 Prot. Joannis Debreceni 262–263. 1620. június 29. Igen környéken, egy dombon kő-sírt, emberi csontokat, koponyát fogakkal, találtak. MOL F 2 Prot. Joannis Debreceni 357. Sospatak ügye: 1621. augusztus 1. MOL F 2 Prot. Ambrosii Barkai 7–8.

51 1608. november 10. nemes Budai Anna, Széplaki Péter de Széplak udvari familiáris menyasszonya, néhai Buday Ferenc lánya nevében, Vajasd (Fehér vármegye. Ma Oicjdea. Alba j. Románia Táté) (Fehér vármegye. Ma Románia: Totoi. Alba j.) idegenek kezéből történt visszavételért két lakott jobbágytelket, a román Nigrával és Marcullal együtt, valamint három lakatlan telket Demeterpatakon Zalay Tamás fejedelmi jogügyigazgatónak (director causarum curialium principis) ad fāradozásáért. MOL Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. A Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára. F 17 Cista Comitatum Cista 3. Fasciculus 1. No. 46. 1615. március 12. Királyfalvi Andrásné, Budai Anna szerződése Zalay Tamással Demeterpataki részbirtokról. MOL F 4 Cista 1. Fasc. 5. No. 6. Az udvari szolgálatot teljesítők, mindenekelőtt az udvari familiárisok szoros kapcsolatára jellemző, hogy Sasa János, az udvari gyalogok kapitányának 1585. február 5-én kelt végrendeletében ugyan magát a fejedelmet kérte fel gyámnak, aki azonban 1589. március 12-én Sárdi Buday Ferenc, udvari familiárist rendelte gyámul. *Sunkó Attila*: Adatok az erdélyi fejedelmi udvar szervezetéhez a Báthory-korban. Sasa János 1585. évi végrendelete. In: Fons 7. (2000) 2. sz. 275–288. p., itt 280–281., 287–288. p.

kedésben rejtett. Az itt, a ranglétra alsó fokán írnokként eltöltött „tanulóévek” után az út vagy a kancellárián belül vagy más, például külügyi területen folytatódhatott. Ebből a körből kerültek ki a sajátos jogállású, az 1556-ban megindult szekularizációs folyamat eredményeképpen „állami hivatalként” működő hiteleshelyek, mindenekelőtt a Gyulafehérvári Káptalan és a Kolozsmonostori Konvent, komoly jogi felkészültséget igénylő szakhivatalnoki, részben mai értelemben vett levéltárosi feladatait ellátó alkalmazottai is. Ők voltak a fejedelem, illetve az országgyűlés által, a későbbiekben a már ott dolgozó munkatársak javaslatára kinevezett és fizetett requisitorok „levélkeresők” vagy káptalanok. A személyükkel szemben támasztott, a végrendeletben is hangsúlyos szerepet kapó, szigorú szakmai és erkölcsi követelmények és a fejedelem számára végzett, gyakran bizalmi, tevékenység által jelentős társadalmi, anyagi megbecsültségnek örvendtek, ami az évi rendes javadalmazáson felül elsősorban fejedelmi birtok- és címeradományok, nemesítések formájában jutott kifejezésre.

Ehhez járult még a fenteikből egyenesen következő kiterjedt kapcsolatrendszerük. Ezek közül kiemelhetjük a közvetlen munkatársi körön messze túlmutató, a helyi, azaz a fejedelmi székhely, a központi igazgatás valamint a fejedelmi udvar jeles tagjait, és az igen befolyásos, szintúgy külön csoportot alkotó udvari familiárisokat. Ezek a kapcsolatok Gyulafehérvár településszerkezetében is jól megragadhatóak, hiszen a requisitorok, az udvari familiárisok, a fejedelem állandó fizetett seregének és testőrségének feladatait is ellátó kék darabontok a város jól behatárolható részein kaptak és szereztek ingatlanokat. Az elvárások és lehetőségek, mindenekelőtt a rendkívül gazdag forrásanyaghoz való mindennapos hozzáférés tették lehetővé azt, hogy az Erdélyi Fejedelemség értékekben bővelkedő szellemi életének, elsősorban történetírásának, jeles képviselői közül többen is, Szamosközy, Bojthi, Szalárdi, ebből a szorosan összetartó és összetartozó körből kerültek ki.

A kiadás alapelvei

Debreceni János végrendeletének magyar szövegét modern átírásban, azaz „a jelenbeli beszédnek és helyesírásnak megfelelően”⁵² közlöm az alábbiak szerint.⁵³ A szövegben előforduló tulajdonneveket és idegen szavakat, pénzösszegeket szögletes zárójelben betűhíven is közlöm. A magyar nyelvű szöveg rövidítéseit szögletes zárójelben oldottam fel. A tájnyelvi sajátosságokat nem tartottam meg. A központozást a mai használatnak megfelelően alkalmaztam. A latin nyelvű szövegeket a humanista helyesírásnak megfelelően közlöm. A központozást értelemszerűen alkalmaztam. A rövidítések feloldását nem jelöltem.

FÜGGELÉK

1.

A Gyulafehérvári Káptalan Debreceni János requisitor 1623. augusztus 24-én kelt végrendeletét felesége, Tasnádi Erzsébet kérésére szóról–szóra átírja és hitelesíti

Gyulafehérvár, 1624. március 26.

Litterae Testamentales Egregii quondam Joannis Debreceni, requisitoris Capituli ecclesiae Albensis.

Nos, requisitores litterarum et litterarium instrumentorum in sacristia seu conservatorio capituli ecclesiae Albensis Transsylvaniae repositarum et

⁵² *Ember Győző*: Levéltári Terminológiai Lexikon. Bp., 1982. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltártan és Történeti Forrástudományok 4.) (A továbbiakban: *Ember*, Terminológiai Lexikon.) 216. p.

⁵³ A modern átírásról, a mellette szóló érvekről és elvekről, annak a magyar forráskiadásban betöltött helyéről részletesen ld. *Bak Borbála*: A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései. In: A történeti források kiadásának módszertani kérdései. Az 1999. december 8-án tartott, Budapest Főváros Levéltára, Fons, Magyar Történelmi Társulat által szervezett Levéltári Nap előadásai. Szerk.: Kenyeres István. Fons 7. (2000) 1. sz. 91–136. p. itt 118–119. p. A mintapéldák 124–136. p.

locatorum, ac aliarum quarumlibet judicarium deliberationum litterariumque mandatorum Serenissimi Sacri Romani Imperii Transylvaniaeque Principis domini nobis clementissimi executores, damus pro memoria per praesentes. Quod nobilis domina Elizabetha Thasnadi,⁵⁴ filia venerabilis olim domini Michaelis Thasnadi, alias superintendentis Ecclesiarum Transsylvanicarum Helveticam Confessionem⁵⁵ ex verbo Dei profitentium ex nobili Catherina Sarkeözi, consorte sua procreata, relictæ autem vidua Egregii Joannis Barathi Debreczeni, alias requisitoris Capituli ecclesiae Albensis Transylvaniae socii fratris et collegae nostri, nostram personaliter veniens in praesentiam exhibuit nobis et praesentavit litteras quasdam testamentariae dispositionis dicti Joannis Barath Debreczeni mariti sui, dum solent incolumis ac per omnia mentis composesset recenti memoria recolentis vitae huius fluxibilitatem grassante potissimum in plerioque Regni huius Transsylvaniae partibus contagiosa pestilentiae lucae propria manu exaratas, ac in duobus papyri sermonibus absque sigilli dumtaxat munimine patenter confectas, petens nos debita cum instantia, ut nos copiam seu paria eundem in transumpto litterarum nostrarum sub sigillo capituli huius usitato iurum suorum futura pro cautela extradare et emanare facere vellemus.⁵⁶ Quarum quidem litterarum tenor talis est.

In nomine Sanctae et Individuae Trinitatis amen. Anno 1623. 24. Augusti. Én Debreceni Barát János [Debreczeni Barath Janos] gyulafehérvári [Giula Fejeruari] egyik káptalan⁵⁷, tudván az emberi halandóságot, és az én halálom is hogy minden

54 Tasnádi Erzsébet ekkor Debreceni Jánosné felesége, azelőtt vitézlő Fábíán Mátyásé. MOL F 2 Prot. Casparis Bojthi fol. 33v.

55 Tasnádi Veres (Ruber) Mihály született Tasnádon. 1587–1591-ig Wittembergben tanult, kolozskalotai cseres (1600), lelkész Nagyenyeden, 1605. március 7-től az Erdélyi Kálvinista Egyházkerület szuperintendense (püspöke), lelkész Magyarigenben. Meghalt 1618. szeptember 24-én. *Zoványi*, *Protestáns Lexikon* IV köt. 1586. p.

56 A nemesek szóban tett végrendeletéről a hiteleshely kiküldöttjei jegyzőkönyvet vettek fel, amit a hiteleshely, jelen esetben a Gyulafehérvári Káptalan, levéltárában, helyeztek el, és csak a végrendelező halála után hirdettek ki. Ha a végrendelezés tanúk előtt történt, öt nemes együttes jelenléte és a testamentumon a végrendelező és az ő aláírásuk és pecsétjük volt szükséges. Háború, járvány, ezúttal a végrendeletben említett pestis, esetén a végrendelező sajátkezűleg írt és aláírt, vagy két tanú előtt szóban tett akaratát is érvényesnek ismerték el. A magyar feudális és burzsoá magánjog és büntetőjog elemei. Összeállította: Bónis György. (Levéltári szakmai továbbképzés. Felsőfok. 12.) Bp., 1959. 29. p. (A továbbiakban: *Bónis*, Feudális jog.)

57 Káptalan = a hiteleshelyen, az 1557–1558. évi szekularizáció előtt a nevét ezután is megőrző káptalannál, dolgozó levéltáros, requisitor. *Papp*, *Hiteleshelyek* 57. p.

időben, órában és szempillantásban, főképpen ilyen mirigy⁵⁸ időben hogy meg léssen, jó idején, ép elmével és egészségben lévén, az én kicsiny javaimról így diszponálok⁵⁹ jó lelkiismeretemmel: Mindeneknek előtte azért a véghetetlen nagy irtalmasságú Szent Úristen [Szent Ur Isten] ki ülsz az cherubin⁶⁰ angyaloknak felette és aki a mennyei dicsőségben egyedül uralkodó Isten [Isten] vagy, adok örökké való hálákat, te Szent Isteni Felségednek [Szent Isteni felsegednek], hogy engemet örök időknél előtte Szent Fiadban [Szent Fiadban] az én uram Jézus Krisztusban [Jesus Christusban] az örök életre elválasztottál⁶¹, az én anyám méhéből kihozván éltetél, tápláltál és az tisztességes tudományokra szüleim által tanítottátál, ugyan akaratom ellen is, abban pedig egy kis profectust⁶² adván emberek előtt kedveskét és szolgálatot adtál, kicsiny életem és ruházatom lévén mindeideig tápláltál. Megszámlálhatatlan, Uram az én méltatlanságom, Te velem való jó tételed, amiért csak az én ajakimon viszem fel Szent Felségednek [Szent felsegednek] ez áldozatot, hogy szent szent szent legyen a Te neved mindörökké. Noha pedig igen bűnös embernek vallom Szent Felséged [Szent fel[sé]ged] előtt magamat, mindazáltal hiszem, vallom, hogy ahol a bűn bővelkedik, ott a Te keg[ye]lmed feljebb is áradott, az én számtalan sok bűnöm bocsátatját az én uram Jézus Krisztus [Jesus Christus] által, kit a világra azért bocsátottál, hiszem, vallom, az örök életemet bizonyonnyal hiszem⁶³, és hogy testem is a föld porából feltámad az utolsó napon és az én testemmel körülvételem, és az én édes uram Jézus Krisztussal [Jesus Christussal] örökké együtt leszek, aki halálomban nekem nyereségem. Ámen.

1. Testemet azért hagyom temetni, mivel a szent egyház kulcsával én bírtam egyik, a Nagytemplomban [Nagy Templomban]⁶⁴ a sacristia⁶⁵ ajtaja előtt, mint-

58 Mirigy: fertőző, járványos. Az oklevél bevezető részében említett pestisjárvány idején készült a végrendelet.

59 Diszponálok = (vég) rendelkezem.

60 Cherubin: kerub = angyalszerű, őrző lények, például ők őrzik a Kiűzetés után az élet fájához vezető utat az Édenkert keleti oldalán. Gen. 3, 24.

61 Az „elválasztottál” aláhúzva. A lap baloldali szélén a sorral egyvonalban aláhúzva: predestinatio.

62 Profectus = előmenetel.

63 Örök életemet bizonyonnyal hiszem” aláhúzva, az „életemet” előtt a baloldali lapszálon „pracsumpcio” aláhúzva. Pracsumpcio = feltételezés. Itt: feltételezés annak, hogy a végrendelet kezdő üdvözl. Molnár Antal szíves közlése.

64 Nagytemplom, azaz a gyulafehérvári székesegyház, védőszentje Szt. Mihály. *Entz Géza: A Gyulafehérvári Székesegyház*. Bp., 1958. 82. p. (A továbbiakban: *Entz*, Gyulafehérvári Székesegyház.)

65 Sacristia = sekrestye.

hogy a káptalanoknak arra szabadságok volt azelőtt is fizetés nélkül.⁶⁶ Ha fizetés nélkül a prédikátor uraim⁶⁷ azt meg nem engednék, temessenek az odaki való temetőkerben⁶⁸ az előbbi feleségem és a szerelmes Erzsikém [Eörsikém]⁶⁹ mellé, de ott, amint lehet, valami kis hajlékot csináltassanak temetésem felett.

2. Az én jószágaimról, Sósptakról [Sospatakrol], Szentimréről [Zent Imrereöl] és Demeterptakáról [Demeterptakarol]⁷⁰, fejevári [Fejervari] házamról elegendő⁷¹ leveleim vannak külön⁷², azokat a káptalan levelek közé ne elegyítsék, hanem aki oda való az asztalom fiában vannak minuták⁷³ és egyéb egyetmás dologról való jegyzés, amint feljegyeztem. Kérem az én kollégáimat, azokat fideliter reponál-

66 A katolikus egyház jog szerint a káptalanok tagjainak joguk volt a székes- és társas egyházban temetkezni. Vö.: *Szeredy József*: Egyház jog, különös tekintettel a Magyar Szent Korona tartományaira, a keleti és protestáns egyházakra. I–II. köt. Pécs, 1874.

67 Prédikátor uraim = a református lelkészek. Az erdélyi püspökség javainak és jövedelmeinek szekularizációja (1556) után a protestánsok 1565-ben, János Zsigmond Schwendi Lázár elleni hadjárata miatt történt távolléte alatt elfoglalták a katolikus templomot, amelyet Bocskay István 1605-ben a reformátusoknak adott. *Entz*, Gyulafehérvári Székesegyház. 123. p.

68 Gyulafehérvár északi részén kelet–nyugati irányban húzódott, az Ispóty utcától délre, szintén kelet–nyugati irányban a Kis-Temető utca, míg maga a temető a város északkeleti részén „emelkedettebb helyen” feküdt, a későbbi római katolikus és lutheránus, illetve református temető helyén. *Imecs F. Jákó*, A régi Fejérvár 29., 32. p.

69 Debreceni János első felesége Éradonyi Erzsébet, Éradonyi Péter leánya, László testvére. Erzsike pedig valószínűleg leányuk lehetett.

70 Sósptak, Sópataka, Sausá Fehér vármegye. Ma Seusa Alba j. Románia. Szentimre = Marosszentimre, Emrichsdorf, Szintimbru Fehér vármegye. Ma Sintimbru Alba j. Románia, Demeterptaka, Dumitu Alsófehér vármegye. Ma Dumitra Alba j. Románia.

71 Elegendő = elegendő.

72 Az általam ismert adományok Gyulafehérvár: 1609. március. 31. MOL F 2 Prot. Deus ad auxilium 237–238. 1610. október 13. MOL F 2 Prot. Deus ad auxilium 325., 1610. október. 20. MOL F 2 Prot. Deus ad auxilium 338. 1611. december 22. Várad. MOL F 2 Prot. Magnificat 104–106. 1614. május 21. MOL F 2 Prot. Joannis Debreczeni 52–54. 1615. szeptember. 21. MOL F 2 Prot. Joannis Debreczeni 94–98. MOL F 4 Comit Albensis Cista 4 Fasc. 2. No 19. 1629. március 6. MOL F 2 Prot. Casparis Bojthi 33v fol. Szentimre: 1610. február. 21. MOL F 2 Prot. Deus ad auxilium 306. 1617. március. 12. MOL F 2 Prot. Joannis Debreczeni 107. 1620. május 15. MOL F 2 Prot. Joannis Debreczeni 393. 1629. március 6. MOL F 2 Prot. Casparis Bojthi 33v fol. Sósptak 1614. március. 20. MOL F 2 Prot. Deus ad auxilium 368. 1615. május 1. MOL F 2 Prot. Joannis Debreczeni 98. 1615. június. 10. MOL F 2 Prot. Joannis Debreczeni 103–104. 1618. április 25. MOL F 2 Prot. Joannis Debreczeni 209. 1618. október. 1. MOL F 2 Prot. Petri Taraczközi 208–211. 1619. április. 28. MOL F 2 Prot. Petri Taraczközi 120. 1622. augusztus. 1. MOL F 2 Prot. Joannis Debreczeni 440. 1621. augusztus 1. MOL F 2 Prot. Ambrosii Barkai 7–8. A fenti, többnyire a hiteleshelyi jegyzőkönyvekben szereplő hiteles másolatoknak az adományozottnál lévő eredeti példányairól van szó.

73 Minuta = fogalmazvány. *Ember*; Terminológiai Lexikon 39–40. p.

ván⁷⁴ aszerint, ha ki-ki kívánja diligenter transumálják⁷⁵ és minutálják le, s úgy adják ki, arra pedig igen jó lelkiismeretű atyafiát válasszanak melléjük én helyettem. Amire az Úristen [Ur Isten] nekem erőt s értéket engedett volt, én igyekeztem volna tisztemnek megfelelni, amiből⁷⁶ nem lehetett, bocsánatot kívánok mindenkitől.

3. Ezen kollégáimat kérem, ha mi oly fassio⁷⁷ és executio⁷⁸ történt, ki időmben esett, és az én munkám forgott benne, árváimnak adják meg ha mit adnak tőle.⁷⁹

4. Adós hogy legyek, nem tudom. Hanem Nagy Gergelynének [Nagy Gergelinek] Keszi Borbálának [Keszi Borbalanak] volt deponált⁸⁰ pénze Káptalanban [Captalanban] 200 forint [fl. 200], kinek másfélszáz forintját megadtam neki. Tíz forintját Ambrus [Ambrus]⁸¹ deáknak deputáltam⁸², még kell Nagy Gergelynének [Nagy Gergelinek] adnom 10 forintot [fl. 10.] kinek hét forintja a Törös Ferenc [Teöreös Ferencz] öcsém adósságában vagyon, azonkívül készpénz 5 forint [fl. 5] egy hólyagban⁸³, abból adják meg a 10 forintot [fl. 10.] A többit én is tartásomért tudom, úgymint a 30 forintot [fl. 30] mert közel hat esztendeig viseltem

74 Fideliter reponálván = hűségesen (azaz az eredeti jelzetüknek megfelelően) a levéltárba visszahelyezvén.

75 Diligenter transumálják = scrénycn, szorgalmasan átírják, azaz a lemásolt iratot egy későbbi, úgynvezett átíró iratnak a szövegébe ágyazzák be. Az átírás mint tevékenység a transsumptio, az átírt irat a transsumptum. *Ember*, Terminológiai lexikon 39. p.

76 Amiből = amiben.

77 Fassio = bevallás, felvallás. Ingatlan időleges vagy végleges elidegenítése, az illetékes hatóság (például hiteleshely, vármegye) előtt tett ünnepélyes, legtöbbször írásba foglalt nyilatkozat. A tulajdon végleges átruházására vonatkozó szerződés az örökvallás (fassio perennalis), amikor is a felek a hiteleshelyen személyesen vagy teljhatalmú megbízott által élőszóval nyilvánították ki „vallották be” akaratukat és erről örökérvényű (perennalis) oklevelet (litterae fassionales) állítottak ki. *Bónis*, Feudális jog 30. p. *Úriszék*. XVI–XVII. századi perszövegek. Szerk.: Varga Endre. A kiadványt készítő munkaközösség: Varga Endre, Illa Bálint, Bakács István, Bottló Béla, Párdányi Miklós, Dávid Zoltán. Nyelvészeti munkatárs: Szabó Dénes. Bp., 1958. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 5.) (A továbbiakban: *Úriszék*.) 1007. p.

78 Executio = (ítélet) végrehajtás. Az erről kiállított oklevél a litterae executioneles. *Úriszék*, 1005. p.

79 Ha mit adnak tőle = ha valamit adnak érte. A levéltárosoknak meghatározott díj járt a levéltári szolgáltatások elvégzésért.

80 Deponált = letett, letétbe helyezett.

81 Ambrus deák = Barkai Ambrus 1606–1617 a nagyobb kancellária írnoka, 1620–1633 a Gyulafehérvári Káptalan requisitora *Trócsányi*, Erdély központi kormányzata 189. p. Háza Gyulafehérvárott ugyanabban az utcában volt, mint kollégájáé Debreceni Jánosé. 1614. január 18. Szecben. MOL F 4 Comit. Albensis Fasc. 2. No. 32.

82 Deputál = utal.

83 Hólyag = hólyagzacskó, pénz tárolására, pénzeszacskó. Erdélyi Szótörténeti Tár. V. köt. 241.

gondját, ezt pedig szokásnak mondják, hogy minden esztendőben 1 forintot apad a fele gondviselésért és tartásért. De azonkívül is adtam ő k[e]g[yelmé]nek egy inventariomot⁸⁴, ki az osztozás felől, kitől netalán 12 forintot [fl. 12] elkérhettem volna, aprólék irogatásom azonkívül is, és oda a házhoz való hívásom–járásom lévén, azokat is abban tudom, én attól nem kívánok semmit, csak ő kegl[yel]me is ilyen okokat tekintvén és a gondviselésemet a veszedelmes időkben, holott ha elvesszett volna, rajtam kívánható volna mind. De a 30 forintért [fl. 30] reám nehezteljen ő kegl[yel]me, mert méltó a béres az ő jutalmára.⁸⁵

5. Szalai Tamás [Szalai Thamas]⁸⁶ hozott vala hozzám egy hólyagban 11 forintot és 75 dénárt [fl. 11. d. 75.], kit egy Bessenyei György [Beseniei Giorgy]⁸⁷ övének mond, másfelől Felvinci Márton [Felvinczi Marthon] komám is övének mondja. De mivel a szegény Szalai Tamás [Szalai Thamas] adta én kezemben, hogy azt is tartottam, közel vagyon hat–hét esztendő ő deficiált⁸⁸, és apránként irogattam neki is, kitől semmit nekem pénzt nem adott, én azt elköltöttem. Azért a pénzért pedig egy jobbágy vagyon Felvinci [Felvinczi] uramnál zálogban. De afelett én ő kegl[yel]mének sokat is írtam, kitől nem fizetett azt abban tudom én is.

6. Az én szerelmes atyámfiait, feleségemet követem, úgymint Tasnádi Erzsébetemet [Thasnadi Ersebethemet] mindenekről kérem is mint szerelmes társamat, halálom után tisztességemet megviselje, tudja pedig fogyatozott voltunkat, ami kicsinyt hagyhatok neki vegye jó néven. Hagyok azért neki a demeterpataki [Demeterpataki] jobbágyomat, Nigrát [nigrat], vagy aki benne lakik, ha kiváltják, a

84 Inventariom, inventárium = leltár, jegyzék.

85 Máté 10, 10. Lukács 10, 7. 1 Tim 5, 18.

86 Nemes Szalai Tamás dcák 1605–1615. ügyvédként működött Gyulafehérváron. Gyulafehérvári jk. 170, 303. p.

87 Perük már korábban is volt: 1609. július 31. vitézlő Szalay Tamás ünnepélyesen tiltakozik Bessenyei György ellen az Ompoly tövisi gázlójánál történt erőszak ügyében. MOL F 2 Prot. Deus ad auxilium 259. Bessenyei György 1608. október 23. Tövísen kőházat bírt. MOL F 2 Prot. Deus ad auxilium 195–196.

88 Deficiált = örökös nélkül halt el. Defectus seminis = magszakadás. Az adománybirtokos öröklésre jogosult utódok, a birtokszerző egyencsági leszármazottai nélküli elhalása. Az így elhalt személyek birtoka az uralkodóra háramlott (desolutio), aki azt újra eladományozhatta. *Werbőczy István*: Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve. Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Szerk.: Gazda István. Bev.: Bónis György, Csiky Kálmán. Ford. Csiky Kálmán. Bp., 1990. (A továbbiakban: Trip.) I. Rész 30. cím. Amennyiben az adományozás napjától számított egy éven belül az adományozottat nem vezetik (introductio) vagy iktatják be (statutio), az adomány érvényét veszti. Trip. I. rész 32–33. cím. *Bónis*, Feudális jog 21. p.

pénze legyen övé, nekem pedig Kocsis Kristóf [koczis christoph] úgy mint kezes⁸⁹ adta kezemben. Királyfalviné [kiralifalwne] Budai Anna [Budai Anna] jobbágyiért lévén kezes nekem, kit tud, Kincses [kincses] uram és Csiszár István⁹⁰ [Cziszár Istuan] uram. Borberek [Borberekj]⁹¹ vagyon pedig zálogban⁹² nekem 32 forintért [fl. 32.] Item⁹³ két forintban. Item egy marék Ficsorban [Phicziorban]⁹⁴, amíg ez meg nem leszen, kiereszteni kezéből nem szükség, mert azonkívül is igen megrtér-fálának Királyfalvi [kiralifalui], és ezt feleségével együtt költötték el. A majorban lakó Pétert [Pétert] is neki hagyom. Sospatakon [Sospatakon] utiliat⁹⁵ is neki hagyom, mind a számvetéssel. Amely pénzt neki adtam vagyon abban meg nála 41 forint [fl. 41.], vegye meg azt is rajta azonkívül is, amiről számot nem adott. De ha ugyan megfizet is azzal, fel ne hadja szabadulni, ki se bocsássa kezéből, mert a többi is enyém volna s ő is enyim. Sospatakon [Sospatakon] hagyok neki maga számára két kancát item két borjús tehenet. A halhéjas poharamat is neki hagyom, az ezüstöst. Amit maga hozott házasságunkkor⁹⁶ az mind övé legyen: az arany gyü-

89 Kezesség = fideiussio. Mások kötelezettségéért vállalt jótállás. A kezes, jótálló (fidejussor), aki a kezességre általában kényszerített másik jobbágy is lehetett, vállalja, hogy akiért kezességet vállal, a földesúr szolgálatából meg nem szökik, szolgálatait teljesíti. Ha nem, a mulasztóra és a kezesekre is bírságot szabtak ki. *Úriszék*, 1021. p.

90 Nemes, apja Csiszár Lukács, testvére János, Gyulafehérváron volt háza. Erre lásd: 1593. március 1. Néhai Csiszár Lukács fia, István tiltakozása, Nyíró utcai házának bátyja, János által történt jogtalan eladása ügyében. 1609. június 27-én nemes személyként tanúskodik. Gyulafehérvári jk. 23, 247. p.

91 Borberek Weinberg, Vulper Fehér vármegye. Ma Vurpar Alba j. Románia.

92 Zálogba adás (impignoratio) a zálogadás átadta a záloghitelezőnek az ingatlant és megengedte, hogy a zálogadósság (jelen esetben 1 000 forint) kifizetéséig élvezze a zálogbirtok hasznait és jövedelmeit, az ingatlan közterheinek viselése mellett, és a megállapított idő (legkésőbb 32 év) után a zálogösszeg fejében bocsássa vissza. A záloghitelező a zálogbirtokot a kamatok fejében használhatta és alzálogba adhatta, azaz továbbzálogosíthatta. *Bónis*, Feudális jog 33. p.

93 Item = továbbá.

94 Ficsor = csulai Ficsor család, a csulai család egyik ága Hunyad vármegyében. A macskási Ficsor család Kolozs vármegyében. *Csánki Dezső*: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I–3. Bp., 1890–1897. 5. Bp., 1913. V. köt. 170–171., 181., 474. p. Valószínűleg az ő, később megszűnt birtokuk.

95 Utilia = haszon, haszonvétel.

96 „amit maga hozott házasságunkkor” hozomány (allatura), kiházásítási tárgyak (res allatae). Minden vagyon, amelyet a nő hoz a házhoz, rendszerint az osztálynál (divisio) a nőnek jutott ösi jószág, amelyet férjének adott át, a házasság ideje alatt közösen használták, a feleség halálával a feleség rokonaira szállott vissza. *Bónis*, Feudális jog, 28. p. Ezenkívül a nőt illette a hitbér (dos), jegyajándék (res paraphernales), szabadvagyon, haszonélvezet, személyes használati tárgyak. *Illés József*: Öröklés a női vagyonban az Árpádok korában. Bp., 1906. 5–6. p. és *Uő.*: Werbőczy és a Hármaskönyv. Dr. Illés József egyetemi nyilvános tanár előadása a

rűknek háрма, kit jegyben adtam, a smaragdos, cseh gyémántos és a gemmaköves⁹⁷ övé legyen. Azonkívül minden jószágomon, míg az én nevem viselő fo legyen és ő bírjon, parancsoljon nekik, és éljen belőlük s árvaímat is tartsa belőle. Búzám, borom ami vagyon vagy leszen, abból takarosán éljen, övé legyen és táplálja magát, háza népét. Az Istenért [Istenert] is kérlek szerelmes atyámfia, az én gyermekemet az istenfélelemre tanítsad, intsed Zsigát [sigat], a scholától⁹⁸ el ne szakaszd, lám, jó indulatot látunk benne. Zsófikát [Sophikat] is, noha olyan erkölcs-telen, intsed, dorgáld, ha egyéb nem lehet benne, valami tisztességes helyre, kéz alá adjátok anyáddal együtt, eltartják őket csak a szolgálatjáért is ím már. A több dolgok felől magad is viselj gondot, jó atyámfia, amíg élsz.

7. Jószágom állapotja felől így diszponálok⁹⁹, hogy ami jussom Sós-patakban [Sos-patakban] feleségem testamentomáról volna, azt hagyom a leányomnak, Zsófikának [Sophikanak], mikor Isten [Isten] szerencsét parancsol neki. Aznkívül való jussomat, két vagy több jussomat hagyom a fiamnak, Zsigmondnak [Sigmondnak], az udvarházammal együtt, de a szentimrei [Szentimrehi] portióm¹⁰⁰ éppen a fiamé legyen, Zsigmondé [Sigmonde]. Ha a fiam meghal, az ő jussának fele Zsófikára [Sophikara] szálljon, fele az ő jussának feleségemre, Tasnádi Erzsébetre [Thasnadi Erzsebetre]. Ha Zsófica [Sophika] meghal és Zsiga [Siga] él, az ő jussa szálljon Zsigára [Sigara], ha mind Zsiga [Siga], Zsófica [Sophika] meghal és feleségem él, mindenk öreá szálljanak, ha feleségem is meghal, szálljon két öcsémre, Mihályra [Mihálira] és Ferencre [Ferenczre]. Ha ők is meghalnak, szálljon a fehérvári [Fejeruari], mi hitünkön lévő scholara¹⁰¹, mivelhogy én pénzemen szerzettem, és szabados gazda vagyok az enyéből.

Magyar Jogászegylet teljes ülésén 1942. március 21-én. Bp., 1942. (Magyar Jogászegylet Könyvtára 22.) 8–9. p.

97 Gemmaköves: gemma = vésett drágakő. A magyar nyelv történeti etimológiai szótára. Főszerkesztő: Benkő Loránd. 1–4. Bp., 1967–1984. (A továbbiakban: TESZ) I. köt. 1044. p.

98 Scholától = skólától, iskolától.

99 Diszponálok = rendelkezem.

100 Portio = rész, részbirtok.

101 A középkori káptalani iskola, vezetése már a XVI. század közepétől protestáns szellemű lévén, 1571-től reformátussá vált. 1622-ben az országgyűlés végzést hozott akadémiává fejlesztéséről, az egykori káptalani birtokok jövedelmét is erre a célra rendelve. Megszűnését a II. Rákóczi György Lengyelország ellen 1657-ben vezetett sikertelen hadjáratának megtorlásául Erdélyt pusztító török–tatár dúlás idézte elő. Tanárait, diákjait a nagynyeddi református iskola fogadta be. *Mészáros István*: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája, 996–1948. Általánosan képző középiskolák. Bp., 1988. 191. p.

8. A fehérvári [Fejeruari] házam felől való dolog így legyen. Ami jussom az első feleségemről vagyon, a nagy házban és akit Makai Jánostól [Makai Janostol] és Éradonyi Lászlótól [Eradony Laszlotol] vettem, a feleségem jussa legyen Zsófikáé [Sophikae] benne, a két juss a fiamé Zsigáé [Sigae] vagy egyik vagy másik elégítse ki másikat vagy osztozzanak. De a kutat is én csináltattam. Amely házat Wesselényi Páltól [Veseliene Paltol]¹⁰² vettem, az éppen legyen Zsigáé [Sigae], az odaki való majorházam pedig legyen feleségemmel együtt Zsigáé [Sigae]. Ha Zsófiga [Sophika] meghal, az ő jussa szálljon Zsigára [Sigara], ha pedig Zsiga [Siga] meghal, az ő jussa szálljon Zsófikára [Sophikara], csak hogy ha feleségem megmarad a Wesselényi [Veseliene] háza fele éppen övé legyen. Ha mindenik meghalna mag nélkül, tehát a Wesselényié [Veseliene] legyen az öcsémé, Mihályé [Mihalie], az éradonyi [eradonyi]¹⁰³ háza fele pedig legyen ispotályház¹⁰⁴ a szegények számára, ha szegény találkozik hozzá.¹⁰⁵ Ha pedig nem találkozik, hogy benne lagnának, az is legyen az öcsémé Törös Mihályé [Teöreös Mihalie], a maradékié, ha ő deficiálna, szálljon a másik öcsémre, Törös Ferencre [Teöreös Ferenczre].

9. A szegény anyámat gazdám asszony ne hadja, amiből lehet, eledel dolgából, ha annyira való leszen valamiből árulhat, vagy búzából vagy borból adjon neki. 10 forintot. Tíz köből¹⁰⁶ búzát, egy tehenet, borjúst, az adósságot is megengedtem neki.

10. Mihálynak [Mihalinak], az öcsémnek, adjanak egy csikót és egy borjús tehenet. Neki is adjanak négy köből búzát.

¹⁰² Wesselényi Pál kincstartó (1612–1613). *Trócsányi*, Erdély központi kormányzata 321. p.

¹⁰³ Éradony (Bihar vármegye) Ma: Adoni Bistrita–Nasaud j. Románia.

¹⁰⁴ Ispotályház = szegényház (szegények, öregek, özvegyek menedéke) ESZT V. köt. 821. p. Az Ispotály utca Gyulafehérvár északi részén kelet–nyugati irányban húzódott. *Imecs F. Jákó*, A régi Fejérvár. 29. 32. p. XVII. század eleji (1615. július. 10.) adatok szerint maga „az ispotály a város nyugati szélén, az erdő és az Ompoly közelében, a Temető utca környékén állott.” A XVI. században az épület helyét nem lehet egyértelműen meghatározni, a végrendelet keletkezésén idején valószínűleg már erről, a „Fejérvár végén” álló épületről és nem a középkori Szent-Lélek ispotályáról lehet szó. *Kovács András*: Humanista epigráfusok adalékai Gyulafehérvár közép- és koraiújkorai helyrajzához. In: Szamosközy István: *Analecta Lapidum*. 1593. *Inscriptiones romanae* 1598. Szerk. Keszrű Bálint. S. a. r. Balázs Mihály. Szeged, 1992. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 33.) 25–35. p. itt 31. p.; Gyulafehérvári jk. 308–309. p.

¹⁰⁵ Ha elég szegény található hozzá.

¹⁰⁶ Köből = cubulus. Gabonamértékként igen szélsőséges értékek közt mozog: 73–261, 38 liter. *Úriszék*, 1023. p. Az Erdélyben a XVII. század első felében használt köből nagyságát pontosan meghatározó adatot nem találtam.

11. A Moréknak [Moreknak,] Jánosnak [Janosnak] adjanak egy borjútlan üszőt¹⁰⁷, két borjút és a köpönyegemet, de úgy hogy házam népét el ne hagyja, hanem szolgálja, lám immár tudja az én házam szükségét. Ha megházasodik, köteles legyen házam népéhez és mint egy szabados¹⁰⁸ és ispán¹⁰⁹ legyen és két lovamnak, egyébnak is gondját viselje házamnépe számára, ahova szükség kívánja.

12. Feleségemet kérem mint jó atyámfia, az első feleségem pártaövét¹¹⁰ adja a Zsófikának [Sophikanak], ha Isten [Isten] szerencsét parancsol neki, mert az anyja részében jutott volt az, én is pedig jegyben sem mutattam fel azt azokon. Ismét az új paplant is adja vele, mikor az leszen. Az anyja szoknyáját, palástját, aszerint, amaz hitvány kapoccsal együtt.

13. Egy Pokos János [Pokos Janos] nevű híres kalmárember vagyon Kolozsvárra¹¹¹ [Colosuarot], kinek a fia, Tamás [Thamas] reám embertelenül írt, hogy csak főve adnám fel neki az étket, készen. De nem olyan könnyen jutottam én a kis rossz jószághoz, mint ők gondolják. Ennek az atyjára bízunk volt néminemű adósságot, hogy felszedje, Dés [Dees]¹¹² körül ő azokban felszedvén nyilván vagy száz forintot is csak kevésben megengedvén azt is oda nála, ha a fiának tutora vagy prókátora¹¹³ adjon számot róla elsőben. Tizenegy forintról is vagyon kötéslevele¹¹⁴ nálam, hogy megfoghassam mindenütt, kit meg nem adott. Ha fiának mi közi a jószághoz, keresse árváimat, mikor ide jő. De ő, parasztember lévén, maradékimmal is baj-

107 Üsző = fiatal tehén. TESZ 3. köt. 1056. p.

108 Szabados = libertinus. Robottól és más urasági terhektől időlegesen vagy véglegesen mentesített jobbág. Ha az úr a jobbágyot cselédként, bércsként stb. szolgálatába fogadta, alkalmaztatása idejére, jutalomként tovább is mentesíthette. *Úriszék*, 1042–1043. p.

109 Ispán = gondviselő, a gazdaság felügyelője. *Úriszék*, 1015. p.

110 Pártaöv = női fejdísz TESZ 3. köt. 114–115. p.

111 A kolozsvári harmadajegyzékek tanúsága szerint már 1599-ben jelentős mennyiségű posztót és marhát hozott be Krakkóból és Lwouból. Kolozsvári harmadajegyzékek, 1599–1637. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közreadja: Pap Ferenc. Bukarest–Kolozsvár, 2000. 110, 116. p.

112 Dés, Belső-Szolnok vármegye. Ma Dej Cluj j. Románia.

113 Prókátor = procurator. A perbeli képviselőt ellátó meghatalmazott, ügyvéd. A hiteleshely, az előtte történt megbízásukkor, ügyvédállításakor (constitutio procuratoria) ügyvédvalló levelet (litterae procuratoriae) állítottak ki, amit a tárgyaláson a procuratornak be kellett mutatnia. *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád és a vegyes-házi királyok alatt. Bp., 1899. (A továbbiakban: *Hajnik*, Bírósági szervezet és perjog.) 175–176. p.; *Úriszék*, 1048. p.

114 Kötéslevél = 1. kötelezvény. Litterae obligatoriae. Az adósságot elismerő levél. 2. Egyezséglevél. *Úriszék*, 1023. p.

san perelhet.¹¹⁵ De bár érne valamit is meg az én költségemről (hárombeli részemet kitudván mindazáltal, kit pénzen vettem) nem contentálná,¹¹⁶ kit erre feljegyeztetem más regestromban,¹¹⁷ semmit neki ne adjanak. Ha pedig mint olyan élehetetlen semmit sem fizethetne, ha valaha értéke lenne reá, hogy nekik kellene valamit adni torkokban, azt lássák maradékim. A fejevári [Fejeruari] házhoz nem ítélvén semmi közit a jámbornak, mert azt én új adománnyal¹¹⁸ kértem meg. Ferenc [Ferencz] doktor pedig deficiált, és így fejedelemre szállott és maradt volna, de én kértem meg és beleiktattam magam,¹¹⁹ meg is becsültettem¹²⁰, pedig a házat az elégése után, és én építettem csak egy karót is rajta.

14. Halálom után vegyen feleségem egy prorogatoria levelet¹²¹ vagy gubernátor úrtól ő nag[yság]jától vagy Ő Felségétől,¹²² mint az özvegyasszonyok szoktak.¹²³

115 Mivel nem azonos jogállású a nemes Debreceniekkel, és „a parasztok maguk személyében nemesekkel pörbe nem bocsátkozhatnak.” Trip. III. rész. 31. cím.

116 Contentál = kielégít.

117 Regestrom = registrum = lajstrom, jegyzék.

118 Új adomány = nova donatio. Olyan nemesi birtokokra szóló adomány, amelyek az adományos birtokában vannak, de a megfelelő jogbiztosító oklevél nélkül (pl. az adomáylevél elveszett, megsemmisült), vagy amelyeknek birtokbavétele (a beiktatás) nem a kellő formában történt. *Bónis*, Feudális jog 23. p.

119 A törvényes örökös nélkül, magszakadással (defectus seminis) elhalt személyek birtokai az uralkodóra háramlottak (desolutio), aki ezt újra eladományozhatta. Trip. I. Rész 30 cím. Amennyiben az adományozás napjától számított egy éven belül az adományozottat nem vezetik vagy iktatják be, az adomány érvényét veszti. Uo. 32–33. cím.

120 Becsű = aestimatio „az ingó és ingatlan javak illendő értékének határozott és megállapított ár-szabása, vagy másképpen az ingó és ingatlan dolognak a maga haszonbecse és ára szerint meghatározott értékelése.” Trip. I. rész 133. cím 1–2. §. Az eljárás részletes leírása I. rész 133–134. cím. Az ekkor kiállított irat a becsülevél (litterae aestimationales).

121 Prorogatória levél = litterae prorogatoriae. Ítélethalasztó levél. Mandatum prorogatorium használati parancs. A fél kérésére az uralkodó által kiállított parancs, amely általában a legközelebbi törvényt napra halasztja a pert. Ha azonban a perbeli ellenfél kételkedik benne, hogy a halasztási kérelem „igaz előadáson” alapszik, vallatást rendelnek el. *Hajnik*, Bíróági szervezet és perjog 241–242. p.

122 Gubernátor úr önagsága = Bethlen István, 1618-tól az udvari lovasság főkapitánya, Hunyad és Máramaros megye főispánja. Bethlen Gábor hadjáratai alatt helytartó, illetve gubernátor, 1626-tól a Bethlen Gábor halála utánra választott gubernátor. *Trócsányi*, Erdély központi kormányzata. 25. p. Öfelsége = Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629).

123 Az özvegyi jog (jus viduale) részeként „hogy elhunyt férje jogai és levelei iránt magát tájékozhassa” az özvegy 1 év perhaladékokat kérhet. *Hajnik*, Bíróági szervezet és perjog 242–243. p. 33. jegyz.

15. Amely részt Kamuthy [Kamuthi]¹²⁴ uram bír Sospatakon [Sospatakon] sententiám¹²⁵ vagyon róla, házamnépe vagy maradékim gondja viselője szállítsa¹²⁶ csak és resuscitáltassa az sentenciát¹²⁷ és azután exequáltassák¹²⁸, annak szokása szerint, amint én az előlvaló portiónál cselekedtem.

16. Ami kicsiny ruházatom vagyon, mind a fiamnak, Zsigának [Siganak] hagyom. A dupla kékes szőnyeget Zsófikának [Sophikanak] hagyom.

17. Lászlónak, Éradonyinak [Lazlonak, Eradoninak] eddig fizettem 13 forintot és 66 dénárt [fl. 13. d. 66.], amint a levelére fel úgy szedtem, esztendő eltelvén valamint lehet s valamiből, a hátramaradott részéről is, úgymint 26 forintot és 34 dénárt [fl. 26. d. 34.] fizessenek meg árvaím neki.

18. Ha a sospataki [Sospataki] jószágot eladhatják, minthogy tudom én, hogy a szegény árva kézen nehezen bírhatják bosszú¹²⁹ nélkül, adják valami emberséges embernek zálogban ezer forintig ha látják, hogy akadályos leszen a bírásra szófogadatlanságuk miatt.

19. Énnekem sehol nincs több, hanem három aranyom, másfél tallérom, három forint aprópénzem és negyven vagy ötven forint garaspénzem.¹³⁰ Tudom, a temetésre jól reá megyen ez, mindazáltal szolgálónak mindnek megfizessenek.

124 1622. augusztus 1-én Debreceni János tiltakozott szentlászlói Kamuthi Farkas Sospatakra való beiktatása ellen. MOL F 2 Prot. Joannis Debreczeni 440. Kamuthy Farkas 1609-ben lugosi bán, 1610–1626 között Torda megye főkapitánya, 1620–1626 székelyek generálisa, Udvarhelyszék főkapitánya. *Trócsányi*, Erdély központi kormányzata 29. p.

125 Sententia = ítélet. Litterae sententioneles ítéletlevél. Itt nyilvánvalóan a fent említett tiltakozás következtében kiadott ítéletről van szó. Vö.: 1622. augusztus 1., Debreceni János. Tiltakozik szentlászlói Kamuthi Farkas Sospatakra való beiktatása ellen. MOL F 2 Prot. Joannis Debreceni 440.

126 Perleszállítás, perletétel = condescensio causae = a per ítélet vagy egyezség nélküli megszüntetése. A XIV. századtól kezdve a felperes kérhette a perleszállítást a végső ítélet előtt. *Bónis György–Degré Alajos–Varga Endre*: A magyar bírósági szervezet és perjog története. Szerk.: Varga Endre. Bp. 1961. (Levéltári Szakmai Továbbképzés. Felsőfok. 13.) Kézirat gyanánt. 43. p. Trip. II. rész 82–83. cím. *Hajnik*, Bírósági szervezet és perjog 412–414. p.

127 Resuscitáltassa az sentenciát = elevenítse fel a pert. Resuscitorium v. continuatorium = (pert)felevenítő, folytató irat. Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae. Jussu et auxiliis Academiae Litterarum Hungaricae. Condidit Antonius Bartal socius ascriptus Academiae Litterarum Hungaricae. Budapestini, MCMI. 576. p.

128 Exequáltassák: hajtassák végre.

129 Bosszú = bosszúság.

130 Három arany = 3 aranyforint. Tallér = ezüstpénz. 1 körmöci tallér = 29, 98 g (1582 után). I birodalmi tallér = 1 magyar forint 25 dénár. Garas = 5 dénár értékű váltópénz. *Úriszék*, 1004, 1044. p.

20. Tutorimnak¹³¹ vallom az én jóakaró, becsületes uraimat, Keserői János [Kesereöy Janos] püspök¹³² uramat, a régi egymásközött való ifjúságunkbeli jóakaratot tekintse ő jó Istenért, és a mi árván marad, ne hagyja ő kegyelme. Emellett Fodor Pál [Fodor Pal]¹³³ uramat Igenben [Ighenben]¹³⁴ és Fodor György [Fodor Giörgi] uramat öcsémet Vincen [Vinczen]¹³⁵, az Istenért kérem ő k[e]g[ye]lmeket, kis jószágomat, kiben vertem pénzemet, ne hadják árváimtól elszakadni.

Nos itaque iusta postulanti placidum praesentes assensum easdem non abrasas, non cancellatas, nec in aliqua sui parte inmutatas, de verbo ad verbum praesentibus inserentis sub sigillo capituli huius usitato memoratae Elizabethae Thasnadj, iurium suorum futura pro cautela extradandas duximus pariter et concedendas, homini justicia et aequitate suadente legeque regni permittente.

Datum feria proxima post festum Annuntiationis Beatissimae Virginis Mariae, Anno Domini millesimo sexcentesimo vigesimo quarto.

Jelzet: Magyar Országos Levéltár. Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. F szekció. A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. Protocolla. F2. Protocollum Ambrosii Barkai 64.

131 Tutor = gyám = a végrendeletben foglaltak végrehajtásáért, különös tekintettel az árvák jogaira, felelős személy. A végrendeletkező által felkért gyám, nevezett gyámság (testamentaria) esetén, jogairól és kötelességeiről lásd: Trip. I. rész. 114. cím.

132 Keserői Dajka János Éradonyban született 1580 körül. Külföldi tanulmányok (1607. Wittemberg, 1608 Marburg, 1609. Heidelberg) után 1611-ben Nagyváradon lett lelkész. 1615-től Bethlen Gábor fejedelem udvari papja, 1618. november 18-án az erdélyi református egyházkerület püspökévé választják. Meghalt 1633. május 18-án, Gyulafehérváron. *Zoványi*, Protestáns Lexikon II. köt. 771. p. *Szinney*, VI. köt. 153. p.

133 Fodor Pál mind Debreceni Jánossal, mind Barkay Ambrussal (üzleti) kapcsolatban állt. 1617. március 29. vitélő Barkay Ambrus Borbándról, a fejedelem nagyobb kancelláriájának írnoka Magyarigen (Fejér vármegye) birtokát nemesi házzal, a néhai fejérvári Csiszár Miklós egykori birtokát, amely fő és jószágvesztés miatt visszaháramlott, 300 forintért eladja Fodor Pál abrudbányai pénzváltónak (auricompsor). MOL F 3 R 29.

134 Igen = Magyarigen, Krapundorf, Krupendorf, Ige. Fehér vármegye Ma: Ighiu Alba j. Románia.

135 Vinc = Alvinc. Fehér vármegye Binstum, Unterwintz. Ma: Vintu de Jos Alba j. Románia.

2.

Rákóczi Zsigmond fejedelem, vitézlő és nemes debreceni Törös másként Baráth Jánost, a nagyobb kancellária írnokát és általa Ferenc és Mihály nevű testvéreit érdemeiért a nemesek sorába emeli és nekik ennek jeléül címert adományoz.

Gyulafehérvár, 1608. február 2.

Nos, Sigismundus Rakoczi, Dei gratia princeps Transsylvaniae, Partium Regni Hungariae dominus et siculorum comes etc. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit universis. Quod nos in animo sepius revolvente nostro, quibus potissimum rebus post hanc vitam mundanam, quae brevi tempore spatio terminatur, memoria mortalium aeternitati consecraretur, eam praecipuam invenimus, si quid beneficii in virtuosos confertur, ipsius et enim beneficii memoria sola est, quae aliis rebus senescentibus senescere non potest immortalitatemque consequitur.

Proinde nos, cum ad nonnullorum fidelium dominorum consiliarorum nostrorum singularem intercessionem nobis propterea factam, tum vero attentis et consideratis fidelitate fidelibusque servitiis egregii ac nobilis Joannis Teörös alias Barath de Debreczen, scribae et jurati notarii cancellariae nostrae majoris, quae ipse in conscribendis varii generis epistolis, aliisque rebus et negotiis fidei et industriae suae commissis, fideliter et summa cum animi sui promptitudine exhibuit et impendit, ac in futurum quoque parem fidelitatem erga nos exhiberi confidimus. Eundem Johannem Teörös Debreczeni ex statu et conditione plebea ac ignobili, ac per eum Franciscum et Michaellem Teörös, fratres carnales, in qua videlicet nati sunt et hactenus extiterunt, eximendos ac in coetum et numerum verorum regni Transylvaniae et Partium Regni Hungariae, eidem subjectarum nobilium annumerandos, aggregandos, cooptandos et ascribendos duximus: prout annumeramus, aggregamus, cooptamus et ascribimus. Decernentes expresse, ut a modo deinceps iidem Joannes, Franciscus et Michael ipsorumque haeredes et posteritates utriusque sexus universi, pro veris et indubitatis nobilibus habeantur et reputentur. In signum autem huiusmodi verae et perfectae nobilitatis haec arma seu nobilitatis insignia:

Scutum videlicet militare, coelestini coloris, in cuius inferiori parte homo integer tabulae innixus, pennam auream tenens diligenter scribere, in superiori vero par-

te angelus candida veste indutus dextra solem, sinistra vero manibus lunam decrescentem tenere visitur. Supra scutum galea militaris clausa est posita, quam contegit diadema regum gemmis atque unionibus exornatum. Ex cono autem galeae teniae sive lemnisci, hinc argentei, illinc vero aurei coloris defluentes, oras sive margines ipsius scuti pulcherrime ambiunt et exornant.

Prout haec omnia in capite sive principio praesentium litterarum nostrarum docta manu et arte pictoris clarius expressa et depicta esse cernuntur. Animo deliberato et ex certa scientia liberalitateque nostra, praefatis domini Francisco et Michaeli Teörös, ipsorumque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus gratiose dedimus, donavimus et contulimus. Annuentes et concedentes, ut ipsi praescripta arma seu nobilitatis insignia more aliorum verorum et insignitorum nobilium armis utentium, ubique in praeliis, hastiludiis, torneamentis, duellis, monomachiis et aliis quibusvis exercitiis nobilitaribus et militaribus, nec non sigillis, vexillis, cortinis, velis, anulis, aulacis, domibus, clypeis, tentoriis, sepulchris generaliter vero quarumlibet rerum et expeditionum generibus sub mera et sincera nobilitatis titulo, quo eos, ab universis et singulis, cujuscunque status conditionis, dignitatis, et praeminentes homines existant, insignitos dici, teneri, nominari et reputari volumus, ferre gestare omnibusque et singulis iis honoribus, gratiis, privilegiis, libertatibus, immunitatibus et praerogativis, qui caeteri, veri, nati et indubitati nobiles et militares homines dicti Regni Transsylvaniae et Partium Regni Hungariae, quomodocunque de jure et consuetudine utentur, fruuntur et gaudent, perpetuo uti, frui et gaudere possint atque valeant. Et nihilominus, pro ampliori erga eosdem benignitatis et munificentiae nostrae declaratione, hoc eisdem Joanni Francisco et Michaeli Teörös fratribus concedendum et annuendum duximus, ut quascunque domos in quibuscunque comitatibus praefati Regni Transsylvaniae et Partium Regni Hungariae pecuniis aut alio quovis modo singuli comparare poterunt, ab omni censuum, taxarum et contributionum nostrarum, tam ordinariarum, quam extraordinariorum, subsidiique et lucri camerae nostrae solutione, servitiorum quorumlibet plebeorum et civilium exhibitione, ab hospitum condescensione, decimarum, nonarum, et capetiarum pensione, una cum vineis agricolationibus, aliisque suis pertinentiis in perpetuum eximendas, supportandas, nobilitandas atque liberandas duximus. Prout eximimus, supportamus, liberamus et nobilitamus praesentium per vigorem.

In cujus rei memoriam firmitatemque perpetuam, praesentes litteras nostras pendentes et authentici sigilli nostri munimine roboratas, memoratis Joanni, Francisco et Michaeli Teörös, ipsorumque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis gratiose dandas duximus et concedendas.

Datum Albae Juliae, die secunda mensis Februarii. Anno Domini millesimo sexcentesimo octavo.

Sigismundus Rakoczi

mpp

Joannes Petky

cancellarius mpp

Stephanus Kassay

secretarius mpp

Jelzet: Magyar Országos Levéltár. Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. F szekció. A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. Protocolla. F2. Protocollum Deus ad auxilium 350–352. = Magyar Országos Levéltár, Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. F szekció. Erdélyi Fejedelmi Kancellária. Libri Regii. F 1 Liber Regius IV. 242.

3.

Báthory Gábor erdélyi fejedelem, vitézlő és nemes debreceni Törös másként Baráth Jánost, a nagyobb kancellária írnokát, és általa Ferenc és Mihály nevű testvéreit (fratres matruales), akik mindannyian már korábban is nemesek voltak, érdemeikért most újból megneemesíti és nekik ennek jeléül, címert adományoz.

Gyulafehérvár, 1608. május 18.

Nos, Gabriel Bathori, Dei gratia princeps Transsylvaniae, Partium Regni Hungariae dominus et Siculorum comes etc. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit universis. Natura optima vitae dux ingenio, cuiusque convenientissimam indidit indolem, qua capiente, tamen arte et exercitio, cursum vitae fato destinatum, laudabiliter exequi poterit. Quidam velut Martis pulli ac ad arma nati disciplinae militari sese totos ab ineunte aetate devovent, bellaque toto sequuntur impetu. Quidam vero consilio prudentia industria, aliisque praeclarissimis ingenii ac animi viribus ardentem amorem erga suos et patriam contestantur, Principumque

gratiam sibi ipsis conciliare satagunt. Tametsi et miles devicto fortiter hoste laudem mereatur, ac certae, qui animi viribus ornamenta suis et patriae proferunt, tanto illustriori laude amplioribusque sunt digni praemiis quanto animum corpori praestare, sapientissimi judicarunt. Quare accendente nonnullorum fidelium dominorum consiliatorum nostrorum singulari intercessione, tum vero attentis et consideratis fidelitate fidelibusque servitiis fidelis nostri, sincere dilecti, egregii ac nobilis Joannis Teörös alias Barath de Debreczen, scribae et jurati notarii cancellariae nostrae majoris,¹³⁶ qua a primis adolescentiae diebus, spretis vitiorum ille crebris, quibus juvenus plerumque corrumpi consuevit, litterariae disciplinae se addicentis, ejusque tyrocinio completo in cancellaria hujus Regni nostri Transsylvaniae in primis quidem praedecessoris nostris et post vero nobis in conscribendis variis epistolis, fideliter exhibuit et impendit ac in futurum quoque exhibiturus et impensurus est, eundem Joannem Teörös alias Barath ac ipsius causa Franciscum et Michaellem Teörös omnino de Debreczen, fratres utpote matruales, ex honestis parentibus ortos, ipsos tamen antea quoque nobiles, denuo et ex novo in coetum et numerum verorum Regni nostri Transsylvaniae et Partium Regni Hungariae nobilium annumerandos, aggregandos, cooptandos, et ascribendos duximus, prout annumeramus, aggregamus, cooptamus et ascribimus. Decernentes expresse, ut a modo deinceps, iidem Joannes, Franciscus et Michael Teörös ipsorumque haeredes et posteritates utriusque sexus universi, pro veris et indubitatis nobilibus habeantur et reputentur. In signum autem huiusmodi verae et perfectae nobilitatis haec arma seu nobilitatis insignia:

Scutum videlicet militare, coelestini coloris, in cujus campo sive area homo integer gladio deaurato accintus dextra gladio imposita, animum ipsius virilem et fortitudinem, sinistra calamum scriptorium conditionis suae instrumentum gestare visitur. Supra scutum galea militaris aperta est posita quam contegit didema regium gemmis atque unionibus decenter exornatum, unde angelus alis expansis dextra solem radianti similem, virtutis¹³⁷ et laborum suorum praemium, sinistra vero manibus lunam decrescentem humanae vitae fragilitatem ac conditionis vicissitudinem indicantem tenere conspicitur. Ex cono autem galeae laciniae sive lemnisci variorum colorum hinc inde defluentes, utrasque oras sive margines ipsius scuti pulcherrime ambiunt et exornant.

Prout haec omnia in capite sive principio praesentium litterarum nostrarum docta manu et arte pictoris clarius expressa et depicta esse cernuntur. Animo deliberato et ex certa scientia liberalitateque nostra praefatis Joanni, Francisco et Michaeli Teörös,

136 A „cancellariae nostrae majoris” egymásután kétszer leírva.

137 A „virtutis egymásután kétszer leírva.

ipsorumque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis clementer dedimus, donavimus et contulimus. Annuentes et concedentes, ut ipsi praescripta arma seu nobilitatis insignia more aliorum verorum et insignitorum nobilium armis utentium, ubique in praeliis, hastiludiis, torneamentis, duellis, monomachiis et aliis quibusvis exercitiis nobilitaribus et militaribus nec non sigillis, vexillis, cortinis, velis, anulis, aulaeis, domibus, clypeis, tentoriis, sepulchris, generaliter vero quarumlibet rerum et expeditionum generibus sub mera et sincera nobilitatis titulo, quo eos, ab universis et singulis, cujuscunque status conditionis, dignitatis, et praeminentes homines existant, insignitos dici, teneri, nominari et reputari volumus, ferre et gestare omnibusque et singulis iis honoris, gratiis privilegiis, indultis, libertatibus, immunitatibus, et praerogativis, quibus caeteri, veri, nati, et indubitati nobiles et militares homines praedicti Regni nostri Transsylvaniae et Partium Hungariae, quomodocunque de jure et ab antiqua consuetudine utuntur, fruuntur et gaudent, perpetuo uti, frui et gaudere possint atque valeant. Et nihilominus, pro ampliori erga eosdem benignitatis et munificentiae nostrae declaratione ex potestatis nostrae principalis¹³⁸ plenitudine hoc eisdem Joanni, Francisco et Michaeli Teörös annuendum et concedendum duximus, ut in quibuscunque comitatibus praedicti Regni nostri Transsylvaniae et Partium Hungariae jurisdictioni nostrae¹³⁹ subjectarum, domos aliquas, aliasque haereditates, singuli pecuniis aut alio quovis modo, juste tamen et legitime comparare poterunt ab omni censuum, taxarum et contributionum nostrarum, tam ordinariam, quam extraordinariam, subsidique et lucri camerae nostrae solutione, servitiorum quorumlibet plebeorum et civilium exhibitione, denique ab hospitum condescensione, vineas item seminaturas, allodiaturas et agricolationes ipsorum quaslibet in futurum comparandas a decimarum, nonarum et capetiarum pensione, in perpetuum eximendas, nobilitandas, liberandas et supportandas duximus. Prout eximimus, nobilitamus, liberamus et supportamus praesentium per vigorem.

Quocirca nobis, universis et singulis spectabilibus, magnificis, generosis, egregiis, et nobilibus comitibus, vicecomitibus et iudicium item dicatoribus, decimatoribus et exactoribus, quarumcunque contributionum quorumcunque comitatum jamfatis (!) Regni nostri Transsylvaniae et Partium Regni Hungariae ditioni nostrae subjectarum, item provisoribus arcium, nec non prudentibus et circumspicientibus iudici primario, caeterisque juratis civibus, quarumcunque civitatum oppidorum, villarum et possessionum, modernis scilicet et futuris quoque pro tempore constituendis, eorumque vices gerentibus.

138 A „principalis” utólag betoldva.

139 A „nostrac” utólag a sor és az előző szó fölé beszúrva.

Cunctis etiam aliis, quorum interest seu intererit, praesentes nostras visuris, harum serie comittimus et mandamus firmiter, ut nos quoque a modo deinceps praefatos Joannem, Franciscum et Michaellem Teörös, ipsorumque haeredes et posteritates utriusque sexus universos, ratione praescriptarum domorum, vinearum, seminaturarum, allodiaturarum, agricolationum comparantarum ad nullam omnino censuum, taxarum et contributionum nostrarum, tam ordinariarum, quam extraordinariorum subsidiique et lucri camerae nostrae solutionem, servitiorum, quorumlibet plebeorumque et civilium exhibitionem, decimarum, nonarum et capetiarum pensionem, cogere et compellere, aut ibi hospitii gratia condescendere vel propterea eosdem haeredesque et posteritates ipsorum utriusque sexus universos, impedire, turbare, molestare seu quovis modo damnificare praesumatis vel sitis ausi modo aliquali. Sed easdem domos et haereditates comparandas modo praemisso exemptas, supportatas, libertatas et nobilitatas in perpetuum habere modis omnibus debeatis et teneamini. Secus non facturi. Praesentibus perlectis, exhibentis restitutus.

In cujus rei memoriam firmitatemque perpetuam, praesentes litteras nostras pendentes et authentici sigilli nostri munimine roboratas, memoratis Joanni, Francisco et Michaeli Teörös, ipsorumque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis gratiose dandas duximus et concendendas.

Datum in civitate nostra Alba Julia, die decima octava mensis Junii. Anno Domini millesimo sexcentesimo octavo.

Gabriel Bathori mpp. Stephanus Kendi cancellarius mpp.

Denique in exteriori earum litterarum parte Stephanus Frater publicatio erat hoc modo ascriptum¹⁴⁰ secretarius mpp.

Jelzet: Magyar Országos Levéltár. Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. F szekció. A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. Protocolla. F2. Protocollum Deus ad auxilium 353–355. = Magyar Országos Levéltár, Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. F szekció. Erdélyi Fejedelmi Kancellária. Libri Regii. F 1 Liber Regius V. 135. A címerkép és leírása: Siebmacher, 144. Taf. 82.

140 Ez az utasítás a „Quocirca nobis” kezdetű, az oklevél kérelmezőinek — jelen esetben Debreceni Jánosnak és testvércinck — kiadandó példány kiállítására vonatkozik. Oborni Teréz szíves szóbeli közlése.

TOMA KATALIN

EGY CSÁSZÁRI LÁTOGATÁS UTÓÉLETE

I. Lipót Pottendorfban 1668.

A Haus-, Hof- und Staatsarchiv Ungarische Akten állagában őrzött Nádasdy-iratok között rejtőzködik egy, az országbírónak, Nádasdy Ferencnek titkárához, Sente Bálinthoz¹ írott levele, amelyben a gróf részletesen beszámol I. Lipót és kíséretének 1668. április 23-án pottendorfi kastélyában tett látogatásának eseményeiről. A kirándulásról a császár maga is megemlékezik spanyol követéhez, Franz Eusebius Pöttinghez 1668. április 25-én kelt levelében.² Lipót április 24-én Esterházy Pál grófot is meglátogatta kismartoni kastélyában, ahol szintúgy kedvenc szórakozásának, a horgászásnak hódolhatott. Levelében mindkét kirándulásról — szűkszavúan ugyan — de dicsérőleg nyilatkozik, hangsúlyozva a két úr bőkezűségét, amely Nádasdy udvarában a pazar vendéglátásban nyilvánult meg, Esterházynál pedig olyan hatalmas halakat halászhatott a Lajtából, melyeket már sok éve nem látott.

Az uralkodó kíséretével az említett napon dél körül érkezett meg Nádasdy pottendorfi rezidenciájába. A kirándulás magánjellegű utazás volt, a császár azonban ekkor sem nélkülözhetette az ilyen esetekben előírt szűkebb kíséretét, amely

1 Sente Bálint Moson és Pozsony vármegyékben birtokos középnemes Nádasdy Ferenc titkára, majd 1667-től ítélőmestere volt. Az ítélőmester székhelye Eperjesen lévén Nádasdyt informálni tudta a felső-magyarországi helyzetről. Az összeesküvés leleplezése után egy ideig ő is vádlottként szerepelt, de felmentették azon a címen, hogy familiárisként ura parancsát kellett követnie. Felmentése után pályája tovább ívelt felfelé. Esterházy Pál 1681-ben alnádorává nevezte ki, a tisztséget 1699-ben bekövetkezett haláláig viselte. In: *Iványi Emma: Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713)*. Bp., 1991. 323–329. p. vö. *Pauler Gyula: Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése, 1664–1671*. Bp., 1876. (a továbbiakban: *Pauler*, 1876.) 144. p.

2 „...Am Montag (április 23.) sein wir zue Pottendorf bei dem Grafen Nadasdi gwest, so uns auch gar magnifice tractirt hat, anheut hat uns der Graf Paul Esterhazi ein solches Fischen auf der Leitha gehalten mit einer so equisiten merienda, dass dergleichen in viel Jahren nit geschen worden. Hat allen mächtig wohlgefallen.” In: *Privatbriefe K. Leopold I. an den Grafen F.E. Pötting, 1662–1673*. Herausg. Von Dr. Alfred Francis Pribram und Dr. Moriz Landwehr von Pragenu I–II. (Fontes Rerum Austriacarum LVI–LVII.) Wien, 1903, 1904. 2. köt. 56. p.

„csak” 28 szekérből állott.³ I. Lipót szűkebb udvartartását Lobkowicz herceg,⁴ I. Lipót főudvarmestere, Dietrichstein herceg,⁵ Holstein herceg,⁶ az udvari gavallérok, fél kompánia hacsir, valamint a személyzet, köztük a szakácsok jelentették, de az özvegy császárnét,⁷ valamint Margaréta Terézia ifjú császárnét⁸ is elkísérte saját, szűkebb udvartartása. Még kisebb utazásokra is vinni kellett a saját, udvari asztalneműt, amely Pottendorfból végül szekéren maradt, Nádasdy saját ezüstműjéből találta fel az ebédet a vendégeknek, csak a császár használta saját étkészletét.

Az ebédlőasztalokat a kastély különböző szárnyaiban állították fel. Külön ebédelték a hölgyvendégek az öreg palotában, a hercegek és urak Nádasdy lakrész-

- 3 I. Lipót hivatalos és magánjellegű utazásairól: *Miller, Rotraud*: Die Hofreisen Kaiser Leopolds I. Wien, 1966. doktori disszertáció. A szerző legalább 14, Wiener Neustadt tartózkodást említ. Ezek közül 1668-ban két alkalommal tartózkodott hosszabb ideig Lipót a városban, márciustól májusig, majd augusztusban 2–3 hetet. A pottendorfi kirándulást nem említi a szerző, a Wiener Neustadt tartózkodások esetében is csak tényszerű felsorolásra kerül sor. 231. p.
- 4 Wenzel Eusebius Lobkowitz (1609–1677) herceg I. Lipót uralkodása első harmadának egyik legbefolyásosabb politikusa. Pályája meredeken ívelt felfelé: 1637-től a Hadi Tanács tagja, 1650-től 1665-ig a Hadi Tanács elnöke, Portia halála után pedig őt nevezi ki Lipót Auersperg helyett főudvarmesternek. A hatvanas évek második felében kibontakozó udvari hatalmi harcokban végül alulmaradt az annak felemelkedését nagyban támogató Johann Paul Hochoerrel szemben, 1674-ben távoznia kellett az udvarból. A bécsi udvar és a magyar főurak közötti kapcsolatokban kulcsfontosságú szerepet játszott, melynek vizsgálatára még eddig szisztematikusan nem került sor. Eddig egyetlen életrajz jelent meg róla: *Wolf, Adam*: Fürst Wenzel Lobkowitz erster geheimer Rath Kaiser Leopold I. 1609–1677. Wien, 1869.
- 5 Ferdinánd Dietrichstein (1636–1698) herceg 1667-től Mária Margareta, majd annak halála után Lipót második feleségének Claudia Felicitasnak a főudvarmestere, 1683-tól haláláig pedig a császár főudvarmestere, de ezzel együtt nem töltötte be az első miniszteri tisztséget. 1667-től a Titkos Tanács, 1674-től a Titkos Konferencia tagja. Személyiségét a kortársak egybehangzóan nagyra értékelték és egyetértettek abban, hogy pozíciói ellenére nem vett részt tevékenesen a politikai irányításban. In: *Schwarz, Henry Frederick*: The imperial Privy Council in the seventeenth century. Cambridge, 1943. 220. p.
- 6 Valószínűleg Johann Adolf v. Holstein herceg (1634–1704)
- 7 Eleonóra Gonzaga v. Mantua (1630–1686): III. Ferdinánd császár harmadik felesége. A házasságra 1651-ben került sor. Négy gyermekük született, akik közül két lány, az 1653-ban született Eleonóra Mária Josefa és az 1654-ben született Mária Anna érték el a felnőttkort. Az özvegy császárné, Eleonóra harmonikus kapcsolatot alakított ki mostohagyermekével, nagy szerepe volt férje halála után I. Lipót német-római császárrá koronázásának előkészítésében. In: *Die Habsburger. Ein biographisches Lexikon*. Hrg: Hamann, Brigitte. Wien, 2001. (a továbbiakban: *Hamann*, 2001) 79. p.
- 8 Margaréta Terézia (1651–1673): I. Lipót császár első felesége, egyben az uralkodó unokatestvőre és unokahúga. A frigyre 1666 decemberében került sor. A hét évig tartó házasságból négy gyermek született, melyek közül csak egy lány, Mária Antónia érte meg a felnőttkort. In: *Hamann*, 2001. 279–280. p.

ében, a komornyikok pedig a gróf veje, Draskovics János⁹ családja számára fenntartott szárnyban. Nádasdy hálózataiban külön asztaloknál étkeztek a kamarások, edelknabok és offizírok. A császári szakácsok is főztek, de a vendégek inkább a vendéglátó szakácsainak főztjét fogyasztották. A különböző fogások, a gróf keresztúri bora valamint a tokaji nagy sikert arattak.

Ébéd után a vendégcsereg kivonult a kastély kertjébe horgászni. Szigonyokkal pisztrángokat valamint lepényhalat fogtak, sőt, vizából még Lipót bécsújhelyi kastélyának halastavába is küldött az országbíró. A császár kedvenc halából, a szalblingból (pisztráng egy fajtája) is vagy százat fogtak ki horoggal.

A vendégek szórakoztatására, vagy inkább elkápráztatására a ház ura a kertjét a császárok képmásaival díszítette fel, amelyeket a vendégek rézsobroknak gondoltak. Ilyen pazar vendéglátás után nehezebb esett a társaságnak Bécsújhelyre visszamennie, erre végül délután öt óra után került sor. A gróf büszkén írta Szentének, hogy a látogatás végére Tamás fia is felbátorodott, még a császárral is szóba elegyedett. Nádasdy a napot sikerként könyvelhette el, I. Lipót és kísérete emlékezetes, szép napot töltött nála, amely udvara fényét csak növelte.

Nádasdy levele, a császár és kíséretének leírása, a vendégek szórakoztatására összeállított programok bemutatása számos kultúrtörténeti adalékkal szolgálhat a művészettörténészek számára. I. Lipót pottendorfi látogatása, illetve a kirándulás utóélete azonban más szempontból is különleges jelentőséggel bír. Az esemény, amely 1668-ban még a bécsi diplomáciai képviselvek érdeklődésére nem tartott számot, a velencei követ, Marin Zorzi sem emlékezett meg róla jelentéseiben, közvetlenül 1671 után a császári udvar historiográfusainak keze nyomán I. Lipót személye elleni összeesküvés részévé vált. I. Lipót uralkodása alatt, illetve a halálát követő néhány évtizedben születtek meg azok a történeti munkák, amelyek napjainkig forrásul szolgálnak a majd fél évszázadon keresztül uralkodó személyének és korszakának megítéléséhez. Pauler Gyula¹⁰ a Wesselényi-féle összeesküvés történetének megírásakor — amint arról lábjegyzetei is tanúskodnak — gyakran forgatta a korszak nagy historiográfiai vállalkozásának, az 1629-ben Johann Philip

⁹ Draskovics János: Nádasdy Mária Magdolna férje.

¹⁰ *Pauler Gyula*: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése 1664–1671. I–II. köt. Bp., 1876.

Abelinus által elindított *Theatrum Europaeum*,¹¹ tizedik kötetét, valamint Franciscus Wagner,¹² Gottlieb Eucharius Rinck¹³ vagy Gualdo Priorato¹⁴ I. Lipót császárról szóló életrajzait, ítéleteiket fenntartásokkal ugyan, de alapos kritikai elemzés nélkül átvette. Oswald Redlich¹⁵ Lipót koráról írott művében, azon belül a Wesselényi-szervezkedés ismertetésekor sem bírálja felül a XVII. század második felében valamint a XVIII. század elején alkotott történetírók megállapításait.

Tanulmányomban a XVII. század második felében illetve a XVIII. század 30-as éveiben keletkezett, a császárt középpontba állító történeti munkákon keresztül igyekszem végigkövetni azt a folyamatot, ahogy az ártalmatlan pottendorfi látogatásból a császárt megmérgezni szándékozó vendéglátás válik, miközben a gróf, Nádasdy Ferenc bűnlajstroma is újabb gonosztettekkel bővül. A korszak történetíróinak forráslehetőségeiről, forráskezeléséről lábjegyzetek hiányában nem rendelkezünk átfogó ismeretekkel, de mivel hivatalos vagy félhivatalos formában hosszabb-rövidebb időt eltöltöttek a császári udvarban, sok olyan forráshoz is hozzájuthattak, melyek ma már nem elérhetők, továbbá személyes tapasztalataikon keresztül jól ismerték az udvarban terjengő híreket, pletykákat, a Lipót köré húzott szóbeszédek, anekdoták, mítoszok részleteit.¹⁶ Sok esetben, így a pottendorfi látogatás kapcsán sem választható szét, mikor alapszanak a történészek információi

11 *Theatrum Europaeum* oder außführliche und wahrhafftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten, so sich hin und wieder in der Welt, fürnemblich aber in Europa und Teutschlanden, so wol im Religion - als Prophan Wesen, vom Jahr Christi 1617 biß auf das Jahr 1718... zugetragen haben. Frackfurt a. M. 1633–1738. A Merian kiadó vállalkozásában 21 kötet jelent meg 1738-ig. A szóban forgó 10. kötetnek két kiadása volt, először 1677-ben, majd 1703-ban. Én az 1703-as kiadást használtam (a továbbiakban: *Theatrum*, 10. köt. 1703.). A *Theatrum Europaeum*-ról: Bingel, Herman: *Das Theatrum Europaeum, ein Beitrag zur Publizistik des 17. und 18. Jahrhundert*. Berlin, 1909.

12 *Wagner, Franciscus*: *Historia Leopoldi Magnis Caesaris Augusti* (*Augustae Vindelicorum* 1719–1731. I–II. (a továbbiakban: *Wagner*, 1719–31.).

13 *Rinck, Gottlieb Eucharius*: *Leopolds des Grossen Röm. Kayzers wunderwürdigen Leben und Thaten aus geheimen Nachrichten eröffnet und vier Theile getheilt. Der andern druck um vieles vermehrt*. I–IV. Leipzig. 1709. (a továbbiakban: *Rinck*, 1709)

14 *Priorato, Galeazzo Gualdo*: *Historia di Leopoldo Cesare, Continente le cose piu memorabili successe in Europa, dal 1656 al 1670*. Vienna, 1689. (a továbbiakban: *Priorato*, 1689).

15 *Redlich, Oswald*: *Weltmacht des Barock* Wien, 1961.

16 A lipóti korszak historiográfiájáról: *Nana Eisenberg*: *Studien zur Historiographie über Kaiser Leopold I*. In: *Mitteilungen für Österreichische Geschichtsforschung* 51. (1937) 359–413. p. (a továbbiakban: *Eisenberg*, 1937.); *Coreth, Anna*: *Österreichische Geschichtsschreibung in der Barockzeit*. Wien, 1950. (a továbbiakban: *Coreth*, 1950). Tanulmányomban nem törekedtem a teljes Lipót biográfia áttekintéséhez, csak azokkal a művekkel foglalkoztam, melyeket a leggyakrabban forgatták a következő korszakok történetírói.

írott forrásokon illetve szóbeszédeken, és mikor működött a historiográfusok fantáziája. Lipót pottendorfi kirándulása, illetve annak utótörténete bizonyítékul szolgálhat egy-egy esemény interpretációs lehetőségeinek sokszínűségéhez.

Pottendorf, a császári látogatás színhelye mintegy 30 km-nyi távolságra Bécs-től, az alsó-ausztriai tartományban található. Nádasdy Ferenc országbíró 1665. február 7-én fizette ki a 129 ezer rajnai forint vételárat a kastély korábbi tulajdonosának, Mathias Ernst Berchtoldt von und zu Ungarschütznek.¹⁷ A vár megvásárlásának gondolata 1660 elejétől foglalkoztatta az országbírót, a vételár előteremtése azonban nem lehetett egyszerű. Nádasdynak kölcsönt kellett szereznie, amelyhez Mednyánszky Jónáshoz fűződő kapcsolatát is igyekezett felhasználni, rajta keresztül próbált meg pénzt szerezni az erdélyi fejedelemasszonytól, Lórántffy Zsuzsannától.¹⁸ A gróf udvartartását, levelei keltezésének tanúsága szerint, 1660 körül helyezte át Seibersdorfból Pottendorfba, még mielőtt sor került volna a vételár kifizetésére.¹⁹

A kastély megvásárlásában valószínűleg nem csak az épület Nádasdy általa említett erőssége, hanem hely szépsége, a kastély fekvése is hozzájárulhatott, talán több lehetőséget látott benne, mint seibersdorfi rezidenciájában, egy reprezentatív, az udvar elvárásainak is megfelelő udvartartás kiépítésére.

Lipót udvartartásával 1668 tavaszán Wiener Neustadtban tartózkodott, Bécsset udvarával együtt az 1668. február 23-i tüzeset után hagyta el, amikor a bécsi Burg nyolc évvel korábban épült új szárnya leégett. A császár és neje először Ebersdorfba mentek, az özvegy császárné a két hercegnővel pedig a Favoritára. Váratlanul azonban mindkét kastélyban tűz ütött ki, Ebersdorfban az istállóból terjedt át a tűz a császári lakosztály fölé, a Favoritán pedig a kémény gyulladt be. Az özvegy császárné is átment ezután Ebersdorfba, majd március 6-án az egész,

17 Pottendorf megvásárlásáról: *Alfred Sitte*: Die Schatzkammer Nadasdy s. In: *Berichte und Mitteilungen des Altertums-Vereins zu Wien*, 34. Wien, 1899. 87. p.

18 Nádasdy Ferenc 1660. március 9-én Seibersdorfban kelt levelében ír Mednyánszky Jónásnak Pottendorf megvásárlásának lehetőségéről és kéri közbenjárását a fejedelemasszonytól, Lórántffy Zsuzsannától: „.....Nehan olli alkalmatossagot offeralnak az Lajta mellett ki erős helyicsi gyönyörűségcsis 100 ezer F köl leg alab crte adnom inkab az ereicert mint masert kapvan raita. Mivel penig ..(titkosírással a név) anii penzi nincz, nilvan penig kölczönözni sem akar, kgd mit meg tapasztalt regi io akaro Uramit hivan az öreg Fejedelemasszonitul bar csak 25 v. 30 ezer tallert szerezne...” Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA) Ungarische Akten Specialia Fasc. 309. Konv. C. fol. 37–38.

19 Itt szeretnék köszönetet mondani Király Péternek, aki Náday (III.) Ferenc rezidenciális zenéje c. kéziratát rendelkezésemre bocsátotta. Az ő megállapítása nyomán — mármint hogy Nádasdy Pottendorfba költözése jóval korábban, már 1660-ban megtörtént, mint a vételár kifizetése — vettem elő jegyzeteim közül e Mednyánszkyhoz címzett levelet.

Ebersdorfban székelő udvartartás áttette székhelyét Wiener Neustadtba. Az özvegy császárné még az április 23-i utazás előtt, április 5-én ellátogatott Pottendorfba, Lipót kíséretével pedig április 23-án Laxenburgból Wiener Neustadtba való visszaútja során időzött Nádasdy kastélyában.²⁰

Április 5-én az özvegy császárné, Eleonóra két leányával látogatott el Pottendorfba.²¹ Kíséretében találjuk Lotharingiai Károly herceget és még 20 más jelentős személyiséget, magyar oldalról pedig többek között Esterházy Pál, Draskovics Miklós, Csáky Ferenc, Sárkány János képviseltették magukat Nádasdynál. Március 20-án az országbíró a magyar rendek követeit vendégelte meg, akik előtte a király hívására Pozsonyban gyűltek össze rendi sérelmeik előadására.²²

Ezek után jogosan merül fel a gyanú, hogy Nádasdynak a vendégfogadásokkal hosszú távú elképzelései voltak. Jelen tanulmányomnak nem célja a jelzett időszak politikai összefüggéseinek feltárása, de annyi mindenképpen megjegyzendő, hogy az 1667-ben Wesselényi Ferenc halálával megüresedett nádori tisztség megszerzésének vágya játszott szerepet a sorozatos vendégeskedések tartásában. Az országbírónak lehetősége nyílt egyfelől mind Lipót, mind pedig a magyar rendek felé

20 A tüzeset részletes leírása: *Priorato*, 1689. 3. köt. 521. p.; *Theatrum*, 10. köt. 1703. 796. p.; *Rinck*, 1703. 2. köt. 554. és 560–561. p.

21 Az özvegy császárné korábbi látogatására Nádasdy is utal levelében. A látogatást a *Theatrum Europaeum* tudósítója teszi április 5-re. A dátum nem biztos, hogy teljesen pontos, mivel mint látni fogjuk, a jelen út időpontját illetően is pontatlan a tudósítás. Az út leírása a következő: „Unter dessen war am 26. dieses (5. April) die verwittibte Kayserin mit ihren beyden Princessinnen und gantzen Comitatz bey dem herrn Grafen Nadasti zu Pottendorf zur Mittags-Mahlzeit und wurde königlich tractirt: Bey Ihrer Majestät ließ sich finden Printz Carl von Lothringen sammt noch wohl zwantzigh andern grossen Herren: von Ungarischen Herren waren zugegen Graf Paul Esterhasi, Graf Franciscus Chaky, Graf Niclas Drosowitz der Ungarische Vice General an der Donau Herr Johann Sarkanus und noch viel mehr andere des vornehmsten Adels. Nach eingenommenem Mittags-Mahl bediente sich Ihre Majestät der Fischerey mit dem Hamen und er hub sich folgend nach andern Ergetzungen von dar nach der Neustadt mit samt ihrem Gefolge.” In: *Theatrum*, 10. köt. 1703. 798. p.

22 „Am 10/20 dieses (március) bekamen die Ober-Ungarische Bevollmächtigte von der Römischen Kayserlichen Majestät ihre Abfertigung und zwar zu ihrem guten Vergnügen, daß nemlich ihre von dem Fürsten Ragtzy abgenommene Einkünfte ihnen nach des Königreichs Satzungen nebenst noch etlichen Kirchen wieder zugestellt und eingewantwortet werden sollten: worauf sie dann zu dem Land Tage verwilligten gestalt dann auch gleich verabschiedet ward, daß auf den 6/16 April zu Preßburg eine Zusammenkunft von allen Ungarischen Gesandtschafften gehalten werden und sie auf solchem Ihren noch habenden Klagen und Beschwerden eine Erörterung und Entschafft machen.....Hiermit schieden die Herren Deputierte von dannen und wurden von dem Herrn Graffen Nadasti als der Zeit des Königreichs Ungarn verordnetem Vice Palatino, auf seinem Guth Podendorff köstlich tractirt.” In: *Theatrum*, 10. köt. 1703. 797. p.

reprezentálni, hogy alkalmas a nádori szék betöltésére, másfelől támogatásuk ilyen úton történő megnyerésében is reménykedhetett.

A Theatrum Europaeum tudósításának és Nádasdy Ferenc április 25-én írt levelének tartalma meglepő hasonlatosságokat mutat, mintha a beszámoló készítője jelen lett volna az eseményen vagy legalábbis a jelenlévők körétől kapta volna a híreket.²³ Tudjuk, hogy Nádasdy Ferenc könyvtárában a Theatrum Europaeum addig megjelent 8 kötete megtalálható volt,²⁴ így a gróf is ismerhette a kiadó azon felhívását, melyben az olvasókat arra kéri, hogy a jelentős eseményekről küldjenek számára beszámolót.²⁵ Elképzelhető, hogy a látogatás ténye és leírása Nádasdy köréből, vagy akár Nádasdy kezdeményezésével jutott el a frankfurti kiadóhoz, a feltételezés azonban jelenleg források hiányában nem igazolható.

A Theatrum Europaeum a tüzesetek és a látogatások között semmilyen kapcsolatot nem sejtet, annak ellenére, hogy a 10. kötet 1671-ig tárgyalja az eseményeket, tehát már Nádasdy perének és kivégzésének körülményeinek ismeretében került sor 1677. évi megjelenésére. Ugyanúgy nem hozta összefüggésbe a tüzesetet Nádasdy névvel az eseményekhez időben legközelebb álló Gualdo Priorato²⁶ sem. Gualdo Priorato hivatalos udvari historiográfusként 1664-ben került a bécsi udvarba, a császár maga kérte fel a történetést a róla szóló életrajz megírására. Az olasz nyelvű munka megjelenésére 1670 és 1674 között került sor. Priorato művében az eseményeket III. Ferdinánd halálától 1670 végéig tárgyalja, munkájában

23 A látogatás leírása a következő: „Allerhöchstgedachte beyde Kayserl. Majestäten nun nachdem sie sich wegen des im Hornung in der Kayserl. Burg zu Wien enstandenen wütenden Brandes diese Zeit über zur besagten Neustadt aufgehalten hatten, verliessen dieselbige am 16.26. dieses und begaben sich nach Laxenburg um all da sich den Frühling über mit der Reygerbeiß zu belustigen: auf welcher Rück Reise Sie von dem Ungarischen Herrn Vice-Palatino Grafen Nadasti auff dessen Schloß Podendorff dergestalt , anschnlich und kostbar tractirt worden, daß solches nicht gnugsam zu beschreiben gestalten, dann Ihre Kayserl. Majestät gedachter Graff Nadasti außer empfangenem Tractament mit verschiedenen Jagten und Fischereyen belustiget, auch Ihre Majestät die Römische Kayserin mit einem ganz silbernen Tisch und zugleich alle hoff Damen mit allerhand herrlichen Raritäten regalirt, benbenst auch den ganzen Hof ausser unterschiedlichen Beschenkungen aus Silber tractiren lassen. Folgenden Tags seynd allröchst ernannte Ihre Kayserliche Majestät auch vom Herrn Grafen Esterhazy mit fast gleichmassigen Tractamenten und Auffwartungen bedienet worden.”. Theatrum, 10. köt. 1703. 798. p.

24 Nádasdy Ferenc Bécsbe került könyveinek lajstromát közölte: *Alfred Sitte*: Gróf Nádasdy Ferenc művei és könyvtára. In: Magyar Könyvszemle 10. (1902) 152–158. p. valamint: Magyarországi magánkönyvtárak II. In: Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2. Szerk.: Keszrű Bálint. Szeged, 1992. 73–80. és 100–106. p.

25 *Bingel*, 1909. 113. p.

26 Prioratoról: *Eisenberg*, 1937. 366. p. *Coreth*, 1950. 72. p.

Nádasdy 1670. szeptember 3-i letartóztatása még szerepel.²⁷ Az 1668. február 23-i tüzesetet az elkövetkezendő szerencsétlen események, így a magyarok összeesküvése előjelének tekintette, a császár pottendorfi látogatásáról, említést sem tett.²⁸

Prioratonak 1678-ban bekövetkezett halála előtt Lipótról szóló életrajzának folytatásaként megjelent azonban még egy munkája, amelyet a magyar összeesküvés történetének szentelt.²⁹ A magyarok rebellióra hajló természetét egészen a XVI. század elejétől vizsgálja, a magyarok Habsburg uralkodókkal szembeni összeesküvéseinek sorozatát állítja az olvasó elé, mire elérkezik az 1660-as évek végi eseményekhez. Bemutatja a per lefolyását, az elítéltek kivégzését, de a Nádasdy elleni vádpontok között itt sem szerepel, hogy az országbírónak bármilyen alattomos szándéka lett volna a császár pottendorfi látogatásakor, vagy köze lett volna a bécsi tüzesethez.

Priorato munkájának ismeretében felmerül a kérdés, hogy az udvari historiográfus ismerte-e a közvetlen a magyar főurak elítélése és kivégzése után, 1672-ben, Giovanni Andrea Angelini Bontempi tollából született *Historia della ribellione D' Ungheria* című művet, melyben már készen állt Nádasdy Ferenc bűnlajstroma: felbérelt egy asztalossegédet a császári palota felgyújtására, a pottendorfi látogatás alkalmával meg akarta mérgezni a császárt, sőt teljes kíséretét, végül állati tetemet dobattatott be a bécsi udvari kútba, hogy így megfertőzve a vizet, a császár halálát okozza.³⁰ Amennyiben Priorato ismerte Bontempi munkáját, elképzelhető — az eseményeket közvetlen közelről szemlélve — hogy nem adott hitelt fantasztikus állításainak, illetve tisztában volt annak propagandisztikus voltával: a közvélemény előtt valamiképpen igazolni kellett a szigorú megtorlást.

Bontempi koncepciójának helyességét megkérdőjelezte a Priorato halála után a hivatalos udvari historiográfus szerepét 1683-tól betöltő, szintén olasz származá-

27 *Priorato*, 1689. 3. köt. 725. p.

28 A tüzcsét, mint az összeesküvés előjele: *Priorato*, 1689. 521. p.

29 *Priorato, Gualdo Galeazzo*: Continuatione dell'istoria di Leopoldo Cesare, nella quale si descrive la ribellione D' Ungheria, e quanto e successo dal principio della congiura fino all' anno 1676. Vienna, 1676.

30 *Bontempi, Angelini Giovanni Andrea*: Historia della ribellione D' Ungheria. Dresda, 1672. A gyújtogatásról: 77–79. p., a mérgezésről: 80–82. p., a kutak megmérgezéséről: 86–88. p. Bontempi (1624–1705) perugiai muzsikussaládban származott, két alkalommal hosszabb időt töltött Drezdában, ahol a szász udvar kapellamestere volt. Drezdai tartózkodása alatt több historiográfiai munkája is született. Jelenleg nincs adatom arra, hogyan született a magyar összeesküvésről szóló műve.

sú, az udvarba Mantua hercege követeként érkező Giovanni Baptista Comazzi³¹ is. Lipótról szóló életrajza 1689-ben jelent meg, először olasz nyelven, amelyet 1690-ben a német nyelvű kiadás³² követett. Műve megírásához alapvetően Priorato már megjelent életrajzát vette alapul. A trieri választó számára művét német nyelvre is lefordították. A német verzió meglete nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Comazzi biográfiája vált az első, széles körben használt munkává. Az eseményeket 1672-ig követi végig, művében jelentős helyet foglal el a magyar összeesküvés leírása és a résztvevők szigorú megbüntetésének bemutatása.

Comazzi, miután hosszasan leírja, milyen álnokul fordultak a magyar főurak Lipót ellen, hozzákezd az összeesküvés kibontakozásának részletes leírásához, és mindaz megtalálható nála, ami Bontempi munkájában. Nádasdy állítólag már 1667-ben 500 Gulddennel lefizetett egy udvari fütőt, hogy borítsa lángba a Burgot, a terv azonban ekkor nem került kivitelezésre. A tűz a már ismert körülmények között a jövő évben ütött ki, amikor még ráadásul más, titokzatos események is történtek a városban. Valaki meg akarta mérgezni a város kútját, ezért egy döglött kutyát és két rongyba csavart kakast dobtak be a kútba, egy másikat pedig szeméttel dobáltak tele. A városban történt titokzatos esetek után következik a pottendorfi császári kirándulás ismertetése, a mérgezés motívumával együtt. Comazzi a forrásokat illetően a „viele Scribenten”-re hivatkozik, akik szerint Nádasdy Pottendorfban egy galambpástétommal akarta megmérgezni Lipótot, amely csak azért nem sikerült, mert a felesége, észrevéve, mire készül a gróf, megparancsolta a szakácsnak, hogy egy másik, ugyanolyan pástétomot készítsen.³³ Comazzi a „viele Scribenten” alatt többek között Bontempi munkáját is érthette, de az események ismertetése után megkérdőjelezi azok hitelességét. Azzal érvel, hogy a per folyamán alapos vizsgálatok történtek, ha a mérgezés vagy egyebek gyanúja fennállt, nem

31 Comazziról: Eisenberg, 1937. 368. p. és Coreth, 1950. 73. p.

32 Comazzi, Johann Baptista: Istoría di Leopoldo primo. Imperatore di Romani I–II. Viennae 1686–1688. Német nyelvű kiadása: Immer gründender Kayserlicher Lorbeer Krantz, oder Grundrichtige Erzehlung der Fürstreichlichen Staats-Berichtungen und Glorwürdigsten Heldenthaten des ictzo Regierenden unüberwindlichsten Römischen Kayseris Leopold des Grossen. Augsburg 1690. (a továbbiakban Comazzi, 1690.).

33 A tüzeset, a furcsa események és a pottendorfi kirándulás leírása Comazzi, 1690. 236–238. p. A pottendorfi eseményekről így ír: „Viel Scribenten haben öffentlich ausgegeben, daß Nadasti, als er einsten den Kayser, die regierende Kayserin, die zwey Erz-Herzoginnin und den Printzen Carl von Lotthringen auf sein Schloß Pottendorf zu einer Fischerey eingeladen, eine Pasteten hätte vergifften lassen und daß seine Gemahlin, die einen Abscheu ab solcher Grausamkeit ihres Manns gehabt ihn betrogen, indem sie den Koch beredet, eine andere dieser gantz gleichende zuverfertigen.”

maradt volna ki a vádpontok közül, hiszen a vádlóknak semmi okuk nem volt azok eltitkolására.³⁴

A Comazzi munkájában még megkérdőjelezett összefüggések új hangsúlyt kapnak a Lipót halála után, 1708-ban megjelent német nyelvű munkában, Gottlieb Eucharius Rinck³⁵ Lipótról szóló életrajzában. Rinck még Lipót életében, de már több mint 30 évvel a tárgyalt események után, 1700–1703 között tartózkodott a bécsi udvarban. Műve megírásakor az addig megjelent Lipót bibliográfiák mellett a bécsi tartózkodása során megismert forrásanyagot is felhasználta, sőt, valószínűleg ismerte Comazzi készülő, de már csak kéziratban megmaradt, töredékes Lipótról szóló életrajzát is.³⁶ Rinck elfogadja a Bécsben történt, titokzatos események, a tüzeset illetve a pottendorfi császári látogatás egységben történő értelmezését: számára a történések szerves egészet alkotnak, a cél egyértelmű, a császár elleni orv támadás az összeesküvők részéről, akik között Nádasdynak kiemelt szerep jut. Sejteti, hogy a gróf illetve az összeesküvők állnak a kutak megmérgezése mögött, amittől Lipót is súlyos betegségbe esett. Erről a betegségről Comazzi még említést sem tett. A tüzesettel kapcsolatosan azonban Rinck is kevésbé hihetőnek találja, hogy Nádasdy fizetett volna le egy az asztalossegédet a Burg felgyújtására. Annál inkább elfogadhatónak értékeli a császár megmérgezésének tervét a pottendorfi látogatás alkalmából. A császár megvendégelésének egyetlen mozzanatát sem részletezi, csak a mérgezés motívuma kerül elő. Nádasdy alattomoságának, vérszomjas természetének alátámasztásául Rinck azzal tetézi az dolgot, hogy a gróf mérgeiben saját kezével öli meg a szakácsfiút. Ahol Comazzi, ha még nehezebbre esik is, érveket hoz fel a koncepcióval szemben, Rinck helyet ad a konstruált történetnek.³⁷

34 „Weil aber aus dem Proceß kein Beweißthum deüwegen im geringsten vorhanden unangeschen man hierüber absonderliche fleißige Nachforschung gethan, so scheint solches in Unschung deß Nadasti verkehrten Boßheit zwar wol wahrscheinlich jedoch aber dunckt es mich nicht war zu seyn: weil nicht wohl zuvermuthen daß Er da Er doch wegen anderer Verbrechen sterben musste diese Sünde sollte verschwiegen haben, welche ob Er sie schon offenbaret ihne die Straffe nicht vergrößert; und so er solche verschwiegen doch das Leben nicht erhalten hätte.” Comazzi, 1690. 237–238. p.

35 Rinck munkásságáról: Eisenberg, 1937. 388–389. p.

36 Comazzi kézírata: ÖStA HHStA Handschriftensammlung, A/Hs. Nr. 110

37 „Ob Nadasti durch einen tischer-gesellen das feuer in der kayserl. burg habe anlegen lassen wie vorgegeben wird, laß ich an seinem ort gestellet seyn. Jedoch scheint dieses glaubwürdiger, daß er dem Kayser auf einem convinio in einer tauben-pastete, welche der Kayser gerne gespeiset, vergeben wollen welches aber seine gemahlin verhindert; dann als sie hn nicht erlitten können, daß er von diesem schändlichen c’vornehmen ablassen möchte, hat sie den Koch dahin disponirt, daß er eine andere auf gleiche manier bereitete pastete dem Kayser fürsetzen müssen, welches ihm aber sein leben soll gekostet haben, in dem ihn gleich

A mérgezés teóriájának végül teljes mértékben hitelt ad Franciscus Wagner *Historia Leopoldi Magni* c. életrajza. Franz Wagner kezéből került ki a mindezideig alapmunkának számító és mindmáig forrásként használt mű a Lipót-életrajzok sorában. Wagner hosszú ideig a bécsi jezsuita kollégium novíciustestületének működött, majd VI. Károly udvari történetírója lett, az ő megbízásából fogott hozzá Lipót életrajzához. A kétkötetes munka első kötete 1719-ben, a második 1731-ben jelent meg. A magyarok megítélésében azonban nem elfogulatlan, Katona István oldaláról ezért éles kritika érte.³⁸

Wagner néhány kisebb változtatással teljes mértékben elfogadta a Bontempi munkájában megkonstruált történetet. Szerinte a mérgezett pástétom már feltalálásra is került, de Esterházy Júlianna, tudván férje tervéről, Lipót előtt elfogyasztotta a pástétomot. Nádasdy, hogy ne tudódjon ki az eset, másnap kardjával a pástétomot készítő szakácsot is megölte. Wagner azzal már nem törődött, hogy Nádasdyné az eset után kilenc hónappal később halt meg, és nem valószínű, hogy olyan mérget készítettek volna a császár számára, amely majd egy évvel később fog hatni.³⁹

Az 1670–1731 között megjelent, fent áttekintett biográfiák ítéletei sok esetben mind a mai napig meghatározzák a majd fél évszázadot kitevő, Lipót nevével fémjelzett időszak értékelését.⁴⁰ Az uralkodói életrajzok, melyek az uralkodó saját vagy utóda felkérésére születtek, szigorú, propagandisztikus célokat szolgáltak: dicsőséges uralkodásának kívántak vele emléket állítani. Szerzőik vagy az udvar hivatalos alkalmazottjai voltak, de legalábbis hosszabb-rövidebb időt az uralkodó közelében, Bécsben töltöttek, műveik stílusát, alaphangját az uralkodó személyiségével szembeni teljes elkötelezettség határozta meg. Munkáik megírásához az írott dokumentumok, memoárok, titkos akták, levelezések stb. mellett a ma már ellenőrizhetetlen szóbeszéd is forrásul szolgált és nem szabad figyelmen kívül hagyni a császári udvari propaganda rájuk kifejtett hatását sem. Műveikben — nem véletlenül — aránytalanul nagy figyelmet szenteltek a Wesselényi-féle összeszűrés eseményeinek, ezen belül Nádasdy Ferenc, Frangepán Ferenc és Zrínyi Péter sorsa alakulásának. A császár dicsőséges uralkodásának emléket állító életrajzírók számára a felkelés gyors bukása az erős császári hatalom bizonyítékát jelentette, továbbá, az uralkodóval szembeni felkelés hatástalansága kiváló lehetőséget adott

denselbigen tag noch Nadasti eigenhändig ermordet, damit er nicht aus der schule schwatzen möchte." *Rinck*, 1709. 560–561. p.

38 Wagnerről: *Eisenberg*, 1937. 365. p. és *Coreth*, 1950. 75. p.

39 A mérgezés leírása: *Wagner*, 1719–38. 207. p.

40 A XVII–XVIII. századi osztrák történetírásról Thököly Imre kapcsán: *Csáky Móric*: Thököly Imre képe az osztrák történetírásban. In: *A Thököly felkelés és kora*. Szerk.: Benczédi László. Bp., 1983. 263–271. p.

Lipót hatalma gondviselészerű védelmezésének bizonyítására. Végül a főurak személyes végzete, a sorsuk feletti gyors, határozott ítélkezés jó példaul szolgált a különben határozatlansággal vádolt császár szilárdságának bizonyítására is.⁴¹

A pottendorfi császári látogatás kapcsán láthattuk, ahogy egy teljesen ártalmatlannak tűnő utazás újabb és újabb formákat ölt, az átértelmezések, esettársítások során elveszti eredeti, a császár kegyeit megnyerő, Nádasdy Ferenc „nagysága” növelését szolgáló célját. Az eseménytől való időbeni eltávolodással a valóság és a képzelet alkotta történések között a határok egyre jobban elmosódnak, már nem is tudni, mi játszódott le valóban a lipóti látogatás alatt. Természetesen, nem felejtkezhetünk el az időszak egyéb, politikai relációiról, de jelen tanulmánynak nem a korszak politikai összefüggéseinek feltárása volt a célja, hanem annak bemutatása, hogy egy esemény mennyiféle üzenetet hordozhat az utókor számára.

FÜGGELÉK⁴²

Nádasdy Ferenc levele Sente Bálinthoz

Pottendorf, 1668. április 24.

Generose domine amice observandissime

Én k[egyelmedne]k a 2 April egy bötűjét nem láttam, ebben a hónapban ezzel együtt hetediket írom. Egyébaránt is sehonnénd arrul az földrül egy ember sem ír semmit is, úgy látom azok csak mikor dolgok vagyon, akkor tudnak felőlem emlékezni.

Tegnap, az mint irtam vala 21. k[egyelmedne]k, őf[elsé]g[éé]k itt valának, Lobkovicz, Dietrichstain, Holstain Herczegekkel, több feles udvari *cavalirokkal* in

41 Az összeszküvésnek és általában véve a rebelliónak Lipót glorifikációjában játszott szerepéről: *Goloubeva, Maria: The Glorification of Emperor Leopold I. in Image Spectacle and Text.* Mainz, 2000. 253. p. Ezennel szeretnék köszönetet mondani R. Várkonyi Ágnes professzornőnek, hogy c könyvet a figyelmembe ajánlotta, valamint a cikk megírásához nyújtott tanácsaiért és támogatásáért.

42 Nádasdy Ferencnek I. Lipót pottendorfi látogatásáról Sente Bálinthoz írt levele közlésekor *Bak Borbála: A XVI–XVII. századi magyar nyelvű források kiadása.* In: *Fons* 7. (2000) 1. szám c. tanulmánya alapján a modern írás szabályait követtem.

toto 28 szekér volt, fél *compania hacziros*, sok apró cseléd Újhely⁴³ közel volta alkalmatosságával, magyar grófok és urak *circiter* 20. Szerencsémre Horvátországból (Horvat Orszagbul) is és a végekből jöttek volt más dolgok színe alatt az urakban, szinte 12 órakor érkeztek, és csakhamar kezdték az étket; azelőtt való nap, őf[elsé]ge a császár maga számára főzni szokó szakácsok jöttek el, másnap reggel az spanyol szakácsok, mindenik magános konyhákra főzött, de valami kíváncsatott, mi *subministraltunk*, derekasan most is csak ugyan a magam szakácsival, mint az özvegy császárné itt lételekor, főzettem. És írhatom k[egyelmedne]k, oly szerencsésen esett most is főzések, inkább mind az én szakácsim főztiben ettek. Sőt az ifjú császárné, nem is evett semmit maga étkeiben. Az császár a borokat is az enyimeket megkóstolta, de a császárné bort nem iszik. Az fő *hohmester* asszony csak maga evett egyedül atyámfiaival. Az öreg palotában a dámák. Az én szokott palotá[m]ban a hercegek és urak[na]k elei, ahol Draskovicz János ú[r] szokott szállani az *secretaria* végében és hálózám ellenében, ott a komornik urak ettek. Ezeket mind ezüst mívől *tractaltuk*, semmit a császár ezüstműviből hozni nem engedtem, egyedül a maga *usualis argenteriajan* kívül. *Kamerdienerek*, *edelknabok*, számtalan *officir* mind magános asztaloknál, k[ikne]k kíméletlenül jutott a jó keresztúri borban, közben tokaji is, aminthogy a közcseled valóban magyarul laktak, de a főrend az ő jó rendi szerint csendesesen, mindenek nagy *satisfactioval* és *contentummal* s dicsérettel. Délután őf[elsé]g[ée]k elsőben a kiskertbe mentek, az én gyaloghidamon, és a haltartóban szigonyokkal pisztrángokat és másféle halakat ökleltek: igen rendesen fölékesíttem volt a császárok képeivel a kertet, melyeket a vén olasz csinált volt, mind réz *statuak[na]k* hitték. Onnénd a malom alatt többet négyszáz lepényhalnál és pisztrángnál fogtak. Azután az öreg kertbe menvén az öregebbik vizát fogták ki, melyet elevenen Újhelybe küldtem az őf[elsé]ge árokjában. Végre a szalbingokra mentünk, az holott legkedvesebb multsága volt őf[elsé]g[éne]k, mert horgon fogtak százig ki, kiváltképpen a császárnét (az *camerra major* és többek szavai után írom) mióta kijött Spanyolországból (Spaniol Orszagbul), oly vígan és jó kedvvel senki nem látta. Meg nem írhatom mely gusz-tusa volt, hogy oly szaporán foghatta a halakat, aminthogy szerencséjére mind inkább az öreget őf[elsé]ge fogta ki. Háromszor is hívta a császár, hogy elmenjenek, de ugyan nem hagyhatta kedves multságát. Ezek után igen kedvesen megköszönvén őf[elsége]k a multságot, a kertnél ültek föl öt óra után, s úgy mentek vissza. Az én Tamáskóm szintén megbátorkodott volt a császár előtt, ki és bejárt szabadon a házban és nagy *contentummal* vigasztalta őf[elsé]geket. Ezeket irigyeim bosszú-

43 Bécsújhely, ma Wiener–Neustadt (Ausztria).

ságára írom k[egyelmedne]k. S áldom Istenemet, ki mindenekre szerencsértetett.
Hírek semmik nincsenek most, kiket írhatnák. Isten kegyelmedet sokáig éltesse.

Pottend[orf] 24 April. 1668.

Generosae dominationi vestrae

amicus addictissimus
comes F[ranciscus] de Nadasd

ÖStA HHStA Ungarische Akten Specialia Fasc. 292. Konv. A fol. 20–21., latin fordítása uo. fol. 22–23.

KULCSÁR KRISZTINA

II. JÓZSEF JELLEMZÉSEI AZ ERDÉLYI HIVATALNOKOKRÓL 1773-BÓL

*„Az Erdélyben hivatalnokoskodó guberniumi és kincstartósági tanácsosok,
továbbá a főispánok, és a királybírók titkos listája,
amennyire kiismerhettem őket”*

A hivatalok történetét, személyzetüket és a hivatalnokok pályafutását vizsgáló kutatók általában jegyzőkönyvekre, hivatali kinevezésekre, feljegyzésekre és ún. Status personalis-okra vannak utalva. Ezek alapján, illetőleg az elszórta található iratokból állítható össze egy-egy tisztviselő hivatali életrajza és deríthető ki különböző megbízatásai. E források révén azonban nehezen rajzolható meg az egyes hivatalviselő karaktere, képességei és ismeretei. A II. József által 1780. december 20-án kötelező érvénnyel bevezetett minősítési ívekből a XVIII. századi tisztviselőrétegről számos objektív, valamint a tisztviselők egyéniségéről, munkavégzéséről szóló információhoz juthatunk.¹ Ennek ellenére ritkaságnak számít, ha olyan dokumentum áll rendelkezésre, amelyik egy adott időpontból részletes és egységes véleményezést nyújt egy ország vagy tartomány vezető tisztségviselőiről, alkalmasságukról, sőt személyiségükről. Ilyen különleges helyzettel szembesülünk egy 1773. évi titkos lista kapcsán, amelyet maga II. József, a német-római császár és trónörökös állított össze személyes tapasztalata alapján. Tanulmányomban ezen összeállítás segítségével mutatom be az Erdélyi Nagyfejedelemség vezető hivatalnokait, II. József róluk alkotott véleményét és vizsgálom, milyen következménye lett a társuralkodó-trónörökös Bécsben benyújtott minősítésének. Ezzel a tanulmánnyal és a mellékletben közölt listával szeretném köszönteni Gecsényi Lajost, aki a XVI–XVII. századi központi hatóságok tisztviselőinek életútját, társadalmi helyzetét vizsgálja, és aki bécsi levéltári delegátusként 1991–1992 folyamán tanú-

1 A különböző minősítő ívekre (*Conduite-Liste*) lásd: *Hajdu Lajos*: A közjó szolgálatában. A jozefinizmus igazgatási és jogi reformjairól. Bp., 1983. 11. p., és különösen: 81–114. p. A korábbi előzményekre: *Fallenbüchl Zoltán*: Mária Terézia magyar hivatalnokai. Bp., 1989. (Történeti Statisztikai Füzetek 10.) 30–31. p.

ja és segítője volt első bécsi kutatásomnak, amikor a Haus-, Hof- und Staatsarchiv Hofreisen fond egyik dobozából először kezembe került ez a lista.²

II. József 1773-ban indult útnak, hogy megismerje az 1765 óta nagyfejedelemség rangjára emelt Erdélyt, az ott uralkodó állapotokat, az alattvalókat és a hivatalnokokat. Az utazók kilenc kocsija 1773. május 20-án haladt át az erdélyi határon. Megkezdődött a csaknem két és fél hónapos erdélyi látogatás. Ennek során II. József arra törekedett, hogy mindent személyesen tekintsen és vizsgáljon meg, a helyszínen szerezzen tapasztalatot a lakosok életkörülményeiről, az állapotokról, az ügyek intézéséről, és természetesen az állami alkalmazásban levő tisztviselőkről.

Törekvése nem új keletű. II. József mind társ-, mind egyeduralkodóként különösen nagy súlyt fektetett a személyi tényezőkre. Olyan hivatalnokokat és munkatársakat kívánt, akikre rábízhatja az ügyek intézését, akik odaadón, jól és szorgalmasan hajtják végre a parancsokat, és az alájuk rendelt területeket lelkiismeretesen igazgatják. Ezen elveit már igen korán, társuralkodása előtt, illetőleg annak kezdetén megfogalmazta emlékirataiban.³ Minisztereiben, hivatalnokaiban feltétlenül bízni akart, kiválasztásuknál számára nem a születés, a rang, hanem a rátermettség volt a döntő szempont. Emiatt szükségesnek tartotta, hogy személyesen megismerje, sőt, munka közben megfigyelje őket, megbizonyosodjon képességeikről vagy éppen alkalmatlanságukról. 1773-ban az utazási előkészületekhez az is hozzátartozott, hogy előre elkészített feljegyzéseket nyújtottak át neki az egyes közigazgatási egység előljáróiról, esetenként rövid jellemzést csatolva a nevek mellé, hogy a társuralkodó az utazás közben visszanyúlhasson ezekre a „segédeszközökre”.⁴

2 Lelőhely: Österreichisches Staatsarchiv, Wien, (= ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA), Habsburg-Lothringisches Familienarchiv, Hofreisen (a továbbiakban: Hofreisen), 8. fol. 1037r-1041v. Itt szeretnék köszönetet mondani témavezető tanárnőmnek, H. Balázs Éva prof. emeritusnak támogatásáért és a szöveg értelmezéséhez nyújtott segítségért.

3 „*Denkschrift des Kaisers Joseph über den Zustand der Österreichischen Monarchie.*” In: Maria Theresia und Joseph II. Ihre Correspondenz sammt Briefen Joseph's an seinen Bruder Leopold. Hrg.: Arneth, Alfred Ritter von. 3. köt. Wien, 1868. 335–361. p. és *Beales, Derek*: Joseph II's „*Rêveries*”. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 33. (1980) 155–160. p. Magyarul megjelent: Kora újkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Szerk.: Poór János. Bp., 2000. 137–142. p. Tartalmi mondandójukra lásd *Balázs Éva, H.*: A felvilágosult abszolutizmus Habsburg variánsa. In: Magyarország története, 1686–1790. Főszerk.: Ember Győző–Heckenast Gusztáv. Bp., 1989. 829–929. p., itt 891–895. p. és *Beales, Derek*: Joseph II. 1. köt. In the Shadow of Maria Theresa, 1741–1780. Cambridge, 1987. 97–109. p.

4 Pl. Hofreisen 3. fol. 344r–350r.; Hofreisen 7. fol. 71. *Angestellte Generals...*; uo. Hofreisen 8. fol. 1256–1263. Bruckenthal Sámuel előterjesztése (Bécs, 1773. április 28.) és erdélyi tisztviselők listái. Hasonló „személyzeti listákkal” találkozunk I. Ferencnél is. *Hartmann, Eleonore*: Die Hofreisen Kaiser Franz I. 1815–1835. Phil. Diss. Wien, 1968. 22. p.

A császár keresztül-kasul beutazta a nagyfejedelemséget — lehetőség szerint személyesen találkozott a magyar vármegyék főispánjaival, a székely és a szász székek királybíráival. A császár a hivatalokat, az ügymenetet, a tisztviselők munkavégzését nem csak másodkézből, vagy mások elmondásából ismerte meg, hanem maga is lelkesen részt vett a különféle testületek ülésein.⁵ A Gubernium tanácskozásán az ügymenetről tájékozódott, a megtárgyalt és elővezetett tárgyakról latin nyelvű kivonatot kapott, sőt saját feljegyzéseket is készített.⁶ Az erdélyi kincstartóság (*Thesaurarius*) ülésére 1773. július 5-én, a szokásos hétfői tanácskozási napon toppant be váratlanul, majd délelőtt 10-től déli 1 óráig ott tartózkodott, jegyzetelt és megfigyelt.⁷ Ezen üléseken, de Erdélyben egyébként is számos alkalommal szembesült azzal, hogy az egyes nemzetek (és egyidejűleg vallások) képviselői a hivatali rendszeren belül is harcot folytattak egymással, és igyekeztek saját embereiket elhelyezni az igazgatásban. A helyzetben az erdélyiek szerint rontott az ún. *Proportio Geometrica*, a hivatali ügyvitelt megnehezítő vallási paritás elve, amely arányosítást írt elő a hivatalokban.⁸ Az 1691-től bevezetett rendszer alapján ugyanis azonos számban kellett a Guberniumban és az erdélyi királyi tábla ülnökei között az ország bevett vallásainak: katolikusnak, reformátusnak, evangélikusnak és unitárius vallásúnak helyet kapnia. Ezt a rendelkezést módosította az ún. *Alvincziana Resolutio*, amely szerint „az üresedésben lévő tisztségek megfelelő evangélikus és unitárius személyek hiányában úgy töltendő be, hogy katolikusok és reformátusok között egyenlőség legyen”.⁹ II. József, aki bármiféle „kivételezés” ellensége volt, ami által alkalmatlan, tehetségtelen személyek jutottak érdemtelenül jelentős posztra, azon a véleményen volt, „hogy ezt az előírt egyenlőséget teljesen meg kellene szüntetni, és a jövőben a hivatalokat mindig a legméltóbbaknak kell odaítélni, tekintet nélkül az országban bevett vallásokra”.¹⁰ A császár e rendszer legnagyobb hátrányát a kötött számok biztonságában látta. Mi-

5 Hofreisen 7. fol. 83r. Nagyszeben, 1773. május 29. (itt tiszteletüket tették a hivatalnokok); uo. fol. 257r–v. Nagyszeben, 1773. július 10.

6 Hofreisen 7. fol. 232r., 233r–235v. Nagyszeben, 1773. július 6.

7 Hofreisen 7. fol. 224r., 230r–231r. Nagyszeben, 1773. július 5. ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Österreichisches Kameralc, Fasc. 32. rote Nr. 1816. Subd. 3. 1773. VII. Nr. 324. fol. 69r–v. Bethlen Miklós levele. Nagyszeben, 1773. július 7. Az ülésen megtárgyalt pontokat lásd Magyar Országos Levéltár (= MOL), Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, Erdélyi Kincstári Levéltár, Thesaurarius, Protocolla sessionalia. (F 197) Hauptbuch 1773. 1773. július 5. és József feljegyzésében: Hofreisen 7. fol. 230r–231r.

8 Hofreisen 7. fol. 185r. Dcs, 1773. június 24. Beszélgetés Teleki Károllyal.

9 Trócsányi Zsolt: Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben, 1690–1740. Bp., 1988. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 8.) 203., 227., 229. p.

10 Hofreisen 8. fol. 623v.

vel a katolikus vallásúak kevesen voltak, ők biztosítottak láthatták, hogy a paritás elve miatt álláshoz jutnak, ezért nem kell küzdeniük és munkájukat is elhanyagolhatták. A protestánsok ellenben, akik jóval nagyobb létszámban éltek Erdélyben, emiatt esélytelennek érezhették magukat az álláshoz-jutásnál. Az egyedüli megoldást esetleg a konvertálásban/katoli- zációban látták volna.¹¹

Bárkivel is elegyedett szóba II. József, azokat kifaggatta a magas posztot betöltő személyekről, alkalmasságukról, vagyis figyelembe vette mások, „az egész ország”, „mindkét fél” (ti. a katolikusok és a protestánsok) véleményét. Ezeket azonban nem minden kritika nélkül hasznosította, inkább saját személyes tapasztalatát helyezte előtérbe. A császár nem csak a spontán találkozások, hanem a hivatalos audienciák alatt is mélyítette benyomásait. A kihallgatásokon a tisztviselők saját érdekeiket védelmezve egymást feketítették be előtte, és hogy bizalmát megnyerjék, mindenről tudósították. II. József így próbálta megismerni az embereket, és a munkatársak egymásról alkotott véleménye is fontos volt számára: ugyanakkor nem pozitív jellemvonás sem a hivatalnokok, sem a császár részéről, aki így próbálta kipuhatolni nézeteiket. Zejk András, Hunyad megyei kísérője például így tájékoztatta a vezető erdélyi politikusok megítéléséről. „Bethlen [Miklós] gyenge, O'Donell sajnálták. [Joseph] Auersperget és Izdenzy [Józsefet] igen gyűlölik, Bruckenthal [Sámuel] nagyon túlterhelt”.¹² Teleki Károly, Belső-Szolnok főispánja másként nyilatkozott, és az emberekről inkább pozitív véleményt mondott: „[Joseph] Auersperg nem olyan rossz, Hadik [András] a legjobb, Nemes [János] tehetséges, érdekember, s nem becsületes, Bánffy báró is jó.”¹³

József saját benyomásai, az utazás közben az országlakókkal, valamint a vezető hivatalnokokkal folytatott beszélgetések alapján alakította ki véleményét az alkalmazottakról — e tapasztalataiból született meg listája. Ebben II. József a várme- gyék főispánjai, a székek székvezetői, a szászok királybírái mellett sorra vette a

11 Az Államtanács tagjai tiltakoztak a császár javaslata, a *Proportio* eltörlése (és így a mélyreható változtatás) ellen. Az egyik államminiszter, Carl Friedrich Hatzfeld gróf a katolikus vallás fenntartása szempontjából vizsgálta a kérdést. A hivatalnokok kinevezésénél ugyanis az udvarnak — elvileg — az erdélyiek által jelölt személyek közül kellett választania. Ha tehát nem kellene egyenlő arányban jelölni és alkalmazni katolikusokat és reformátusokat, úgy félőnek tartotta, hogy a katolikusok a protestánsok túlsúlya miatt még csak a jelöltek közé sem kerül- nének be. Ezért a kevés számú katolikusnak semmi esélye nem lenne, sőt elveszthetnék remé- nyüket, hogy valaha is hivatalhoz jutnak. Hoffreisen 8. fol. 625r–v.

12 Hoffreisen 7. fol. 54v. Livádia, 1773. május 22. Karl O'Donell, 1768–1771 között erdélyi főhadparancsnok és a Gubernium elnöke. Joseph Maria Auersperg 1771 és 1774 között guber- nátor. Izdenzy József 1771–1776 között az Erdélyi Udvari Kancellária tanácsosa.

13 Hoffreisen 7. fol. 185r. Dés, 1773. június 24. Beszélgetés Teleki Károllyal. Hadik András (1711–1790), erdélyi főhadparancsnok és a Gubernium elnöke 1764 és 1768 között.

gubernium és a kincstartóság tisztviselőit. Egy-egy esetben alacsonyabb beosztású tisztviselőket (jegyzőket, titkárokat) is megnevezett, és kiemelendő, hogy ezen „kivételezetteket” dicsérte, így Michael Froniust és két kísérőjét is, Michael Conrad von Heidendorft,¹⁴ valamint a Torda vármegyei nótáriust, Jósa Györgyöt.¹⁵ A listán összesen 57 személy szerepel — József Szászvárosszék királybírájával és Kraszna vármegye vezetőjével nem találkozott, őket nem említette. Fogaras vidéke előljárói tiszte üresedésben volt, Bruckenthal Sámuel, a tartományi kancellár pedig Bécsben tartózkodott. A jellemzettek közül 28 szász, 28 magyar nemzetiségű volt, illetőleg a látogatás előtt három héttel érkezett meg Erdélybe Pius Manzador, egy olasz származású barbanita rendfőnök, aki a zeng-modrusi püspökség éléről került az erdélyi római katolikus püspöki székbe.¹⁶ (Kinevezése — magyarországi és más országokbeli szokásra hivatkozva — Mária Teréziának alkalmat adott arra, hogy megszüntesse a katolikus püspök azon kiváltságát, hogy a gubernátor távollétében ő elnököljön. Helyette a rangidős tanácsos látta el ezt a feladatot.¹⁷)

A császár először a Gubernium hivatalnokait mutatta be. Mária Terézia 1760-ban kiadott parancsa nyomán a tanácsnak 12 állandó tagja volt — közülük kilencen jelölés útján, míg hárman (a római katolikus püspök, a szász comes, és 1770 előtt a főhadparancsnok) állásuk révén kerül(het)tek a Guberniumba.¹⁸ A tanácsosokon kívül megemlíttette a titkárokat, lajstromozókat is. Hasonlóan alaposan jellemezte a kincstartóság (*Thesaurarius*) és a bányaügyben foglalkoztatott tisztviselőket, valamint Erdély sokszínű közigazgatási egységeinek vezetőit.

II. József véleményét megdöbbenően hamar alakította ki. Szándéka szerint a tisztviselőket saját valójukban próbálta megismerni és bemutatni. „Kornis [Mihály] gróf olyan ember, akit mindkét fél és egész Erdély igazságos, és tetőtől talpig becsületes, dolgos, serény és értelmes embernek tart és becsül. Katolikus, tehetsé-

14 A medgyesi jegyző hivatalosan a császár mellé rendelt kísérő volt, aki naplójában is megemlékezett II. József látogatásáról: *Heidendorf, Michael Conrad von: Eine Selbstbiographie*. Közreadta: Rudolf Theil. In: *Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde*, Neue Folge 16. (1880) 426–498. p.

15 Hofreisen 7. fol. 164r. Szászrégen, 1773. június 18; uo. fol. 137v. Zágon, 1773. június 10.

16 *Temesváry János*: Manzador Pius. In: *Magyar Könyvszemle* Új f. 37. (1930) 215–242. p. A továbbiakban: (*Temesváry, Manzador Pius.*) Kinevezése: MOL Erdélyi Kancelláriai Levéltár, Acta generalia B 2 (= B 2 Acta gen.) 1772/1387. Mária Terézia rendeletének másolata, 1772. november 14.

17 MOL B 2 Acta gen. 1772/1190. Mária Terézia *Handbillet*-je Bruckenthal Sámuelhez, 1772. szeptember 28.

18 *Ember Győző*: Magyarország közigazgatása. In: *Levéltári Közlemények* 54. (1983) 3–100. p., itt 72. p.

ges és nagyon becsületes.” „Bánffy Farkas [...] bizonyos, hogy ez az ember, ha akarja, Öfelségtek szolgálatában nagyon sok jót tud tenni, és igen jól használható. Azonban oly kevéssé őszinte, hogy minden szava ravasz, csavaros, és mondhatni egy igazi jezsuita, teljesen összefonódott Nemes [Jánossal], és következésképp a szász táborral, mint ahogy Bruckenthallal is titokban levelezést folytat”. „[Carl Friedrich] Eder a bányaüggyől, jó ember, az egyetlen talán, akinek a földalatti [világról] — amelyről én nem tudok ítéletet mondani — több ismerete van, mint a föld felettiről [...]” Józsefre jellemző a következő rövid, találó és csípős karakterisztika is: „Georg Schell Segesvárszékből: Kövér férfi, aki úgy hiszem jól ért a joghoz, ám egyébként máshoz nem.”¹⁹ A császár megjegyzései csak ritkán dicsérőek és hízelgők, inkább kritikusak. A listában számos negatív jellemzéssel találkozunk: „Haller Pál gróf Fehér [vármegyében]: Olyan férfi, aki egyáltalán nem megfelelő egy ily hatalmas, az egész országot [ti. Erdélyt] áthálózó vármegye [irányítására], mindenki holdkórosnak tartja, röviden alkalmatlan a hivatalra, amelyet ellát [...]”²⁰ „Miske Imre báró Aranyos[székből]: Elaggott vénember, oly furcsa tulajdonságokkal, hogy inkább gyerekesnek és félbolondnak tartom. Hatalmas kereszttel a mellkasán jár fel-alá és mindenütt keresztet vet.”²¹ „Nemes János [guberniumi tanácsos], egyben országos főbiztos, a legjobb korban levő férfiú, akinek Erdély-szerte egyhangúan elismerik eszét, éleslátását, értelmét, tehetségét, valamint képességeit, de ugyanilyen egyértelműen minden oldal azt állapítja meg róla, hogy majdnem ilyen rossz indulatú, nem becsületes gondolkodásmódú, hamis és különösen érdekember. Amennyire kiismerhettem, semmilyen vonatkozásban nem leltem nála őszinte indulatra. Minden megnyilatkozása többértelmű, csavaros volt [...]”²²

A vallási paritás nehézségei ellenére a császár mindössze három magyar nemzetiségűnél emelte ki a felekezeti hovatartozást, de ez nem csak a kisebbségben levő katolikusok esetében, hanem a reformátusoknál is megtalálható. Ez a kis szám azt is mutatja, hogy II. József számára valóban mellékesnek tűnt, hogy ki melyik felekezethez tartozik, számára nem ezáltal vált valaki megbízható tisztviselővé. II. József az ideális hivatalnokról alkotott elképzelésének egy másik jegyét figyelhetjük meg a tisztviselők életkorának említésekor. Tizenkét tisztviselőnél felelemlette

19 Hofreisen 8. fol. 1038r.; 1039r.; 1041r.

20 Uo. fol. 1039v.

21 Uo. fol. 1040v. Miske Imre vallási buzgalmára lásd *Rettegí György*: Emlékeztető múltó dolgok, 1718–1784. Közzéteszi: Jakó Zsigmond. Bukarest, 1970. 318–319. p. (a továbbiakban: *Rettegí*).

22 Hofreisen 8. fol. 1037v.

idős korát — legtöbbjük magatehetetlen, néha még beszédre is képtelen öregember volt, másoknál viszont tehetséggel és kellő tapasztalattal párosult előrehaladott koruk. Öregnek nevezte a 60–80 éveseket (Teleki Lászlót, Stephan Hannenheimet, Hollaki Pált), a 90 éves Daniel Istvánnál külön kiemelte életkorát. Három férfit talált a „legjobb korban”, így a 41 éves Henter Ferencet, Kornis Mihályt 35 évével, és Nemes Jánost. Úgy tűnik, a „legjobb kor” és a „fiatal” között kevés, csupán néhány esztendő volt az eltérés. A látogatáskor mindössze 32 éves császár a fiatalok közé számította a vele egyidős Kemény Farkast, a 30 éves Wesselényi Farkast — sőt „kissé fiatal”-nak tartotta Teleki Ádámot 33 esztendőjével. A tisztviselők közül a legifjabb a 27 esztendős Bánffy György volt, akinél erre külön hangsúlyt is fektetett.

A jellemzésekben József fontosnak tartotta, hogy kiemelje a képességeket, tanulmányokat, sőt a nyelvtudást is. Dicsérte Bornemissza Jánost a *Thesaurarius*-ból, valamint Teleki Ádám²³ és Haller Antal tanulmányait (bár ez utóbbinál „nem sok nyoma maradt”), és feljegyezte Ignaz Beyschlag magyar- és latinnyelvtudását. Ők mind a négyen a későbbiekben is megmaradtak állami szolgálatban, és feljebb kerültek a ranglétrán. Beyschlag ugyan 1790-ben is a bányaügynél tanácsos, de Bornemissza főispánságot kapott, Haller Antal pedig a guberniumi tanácsossáig vitte.²⁴ A tehetséges Teleki Ádám is nagy szerephez jutott II. József egyeduralkodása idején.

Az erdélyi századok történetét bemutató szerzők gyakran hangsúlyozták, hogy II. Józsefet ottjártakor kísérői a szász nemzet ellen hangolták. Ha ellenben alaposan vizsgálat alá vetjük József jellemzéseit, nemzetiségi vagy vallási alapon álló diszkriminációt, elítélő véleményt nem figyelhetünk meg. A társuralkodó az általa vallott elvek alapján az egyes embereknél sokkal inkább az értelmet, a tudást és a hasznosságot vette figyelembe. Azt ellenben nagy hibának tartotta, ha valaki előítéllettel viseltetett másokkal szemben. Számára Haller Antal például a személyes találkozáskor „a régi előítéletek és nézetek foglyá”-nak tűnt,²⁵ bár a listába ez a jellemzés már nem került bele. Azt viszont számos hivatalnok szemére vetette, hogy túl fanatikus, előítéllettel viseltet a másik vallás, vagy a másik nemzet képviselőivel szemben. Különösen a református Teleki László („a reformátusoknak mondhatni ő

23 Retteg György hasonló véleménnyel volt Teleki Ádámról: „Tanult, ifjú úriember”. *Rettegi*, 347. p.

24 Haller Antal (1777-től guberniumi tanácsos: *Rettegi*, 381. p.) 1781-ben maga kérte nyugdíjazását: Josph Wohlleben nagyszombeni orvos igazolásával tanúsította szemcinc romlását, és kérvényezte felmentését a rendes, állandó hivatalba járás alól. Végül 1500 forint évi nyugdíjjal küldték nyugalomba. MOL B 2 Acta gen. 1781/661; uo. 1781/1303; uo. 1781/1913.

25 Hofreisen 7. fol. 99v. Talmács, 1773. június 2.

a pápa”), a „vakbuzgó” katolikus Miske Imre, az evangélikus hitű Michael Huttern és Samuel Bausnern, valamint a katolikus Baló József jellemzésénél figyelhető meg.²⁶ Éppen II. Józsefnél nem beszélhetünk tehát vallási vagy nemzetiségi megkülönböztetésről, önála, aki a legszigorúbban vette az előítélet-mentességet, és többször lefektetett elvei alapján hivatalnokainál mindössze a „hasznosságra”, alkalmasságukra ügyelt.

A látogatás alatt a társuralkodó többször is szembesülhetett ezekkel a régtől gyökerező nemzetiségi-vallási előítéletekkel. Lássuk például az egyik előítéletekkel terhelt véleményét az erdélyi vezető férfiokról. Stephan Lutsch von Luchsenstein (1707–1792) alezredes 1762-től az első román határőrezred parancsnoka volt, akit az Udvari Haditanács országismerete és 1762-ben elkészített nagyleptékkű térképe (amely sokáig a legjobbnak számított) miatt 1773-ban II. József kísérei közé jelölte ki.²⁷ Luchsenstein ezredes — ahogy József megjegyezte — a szászokat részesítette előnyben, „mivel szász” volt.²⁸ Az ezredes szerint „egész Erdélyben nincs a vezetésre alkalmas férfi. Nemes gróf tehetséges, de szegény és nem éppen haszonlesés nélküli s nem tiszta kezű; Bánffy gróf még a legügyesebb, Kornistól sok jót remélni, de az összes többi nem értékes, Huttern és Möringert kivéve.”²⁹ A két utóbbi szász esetében József saját tapasztalatai alapján Hutternnél elismerte tudását, de elfogultnak tartotta. „Michael Huttern, szász [...]. Olyan ügyekben, amelyek nemzetére tartoznak, igen pártoskodónak és régi előítéletektől elfogultnak tartják [...]” Lambert Möringernek ugyan jószándékot és ismereteket tulajdonított, de betegsége miatt alkalmatlannak tűnt a további szolgálatra.³⁰

Az alkalmasság jó mérőeszköze lehetett az a kérdéssorozat, amelyet a császár állított össze, és amelyre értelmes, használható válaszokat és javaslatokat várt. A kérdésekből külön változat készült a guberniumi tanácsosok, illetőleg a főispánok,

26 Hofreisen 8. fol. 1037v; fol. 1040v; fol. 1038v és fol. 1039r.

27 Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Hofkriegsrat, Akten 1772-77-I. 7. pont és vö. *Fodor Ferenc*: A magyar térképirás. 1. köt. Bp., 1952. 108–110. p. Életrajzát lásd: Allgemeine Deutsche Biographie, 19. k. Leipzig, 1884. 707. p.

28 Schuller Bruckenthal Sámuel védelmében magyar nemesek befolyását feltételezte a császárnál. Azt állította, hogy II. József azért volt elítélő véleménnyel Luchsenstein ezredesről, mert a Gyulai Ferencel folytatott két órás beszélgetésén a magyar tábornok a szász katonatisztet Bruckenthal levelezőtársának, „híradójának” nevezte. Ez a feltételezés eléggé lebecsüli a fiatal József önállóságát és azt a képességét, hogy maga is véleményt tudott alkotni az alattvalókról. *Schuller, Georg Adolf*: Samuel von Bruckenthal. 1. köt. München, 1967. (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 18–19.) 295. p.

29 Hofreisen 7. fol. 113v. Tohán, 1773. június 5.

30 Hofreisen 8. fol. 1038v., fol. 1038r.

és külön egy másik a Thesaurarius tagjai számára.³¹ Például: Milyen a kapcsolata a Thesaurariusnak és a Guberniumnak? Milyen az ügyvitel? Hogyan lehetne ezen javítani? Milyen állapotban van az igazságszolgáltatás, és hogyan lehetne jobbá tenni? A kérdések felölelték mindazon témákat, amelyeket azután József Bécsbe visszatérve az Államtanács elé tárt jelentésében, így a közigazgatási átszervezés-tervezeteket, az ügymenet javítását, sószállításokat és a jobbágyság terheinek könnyítését, a Szamos hajózhatóvá tételét, bányászati ügyeket, só- és fakitermeléseket, az erdőségek állapotát. József rákérdezett arra is, hogy kártalanították-e már a katonaságnak átengedett területek tulajdonosait. Rettegi György véleménye lecsújtó volt a főtisztviselőkéről: szerinte a 15 pontos kérdőívet mindössze ketten: Teleki Károly, valamint Kendeffy Elek tudja majd megválaszolni, a többiek pedig mással csináltatják meg.³² József kérdéseire rendkívüli mennyiségű: közel 200 fölírónyi, német és latin nyelvű válasz érkezett.³³

A lista megszólításából és személyes hangvételéből nyilvánvaló: a társuralkodó édesanyja számára készítette a segédeszközt. Meglepő lehet, milyen együttműködés volt a szakirodalom által feszült kapcsolatúnak jellemzett anya–fia viszonyban. Az állam fontos kérdéseiben egyetértettek, az állam érdekének, jólétének szempontja közös volt: a hasznos szolgálatot nyújtókat támogatni, az alkalmatlankokat elbocsátani kell. Ennek egyértelmű jeleként értelmezhetjük, hogy amikor II. József — az erdélyi utazás folytatásaként Galíciában tett látogatása végeztével — visszaérkezett Bécsbe, az 1774. évben jelentős változások történtek Erdélyben:

31 A guberniumi tanácsosokhoz és a főispánokhoz intézett: Hofreisen 8. fol. 1264r–1267r. *Puncta super quibus quilibet Tabularum Praeses, Supremus Comes, ac officialis Majestati Suae Caesareae plenam informationem, opinionemque Suam conscientiose scripto exponet.*; a Thesaurarius tagjaihoz: uo. fol. 1251r–1252v. *Puncta, worüber jeglicher der Herrn Thesaurarius Räte allerhöchst Sr. des Kaisers Maj. die vollständigen Auskünften nach seinen gewissenhaften Befund und die pflichtmässige Wohlmeynung schriftlich zu eröffnen haben wird.* Galíciára lásd Rumpel, *Helmut*: Die Reisen Kaiser Joseph II. nach Galizien. Phil. Diss. Erlangen, 1946. 46. p. és József rendelkezését: Hadtörténelmi Levéltár, Personalia. VII. 35. Hadik András iratai. 1773–VIII-14. II. József *Handbillet*-je Hadikhoz. Lemberg, 1773. augusztus 4. József a katonai parancsnokokhoz, brigádérosokhoz egy 14 pontból álló listát intézett. Hofreisen 8. fol. 1268r–1270r. *Puncta worüber das Generalcommando, die Brigadiers und Regiments Commandanten von den Gränitz Trouppen dem pflichtgemässen Befund und Meynung allerhöchst Sr. des Röm. Kayzers Maj[estät]. schriftlich zu eröffnen haben.*

32 Rettegi, 304. p.

33 A helyi reagálások gazdag adattömege külön feldolgozást érdemelne — minthogy ez a vizsgálat a tanulmány kereteit szétfeszítené, ettől itt eltekintünk. A kérdések megválaszolását lásd Hofreisen 8. fol. 1301r–1492v. *Allerunterthänigste Beantwortung der von Ihro Maytt. dem Kaiser allergnädigst entworfenen Fragen.*

számos vezető tisztviselő, főispán, hivatalnok kicserélődött, vagy más helyre került.³⁴ A hivatali változások módja — az ügyiratok és a mutatókönyvek alapján — úgy véljük, ellentmond annak a törvényi szabályozásnak, miszerint a főtisztviselőket az uralkodó nem saját kénye-kedve szerint nevezte ki, hanem az országgyűlés jelöltjei közül választhatta és nevezhette ki.³⁵ Mivel ebben az időszakban nem tartottak országgyűlést, a jelölést feltehetően az érintett hatóságok végezték, a Gubernium összesítette és három jelölt nevét elküldte Bécsbe. A Kancellária javaslattétele után az uralkodó döntött és kinevezte az új hivatalnokot.³⁶ A július 5-i királynői leirat ugyan nem hivatkozik rá, de feltételezhető II. József hatása az eseményekre. Az ő tapasztalatai, benyújtott jellemzései nyomán 1774-ben jelentős személycserék, elbocsátások és előreléptetések történtek, a helyi hatóságok beleszólása, illetőleg jelölése nélkül.³⁷

A legjelentősebb változás a gubernátor távozása volt. A szakirodalom 1773. április 8-tól leváltott gubernátornak tartja Joseph Maria Auersperg grófot.³⁸ Ennek ellentmondanak a források: a gróf ugyan Bécsben tartózkodott, 1774-ig mégis a legfőbb erdélyi polgári szerv vezetője maradt. A honfiúsított, de a nagyfejedelem-ségben sokak által nem kedvelt, politikailag sikertelen grófot az uralkodónő elhelyezte Erdély éléről. Joseph Auersperg 1774. június 4-én írt levelében értesítette az erdélyi rendeket, hogy az uralkodónő szülőházája, Krajna kormányzójává nevezte

34 Tegyük hozzá, hogy a személyi változások egyik oka volt az is, hogy Teleki Pál, Bánffy Ferenc, majd Miske Imre elhunytak 1773 folyamán, és megüresedett helyüket új hivatalviselőkkel kellett betölteni. Az 1773-ról kiadott *Status personalis* már üresedésben levőnek tünteti fel Doboka és Kraszna vármegyei főispáni székét, Aranyosszék, valamint Fogarasvidék előjárói helyét. MOL B 2 Acta gen. 1775/344.

35 *Trócsányi*: Habsburg-politika i. m. – passim; *Ember*: Magyarország közigazgatása i. m. 71. p.

36 Erről egyes példák: MOL B 2 (Acta gen.) 1774/396.; uo. 1780/82. Bruckenthal Sámuel levele az uralkodóhoz a gubernátor jelölésnél betöltött szerepéről, 1779. december 20.; MOL Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, Gubernium Transylvanicum Levéltára, Gubernium Transylvanicum (in politicis), Ügyiratok F 46 (= F 46 Ügyiratok). 1787/4160. Felterjesztés az uralkodóhoz, 1787. június 4., ahol a megüresedett guberniumi titkári helyre a Gubernium négy személyt javasolt, valamint közölte a szavazás eredményét.

37 A személyi változtatásokra lásd MOL F 46 Ügyiratok 1774/6092. Uralkodói parancslevél, 1774. július 5., az értesítések uo. július 22., és a kortárs értelmezésben: *Retteg*, 331–332. p. Jelentős eredménynek könyvelte el Schuller könyvében, hogy Bruckenthal nem váltották le, sőt, különböző új feladatokkal, Erdélyben elvégzendő biztosí munkával bízták meg. Mí ezt másként látjuk. A báró feladatköre ugyan nem változott, de ismét (immáron szigorú) parancsot kapott az évck óta csendes munkák elvégzésére, sőt, ez azzal is járt, hogy el kellett hagynia Bécsét és visszautaznia Erdélybe. *Schuller*: Samuel von Bruckenthal i. m. I. köt. 317. p.

38 Vö. *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főméltóságai, 1526–1848. Bp., 1988. 106. p.

ki, ezért nem tölti be tovább a gubernátori tiszteet.³⁹ Helyére három évig nem került újabb kormányzó. A Bécsből visszaküldött Bruckenthal Sámuel viszont elnyerte a Gubernium elnöki posztját, majd tíz esztendőn keresztül, 1777-től 1787-ig ő viselte a gubernátori tiszteet.⁴⁰

Talán nem meglepő, hogy éppen azokat nyugalmazták, akiket a császár titkos listájában használhatatlannak, betegnek, öregnek, haladásellenesnek jellemzett. A tehetséges, becsületes, ígéretes erdélyiek (akár szász, akár magyar nemzetiségűek, akár katolikus, akár protestáns hitűek voltak) újabb megbízást kaptak.⁴¹ A leváltottnak (nyugalomba küldötteknek) „hűséges munkájuk elismeréseként” évi 1500 forint nyugdíjat utalt ki a királynő. Közöttük szerepelt az a Teleki László guberniumi tanácsos, akit József nemzeti előítéletekkel terheltnek, és minden újítás esküdt ellenségének jellemzett, vagyis megtestesítette mindazt, ami József szerint a megújulás ellenében volt. További tanácsosoktól is megváltak. A tehetségtelen Haller Gáborról „ámbátor tábornok és a guberniumi tanácsosok egyike, [...] azt se tudtuk volna, hogy nehezíti a földkerekséget, ha nem Grassalkovics gróf lányát (egy csinos és helyre asszonyt) vette volna feleségül.”⁴² Helyettük (évi 2000 forintos díjazással) olyanok kerültek be az igazgatásba, akiket József személyesen ismert meg a látogatás folyamán. Ilyen volt Kendeffy Elek, aki Hunyad vármegye főispánjától vált meg és lett guberniumi tanácsos. „Úgy vélem, ez a férfi becsületes, félénk, de az igazságszolgáltatásban igen képzett” — II. József, feljegyzései tanúsága szerint, több órán keresztül folytathatott vele beszélgetést az 1763–1764 folyamán bevezetett új erdélyi bíráskodási rendszerről, az Állandó Tábláról (*Tabula continua*), amelyeket az igazságszolgáltatás korszerűsítése és a jog egységesítése céljából állítottak fel.⁴³ „Oly ember, aki sem küllemét, sem beszédét tekintve egyáltalán nem mutatkozik előnyös oldaláról, de ha kissé hosszabban beszél vele az ember az ügyekről, látható, hogy olyan, aki alapos és tisztességesen gondolkodik. Mintha csak túl jószágos lenne.”⁴⁴ A katolikus Teleki Károly Belső-Szolnok vármegye főispáni székét hagyta ott. Őt József a listájában kifejezetten

39 MOL F 46 Ügyiratok 1774/4721. Auersperg levele, 1774. június 4.

40 Kinevezése: MOL F 46 (Ügyiratok) 1774/6283. Uralkodói rendelet, 1774. július 6. Leváltására lásd: uo. 1787/4160. Uralkodói rendelet, 1787. március. 15.

41 Az erdélyi hivatalnokok részletes listái 1772-re: MOL B 2 (Acta gen.) 1774/169; 1773-ra: uo. 1775/344; 1774-re: uo. 1776/157; 1775-re: uo. 1776/630.

42 Hofreisen 8. fol. 1037v.; uo. fol. 1037r.

43 Vö. Hajdu Lajos: Az állandó táblák (Tabulae continuae) létrehozása Erdély megyéiben és a székely székeken, 1763/64. In: Jogtörténeti Tanulmányok VI. Bp., 1986. 119–133., 130. p.

44 Hofreisen 7. fol. 60r. Déva, 1773. május 23. Beszélgetés Kendeffy Elekkel; Hofreisen 8. fol. 1040r. Rettégi György véleménye: „jól tanult, jámbor úricMBER volt.” Rettégi, 420. p.

dicsérte. Az ő tekintélye volt a legnagyobb Erdélyben, tisztességes gondolkodásmódú, tehetséges, és értelmes volt. A császár azt tartotta Teleki egyetlen hibájának, hogy túlságosan elszakadt a világtól és aggodalmaskodó volt, „egyébként oly ember, aki biztosan alkalmas mindenre, amire használni akarnánk”.⁴⁵

Több szász nemzetiségűt is elért a nyugdíjazás. A leirat kimondta, hogy az erdélyi kancellár és a szász comes személyéről később döntenek majd. (Zárójelben javítsunk ki egy tévhitet: Bruckenthal Sámuel a szakirodalom erdélyi kancellárnak tartja. Ez téves adat, a báró az Erdélyi Udvari Kancellária ügyintéző munkáját végezte, és mindössze tartományi kancellár (*Provincial Kanzler*) rangja volt. 1765 és 1791 között az uralkodó egyáltalán nem nevezett ki erdélyi kancellárt.). Samuel Bausnern, a szász comes helyett közel nyolc évig nem neveztek ki újabb grófit. A betegeskedő, köszvényben szenvedő Bausnernnek volt a legrosszabb a híre a szászok között, emellett pártoskodó és lusta is volt. A Luchsenstein alezredes által magasztalt Lambert Möringer guberniumi tanácsos sem kapott bizalmat a további évekre. II. József ugyan elismerte, hogy jószándékú és széleskörű ismeretei is vannak, de egészségi állapota miatt már nehezebbre esett a hivatalviselés. Helyére egy hasonlóan idős szász került be a guberniumi titkárok közül. Stephan Hannenheim ismereteinek és tapasztalatainak köszönhetette kinevezését.⁴⁶ A tehetségesnek tartott guberniumi tanácsosok fizetését megemelték, így Bánffy Farkas és Michael Huttern (előítéletei ellenére) guberniumi tanácsosok javadalma évi 500 forinttal növekedett.

A ranglétrán feljebb kerültek helyére olyanokat nevezett ki a királynő, akiknek a becsületességében és tehetségében fia megbizonyosodott. Kendeffy Elek megüresedett posztjára Hunyadba Bornemissza János, a Thesaurarius tanácsosa lépett („fiatal, jó, tanult ember, és szorgalmas is, bár nem éles elméjű”⁴⁷).

A hatalmas Fehér megye éléről 800 forint nyugdíjjal „jubilálták” a holdkóros Haller Pált. A nehezen irányítható vármegyét kettéosztották. (A szakirodalom ugyan — pontos forrásmegjelölés nélkül — 1744-re teszi Alsó- és Felső-Fehér vármegye kettéválasztását.⁴⁸ Az Erdélyi Gubernium iratai alapján megállapítható, hogy elírásról lehet szó, mivel II. József utazása után, 1774-ben történt meg a szét-

⁴⁵ Hofreisen 8. fol. 1039v.

⁴⁶ Uo. fol. 1038v.; uo. fol. 1038r. Bausnern alkalmatlanságára és arra, hogy a szász gróf haszonleső, valamint alárendeltjeivel tisztességtelen volt, Auersperg gubernátor is felhívta a figyelmet. Hofreisen 8. fol. 629v–630r.

⁴⁷ Uo. fol. 1039r.

⁴⁸ *Thirring Gusztáv*: Magyarország népcssége II. József korában. Bp., 1938. 14. p.

választás.⁴⁹) Az egyik új főispánság élére Kemény Simon báró került, aki korábban Kraszna főispánja volt. Felső-Fehér vármegyében pedig ettől kezdve Haller Antal töltötte be a legmagasabb tisztséget, akivel II. József Küküllő vármegyei átutazása-kor találkozott. Az adminisztrátori minőségben dolgozó férfit szorgalmasnak, „nem ügyetlennek”, de elvadultnak ismerte meg, és ellenére volt nemzeti elfogult-sága.⁵⁰ A gróf — József nem egyértelműen pozitív véleménye ellenére — feltehe-tően annak köszönhetette kinevezését, hogy a császár kérdőpontjaira használható javaslatokkal szolgált.⁵¹

Változások történtek olyan vármegyék és székek élén is, ahol József alkalmat-lannak minősítette a vezetőt. A székelyeknél Udvarhelyszékben az elhunyt 90 éves főkirálybíró fiát, az addigi adminisztrátort, Daniel Istvánt erősítették meg. A „fél-bolond”, és 1774-ben elhunyt Miske Imre helyett Aranyosszékben Huszár Sándor, és a beteg, összetört Domokos Antal helyére Marosszék élére Halmágyi István kap-pott kinevezést.⁵²

A tehetséges guberniumi titkárokat előbbre léptették. A tanácsossá avanszált Hannenheim helyét Michael Bruckenthal foglalta el, akire már akkor felfigyeltek, amikor a gazdasági bizottságban ügyvivői (*actuarius*), majd titkári minőségben munkálkodott. Michael Ahlefeld fogalmazó lett, míg Andreas Rosenfeld tanács-jegyzői címet és feladatot kapott. A császár mindhárójukat következőképpen jel-lemezte: „fiatalok, akik szorgalmasak, tanultak és reménykeltők”.⁵³

Úgy tűnik, sikerült megválni mindazoktól, akik elbocsátását a trónörökös min-denképpen („kitüntetéssel vagy leirattal”) szorgalmazta. A tehetségesnek, de ér-dekembernek jellemzett Nemes János még néhány évig bizalmat kapott, és poszt-ján maradhatott. Rettegi szerint Bruckenthal gubernátori kinevezésekor szabadul-tak meg tőle — a császár döntése azonban arról is tanúskodik, hogy ő továbbra is

49 Az Erdélyi Gubernium ügyiratának és a Mike-féle mutató (MOL Erdélyi Országos Kormány-hatósági Levéltárak a Gubernium levéltári hivatalának iratai F 305. Mike-féle mutatók) adatai-ból egyértelműen kiderül, hogy az igen nagy kiterjedésű és szétagoltan elhelyezkedő megyét 1774-ben választották ketté. MOL F 46 (Ügyiratok) 1774/6092. Uralkodói parancslevél, 1774. július 5. Vö. a kortárs feljegyzésével: *Rettegi*, 332. p.

50 Hofreisen 8. fol. 1039v.

51 Uo. fol. 616v.

52 Továbbá Küküllő vármegyébe ifj. Telcki Sámuel, Krasznába Haller Pétert, Dobokába Telcki Ádámot, Belső-Szolnokba Wass Ádámot nevezték ki. Kővár vidéke főkapitánya Kemény Pál lett.

53 Hofreisen 8. fol. 1038r. Michael Bruckenthal — Bécs szemszögéből vizsgálva — beváltotta a hozzáfűzött reményeket — később őt nevezték ki szász comesnak.

alkalmatlannak tartotta a főbiztost.⁵⁴ Az Erdélyi Udvari Kancellária előterjesztése szerint már 1777 júliusában keresték a megoldást, hogyan lehetne megszabadulni a kétes hírű érdekembertől.⁵⁵

Említsük meg részletesen azok pályafutását, akik a trónörökös-császár dicséretét és hasznosságuk következtében teljes bizalmát élvezték. Ők éveken keresztül magas tisztségeket töltöttek be, és később új megbízatást kaptak, olyat, amely ellátására voltaképpen már 1773-ban alkalmasnak tűntek. Kornis Mihály, katolikus vallású guberniumi tanácsos 1774 áprilisától (esküjét augusztus 31-én tette le⁵⁶) 4000 forint évi jövedelemmel (és egyéb juttatások mellett) a Bécsben székelő Erdélyi Udvari Kancellária első tanácsosa lett.⁵⁷ Hivatali karrierjének az vetett gátat, hogy ellentétbe került Bruckenthal Sámuellel. Rettegi szerint, hogy elmozdíthassák ez Erdélyi Udvari Kancelláriából, Bruckenthal a (Nemes János nyugdíjazása miatt megüresedett) országos főbiztosi posztot akarta neki felajánlani.⁵⁸ Kornis azonban „nem acceptálta, és azért jubiláltatott, melyen annyira confundáltatott, hogy a gutaütésben esett, s nehezen superálta”.⁵⁹

Érdekes módon a katolikus Kornis Mihály mellett mindazon két tanácsos jelentős szerephez jutott az elkövetkező évek igazgatásában, akik felekezetét a császár kiemelte listájában. A katolikus vallású Teleki Károly különböző erdélyi hivatalokban futott be nagy karriert. Guberniumi tanácsos, majd a gubernium mellett működő ún. tartományi kancellária vezetője (tartományi kancellár). 1782–1783 folyamán pedig ő irányította a kincstartóságot.⁶⁰ Meggyengült egészsége miatt később

54 Rettegi, 379. p. és MOL B 2 (Acta gen.) 1777/1221. Mária Terézia *Handbillet*-je Reischach grófhhoz, 1777. július 16.

55 MOL B 2 Acta gen. 1777/1280. Kancelláriai előterjesztés, 1777. július 30.

56 MOL Erdélyi Kancelláriai levéltár, Liber juramentorum ab anno 1742 usque anno 1801. (B 22) pag. 19. (A továbbiakban: B 22 /Liber juramentorum/).

57 Kincvezése: MOL F 46 (Ügyiratok) 1774/3097. Uralkodói parancslevél, 1774. április 7. Vö. még *Berlász Jenő: Az erdélyi úrbérrendezés problémái (1770–1780)*. In: Századok 75. (1941) 236–277., 344–362. p. (A továbbiakban: *Berlász: Az erdélyi úrbérrendezés*) itt 264. p.

58 MOL B 2 Acta gen. 1777/1221. Mária Terézia *Handbillet*-je Reischach grófhhoz, 1777. július 16. Vö. Rettegi, 379. p.

59 Az idézet: Rettegi, 379. p. Vö. *Berlász: Az erdélyi úrbérrendezés i. m. 358. p. és Teutsch, Friedrich: Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk. 2. köt. Hermannstadt, 1907. 162–169. p. A források hallgatnak az ügy háttéréről. Az ügyiratokat 1795-ben kiemelték Cloos szász comes részére, és nem kerültek vissza helyükre. A korabeli őrcjegy nem tünteti fel, hova helyezték el a feltehetően terhelő tartalmú iratokat. MOL B 2 (Acta gen.) 1774/433. és uo. 1775/476.*

60 Valamennyi adat a következő *status personalis*-ok alapján: 1780-ra: MOL B 2 Acta gen. 1781/484.; 1781-re: uo. 1782/995.; 1782-re: uo. 1783/1476.; 1783-ra: uo. 1784/1570. Az 1790-re vonatkozó adatokat a tisztviselők fizetési listáiból gyűjtöttem össze: uo. 1791/5532.

saját maga kérte nyugdíjazását,⁶¹ sőt, emiatt már kimaradt az erdélyi közigazgatás átszervezésénél szerephez jutó, számba jöhető hivatalnokok sorából is. A református Bánffy Farkas egyike lett József erdélyi „reformembereinek”. Számos tisztségben bizonyíthatta a császár által megtapasztalt rátermettségét: 1777 és 1782 között országos főbiztos,⁶² majd 1783-ban a rendek elnökeként (*statum praesidens*) jelöli őt a hivatalnoklista. 1787-től a nyugdíjba vonult Teleki Károly helyett újabb posztton találjuk, mint a kincstartóság elnöke működött.⁶³ Ezen minőségében figyelemre méltó kivételt jelent, mivel a listákat megvizsgálva úgy tűnik, mindaddig csakis katolikusok dolgozhattak a *Thesaurariusatus*-ban és a bányaügynél.

Az első találkozáskor még igen ifjú (mindössze 27 éves) fiatalember, Bánffy György is egyre magasabb pozíciókat szerzett meg. 1781. október 10-től az Erdélyi Udvari Kancellária tanácsosává (ideiglenes elnökévé) lépett elő,⁶⁴ majd az egyesített erdélyi–magyar kancelláriában ő lett az alkancellár. 1787-től haláláig, 1822-ig a legmagasabb erdélyi hivatal, a gubernátor tisztjét töltötte be.⁶⁵ 1773-ban a gróf II. József véleménye szerint „egy fiatal, nagyon fiatal ember, azonban tehetséges és dolgoz [...], csak kissé öntelt, és rossz főnök irányítása alatt könnyen teljesen elromolhat [...]”.⁶⁶

Több tehetségesnek ítélt hivatalnok később már nem szolgálhatta a császárt: Kendeffy Elek további hivatalviselése és felemelkedése 1782. évi elhunytá miatt megakadt.⁶⁷

Az 1774-ben bekövetkezett erdélyi tisztújítás váltást jelent a nagyfejedelemség addigi kormányzásában, és ebben talán a társuralkodó hatását érezhetjük. A kulcspozíciókat nem Bécsből „odaerőszakolt” külföldiek töltötték be, hanem az alkalmasnak mutakozó helyiek közül választották ki. Megállapítható, hogy ők azonosak a II. József dicsérte személyekkel, és úgy véljük, nem meglepő, hogy II. József egyeduralkodása során is további vezető posztokat töltöttek be.

1784-ben, az új erdélyi vármegyék megszervezésekor újabb változásokat, és az 1773-ban jellemzett alkalmas hivatalnokok térnyerését figyelhetjük meg. II. József a rendkívül széttagolt Erdély többé-kevésbé egységes méretű, 11 vármegyére osztásának irányítását Bánffy Farkasra bízta. Ez a tény is bizonyítja, a tíz évvel koráb-

61 MOL F 46 Ügyiratok 1787/4160. Uralkodói rendelet, 1787. március 15.

62 MOL B 2 Acta gen. 1777/1221. Mária Terézia *Handbillet*-je Reischach grófhhoz, 1777. július 16., és tényleges kinevezése: uo. 1778/1226. 1778. szeptember 11.

63 Kinevezése: MOL F 46 Ügyiratok 1787/4160. Uralkodói rendelet, 1787. március 15.

64 MOL B 22 Liber juramentorum pag. 12., 19. és MOL B 2 Acta gen. 1781/1628.

65 Kinevezése: MOL F 46 Ügyiratok 1787/4160. Uralkodói rendelet, 1787. március 15.

66 Hofreisen 8. fol. 1039r.

67 *Rettegi*, 420. p.

ban megismert fiatal hivatalnok beváltotta II. József hozzáfűzött reményeit, és úgy tűnik, sikerült megnyerni a csavaros beszédű református grófot, aki a császár reformjainak támogatója lett. A divízióban Rettegi emlékiratai szerint más, II. József által már korábban megismert személyek is részt vettek, így a megdicsért Kemény Farkas, és a szászok közül ügyesnek talált Friedrich Salmen, bár szerinte „azoknak semmi szavok nem volt, hanem csak Bánffi Farkas volt a factotum”.⁶⁸ Az összevont megyék és székek élére számos esetben az ezt megelőzően is főispáni tiszteet viselők kerültek. Két vármegye élére addig kevésbé magas posztot betöltő, sőt még csak nem is főnemes hivatalnokokat neveztek ki. II. József mindkettőjüket 1773-ban ismerte meg, de ez az előreléptetés még így is meglepő. Az uralkodó a Guberniumban titkárként, illetőleg lajstromozóként alkalmazott Michael Ahlefeldet és Andreas Rosenfeldet helyezte a szászok által lakott székek területén szervezett vármegyék élére. (Andreas Rosenfeldnek a későbbi uralkodók is bizalmat szavaztak. 1791-től az Erdélyi Udvari Kancellária tanácsosa lett,⁶⁹ majd 1795-től országos főbiztosként tevékenykedett.) II. József a többi vármegye vezetését leginkább a már bevált, tehetségüket és hűségüket bizonyító főispánokra bízta. Így kapott (1774-től kezdve folyamatosan) továbbra is főispáni széket Bornemissza János (Hunyad vármegye), Teleki Ádám (Kolozs vármegye), Kornis Zsigmond (Közép-Szolnok, Kraszna vármegye és a kövári kerület), valamint Kemény Simon (Alsó-Fehér vármegye) és Halmágyi István (Háromszék vármegye).

A császár nem csak előreléptetett. Nyugdíjazott olyanokat is, akikről 1773. évi utazása befejeztével elismerően nyilatkozott, vagy akik az 1774-ben történt személycserék során jutattak magasabb posztra, és már egy évtizede igazgatták a rájuk bízott területet. A ránk maradt források szűkszavú indoklást tartalmaznak: szolgálataik elismerésével nyugdíjba küldték Csikszék vezetőjét, Henter Ferencet, Kemény Pált, akit 1775-től a kövári kerület kapitánya volt, és Huszár Sándort, akit 1774-ben állítottak Aranyosszék élére.⁷⁰

1786-ban Erdélyben is sor került a nagyobb területi egységek, a kerületek kialakítására. Ez alkalommal sem figyelhetünk meg újabb váltást,⁷¹ a három (a fogarasi, a szebeni és a kolozsvári) kerület élére már az 1773. évi listában felsorolt ismerős hivatalnokok: Bruckenthal Mihály, Kemény Farkas, és Teleki Ádám kerültek.⁷²

68 Uo. 426. p.

69 MOL B 22 Liber juramentorum pag. 12., 19. 1791. március 5.

70 Az 1784. évi változásokról szóló uralkodói rendelet: MOL B 2 Acta gen. 1784/1311. 1784. július 17.

71 Az előkészítési dokumentumok, javaslatok, véleményezések: MOL B 2 Acta gen. 1786/535.

72 Vö. *Trócsányi Zsolt*: Erdélyi kormányhatósági levéltárak. Bp., 1973. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 5.) 689–690. p.

Tanulságos talán néhány olyan hivatalnok nevét is felsorolni, akik ezúttal kimaradtak az újabb posztokból: Teleki Károly (egészségi állapota miatt), Daniel István, a már 16 évvel korábban is idősnek számító Michael Huttern és Stephan Hannenheim.

Véleményünk szerint a társuralkodó által összeállított lista és a változtatások bemutatásával láthatóvá vált, milyen hivatalnok-típus állt közel II. Józsefhez. Személyes benyomása meghatározó volt, a kialakított képen kevésbé változtatott. Aki nek bizalmat szavazott, azok éveken keresztül szolgálták a monarchiát. Az éles szemmel kiválasztott, tehetséges, személyes ismerőssé vált hivatalnokok beváltották a hozzájuk fűzött reményeket, és elfogadták a társ-, majd egyeduralkodó újításait és reformjait — ehhez persze az is szükséges volt, hogy megfelelő életkorban őket helyezték megfelelő posztokra.

FÜGGELÉK

*„Az Erdélyben hivatalnokoskodó guberniumi és kincstartósági tanácsosok,
továbbá a főispánok, és a királybírók titkos listája,
amennyire kiismerhettem őket”
(1773)*

Geheime Liste
über die in Siebenbürgen angestellte Gubernial und Thesaurariats-Räthe,
wie auch Obergespänne, Königsrichter,
so wie ich sie hatte ausnehmen können⁷³

Bischof Manzador:⁷⁴ Ist er vor drey Wochen nacher Hermannstadt gekom[m]en, er kann schier noch nichts von den Geschäften wissen; er sagt mir selbst, daß er von dem Com[m]andanten in Carlsburg die mehreste Imformation bekom[m]en habe. Er mag ein guter Geistlicher seyn, von seinen Predigten⁷⁵ wird man sich, glaube

73 A listát már közölték: Khevenhüller-Metsch, Rudolf Schlitter, Hanns: Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch. 7. köt. (1770–1773) Wien–Leipzig, 1925. 447–451. p. A szövegből két jellemzés kimaradt, amit itt is pótlók. Vö. Kulcsár Krisztina: II. József utazásai a Szent Korona országában (1768–1773). In: Sic Itur Ad Astra 8. (1994) 1–2. sz. 84–101. itt 93. p.

74 Pius Manzador (1706–1774). Elhunytára: Rettegi, 336. p.

75 A püspök híres prédikációiról és beszédeiről: Temesváry, Manzador Pius i. m. 215–242.; 216, 226–242. p.

ich, mehr erinnern, als von seinen als Dioecesanus in Zukunft getroffenen Anstalten, es ist zu glauben, daß ihn die Jesuiten leiten werden.

Nicolaus Bethlen⁷⁶ Thesaurarius und anjetzo Praeses des Gubernii: Von diesem könnte ich nichts anderes sagen, als daß, so viel als ich aus seinem Discurs und Handlungen habe abnehmen können, er nichts als ein guter Mann ist, welcher aber zu einer Direction gar nicht aufgeleget ist, er kann noch reden, noch schreiben, und dessen Unthätigkeit ist von jedermann bekannt, wie auch, daß sein Secretarius Strohmayer⁷⁷ alles macht, und ihn unterschreiben macht, was er nur will.

Graf Gabriel Haller:⁷⁸ ist einer von diesen Männern, der zwar General und Gubernial-Rath ist, von welchem man aber vielleicht nie gewußt hätte, daß er den Erdboden beschweret, wenn er nicht des Grafen Krasalkovics Tochter⁷⁹, so eine hübsche und artige Frau ist, geeheliget hätte.

Graf Ladislaus Teleki:⁸⁰ Ist ein alter Mann, der denen National-Prejugés unendlich zugethan ist, so eine kleine Routine von Geschäften hat, von Reformirten so zu sagen der Pabst, ein abgeschwornen Feind von allen Neuigkeiten, und besonders von Sachsen. Es wäre erwünscht, daß die hier vorausgenannten mit Bändern oder Rescripten, enfin auf ein oder die andere Art hinwegkömmen, da sie wahrlich untüchtig sind.

Johann Graf Nemes⁸¹ zugleich Ober-Provincial-Com[m]issarius: Ist ein Mann in besten Jahren, dem einstimmig ganz Siebenbürgen, Witz, Scharfsichtigkeit, auch Einsicht, Talenten, und Fähigkeiten zumuthet, aber auch eben so einstimmig alle von allen Partheyen schier so viel übles Herz, unredliche Denkungs-Art, Falschheit, und besonders Interesse zuschreibt; so viel ich ihn habe ausnehmen können, habe ich in keiner Sache eines aufrichtigen Gemüths gefunden, und alle seine Reden waren auf Schrauben gesetzt, wie er darin auch allerhand kleine Mitteln suchte, ohne die kindischen zu vernachlässigen, um mich einzunehmen, oder auszunehmen. Er führet einen Staat, der über seine Kräfte ist, da seine Einkünften gar nicht groß; In der Stelle als Provincial-Com[m]issarius leitet er dem Militar alle nur mögliche Assistenz. Über einen solchen Mann, dessen Ruf auf diese Art im Land allgemein ist, muß ich allein Euer Mayestät überlassen, zu entschliessen, in wie weit selber zu gebrauchen ist.

76 Bethlen Miklós (1720 körül–1781).

77 Anton Stromayer, 1773-ban a Thesaurarius titkára.

78 Haller Gábor (?–1776 körül). Elhunytára: *Retteg*i, 363. p.

79 Grassalkovich Antal lányát, Grassalkovich Annát.

80 Teleki László (1710–1778). Elhunytára: *Retteg*i, 387. p.

81 Nemes János (?–1793).

Wolfgang Banffi:⁸² Ist ein Mann, dem alle Leute noch mehr Einsicht, und Geschicklichkeit, wie auch Kenntnissen zumuthen, als dem vorhergehenden. Einige wollen zwar behaupten, daß er auch Intriguen aber verhöhlter, unter der Decken läge, noch ist es nicht ofenbar, er ist reformirt, und man braucht nur mit ihm zu reden, und ihn referiren zu hören, um zu sehen, daß er ein Mann ist, der Kännntniß von Geschäften, deren Leitung, wie auch die Mäßigung seiner selbst besitzt. Es ist sicher, daß dieser Mann, wann er will, zu Euer Mayestät Dienst sehr vieles beytragen kann, und auch sehr gut zu gebrauchen ist; Aber so wenig aufrichtig, daß alle Wörter von ihm auf Schrauben gesetzt sind, und ein wahrer sogennater Jesuiter ist, gänzlich mit dem Nemes verbunden, und en Consequence mit der sächsischen Partie, wie auch dem Brukenenthal in geheimer Correspondenz.

Baron Möringer:⁸³ Ist ein schon cassirter Mann, dem es aber nicht an guten Willen, und an einigen Kenntnißen, aber an Kräften des Geists und des Leibs schon fehlet.

Graf Kornis:⁸⁴ Ist ein Mann, dem beide Theile, und ganz Siebenbürgen das Lob eines billigen, grundehrlichen, arbeitsamen und einsichtigen Manns geben. Er ist Catholisch, hat Talenten, und sehr viel Redlichkeit. Dieser Mann ist sicher einer von den besten, so in Siebenbürgen Hofnung von sich geben, besonders unter den Catholischen, und noch in besten Jahren, doch etwas hitzig.

Graf Kemeny:⁸⁵ Ist ein junger Mann, der sich Mühe giebt, Wissenschaft und Fleiß hat, und nicht ohne Talenten ist. Man muthet ihm auch ein redliches und billiges Gemüth zu, wird einen tüchtigen Diener von Euer Mayestät abgeben können. Ist aber noch nicht so weit gekommen, als Graf Kornis.

Michael Huttern: Ein Sachs, ist ein Mann, dem es so gründlichen Kenntnissen gar nicht fehlet, und welcher von den verflossenen Zeiten Kännntnißen zu haben scheint, anjetzo aber anfangt schon in seiner Gesundheit gebrechlich zu werden. Er passiret in Sachen, die seine Nation angehen, vor sehr partialisch, und von alten Prejugés noch eingenom[m]en, sonst fein und etwas achselträgerisch.

Bausnern⁸⁶ Comes Nationis: Ist ein kränklicher Mann, der sehr am Podagra leidet, der aber die allerübleste Reputation bey seiner ganzen Nation, und schier bey allen Leuten hat, daß er sehr interessirt, und bey allen Ausarbeitungen sehr faul seye.

82 Bánffy Farkas (1724 körül–1794).

83 Lambert Möringer.

84 Kornis Mihály (1738–1782).

85 Kemény Farkas (1741–1805).

86 Samuel Bausnern.

Die Secretarien

Hannenheim:⁸⁷ Ist ein alter Mann, der cassirt, aber viele Kenntnissen, und Experienzen hat.

Mitschke:⁸⁸ Soll ein guter ehrlicher Mann seyn, aber nichts weiters.

Rosenfeld⁸⁹–Alfeld⁹⁰ und Bruckenthal:⁹¹ junge Leute, die sich appliciren, gute Studien haben und Hofnung von sich geben.

Molnar:⁹² ist von Graf Auersperg erst gemacht worden, als seine Creatur. In Juridicis erfahren.

Thesaurariat

Graf Bethlen: schon gesagt.

Graf Banffy:⁹³ ein junger, und sehr junger Mensch, der aber Talenten und Arbeitsamkeit hat, man leist ihm darüber Gerechtigkeit, allein etwas einbilderisch, und kann, wenn er nicht einen guten Chef bekom[m]t, der ihn leitet, leicht auf beständig verdorben werden, sehr decisiv und predominant, er ist ältester Rath anjetzo, und praesidiret schier allezeit, das ist für ihn sehr übel.

Bornemissa:⁹⁴ Ist ein guter junger Mann, der einige Studien hat, auch Application, aber keinen Geist.

Balo:⁹⁵ Ist ein gelehrter Mann, der vielen Eifer, und Fleiß hat, aber zu fanatisch, wann was gegen die Sachsen, oder die Religion ist, sonst einen pedantischen Vortrag.

Beyschlag:⁹⁶ Ist vor 14 Tagen erst angekom[m]en, scheint ein stiller Mann zu seyn, das feste ist, daß er Ungarisch und Latein gut redet.

Winckler:⁹⁷ Ist ein gebrechlicher alter Mann, der auf seine Gedächtniß von alten Zeiten, und seine Redlichkeit vieles bauet, ist nicht mehr als vor einen Emeritum anzusehen.

87 Stephan Hannenheim.

88 Miske József.

89 Andreas Rosenfeld.

90 Michael Ahlefeld.

91 Michael Bruckenthal.

92 Molnár József.

93 Bánffy György (1747–1822).

94 Bornemissa János.

95 Baló József.

96 Ignaz Beyschlag.

97 Werner von Winckler.

Eder⁹⁸ von Bergweesen: Der einzige ist ein guter Mann, der vielleicht von unterirdischen, von dem ich nicht urtheilen kann, mehrere Kenntnissen hat, als von dem oberirdischen, in welchen er voller guten Willen, aber schwach zu seyn scheint.

Feichtel⁹⁹: Buchhalter, ist ein geschickter Mensch.

Gall¹⁰⁰ Causarum Director: scheint seine Jura zu verstehen, passiret aber vor etwas faul.

Comitats Ober-Gespans

Graf Paul Haller¹⁰¹ im Albenser [Comitat]: Ist ein Mann, der zu einem so grossen das ganze Land durchschneidenden Comitat, gar nicht gemacht ist, er ist auch vor einen Lunaticum von jedermann angesehen, kurz untüchtig zu dem Dienst, den er vertritt, und ist das Amt zu bedauern, was ihm anvertrauet worden.

Graf Ludwig Kalnoky¹⁰² im Thordaer: Ist ein junger Mensch, der vielleicht guten Willen hat, aber dem Gott die Talenten zu einem solchen Amt noch gegeben hat, noch jemals zu erhalten Hofnung läßt. Seine Heurath hat ihm diese Gnade bewürcket, und er läßt sich gänzlich durch den Notarius vom Comitat¹⁰³ führen.

Graf Dionysius Banffy¹⁰⁴ im Colosser: Ist ein Mann, den die Gesundheit anjetzo völlig verläßt, es fehlt ihm nicht an Witz, aber Verstand führet seinen Geist nicht, und in moralischen Sitten gebricht es ihm auch. Diese sind die drey größten Comitater Siebenbürgens, die sich in solchen Händen befinden.

Graf Anton Haller¹⁰⁵, Küküllő Administrator: hat in dem Theresiano¹⁰⁶ studirt, aber es erscheinen keine Vestigia mehr davon, er ist sonsten fleißig, und scheint auch nicht ungeschickt zu seyn, aber schon recht verwildet.

Graf Paul Teleky¹⁰⁷ im Dobokaer: Scheinet, so viel ich ihn habe ausnehmen können, ein guter Mann zu seyn, nichts aber ausnehmendes.

Graf Carl Teleky¹⁰⁸ Szolnock interior: Ist ein Mann, der von der größten Reputation in Siebenbürgen ist, alle Leute leisten ihm die Gerechtigkeit wegen

98 Carl Friedrich Eder.

99 Neve helyesen: Honorius Fichtel.

100 Gall János Antal.

101 Haller Pál (1722 körül–1793).

102 Kálnoky Lajos.

103 Jósá György, II. József hivatalosan kijelölt Torda vármegyei kisérfője.

104 Bánffy Dénes (1723–1780).

105 Haller Antal (?–1796).

106 A Bécsben 1746 óta működő Collegium Regium Theresianum Societati Jesu-ban.

107 Teleki Pál (1719–1773).

108 Teleki Károly.

seiner redlichen Gedenkungsart und Fähigkeit, wie auch Einsicht, das einzige, was ich bey selbem gefunden, ist, daß er schon gar zu sehr von der Welt sich abgesondert, und gar zu ascetisch, und gewißen ängstlich, auch die Geschäften ansiehet; sonst ist es ein Mann, der gewiß fähig wäre zu allem, wo man ihn gebrauchen wollte, er ist Cartholisch.

Baron Wolfgang Wesselenyi¹⁰⁹ im Szolnock mediocri: Mag ein guter noch junger Mensch sey, dem aber wenigstens dem äusserlichen nach, die Natur nicht viel Eigenschaften gegeben hat.

Graf Alexi Kendeffi¹¹⁰ im Hunyader: Ist ein Mann, der in den äusserlichen, und auch in seiner Sprache sich gar nicht vortheilhaft vorstellt, aber wann man mit ihm von Geschäften etwas länger redet, so siehet man, daß es ein Mann ist, der gründlich ist, und der ehrlich denket. Nur etwas zu gut soll er seyn..

Paul Hollaki¹¹¹ im Zarander: Ist von der gemeinen Art deren Menschen, von denen man nicht viel gutes, und nicht viel böses sagen kann, er ist ein alter Mann, der nicht viel excolirt ist.

Graf Adam Teleki¹¹² im Kövarer District: Ist noch ein etwas junger, aber nicht ohne Fähigkeit, und Talenten scheinender Mann, der glaube ich nicht übel studiret hat.

Baron Franciscus Bánffy¹¹³ im Krasznaer District: Soll ein alter Man schon seyn, ich habe ihn aber nicht gesehen.

Fogaraser District: vacat.

In Szeckler Stühlen

Baron Steph. Daniel¹¹⁴ in Udvarhely und Bardotz: Den alten so ein 90 jähriger Mann ist, habe ich nicht gesehen, und sein Sohn,¹¹⁵ der anjetzo Administrator, dieser mag ein guter Mann seyn, scheint aber von dem Dienst und seinem Stuhl nicht viel zu wissen, wie auch wenig Application zu haben.

Baron Anton Domokos¹¹⁶ in Marosser Stuhl: Ist schon ein alter gebrechlicher Mann, der dem Werk vorzustehen nicht recht mehr gewachsen scheint.

109 Wessclényi Farkas (1743–1811).

110 Kendeffy Elck (1740–1783).

111 Hollaki Pál (1710 körül–?).

112 Teleki Ádám (1740–1792).

113 Bánffy Ferenc (1695–1773).

114 Id. Daniel István (1684–1774. március 24.) *Benkő József: Transsilvania specialis. 2. köt. Bukarest–Kolozsvár, 1999. 80. p.*

115 Ifj. Daniel István (1724–1788).

116 Domokos Antal.

Baron Emerich Mitschke¹¹⁷ im Aranyos: Ist ein so gebrechlicher Mensch, welcher zugleich so besondere Eigenschaften hat, daß ich ihn mehr vor kindisch, und einen halben Narren halte. Er gehet herum mit einem grossen Kreutz auf der Brust hangend, und theilt aller Orten Kreutz an.

Baron Franz Henter¹¹⁸ in Haromzeck: Ist ein Mann in besten Jahren der Fähigkeit, Witz, und Talenten hat, allein man will ihn eines bösen Gemüts und einer sehr unwahrhaften Redens- und Handlungs-Art beschuldigen, seine Art sich auszudrücken ist auch theils violent, theils politisch.

Baron Adam Henter¹¹⁹ in Csick und filial Stühlen: Ist schon alt, und kann sich nicht wohl ausdrücken mit der Sprache, wie er auch nicht vielen Witzes, sondern mehr für materialische Arbeiten zu seyn scheint.

Sächsische Stühle

Samuel Bausnern Comes Nationis: Ist schon oben beschrieben worden.

Honnomann¹²⁰ Bürgermeister in Hermannstadt¹²¹: Ist ein Mann, dem man Geschicklichkeit, und auch Arbeitsamkeit beygelegt, welcher aber in hiesigen Magistrat die Sachen noch nicht auf den Fuß gebracht hat, wie es wohl erwünschlich, und nothwendig wäre. Er ist etwas leichtsinnig, und wird ihm auch einige üble Art vorgeworfen.

Schobeln¹²² Burgermeister in Cronstadt¹²³: Ist ein Mann der Kopf hat, und der die Wirthschaft allda in guten Stand gesetzt, er ist aber auch gut unterstützt von einigen geschickten Leuten im Magistrat, und besonders von einem gewissen Fronius¹²⁴, den ich vielleicht vor einen der allergeschicktesten zu kennen die Gelegenheit gehabt habe.

Georg Schell in Schaesburg¹²⁵: Ist ein dicker Mann, von dem ich glaube, daß er die Jura wohl versteht, sonst aber glaube ich nicht viel.

117 Miske Imre (1695 körül–1774). Rettégi György kétszer is említé halálát, 1771-ben, majd 1774-ben. Mivel II. József utazása alatt találkozott Miskével, valószínűsíthető, hogy az 1774. évi dátum a helyes.

118 Henter Ferenc (1732–1788 körül).

119 Henter Ádám.

120 Johann Honnomann.

121 Nagyszeben, Hermannstadt (Sibiu, Románia).

122 Joseph-Traugott Schobel von Schobeln.

123 Brassó, Cronstadt (Braşov, Románia).

124 Michael Fronius, 1773-ban Brassó szénátora.

125 Segesvár, Schässburg (Sighişoara, Románia).

Michael Han[n]enheim Königsrichter in Schaesburg: Scheinet mir ein etwas alter, aber nicht unerfahrener Mann zu seyn.

Andreas Han[n]enheim Burgermeister in Mediasch¹²⁶: Scheinet schon etwas gebrechlich. Der Notarius Haydendorf¹²⁷ herentgegen scheint ausnehmend geschickt zu seyn.

Friedrich von Straussenburg projudex zu Bistritz¹²⁸: Ist ein vernünftiger aber sehr kränklicher Mann, welcher mir Verstand zu haben, und aufrichtig, wie auch ehrlich zu reden scheint.

Andreas Welter Königsrichter in Mühlenbach¹²⁹: Ist ein Mann der Einsehen, Verstand und Fähigkeit hat, nur sagt man, daß er etwas zu hitzig wäre.

Martin Rheder Königl. Richter in Reißmarkt¹³⁰: Scheinet ein Mann zu seyn, der einiges Einsehen, aber zu Neuerungen zu vielen Hang.

Fridrich Salmen¹³¹ K. R. in Großschenck¹³²: Ist ein Mann, der Kopf und Kenntnißen zu haben scheint, wie ich ihn auch unter die Zahl der geschickteren zu rechnen glaube.

Andreas Glatz K. R. in Reps¹³³: Ist ein stiller forchtsamer Mann, der nicht viel Kenntnißen, noch besondere Talenten zu haben scheint.

Johann Kissling K. R. in Löschkirch¹³⁴: Ist noch ein junger Mann, der voller Feuer scheint, und dem es an Talenten nicht gebricht, aber etwas noch zu hitzig ist.

Daniel Montsch in Szasvaross¹³⁵: Diesen habe ich gar nicht gesehen, weil ich zu geschwind vorbeigereiset bin.

Schwalm Revisor: Scheinet ein sehr geschickter Mensch in Rechnungsweesen zu seyn, und das Land hier ziemlich gut zu kennen.

Pyge¹³⁶ General Perceptor: Soll ein sehr ehrlicher Mann seyn, und scheint nicht ungeschickt zu seyn.

126 Medgyes, Mediasch (Medias, România).

127 Michael Conrad Heidendorf.

128 Beszterce, Bistritz, Nösen (Bistrița, România).

129 Szászsebes, Mühlenbach (Sebeș, România).

130 Szerdahely, Reißmarkt (Miercurea Sibiului, România).

131 Friedrich Salmen (1726–1787).

132 Nagysink, Gross-Schenk (Cincu, România).

133 Kóhalom, Reps (Rupca, România).

134 Újegyház, Leschkirch (Nocrich, România).

135 Szászváros, Bros (Oraștie, România).

136 Valószínűleg Bigye János Demeter.

KATONA CSABA

JÁSZOK VAGY NEM JÁSZOK?

*Egy nyitrai nemes „leszármazottai”
és a jáász öntudat a XIX–XX. század fordulóján*

1645. január 19-én Linzben III. Ferdinánd magyar király „hűségét és hű szolgálatainak érdemét” honorálva nemességet adományozott Móczár Pál nevű hívének.¹ Ezt a nemességet erősítette meg az akkori uralkodó, I. Ferenc József 260 évvel később 1905. október 10-én, megtoldva azzal, hogy a család a „jászárokszállási” előnevet is viselheti,² olvashatjuk Kempelen Béla 1913-ban kiadott ismert munkájában. Ugyanitt az is megtalálható, hogy a Móczár-család nemességét 1645-ben Nyitrán hirdették ki, amit az adománylevél szövege is igazol: „Az Urnak 1645. évében az Osztatlan Szentháromság harmadik vasárnapja után való harmadnapon Nyitrán, Nyitravármegyének ugyanott tartott közgyűlésén jelen levelet én Alvinczy Péter nevezett vármegye hitesjegyzője előterjeszttem és ünnepélyesen kihirdettem és belüli kérvényezőt a vármegye igazi nemesei sorába beiktattam, úgy azonban, hogy ő is köteles a vármegye közterheit úgy békében mint háboruban viselni.”³

1986-ban, amikor a sokfelé elágazott család egyik leszármazottja, Móczár László összegezte saját családtörténeti kutatásait, már azt rögzítette, hogy a jászárokszállási előnév az 1645. évi armálisban is szerepelt. Mivel a nemesség kihirdetésére mindig abban a megyében került sor, ahol a nemességet elnyert személy állandó lakhelye volt, teljes joggal tehető fel a kérdés: ha így van, hogyan

1 III. Ferdinánd Móczár Pál részére adott adománylevelének hiteles magyar fordítása (a továbbiakban: adománylevél, i. m.) 1. p. — A fordítás magántulajdonban van.

2 *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok. VII. köt. Bp., 1913. (a továbbiakban *Kempelen B.*: i. m.) 242. p.

3 Az eredeti latin szöveg: „Anno Domini millesimo, sexcentesimo, quadragesimo quinto, feria tertia proxima post Dominicam tertiam Sanctae et Individuae Trinitatis, Nitricae in generali congregatione ejusdem comitatus Nitricensis ibidem celebrata, praesentes exhibitae sunt, ac solemniiter publicatae, per me Petrum Alvinczy, dicti Comitatus juratum notarium, introscriptisque supplicans in numerum verorum comitatus nobilium est adscriptus, ita tamen, ut idem quoque, communia comitatus onera, tam belli, quam pacis temporibus supportare teneatur.”

kaphatta a Nyitra vármegye területén élő Móczár Pál a „jászárokszállási” előnevet?⁴ Az is egyértelmű, hogy az eredeti oklevélben nem szerepelhetett a csupán a XX. században hivatalossá vált Jászárokszállás elnevezés.

Ezeket az ellentmondásokat nem nehéz feloldani: az armális szövegében természetesen nem szerepel a „jászárokszállási” előnév,⁵ azt csupán az 1905. évi nemesség-megerősítés során kapta a család.⁶ Ez esetben viszont miért került ez az előnév 1905-ben a nemességet megerősítő okiratba? Ha megpróbálunk választ adni a kérdésekre, azt tapasztalhatjuk, hogy több komoly ellentmondás is feszül a családi hagyományok és a történelmi tények között.

A Móczár-család armálisa

Móczár Pál nemesi levele egyike a XVII. század dereka sablonos armálisainak. Magáról a nemességszerzőről tehát semmit nem tudhatunk meg belőle, csupán a neki adományozott címer leírása egyedi: „.... egyenes katonapajzs, keresztbe húzott vonallal négy mezőre osztva, alsó jobb és felső bal piros színű mezejében zöld borostyánnal övezett kőoszlop, égszínkép alsó bal és ugyanolyan színű felső jobb mezejében egy ruhátlan tündér látszik, aki ágyékig vízben állva és a pajzs jobb széle felé fordulva, jobb kezében szájához illesztett postakürtöt tart. A pajzsos nyílt katonai sisak van királyi diadémmal, melyet két sasszárny között kiterjesztett szárnyu, első lábaival ragadozásra kész, egész köldökig kiemelkedő természetes színű griffmadár díszít. A sisak csúcsától vagyis forgójától egyik oldalon sárga és kék, másik oldalon pedig fehér és piros, a pajzsot illetően díszítő takarók omlanak alá a pajzs aljáig, amint mindezek jelen levelünk elején a festő ügyes kezével saját sínkben megfestve láthatók.”⁷

4 *Móczár László: A jászárokszállási Móczár család. Kézirat. 1986. (a továbbiakban: Móczár L.: i. m.)* I. p.

5 III. Ferdinánd adománylevele Móczár Pál részére. Linz, 1645. január 19. Hiteles latin átirat. — Az átirat magántulajdonban van.

6 *A Királyi Könyvek. Szerk. és kiad.: Gerő József. Bp., 1940. 142–143. p.*

7 Adománylevél, i. m. I. p. A hiteles latin átiratban: „Scutum videlicet militare erectum, linea in formam crucis per transversum ducta, quadripartito divisum, in cujus dextro inferiori, et sinistro superiori rubicundi coloris angulis, columna lapidea, viridi circumdata lauro, inque sinistro inferiori caelestini coloris, ac superiori dextro, ejusdem itidem coloris angulis, virgo nuda delincata, manuum dextra fistulam cursoris ori applicatam, aqua inguinotenus innatando intenterere, atque in dextram, scuti partem conversa esse cernitur. Scuto incumbentem galeam militarem apertam, regio diademate, gryphum naturali colore effigiatum, expansis inter binas

Máshonnan viszont tudott, hogy 1663-ban Móczár Pál a Nyitra vármegye által kiállított gyalogos sereg vezetője volt.⁸ Fia, György 1718-ban halt meg, az ő fia, Mihály pedig, a török háborúk és a Rákóczi-szabadságharc viharai után Magyar-szögyénbe, Esztergom vármegye területére költözött át ahol nemességét 1719-ben hirdették ki.⁹ Ez a Mihály az 1754–55-ös országos nemesi összeírás tanúsága szerint még élt.¹⁰ Az ő utolsó leszármazottja az a Móczár Erzsébet (1822–1881) volt, aki Kubicza Ferenchez ment nőül. A Borovszky-féle monográfia adatai szerint vele a nemes Móczár-család nőágon is kihalt.¹¹ Akkor vajon kik voltak azok, akik számára Ferenc József megerősítette a nemességet 1905-ben?

A Móczár-család a XIX–XX. század fordulóján

A XIX. század végén, a XX. század elején — tehát a nemesség megerősítésének időszakában — a Móczár-család tagjai közül többen is különféle vezető szerepet töltöttek be legalább szűkebb, néhol tágabb környezetük társadalmában. Nyilvánvalóan e személyek egyike lehetett az, aki a nemesség megerősítésének gondolatát felvetette, majd pedig keresztül is vitte.

„A XVIII. század végére már kiterjedt familiákként tarthatunk számon olyanokat, mint a berényi Gyapay, Sisa, az árokszállási Bordás, Móczár, a dózsai Bozóki, Tábori, az apáti Tajthy, Makó, a kiséri Gócza, Köntés és más családokat.”¹² — állapította meg a Jászságról írt kismonográfiájában a táj jeles kutatója, Szabó László. Nem véletlen, hogy a Móczár-család is helyet kapott a felsorolásban. A Jászkun Hármaskerület felszámolása (1876) után Jász–Nagykun–Szolnok vármegyéhez csatolt észak-jászsági Árokszálláson a XX. század elején a városi képviselőtestü-

alas aquilinas alis, anterioribus pedibus ad rapiendum protensis umbilicotenus proferente ornatam. A summitate vero, sive cono galeae laccyns, seu lemniscis, hinc flavis, et caelestinis, illinc autem candidis et rubicundis in scuti extremitates se se diffundentibus, scutumque ipsum decenter exornantibus: quemadmodum haec omnia in principio, seu capite praesentium litterarum nostrarum, pictoris manu, et artificio propriis suis coloribus depicta esse conspiciuntur.”

8 Nyitra megye helyírása. I/3. Kiad.: Nagy József. Komárom, 1864. 21. p.

9 Magyarország vármegyéi és városai. Esztergom vármegye. Bp., é. n. [1898.] Szerk.: Borovszky Samu. (a továbbiakban: *Borovszky S.*: i. m.) 457. p.

10 Az 1754–55. évi országos nemesi összeírás. Összeáll.: Illésy János. Bp., 1902. 33. p.

11 *Borovszky S.*: i. m. 457. p.

12 *Szabó László*: Jászság. Bp., 1982. (a továbbiakban: *Szabó, Jászság*) 20. p.

letben a család öt tagja is helyet kapott. Közülük talán a legtekintélyesebb, Móczár Lajos ügyvéd (ötük közül az egyetlen virilis) emellett a Nemzeti Munkapárt megyei elnöke is volt. Az ő testvérének, Józsefnek a fia, Móczár Sándor földbirtokos pedig a Jászárokszállás és Vidéke c. lapnak a főszerkesztője,¹³ a helybeli Kaszinó Egyesület háznagya, a közbirtokosság elnöke volt, továbbá tagja a törvényhatósági bizottságnak,¹⁴ valamint a Jászárokszálláson működő három vadásztársaság egyikeknek.¹⁵

Ugyancsak sokat árul el a család Árokszálláson belül elfoglalt helyzetéről az, hogy a helyi Takarékpénztár Egyesület 64 részvényeséből 11-en a család tagjai közül kerültek ki,¹⁶ Móczár Lajos emellett tagja volt az egyesület alapításától (1885) az igazgatóságnak¹⁷ és az üzletvezetőségnek is,¹⁸ Móczár Sándor pedig a felügyelő bizottságnak.¹⁹

Szintén Árokszálláson élt a Móczár-testvérek távolabbi rokona, Móczár Andor is, akinek a szomszédos Heves vármegyében, Nagyfügeden volt birtoka, amelynek területe 1911-ben 182 hold volt,²⁰ ez később több kisebb földterület megszerzésével 337 holdra növekedett.²¹ 1904-től Móczár Lajos is tagja volt a Takarékpénztár Egyesület igazgatóságának,²² 1905-ben pedig a jegyzői tisztséget is ő töltötte be.²³ Már életében, majd végrendelkezése folytán is, több adományt tett Árokszállás javára, ezért halála után róla nevezték el a település főterét. Ezt — némi „közjátékot” követően, mivel az elmúlt rendszerben Engels Frigyes nevét viselte — ma is Móczár Andor térnek hívják.

Árokszállás mint a Jászság legészakibb települése, a XVII. századtól folyamatosan intenzív kapcsolatokat ápol — földrajzi helyzetéből adódóan — Heves vármegyével, különösen Gyöngyös és Hatvan körzetével. Fekvésére jellemző, hogy a

13 Impresszum. Jászárokszállás és Vidéke, 11. (1910) 14. sz. 1. p.

14 Jász–Nagykun–Szolnok vármegye Trianon után. Szerk.: Frühwirth Mátyás és Wenzel István. Bp., 1930. 140–141. p.

15 Herbert János: Jászárokszállás nagyközség monográfiája. Reprint. Bp., 1992. (a továbbiakban: Herbert J.: i. m.) 111. p.

16 A Jászárokszállási Takarékpénztár Egyesület 25 éves története táblázatokban. 1885–1909. Összcoll.: Kóczián Géza. Jászárokszállás, 1910. (a továbbiakban: Kóczián G.: i. m.) 4–6. p.

17 Kóczián G.: i. m. 12. p.

18 Uo. 15. p.

19 Uo. 12. p.

20 Magyar gazdacimtár. Szerk.: Rubinek Gyula. Bp., 1911. (a továbbiakban: Rubinek Gy.: i. m.) 300. p.

21 Herbert J.: i. m. 138. p.

22 Kóczián G.: i. m. 12. p.

23 Uo. 9. p.

településen átvezető, Gyöngyöst és Hevest összekötő út mentén mindkét szomszéd falu — Vámosgyörk, illetve Visznek — Heves vármegyéhez tartozik. Ennek megfelelően a Móczár-család Hevesben, a Hatvan melletti Csányon is birt egy 255 holdas birtokot.²⁴ Móczár József elhunyt (1911) után fia, Béla (a lapszerkesztő Sándor testvére) Csányra költözött, ott megyebizottsági tag, valamint községi képviselőtestületi tag lett. A csányi birtok területe 1936-ban már 340 holdat tett ki.²⁵

Kerekegyházán Móczár Lajos és József testvérének, idősebb Móczár Antalnak volt 522 holdja.²⁶ A Kecskemét melletti Kerekegyháza puszt (a századfordulón Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye) felét az 1745. évi redemptio során váltotta meg Árokszállás 5000 forintért. Kerekegyháza 1862-ben elszakadt Árokszállástól és önálló községgé vált.²⁷ Ez azonban nem jelentette a kapcsolatok lazulását. Az elszakadó volt puszták lakói továbbra is erős szálakkal kötődtek Árokszálláshoz: „A jászságiak még a XX. században is eleven kapcsolatot tartottak fenn a Kiskunságba szakadt rokonokkal, ha onnan örökséget várhattak. Nem sajnálták olykor a száz kilométeres szekérutat sem: Kocsér, Kara, Kerekegyháza, Ladánybene és Lajosmizse így rokoni és aktív szálakkal is kötődött egy-egy családon át hajdani kibocsátó községeihez.”²⁸ (Érdekességgént lehet megemlíteni, hogy a zeneszerző Huszka Jenő leánya a család eme ágából származó ifjabb Móczár Antallal kötött házasságot.)

A családnak a Kiskunságban is voltak rokoni kapcsolatai. Kiskunfélegyházán született 1869-ben Móczár József, kolozsvári egyetemi tanár, majd nagyszalontai tanító, aki megírta Nagyszalonta monográfiáját.²⁹ Úgyszintén Félegyházán látta meg a napvilágot Móczár Olga polgári iskolai tanárnő, aki több mint 25 éven át tanított szülővárosában, egyik fivére, Dezső, belügyminiszteri osztálytanácsos, másik fivére, Andor, Félegyháza számvevője volt egy időben.³⁰ 1901-ben a család 15 férfitagjának volt saját háztulajdona a városban.³¹ A legmagasabb hivatali tisztsé-

24 *Rubinek Gy.*: i. m. 295. p.

25 Hevesvármegyei ismertető és adattár. Szerk.: Ladányi Miksa. Bp., 1936. 569. p.

26 *Rubinek Gy.*: i. m. 531. p.

27 *Fodor Ferenc*: A Jászság életrajza. Bp., 1942. (a továbbiakban: *Fodor F.*: i. m.) 407. p.

28 *Szabó*, Jászság 44. p.

29 *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. IX. köt. Bp., 1905. (a továbbiakban: *Szinnyei*, IX.) 79–81. p.

30 Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye és Kecskemét th. jogú város adattára. Szerk.: Csátár István–Hovhannesian Eghia–Oláh György. Bp., 1939. (a továbbiakban: *Csátár–Hovhannesian–Oláh*: i. m.) 127. p.

31 Kiskun-Félegyháza város ház-, tanya- és szőlőtulajdonosainak névjegyzéke. Közreadta: Vesszősi József. Kiskunfélegyháza, 1901.

get a családból az 1864-ben Kiskundorozsmán született Móczár Elemér töltötte be, Kiskunfélegyháza első polgármesterének, Móczár Józsefnek (1872-től 1879-ig töltötte be ezt a posztot)³² az unokája, aki a legfelsőbb állami számvevőszék tanácsosaként vonult nyugdíjba. Emellett alelnöke volt a Magyar Tisztviselők Országos Szövetségének és igazgatója a Tisztviselők Betegsegélyező Egyesületének, több lapban publikált rendszeresen (Pesti Napló, Félegyházi Napló, Magyar Tisztviselők Közlönye) és egy kisebb kötetet is kiadott Az állami tisztviselők helyzete címmel.³³

Mind a csányi, mind a kerekegyházi, mind a kiskunfélegyházi ág szoros kapcsolatot tartott az árokszállási ággal, függetlenül lakóhelyüktől, valamennyien tudatában voltak járszági eredetüknek. A kérdés tehát az, hogy a család valóban az 1645-ben nemességet szerző Móczár Páltól ered-e? Ehhez a korábbi évszázadok adataihoz kell visszanyúlni.

A család a XVII–XVIII. században

Kiskunfélegyházán a helyiség újjátelepítésekor, 1743-ban bukkant fel először a Móczár név. Ekkor — egyebek mellett — a Jászságból, így Fényszaruról és Apáti-ból is telepedtek át családok, köztük egy bizonyos Móczár Jakab is: valószínű, hogy eredendően ő is árokszállási volt.³⁴ A neve 1745-ben egész házas gazdaként bukkan fel a forrásokban,³⁵ 1755-ben, majd pedig 1763-ban pedig ő a település főbírája.³⁶ Kiskunfélegyháza és a Jászkunság jeles kutatója, Bánkiné Molnár Erzsébet a Móczár-családot a Kiskunfélegyházán bírói hivatalt hosszabb ideig viselő családok között sorolja fel, megemlítve, hogy a családtagok közül Móczár Jakab kétszer, rokona Móczár István ugyancsak kétszer töltötte be a településen a bírói tiszte.³⁷ Nem kétséges: a család rövidesen a kiskunfélegyházi elit része lett. Tekintélyüket megvilágító adat, hogy a XIX. század első felében Móczár István pl. 25

32 Olvasókönyv Kiskunfélegyháza történetéhez. Szerk.: Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1985. (a továbbiakban: *Iványosi-Szabó T.*: i. m.) 559. p.

33 *Szinnyei*, IX. 78–79. p.

34 *Szerellemhegyi Tivadar*: Kis-Kun-Félegyháza város monographiája. Nagykorós, 1882. 233. p.

35 Félegyházi krónika. 1743–1935. Szerk.: Mezősy Károly. Kiskunfélegyháza, 1935. 5. p.

36 *Iványosi-Szabó T.*: i. m. 558. p.

37 *Bánkiné Molnár Erzsébet*: Kiskunfélegyháza közigazgatása és levéltára 1744–1848. In: *Uő.*: Bács-Kiskun Megyei Levéltári Füzetek. I. Gyula, 1991. 95. p. Részletesen: *Bánkiné Molnár Erzsébet*: Bírák és választásuk a Kiskunságban a redemptiótól a szabadságharcig. In: *Levéltári Szemle* 32. (1982) 2–3. sz. 295–303. p.

évig töltött be szenátori tisztséget Kiskunfélegyházán és akkor is saját maga mondott le hivataláról, magas életkorára hivatkozva.³⁸

1744-ben Móczár Márton nevét olvashatjuk a betelepülők között, ő előző lakóhelyeként Árokszállást jelölte meg.³⁹ Ugyanakkor azonban kiskunfélegyházi nemesek névsorában nincs ott a Móczár név. Ellenben Móczár Jakab a nem nemes betelepülők felsorolásában szerepel 1743-ban, és Móczár Mártonnal kapcsolatosan sem utal semmi arra, hogy nemes lenne. Holott, mint már láthattuk, az a Móczár Mihály, aki kétségtelenül a nemességet kapott Pál unokája volt 1755-ben — tehát egy évtizeddel később — vita nélkül igazolni tudta nemességét.

A Kiskunság területén maradvá: Kiskunhalason 1678-tól 1720-ig lelhető fel a városi jegyzőkönyvekben a család neve.⁴⁰ Mindannyiszor a nem nemesek között.

Árokszálláson a XVIII. század elejétől mutatható ki a család jelenléte. A hatvani szandzsák vitatott datálású, közétevéje, Fekete Lajos szerint 1550. évi összeírása tartalmazza az akkori árokszállási lakosok névsorát,⁴¹ csakúgy, mint a szandzsák 1570. évi összeírása.⁴² Egyikben sem található meg a Móczár név, de tény, hogy a közölt névanyagban alig lelhetőek fel olyan nevek, amelyek mai értelemben vett vezeték- illetve családnévként értelmezhetőek. Az 1690., 1699. és 1720. évi összeírásokban ellenben már ott a Móczár név mint árokszállási nem nemes lakosok neve⁴³ (az ezekben az összeírásokban szereplő névanyag családnevei jelentős arányban egyeznek a jelenlegi jászárokszállási családnevekkel). Az 1745. évi redemptio során a család három tagja — Móczár István, Gergely és János — lett Árokszálláson redemptus gazda. Mindhármukat a nem nemesek között említik.⁴⁴

Az első probléma: a nemesség tudatának hiánya

A fenti adatok szerint a XVII–XVIII. század során a család egyik ága sem őrizte a nemesség hagyományát, ami, tekintve, hogy a nemesítésre 1645-ben került sor,

38 *Bánkiné Molnár Erzsébet*: A Jászok terület társadalma és közigazgatása 1745–1848. In: Uő.: Bács-Kiskun Megyei Levéltári Füzetek, I. Gyula, 1991. 45. p.

39 *Iványosi-Szabó T.*: i. m. 57. p.

40 Adatok Kiskun-Halás város történetéhez. I. köt. Összegyűjt. és kiad.: Nagy Szoder István. Kiskunhalas, 1924. 55. p.

41 *Fekete Lajos*: A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. Jászberény, 1968. 76. p.

42 *Bayerle Gusztáv*: A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből. Hatvan, 1998. (Hatvani Lajos Múzeum Füzetek, 14.). 36–37. p.

43 *Fodor F.*: i. m. 185. p.

44 *Fodor F.*: i. m. 188. p.

legalábbis meglepően hat. Elképzelhető-e, hogy a család fent felsorolt ágai közül egyiknek sem volt birtokában a nemességet igazoló okirat? Ha mégis így volt, akkor miért nem fordultak Esztergom vármegyében élő „rokonukhoz”, Móczár Mihályhoz, Pál unokájához, aki 1755-ben igazolni tudta nemességét? A rokonságot — jól felfogott érdekből — hatodíziglen illet számon tartani. Idézzük ezzel kapcsolatosan Rácz Istvánt: „A rokoni szálak szétfutásának és újrasarjadásának a számontartása a családok közös érdeke volt. [...] A nemesség igazolásakor az armálist szerző östől leszármazottaknak sohasem volt szabad szem elől téveszteniük a nemeslevél őrzésének a helyét, sem a családi széttagozódás vonulatait, mert a testimoniálisok szerzésében csak a nagycsalád érhetett el eredményt. Egyáltalán tehát, társadalmi pozíciójuk védelme parancsolóan írta elő a rokonsági tudat ápolását [...] Az egyes családok genealógiája a közösségi tudat részévé vált.”⁴⁵

Vajon lehetséges-e fentiek tükrében, hogy Mihály kivételével minden más leszármazott „elfeledkezett” a széles privilégiumokat biztosító nemességről, avagy egyikük sem tudta igazolni azt, nem tudván, hol az armálisuk?

Ugyancsak lényeges tényező, hogy az 1905. évi nemesség-megerősítés előtt megjelent nemes családokkal foglalkozó kiadványokban a Móczár-család nem szerepel.⁴⁶ A Borovszky-féle monográfia Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyét tárgyaló kötete említi a Móczár-családot mint kerekgyházi birtokosokat, de a család nevét nem sorolja fel a megyei nemes családok között. Felbukkan viszont Kempelen Béla már idézett művében, melyet 1913-ban adtak ki, de, hogy hiba van a kréta körül, azt jelzi, hogy amíg a kötet egy helyütt közli a „jászárokszállási Móczár” családdal kapcsolatosan Móczár Pál 1645-ös armálisának adatait (dátum, címerleírás) és a nemesség megerősítésének tényét és időpontját, ugyanazon az oldalon az 1754–55-ben Esztergom megyében nemességét igazoló Móczár Mihályt, aki bizonyíthatóan Móczár Pál unokája volt, egy másik Móczár-család tagjaként jelöli.⁴⁷ Csupán adalékul: 1705-ben, tehát akkor, amikor a nemességszerző Móczár Pál fia, György még élt, akkor Árokszálláson pásztorként alkalmazta a község Móczár Pétert. Bár a török háborúkat követően kétségtelenül léteztek lecsúszott kisnemesi egzisztenciák, mégis nehezen képzelhető el, hogy ez a Móczár Péter Pál leszármazottja volt.⁴⁸

45 Rácz István: Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között. Bp., 1988. 157–158. p.

46 Pl.: Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblázatokkal. I–XII. köt. Pest, 1857–65.; Soós Adorján: Magyar nemesek a Jászkunság területén. Pápa, 1935. (a továbbiakban: Soós A.: i. m.); Orosz Ernő: Heves és volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai. Eger, 1906.

47 Kempelen B.: i. m. 242. p.

48 Kiss József: Jászárokszállás és barokk temploma a 18. században. Jászárokszállás, 1996. 17. p.

1905 előtt maguk a családtagok sem vallották — vélhetően azért, mert nem is vallhatták — magukat nemesnek. A Magyarország tiszti cím- és névtára 1905 előtt kiadott utolsó száma (1901) a következőket írja Móczár Elemerről: az államtudományok doktora, a magyar királyi állami számvevőszék V. ügyosztályának számvizsgálója.⁴⁹ Az 1906. évfolyamban viszont már ezt olvashatjuk: „jászárokszállási Móczár Elemér”.⁵⁰ Hasonlóképp a Hof- und Staats-handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchia 1905-ös kötete még „Móczár Elemér Juris Doctorról” ír,⁵¹ 1906-ban viszont már „Móczár von Jászárokszállás Elemér J.” szerepel a lapon.⁵²

Egy másik családtag, a kiskunfélegyházi Szerelemhegyiné Móczár Jolán, akinek írásai jelentek meg több lapban, 1905-öt megelőzően szintén nem használta az előnevet, utána viszont igen.⁵³

További ellentmondások az 1905. évi nemesség-megerősítést követően

Nyitva maradt a kérdés, hogy a család tagjai közül ki vitte keresztül megerősítést? Az előnév ismeretében logikusnak tűnik, hogy ez az Árokszálláson élő családtagok valamelyike lehetett. Azonban az Árokszálláson élő és ott nagy tekintélynek örvendő Móczár Lajos ügyvéd mind a Név- és címztár, mind pedig a Hof- und Staats-handbuch 1905 utáni kötetei szerint nem használja a nemesi előnevet. Ő tehát aligha lehetett a kezdeményező és a kivitelező. Erősen gyanítható, hogy rajta kívül az Árokszálláson élő más családtagok sem használták még egy ideig a „jászárokszállási” előnevet. Több közvetett bizonyíték van erre.

A Jászárokszállás és Vidéke c. lap 1911-ben ajánlotta olvasói figyelmébe Orosz Ernő Heves és a volt Külső-Szolnok egyesült megyék nemes családjai c. művét (melyben, mint már tudjuk, nem szerepel a Móczár-család): „A vaskos könyvben községünk lakosai közül is több olyan nevet találunk, akik bizonyára nem is gondolnák azt, hogy ők nemes családból származnak.”⁵⁴ Vagyis a lap maga hívja fel a

49 Magyarország tiszti cím- és névtára. Bp., 1901. 774. p.

50 Magyarország tiszti cím- és névtára. Bp., 1906. 468. p.

51 Hof- und Staats-handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchia für das Jahr 1905. Bécs, 1905. 998. p.

52 Hof- und Staats-handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchia für das Jahr 1906. Bécs, 1906. 1024. p.

53 Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. XIII. köt. Bp., 1908. 819. p.

54 Hírek. Jászárokszállás és Vidéke, 12. (1911) 36. sz. 2. p.

figyelmet arra, hogy árokszállási családok is szerepelnek a kötetben. Várható volna, hogy a Móczár-család valamelyik tagja — nemességük védelmében — felszólaljon a lap hasábjain, amiért a család kimaradt a kötetből. Erre nem kerül sor, pedig a Jászárokszállás és Vidéke főszerkesztője ekkor a falu „tekintetes ura” volt, Móczár Sándor. Az ő neve mellett első alkalommal akkor fordul elő az előnév, amikor öngyilkossága után özvegye megjelentette gyászjelentését.⁵⁵

Nem esik szó a család nemességéről Scheftsik György összesítésében (Jász–Nagykun–Szolnok vármegye nemes családjai) sem, amely pedig a következő bevezetővel indul: „Ebben a kimutatásban felsoroljuk a Jászkun districtusokban és Külső–Szolnokmegye területén 1848 előtt létezett nemes családok közül azokat, melyek nemességüket megtelepedésük után kihirdették és ezzel nemességüket kétségtelenül beigazolták, kiegészítve azokkal a nemes családokkal, amelyek azóta az 1876-ban megalakult Jász–Nagykun–Szolnok megye területén telepedtek le, itt birtokot szereztek, vagy jelentős szerephez jutottak.”⁵⁶

A családnak a megye területén élő ága tehát vagy nem akarta, vagy nem tudta igazolni nemességét. (A Scheftsik-féle összesítés a szerző által szerkesztett Jász–Nagykun–Szolnok vármegye múltja és jelene című kötetben jelent meg. Ugyanezen kötet egy másik tanulmányában nevezte ősi jász családnak a Móczárokat Varga Sándor Frigyes és ugyancsak itt megjelent írásában azonosítja a XV. századi Mócza- és a Móczár-családot Follajtár Ernő és Gróf Imre. Mindezt csupán az adatok körüli bizonytalanságok és ellentmondások érzékeltetésre jegyezném meg, aminek legszembeütőbb példája az, hogy Follajtár és Gróf ugyanezen munkájuk egy másik helyén a következőket is leírja: „A viharos időket a kecskeméti Pethes, a balatoni Farkas és jászárokszállási Móczár nemes családok élték túl.”⁵⁷)

Ha nem az árokszállásiak, akkor ki lehetett az a családtag, aki a nemesség megerősítését keresztülvitte? A magyar királyi belügyminisztérium a ‘30-as évek végén közreadta az igazolt nemesek névsorát. Ebben a család 3 tagja kapott helyet (egyikük sem árokszállási): az 1889-ben Kiskunfélegyházán született Móczár Gyula (nemességének igazolása: 1935),⁵⁸ az 1898-ban született Móczár Jenő (Móczár Elemér fia), valamint Móczár Elemér (mindkettőjük nemességének iga-

⁵⁵ Móczár Sándor gyászjelentése. Jászvidék, 12. (1932) május 15. 4. p.

⁵⁶ Scheftsik György: Jász–Nagykun–Szolnok vármegye nemes családjai. In: Jász–Nagykun–Szolnok vármegye múltja és jelene. Szerk.: Scheftsik György. Pécs, 1935. 182. p.

⁵⁷ Follajtár Ernő–Gróf Imre: Jász–Nagykun–Szolnok vármegye városai és községei. In: Jász–Nagykun–Szolnok vármegye múltja és jelene. Szerk.: Scheftsik György. (a továbbiakban: Follajtár–Gróf: i. m.) Pécs, 1935. 393. p.

⁵⁸ Csatár–Hovhannesian–Oláh: i. m. 137. p.

zolása: 1934).⁵⁹ Nyilvánvaló, hogy hármójuk közül nem az 1905-ben 17. évét betöltött Gyula, vagy az akkor 7. életévébe lépő Jenő volt az, aki elérte a nemesség megerősítést, hanem a Budapesten élő Móczár Elemér, a család legkvalifikáltabb tagja. A Magyar Országos Levéltárban őrzött Királyi Könyvek adatai igazolják ezt a feltételezést: „Móczár (jászárokszállási) Lajos kiskunfélegyházi földbirtokos, Elemér állami számvevőszéki főigazgató, Géza bankhivatalnok, régi magyar nemességük megerősítése mellett előnév adományozása; elhat. Bécs, 1905. okt. 10. LXXI. 440.”⁶⁰

Tény még, hogy maga az 1645-ben kelt armális, de legalábbis annak latin szövege, illetve magyar és német nyelvű fordítása a család birtokába került. Ez az adat szerepel Kempelennél, emellett a család több tagjának napjainkban is birtokában van az armális pontos latin szövege, valamint a német és a magyar fordítás. Az eredeti okirat holléte ma már nem ismert. Hogy a századfordulón miképp szereztek tudomást az armális létéről, valamint, hogy a családtagok hitték-e, hogy ők Móczár Pál leszármazottjai, vagy csak kihasználták a névazonosság kínálta lehetőséget, ma már nem tudhatjuk.

A Móczár-család tudatába gyorsan beépült nemességük léte. Íme néhány mondat Móczár Olga nyugalmazott tanárnő életrajzából 1939-ből: „Kiskunfélegyháza, ősrégi nemesi család sarja. Családja nemességét 500 évre vezetheti vissza.”⁶¹ Napjainkban pedig az egyik leszármazott www.moczar.hu domain-név alatt elérhető honlapján találkozhatunk az interneten a nemesség „legendájával”.

A jász öntudat szerepe az árokszállási ág nemességhez való viszonyában

A Móczár-család árokszállási ágában igen erős volt a törekvés arra, hogy igazolni tudják, ősi jász család leszármazottjai. A Jászság lakosságának napjainkban is igen erőteljes jász öntudata van,⁶² aminek különböző formában való megnyilvánulásai napjainkban is gyakorta találkozhatunk. Nem meglepő, hogy az Árokszálláson és környékén jól ismert család megpróbálta gyökereit vérségileg is a XIII. század-

59 A Magyar Királyi Belügyminisztérium által igazolt nemesek 1867–1937. Szerk.: Gerő József. Bp., 1938. (a továbbiakban: *Gerő J.*: i. m.) 252–253. p.

60 *Gerő J.*: i. m.

61 *Csatár–Hovhannesian–Oláh*, i. m. 137. p.

62 A jász tudatról részletesen: *Szabó László*: A jász öntudat alakváltozásai. In: Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve, 1981. 129–145. p.

ban Magyarországra költözött jászokban keresni. A redemptiót követően felerősödött az az elgondolás, hogy a Jászság lakossága genetikailag is kontinuitásban áll az egykori jászokkal: mindez szerves részét képezte a redemptióval megvalósult önigazgatásnak, amely lényegében máig a jászok öntudat egyik alapvető eleme. Ennek igazolása néha minden tudományos alapot nélkülözött, így Herbert János Jászárokszállásról írt monográfiája: „Származás tekintetében a lakosság zöme a jász ősök ivadéka. Különösen a kiscsárdai osztályában van számos jász eredetű egyén, amit ősi pogány hangzású nevük is elárul. (Csoszor, Torba, Jakus, Mudris, Bobák, Terjék, Tukacs, Agócs, stb.).”⁶³ Herbertnél komolyabb szerzők, mint például Fodor Ferenc ezt az érvelését természetesen nem fogadták el, sőt Fodor emiatt jogos kritikával is illette Herbertet: „Egészen tévesek viszont az olyasféle megállapítások és a jász népet csak félrevezethetik, hogy a nép származási tekintetben, zömében a jász ősök ivadéka. Ezt pogányneveknek mondott Csoszor, Torba, Jakus, Tukacs, Agócs félé nevekkal nem lehet bizonyítani, mint ahogy Árokszállás lakosságában megkísérelték, hiszen ezek pl. csak a XVIII. században tűntek fel e község névsorában és még 1699-ben sem voltak a Jászságban.”⁶⁴

Ezzel párhuzamosan azonban a komolyabb szakirodalomban is felbukkant a Móczár-család neve mint törzsökös jász családé. Így például éppen Fodornál: „A XV. században több jász nevet jegyezték fel [...] Legérdekesebbek a következők: Mócza, amely család ma is él a Jászságban.”⁶⁵ Így vélekedett Follajtár Ernő és Gróf Imre is: „Az újabb családtörténeti kutatások szerint a Mócza-család a ma is élő Móczár-családdal azonos.”⁶⁶ Varga Sándor Frigyes hasonlóképp foglalt állást: „1699. évi összeírásban már csak három eredeti jász név szerepel: a Mísey-, a Móczár- és a Tajthy-nemzetsége.”⁶⁷ Csakúgy, mint Soós Adorján is: „Hasonlóképp Zsigmond adott kiváltságlevelet Tarkaris Józsa kun kapitánynak 1415-ben és Mócza(r) Miklós és fiai Ferenc, Balázs és László filiszteusoknak⁶⁸ 1422-ben.”⁶⁹

Tény, hogy Zsigmond király 1422. január 23-án a csehországi Hradistén nemesiséget adományozott egy jász vitéznek, akinek a neve a következő formában szere-

63 Herbert J.: i. m. 67. p.

64 Fodor F.: i. m. 164. p.

65 Uo. 166. p.

66 Follajtár-Gróf: i. m. 409. p.

67 Varga Sándor Frigyes: Jász-Nagykun-Szolnok vármegye területének története 1876-ig. In: Jász-Nagykun-Szolnok vármegye multja és jelene. Szerk.: Scheftsik György. Pécs, 1935. 119. p.

68 A jászok középkorban használatos elnevezése.

69 Soós A.: i. m. 80. p.

pel az oklevélben: „Francisci filistaei filii Nicolai dicti Mocza”,⁷⁰ azaz a jász Ferenc, a Moczának mondott Miklós fia. Meglehetősen valószínűtlen azonban, hogy a Mocza név egyáltalán továbböröklődött volna mint családnév, s így még a Mocza-család emlegetése is nélkülözi a kellő alapokat, nemhogy annak feltételezése, hogy a név utólag egy „r” hanggal gyarapodott volna.

Fennmaradt még az egri káptalan oklevele arról, hogy Kisér birtokába a család tagjait beiktatták,⁷¹ sőt még egy okmány említi „Mocza Miklóst”, amelyben Zsigmond 1425-ben megerősíti adományozását. A név itt már — az adományozott birtok után — a következő formában olvasható: „Filisteus Nicolai dicti Mocza de Kisyr”.⁷²

Az oklevelekben említett Mocza és a Móczár név közti hasonlatosság mintegy kínálta magát az azonosításra, bár nem kell ahhoz különösebb nyelvészeti képzettség, hogy megállapítsuk: egy szóvégi „r” hang utólagos létrejötte tudományosan nem igazolható semmiféle nyelvi szabályszerűséggel.

Valószínű, hogy a Móczár-családot is foglalkoztatta ez a leszármazási elmélet, függetlenül attól, hogy az 1422-ben nemességet nyert Mocza Miklóst és az 1645-ben armálist kapott Móczár Pált nem vallhatták egyaránt ősüknek. Móczár László 1986-ban papírra vetett, családtörténeti adatokat összesítő feljegyzésében szerepel, hogy Gombóc Zoltán, a neves nyelvészprofesszor 1938-ban közölte a Móczár-család egy tagjával: 1415-ben Jászberény kapitánya volt Móczár Miklós.⁷³ Ez a Móczár Miklós alighanem azonos a Zsigmond okleveleiben emlegetett „Filisteus Nicolai dicti Mocza de Kisyr”-rel.

Mindez azért lehet érdekes, mert talán itt rejlik annak az oka, hogy az árokszállási Móczár-ág miért nem élt a nemesség 1905. évi megerősítésével, egyben elutasítva azt is, hogy a családnak 1645-ben Móczár Pál szerzett nemességet, amit Nyitrán hirdettek ki. Az árokszállási ágnak erős jász öntudata volt. Erre egy példa: az 1910. évi képviselőválasztásokon Móczár Lajos, aki ekkor a Nemzeti Munkapárt megyei elnöke volt, Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében az ellenzék jelöltjét támogatta, „mert jász.”⁷⁴ A Jászárokszállás és Vidéke c. lap pedig ezért kifejezetten magasztalta Móczár Lajost — a lap főszerkesztő pedig, amint ezt már érintettük, Móczár Lajos testvérének fia, Móczár Sándor. Az erős jász öntudatú

70 Gyárfás István: A jász-kunok története. III. köt. Szolnok, 1883. (a továbbiakban: Gyárfás, i. m.) 572. p.

71 Uo. 576. p.

72 Uo. i. m. 585. p.

73 Móczár L.: i. m. I. p.

74 Hírek. Jászárokszállás és Vidéke 11. (1910) 14. sz. 1. p.

ároksházai Móczár-ág tagjai ismerték a család eredetének azt az elméletét, miszerint ősük a XV. században nemességet kapott jász volt és ezért nem akarták elfogadni azt, hogy nemességszerző ősük egy armálisát Nyitrán, a XVII. század derekán kihirdető férfi. Zsigmond Hradistén kiadott oklevelére hivatkozva nem tudták megerősíteni a nemességüket, de számukra — valamint közvetlen környezetük számára — a jász kontinuitás fontosabb volt. Nem úgy a Budapesten élő és a Kiskunságból elszármazott Móczár Elemérnek, aki vélhetően csak annyira kötődött a Jászsághoz, hogy tudta, ősei onnan kerültek a Kiskunságba. Minthogy pedig ennek ismerete a család valamennyi ágában élt, ezért választhatta Móczár Elemér a „jászároksházai” előnevet.

Mindez meglehetősen groteszk helyzetet teremt: egy, a XX. század elején már jogilag is túlhaladott, a feudális világot idéző kiváltságra egy másik középkori eredetű, egykor privilégiumokkal járó hagyományhoz való ragaszkodás okán mond nemet a család egyik ága. Ez azonban csupán egy lehetséges és nem bizonyított magyarázat. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy Móczár Lajos, Móczár Sándor és más családtagok már rendelkeztek annyira polgári szemlélettel (lásd Móczár Lajos megyei pártelnökségét, Móczár Sándor Kaszinó Egyesületben betöltött tisztségét, városi képviselőtestületi tagságukat) hogy nem tartották fontosnak egy legalábbis bizonytalan eredetű nemesség megszerzését.

Összefoglalás

A Móczár-család nemességszerzési törekvése a századforduló társadalmának jellegzetes visszasságait tárja fel. Adva van egy legalábbis lokális szinten jól kvalifikált, nagy létszámú, összetartó család, amelynek tagjai jórészt vidéki birtokaikon gazdálkodva szilárd anyagi háttérrel rendelkeznek, de akad közöttük olyan is, aki az állami intézményrendszerben foglalt el komolyabb és pénzügyi stabilitást biztosító pozíciót (Móczár Dezső és Móczár Elemér). Ugyanakkor ez a család a XX. század elején mégis fontosnak tartotta, hogy igazoljon a maga számára egy olyan privilégiumot, amely 1848 óta jogilag már nem is létezett. Nem egyedi esetről van szó, e helyt hivatkozhatunk olyan közismert példákra, mint a Hatvany–Deutsch-család vagy Ganz Ábrahám nemességszerzése. Igaz, a fenti két példa bizonyos szempontból nem a legjobb: igen bőséges szakirodalom taglalja a zsidóság sorából kikerülő, avagy külföldről származó anyagilag felemelkedett egyének, családok azon törekvését, hogy jellemzőikben közelítsenek a hagyományos elithez. A Hatvany–Deutschok és Ganz Ábrahám céljai és lehetőségei természetesen más dimenziókban mozogtak, mint a

Móczár-családéi és míg őket a már említett hagyományos elitől több ismerv választotta el, így nyelv, származás, vallás, addig a Móczár-családnak — értelemszerűen a maga behatárolt lehetőségein belül — csupán egyetlen tényező hibázott: a nemesi származás hiánya. Ami közös: a minél teljesebb azonosulás és beilleszkedés vágya. A Móczár-család példája azt igazolja, hogy ez a törekvés alacsonyabb szinten is létezett s a helyzet paradox voltát még inkább mutatja az, hogy a nemesség megszerzésének ötlete, majd pedig kivitelezése a minisztériumi főtitkárviselő Móczár Elemér nevéhez köthető. Nem elhanyagolható adalék ebből a szempontból, hogy a nemesség tudata milyen rövid idő alatt része lett a családi hagyományoknak.

Röviden összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a fentebb felsorolt adatok összevetése alapján, dacára a hiányosságoknak és az emiatt nem egy esetben csupán hipotézisekre támaszkodó gondolatmenet esetleges buktatóinak, legalábbis erősen megkérdőjelezhető az, hogy az 1905-ben nemességmegerősítő oklevelet szerzett Móczár-család tagjai egyenes ági leszármazottjai az 1645-ben armálist kapott Móczár Pálnak, s így módon a család nemességének valódisága meglehetősen bizonytalan talajon áll. Továbblépést a kérdés végleges eldöntése terén alighanem csak részletekbe menő levéltári kutatások alapján remélhetünk.

SIPOS ANDRÁS

OSTENDE-I NAPLÓ

Budapest székesfőváros és a külföldi hitelezők tárgyalásai 1925-ben

1925 augusztusában a nyugodt körülményeket biztosító kellemes belgiumi fürdőhelyen gyűltek össze a magyar főváros küldöttei és a hitelezők képviselői, hogy immár harmadik nekifutásra kíséreljék meg rendezni a város I. világháború előtti kölcsőneinek terhes ügyét. A világháborút megelőző években Bárczy István polgármester irányításával végrehajtott nagyszabású városfejlesztési program külföldi hitelekre alapozódott. 1909 májusában a közgyűlés 270 millió korona kölcsön igénybe vételét határozta el a következő 10-15 év beruházásaira. A beruházásokat távlatilag is elsősorban kölcsönpénzekből kívánták megvalósítani, ami megkövetelte a főváros által kibocsátott kötvények iránti olyan széles körű és tartós kereslet biztosítását, ami a hazai tőkepiacon elérhetetlennek mutatkozott.

A fővárosnak ekkor sikerült első ízben külföldi pénzcsoportokat megnyernie hosszú lejáratú törlesztéses kölcsön folyósítására. A hazai nagybankok monopóliumának megtörése a város hiteligényének kielégítésében és a közvetlen összeköttetés megteremtése a vezető nemzetközi pénzpiacokkal a Bárczy féle városvezetés komoly sikere volt. A 270 milliós program első részleteként, 1910 januárjában a londoni Lloyds Bank és a Neumann, Luebeck & Co. 2 millió £ (= font) (48 millió korona) névértékű kölcsön folyósítását vállalta, ami a város számára — a kibocsátási árfolyamvesztés és a költségek leszámításával — 43,5 millió korona tényleges bevételt jelentett. A későbbi tárgyalások folyamán ezt röviden „angol kölcsönként” emlegették.

1911 áprilisában fogadta el a főváros, négy vezető francia pénzintézet — a Banque de Paris, a Société Générale, a Crédit Lyonnais és a Comptoir National d'Escompte — 100 millió korona (105 millió frank) kölcsönre szóló ajánlatát. A szindikátusba budapesti nagybankokat is bevontak, melyek a kölcsön 48%-át vállalták. Emögött valójában színlelt szerződés állt, mely a francia tőzsdei adó csökkentését célozta. A magyar bankok ténylegesen nem vettek részt a kölcsönben. A kötvények értékének 30,9%-át Franciaországban, 22%-át Belgiumban, 46,7%-át

pedig Svájcban bocsátották piacra a francia bankok ottani fiókjain és ügynökségein keresztül. A „francia kölcsön” valós bevétele 90,1 millió koronát tett ki.

Az 1909-ben indított kölcsönprogram lezárásaként 1914 márciusában a berlini Dresdner Bankkal kötött szerződést a főváros minden korábbi meghaladó, 158 millió korona névértékű kötvénykölcsön kibocsátásáról annak érdekében, hogy ennek révén 136 millió korona effektív bevételhez jusson. 8 millió korona névértékű kötvényt a főváros kezelése alatt álló alapok és alapítványok kaptak, magyar bankok 12,2 milliót vettek át. Azaz 137,8 millió korona névértékű kötvény került külföldi pénzpiacra, ebből — az eredeti kibocsátás szerint — a Dresdner Bank 98,7 millióval, a londoni Morgan, Grenfell & Co. 24 millióval, a bázeli Schweizerischer Bankverein 5,3 millióval, az Amsterdamsche Bank 3 millióval, a Banque de Bruxelles 6,8 millióval részesedett. A „német kölcsön” tiszta hozadéka végül 133,8 millió korona volt a főváros számára, azaz a három külföldi kölcsön összesen 267,4 millió korona tényleges bevételt jelentett.

A kölcsönprogram alapja az a számítás volt, hogy az ennek révén eszközölt beruházások jórészt pénzügyileg is gyümölcsözőek lesznek, és maguk fogják fedezni a törlesztőterhek nagy részét, a fejlesztések tovább gyűrűző hatása pedig a bevételek további emelkedésében is jelentkezni fog, így a fokozott eladósodás a lakosság egyetlen csoportjára sem fog újabb terheket hárítani. A békeidők viszonyai között ez megalapozottnak tűnt, és az eredmények is igazolni látszottak az elgondolást. Noha a város adósságállománya 1909–1914 között háromszorosára nőtt, háztartása nemhogy megrendült volna, inkább a korábbinál is stabilabb képet mutatott.

A fizetés módja tekintetében a három kölcsön konstrukciója hasonló volt: a kamatot félévenként a kötvényekhez csatolt kamatszervélyekre fizették ki, a törlesztés pedig a törlesztési tervben meghatározott számú kötvény kisorsolása útján történt. A sorsolásokat a kamat esedékességének napján tartották, és a kisorsolt kötvényeket a következő félévi kamatedékesség napjától lehetett névértéken beváltani, ekkor ezeknek a kamatozása megszűnt. Az angol és a francia kölcsönök kamata évi 4%, a német kölcsöné 4,5% volt. A három kölcsön törlesztési és kamatszolgálata mintegy évi 13,5 millió aranykoronát igényelt.¹

¹ *Gárdonyi Albert*: A főváros kölcsönügyeire vonatkozó okmányok gyűjteménye. I. kötet. Külföldi kölcsönök. Bp., 1923. (A továbbiakban: *Gárdonyi*, 1923.); *Csupor József*: Budapest székesfőváros kölcsönei. In: *Közgazdasági Szemle* 48. (1924) 337–358. p.; *Sipos András*: Várospolitikai és városigazgatás Budapesten. Bp., 1996. 130–146. p.; *Uő.*: Városgazdálkodás és közsegélyesítési politika Budapesten. In: *Történelmi Szemle* 38. (1996) 2–3. sz. 252–260. p.

Az angol és a francia kölcsönt a főváros a világháború kitöréséig, a német kölcsönt pedig 1919 januárjáig törlesztette. A fizetési tilalom 1921 májusáig állt fenn.² A valutában esedékes kötelezettségeket a költségvetésben a mindenkori árfolyamnak megfelelő koronaértéken irányozták elő és tartalékolták. A kölcsönök felvételekor, az aranyalapú valuta, a stabil árfolyamok korában senki nem gondolt olyan feltételek rögzítésére, melyek akár a hitelezőt, akár az adóst védték volna az értékarányok szélsőséges eltolódása esetére. A korona árfolyamának zuhanása horribilis összeggé duzzasztotta a békeidőben ésszerű és elviselhető mértékűnek látszó tartozásokat. A békeszerződés hatályba lépéséig, 1921. július 26-ig felgyülemlett hátralékot 1922 áprilisában (az április 20-i devizaárfolyamok szerint) közel 6 milliárd koronában mutatták ki,³ miközben a költségvetés teljes kiadási előirányzata erre az évre másfél milliárd korona (az infláció folytán a zárszámadási eredmény már 3,2 milliárd korona) volt. Aranykorona-értékben 1925-ben csak az angol, francia és belga kötvénybirtokosokkal szembeni háborús hátralékot közel 24,8 millióra becsülték.⁴ A folyamatos törlesztő- és kamatszolgálat felvételéhez még a hátralék figyelmen kívül hagyásával is szükséges évi 13 millió aranykorona pedig 1921–1922-ben önmagában is jóval meghaladta a városi háztartás éves kiadásait.⁵ Mivel ilyen körülmények között a fizetési tilalom lejártával sem merülhetett fel a törlesztések megkezdése, ez az összeg is évről évre a hátralékot gyarapította.

A hátralékok jogi helyzet és a lehetséges következmények szempontjából két részre oszlottak. A békeszerződés hatályba lépéséig (1921. július 26.) az ellenséges államok polgárainak meg nem fizetett adósságokról a trianoni béke X. részének 231. cikke rendelkezett. Ennek értelmében ezekért az állam szavatolt, és kölcsönös állam-

2 A háború kitörése után megtiltották az ellenséges államokba irányuló kifizetéseket. 1914. október 26-án a 7808/1914. M. E. rendelet alapján a kereskedelmi miniszter 78.133/1914. IV. sz. rendelete tiltotta meg a fővárosnak, hogy a francia kölcsönből eredő tartozásait francia állampolgárok részére kifizesse. November 9-én a 8286/1914. M. E. rendelet már általános fizetési tilalmat léptetett életbe Nagy-Britanniával és Franciaországgal szemben, majd ez fokozatosan valamennyi ellenséges államra alkalmazást nyert. A német kölcsön törlesztésének beszüntetése a tanácsköztársaság pénzügyi népbiztosának 1919. március 29-i 6. P. N. sz. és április 15-i 18. P. N. sz. rendelkezésein alapult. Ld. *Gárdonyi*, 1923. 121–123., 129–131., 212–215., 309–315. p.; *Homolyai Rezső*: A főváros pénzügyei 1919–1931. Bp., 1934. (Statistikai Közlemények, 66. 2. sz.) (A továbbiakban: *Homolyai*, 1934.) 6–7., 46., 58., 67–68., 76–77. p.

3 Fővárosi Közlöny (= F. K.) 1922. 53. sz. (dec. 1.) II. Melléklet 11. p.

4 MOL (= Magyar Országos Levéltár) K 269 (= Pénzügyminisztérium. Általános iratok) 344. cs. 360. tétel. PM Elnökség 6258/1925.

5 Az éves költségvetési kiadások számított aranykorona-értéke 1921-ben 10,2 millió, 1922-ben 11,4 millió, 1923-ban 21,6 millió, 1924-ben 49,1 millió, 1925-ben 89,3 millió. *Homolyai*, 1934. 32. p.

közi elszámolás (klíring) útján kellett rendezni. Erre a feladatra 9.110/1921. M. E. sz. rendelet 1921 októberében felállította Felülvizsgáló és Kiegyenlítő Hivatalt, mely a Pénzüntezeti Központ keretében működött. A hivatal feldolgozta az ellenséges államok hasonló hivatalaihoz a hitelezők részéről érkező igénybejelentéseket, és az elismert tartozást köteles volt a másik állam hivatala javára haladéktalanul jóváírni. A hivatalok közötti kölcsönös jóváírások után maradó különbözetet háromhavonként kellett készpénzben megfizetni.⁶ A tartozást, az eredeti szerződéstől függetlenül, az érdekelt antant-állam pénznemében kellett kiegyenlíteni, a háború előtti árfolyamnak megfelelően. A hitelező saját országának kiegyenlítő hivatalától kapta meg járandóságát, és az adós hivatal feladata volt, hogy a tényleges adóstól behajtsa.⁷ Ezek a rendelkezések a fővárosra is vonatkoztak mint adósra, a tárgyalások során azonban mind a főváros, mind a hitelezők képviselői abból a feltevésből indultak ki (mint kiderült, tévesen), hogy a klíring útján rendezett adósságokat az állami költségvetés teljes egészében magára fogja vállalni. Az 1921. július 26. után esedékes követelések viszont bármikor és teljes összegben perelhetők és behajthatók voltak.

Ettől kezdve a városvezetés feje fölött Damoklész kardjaként függött a fenyegetés: a hitelezők zár alá vétetik, majd lefoglalják a főváros vagyonát, közüzemeit, vállalatait. Szorongatott helyzetben kezdték meg tárgyalásaikat 1922 tavaszán a hitelezők képviselőivel,⁸ melyek eredményeként az adósság tetemes részének elengedését szerették volna elérni. Kezdetben az egyes kölcsönök hitelezőivel való külön megegyezésre és a közöttük lévő — vélt vagy valós — ellentétek kihasználására törekedtek. Ezen az úton nem sikerült eredményt elérni, hiszen valamennyi hitelező árgus szemekkel figyelte, nehogy valamely másik országbeli csoport előnyösebb feltételekben, igényeinek nagyobb arányú kielégítésében részesülhessen. Miután világossá vált, hogy csak az adósságok egységes rendezésére van kilátás, a főváros közös hitelezői értekezlet összehívását kezdeményezte, mely 1923 áprilisában Bázelen ült össze a Svájci Bankárok Szövetségének szervezésében.

6 Valójában cz Magyarország egyoldalú fizetési kötelezettségét jelentette, mert a győztes államok terhére mutakozó különbözet visszatartható volt ezen államoknak vagy polgáraiknak a „háborúból kifolyólag járó összegek teljes kifizettségig”. (Békeszerződés X. rész, III. cím, 231. cikk, Függelék 11. §) A klíring-tartozások rendezéséről Nagy-Britanniával kötött egyezményt az 1922:XVI. tc., Franciaországgal az 1922:XXVIII. tc. iktatta törvénybe.

7 Az 1923:XXVIII. tc. értelmében az adósnak tíz félfély részletben kellett tartozását az állam javára megtérítenie.

8 A francia hitelezőket nem a kölcsönt nyújtó bankok, hanem a Francia Értékpapírtulajdonosok Nemzeti Egyesülete képviselte, mely mint hivatalosan elismert érdekképviselő a kérdésben is szorosan együttműködött a kormányzati szervként dolgozó Francia Magánjavak és Érdekek Hivatalával.

A tárgyalási pozíciókat nagyban befolyásolta, hogy az egyes kölcsönökből származó adósságok különböző pénznemekben testesültek meg, és ezek egymáshoz viszonyított árfolyamában is komoly eltolódások történtek.⁹ Különösen kényes volt az 1914. évi német kölcsön kérdése, melynek címletei minden országban beválthatók voltak, ahol forgalomba kerültek, az adott ország pénznemében: tehát koronában, német márkában, fontban, svájci és belga frankban, holland forintban. A főváros ezt a kölcsönt megkísérelte két részre választani. Az angol bank útján kibocsátott részt elismerte font-kölcsönnek a többit viszont márkakölcsönnek tekintette, és a német hitelezőkkel szembeni tartozását békebeli értékének töredékét képviselő papírmárkában kívánta törleszteni.¹⁰ A Dresdner Bank ezzel szemben arra az állaspontra helyezkedett, hogy a kölcsönt békebeli aranyárka-értéken kell figyelembe venni, és már az első tárgyaláson, 1922 júniusában kilátásba helyezték, hogy ellenkező esetben a német kézen lévő kötvényeket is áthelyezik az erős valutájú országokba.¹¹ Ezt végre is hajtották, miáltal a többi hitelezői csoportot érdekeltté tették a „német tranche” sorsában. Ennek következtében a főváros képviselői a bázeli tárgyalásokon váratlanul egységes hitelezői fronttal találták magukat szemben. Teljes egyetértésben nyilvánították ki, hogy „nem létezik semmiféle német rész, s hogy e kölcsön kötvénytulajdonosai egyenlő elbánás alá esnek, bármilyen nemzetiségűek legyenek is.”¹² Az 1914. évi kölcsönt immár nem aranyárka-kölcsönnek tekintették, hanem nemzetközi többvalutás kölcsönnek, mely a hitelező kívánsága szerinti pénznemben fizetendő vissza. Mivel a német kölcsön volt valamennyi közül a legnagyobb, e jogvita kimenetele döntően befolyásolta a főváros terheinek mértékét. A hitelezők valamennyi tartozást fontra számítottak át a háború előtti árfolyamon, és annak értékét közel 12 millió fontban állapították meg, a

9 Az angol kölcsön törlesztését a szerződés kizárólag fontban írta elő, mind budapesti, mind londoni fizetés esetén. A francia kölcsönt budapesti kifizetés esetén koronában, a franciaországi, belgiumi és svájci kifizetőhelyeken francia frankban kellett törleszteni; minthogy ezek a kötvények Magyarországon ténylegesen nem kerültek forgalomba, gyakorlatilag a teljes kötelezettség frankban terhelte a várost. A frank fonthoz viszonyított árfolyama a háború előttinek kb. ötödére csökkent.

10 Ezt a kölcsönszerződésnek arra az előírására alapozták, hogy a főváros a fizetéseket a Dresdner Banknak márkában köteles teljesíteni, amely maga gondoskodik a többi ország beváltóhelyeinek javadalmazásáról; az Anglia részére szükséges összeget ugyanakkor joga van fontban is igényelni. Ennek alapján beszéltek a főváros képviselői az 1914. évi kölcsönön belül „angol és német tranche”-ről.

11 BFL (= Budapest Főváros Levéltára) IV. 1403. s. (= Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottságának iratai. Külföldi kölcsönök ügyével foglalkozó bizottság jegyzőkönyvei) I. köt. 1922. július 14. 14. p.

12 F. K. 1924. 33. (október 17.) Melléklet 8. p.

főváros képviselői azonban ennek csak a felét ismerték el, és a „német tranche-t” illető jogi álláspontjukat mindvégig, az ostende-i tárgyalásokon is fenntartották.

A hitelezőket az is összekötötte, hogy nem voltak érdekelték a kölcsönök végleges rendezésében olyan feltételek mellett, amelyeket Budapest az elszabaduló magyarországi infláció körülményei között kínálni tudott. Bázelen ezért ideiglenes megállapodást kívántak, melynek keretében legalább évi 300.000 fontot követeltek. Kemény alku után végül egy 1924 végéig szóló átmeneti egyezmény született, melynek tartama alatt a főváros havi 200 millió korona fizetését vállalta. Annak érdekében, hogy ehhez olyan fedezetet biztosítsanak, ami mintegy automatikusan követi az inflációt, az egyezmény 10% pótlék kivetését írta elő a villamosjegyek és az Elektromos Művek világítási számlái után, annak kikötésével, hogy ezeknek az évi 2,4 milliárd koronát meghaladó bevételi többlete is teljes egészében a hitelezőket illeti.¹³

A 10%-os pótlék bevétele 1923 második félévében meghaladta az 5 milliárd koronát, ami azonban már nem ért többet 26.484 fontnál. A hitelezők ezért az egyezmény meghosszabbításáról szóló újabb bázeli tárgyalásokon, 1924 szeptemberében ragaszkodtak ahhoz, hogy a nekik járó összeg minimumát fontban rögzítsék. A második bázeli egyezmény 1925 végéig hosszabbította meg a fővárosnak adott törlesztési haladékot; kimondta hogy a főváros által teljesítendő fizetésnek el kell érnie 1924-ben legalább 140.000, 1925-ben pedig 168.000 fontot.¹⁴ Ezt a 10%-os pótlék már 1924-ben meghaladta, hozadéka közel 178.000 font volt.¹⁵

1925-ben Budapesten lényegesen megváltoztak a várospolitikai erőviszonyok: a májusi törvényhatósági választásokon a szociáldemokratákat is magában foglaló „demokratikus blokk” szerezte meg a szavazatok többségét noha ezt a jobboldalt támogató kinevezett tagok és a tisztviselők ellensúlyozták.¹⁶ A választási győzelem tehát nem hozott ellenzéki hatalomátvételt, de új helyzetet teremtett a kölcsöntárgyalások terén is. Ezt megelőzően a kérdés intézése — már csak az előkészítés szigorúan bizalmas jellegére tekintettel is — kizárólag az uralkodó Keresztény Községi Párt vezetőinek legszűkebb köre és néhány főtisztviselő kezében volt. A választások után újjáalakított kölcsönügyi bizottságban részt vettek a liberális és szocialista ellenzék képviselői, és többpárti delegáció utazott ki a bázeli egyez-

13 F. K. 1923. 23. (május 18.) Melléklet, 53–69. p.

14 F. K. 1924. 33. (október 17.) Melléklet 5–15. p.

15 F. K. 1925. 44. (november 27.) Melléklet 17. p.

16 *L. Nagy Zsuzsa: A budapesti liberális ellenzék, 1919–1944. Bp., 1972.; Budapest története V. Budapest története a forradalmak korától a felszabadulásig. Szerk.: Horváth Miklós. Bp., 1980. 218–225. p.*

mény közelgő lejárta miatt aktuális újabb tárgyalásokra, melyek helyszínéül a hitelezők ezúttal Ostende-t jelölték ki.

A főváros számára a végleges megegyezés úgyszólván hasonló jelentőséggel bírt, mint az ország szempontjából az államháztartás szanálása a népszövetségi kölcsön révén és a jóvátétel kérdésének ezzel összefüggő rendezése. A szanálással és az infláció megállításával a fővárosnál is aktuálissá vált a „békegazdálkodásra” való áttérés, addig azonban nem lehetett szó szilárd alapokon nyugvó költségvetés készítéséről, ameddig bizonytalan volt, hogy a következő évekre milyen nagyságrendű törlesztési terhekkkel kell számolni. Megállapodás nélkül a város nem minősült hitelképesnek a nemzetközi pénzpiacon, márpedig az újabb beruházási programokat újabb hosszú lejáratú kölcsönökre kívánták alapozni. A kérdés további függőben tartása azonban gúzsba kötötte a fővárost a saját erőből végrehajtható fejlesztések terén is. Joggal számíthatott arra, hogy „minden egyes újabb tárgyalásnál mindaz, ami a főváros mai siralmas helyzetének némi megjavítása érdekében történik, a mi terhünkre fog íratni, mint olyan kiadás, amely a főváros teljesítőképességét és a lakosság fizetőképességét jelenti.”¹⁷ Hasonló okból nehéz volt megkezdeni a lakosság terheinek mérséklését, mivel a hitelezők igény tartottak arra, hogy a város, szükségleteinek a véletekig történő megszorításával is, elsősorban az ő kielégítésükről gondoskodjon. A végleges megegyezés tető alá hozása tehát közös ügye és érdeke volt az egymással egyébként élesen szemben álló pártoknak.

Ráadásul a főváros kölcsöneinek rendezetlen volta kedvezőtlenül hatott az ország hitelképességének megítélésére, ezért a kormány óhaja ugyancsak a kérdés minél gyorsabb lezárása volt. Bud János pénzügyminiszter „útravalóul” felszólította a kölcsönügyi bizottságot, hogy „tessék mielőbb most már egy végleges megállapodást létesíteni, mert ha most sem fog létesülni végleges megállapodás, akkor egész kétségtelen, hogy 100%-ban fog kelleni a régi tartozásokra kiegyezni.”¹⁸ A miniszter kijelentései egyértelművé tették, hogy a kormány akkor is elvárja a megegyezést Ostende-ben, ha az csak „100%-os alapon” lehetséges, vagyis az eredeti szerződések szerinti kötelezettségek teljes felvállalásával, és csak bizonyos átütemezéseket, átmeneti könnyítéseket sikerül elérni. A hitelezők részéről kudarc esetén várható retorziók ellen a kormány nem kívánja megvédeni a fővárost, de nem szándékozik hozzájárulni a megállapodásból eredő terhek viseléséhez sem.

A főváros küldöttsége igen kedvezőtlen taktikai helyzetben ült az ostende-i tárgyalóasztalhoz. Az államháztartás előző évi sikeres szanálása után a hitelezők határozott véleménye az volt, hogy a főváros gazdálkodásában is megvannak a teljes

17 BFL IV. 1403. s. IX. kötet, 1925. július 8., 8. p. (Éber Antal).

18 BFL IV. 1403. s. IX. kötet, 1925. július 10. 6. p.

körü fizetéshez szükséges tartalékok, és ezt támasztotta alá az a szakértőbizottság is, melyet a város teljesítőképességének helyszíni megvizsgálására küldtek Budapestre.¹⁹ A szakértők különös buzgalommal tanulmányozták a közüzemeket, és arra a következtetésre jutottak, hogy a négy nagy közüzem — a víz-, gáz- és elektromos művek, valamint a közlekedési vállalat — már 1925-ben több mint 12 millió aranykorona tiszta jövedelmet hozhat, ami 1929-ig 33 millió fölé emelkedhet. Ehhez persze az amúgy is túlfeszített tarifák további jelentős emelését tartották szükségesnek, és a folyó bevételekből végzett üzemi beruházások radikális csökkentését. Ez esetben az üzemek önmaguk is kitermelhetik a teljes törlesztés fedezetét, de a szakértők úgy vélték, hogy a városi költségvetés is deficit helyett több mint 4 millió aranykorona felesleget mutathatna fel, ha az általuk elhagyhatónak ítélt beruházásokról lemondana. A főváros vezetői — noha „belső használatra” maguk is reálisnak láttak egyes üzemek jövedelmezőségének növelési lehetőségeivel kapcsolatos számításokat²⁰ — az ostende-i tárgyalásra készített ellenvéleményükben az üzemek 1925-re várható tiszta feleslegét a szakértők 12 milliójával szemben 4,21 millióban mutatták ki, ami 1929-ig 15,66 milliót érhet el. Azzal érveltek, hogy a költségvetés várható újabb terhei és egyes bevételi forrásainak feltételezhető kiesése, amit a szakértők nem vettek figyelembe, ezt a felesleget többszörösen fel fogja emésztani.²¹

Az ostende-i tárgyalások hivatalos üléseinek jegyzőkönyveit a tanács — az egyezményre vonatkozó közgyűlési előterjesztés mellékleteként — nyomtatásban közzétette.²² Az itt közölt feljegyzések a magyar küldöttség belső vitáit és a háttérben folyt egyezkedéseket világítják meg.²³ A tárgyalások olyan megegyezéssel zárultak, miszerint a főváros 1926–1930 között a kamatok 75%-át, ezt követően 100%-át fizeti. A tőketörlesztés 1934-től veszi kezdetét, és mindhárom kölcsön

19 A hitelezők részéről kiküldött szakértőbizottság jelentése. In: F. K. 1925. 44. (november 27.) Melléklet 12–75. p. A szakértő bizottság elnöke de Pury ezredes, a Svájci Bankárok Szövetsége elnökségének megbízottja volt, tagjai B. H. Binder könyvszakértő és J. J. Fifer elektrotechnikai tanácsos Londonból, A. Poisson a francia Magánjavak és Érdekek Hivatalának képviselője, M. Berkitz, a berlini Dresdner Bank osztályigazgatója. A bizottság 1925. január 19.–február 24. között vizsgálódott Budapesten.

20 BFL IV. 1403. s. IX. kötet. 1925. július 27. 29–54. p.

21 F. K. 1925. 44. (november 27.) Melléklet 77–86. p.

22 Uo. 88–99. p.

23 BFL IV. 1410. d. (= Budapest Székesfőváros Tiszti Ügyészségének iratai. Tiszti főügyési és ügyészi irathagyatékok gyűjteménye), Szemethy Károly iratai. 5. doboz. A kölcsönügyi bizottság 1925. november 26-i ülésén döntött úgy, hogy a küldöttség naplójából készüljön 5–10 példány kefelevonat a bizottság tagjainak használatára.

törlesztési ideje az eredetihez képest 20 évvel meghosszabbodik. A város zálogul és biztosítécul a víz- gáz- és elektromos művek bruttó jövedelmeit köti le.²⁴

Az 1926. évi XVII. tc. kimondta, hogy az egyezményrel rendezett kölcsönökből eredő követeléseket csak az egyezmény alapján lehet érvényesíteni a fővárossal szemben, továbbá felhatalmazta a kormányt, hogy a fővárosnak engedményeket adjon a trianoni béke hatálya alá eső, államközi elszámolás útján rendezett hátralékok megtérítése tekintetében. A kormány a kamatokkal együtt kb. 27,6 millió aranykoronára becsült klíring-tartozás felét vállalta el az állami költségvetés terhére, a többit a fővárosnak 35 év alatt kellett megfizetnie.

Dokumentum

*Az Ostende-ben járt küldöttség naplója
1925. augusztus 6–augusztus 11.*

1. nap
1925. augusztus 6.

Délután 4 óraker szállásunkon (Hotel Helvetia) a tárgyalás annak megállapításával kezdődött, hogy a külföldi szakértők rapportja²⁵ túlzott optimizmust kelt fel a főváros fizetőképessége tekintetében.

*Bárczy István*²⁶ a rapportban foglaltakat a valósággal homlokegyenest ellenkezőnek tartja, de nem tartja fontosnak a rapport részletes cáfolatát; amire e tekintetben szükség lesz, azt a tárgyalásvezető szóbelileg terjesztheti elő a tárgyalás során. A

24 Az egyezmény szövegét ld. F. K. 1925. 44. (november 27.) Melléklet 101–106. p. Az egyezményt a törvényhatósági bizottság december 18-án egyhangúlag jóváhagyta. A közgyűlés vitáját ld. F. K. 1925. 48. (december 29.) 1685–1714. p. 1926. július 5-én lépett érvénybe, miután a megkívánt számú kötvénytulajdonos is elfogadta.

25 Jelentése.

26 Bárczy István (1866–1943) fővárosi tisztviselő, politikus. 1901-től tanácsnok, a közoktatási ügyosztály vezetője, 1906–1918 polgármester, 1918. április és 1919. január között főpolgármester. 1919. november és 1920 március között igazságügy-miniszter Huszár Károly kormányában. 1920-tól nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselő. A főváros törvényhatósági bizottságába a „demokratikus blokk” listáján került be, az 1925 májusi választások után a „demokratikus blokk” polgármesterjelöltné tekintette, az 1926. október 1-jén megtartott választáson azonban alulmaradt Sipőcz Jenővel szemben. Ezt követően csatlakozott az Egységes Párthoz, ill. a város-politikában a Községi Polgári Párthoz. Az ostende-i küldöttségben mint szakértő tag vett részt.

tárgyalási módot, hogy t. i. az érdekelteknek ennyi képviselője tárgyaljon, nem tartja alkalmasnak arra, hogy eredményt lehessen elérni, a megegyezés lehetőségében nem bíz, s ezért ha a tárgyalások nem vezetnek eredményre, azt kell elérni, hogy a hitelezők bízzanak meg 2-3 embert, azok jöjjenek Pestre, az egyezés megkötésére, erre az időre pedig fel kell készülni a tárgyalásokra, és tisztázni kell a jogi helyzetet a német kölcsön kérdésében.²⁷

Wolff Károly²⁸ szerint a rapport óriási optimizmust áruel. Impressziója, hogy az angol ma valószínűleg nem is akar megegyezni, csak 1929-ben, amikorra fölteszi, hogy a főváros 100%-os fizetés teljesítésére is képes lesz. Alphandnak²⁹ egyébként bizonyára csak az a kérdése lesz a magyar küldöttséghez: „Mi az urak ajánlata?” A tárgyalási taktika keretébe tartozónak tartja annak a kérdésnek a felvetését, hogy mivel garantálják a hitelezők hozzájárulását a kötendő egyezséghez. Az Éber³⁰ által még Budapesten említett évi 280.000 £-nál többet nem hajlandó adni a kölcsön

27 A német kölcsönnek kapcsolatos jogvitára ld. a bevezetőt. Ebben a kérdésben a magyar delegáción belül sem volt egységes álláspont. Szabó Imre tisztii főügyész jogi véleménye a város hivatalos álláspontját támasztotta alá, mely a német tartozást csak márkában tartotta elismerhetőnek, és a követények áttolását az ország valutájú országokba illegális „sibolásnak” minősítette. Teleszky János és Éber Antal viszont úgy vélekedtek, hogy ezt a magyar küldöttség taktikai okokból hangoztathatja, valójában jogilag a hitelezők felfogása nehezen vitatható, mivel a kölcsön címetei bemutatára szóló értékpapírok, melyek semmiféle korlátozást nem tartalmaznak arra nézve, hogy birtokosuk mely kifizetőhelyen nyújthatja be.

28 Wolff Károly (1874–1936) jogász, 1909–1918 a magyar Főudvarnagyi Bíróság elnöke. 1919-ben kapcsolódott be a politikai életbe, 1920-tól nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselő, a főváros törvényhatósági bizottságának tagja és a Keresztény Községi Párt (1920–1925 között a közgyűlés többségi, uralkodó, 1925 után is a legnagyobb pártjának) elnöke.

29 Charles Alphand a Francia Magánjavak és Érdekek Hivatalának igazgatója.

30 Éber Antal (1872–1950) 1920-tól a Magyar–Olasz Bank vezérigazgatója, 1920-tól tagja a főváros törvényhatósági bizottságának pártokivüli liberális politikusként, 1925-ben a „demokratikus blokk” listáján került a közgyűlésbe. Később az Egységes Párthoz csatlakozott, 1931–1939 között országgyűlési képviselő, de 1931 végén már kilépett a kormánypártból. Az ostende-i tárgyalásokat előkészítő kölcsönügyi bizottságban ő dolgozta ki a 280.000 £-ra vonatkozó ajánlatot. Ennek számítási alapja az volt, hogy a francia kölcsönt, a frank árfolyamcsökkenését figyelembe véve, az eredeti érték 25%-val kívánta figyelembe venni, és kompromisszumként az 1914. évi kölcsön „német” részére is ugyancsak a redukción alkalmazta volna. Ilyen módon a tartozás a hátralékos kamatokkal együtt mintegy 7 millió fontra csökkent volna, és ennek 4% kamataként kívánt 280.000 fontot felajánlani, a tőketörlesztést pedig 20 évre felfüggeszteni. A tárgyalások vezetésével megbízott Teleszky János úgy vélekedett, hogy a hitelezők számára ez nem lesz tárgyalási alap, ugyanakkor az ő személyes kívánsága volt, hogy Éber is legyen tagja a küldöttségnek, éppen azért, mert ezt az álláspontot erőteljesen és nagy meggyőződéssel tudja képviselni. Ld. BFL IV. 1403. s. 1925. július 28. 18–19. p.; július 29. 51–52. p.

rendezésére. Meggyőződése, hogy a viszonyok objektív mérlegelése mellett ez oly komoly tárgyalási alap, melynek esetleges visszautasítása esetében az egyezés meghiúsulásáért minden ódium a hitelezők képviselőire hárul.

*Szabó Imre*³¹ Bárczyval ellentétben a rapport adatainak cáfolatát szükségesnek és fontosnak tartja. Kifejti álláspontját a német kölcsönre vonatkozóan.

*Bedő Mór*³² felhossa hogy a német kölcsön kötvényeit — köztudomás szerint — kisíbolták az erős valutájú országokba, nem hajlandó ezeket erős valutában megfizetni, és nem fél a 239. §-tól,³³ a vegyes döntő bíróságtól. A kisíbolással kapcsolatban utal az osztrák egyezményre, amely szerint a hiányos szelvényívvel ellátott papiroknál a szerzés idejét és módját bizonyítani kell, és ehhez fontos konzekvenciák fűződnek.

Bárczy István az angol, holland, svájci adósságnak legfeljebb 40–50%-át hajlandó megfizetni, a franciát, belgát valuta-árfolyam szerint, a német adósság aranyértékének legfeljebb 15, 20 vagy 25%-át

*Csupor József*³⁴ közli a Teleszkyvel³⁵ megállapított tárgyalási menetet, végül ezzel kapcsolatban

31 Szabó Imre (1873–1929) jogász, 1914-től a székesfőváros tisztii főügyész.

32 Bedő Mór (1878–1928) ügyvéd, a Vázsonyi Vilmos vezette Demokrata Párthoz tartozó törvényhatósági bizottsági tag. Ő képviselte a pártot az ostende-i küldöttségben.

33 A Trianoni Béke X. részének 239. cikkére utal, amely előírta Vegyes Döntőbíróság felállítását Magyarország és valamennyi, a szerződésben érdekelt szövetséges állam között külön-külön, a békeszerződés gazdasági rendelkezéseivel kapcsolatos jogviták rendezésére. A bizottság egy-egy tagját az érintett kormányok jelölték ki, az elnököt közös megegyezéssel választották, ennek hiányában Nemzetek Szövetsége Tanácsa jelölhette ki. A békeszerződésben szabályozott kérdéseken túlmenően eljárhatott „a jelen Szerződés életbelépése előtt a Szövetséges és Társult Hatalmak állampolgárai és a magyar állampolgárok között kötött szerződésekre vonatkozólag felmerült mindennemű vitás kérdésben, azoknak a kérdéseknek kivételével, amelyek valamely szövetséges, társult vagy semleges Hatalom törvényei értelmében e Hatalmak nemzeti bíróságának hatáskörébe tartoznak.” A 2930/1925. M. E. sz. rendelet kimondta, hogy a Vegyes Döntőbíróság által elrendelt biztosítási és ideiglenes végrehajtási intézkedéseket a magyar jogszabályoknak megfelelően foganatosítani kell, határozatainak pedig a belföldi jogerős ítélettel azonos hatálya van, és ennek alapján végrehajtás foganatosítható.

34 Csupor József (1872–?) 1895-től fővárosi tisztviselő, 1913-tól tanácsnok, a katonai, majd a közegészségügyi, 1920-tól a pénzügyi ügyosztály vezetője, 1927–1930 helyettes alpolgármester.

35 Teleszky János (1868–1939) 1889-től pénzügyminisztériumi tisztviselő, 1912–1917 között pénzügyminiszter, 1920–1924 között az Országos Pénzügyi Tanács elnöke, 1924-ben a magyar delegáció vezetője az ún. népszövetségi kölcsön felvételéről szóló tárgyalásokon. 1927-től felsőházi tag. Felkért szakértőként és kormány megbízottként kezdettől, 1922-től fogva meghatározó szerepet játszott a főváros és hitelezői közötti alkuban.

*Peidl Gyula*³⁶ annak a nézetének ad kifejezést, hogy a hitelezők képviselőivel folyó tárgyalások során a főváros álláspontját egyedül a tárgyalásvezető fejtse ki, mégis, ha előállna annak szüksége, hogy a főváros érdekében ő, mint a szociáldemokrata párt képviselője felszólaljon, erre a maga részéről készséggel vállalkozik.

2. nap
1925. augusztus 7.

Délután 4 órakor szállásunkon (Hotel Helvetia) hosszú várakozás után kézhez vettük a hitelezők képviselőinek egyezség-tervezetét, mely a következő: [...] ³⁷

Sebő³⁸ és Niederkirchner³⁹ megállapítják, hogy ezen ajánlat elfogadása esetén a főváros évi terhe a klíring útján rendezendő adósságon kívül

az 1910. évi kölcsönből folyóan 115.600 Ł

az 1911. évi kölcsönből folyóan 60.200 Ł

az 1914. évi kölcsönből folyóan 449.520 Ł

összesen 625.320 Ł, amelyet a surtaxe⁴⁰-ből történő törlesztés mintegy évi 15–20.000 Ł-al csökkenthet.

36 Peidl Gyula (1873–1943) nyomdász, szakszervezeti vezető, 1919 január – március munkaügyi és népjóléti miniszter, augusztus 1–6. között az ún. „szakszervezeti kormány” miniszterelnöke. 1919 novemberétől két évig emigrációban él, majd bekapcsolódott a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetésébe, 1922-től nemzetgyűlési képviselő és a párt parlamenti frakciójának elnöke, 1925 májusában választották be a főváros törvényhatósági bizottságába. Az ostende-i tárgyalásokon pártja kiküldöttként vett részt.

37 Szövegét terjedelmi okokból nem közöljük. Főbb pontjai: a kamatfizetés teljes újrafelvétel 1926. január 1-től; a főváros által a bázeli egyezmények alapján 1923–1924–1925-ben fizetett és fizetendő összegeket az 1925. december 31-ig hátralékos kamatok részleges kiegyenlítésére kell fordítani; az 1919 – 1925 között esedékessé vált és készpénzzel ki nem fizetett kamatszervevényeket 4%-os kamatozású tőkésített címletté alakítják át, a békeszerződés hatálya lépéséig lejtartak kivételével, melyek az államközi klíring-eljárás keretében tartoznak; az 1919 január 1. óta történt kötvény-sorsolásokat hatálytalanítják, ezen kötvények kamatozás tekintetében a ki nem sorsoltakkal egyenlő elbírálás alá esnek, törlesztésük pedig a későbbi sorsolások összegének felemelésével történik; az egyezség végrehajtására „biztosítékok igényeltetnek”.

38 Sebő Béla (1877–?) 1895-től székesfővárosi tisztviselő, 1909-től a pénzügyi ügyosztályon tevékenykedik, költségvetési referens, 1923-tól adóhivatali igazgató, 1926-tól főszámvéevő.

39 Niederkirchner Antal számtanácsos a székesfőváros tanácsának pénzügyi ügyosztályán, az ostende-i küldöttség titkára.

40 Surtaxe: pótdíj, pótdadó; itt a bázeli egyezmények alapján a villamosjegyekre és az elektromos világítási díjakra kivetett 10% pótlékot értik alatta.

Bárczy István ezt nem tartja egyezségi javaslatnak, ez 100%-os fizetést jelent, ezen az alapon megegyezni nem lehet. Annak fölemlítése mellett, hogy a fővárosi kötvényekben a kereslet a szakértők működése óta élenkült meg, Ébernek előterjesztendő, előtte már ismeretes proposícióját ajánlja elfogadásra. A surtaxe fogalmának az egyezségből való kiküszöbölését követeli.

Éber Antal javaslata a következő: a főváros mind a három kölcsön forgalomban levő kötvényeit — forgalomban lévő alatt értendők a klíring útján beváltandó sorsolt kötvényeken felül létező összes kötvények, tehát azok is, amelyek 1921. július 26. óta sorsoltattak — oly névértékű új 8%-os kötvényekkel cserélné ki, amely összeg az 1911. évi francia és az 1914. évi nemzetközi kölcsönöknek a genfi tőzsdén legutóbb jegyzett árfolyamértékének megfelel. A kamatláb megállapításánál abból indulunk ki, hogy a magyar állam 7,5%-os szanálási kötvényei a genfi tőzsdén kb. parin⁴¹ jegyeztetnek, amihez még ½% plusz kamatot csatolunk. Ez az egyezségi ajánlat a következőket eredményezné (számadatok a pénzügyi ügyosztály által adott kimutatásból vannak véve):

az 1911. évi francia kölcsönből forgalomban van 96,500.000 frank, tehát mint-hogy 1 darab 420 frankról szól, 229.762 db. kötvény. Egy-egy db. kötvény jegyezve van a genfi tőzsdén 50 svájci frankkal, tehát kereken 2 angol fonttal darabonként, vagyis 459.524 angol fonttal

az 1914. évi nemzetközi kölcsönből forgalomban van — teljes angol fontnak véve a német és belga tranche-t⁴² is — 5,550.000 font, egy 20 fontos kötvény tőzsdei jegyzése pedig 170 svájci frank, vagyis a fontot kereken 25 svájci frank értékűnek véve, az árfolyamérték 1,887.000 angol font

az 1910. évi angol kölcsönből figyelmen kívül hagyjuk a londoni jegyzést, amely alacsonyabb, és abból indulunk ki, hogy ennek a jegyzését egyenértékűnek vesszük az 1914. évi nemzetközi kölcsön egyébként hiányzó genfi jegyzésével, eszerint forgalomban volna 1,824.000 angol font, amelyet az 1914. évi nemzetközi kölcsön genfi árfolyama alapján redukálva, kijön ennek az összegnek mintegy 1/3 része mint árfolyamérték, vagyis 608.000 angol font

az összeg tehát volna 2,954.524 angol font, amely után fizetendő évi 8% kamat volna 236.000 angol font, ezen felül a 21-iktől a 60. évig volna teljesítendő évi ½%-os törlesztés: 14.773 angol font; természetesen a kamatok a 21-iktől a 60. évig csökkennének.

Megjegyeztetik, hogy a genfi jegyzés 1918. november 1-től, illetve 1919. január 1-től folyó szelvényekkel együtt történik, a kötvénybirtokosokra tehát külön jöve-

41 Nvéértéken.

42 Tranche: szelvet, részlet.

delmet jelentene, hogy ezen napoktól 1921. július 26-ig esedékessé váló kamatszelvevényeket még klíring útján külön érvényesíthetnék. E javaslat elfogadásával egyúttal bekövetkeznék az 1914. évi kölcsönnek kedvezőlenebb elbírálásban való részesítése. A német kölcsön tekintetében ugyan — mint eddig — ma is az a meggyőződése, hogy az internacionális jellegű, mégsem ellenzi az ezzel ellenkező fel fogás hangoztatását, ha ezzel engedmények érhetők el. Semmi esetre sem hajlandó évi 280.000 angol fontnál nagyobb terhet vállalni a főváros terhére, mert ez meggyőződése szerint a város fizetési kapacitását meghaladná.

Teleszky János nem tartja helyesnek taktikai szempontból, hogy Éber propozíciójával előálljunk. Ha a hitelezők képviselői az általunk felajánlott évi 200.000 – 240.000 angol fontot nevésségesen csekély összegnek tartanák, akkor nyílik alkalom rámutatni arra, hogy hiszen ez a 200 – 240.000 angol font a tőzsdei értékeléssel — tehát reális alapon — számított tőketartozásnak a mai viszonyok között is megfelelő (8%) kamatélvezetet biztosít, és ilyen módon lehet esetleg átmenni az Éber-féle indítványra.

Bedő Mór a város teherbíró képessége tekintetében többféle számot hallott, erre nézve Csupor nyilatkozatát kéri; a biztosítékok tekintetében a legmesszebbmenő álláspontot is hajlandó elfogadni, de olyan fedezetet, mint amilyet a bázeli egyezség jelölt ki a surtaxe-ban, nem ad. Ki lehet jelölni egyes bevételi forrásokat biztosítékul, de nem úgy, hogy azoknak teljes hozama kizárólag a törlesztőszolgálat részére kötessék le. A hozamnak az a része, mely a törlesztőszolgálat ellátására szükséges összegen felül jelentkezik, föltétlenül a főváros részére biztosíttassék. Ha pedig a biztosítékul lekötött bevételi forrás hozama nem lenne elegendő a törlesztőszolgálat ellátására, hajlandó a hiányt a főváros terhére vállalni.

Csupor József kifejti, hogy a BSZKRT részéről beszolgáltatott 10%-os surtaxe voltaképpen közlekedési adó. Újabb adó behozataláról ezidőszerint nem lehet szó. A fejlesztésre szoruló üzemi fölöslegeket a város előreláthatólag saját háztartása részére lesz kénytelen lekötni. Ily körülmények között évi 215 – 220.000 angol font, legjobb esetben évi 240.000 angol font az összeg, amely a kölcsönök rendezésénél a főváros fizetőképességének határát jelzi.

Wolff Károly megállapítja, hogy a bázeli egyezség ideiglenes egyezség, hatálya 1925. év végével lejár, ezzel megszűnik egyúttal a surtaxe fogalma is. Kifejti a bázeli egyezmény történeti előzményeit, és ezekkel bizonyítja, Teleszky részéről is megerősítetten, hogy a bázeli egyezség megkötésénél a surtaxe megtagadása lehetetlenné tette volna az egyezséggel biztosított moratórium⁴³ kieszközlését. A külföldi hitelezők képviselőinek most tárgyalás alá vett ajánlata nem egyezségi aján-

43 Fizetési haladék.

lat. Ő a tőkére és kamatra akar egyezséget kötni, és az egyezségben biztosítékot kíván arra, hogy ahhoz a hitelezők (kötvénytulajdonosok) hozzájárulnak. Ebben az esetben tárgyal a város fizetőképessége alapján. Hozzájárul Éber javaslatához érdemben, de semmi esetre sem ahhoz, hogy a kamatláb ennek keretében 8%-al, vagyis oly magasan állapíttassék meg. Ha a hitelezők képviselői az egyezséget 240.000 angol fontos alapon nem fogadnák el, akkor nézete szerint elő kellene hozni, hogy ők nem jogosultak tárgyalni.⁴⁴ Az egyezségkötés megíúsulása esetében felhívással kell fordulni a kötvénytulajdonosokhoz és közölni velük, hogy a kibocsátó bankokkal az adósság rendezése érdekében folytatott tárgyalások eredményre nem vezettek. Ez e körülmény föltétlenül leszorítaná a város papírosainak tőzsdei árfolyamát, és megkönnyítené az egyezség megkötését közvetlenül a kötvénytulajdonosokkal. Svájci bankároktól össze lehetne vásárolni a stokkokat.⁴⁵

Teleszky János kifejezést ad annak, hogy a tárgyalási, egyezkedési jogosultság kérdését nem szabad felvetni. Az kétségtelen — amint már számos esetben mondotta — hogy a kibocsátó bankoknak nem lehet joguk arra, hogy a kötvénytulajdonosok nevében, ezeknek külön felhatalmazása nélkül egyezséget kössenek, és éppen ezért a tárgyalók, különösen az angolok, e tekintetben igen érzékenyek is. De hiszen itt áll az a tény, hogy a bázeli egyezségnek, melyet ugyancsak velük kötöttünk meg, volt annyi jelentősége és súlya, hogy noha a kötvénytulajdonosok követeléseikből még semmit sem kaptak, a fővárosnak a 2 ½ évre terjedő moratórium alatt nyugta volt. Ha szakításra kerülne a sor, akkor lehet olyanféle kijelentéseket tenni, hogy ezt sajnáljuk, s miután ők jelentették ki ismételtlen, hogy nincs megbízásuk a megegyezésre, tehát mi közvetlenül a hitelezőkhöz fordulunk.

Éber Antal azt tartja, hogy nincs gyakorlati értéke annak, hogy a kötvénytulajdonosokhoz forduljunk, azokkal pedig többé nem lehetne tárgyalni, akikkel ma azért szakítjuk meg a tárgyalást, mert erre nincs megbízásuk.

Teleszky János megállapítja, hogy döntení kell három irányban. 1.) Mi legyen holnap a propozíciónk? 2.) Meddig megyünk végleg? 3.) Mi lesz, ha szakításra kerül a sor?

44 A tárgyalások során állandóan kísértett az a probléma, hogy a főváros voltaképpení hitelezői végső soron nem a kölcsönt nyújtó bankok, hanem a kötvények birtokosai. Rájuk nézve a főváros és a bankok megállapodása semmiféle kötelezettséget nem jelentett, a kötvénynen alapuló követeléseikkel elvileg a bankoktól függetlenül is felléphettek. Ez egyrészt kételyek forrása volt a kötcndő megállapodás értékét illetően, másrészt a főváros képviselői időről időre fontolgatták, hogy tárgyalási „fegyverként” a másik fél megállapodási jogosultságának kétségbe vonását is bevetik.

45 Stock: kötvény, értékpapír.

Ő úgy gondolja, hogy a holnap meginduló tárgyaláson először is kimentené a betegsége miatt távol levő polgármestert,⁴⁶ azután kijelentené, hogy az ajánlat-tervezetük meglepett bennünket. Arra számítottunk, hogy fizetőképességünkkel számolva elfogadható ajánlatot fognak tenni, ők pedig az eredeti szerződés alapján állva, sőt a német kölcsönt illetőleg a bizottság felfogása szerint az eredeti szerződésen is túlmenően többet követelve, csupán fizetési halasztást adnának. A túlzott optimizmussal készült szakértői vélemény sejtette már velünk, hogy ők a mai összegnél többet fognak jövőre kívánni, de valóban nem voltunk elkészülve arra, és kínosan érintett bennünket, hogy még többet követelnek, mint a szakértőknek erősen optimisztikus konklúziója. Meg vagyunk győződve róla, hogy ha a rapportra vonatkozó észrevételeinket áttanulmányozzák, maguk is meggyőződést fognak szerezni arról, hogy az ajánlatukban felállított követelések messze túlhaladják a főváros fizetőképességét, mely évi 200–220.000 angol fontot nem igazán haladhat meg. Ecsetelné a főváros helyzetét főbb vonásaiban, a városnak az expertise-re⁴⁷ adott s a jegyzőkönyvhöz való csatolás végett átadandó válaszirátát, felhasználná az Éber részéről gyűjtött statisztikai adatokat stb., és kérné, hogy a most átadott adatok alapján addigi álláspontjukat megváltoztatva, a mi ajánlatunkat fogadják el.

Bárczy István helyesli Teleszky proposícióját, amiben a bizottság többi tagjai is egyetértenek Bárczyval, aki csak azt kívánja még ismételten hangoztatni, hogy ha ezúttal nem lesz végleges megállapodás, a jövő tárgyalások lefolytatásával csak két-három ember bízassék meg.⁴⁸

46 Az ostende-i delegációt Sipőcz Jenő polgármesternak kellett volna vezetnie, de ő közvetlenül az elutazás előtt hirtelen megbetegedett. Helyettesítésére a szabadságról visszahívott Buzáth János alpolgármester utazott a küldöttség után, aki csak augusztus 12-én vette át a küldöttség vezetését.

47 Expertise: szakértői vélemény.

48 Augusztus 8-án, szombaton sor került a konferencia első plenáris ülésére. Teleszky fenti értelmű felszólalását és a szakértői véleményre tett észrevételek átnyújtását követően vita zajlott le a német kölcsön jogi helyzetére vonatkozóan, majd Alphand javaslatára a hitelezők és a főváros képviselői szűkebb albizottságot küldtek ki a megállapodás-tervezet megfogalmazására, felkérték továbbá a hitelezők és a főváros szakértőit, hogy a szakértői jelentéssel kapcsolatos ellenvéleményeket egymás között vitassák meg.

3. nap

1925. augusztus 9.

Teleszky János közli a magyar bizottság tagjaival, hogy szombaton kereste őt Alphand, minthogy azonban nem találta otthon, vasárnap délből ő járt nála. Beszélte vele az átadott javaslatról, és jelezte, hogy ő azon az alapon a megegyezést kizártnak tartja. Alphand erre megemlítette, hogy engedmények dolgában most nehezebb a helyzete, mint bármikor, mert Franciaországban az *Associatio*⁴⁹ helyzete nagyon megrendült, vele szemben külön csoportok keletkeztek, úgyhogy ha ő most megegyezést nem tudna létrehozni, a jövőben erre egyáltalában kilátása sem lehet. Ezért nagyon szeretné, ha az ostende-i tárgyalások eredménnyel végződnenek, amelyet az ajánlaton túlmenően legjobb esetben azon az alapon lehetne megkötni, hogy a főváros 1926-ra 70%-ot, 1927-re 80%-ot, három év múlva teljes 100%-ot fizessen olyképpen, hogy a különbözet az *arrierekek*hez⁵⁰ csatoltatnék. Jelezte továbbá Alphand, hogy a hitelezők szakértői az általuk elkészített rapportra vonatkozó lényegtelen dolgokban igen, de lényegesebb dolgokban semmi esetre sem engednek álláspontjukból. Erősen bizakodott továbbá Alphand a követeléseknek behajthatósága tekintetében is, biztosra veszi, hogy esetleges per esetén hat hónap alatt pénzhez jut.

A bizottság tudomásul veszi *Teleszky* közlését, és egyhangúlag megállapítja, hogy a hitelezők által átnyújtott javaslat elfogadhatatlan.

4. nap

1925. augusztus 10.

A mai délutáni plenáris ülés — amelyen a hitelezők által fenntartott azzal az elvi állásponttal szemben, hogy a tartozások teljes fizetését kívánják, és csak ideiglenes fizetési könnyítésekről lehet szó, a magyar bizottság fenntartotta azt az álláspontját, hogy a város eredeti tartozásainak csak részleges fizetésére képes, s így a hitelezők ajánlata alapján tárgyalás sem folytatható — az elnöknek a magyar bizottsághoz intézett azzal a felszólításával lett megszakítva, hogy vonuljanak vissza, s tegyék megfontolás tárgyává, hogy a hitelezők képviselői részéről kifejezésre jutott egyértelmű felfogás figyelembe vételével, eddigi merev álláspontjuktól eltér-

49 Association Nationale des Porteurs Français de Valeurs Mobilières: Francia Értékpapírtulajdonosok Nemzeti Szövetsége.

50 Arrière: hátralék.

ve, milyen javaslatot tehetnek a tárgyalások tovább folytathatása érdekében. A magyar bizottság visszavonult.⁵¹

Teleszky János összefoglalja az ülésen történeteket, és azt hiszi, hogy a bizottság veszedelmes lejtőre lépne, ha tovább menő ajánlatot tenne anélkül, hogy a hitelezők álláspontját elfogadná, mert ez nyilvánvalóan megegyezésre nem vezetne, s így taktikailag kedvezőtlenebb helyzetbe jutna, amennyiben eredményre való kilátás nélkül emelné fel ajánlatát. *Teleszky* nézete szerint az elnök ajánlatára a magyar bizottság csak azt válaszolhatja, hogy elvi álláspontjától el nem térhet, s így miután a hitelezők is kijelentették, hogy álláspontjukat fenntartják, ez alapon a megegyezés lehetetlen, de kéri a hitelezőket, precizírozzák, hogy a városnak a szakértők jelentésére adott megjegyzése alapján mi volna a legmesszebb menő engedményük, aminek megtörténte után a bizottság — minthogy a tárgyalás megszakításának ódi-umát magára vállalni nem akarja — ezt az újabb javaslatot instrukciók szerzése céljából hazaviszi, s ezek alapján esetleg majd később lesznek a tárgyalások folytandók. Ez a módus természetesen a bizottságban tetszéssel nem találkozott.

Éber Antal azt javasolja, ajánljon fel a bizottság 280.000 fontot.

Teleszky János ezt a tárgyalások jelenlegi helyzetében lehetetlennek tartja, mert ezt épp úgy visszautasítanák, mint a 220.000 fontot, s így a bizottság eredeti ajánlatát ok nélkül emelnénk 60.000 fonttal. Amíg a hitelezők azt az elvi álláspontjukat, hogy 100% fizetendő, s csak időbeli eltolásról lehet szó, fel nem adják, vagy mi azt el nem fogadjuk — ami viszont lehetetlen —, konkrét ajánlat tétele a bizottság részéről hiba lenne.

51 Az augusztus 10-i délelőtti plenáris ülésen a hitelezők képviselői közölték, hogy a magyar észrevételek nem módosítják lényegesen a szakértői jelentés következtetéseit, elvárják a törlesztés és a kamatszolgálat „lehető legközelebbi időpontban való teljes felvételét”. Az ülés azzal zárult, hogy a hitelezők minden adósságleszállítást megtagadnak, ugyanakkor fizetési könnyítésekről lehet szó, azzal a feltétellel, hogy a város kifejezetten elismeri a kibocsátási kötvényekben foglalt feltételek szerinti kötelezettségeit — azaz feladja a német kölcsön tekintetében képviselt álláspontját.

A délutáni ülésen *Peidl Gyula* a budapesti munkanélküliség és nyomor adataival igyekezett alátámasztani, hogy a város terhei nem fokozhatók tovább, ezután a tárgyalás mind élesebb hangnemmre váltott. *Alphand* kijelentette, hogy az „adós, akivel jelenleg szemben állnak, meggazdagodott, és ha a hitelezők kitartanának követelésük mellett, eleget is tudna tenni kötelezettségeinck”; majd a tárgyalások megszakítását helyezte kilátásba, ha a város nem hajlandó elismerni a hitelezők értelmezése szerinti kötelezettségeit. Az angol *Lucbeck* bankár pedig hozzátette, hogy az adósságleszállítás „egyértelmű lenne a nemzetközi piacon minden további hitel megtagadásával.”

Wolff Károly azt ajánlja, ismerjük el 100% erejéig a tőkét, de kérjünk kamatredukciót 2%-al kezdődően. *Teleszky* rámutat, hogy a hitelezők szempontjából ez az ajánlat éppen olyan megítélés alá esik, mint az Éber-féle, s így célhoz nem vezet.

Éber Antal újabb javaslatot terjeszt elő, mely szerint 10 évig 2 ½% kamat, további 10 évig 3% kamat, és 20 évi után 4% kamat volna mindhárom kölcsön után fizetendő, s a törlesztésre megfelelő megegyezés kötendő.

A bizottság tagjainak véleménye megoszlik. *Teleszky János* semmiféle hivatalos javaslat megtételét ajánlatosnak nem találja, szerinte legfeljebb arról lehet szó, ha a bizottság úgy kívánja, hogy ő a hitelezők képviselőivel folytatandó magánbeszélgetés folyamán puhatolódzék, hogy ilyen vagy olyan ajánlat a hitelezők részéről milyen fogadtatásban részesülne.

A bizottság felkéri *Teleszkyt*, hogy a magánbeszélgetések folyamán kísérelje meg megtudni, hogy az Éber-féle ajánlat alapján lehetne-e megegyezést kötni. *Teleszky* erre vállalkozik, de kívánja, hogy a magánbeszélgetéseken az ajánlatot tevő Éber is részt vegyen.

Teleszky és Éber a hitelezőknek a másik teremben várakozó képviselőivel a fenti értelemben eszmecsereét folytattak, amelynek folyamán a hitelezők képviselői kijelentették, hogy arról, hogy csak 20 év múlva vétessék föl a 100%-os kamatszolgálat, szó sem lehet. Az 1914. évi kölcsön érdekeltjei pedig — a legenergikusabban *Barchard*⁵² — kijelentették, hogy arról sem lehet szó, hogy ez a 4 ½%-os kölcsön egyenlősíttessék a 4%-os kölcsönökkel, vagy bármi tekintetben megkülönböztetett elbánásban részesíttessék, és hogy ne a hitelezőre nézve legkedvezőbb valutában fizetessék vissza.

Teleszky, Éber és a hitelezők különböző képviselői között folytatott eszmecsere során, melyben *Teleszky* felkérte a hitelezők képviselőit, hogy tisztán az ő tájékoztatása szempontjából s a hitelezők képviselőire egyelőre nem kötelező hatállyal közöljék vele, mi volna az a végső engedmény, amelynek alapján a megegyezést létesíthetőnek tartják, *Alphand* a következő javaslatot tette:

5 évig 75%-os coupon-fizetés⁵³ és a törlesztési terv szerinti amortizáció⁵⁴ 25%-a;
5–10 évig 100%-os coupon-fizetés és 50% amortizáció;

52 E. H. Barchard, a londoni Lloyds Bank jogi osztályának vezetője.

53 Kupon: kamatszervély.

54 Amortizáció: itt a kölcsöntőke meghatározott időközönként esedékes részletekben, törlesztési terv alapján történő visszafizetését jelenti.

10 év után teljes összegű fizetés tőkében és kamatban, önként értetődően, hogy az elmaradt tőketörlesztések pótlandók, és hogy a funding-hátralékok⁵⁵ ezen felül rendezendők.

Az eszmecsere során Teleszky felvetette a visszavásárlás útján való amortizációt⁵⁶ s azt, hogy az amortizálandó kötvények száma, nem pedig az annuitásokra⁵⁷ fordítandó összeg állapíttassék meg. Alphand az utóbbi alapon a fenti ajánlatának tervét a következőkben állapítja meg:

Az első 5 évben 274.000 L kamat, 10.000 L tőke,
a második 5 évben 380.000 L kamat, 20.000 L tőke,
10 év után 380.000 L kamat, 40.000 L tőke.

Miután előre látható volt, hogy egyelőre a hivatalos tárgyalások nem folytathatók, Teleszky az elnöknek kijelentette, hogy a magyar bizottság a hozzá intézett kérdésekre másnap válaszolni fog, s a következő ülés keddre tűzetett ki.

A magyar bizottság este 10 órai kezdettel értekezletet tartott, melyen jelen voltak a bizottság összes tagjai és Deutsch Lajos, a székesfővárosi elektromos művek vezérigazgatója.

Az értekezleten *Teleszky János* beszámol a hitelezők képviselőivel folytatott eszmecszeréről, és ismerteti az Alphand-féle ajánlatot, hangsúlyozva, hogy az még Alphandra sem kötelező, tehát még kevésbé a többi külföldi képviselőkre. Alphand úgy értelmezi ajánlatát, hogy az abban foglalt pontozatokat egy a magyar bizottság által előadandó javaslat tartalmazza.

Sebő Béla és Niederkirchner felkéretnek, hogy pontos számítás alapján állapítsák meg az Alphand-féle javaslat számszerű eredményét, addig is azonban időnyerés céljából az értekezlet tovább folyik.

Wolff Károly ragaszkodik ahhoz, hogy 10 éven belül az évi teher 280.000 L-nál nagyobb ne legyen; ezt a főváros meg tudja fizetni, s így megszabadulna a város a végrehajtás rettenetes bonyodalmaitól. A klíringbe tartozó hátralékokat az állam vállalja magára.

Deutsch Lajos félreértések kikerülése végett hangsúlyozza, hogy téves a hitelezők szakértői raportjának az a felfogása, mintha a megegyezésből folyó évi szük-

55 Azaz a megegyezésig felgyülemlett, tőkésítendő kamathátralék.

56 Azt a lehetőséget, hogy a város a törlesztési terv szerint esedékes sorsoláson felül, a forgalomban lévő kötvények piacon történő felvásárlásával is teljesíthessen törlesztést, ami névérték alatti vásárlás esetén a törlesztőtőcher jelentékeny csökkentését eredményezhette.

57 Annuitás: az adóst évről évre terhelő törlesztés, mely magában foglalja a kamatot és a tőke esedékes részének visszafizetését.

ségeket maga az elektromos művek feleslege teljes mértékben fedezné.⁵⁸ Az áramfogyasztók egyes csoportjai részéről mind vehemensebben nyilvánul meg tarifaredukció követelése, úgyhogy annak a teljesítése elől kitérni nem lehet. Ebben az esetben pedig az elektromos művek a surtaxe-al együtt maximum 3–3,4 milliárd aranykoronát⁵⁹ tudnak a főváros részére beszolgáltatni.

Peidl Gyula az ajánlatot nem tartja elfogadhatónak, mert az nem számol a főváros lakosságának teherviselő képességével. A surtaxe-ot szerinte fenntartani nem lehet, mert az igazságtalanul súlyosan érinti a szegényebb néposztályt. Nem szabad továbbá az üzemektől felesleget várni, mert a tarifákat le kell szállítani.

Bedő Mór szintén nem tartja elfogadhatónak az ajánlatot, nem vállalná érte a felelősséget. Megegyezés előtt az állammal feltétlenül rendezendőnek tartja az arrierek kérdését,⁶⁰ s ezzel kapcsolatban a városi autonómia visszaállítását. A tárgyalásokat azonban végleg megszakítani nem akarja, miért is javasolja, hogy azokat esetleg októberig halasszák el, s akkor — a kölcsönügyi bizottság előzetes meghallgatása után — ismét folytassák. 280.000 L-nál nagyobb terhet a főváros nem vállalhat, mert hiszen a forgalmi adó megszűnik, a tarifákat le kell szállítani, így hát miből fizessünk? Azt hiszi, hogy a hitelezők még fognak engedni, erre kell tehát a bizottságnak törekednie.

*Erekly Károly*⁶¹ szerint az arrierek kérdésének az állammal való rendezése a közgyűlés feladata, emiatt nem kell és nem szabad a tárgyalásokat elhalasztani, annál kevésbé, mert — miként azt Alphand említette — a fővárosnak aligha lehet később kilátása a megegyezésre, ha azt most elmulasztjuk. Bedő fölfogásával szemben utal arra, hogy honnan veszi a főváros a pénzt akkor, ha megegyezés hiányában bírói ítéletek alapján lenne kénytelen a már esedékessé vált több évi tartozásait fizetni a fel-

58 A szakértői jelentés 1925-re 8 millió aranykorona tiszta hasznot tartott reálisnak az Elektromos Műveknél, és úgy vélekedett, hogy ez a következő években 12 millióra emelkedhet, ha a beruházásokat és felújításokat nem a folyó bevételből fogják fedezni. Ugyancsak javasolta a jelentés a kisfogyasztók tarifakedvezményének megszüntetését, amiből további 4 millió aranykorona hasznot helyezett kilátásba.

59 Nyilvánvalóan clírás, papírkoronáról van szó.

60 A trianoni béke hatályaba lépéséig felgyülemlett, a békeszerződésben meghatározott államközi elszámolás (klíring) útján rendezendő hátralékokra utal, melyek megfizetéséért az állam felelt, de behajthatta a fővároson.

61 Erekly Károly (1878–?) mérnök, 1912-ben ő alapította a nagytétényi sörteshízlaló telepet. 1919 augusztus – november között a Friedrich-kormány közlelmelési minisztere, kereszténypárti politikus, 1920 után vezető szerepet játszott a Keresztény Községi Pártban, és ebben a minőségben kezdettől (1922 elejétől) fogva részt vett a kölcsönüggyel kapcsolatos tárgyalásokon. Később eltávolodott a Wolff-párttól, 1925-ben már a Ripka Ferenc és Kozma Jenő vezette Községi Polgári Párt listáján került a törvényhatósági bizottságba, Ostende-ben ezt a pártot képviselte.

merülendő — bizonyára jelentékeny — költségekkel együtt? Mindezeknél fogva ragaszkodik a tárgyalások haladéktalan lefolytatásához, a város érdekében állónak tartja, hogy a külföldi kölcsönök ügyében most végleg megegyezés kötéssék.

Éber Antal szintén szükségesnek tartja az arrierek ügyében az állammal való megegyezést, de azért ő sem helyeselné, ha a tárgyalások emiatt megszakíthatnának. Nézete szerint a francia kölcsönt a frank mai árfolyamán kellene elszámolni. Az a kívánsága, hogy 10 évig, de legalább 8 évig oly fizetési könnyítések eszközöltesse-nek ki, hogy évi 280.000 fontnál nagyobb összeg fizetésére a főváros kötelezve ne legyen. A német tranche kérdésében véleménye szerint a főváros nem ad fel semmiféle reális jogot, mert hisz jogilag kétségtelenül a hitelezők álláspontja a helyes. Meg kell most kötni az egyezséget, mert később még kedvezőtlenebb lesz a helyzet, és a főváros autonómiája is veszélyben fog forogni. Felveti a kérdést, hogy a funding-gal⁶² hogy áll az ügy, mire *Teleszky* közli, hogy az az érzése, hogy e tekintetben talán lehet majd nagyobb engedményeket elérni.

Bárczy István megállapítandónak tartja a főváros teherviselő képességét, ezen ke-reten belül szerinte minden lehető meg kell tenni a végleges megegyezés érdeké-ben, bár érzi a felelősség súlyát, midőn évtizedekre kénytelen fixírozni egy terhes kötelezettséget. Szükségesnek tartja, hogy az első tíz évre lényeges fizetési könnyebbségek biztosíttassanak, pl. az első öt évben 2 ½%-os és azután fokozato-san emelkedő kamatfizetés által. Ha a hitelezők álláspontjuktól nem tángítanak, ha-lasztást kellene kérni, hogy a rendezés kérdésében a kölcsönügyi bizottság és esetleg a közgyűlés is állást foglalhasson.

Teleszky János kijelenti, hogy bármit határoz is a bizottság, ő azt az álláspontot szí-vesen képviseli. A maga részéről azonban azt tartaná helyesnek, ha a bizottság megjavítaná ajánlatát annak érdekében, hogy végleges egyezség legyen köthető, mert a tárgyalások megszakításánál ezt jobbnak tartja. Utóbbi esetben ugyanis a fe-lelősség sokkal nagyobb; a zárgondnoki kezelés ellen a kormány részéről nem le-het majd támaszra számítani, a perköltségek nagyok lesznek, a főváros üzemei tönkre lesznek téve, stb. A német kölcsön kérdésében, igaz, hogy feladjuk azt a jogi álláspontot, amelyet a főváros hivatalosan eddig elfoglalt, de nézete szerint ez nem jogfeladás, mert meggyőződése az, hogy ezt az álláspontot a magyar bíróságnál sem lehetett volna érvényesíteni. A magyar hitelélet szempontjából is fontos a megegyezés, mert szakítás esetében a külföldi hitelek megvonatnak, s milyen lesz akkor a magyar ipar és kereskedelem helyzete? Kéri a bizottságot, hogy ebben a

62 Itt a várost terhelő (1921. július 26. utáni) hátralékokra utal, melyeknek az 1925-ig teljesíten-dő készpénzfizetés által nem fedezett részét a hitelezők tőkésíteni akarták.

fontos ügyben — a politikát mellőzve — hacsak lehet, egyértelmű megállapodásra jusson. Bedő halasztási indítványára vonatkozólag kizártnak tartja, hogy a hitelezők képviselői októberig várjanak. Alphand szerint a magyar bizottság 12 tagja vállalhatja itt a felelősséget, s ő a halasztás által két hónapot vesztene a biztosításokat illetően. Alphand nem fog ettől eltérni, és tényleg akar egyezményt létesíteni. A kormánnyal rendezendő az arrierek ügye, de e célból nem kell a tárgyalásokat elhalasztani; elegendő volna, ha a bizottság elhatározná, hogy szükség és kényszer folytán megállapodást létesít abban a reményben, hogy az arrierek ügye a kormánnyal rendezhető lesz, s ha ez nem sikerül, az egyezményt a közgyűlés dezavualni fogja. A surtaxe odiózus⁶³ dolog a szocialista párt szempontjából, mert a szegényebb néposztályt terheli; megegyezés esetén azonban a surtaxe elesik, s csak pénzügyi általános kérdés lesz a tarifák megállapítása, mely nem áll közvetlen összefüggésben a főváros külföldi kölcsöneinek rendezésével.

Peidl Gyula meg van győződve, hogy álláspontját a bizottság minden egyes tagja a főváros érdekében a legjobb meggyőződése szerint képviseli. Bár kockázata nagyobb, mint az ellenvéleményen lévőké, mégis sajnálattal kell kijelentenie, hogy álláspontját nem változtatja meg, és nem járulhat hozzá az Alphand-féle pontozatoknak megfelelő javaslat megtételéhez. Ha állásfoglalásával szemben mégis olyan javaslat megtételét határozná el a bizottság, amely a megegyezésre vezetne, a megegyezés ratifikálására nézve Budapesten esetleg sikerülhet egységes álláspontot találni igazságos teherviselés esetén.

Erekly Károly kifejti, hogy bár a francia frank esésével a főváros további előnyt szerezne, mégis az a nézete, hogy ezt a spekulációt mellőzve, fixiroztassék a frank mai árfolyama; erre *Teleszky* megjegyzi, hogy a franciák semmi esetre sem akarnak a kölcsön konstrukciója tekintetében változtatást eszközölni, miért is ajánlatosabb ezt a kérdést most nem feszegetni.

Bedő Mór kifejti, hogy eddig a bizottság tárgyalásainak egész tenorja az volt, hogy a főváros nem tud 100%-os fizetést teljesíteni, s most holnap jelentse ki, hogy igenis tud? Plausibilisebb volna elhalasztással megpróbálkozni, s a közgyűlést megkérdezve cselekedni. Ha a hitelezők a főváros 100%-os fizetési képességéről biztosak volnának, nem tárgyalnának ilyen sokáig. A bizottság nem vállalhat minden felhatalmazás nélkül bármilyen feltételeket, előzetesen a kölcsönügyi bizottságot kell meghallgatni. Nem hallotta azonban még ebben az ügyben a tanács nyilatkozatát.

63 Felháborító, szégyenletes.

*Buzáth János*⁶⁴ kifejti, hogy eddig nem tartotta szükségesnek, hogy a tanács nevében nyilatkozzon, mert hiszen a tanács a bizottság munkáját magáévá teszi. Kétségtelenül hiszi, hogy a tanács a bizottság javaslatához hozzá fog járulni; a maga részéről a legsoványabb egyezséget is jobbnak tartja, mintha nem köttetnék egyezés.

Csupor József a rendezéssel kapcsolatban a következő három szempont figyelembe vételét ajánlja: 1. az 1911. évi francia kölcsönből várható teher a francia frank mai árfolyamán számoltassék el; 2. az arriereket⁶⁵ teljes összegében az állam vállalja magára, mert azok a megkötendő terhes egyezmény feltételei mellett még újabb, elviselhetetlenül súlyos terhet képeznek a fővárosra nézve; 3. a megkötendő egyezmény alapján létesíthető legyen egy olyan törvény, mely megtiltja a fővárosnak, hogy bármelyik disszidens hitelezőnek⁶⁶ az egyezményben foglalt feltételeknél előnyösebb fizetést teljesítsen.

Teleszky János úgy látja, hogy a vita anyaga ki van merítve, kéri Sebőt és Niederkirchnert, hogy a megejtett számítások alapján az Alphand-féle ajánlat évi fizetési terheit a bizottsággal ismertessék.

Sebő Béla és *Niederkirchner Antal* számadásaik eredményét a következőkben ismertetik: Alphand számításaival szemben, mely a javaslat elfogadása esetén a főváros évi terhét az első 5 évben 284.000 fontra, a második 5 évben 400.000 fontra, 10 év után évi 420.000 fontra becsüli, megállapították, hogy a főváros évi terhe, számba véve az összes, még forgalomban lévő beváltatlan kötvényeket, az első 5 évben átlagosan évi 327.472 font, a második 5 évben átlagosan évi 461.827 font, és 10 év után évi 570.109 font volna. Ez összesen felül külön teherképpen jelentkezőnek még a felszaporodott hátralékos kamatok (funding), valamint a klíring-eljárás alá tartozó hátralékok törlesztése.

Teleszky János e számok által beigazoltak látja a bizottságnak azt az egyhangú álláspontját, hogy az Alphand-féle javaslat elfogadhatatlan, és kifejti, hogy az eddig elhangzottak figyelembe vételével három lehetőség mutatkozik: 1. felszólítani a hitelezőket, hogy tegyék meg a főváros helyzetével számoló végleges javaslatukat amelyre a főváros október hónapban fog felelni; 2. a főváros tegyen javaslatot, esetleg az Éber-, Bárczy- és Wolff-féle indítványok kombinációja alapján; 3.

64 Buzáth János (1870–1936) 1891-től fővárosi tisztviselő, elsősorban közüzemi kérdésekkel foglalkozott. 1911-től tanácsnok, a világitási és vízvezetéki ügyosztály vezetője, 1920–1932 között alpolgármester.

65 Itt az 1921. július 26. előtt felgyülemlett, a békeszerződés előírásai szerint rendezendő hátralékokra utal.

66 Azaz olyan kötvénytulajdonosnak, aki nem kívánja alávétetni magát a főváros és a kölcsönt kibocsátó bankok közötti egyezménynek, hanem pert indít követelésének behajtásáért.

megmaradni az eddigi álláspont mellett, dacára annak, hogy az a hitelezők képviselőinek kijelentése alapján nyilvánvalóan a tárgyalás megszakítására vezetne.

Több rövid felszólalás után, amelyek folyamán *Peidl Gyula* kijelenti, hogy az ediginél lényegesen messzebb menő ajánlat megtételéhez hozzá nem járul, *Bedő Mór* pedig azt kívánja, hogy a tárgyalások oly módon vezettetessenek, hogy a kölcsönügyi bizottság plénuma fait accomplit elé ne állíttassék, *Teleszky János* megállapítja, hogy a bizottság többsége azon az állásponton van, hogy a hitelezőkkel folytatandó albizottsági megbeszélések folyamán kíséreltessék meg további eredmények elérése azon az alapon, hogy az esetlegesen megállapítandó szövege itt nem íratnék alá, s annak elfogadása tekintetében a magyar bizottság itt nem nyilatkozna, de a polgármesternek adatnék egy határidő, amely alatt ezt a megegyezést aláírhatná, ha a hitelezők összes képviselői kijelentik, hogy a polgármester aláírása után azt ők is alá fogják írni. Kamatfizetés az első 5 évben 60%, további 5 évben 75% és 1936-tól kezdődően 100% volna. Az amortizáció kötvények visszaváltása útján történnék, és fokozatosan érné el a teljes összeget. A hátralékos kamatok fundingjára minél messzebb menő kedvezmény adassék. Teleszky a megbeszéléseket saját nevében vezesse, úgy, hogy mi volna az, amire megkísérelné megnyerni a magyar bizottság hozzájárulását, ha biztosíthatja őt arról, hogy a hitelezők azt elfogadják.

5. nap

1925. augusztus 11.

Augusztus 11-én reggel a hitelezők képviselőivel tervbe vett bizalmas megbeszélések nem voltak lefolytathatók, mert az angolok Alphandnak rossz néven vették a Teleszkyvel és Éberrel tegnap este folytatott bizalmas megbeszéléseket, bár azok, legalábbis kezdetben, az ő jelenlétükben folytak le, és kifogásolták a személyes tárgyalásokat. A hivatalos ülés megnyitását kívánták. Ez megtörténvén, ismét konfliktus támadt az elnök⁶⁷ és Alphand között, mert Alphand azt hitte, hogy albizottsági ülés van, s hogy ő elnököl, az elnök pedig azt hitte, hogy az ő elnöklése alatt tartandó plenáris ülésről van szó. Barchard az ülésen szóvá tette a fenti kifogásait. A külföldi hitelezők között felmerült differenciáról lévén szó, a magyar bizottság tagjai felkértek, hogy vonuljanak ki. A külföldi hitelezők egymás között tárgyaltak, ezen tárgyalás és Teleszkynek a magyar bizottság előző esti határozata értelmében velük folytatott megbeszélése alapján a következő javaslatot tették, kérvén arra a magyar bizottság hivatalos választát:

⁶⁷ R. A. Kocchlin a Svájci Bankárok Egyesülete képviselőjeként. A tanácskozást végül albizottsági ülésnek nyilvánították Alphand elnöklésével.

„Budapest város által teendő javaslatok főbb pontjai:

1.) A főváros elismeri és megerősíti kötelezettségét a kölcsönkötvényekbe foglalt szerződések szövegének megfelelően.

2.) A javaslatok nem vonatkoznak a Clearing Office-ok⁶⁸ elé tartozó kötvényekre és kamatszelvényekre. A békeszerződések összes megállapodásai érintetlenül maradnak.

3.) Az 1925. év vége előtt esedékes kamatszelvények értéke teljes kiegyenlítést nyer azon összegekkel, melyeket a város 1923, 1924 és 1925-re fizetett és még fizetni tartozik. A város szavatosságot vállal, hogy ezek az összegek legalább 450.000 fontot fognak kitenni.⁶⁹

4.) Az utolsó sorsolások megsemmisíttetnek, a kisorsolt kötvények kamatszelvényeikkel együtt újból érvényesek.

5/a) A kamatszelvények jövő beváltása: 1926., 1927, 1928. évre 75% és tovább 100%.

5/b) A jövő törlesztés 1929-ben kezdődik teljes értékben.

6.) Zálogul, illetőleg biztosítékul lekötetnek az elektromos (világítás és energia), gáz- és vízművek, melyek számítás szerint évenként háromszorosát hozzák a kölcsönszolgálathoz szükséges összegnek, amely összeg a Svájci Bankárok Egyesületének, mint trustee-nek⁷⁰ adandó át. Amennyiben tarifa-le szállítás következtében jövedelemcsökkenés állana be, a város köteles más források, illetőleg új zálogok útján jóvátenni.”

A magyar bizottság elhatározta, hogy hivatalos választ nem ad, hogy Teleszky és Éber folytassák a tegnap este megszakitott megbeszéléseket az albizottságban, s hogy Teleszky saját nevében válaszképpen közölje, hogy megegyezés esetén a fenti javaslat 1. 2. 3. 4. és 6. pontjait elfogadhatónak tartja, az 5. pont tekintetében, valamint a tárgyalás módja és mikéntje tekintetében azonban a tegnap esti határozatban foglaltakat terjessze elő.

Teleszky és Éber az egész délelőtt folyamán tárgyalt az albizottsággal, helyesebben a külföldi hitelezők azon képviselőivel, kik az albizottságnak tagjai voltak. A megbeszélések azzal végződtek, hogy Barchard felkérte Teleszkyt, hogy az ő írásbeli javaslatukra a magyar bizottság ugyancsak írásban válaszoljon.

68 Azaz a Fclülvizsgáló és Kiegyenlítő Hivatalok útján rendezendő 1921. július 26. előtti hátralékokra.

69 Ez jelentős engedmény volt, mivel az 1925 végéig esedékes hátralékok (a klíring-eljárás alá tartozókon felül) mintegy 2,5 millió fontra rúgtak.

70 Meghatalmazott.

Délután 15 óra 30 perckor Teleszky és Éber a magyar bizottság tagjainak hozzájárulásával a következő javaslatot adták át az albizottságnak:

„Hajlandó vagyok megkísérelni Budapest város képviselőit arra bírni, hogy a következő javaslatokhoz hozzájáruljanak, amennyiben biztosítékot kapok, hogy ezeket a javaslatokat a kötvénytulajdonosok képviselői is elfogadják:

1.) egyezségi tervezet terjesztetik elő, melyre nézve a kötvénytulajdonosok képviselői kijelentik, hogy hajlandók azt aláírni, amennyiben Budapest város polgármestere azt 30 napon belül aláírja.

2.) Az egyezségben a város elismeri és megerősíti törvényes kötelezettségeit a kölcsönkötvényekben foglalt szerződések szövegének megfelelően, a következő módosításokkal:

3.)[...] ⁷¹

6/a.) A kamatszelvevények jövő beváltása: az 1926–30. évekre 60%, az 1931–35. évekre 65%, 1936-tól 100%.

6/b.) a jövő törlesztés teljes összegben 1936-ban kezdődik, és a törlesztés visszavásárlás vagy sorsolás útján történik.

7.) [...] ⁷²

Teleszky János”

A külföldi hitelezők képviselőivel folytatott eszmecsere után — amelynek folyamán sikerült megnyerni a hitelezők képviselőinek hozzájárulását a tárgyalás mikéntjének a magyar bizottság 10-iki estii ülésén elhatározott módozatához (vagyis, hogy ne egy Ostende-ben jelenleg aláírandó megegyezésről folyjon a tárgyalás), a külföldi hitelezők képviselői egymás közti megbeszélések céljából visszavonulnak.

A hitelezők képviselőinek hosszú tanácskozása után az elnök a következő határozatot adta át Teleszkynek, kérve mielőbbi választát:

„A város hitelezői nem fogadhatják el Teleszky Öngyméltóságának a kamatszelvevények beváltására vonatkozó javaslatát. A hitelezők ragaszkodnak a kamatszelvevények értékének 3 éven át fizetendő 75%-ához s e kedvezmény lejártá után a kamatszelvevények teljes értékű beváltásához. Ezzel szemben hajlandók minden más elfogadható kedvezményt megadni, nevezetesen a visszavásárlás útján történő törlesztés engedményét, és hozzájárulnak a kölcsönök visszafizetési határidejé-

⁷¹ A 3. 4. és 5. pont megegyezik a hitelezők előző javaslatának 2. 3. és 4. pontjával.

⁷² A 7. pont lényegében megegyezik az előző ajánlat 6. pontjával, azzal a kiegészítéssel, hogy a Svájci Bankárok Egyesülete mint trustec „jogosult havonként a kölcsönszolgálathoz szükséges évi összegnek tizenketted részét felvenni, míg a fennmaradó összeget a város rendelkezésére bocsátja. Az összegek magyar bankokban lesznek elhelyezendőek.”

nek meghosszabbításához. Amennyiben a város megbízottainak egyéb javaslataik lennének, a hitelezők készek azokat meghallgatni.”

E határozat átadásával egyidejűleg az elnök közölte Teleszkyvel, hogy a hitelezők közül egyesek nagyon türelmetlenek, s a tárgyalások megszakítását sürgetik, s hogy Barchard nagyon határozottan olyan kijelentéseket tett, amelyek alapján az elnök közölheti Teleszkyvel, hogy megegyezés nem remélhető, ha a város a kamatok 100%-os fizetését mielőbb, hacsak lehetséges okvetlenül 3 év után fel nem veszi. Inkább az amortizáció és annak kitolása tekintetében kívánjon a magyar bizottság messzemenő engedményt.

A magyar bizottság a tárgyalások ezen fázisában hozandó határozatának nagy fontosságára való tekintettel nem volt abban a helyzetben, hogy az est folyamán megadja válaszáat, miért is kérte az ülésnek másnapra való elhalasztását.

A magyar bizottság este 10 órai kezdettel ülést tartott, melyen dr. Bárczy István bizottsági tag kivételével a bizottság összes tagjai jelen voltak.

Teleszky János kifejti, hogy a délután folyamán az elnök által átadott határozat szerint a hitelezők képviselői ragaszkodnak ahhoz, hogy a főváros 3 évig a kamatoknak 75%-át fizesse, s 3 év után a kamatszolgálatot teljes 100%-ban teljesítse. A tőketörlesztés tekintetében azonban hajlandók a hitelezők további koncessziókat tenni. A konferencia elnökének kijelentései alapján úgy látszik, hogy nem lehet megegyezésre jutni abban az esetben, ha a főváros a 100%-os kamatszolgáltatást mielőbb fel nem veszi. Az Éber által a délután folyamán a hitelezők képviselői előtt közbevetőleg felvetett az az eszme, hogy 8 évig a főváros 75% kamatot és azután 100%-ot fizetne, szintén vissza lett utasítva; ily körülmények között, ha szakítani a magyar bizottság nem akar, s minthogy a hitelezők felszólítottak, hogy írásbeli válaszukra a magyar bizottság esetleg további javaslatot tegyen, oly javaslatot kellene tenni, mely áthidalná ama két ellentétes állásfoglalást

a.) hogy a hitelezők mielőbb 100%-os kamatot kívánnak

b.) hogy a magyar bizottság tagjai a legközelebbi évek tekintetében óhajtanak elsősorban fizetési könnyebbségeket. Ennek megfelelően Teleszky a következő javaslat megtételét ajánlja:

5 éven át a kamatok 75%-a fizettetnék törlesztés nélkül,

3 éven át a kamatok 100%-a fizettetnék törlesztés nélkül,

8 év után teljes tőke- és kamatszolgálat a törlesztésnek 10 esztendővel való kitolása mellett.

Minthogy azonban Barchard a 3 év tekintetében állítólag semmi esetre sem enged, mint második alternatíva tekintetbe jöhetne a következő megoldás:

3 éven át a kamatok 75%-a fizettetnék törlesztés nélkül,

5 éven át a kamatok 100%-a fizettetnék törlesztés nélkül,

8 év után teljes tőke- és kamatszolgálat a törlesztésnek 20 évvel való kitolása mellett.

E javaslatok mindenesetre ultimátumszerűen volnának teendők.

Bedő Mór fenn szeretné tartani azt az álláspontot, mely a kölcsönügyi bizottságban megnyilatkozott, minthogy azonban ettől az állásponttól el kell térni, javasolja, hogy először hallgattassék meg a kölcsönügyi bizottság, anélkül azonban, hogy a tárgyalások megszakíttassanak. Ajánlja, hogy a javaslatot ne a bizottság tegye meg, hanem esetleg Teleszky Öexcellenciája a maga részéről, de legjobb volna, ha a hitelezők maguk tennék meg. A főváros minimum 5 évig a kamatoknak csak 75%-át fizetheti, de legjobb volna oda hatni, hogy a hitelezők mindkét (alternatíva) javaslatához együttesen járuljanak hozzá, s az amortizáció ideje feltétlenül 50 évben határozottassék meg. Fel volna veendő továbbá az egyezményben az, hogy a hitelezők kívánatosnak tartják, hogy a magyar állam törvényt hozzon arra vonatkozólag, hogy a székesfőváros az egyezményben foglalt feltételeknél kedvezőbb alapon fizetést nem teljesíthet. Sorsolások helyett a kötvény-visszavásárlást helyesnek tartja. A javasolt egyezmény elfogadására kitűzött 30 napi határidőt azonban kevésnek tartja, mert szükségesnek találja, hogy aláírás előtt a kölcsönügyi bizottság olyan ülésén, melyen a bizottság összes tagjai jelen vannak, egyöntetű álláspontot foglalhasson el; szerinte legalább 45 napos határidő volna kikötendő. Feltétlenül szükségesnek tartja továbbá, hogy a klíring alá tartozó arrierek kérdése előzőleg intéztessék el a kormánnyal. A hitelezők által kívánt biztosítékok tekintetében oda kellene hatni, hogy az lényegesen enyhébben állapíttassék meg, és ne vegye fölösen igénybe a főváros pénzügyi erejét. Végül javasolja, hogy az 1911. évi kölcsönre vonatkozólag főváros kötelezettsége a francia frank mai árfolyamán stabilizáltassék, mert annak dacára, hogy a mai helyzet szerint a francia frank visszaesése várható, mégis a múltakon és különösen a francia frank legutóbbi regenerálódásán okulva, valutarizikót még abban az esetben is kizárna, ha ezzel szemben a francia valutában később beállható rosszabbodás a fővárosnak előnyt jelentene.

Teleszky János kijelenti, hogy azt a kívánságot, hogy ne a magyar bizottság tegye meg a javaslatot, taktikai okokból respektálni fogja, de nem szabad a hitelezők előtt azt a látszatot kelteni, mintha a tárgyalás nem volna komoly, s a megszövegezendő egyezménytől a főváros vissza akarna lépni. Ismétli, amit úgy a közös megbeszélések, mind a magándiskurzusok alkalmával már gyakran mondott, hogy a szakítás elkerülése céljából kényszerhelyzetben olyan megállapodást fog létesíteni, mely a tárgyaló bizottság tagjait nem köti, melynek Budapesten való el- vagy el nem fogadása tekintetében teljesen szabad keze lesz a kölcsönügyi bizottságnak, s az elutasítás legfeljebb az ő dezavválását jelenti a külföldi hitelezők szemében, és nyomatékosan ismétli, hogy ezt a dezavválást nem fogja rossz néven venni. A forma egyszerű

accord-tervezet⁷³ lesz, azzal a kikötéssel, hogy a főváros x napig az el- vagy el nem fogadásra határidőt kap. Esetleg az ajánlatot a maga nevében teszi meg.

A 30 napi határidőhöz feltétlenül ragaszkodni fog, esetleg többet is igyekszik elérni. Vállalja azt is, hogy a fenti két proposíciót nem mint alternatívát, hanem a benne foglalt feltételeket együttesen terjeszti elő. Arra vonatkozólag, hogy az 1911. évi kölcsönnél a főváros kötelezettsége a francia frank mai árfolyamán stabilizáltassék, ismételten megjegyzi, hogy a franciák e tekintetben rendkívül érzékenyek, s kívánják, hogy a kölcsön eredeti szerkezete ne változtassék meg.

Wolff Károly kijelenti, hogy a magyar bizottság eddigi belső tárgyalásai folyamán különböző vagylagos javaslatok merültek fel a város érdekében. Ha valamikor a naplók szerint ezen belső tárgyalásokon tett javaslatok között ellentmondások lennének megállapíthatók, ennek magyarázatul szolgáljon az, hogy a hitelezők páratlan macacssága védekezésünk folyamán lépésről-lépésre való hátrálásra kényszerített ajánlataink megjavítása tekintetében. Az előzetes belső tárgyalásokon abban a bizottság összes tagjai egyhangúlag megegyeztek, hogy a végrehajtás veszedelmeire való tekintettel a szakítás nem kívánatos. Ezért legfontosabb annak megállapítása, hogy a bizottság minden eszközt kimerített-e a védekezésben, és lélektanilag elérkezett-e az a pillanat, hogy egy meggondolatlan lépés a teljes szakításra vezethet. Ha legminuciózusabban vizsgálja a tárgyalás folyamatát, a történeteket és kijelentéseket, úgy gondos mérlegelés után, a leglelküismeretesebb meggondolás után ki kell jelentenie, hogy érzése szerint egyrészt közel van az a pillanat, amikor egy rossz lépés teljes szakítást vonna maga után, másrészt a bizottság mindent megtett, amit felelőssége teljes tudatában megtehetett. A hitelezők az arrierek tekintetében jelentős engedményt tettek, azt nem szabad visszautasítani. Az engedmény oly nagy, hogy azt kell gondolnunk, hogy a hitelezők gyöngye pozícióban tették ajánlatukat. Ezt azonban mégsem szabad vélelmezni, mert a francia Associatio és a képviselt nagy angol bankok bizonyosan abban a helyzetben vannak, hogy a kötvénytulajdonosokat egyesítsék. E külföldi tényezők jelenléte biztosítékot nyújt a döntőbírósaági veszély be nem következése tárgyában, de ettől eltekintve is a pénzügyminiszter kijelentése szerint a város vértézve lesz a törvényhozás által olyképpen, hogy törvény fogja megállapítani azt, hogy a székesfőváros a egyezményben foglalt feltételektől eltérően a disszi-dens kötvénytulajdonosoknak többet nem fizethet.⁷⁴ Ezzel a biztosítékkal nézete szerint a szükséges óvintézkedés megtétetett.

73 Egyezség-tervezet.

74 Bud János pénzügyminiszter július 29-én közölte a főváros kölcsönügyi bizottságával, hogy hajlandó lenne a kormány részéről ilyen törvényjavaslatot benyújtani, de arra kell törekedni, hogy ezt a hitelezők maguk kérjék. BFL IV. 1403. s. 9. kötet. 1925. július 29. 23. p.

Ha a bizottság a tárgyalást megszakítja, a végrehajtás veszélyének teszi ki a várost, ez esetben a város elveszíti a több mint 2 millió font sterling kedvezményt, mely mint lejárt tartozás azonnal végrehajtható zárgondnok kirendelése mellett.

Eddig 280.000 fontban limitáltam az évenként fizetendő összeg maximumát. Ha megvizsgáljuk, hogy Teleszky Öexcellenciája legújabb javaslata ezzel szemben mit jelent, úgy azt találjuk, hogy az évi teher az első 5 évben mintegy 260–300.000 £, a következő 3 évben 350–400.000 £, 8 év után 450.000 £. Ez az utóbbi összeg azonban kevesebb lesz, minthogy a kötelezvények sorsolás helyett visszavásárlás útján válthatók vissza, ami tőkeösszegben lényeges megtakarítást jelent.

Miután érett megfontolás után hozzájárul ahhoz, hogy Teleszky Öexcellenciája a fentiekben ismertetett ajánlatot tegye, kiköti, hogy az egyezménytervezet döntés előtt a kölcsönügyi bizottság elé terjesztessék, mert nagy súlyt helyez arra, hogy a főváros a hitelezőkkel szemben a pártok egyöntetű állásfoglalásával lépjen fel. Kívánja továbbá, hogy a második alternatív ajánlat csak akkor terjesztessék elő, ha az első visszautasítatik, mert különben az első ajánlat nem volna keresztülvihető.

Szeretné, ha ez a kérdés egész vonatkozásában a politikai szempontok kizárásával, kizárólag a tárgyilagosság szempontjából kezeltetnék, s ezért a maga részéről is mindent el fog követni, hogy a tárgyalásoknál ez a szempont érvényre jusson.

Miután a jelen pillanatban arról van szó, hogy Teleszky Öexcellenciája a szakítás elkerülése végett egy utolsó ajánlatot tegyen, s annak lehetősége is fenn van tartva, hogy ehhez a javaslathoz a budapesti tényezők, nevezetesen a kölcsönügyi bizottság is a maga egészében hozzászólhasson a végleges döntés előtt, nem hiszi, hogy helyében bárki felelőssége tudatában másképp járhatson el, miként most előadnia szerencséje volt.

Erekly Károly Teleszky javaslatához hozzájárul.

Peidl Gyula kifejti, hogy ha Wolff bizottsági tag úrnak az a véleménye, hogy a mai ülés minden momentuma feljegyeztessék, úgy meg kell állapítania, hogy ő maga (Wolff) a 280.000 fontos limitjét nem most adta fel a 2 millió font arrierek elengedése ellenében, hanem már korábban is.

Teleszky János erre megjegyzi, hogy eddig csak arról volt szó, hogy megszülessen egy oly javaslat, amelynek elfogadását a kötvénytulajdonosoknál meg fogják kísérelni, így a bizottság tagjai álláspontjukból a mai napig nem adtak fel semmit.

Peidl Gyula kijelenti, hogy felszólalásának nincsen politikai jellege, amit Öexcellenciája előad, az formailag szó szerint megáll. Lényegileg azonban úgy áll a helyzet, hogy ha a bizottság — bár csak belső tárgyalásai folyamán is — megegyezik abban, hogy új javaslatokat tesz, akkor ez egyértelmű előbbi álláspontjának feladásával. Lényegileg az is a szavakkal való játszás, hogy végleges döntés ne most történjen, hanem otthon, a kölcsönügyi bizottságnak tartassék fenn, mert hiszen a

kölcsöntügyi bizottság egynéhány tag kivételével itt van, s így otthon sem foglalhat el más álláspontot, mint itt.

Teleszky János ismételten kijelenti, hogy ha itt esetleg létesül egy egyezmény-tervezet, amelyre nézve fenn van tartva, hogy azt a polgármester 30 nap múlva írhasssa alá, s a bizottság tagjai ezen idő alatt esetleg arra a meggyőződésre jutnak, hogy helyesebb a javaslatot elvetni, ezt nem tekinti az ő dezavválásának, sőt kéri a bizottság tagjait, hogy ha azt a főváros érdekében jónak látják, okvetlenül vessék el a javaslatot, mert hiszen valószínű, hogy 30 napi érett megfontolás után az ügy jobban megbírálnak.

Peidl Gyula megköszöni Öexcellenciája nagylelkűségét, amellyel itt minden áron a bizottság tagjait mentesíti a felelősségtől a saját dezavválása árán is, mégis ismételnie kell, hogy ha Budapesten mást mond, mint itt, akkor önmagát is dezavválja. A tárgyalások folyamán két szempont vezette:

1. Budapest lakosságának teherviselő képessége általában, s e tekintetben osztja azt a felfogást, amely szerint ezt a képességet 280.000 font évi annuitás vállalása kimeríti;

2. A második szempont, amely vezette, a melynek ismételten kifejezést adott, a vállalandó terhek eddiginél igazságosabb megosztása, de erre csodálatosképpen egyik oldalról sem kapott eddig támogató nyilatkozatot. Ha kapott volna ebben a kérdésben megnyugtató kijelentést, helyzete más volna. Ha nem is kizárólag, de elsősorban a főváros lakosságának azt a rétegét képviseli, amellyel szemben a terhek megosztása tekintetében eddig súlyos igazságtalanságok történtek, s ha ezen változtatás nem történik, úgy ez súlyos zavarokra fog vezetni. Ha most a bizottság tagjai azt gondolják, hogy a lakosság teherviselő képessége lényegesen nagyobb, mint amelyet otthon megállapítottunk, úgy ebben kénytelen deferálni.⁷⁵ A terhek igazságos megosztásához azonban továbbra is ragaszkodik, s otthon pártja is ugyan-ezen álláspontra fog helyezkedni.

Felfogását összegezve kijelenti, hogy a szakítást nem tartja oly félelmesnek, mint a bizottság többi tagjai. De ennek konzekvenciáit — pártjával együtt sem — vállalhatja, mert a szakítás révén bekövetkezendő harc csak úgy lehetne eredményes, ha abban az összes pártok összefognak. Hozzájárul tehát ilyen indoklással Öexcellenciája javaslatához, akár a saját nevében, akár a bizottság nevében teszi azt meg, de nem vállalhat garanciát arra nézve, hogy a szociáldemokrata képviselők ugyanerre az álláspontra fognak helyezkedni, ha előzőleg a teherviselés igazságosabb megosztása tekintetében megállapodás nem jön létre.

75 Bcadni a derekát.

Wolff Károly kézséggel hajlandó egy oly értekezleten részt venni, hol a vállalandó terhek igazságos megosztásának kérdése tárgyilagosan megbíráltatik.

Peidl Gyula kijelenti továbbá, hogy a 30 napi, de esetleg még nagyobb határidőhöz annál is inkább ragaszkodnia kell, mert augusztus 20–27-re a Marseilles-ben megtartandó nemzetközi szocialista kongresszusra lévén hivatalos, rövidebb határidő esetén nem állana elegendő idő rendelkezésére ahhoz, hogy az egyezményt pártjával ismertesse.

Éber Antal csatlakozik a javaslatához, és az előtte elmondottakhoz. A vállalandó terhek igazságos elosztását maga is kívánja; a 10% surtaxe alapján való teherviselést meg kell változtatni, és e tekintetben maga is el fog minden lehetőt követni. A 280.000 fontos limittől eltér, mert azt a tények eléggé megokolják. Különösen két fontos nóvum bírta arra, hogy eredeti álláspontjától eltérjen:

1. az a körülmény, hogy a francia Associatio helyzete — mint Alphand jelzi — esetleg meglazulhat;

2. az angol csoport bankárképviselőinek kijelentése a tárgyalások megszakításának általános pénzügyi kihatásairól.

Nem gondolt arra sem, hogy a bázeli egyezmény óta a város által elkövetett hibák a kiküldött külföldi szakértőket és a hitelezők tárgyaló megbízottait oly kedvező, a székesfővárost oly kedvezőtlen helyzetbe hozták, amelyen változtatni a bizottság már nem tud. Ez a helyrehozhatatlan hiba, illetve ennek megsemmisítő hatása szintén nóvum volt a részére. A tárgyalások megszakítását ma már nem merné vállalni, mert ma már nem meggyőződése az, hogy azok később folytathatók lesznek.

Buzáth János kijelenti, hogy úgy a maga, mind megbízás folytán Bárczy bizottsági tag nevében hozzájárul a javaslatához. Kifejti, hogy nem is szólna tovább most az üggyhöz, ha Éber bizottsági tag a székesfőváros által elkövetett bizonyos helyrehozhatatlan hibákat nem említett volna. Kérdi, mik voltak ezek a helyrehozhatatlan hibák? Hiba volt az, hogy a főváros üzemeit fejlesztette, hogy azok jól prosperálnak, s hogy ezt a szakértők szemei természetesen észrevették? Éppen a főváros helyes üzempolitikája fogja eredményezni azt, hogy kötelezettségének a külföldi hitelezőkkel szemben eleget fog tehetni.

Csupor József ismételten kéri, hogy az egyezmény megkötésénél vétessék figyelembe 1. hogy az 1911. évi francia kölcsön terhe a francia frank mai árfolyamán stabilizáltassék; 2. hogy az arriereket teljes összegében az állam vállalja magára; 3. hogy az egyezmény alapján létesíthető legyen egy olyan törvény, mely szerint a főváros az egyezményben foglalt feltételeknél előnyösebb fizetést nem teljesíthet.

Szabó Imre szintén nagy súlyt helyez a törvényes garanciára, mert ha a főváros lemond a német tranche kérdésében elfoglalt álláspontjáról, feltétlenül törvényes garanciát kell kapnia, hogy az egyezményben vállalt kötelezettségeknél nagyobb

teher a jövőben nem állhat elő, mert különben az egyezmény számítási mérlege felbillen. Bud Öexcellenciája ugyan kijelentette, hogy nincs akadálya a törvény meghozatalának, de ha a szerződés a törvény meghozatalára iniciatívát nem ad, akkor meg fogja várni, amíg a hitelezők legalább 50%-a azt kéri.

Teleszky János örömmel konstatálja, az egyhangú elhatározást: megköszöni a bizottság tagjainak ezt az önzetlen eljárást. Szívesen teljesített fáradozásainak elismerését látja ebben, s reméli, hogy a bizottság nehéz munkájának a fővárosra nézve jó eredménye lesz.

Buzáth János megemlékezik végül Teleszky Öexcellenciája lelkes és odaadó munkásságáról, s ezért úgy a maga, mind a bizottság és a székesfőváros nevében leghálásabb köszönetét fejezi ki. [...] ⁷⁶

BFL IV. 1410. d. Budapest Székesfőváros Tiszti Ügyészségének iratai. Tiszti főügyészi és ügyészi irathagyatékok gyűjteménye. Szemethy Károly iratai. 5. doboz. Sokszorosított másolat dátum és aláírás nélkül.

⁷⁶ Az augusztus 12-i plenáris ülésen Teleszky a saját nevében előterjesztette azt az indítványt, amely a megkötött egyezmény alapját képezte. Egyúttal azt kívánta, hogy a hitelezők képviselői teljes ülésben jelentsék ki, hogy hajlandók a megszövegezendő egyezményt aláírni, ha a polgármester 1925. szeptember 20-ig aláírja. Az angol bankok képviselői azonban azt válaszolták, hogy a kötvénytulajdonosok nevében nincs jogosultságuk kötelezettséget vállalni, és Barchard azt indítványozta, hogy szerkesszék meg az egyezményt, amely azonban csak akkor tekinthető elfogadottnak, ha a kötvénytulajdonosok 75%-a hozzájárul. Ez ügyben a magyar küldöttség 12-én este újabb megbeszélést tartott, a napló erre vonatkozó részét terjedelmi okokból nem közöljük. Az augusztus 13-i plenáris ülésen elfogadták a tervezetet, és a hitelezők képviselői — Barchardot is belcélrtve — kinyilvánították, hogy hajlandók aláírni, ha a polgármester szeptember 20-ig aláírja. Augusztus 14-én Teleszky és a hitelezők képviselői (az angolok fenntartva, hogy csak a szöveg hitelesítése gyanánt) írták alá az okmányt. Az egyezmény hatályba lépésének feltételeként kikötötték egyrészt a főváros közgyűlése és a kormány jóváhagyását, másrészt azt, hogy mindhárom kölcsön forgalomban lévő névértékének 60, vagy a főváros által elfogadott kisebb százalékát képviselő tulajdonosok nyilatkozzanak annak elfogadásáról. (Az egyezmény megszületésének további eseményeiről összefoglalóan lásd a bevezetőt.)

SERES ATTILA

„NAGY INTELLIGENCIÁVAL ÉS TAPINTATTAL MEGÁLDOTT,
MAGYAR SZÉKELY EMBER. LENGYELORSZÁG NAGY BARÁTJA.”

Lengyel diplomáciai iratok Márton Áron kolozsvári éveiről 1936–1938

I. Bevezetés

A két világháború közötti lengyel–román kapcsolatok főbb irányai

Az első világháborút lezáró versailles-i békerendszer helyreállította Lengyelországnak a XVIII. századi felosztások során elvesztett állami szuverenitását és területi egységét. Ugyancsak a világháborút követő hatalmi rendezés tette lehetővé Románia számára területi állományának jelentős mértékű növelését. Ezzel megvalósult a legfontosabb nemzeti cél, melyet a román politika az ország elé tűzött annak megalakulása óta: Erdély megszerzése. Az új európai status quo megtartása és megerősítése emiatt mindkét ország közvetlen érdeke volt. Politikai és katonai együttműködésük alapját a Bukarestben, 1921. március 3-án kötött szövetségi szerződés képezte, melyben kimondták egymás kölcsönös megsegítését egy keleti irányból érkező agresszió esetére. Bár az egyezmény érvénye nem terjedt túl a Szovjet-Oroszországtól a polgárháború és a lengyel-szovjet háború időszakában elfoglalt Besszarábia, illetve Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszia védelmén, a keleti szerzeményeik miatt érzett fenyegetettség mégis meghatározóvá tette számukra az egymással való kooperációt.¹

A szovjet–lengyel háborút lezáró 1921. március 18-i rigai békeszerződés stabilizálta Lengyelország keleti határvonalát és megszilárdította a lengyel államnak az elhódított területek feletti szuverenitását.² A világháború után a két állam Kelet-Közép-Európa két legnépesebb országává vált, ami viszont egyikük számára sem eredményezte az etnikailag tiszta nemzetállam eszményének megvalósítását.

1 A lengyel–román szövetségi szerződés szövegét ld.: *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Bp., 1983. (a továbbiakban: *Halmosy*, 1983.) 171–172. p.

2 A rigai békeszerződés szövegét ld. uo. 173–178. p.

A kisebbségek aránya a két országban majdnem azonos volt, Lengyelországban 31,1%, Nagy-Romániában pedig 28,1%.³ A lakosság közel egyharmada tehát itt is, ott is valamelyik etnikai kisebbséghez tartozott, a nemzetállam megteremtésének mámorában úszó lengyel és román politikai vezetés országa belső nemzetiségi problémáit pedig egymástól függetlenül hasonló módszerekkel próbálta kezelni. Annak ellenére, hogy az 1921. évi lengyel alkotmány garantálta a nemzetiségek jogait, a törvényhozás az önálló állam megalakulásától kezdve igyekezett szűkíteni azokat. 1934 szeptemberében Lengyelország egyoldalúan felmondta az 1919 júniusában aláírt Kisebbségvédelmi Egyezményt, az 1935. évi új alkotmány pedig a nemzeti jogegyenlőség eléréséhez feltételül szabta az állam iránti lojalitást, illetve harcot hirdetett az állami integritást veszélyeztető nemzetiségi szervezetek ellen.⁴

A status quo megszilárdulását követően Lengyelországot és Romániát is olyan nagyhatalmak és kisállamok vették körül, amelyekkel területi vitáik voltak. Lengyelországnak Litvániával Vilna (Vilnius) és környékének hovatartozása miatt, Csehszlovákiával főleg Tešin (Teschen, Cieszyn) státusza miatt, a két szomszédos nagyhatalommal, Németországgal és a Szovjetunióval Danzig (Gdańsk) és a korridor, illetve a már említett ukrainai és belorussziai területek okán támadtak kibékíthetetlennek tűnő ellentétei. A királyi Románia minden egyes új szerzményét vitatta valamelyik szomszédos állam: Besszarábia annexióját a Szovjetunió hivatalosan soha nem ismerte el, Dél-Dobrudzsára vonatkozóan Bulgária, Erdélyre vonatkozóan Magyarország fogalmazott meg revíziós igényeket, de a Bánát területi megosztásával a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság sem tűnt elégedettnek. A két középhatalom számára csak az első világháború után létrejött, viszonylag rövid közös határvonaluk jelentett állandóságot és biztonságot.⁵

Románia és Lengyelország 1926 márciusában garanciális szerződést kötött egymással, amely abban különbözött az öt évvel azelőtti egyezménytől, hogy minden irányból érkező támadással szemben előírta a segítségnyújtási kötelezettséget a másik fél számára. A román diplomácia a szerződés rendelkezéseinek földrajzi kiterjesztésével elsősorban egy Magyarország által indított fegyveres akció esetére kívánta elérni a lengyel katonai támogatást. A lengyel külpolitika szemszögéből

3 Románia és Lengyelország földrajzi és demográfiai adottságaira ld.: *Joseph Rothschild*: Románia története a két világháború között. Szeged, 1995. 5–7. p. *Uő.*: Lengyelország története a két világháború között. Szeged, 1995. 14–15. p.

4 A két világháború közti lengyel nemzetiségpolitikára ld.: *Szokolay Katalin*: Lengyelország története. Bp., 1997. (a továbbiakban: *Szokolay*, 1997.) 164–166. p.

5 Lengyelország és Románia területi vitáira a szomszédos államokkal ld.: *Ormos Mária–Majeros István*: Európa a nemzetközi küzdőtérén. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945. Bp., 1998. 254–268. p.

azonban az egyezmény parafálásának nem volt Magyarország-ellenes éle, hanem inkább országának az 1925. évi locarnói rendszer által nem szavatolt területi egységét próbálta biztosítani.⁶ A két fél 1931-ben változatlan tartalommal — az egymással szembeni vitás kérdésekben döntőbíróági eljárás megindítását kimondó cikkely kivételével — meghosszabbította a szerződést.⁷

Ennek ellenére 1932–1936 között a két kormány külpolitikai irányvonala eltávolodott egymástól, aminek a fő oka az volt, hogy 1932-ben Lengyelországban és Romániában is új, eltérő velleitású és külpolitikai koncepciót valló miniszter került a külügyi tárca élére. József Beck lengyel külügyminiszter elképzelései abból indultak ki, hogy Németország és a Szovjetunió meggyengülése csak átmeneti, ezért a francia biztonságpolitika nem garantálhatja országa függetlenségét. Lengyelország a két nagy szomszédja közé ékelődve csak akkor őrizheti meg szuverenitását, ha mindkettővel szemben semlegességet tanúsít, és kiegyensúlyozott viszonyt tart fenn velük. A lengyel diplomácia vezetője egy esetleg Rómára támaszkodó, észak–déli irányú kisállami szövetség létrehozását tartotta szem előtt, amely a benne tömörülő országok együttes erejével képes lehet meggátolni a régióban érdekelt Németország és Szovjetunió hatalmi aspirációit. Nicolae Titulescu román külügyminiszter viszont továbbra is a versailles-i és locarnói rendszer körülbástyázását szorgalmazó francia szövetségi politikára alapozva, a Kisantant megerősítésével kívánta a fennálló hatalmi viszonyok konzerválását. A román diplomácia vezetőjét az sem tántorította el meggyőződésétől, hogy Hitler hatalomra kerülése után a francia külpolitika egyik fő szövetségését éppen a Szovjetunióban találta meg.⁸ A lengyel vezetés a román hadipotenciálról szóló jelentések fényében kezdte labilisnak és önmagában elégtelennek ítélni a lengyel–román katonai kooperációt is.⁹

A lengyel külpolitika módosulása némiképpen a magyar–lengyel viszonyban is éreztetette hatását. Mint említettük, a versailles-i rendszer megváltoztatása nem állt

6 A lengyel–román garanciális szerződésre ld.: *Halmosy*, 1983. 251–253.

7 *Historia diplomacji polskiej* (Pólowa X–XX w.). Tom. IV. (1918–1939). Red.: Piotr Lossowski. Warszawa, 1995. (a továbbiakban: *Historia diplomacji polskiej*, 1995) 385. p.

8 A Szovjetunió és Lengyelország 1932 júliusában megnehtámadási szerződést kötött. A lengyel külpolitika fordulata az 1934. január 26-án kiadott közös német–lengyel megnehtámadási nyilatkozat elfogadásával vált nyilvánvalóvá. Ebben a két kormány békés eszközöket és kölcsönös egyeztetést írt elő az államközi kapcsolatokban felmerülő problémák rendezésére. A lengyel külpolitikai koncepció kialakítására ld.: *Szokolay*, 1997. 167–168. p. A lengyel–román kapcsolatok módosulására 1932-ben ld.: *Henryk Bulhak*: Polska a Rumunia 1919–1939. In: *Przyjaźnie i antagonizmy. Stosunki Polski z państwami sąsiednimi w latach 1918–1939*. Red.: Janusz Żarnowski. Warszawa, 1977. 331–334. p. (a továbbiakban: *Bulhak*, 1977)

9 *Marian Leczyk*: 2 dziejów polsko-rumuńskiego sojuzu wojskowego 1926–1932. In: *Dzieje Najnowsze* 26. (1994) 3. sz. 68. p.

Lengyelország érdekében, a történelmi magyar–lengyel barátság hangoztatása ezért a harmincas évek közepéig csak a politikai frazeológia szintjén maradt, különösebb tartalom vagy cselekvőkészség nélkül. Még egy kellemetlen epizód is közrejátszott abban, hogy Lengyelország számára kényelmetlenné vált a magyar revindikációs törekvések általános támogatása. A párizsi Nagyköveti Konferencia 1920 júliusában az egykori történelmi Magyarország területéből, Árva és Szepes vármegyéből 584 km² nagyságú területrészt Lengyelországnak juttatott.¹⁰ A magyar államvezetés elismerte az úgynevezett górál-vidék Lengyelországhoz tartozását, a lengyel diplomácia ezzel szemben a teljes Felvidék tekintetében nem támogatta a magyar igényeket, hanem annak döntően szlovák lakosságú részén egy magyar vagy lengyel, esetleg közös protektorátus alatt álló szlovák bábállam létrehozását tartotta szükségesnek.¹¹ Beck mégis fontos szerepet tulajdonított Magyarországnak, egyrészt a Prágával szembeni területi igényei miatt, amelyeket a lengyel diplomácia kiaknázhathatott a csehszlovák állam pozícióinak gyengítése érdekében, másrészt földrajzi elhelyezkedésénél fogva, a horizontális tengely kialakításában.¹²

1936-ban, a Rajna-övezet megszállásával összefüggésben, leváltották Titulescut, ami azt jelezte, hogy megingott a román államvezetésnek a francia biztonságpolitika iránti elkötelezettsége. Beck már az 1935 májusában parafált francia–szovjet és csehszlovák–szovjet megemeltámadási egyezmények után úgy érzekelte, hogy Románia lassan el fog távolodni Franciaországtól, ezért hajlandó volt vele a kapcsolatok normalizálására. A román külügyi vezetés átszervezése 1936 kora őszén megerősítette ebben a hitében. Úgy vélte továbbá, hogy Csehszlovákia szövetségi kapcsolatrendszerét akként lehetne a legkönnyebben megingatni, ha éket verne a Kisantantba. A „belső bomlasztó erő” szerepét Beck Romániának szánta, akár azáltal is, hogy leválassza azt a Kisantant tömbjéről, a „külső gyengítést” pedig a Csehszlovákiával szembeni magyar revíziós törekvések erősödésétől várta. Ehhez, illetve az észak-déli irányú „tengerek közti” kisállami tömörülés megvalósításához elengedhetetlen volt a Magyarország és Románia közti ellentétek enyhítése, esetleg egy olyan modus vivendi kialakítása, amely lehetővé tette volna kettejük megegyezését.

10 Lengyelország nem is kezdeményezett a müncheni konferencia zárodokumentumának függelékében Lengyelország és Magyarország számára előírt bilaterális tárgyalásokat Csehszlovákiával, hanem 1938 októberének elején katonai erővel hasított ki egy újabb területrészt az egykor Magyarországhoz tartozó Árva és Szepes megyékből. *Pándy Lajos*: *Köztes-Európa 1763–1993. Térképgyűjtemény*. Bp., 1997. 366–367. p.

11 *Fülöp Mihály–Sipos Péter*: *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Bp., 1998. 192. p.

12 *Szokolay*, 1997. 168. p.

Ennek megfelelően, a harmincas évek végén a lengyel diplomácia feladatainak prioritásai közé emelkedett a két állam érdekeinek összehangolása.¹³

A kolozsvári lengyel konzuli ügynökség feladatköre és működése

A Romániával való kapcsolatok felmelegítését lengyel részről igyekeztek meggyőzően demonstrálni, például a lengyel külképviseleti hálózat kibővítésével, amely azt a célt is szolgálta, hogy egy esetleg hamarosan bekövetkező diplomáciai offenzíva számára megfelelően előkészíthessék a terepet. Az első világháború után megnyitott bukaresti követséghez és a bukaresti, kisinyovi és csernovici konzulátusokhoz csatlakozott 1935-ben a galaci tiszteletbeli konzulátus,¹⁴ 1936-ban a kolozsvári konzuli ügynökség,¹⁵ illetve 1937-ben a brailai tiszteletbeli konzulátus.¹⁶ A folyamatot a bukaresti lengyel követség nagykövetségi rangra emelése tetőzte be 1938-ban.¹⁷ A lengyel külképviseletek illetékességi körzeteik révén lefedték az egész királyi Románia területét, s annak eltérő fejlettségű és különböző történelmi múlttal rendelkező régióiban más-más feladatkörrel és rendeltetéssel bírtak.

A kolozsvári lengyel konzuli ügynökséget 1936. január 1-én állították fel. A romániai lengyel diplomáciai képviseletek szervezeti hierarchiájában közvetlenül a bukaresti konzulátus felügyelete alá tartozott, annak volt kihelyezett hivatala. Bár illetékességi körzete kiterjedt az összes Magyarországtól Romániához csatolt egykori vármegyére, mégis egyszemélyes ügynökség formájában működött, mivel alapításakor — a lengyel külügyminisztérium indoklása szerint — nem volt meg a szükséges anyagi fedezet egy konzulátusi szintű hivatali apparátus tevékenységének biztosításához. A kolozsvári lengyel diplomaták a bukaresti konzulátus beosztottjai voltak, az ügynökség élére alkonzuli rangban nevezték ki őket. Ennek megfelelően jelentéseiket a bukaresti konzulátusra írták, ahonnan szükség esetén a követségre, a külügyminisztériumba, vagy egyéb állam- és katonai igazgatási szer-

13 Erre ld.: *Historija diplomacji polskiej*, 1995. 419. p. és *Bulhak*, 1977. 334–337. p.

14 A lengyel külképviseletek megnyitására vonatkozó adatok a lengyel külügyminisztérium külügyi közleménycibben találhatók. *Dziennik urzędowy Ministerstwa Spraw Zagranicznych R. P.* 17. (1935) 1. sz. Warszawa, 1935. 3. p.

15 A lengyel külügyminisztérium szolgálati évkönyve. *Rocznik służby zagranicznej R. P. według stanu na 1 kwiecnia 1936.* Warszawa, 1936. 107–109. p.

16 *Dziennik urzędowy Ministerstwa Spraw Zagranicznych R. P.* 19. (1937) 6. sz. Warszawa, 1937. 122. p.

17 *Historija diplomacji polskiej*, 1995. 543. p.

vekhez továbbították azokat.¹⁸ A képviselet fennállása idején három diplomatát küldtek Kolozsvárra, közülük az első kettő kiválóan ismerte a romániai politikai viszonyokat. Az első Jan Andrej Buzek volt, aki korábban a csernovici konzulátuson konzuli attaséként tevékenykedett és 1937. január 1-ig töltötte be tisztségét a kolozsvári konzuli ügynökség élén.¹⁹ Az őt követő Tadeusz Stapiński már korábban a bukaresti konzulátuson dolgozott konzuli titkárként.²⁰ A Stapińskit 1940. júniusában felváltó Franciszek Latosiński alig fél évig, a romániai lengyel külképviseletek — így a második bécsi döntés értelmében időközben magyar fennhatóság alá került Kolozsváron lévő — bezárásának időpontjáig, 1940. november 5-ig töltötte be hivatalát.²¹

A konzuli ügynökség megalapítását elsősorban Erdély területi kiterjedése, illetve más romániai régióktól eltérő belső struktúrája, sajátos nemzetiségi viszonyai indokolták. A lengyel diplomáciai vezetés világosan felismerte, hogy Erdély Romániával történő egyesítésével nem valósult meg a hatalmas terület teljes gazdasági, politikai és társadalmi integrációja a román egységállam keretei között. A román külpolitika meghatározott irányultságában érdekelt lengyel diplomácia érzékenyen reagált a román belpolitikai életnek a külpolitikai orientációt is befolyásoló változásaira. Közismert volt, hogy az erdélyi román vezető réteg sajátos regionális öntudattal bír, s a regionális vonások még az erdélyi románság politikai érdekeit intézményes formában képviselni hivatott Román Nemzeti Párt 1926. évi átalakulása után is megmaradtak a román belpolitikában.²² A lengyel diplomácia ezért közvetlen információkat akart szerezni Románia nyugati országrészének központjából, a helyi erőviszonyok alakulásáról és az erdélyi románság hangulatváltozásairól.

A magyarság az első világháború előtti állami vezető szerepe miatt erős társadalmi és gazdasági pozíciókat örökölt Erdélyben. A román kormányok ugyanak-

18 A kolozsvári lengyel konzuli ügynökség feladatkörét meghatározó feljegyzés. 1938. május 14. Archiwum Akt Nowych (AAN). Agencja Konsularna R. P. w Cluj. Sygn. 2. (Raporty polityczne w 1938. r.), str. 47–55.

19 A lengyel diplomaták életrajzai szintén a lengyel külügyminisztérium szolgálati évkönyveiben található. Rocznik służby zagranicznej R. P. według stanu na 1 czerwca 1939 r. Warszawa, 1939. 180. p.

20 Uo. 239. p.

21 Polska służba zagraniczna po 1 wrześniu 1939 r. Londyn, 1954. 63–64. p.

22 A Iuliu Maniu vezette erdélyi Román Nemzeti Párt 1926-ban egyesült a Ion Mihalache nevével fémjelzett Kárpátokon túli, döntően paraszti tömegbázissal rendelkező Parasztpárttal. A román belpolitikai viszonyokra ld.: *Joseph Rothschild*: Románia története a két világháború között. Szeged, 1995. 9–20. p.

kor olyan represszív politikát folytattak, amelynek fő célja az volt, hogy kibillentse ebből a helyzetéből, és teljesen háttérbe szorítsák. Az ebből fakadó problémák állandó feszültséget jelentettek a román belpolitikai életben. Mint utaltunk rá, Beck lengyel külügyminiszter koncepciójában az „intermarium tengely” létrehozása és Csehszlovákia elszigetelése érdekében központi szerepet játszott a magyar és román érdekek összehangolása. A kolozsvári lengyel képviselő egyik fő feladata éppen abban állott, hogy tevékenységével a helyszínen segítse elő a magyar–román ellentétek elsimítását, a problémák politikai, megegyezési úton történő rendezését. Varsó azt a szerepet vállalta magára, hogy egyengeti a magyar kisebbségi vezetőket a román politikai éllel történő kiegyezésig, mert ezzel megteremtheti a magyar és román állam közeledésének feltételeit is. A lengyel diplomácia azonban Erdély és a magyar kisebbség tekintetében ennél messzebb menő célokat nem tűzött maga elé, és nem kívánt olyan politikai megoldást támogatni, amely területi engedményeket is tartalmazott volna, mivel ez precedensértékű lehetett saját kisebbségei és anyaországaik számára. Az öntudatos lengyelországi németiség affinitásai miatt ugyanez hatványozottan vonatkozott például az erdélyi németekre, akiket szintén a többségi nemzettel való megegyezés felé próbáltak orientálni.²³

A diplomáciai képviselő propaganda–feladatokat és konzuli ügyeket is ellátott. Kolozsvár központi fekvésénél és regionális igazgatási-gazdasági szerepkörénél fogva „Erdély fővárosának” számított nemcsak a magyar közgondolkodás történelmi távlataiban, hanem a társadalmi és gazdasági vezető pozíciók elfoglalására törekvő erdélyi románság stratégiai célkitűzéseiben is. Ennek folytán a két világháború közti időszakban a korábban is belső politikai és szellemi centrumnak tekintett város regionális diplomáciai központtá vált, ahol tizenhárom állam tartott fenn különböző szintű képviselőket.²⁴ A lengyel misszió működése során főként a helyi német és csehszlovák konzulátus esetlegesen lengyel érdekekkel ellentétes tevékenységét kellett ellensúlyoznia. Ezen túlmenően gyakori volt az átutazóvízumot igénylő román állampolgárok vagy az Erdélybe érkező lengyel állampolgárok

23 A kolozsvári lengyel konzuli ügynökség feladatkörét meghatározó feljegyzés. (Ld. 18. sz. jegyzet).

24 A kolozsvári konzuli testületek működésére vonatkozólag csak részadatok állnak rendelkezésünkre. Erre ld.: *Ablonczy Balázs*: A zsidó, a mágus meg a revízió. Francia konzulok, diplomaták és az erdélyi magyar kisebbség 1920–1940. In: *Pro Minoritate*, Új évf. 2. (2000) 2. sz. 163–176. p. és *Seres Attila*: Magyar kisebbség és lengyel diplomácia Erdélyben a '30-as évek végén. In: *Pro Minoritate* 2., Új évf. (2000) 3–4. sz. (a továbbiakban: *Seres*, 2000.) 206–218. p.

ügyeinek intézése.²⁵ A misszió kolozsvári jelenlétét indokoltta tette főleg a Hunyad megyei Lupény környékén koncentrálódó, de más városokban is hosszabb ideje megtelepedett, kis létszámú lengyel bányászkolóniák helyzetének figyelemmel kísérése.²⁶ A mindennapi politikai információk megszerzése érdekében a lengyel diplomaták igyekeztek jó kapcsolatokat kialakítani a helyi román elit képviselőivel, valamint a magyar és a német kisebbség vezetőivel.

A kolozsvári konzuli ügynökséget kiterjedt feladatkörrel hozták létre. Dacára annak, hogy egyszemélyes misszióként működött, a kicsi hivatal mégsem lett tiszteletbeli konzulátus, amelynek élére akár román állampolgár is jelölhetek volna. Felmerül a kérdés, hogy egy széles feladatkörrel rendelkező, nagy területű régió politikai és társadalmi folyamatait figyelő diplomáciai képviselő esetében a szándékok és lehetőségek ellentétének valós problémáját jelezte-e a pénzhiányra való hivatkozás, vagy csak ürügyként szolgált más okok elfedése érdekében. Véleményünk szerint a döntés meghozatalában szerepet játszhattak valós pénzügyi problémák is. Emellett a fontosabb szempont mégis az lehetett, hogy a lengyel diplomácia nem kívánta magát hangsúlyozottan exponálni egy olyan régióban, amelyben a jelenléte közvetve előnyösnek mutatkozott számára, de közvetlen államérdekei nem fűződtek hozzá. A kolozsvári lengyel képviselő működtetése sokkal fontosabb volt, mint egy csupán kereskedelmi igényeket megjelenítő, vagy tisztán konzuli ügyeket ellátó tiszteletbeli konzulátusé, de nem olyan jelentőségű, mint például a lengyel–román határzónában fekvő csernovici konzulátusé, amely igyekezett a nagy létszámú bukovinai lengyel kisebbség önszerveződéséhez is támogatást nyújtani. Mindenesetre a misszióra háruló feladatokat egyetlen személynek kellett ellátnia, a napi politikai és konzuli teendők viszont fokozatosan halmozód-

25 A kolozsvári lengyel konzuli ügynökség feladatkörét meghatározó feljegyzés. (Ld. 18. sz. jegyzet.)

26 Az 1930. évi román népszámlálás során a hivatalos statisztikai adatok 3357 lengyel nemzetiiségű személyt írtak össze Erdélyben, amelyből 1496 fő Hunyad és Krassó–Szörény megyék bányavidékén élt. Erre ld.: *Varga E. Árpád*: Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. Tanulmányok. Bp., 1998. 358–364. p. A kolozsvári lengyel konzuli ügynökség ezen kívül más diplomáciai képviselőhöz hasonlóan egyfajta diplomáciai reprezentációs szerepet is ellátott: igyekezett koordinálni a Lengyel–Román Társaság helyi szervezeteinek programjait, fogadásokat tartott a nagyobb lengyel állami ünnepeken, stb. Erre ld. például: Brassói Lapok, 1939. május 8. Estélyt rendezett a lengyel–román társaság a lengyel alkotmány évfordulója alkalmával.

tak, ezért nem véletlen, hogy Tadeusz Stapiński egy 1938 májusában kelt felterjesztésében a külügyminisztérium segítségét kérte a képviselőt bővítéséhez.²⁷

*Az erdélyi magyar kisebbség
a magyar–lengyel–román politikai háromszög középpontjában*

Az erdélyi magyar kisebbség iránti felemás lengyel magatartást jól tükrözte Mirosław Arciszewski bukaresti lengyel követ 1936 májusi kolozsvári látogatása és egy „pro domo” feljegyzés, amely 1936 júliusában készült a konzuli ügynökségen az erdélyi magyarság helyzetéről. A lengyel diplomata előadást tartott a városban, amelynek fő motívuma a Lengyelország és Románia sorsa közti párhuzam volt. Mint mondta, Lengyelország és Erdély is nagy áldozatok árán „szabadult fel” a háborús események következtében, ugyanakkor „a 15 éves szövetségesek kitarának egymás mellett jóban és rosszban, mert nemcsak közös érzelmekre, hanem közös érdekekre is támaszkodik ez a barátság”. Hangsúlyozta, hogy Lengyelország nem revizionista, senkivel sem szövetszik a revízió érdekében és a határok tiszteletben tartásának elve alapján áll.²⁸ Nem véletlen, hogy ezek a szavak éppen Kolozsváron hangzottak el és éppen a „lengyel–román barátság felmelegítésének” időszakában. A kapcsolatok normalizálásának érdekében a lengyel diplomácia igyekezett megnyugtatón a román közvéleményt és rajta keresztül a román vezetést is a határrevízió kérdésében vallott álláspontjának változatlanságáról. Arciszewski a román–lengyel viszony kontextusát figyelembe véve, még nem sokkal ezután is igyekezett úgy tenni, mintha nem lenne tisztában a magyar kisebbség sérelmeivel. A bukaresti magyar követségi tanácsos 1936 októberében, konkrét példákat említve neki, szóba hozta előtte a székelység államilag irányított elnyomását, mire ő csodálkozását kifejezve, azt állította, hogy erről a kérdésről egészen másképp van informálva.²⁹

27 Stapiński felterjesztése: a kolozsvári lengyel konzuli ügynökség feladatkörét meghatározó feljegyzés. (ld. 18. sz. jegyzet). A kolozsvári lengyel diplomáciai képviselőt megnevezése körüli zavarokra utal, hogy a korabeli erdélyi magyar sajtóban és magyarországi dokumentumokban is egyszerűen konzulátusként aposztrofálták azt.

28 Az MTI jelentése Mirosław Arciszewski bukaresti lengyel követ kolozsvári látogatásáról. 1936. május 23. MOL (= Magyar Országos Levéltár) K 63 (= Külügyminisztérium politikai osztályának általános iratai) 157. csomó (cs.) 1936-17/31. tétel (t.). 1816/1936. pol. ikt. sz.

29 Nagy bukaresti magyar követségi tanácsos jelentése Arciszewski lengyel követtel történt találkozójáról. 1936. október 1. MOL K 63 245. cs., 1936-27/7. t. 3321/1936. pol. ikt. sz.

A romániai lengyel diplomácia vezetőjének állítása nehezen támasztható alá, különösen a kolozsvári konzuli ügynökség által a magyar kisebbség helyzetét taglaló jelentés tükrében. A lengyel külügyminisztérium 1936 júniusának elején a bukaresti követségtől részletes felvilágosítást kért az erdélyi magyarság helyzetéről, s külön felhívta diplomatai figyelmét arra, hogy az elemzés térjen ki a közösség történetére, létszámára, gazdasági pozícióira, illetve a Magyarországgal fenntartott kapcsolatára. A kérést a bukaresti követségtől illetékességből a kolozsvári konzuli ügynökségre továbbították, ahol szeptember végére el is készült egy negyven oldalas jelentés.³⁰ Ennek készítője, Jan Buzek kifejtette, hogy a magyar nemzeti kisebbség létszámának megítélésében nincs nézetazonosság, saját becslései alapján csak a Magyarországtól elcsatolt területeken élő magyarok számát több, mint másfél millióra tette. Az elemzés szerint a magyar kisebbség formálisan jogegyenlőséget élvez, valójában azonban a román politikai elit a teljes beolvasztására törekszik. Tönkretették Erdélyben a magyar iskolarendszert, és a földbirtokrendszer reformja során elvették a magyar egyházak birtokállományát is. A magyar nemzeti kisebbség politikai képviseletét az Országos Magyar Párt látja el, amelynek a román parlament alsóházában és szenátusában is vannak képviselői. Noha a román állam igyekszik megnehezíteni az erdélyi magyarok anyaországgal való kapcsolattartását, ezek a történelmi viszonyokból adódóan mégis sokoldalúak maradtak. Buzek jelentése hangsúlyozta, hogy a teljes román politikai vezetés elítéli a magyar revíziós törekvéseket.³¹

Ez a feljegyzés elég meggyőzően bizonyította, hogy a kolozsvári lengyel diplomaták megfelelően érzékelték a kisebbségi létre kényszerített magyarság általános helyzetét, valamint a rá nehezedő asszimilációs nyomás erejét, sőt, némi empátiával viseltettek a sorsa iránt. Politikai szerepvállalásuk a magyar–román vitában akként fogalmazódott meg, hogy igyekezni kell a magyar közösség törekvéseit a román többség érdekeihez idomítani. Szembesülve azonban a magyarság társadalmi és gazdasági életben meglévő befolyásának tényével, valamint az ennek negligálására irányuló román kísérletekkel, továbbá az erdélyi problémák történelmi gyökerével, a helyszíni tapasztalataik alapján a magyarság helyzetét nemcsak a román állam iránti lojalitás szemszögéből ítélték meg. Mint utaltunk rá, a lengyel

30 A lengyel külügyminisztérium és a bukaresti lengyel követség utasítása egy elemzés összeállítására a magyar kisebbség helyzetéről. 1936. június 2., 1936. július 29. AAN Agencja Konsularna R. P. w Cluj. Sygn. 1. (Raporty polityczne od 1936 do 1937 r.). str. 71.

31 Elemzés a magyar kisebbség helyzetéről. 1936. szeptember 22. AAN Agencja Konsularna R. P. w Cluj. Sygn. 5. (Mnieszkości w państwach obcych). str. 99–138. illetve a „Magyar kisebbség Romániában” című elemzés rezüméje. Uo. 139–141.

külpolitika számára hasznosítható információk folyamatos összegyűjtése céljából a Kolozsvárra akkreditált lengyel diplomaták rendszeresen találkoztak magyar kisebbségi vezetőkkel: az Országos Magyar Párt parlamenti tagjaival, valamint a magyar egyházak és sajtó képviselőivel.

Erről a magyar külügyi vezetés is tudomással bírt. Arciszewski 1936 decemberében hazautazott és Varsóban módjában állt rövid beszélgetést folytatni Hory András magyar követtel. Éppen e találkozó előtt Beck utasította őt arra, hogy az adott lehetőségekhez mérten igyekezzen közreműködni a magyar–román viszonyban mutatkozó feszültség enyhítésében. Arciszewski kijelentette, hogy mindez Lengyelország érdekében történik, hiszen szövetségese a kisebbségi kérdés rendezése révén belsőleg stabilizálódhat. A bukaresti követ nyomtatékosítani kívánta azonban, hogy ez nem jelentheti azt, hogy Lengyelország konkrét magyar kisebbségi ügyekben interveniáljon. Az alig két hónapja elhangzott, hiányos informáltására hivatkozó állításával szemben „Arciszewski úr előadta, hogy kolozsvári konzuluk (sic!) részletesen informálja őt. Azon kérdésemre, hogy a konzul voltaképpen kivel áll összeköttetésben, a követ azt válaszolta, hogy Gyárfás Elemérrel és Bánffy Miklós gróffal, azonnal hozzátette azonban, hogy tudomással bír a magyar párt és Bánffy gróf politikai iránya közti eltérésről.”³²

Egy ideig úgy tűnhetett, hogy az események mégsem igazolják Arciszewskinek a lengyel közreműködés jellegére vonatkozó állítását. 1936. november 12-én Octavian M. Dobrota székelyudvarhelyi tanár a „Román hang az elszékelyesített vidéken” című helyi újságban felvetette a székelyek lemeszárlásának gondolatát. A cikk egy példányát Hory varsói magyar követ átadta Tadeusz Kobylańskinak, a lengyel külügyminisztérium politikai osztálya főnökének, aki később, december 16-án közölte vele, hogy a külügyminisztérium utasítására Arciszewski követ felhívta erre Gheorghe Tatarescu miniszterelnök és Victor Antonescu külügyminiszter figyelmét. A román politikusok állítólag nagy felháborodással reagáltak a cikk

32 Hory András varsói magyar követ jelentése Arciszewskivel történt találkozásjáról. 1936. december 4. MOL K 63 248. cs. 1938–27/7. t. 4019/1936. pol. ikt. sz. Az Országos Magyar Párt (1922–1938) elcenzte a román elittel történő nagyobb horderejű kompromisszumokat és egyfajta „védekező politikát” folytatott, ami főként a kisebbségi sérelmek napirenden tartásából állt (Gyárfás Elemér 1922-től az Országos Magyar Párt elnökségének tagja, 1926–1937 között Csík megyei szenátor volt a román parlamentben). Bánffy Miklós gróf elképzelése az volt, hogy a romániai magyarságot önálló politikai entitásként kell a román politikai életbe tagolni. Bánffy lett később a királyi diktatúra bevezetésének idején létrejött román egységszervezet, a Nemzeti Újjászülletési Front részeként 1939 februárjában megalakuló Magyar Népközség vezetője. Erre ld.: *Bárdi Nándor*: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. In: *Regio* 8. (1997) 2. sz. 34–35. p.

tartalmára. A lengyel külügy politikai osztályfőnöke erre nem kis malíciával jegyezte meg, hogy ez a cikk tulajdonképpen jó szolgálatot tett nekik, mert lehetővé tette számukra, hogy felfüggeszék az „offenzívát” a magyar–román kapcsolatokban.³³

Az, hogy a lengyel diplomáciának a helyzet pontos ismeretének ellenére sem állt érdekében az erdélyi magyar kisebbség melletti határozott kiállás, nemcsak ez a komolytalan „offenzíva” bizonyította be. Az Ilfov megyei ügyvédi kamara 1937. február 7-i ülésén Bukarestben a volt román igazságügyi miniszter indítványára határozatot fogadott el, melynek értelmében ügyvéd Romániában csak román nemzetiségű lehetett. Március 2-án, más kisebbségi sérelmekkel együtt, Hory szóvá tette az esetet Kobylańskinak, aki megígérte, hogy tájékoztatni fogja erről Arciszewskit: „...az osztályfőnök szerint a bukaresti lengyel követnek módjában lehet ezeket az adatokat bizalmas konverzáció folytán felhasználni.”³⁴ Március 24-én újra tárgyalt egymással a magyar és lengyel diplomata. Kobylański ekkor spontánul visszatért a magyar kisebbség sérelmeinek kérdésére és megjegyezte, hogy a bukaresti lengyel követ „lehetőséget lát” a magyar diplomácia által átadott információk felhasználására, ezért arra kérte Horyt, hogy folyamatosan tájékoztassa őt az erdélyi magyarság helyzetéről. „Alig hiszem, hogy a bukaresti lengyel követ akciója e sérelmek orvoslása tekintetében sikerrel járhatna” — írta jelentésében Hory, a politikai osztályfőnök óhajának megfelelően azonban arra kérte Kánya Kálmán magyar külügyminisztert, hogy küldje el neki az erdélyi magyarság aktuális sérelmeire vonatkozó, a magyar külügyi vezetés rendelkezésére álló információkat.³⁵ Kánya értesítette erről Darányi Kálmán miniszterelnököt is, akihez azzal a kéréssel fordult, hogy a varsói magyar követ tájékoztatása érdekében időről időre jutassa el hozzá a magyar kisebbség elnyomásáról készített összeállítást.³⁶

33 Az idézett szöveg a dokumentumban franciául szerepel. Hory jelentése Tadeusz Kobylański politikai osztályfőnökkel történt találkozójáról. 1936. december 16. MOL K 63 245. cs. 1936-27/7. t. 4111/1936. pol. ikt. sz. A székelyudvarhelyi román tanár cikke Mussolini 1936. november 1-i milánói beszédére reagált, amely általános felháborodást keltett Romániában. A szerző egyik ominózus kijelentése szerint az erdélyi Szent Bertalan éjszakája után a magyarok olasz szövetségésének kellene összeszednie a magyarok hulláit. A Mussolinit ért sértő kifejezések miatt a román kormány az olasz kormány tiltakozására ideiglenesen beszüntette a lap működését. Erre ld.: *Mikó Imre*: Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig. Bp., 1941. 169–170. p.

34 Hory jelentése Kobylańskival történt találkozójáról. 1937. március 2. MOL K 63 247. cs. 1938-27/4. t. 796/1937. pol. ikt. sz.

35 Hory jelentése Kobylańskival történt találkozójáról. 1937. március 24. Uo. 1118/1937. pol. ikt. sz.

36 Uo.

A varsói magyar követ 1937 májusában a lengyel külügyminisztert is igyekezett meggyőzni a magyar kisebbség sérelmeiről. Beck ismét kifejtette, hogy csak azt az utat tartja járhatónak, ha a román kormány a kisebbségi kérdéseket magával az erdélyi magyarság vezetésével tárgyalja meg, s ezzel elkerüli annak látszatát, hogy a problémának nemzetközi színeze van, vagy kihat a magyar–román kétoldalú kapcsolatokra.³⁷ Ugyanezt ismételte meg Kánya és a román politikusok előtt is.³⁸ Ezek a próbálkozások nem születtek kézzelfogható eredményeket, ezért 1938 tavaszán, a csehszlovák válság kiéleződésének idején Varsó ismét erőfeszítéseket tett a magyar–román nézeteltérések elsimítására. A lengyel diplomácia abban is eredménykedett, hogy az 1938 májusában különféle intézkedések együtteséből összeálló „Kisebbségi Statútum” reális megoldást jelent a nemzetiségi probléma rendezése terén. Ennek végrehajtása végre előrevetíthette volna a lengyel külpolitikai stratégiában meghatározónak számító magyar–román közeledés realizálását. Roger Racyński bukaresti lengyel nagykövet Rényey Viktor bukaresti magyar ügyvivővel 1938. szeptember 12-én lezajlott találkozáján éppen a Kolozsvárról érkező hírekre hivatkozva fogalmazta meg véleményét: „Raczinski gróf még hozzáfűzte, hogy a kolozsvári lengyel konzulátus (sic!) jelentései arról számolnak be, hogy a statútum kibocsátása óta a kisebbségek életében némi enyhülés állott be.”³⁹

A lengyel külpolitika azonban nem számolt realisan a területi kérdés megkerülhetetlenségével a magyar–román kapcsolatokban, illetve nem mérte fel alaposan a román vezetés kisebbségekkel szembeni tényleges szándékait. Túlzott reményeket fűzött ahhoz, hogy az államiság és az egységes politikai nemzet tudatát továbbörökítő erdélyi magyarság helyzetét az államéletben való mellőzés fenntartásával, kisebb hangulatjavító intézkedésekkel rendezni lehet.⁴⁰ Grigore Gafencu román kül-

37 Hory jelentése a Beckkel folytatott megbeszéléseiről. 1937. május 2. MOL K 63 245. cs. 1937-27/4. t. 1558/1937. pol. ikt. sz.

38 Erre ld.: Hory jelentése Beck romániai látogatásáról 1937. június 22-én. MOL K 63 158. cs. 1937-17/31. t. 1977/1937. pol. ikt. sz. Hory jelentése II. Károly román király lengyelországi látogatásáról. 1937. július 10. MOL K 63 158. cs. 1938-17/31. t. 2294/1937. pol. ikt. sz. Továbbá Kánya Kálmán magyar külügyminiszter és József Beck lengyel külügyminiszter tárgyalása Genfben. 1937. szeptember 19–20. MOL K 63 245. cs. 1937-27/1. t. 446/1937. pol. ikt. sz.

39 Rényey Viktor bukaresti magyar ideiglenes ügyvivő jelentése Roger Racyński bukaresti lengyel nagykövettel történt találkozájáról. 1938. szeptember 12. MOL K 63 247. cs. 1938-27/4. t. 2958/1938. pol. ikt. sz. Erre a diplomáciai jelentésre, és a lengyel nagykövet kijelentésére már történt hivatkozás a hazai szakirodalomban. *Román Ildikó: A magyar–román viszony alakulása 1937–1940 között.* In: *Regio* 5. (1994) 3. sz. 107. p.

40 Erre egyébként a kolozsvári lengyel alkonzul több jelentésében is utalt. Ld. például: *Seres*, 2000. 4. sz. dokumentum. 217. p.

ügyminiszter 1939 márciusában Varsóban tett látogatása alkalmával többször kifejtette, hogy a magyar kisebbség ügye szigorúan román belügy. A többi kisebbségi problémához hasonló szellemben, az igazság és egyenlőség szellemében szeretnék kezelni, annak érdekében hogy a „...magyar kisebbséget érzelmileg és szellemileg is összekapcsoljuk azzal az állammal, amelyben lakik.”⁴¹ A magyar politika ezt természetesen nem ismerte el, és egy olyan magyar–román kisebbségvédelmi egyezmény aláírását tartotta kívánatosnak, amely szavatolta volna a romániai magyarság hatékony védelmét az anyaország közreműködése mellett. Románia viszont a magyar közösség nemzetiségi–politikai jogainak széles körű kiterjesztését egy magyar–román megnehtámadási egyezménytől tette függővé. A Magyarország és Románia közti *modus vivendi* elmaradása miatt a lengyel vezetés, meglepő módon, Magyarországot vádolta. A már említett Kobylański politikai osztályfőnök a Horyval lezajlott 1939. április 15-i találkozásán sajnálatának adott hangot, amiért Magyarország nem vette figyelembe a Lengyelország által tett javaslatokat, amelyek egy megnehtámadási szerződés megkötésére irányultak.⁴² Beck nem sokkal később egyenesen kijelentette a magyar követnek, hogy bár „...ő maga minden alkalmat felhasznált arra, hogy a románokat jobb belátásra bírja, ...egy kisebbségi egyezmény megkötésére egyetlen állam sem vállalkozik könnyen.”⁴³

Márton Áron és a kolozsvári lengyel diplomáciai kirendeltség kapcsolatai

Az erdélyi magyarság sorsában tehát a lengyel közvetítő szándék sem hozhatott érdemi változást. Különösen súlyos helyzetben voltak az erdélyi magyar egyházak, amelyekre a magyar állami támasz kiesésével, szervezettségüknél fogva, fokozottabb szerep hárult a magyar közösségek összetartásában. A földbirtokreform során a római katolikus egyház birtokainak körülbelül 95%-t, a református egyházak birtokállományának 40%-t kisajátították, és a nacionalizált vagyon legnagyobb részét román egyházközsegeknek juttatták. Az erdélyi magyar egyházaknak az államtól függő, másik fő jövedelemforrását az államsegélyek képezték, melyeket a román államhatalom a birtokvagyonnal szinte fordított arányban folyósított. Az egyházak jogi helyzetét, valamint az egyház és az állam egymáshoz való viszonyát alapvetően az 1928-ban elfogadott kulturális törvény rögzítette. Ennek értelmében 5 cso-

41 Hory jelentése Grigore Gafencu lengyelországi látogatásáról. 1939. március 8. MOL K 63 160. cs. 1939-17/31. t. 1227/1939. pol. ikt. sz.

42 Hory jelentése Kobylańskival történt találkozásáról. 1939. április 15. MOL K 63 250. cs. 1939-27/7. t. 2119/1939. pol. ikt. sz.

43 Hory jelentése Beckkel folytatott tárgyalásáról. 1939. június 7. Ibid. 3820/1939. pol. ikt. sz.

portra osztották a romániai egyházakat, melyek közül az „uralkodó” orthodox és a „kiváltságos” görög katolikus után a harmadik helyre szorultak a „történelmi”, alapvetően magyar ajkú népességet tömörítő egyházak, a római katolikus és a protestáns felekezetek. A törvény a két román egyházat „egyháznak”, míg a többi „kultusznek” nevezte, paragrafusai pedig rendelkezési jogalapot teremtettek az egyházak működésének ellenőrzésére a mindenkori hatalom által. Tovább súlyosbította a helyzetet, hogy 1931 áprilisában a román vallásügyi minisztérium Onosifor Ghibu kolozsvári egyetemi tanár elnökletével egy bizottságot hozott létre, melynek feladata az erdélyi magyar egyházmegye autonóm jogi szervezetének, a Római Katolikus Státus tevékenységének kivizsgálása volt. A grémium a katolikus egyházi szervezetek elleni további támadások fő gócpontjává vált, s működése lényegében a nem román felekezetek ingatlanvagyonának további megnyírbálását eredményezte.⁴⁴

1932 végén, a magyar egyházak kisemmizésére törekvő politikai légkörben került Márton Áron, akkor gyulafehérvári püspöki titkár Kolozsvárra, ahol a helyi egyetem katolikus lelkésze lett. A kolozsvári Báthory Kollégiumban a magyar ifjúság szervezésére irányuló nevelőmunkába kezdett, az egyetemi templomban pedig minden vasárnap és ünnepnapon szentbeszédet tartott. Ez városszerte széles körű ismertséget eredményezett számára, aktuális témákat taglaló prédikációira felekezeti különbség nélkül érkeztek. Emellett az Erdélyi Katolikus Népszövetség vezető tisztségviselője, 1934 februárjától 1936 júliusáig igazgatója is volt. 1936 márciusában a kolozsvári Szent Mihály plébánia vezetésére kapott ideiglenes megbízatást, 1937 januárjában kanonokká nevezték ki. Felfelé ívelő egyházi pályafutását jól jellemezte, hogy 1938 augusztusában a Szent Mihály plébánia képviselő testülete plébánossá választotta őt, ezzel együtt Adolf Vorbruchner püspök kolozs–dobokai főesperessé tette. Egy hónappal később azonban, a megyéspüspök halála után a Szentszék erdélyi apostoli kormányzóvá nevezte ki, majd 1939. február 12-én plébániatemplomában, a kolozsvári Szent Mihály templomban az erdélyi egyházmegye püspökévé szentelték.⁴⁵

A Szent Mihály plébánia ideiglenes vezetőjeként, több egyházi tisztsége és társadalomszervező tevékenysége révén már országos ismertségnek örvendett, ezért nem lehetett véletlen, hogy a kolozsvári lengyel misszió is felfigyelt rá. A lengyel konzuli ügynökség jelentéseiből kitűnik, hogy a lengyel diplomaták olyan energi-

44 A romániai magyar egyházak helyzetére ld.: *Bíró Sándor*: Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940. Bem, 1989. 377–390. p.

45 Márton Áron kolozsvári éveire ld.: *P. Szőke János*: Márton Áron. Nyírcgyháza, 1990. 127–137. p. és *Virt László*: Márton Áron a lelkiismeret apostola. Bp., [1988.] 14–30. p.

kus, viszonylag fiatal, de tekintélyes egyházi vezetőt láttak benne, akinek népnevelő működése befolyásolja a teljes magyar népesség nemzetiségi érdekérvényesítő törekvéseit.⁴⁶ Márton Áron és a lengyel diplomaták egymásra találása, a magyar pap, későbbi püspök részéről is megmagyarázható. Márton Áron valószínűleg azért fordult kitüntetett figyelemmel a kolozsvári konzuli karon belül éppen a lengyel diplomaták felé, mert azok egy olyan nemzetet képviseltek, amely mély vallásszösságáról, és ezen belül erős katolicizmusáról volt közismert. Ezen túlmenően a magyar–lengyel történelmi kapcsolatoknak a XVI–XVII. századi erdélyi fejedelmek révén eleven emlékezete lehetett az erdélyi közgondolkodásban, a tradicionális lengyel–magyar barátság hangoztatása ezért itt élénkebben hatott. A jelentésekből kiderül továbbá, hogy a magyar kisebbségi vezetők tisztában voltak azokkal a lengyel politikai elképzelésekkel, amelyek a magyar kisebbség és a román többség érdekeinek összehangolását tűzték ki célul.⁴⁷ Úgy tűnik, hogy Márton Áron a kisebbségi magyar felekezeteket sújtó román egyházpolitikával szemben valami-féle „érzelmi szövetséget” remélt a lengyel kirendeltség tagjai részéről.

A kolozsvári lengyel konzuli ügynökség utóéletének történetéhez tartozik, hogy 1939 nyarán, a danzigi válság kiéleződésének idején, megromlott a helyi lengyel diplomaták és a magyar kisebbségi vezetők közti jó viszony. Ennek közvetlen kiváltó oka a kolozsvári Keleti Újság június 17-i számában megjelent, a danzigi kérdéssel foglalkozó cikk volt, melynek szerzője kifejtette, hogy Németország hamarosan napirendre tűzi a kérdést és nem fog engedményeket tenni.⁴⁸ Stapiński már egy korábbi jelentésében is beszámolt arról, hogy az erdélyi magyar sajtó Danzig hovatartozásának kérdésében csak a német álláspontot ismerteti.⁴⁹ Június 19-én a lengyel alkonzul tiltakozott Somodi Andrásnál, a Keleti Újságot megjelentető kiadóvállalat felelős igazgatójánál és br. Bothmer Károly magyar konzulnál a

46 Abban a jelentésben, amelyhez mellékleként csatolta Buzek a már említett magyar kisebbségről szóló 1936. évi elemzést, „informátoraként” említette meg Márton Áront, akit maga is idézőjelenben „Stadtpfarrer”-nek titulált, és kiemelte, hogy értékes adatokkal szolgált a székléségről, valamint az erdélyi magyarok iskola- és egyházi ügyeiről. 1936. szeptember 22. AAN. Agencja Konsularna R. P. w Cluj. Sygn. 1. str. 72–73.

47 Erre ld.: *Seres*, 2000. 3. sz. dokumentum. 215. p. Bár Stapiński már többször is idézett feljegyzése hangsúlyozta, hogy „mind a magyarok, mind a románok elfogadják az ügynökséget ... közvetítő törekvéseit a magyarok méltatlanul a románok kedvetlenül fogadták.” A kolozsvári lengyel konzuli ügynökség feladatköréről szóló feljegyzés. Ibid.

48 Keleti Újság, 1939. június 17. Danzig és a német kolóniák. [A lap régies írásmódja ellenére a jelenlegi helyesírás szabályokhoz igazodva a tanulmányomban hosszú „Ú” alakot használok – S. A.]

49 Stapiński 1939. május 11-i sajtójelentése. AAN Agencja Konsularna R. P. w Cluj. Sygn. 10. (Raporty prasowe w 1939 r.). str. 114–117.

cikk tartalma ellen. Noha a magyar konzul személyes véleménye az volt, hogy nem igazak a cikkben megfogalmazott állítások, Stapiński feltételezéseivel szemben kifejtette, hogy nincs befolyása a lap szerkesztésére és annak irányultságára.⁵⁰ Június 20-án Somodi András és Nyíró József, a lap felelős szerkesztője elnézést kértek és ígéretet tettek arra, hogy valamelyik hamarosan megjelenő számban publikálni fognak egy cikket, amely korrigálja a Stapiński által inkriminált állításokat.⁵¹ Ez a lengyel alkonzul tiltakozására való hivatkozás nélkül megtörtént ugyan a helyi lap június 23-i és július 7-i számában, a konfliktus mégsem ült el.⁵² Június 24-én a nagyváradi Magyar Lapok közölt egy elemzést a danzigi kérdés újabb fejleményeiről, melynek készítője kizártnak tartotta a kompromisszumot a két állam között.⁵³ A cikk állításaira Stapiński egy meglehetősen ingerült hangvételű levéllel válaszolt, melyben kifejtette, hogy az a német propaganda stílusában íródott, ezért állításai nem felelnek meg a valóságnak.⁵⁴

Stapiński interpretációja szerint az erdélyi magyar sajtó magatartása azzal magyarázható, hogy a magyar kisebbség Németország segítségével látja megvalósíthatónak Erdély Magyarországhoz csatolását, amihez nélkülözhetetlen Románia szövetségesének, Lengyelországnak a meggyengítése. A kialakult konfliktus erősen rányomta a bélyegét a magyar és lengyel fél viszonyára. A lengyel alkonzul későbbi sajtójelentései is arról szóltak, hogy az erdélyi magyar sajtó teljesen a német propaganda befolyása alá került, és egyenesen ellenségesen viselkedik Lengyelországgal szemben. Ez a helyzet Lengyelország lerohanása után sem változott meg, Stapiński szeptember 11-i jelentése például arról számolt be, hogy a helyi magyar sajtó a németek pártján áll és a német győzelmeket magasztalja.⁵⁵ A kolozsvári napilapok korabeli tudósításainak áttekintése alapján azonban elmondható, hogy a

50 Stapiński tiltakozása Somodi András felelős igazgatónál és Nyíró József felelős szerkesztőnél: az 1939. június 19-i sajtójelentés. Ibid. str. 138–141.

51 Stapiński 1939. június 20-i sajtójelentése. Ibid. str. 146.

52 Keleti Újság, 1939. június 23. A danzigi kérdés lengyel szempontból. Keleti Újság, 1939. július 7. Danzig körül.

53 Magyar Lapok, 1939. június 24. A danzigi kérdés objektív megvilágításban.

54 Stapiński Scheffler Ferenc felelős kiadóhoz írt magyar nyelvű tiltakozó levele nélkülözötte a geopolitikai realitásokat: „A magyarok szívesen tüntetnek a lengyel–magyar barátság mellett, tudniok kellene tehát, hogy mi az igazi helyzet, s tudniok kellene a történelmet is, annál is inkább, mert az utolsó «csch válság» alkalmával a magyarok Németország akarata ellenére, csakis lengyel segítséggel és lengyel segítség által kapták meg Kárpátalját, s csakis a német hódítási vágyának köszönhetik, hogy Németország javára le kellett mondaniok Szlovákiáról.” AAN Agencja Konsularna R. P. w Cluj. Sygn. 10. (Raporty prasowe w 1939 r.) str. 154–155.

55 Stapiński 1939. szeptember 11-i politikai jelentése. AAN Agencja Konsularna R. P. w Cluj. Sygn. 3. (Raporty polityczne w 1939 r.) str. 301–302.

helyzet közel sem volt ennyire egyértelmű, a német győzelmeket nem kísérte az erdélyi magyarság korlátlan szimpátiája. A Lengyelország vereségéről szóló hírek inkább olyan kommentár nélküli tényeket közöltek, amelyek Németország meglepetésszerű gyors győzelmét konstatálták. A danzigi válságról szóló korábbi hírek pedig nem kifejezetten lengyelelles élel születtek és nem a lengyel állam felszámolásának óhaját fogalmazták meg, hanem azt inkább a versailles-i békediktátum-rendszer megingásának egyik jeleként kezelték. A város magyar lakosságának lengyelek iránt érzett rokonszenve abban is megmutatkozott, ahogy az 1939 szeptemberében Kolozsvárra érkező, mintegy száz főből álló lengyel menekültsoportról gondoskodott.⁵⁶

⁵⁶ Erre ld.: *Kazimiera Illakowiczówna*: Kolozsvári emlékek. In: *Korunk* 31. évf. (1972). 12. sz. 1840–1848. p. és *Edmund Roesler*: Egy lengyel művész a magyarokról. In: *Menekültrapszódia. Lengyelek Magyarországon 1939–1945*. Szerk.: Szcnyán Erzsébet–Kaprunczay Károly. Bp., 2000. 381–383. p.

II. Dokumentumok⁵⁷

1.

**Jan Andrej Buzek kolozsvári lengyel alkonzul jelentése Adam Mikucki
bukaresti lengyel konzulnak a Márton Áronnal folytatott beszélgetéséről**

Kolozsvár, 1936. április 24.

Titkos

Konzul Úrnak Bukarestbe.

1936. április 24.

3/ titk/ 10

segédpüspök kinevezése

Gyulafehérváron.

A mai napon meglátogatott Márton Áron tiszt., a helyi római katolikus plébánia plébánosa.⁵⁸ A vele folytatott beszélgetés során érintettük többek között Adolf

⁵⁷ A kolozsvári konzuli kar és Márton Áron közti kapcsolatok megbízható feltárása még további kutatásokat igényel, hiszen nem ismertek előttünk a témára vonatkozó romániai források. A lengyel konzuli ügynökség iratanyaga 15 őrzési egységből áll, amelynek legértékesebb részét a politikai- és sajtójelentések fennmaradt, zsírpapírra gépelt másodlatai alkotják. Az iratanyag korántsem teljes áttekintése után három olyan dokumentumra bukkantunk, amelyek Márton Áronnal foglalkoznak, de éppen ezek alapján feltételezhető, hogy lehetnek még olyan iratok, amelyek az ő tevékenységét érintik. Az 1. sz. alatti, egy korábbi, más szempontú forrásközlésünkbe is beavogatott dokumentum újabb szerepeltetését a másik kettővel való szoros összefüggés miatt tartjuk itt szükségesnek. A tanulmányban alkalmazott jelzeteknél a magyarországi levéltári források esetében a tételszámon belül mindig a külügyminisztérium politikai osztálya általános iratainak (K 63) iktatását követtük, s mindig iktatószámot tüntettünk fel, akkor is, ha az adott dokumentumot később utóiratként csatolták valamelyik nagyobb ügyirathoz, s ezért alapszámmal is ellátták. A lengyel nyelvű dokumentumok fordításánál arra törekedtünk, hogy a magyar változatban is érezhető legyen a diplomáciai nyelvvezetben megkövetelt tömörség, valamint az idegen kifejezések használata és a rövidítések gyakori alkalmazása. Néhány rövidítést értelemzavaró jellegük miatt feloldottunk.

⁵⁸ Márton Áron a Buzekkel való találkozása idején még ideiglenes plébánosként állt a plébánia élén.

Vorbruckner friss gyulafehérvári püspöki kinevezési ügyét.⁵⁹ A kinevezés Majláth Gusztáv Adolfnak, a gyulafehérvári egyházmegye püspökének — akit több hónapja Budapesten gyógykezelnek, bár nincs esélye arra, hogy meggyógyuljon — hosszan tartó betegsége miatt következett be.⁶⁰ Bizalmas információk szerint Majláth püspök elmebajjal határos teljes depresszióban szenved. Ugyanezen információk szerint megbetegedése összefügg a román hatóságokkal szembeni küzdelmével, amelyet azt erdélyi római katolikus egyház birtokainak védelme érdekében folytatott.

Adolf Vorbruckner tisz. — „cum iure successionis”⁶¹ nevezték ki segédpüspökké. A kinevezését, ahogy Márton tisz. állítja, román részről nagy erőfeszítések előzték meg, amelyeknek az volt a céljuk, hogy a gyulafehérvári püspöki székre román származásút ültessenek. Ezek az erőfeszítések azonban eredménytelenek maradtak, mivel az erdélyi római katolikusok között egyáltalán nincsenek románok, s amit a Vatikán is ellenzett arra a tényre hivatkozva — ahogy azt Márton tisz. a továbbiakban megerősítette, — hogy a teljesen jelentéktelen számú román nemzetiségű római katolikus pap között nem volt alkalmas jelölt erre a felelős tisztségre.

Az új segédpüspök osztrák–magyar katonatiszti családból származik és viszonylag fiatal, mivel 1890. március 13-án született Aradon. A középiskolát Gyulafehérváron végezte el, teológiát Svájcban, Fribourgban tanult. 1914-ben Gyulafehérváron szentelték fel, és egyúttal a nagyszebeni „unterstadt” plébánia vezetőjévé is kinevezték. 1915–1918 között az osztrák–magyar hadseregben tábori lelkészként szolgált, és ebben a minőségében több kitüntetést is kapott. 1919–1927 között káplán Brassóban, 1928-tól pedig plébános és esperes Nagyszebenben.

Márton tisz. azt mondta, hogy Vorbruckner népi hovatartozása meghatározhatatlan. Az új püspöknek a háború előtti „ún. osztrák–magyar” típusúnak kell lennie, kinevezése pedig Márton tisz. véleménye szerint a románok törekvései és a magyar–német papság döntő többségének aspirációi közötti kompromisszum eredménye. Márton tisz. meg van győződve arról, hogy egy határozatlan nemzetiségű személy kinevezése a legjobb kiút abból a helyzetből, amely Majláth megbetegedése miatt, a püspöki szék tényleges megüresedése után alakult ki. A jelenlegi helyzetben az erdélyi magyar és német katolikusoknak sikernek kell tartaniuk azt a

59 Az eredeti dokumentumban is így szereplő név. A német apától és magyar anyától származó Adolf Vorbruckner csak rövid ideig állt az egyházmegye élén, mivel 1938 szeptemberében meghalt.

60 Az eredeti lengyel szövegben az Adolf keresztnév szerepel, ami nyilvánvalóan Buzek elírása. Majláth Gusztáv Károly (1864–1940), 1897-től erdélyi római katolikus püspök, 1940-ben halt meg Budapesten kórházi kezelése alatt.

61 az utódlás jogával

tényt, hogy az egyházmegye elöljárója nem román lett. Így Márton tisztt. azzal fejezte be a beszélgetést, hogy a gyulafehérvári püspökség hívei elégedettek új vezetőjük kinevezésével.

Csatolok 1 másolatot.

Buzek

Lengyel nyelvű gépelt másodlat.

Archiwum Akt Nowych (AAN) Agencja Konsularna R. P. w Cluj. Sygn. 1. (Raporty polityczne od 1936 do 1937). str. 18–19.

A dokumentum megjelent: Seres Attila: Magyar kisebbség és lengyel diplomácia Erdélyben a '30-as évek végén. In: Pro Minoritate 2., Új évf. (2000). 3–4. sz. 211–212. p.

2.

Tadeusz Stapiński kolozsvári lengyel alkonzul jelentése Adam Mikucki bukaresti lengyel konzulnak a Márton Áronnal folytatott beszélgetéséről

Kolozsvár, 1937. április 2.

Bizalmas

Konzul Úrnak Bukarestbe.

1937. április 2.

3/biz/14

magy.-román kapcsolatok

Jelentem, hogy f. év április 1-én viszontlátogatást tett nálam Márton Áron prelátus tisztt., a kolozsvári római kat. plébánia papja. Márton prelátus tisztt. magyar székely ember, az állásához képest viszonylag fiatal, mivel 40 éves. Erre az Erdély fővárosában lévő exponált tisztségre valószínűleg saját katonai múltja miatt emelték, mi-

vel a háború idején a magyar hadseregben gyalogsági főhadnagyként szolgált, és háromszor megsebesült. Részt vett a románok elleni hadjáratban is.

Márton prelátus tisz. a beszélgetés idején saját kezdeményezésére felvetette, hogy az utóbbi hónapokban jelentősen kiéleződött a magyarellenes kurzus Erdélyben. Ezt a legutóbb nemcsak az mutatta meg, hogy közhasznú vállalatoknál magyarok nagy tömegeit bocsátották el állásukból, hanem az is, hogy a magyar magánvállalatokra nyomást gyakorolnak annak érdekében, hogy alkalmazzanak románokat, valamint a premontreiek ügye (lásd az Ügynökség 1937. III. 22-i, 3/9. sz. jelentését),⁶² illetve az is, ami a székelyek által lakott megyékben történik. Üldözik és zaklatják ott a magyar magániskolákat, a gyerekeket gazdasági és adminisztratív úton arra kényszerítik, hogy a kizárólag román nyelven oktató román állami iskolákba járjanak. A székely nép — Márton tisz. véleménye szerint — már eleget szenvedett és ezért annál fájdalmasabban megérzi ennek a nyomásnak a következményeit.

A premontrei rend perjelének, Kovács Kandidnak a letartóztatását és kiutasítását, és Onosifor Ghibu professzor⁶³ javaslatát illetően, hogy a rend vagyonát vegyék az államkincstár tulajdonába, Márton tisz. kifejezte abbéli meggyőződését, hogy az ilyen irányú törekvések ellenére nem lehet elérni a hatóságok döntésének visszavonását. Az egyházi szervek azonban a konkordátum-határozatokra hivatkozva⁶⁴ tiltakoztak Ghibu prof. javaslatai ellen, és Márton tisz. úgy véli, hogy ez legalább a kolostori vagyon megmentése tekintetében eredményre vezet.

Márton tisz. a román egyetemi ifjúságot a románosítási akciók és a magyarok elleni támadások egyik legnagyobb rejtett motorjának tartja. Márton tisz. ennek az ifjúságnak az utóbbi időkben, a szünidő alatt elkövetett akcióival illusztrálta a helyzetet. Ez a fiatalság szervezi a sztrájkokat a magyar vállalatoknál, besúgással van elfoglalva, stb.

62 A konzuli ügynökség 3/9-1937. sz. jelentése beszámolt arról, hogy 1937. március 19-én a román hatóságok Nagyváradon letartóztatták Kovács Kandid premontrei perjelt és Magyarországra toloncolták, illetve a rend nagyváradi és félifürdői ingatlanjait konfiskálni szeretnék.

63 Onosifor Ghibu (1883–1972), a kolozsvári egyetem pedagógia tanára. 1931-ben az ő elnöklétével alakult meg az a kormánybizottság, amelynek feladata a Római Katolikus Státus birtokállományának felülvizsgálata és nacionalizálása volt.

64 A Szentosz és Románia közötti 1927-ben és 1932-ben megkötött egyezményekről van szó, amelyek rögzítették a római katolikus egyházi hierarchiát Romániában és az erdélyi egyházmegye vagyoni státuszát.

Megkérdeztem, hogy a magyarok minek tulajdonítják a kurzus jelenlegi kiéleződését, azt mondta, hogy mindenekelőtt annak az ingerültségnek, ami a románokban keletkezett Mussolini beszéde miatt.⁶⁵

Más kérdést nem tettem fel.

Márton tiszt. azt javasolta nekem, hogy utazzam el a székelyek által lakott megyékbe, abból a célból, hogy saját szemmel győződjek meg az ottani viszonyokról. A Miniszter Úr egyik instrukciójának megfelelően kitérőleg válaszoltam, a Kirendeltség szervezése miatti időhiánnyal mentegelve magam.

Bár tervezem, hogy Erdély nemzetiségi struktúrájának megismerése érdekében a jövőben bejárom Erdély székelyek által lakott megyéit is, ezt a tennivalót a Márton tiszt.-vel való világos kapcsolatban mégsem tartom helyesnek.⁶⁶

Csatolok 2 másolatot.

Tadeusz Stapiński

A Lengyel Köztársaság alkonzulja

Lengyel nyelvű gépelt másodlat.

AAN. Agencja Konsularna R. P. w Chuj. Sygn. 1. str. 138–140.

65 Benito Mussolini olasz miniszterelnök 1936. november 1-én Milánóban elmondott beszédéről van szó, melyben az olasz politikus kijelentette, hogy Magyarországnak igazságot kell szolgáltatni, ha az európai hatalmak maradandó állapotokat akarnak teremteni a Duna-medencében. Mussolini beszédét éles magyarellenes sajtókampány követte Romániában.

66 Nyilvánvalóan itt arról van szó, hogy Stapiński a konzuli ügynökség illetékességi körzetének bejárását nem kívánta egy kisebbségi egyházi vezető személyéhez kötni, mert ez kompromitáló lehetett volna a román hatóságok szemében.

3.

**Tadeusz Stapiński kolozsvári lengyel alkonzul jelentése Adam Mikucki
bukaresti lengyel konzulnak Márton Áron segédpüspöki kinevezéséről**

Kolozsvár, 1938. szeptember 21.

Bizalmas

Konzul Úrnak Bukarestbe.

1938. szeptember 21.

3/37

új róm. katolikus püsp.

Jelentem, hogy a Szentszék a román kormánnyal egyetértésben Márton Áron kolozsvári esperest és plébánost nevezte ki apostoli vikáriussá és a gyulafehérvári római katolikus püspökség vezetőjévé. A folyó hónapban elhunyt Vorbuchner püspök helyét foglalja el.

Ezt a kinevezést egy, a románok által a magyar kisebbség javára tett újabb engedménynek kell tekinteni. Ezidáig, a kiváló Majláth püsp. halála után, a románok nem magyar nemzetiségű személy kinevezéséhez ragaszkodtak. Ennek a nyomásnak engedve, a Szentszék annakidején (a múlt évben) egy apolitikus németet, Vorbruchner tisztt. nevezte ki püspökké, aki aránylag tétlenül is szemlélte a római katolikus vallás híveinek döntő többségét alkotó magyarok egyházi birtokállománya mért csapásokat.

Márton Áron tisztt. személye nagyon jól ismert a Lengyel Köztársaság Konzuli Ügynöksége számára, már több jelentésben is alkalmam nyílt beszámolni róla a Konzul Úrnak. Gyakori informátorom is volt a magyarok akcióinak ügyeiben Erdély területén. A magyar hadsereg tisztje volt, többször megsebesült a Románia elleni háborúban. Kiváló, küzdő szellemű, megfontolt személy, aki teljes egészében tisztában van azzal, hogy az egyház milyen szerepet játszhat a magyar birtokállomány megtartásáért folytatott küzdelemben. Nagy intelligenciával és tapintattal van megáldva, általános megbecsülést vívott ki magának. Lengyelország nagy barátja és gyakran kereste a társaságot, hogy az általános politikai helyzetről be-

szélgessünk. Nyugodtan állíthatom, hogy bizonyosfajta barátság alakult ki kettőnk közt.

A gyulafehérvári római katolikus püspökség nagyon nehéz pénzügyi helyzetbe került. A püspökség javainak többségét a földreform során elkobozta Románia, körülbelül 20 hold szőlője maradt. Továbbá, minimális az állami dotáció és a püspök csak 7.000 lej körül keres, míg a pravoszláv és gör. kat. püspökök 40.000 lej körüli ellátmányt kapnak. Még a püspökség Gyulafehérvárról történő kitelepedésének és Kolozsvárra, vagy valahová a székelyek közé való átköltöztetésének gondolata is felmerült. Nagy épület-komplexumoknak a románok részére történő eladásával meg lehetett volna szerezni a megfelelő összeget egy, a megváltozott körülményekhez alkalmazkodó új püspökség berendezéséhez. Ez azonban ellentétessé lett volna a magyar nemzeti érdekekkel.

Márton tisz. kinevezése tényleges püspökké csak a Román Állam iránti lojalitásának próbaidőszaka után következhet.

Csatolok 2 másolatot.

Tadeusz Stapiński

A Lengyel Köztársaság alkonzulja

Lengyel nyelvű gépelt másodlat.

AAN. Agencja Konsularna R. P. w Chuj. Sygn. 2. (Raporty polityczne w 1938 r.) str. 108–109.

A dokumentumokat fordította: Seres Attila

GECSÉNYI LAJOS SZAKIRODALMI MUNKÁSSÁGÁNAK
VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA (1966–2002)

Összeállította:

Kis Péter

Az alább olvasható bibliográfia Gecsényi Lajos nyomtatásban ez ideig megjelent műveinek csak válogatását adja. A válogatás azokra a szakterületekre terjedt ki, ahol az Ünnepektől — valóban iskolateremtő — munkássága tágabban vagy szűkebben kapcsolódik a jelen tanulmánykötet szerzői által választott témákhoz, tehát Győr és tágabb környezetének múltjára, a kora újkori magyar gazdaság és pénzügyigazgatás történetére, valamint a modernkori magyar történelemre, ezen belül is különös hangsúllyal a külkapcsolatok, a diplomácia történetére. Fontos szempont volt, hogy az e tárgykörökben publikált valamennyi forrásközlemény szerepeljen, főleg azért, mert a (bécsi) levéltári kútfők feltárása és közlése mindig nagy jelentőséggel bírt a Jubiláns levéltárosi–történeti működésében. Nem vettük fel azonban az összeállításba a könyvismertetéseket, az interjúkat, a szakmai kollégiumok elnökeként, illetve a Magyar Országos Levéltár igazgatójaként készített éves jelentéseket, beszámolókat, a kötet-szerkesztéseket, továbbá el kellett tekinteni a napi- és hetilapokban megjelent igen szép számú cikkek, írások felsorolásától is. Mivel Gecsényi Lajos eddigi életművében kiemelkedő hely jutott a magyar történettudomány eredményeinek nyugat-európai megismertetésében, ezért teljességre törekedtünk az Ausztriában és Németországban napvilágot látott tanulmányok, forráspublikációk esetében. Ezek esetleges magyar nyelvű változatára külön nem utaltunk.

1966

Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása 1485–1563. In: AtSz 8. (1966) 470–485. p

1967

A forradalmi törvényszékek irattárának sorsa a Tanácsköztársaság megdöntése után. In: LSz 17. (1967) 3. sz. 743–748. p.

1968

Törvényszéki és ügyészégi iratok mint a Tanácsköztársaság történetének forrásai.
In: PtK 14. (1968) 1. sz. 127–139. p.

1970

1918–1919 évfordulója a helytörténeti irodalomban. [Glatz Ferencsel közösen.]
In: PtK 16. (1970) 3. sz. 151–167. p.

1972

Szőlőbirtok és borkereskedelem a Hegyalján. In: AtSz 14. (1972) 340–352. p.

1973

Dokumentumok a nyíregyházi építőmunkás szakszervezeti mozgalom történetéhez. Közread., bev. - - és Szerényi Imre. In: Szabolcs–Szatmári Szemle 8. (1973) 2. sz. 65–87. p.

1974

Tanulmányok Rákospalota–Pestújhely történetéből. Szerk.: Czoma László. Bp., XV. Ker. Tanács Végrehajtó Bizottsága, 1974. - - által írt fejezetek: 291–343., 441–461 p.

1975

Az egység útján. A kereskedelmi-pénzügyi és a vendéglátóipari dolgozók szakszervezetének története. Szerk.: Kabos Ernő–Sípos Péter. Bp., Táncsics Könyvkiadó, 1975. - - által írt fejezetek: 67–96., 179–210., 297–308. p.

1976

Győr megye a 17–18. század fordulóján. In: DTt II. 1686–1768. Szerk.: Farkas Gábor. Veszprém, [s. n.] 1976. 116–123. p.

Győr városa 1526 után. In: A 18. 195–221. p.

1978

Győr város kulturális élete 1849–1867. In: DTt III. 1848—1867. Szerk.: Farkas Gábor. Székesfehérvár, [Az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága], 1978. 237–241. p.

Gazdasági és társadalmi változások Győrött a 16–17. század fordulóján. In: Tanulmányok Győr és vidéke történetéből. Szerk.: -. Győr, Győr–Sopron megyei 1. sz. Levéltár, 1978. 5–21 p.

Győr megye gazdasági-társadalmi helyzetének néhány kérdése a XVII–XVIII. század fordulóján. In: A 19–20. (1977–1978) 381–396. p.

1979

Győri céhek a XVI. század második és a XVII. század első felében. In: A 21. (1979) 145–166. p.

1980

A területi levéltárak fondjegyzékei. Győr–Sopron Megyei 1. sz. Levéltár (volt Győri Állami Levéltár) (A magyar állami levéltárak fondjegyzéke 3.) Kézirat. 2. jav. bőv. kiad. Összeáll.: -. Győr, Győr–Sopron Megyei Levéltár, 1980. 83 p.

1981

Adatok a tiszántúli és erdélyi kereskedők nürnbergi kapcsolataihoz a XVI. század második felében. In: HBMLÉ 8. (1981) 99–112. p.

A Nyugat-Dunántúl viszonyai (1919–1938). [Horváth Ferencsel közösen.] In: Internationales Kulturhistorisches Symposion. Mogersdorf, 1979. Eisenstadt, Amt der Burgenländischen Landesregierung, Landesarchiv, 1981. 235–264. p.

A felső-őrségi magyarok múltjáról és jelenéről. [Szalay Józseffel közösen.] In: M 4. (1981) 2. sz. 91–97. p.

1983

Győr középkori helyrajzáról. Adatok és kérdőjelek. In: GyT 5. 29–44. p.

1984

Katonák és polgárok a győri végvárban a XVI–XVII. században. In: HK 31. (1984) 664–686. p.

Die Rolle der Stadt Győr (Raab) im Ost-West-Rinderhandeln im 16/17. Jh. In: Burgenland in seiner pannonischen Umwelt. Festgabe für August Ernst. Eisenstadt, 1984. (BF. Sonderbd. 7.) 85–93. p.

Katonák és polgárok a végvárakban. In: H 6. (1984) 5–6. sz. 22–23. p.

A megye története. In: Győr–Sopron. Összeáll.: Tóth László. Bp., Kossuth Kiadó, 1984. (Magyarország megyéi) 25–62. p.

1985

A gyáripar és a nagyüzemi munkásság Győrött 1896–1945. In: Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig. Tudományos tanácskozás Győrben, 1984. január 26–27. Szerk.: Sipos Levente. Győr, Magyar Történeti Társulat – MSzMP Győr–Sopron Megyei Bizottsága, 1985. 61–78. p.

1986

Győr város közigazgatása a XVII. század első felében. In: DTt VI. XI–XIX. század. Szerk.: Somfai Balázs. [Veszprém], [Az MTA Veszprémi és Pécsi Akadémiai Bizottsága], 1986. 95–103. p.

Városi önkormányzat Győrött a XVII. században. In: A 22–23. (1986) 99–127. p.

1987

Győr határa a XVI–XVII. században. Kertek a város körül. In: DTt. VII. Falvak, várak és puszták a Dunántúlon (IX–XIX. század). Szerk.: Somfai Balázs. [Veszprém], [Az MTA Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottsága], 1987. 161–171. p.

1988

Adatok a Győr környéki szőlőművelés történetéhez a XII–XVII. században. In: GyT 9. (1988) 19–38. p.

Ein Bericht des österreichisch-ungarischen Vizekonsuls über die Ungarn in der Moldau. Jassy, 1893. In: UJ 16. (1988) 157–191 p.

Győr vármegye közigazgatása és tisztikara a XVII. században. In: LSz 38. (1988) 3. sz. 14–34. p.

1989

A nyugat-magyarországi céhek jogi és szakmai kapcsolatainak történetéhez a XVI–XVII. században. In: GyT 10. (1989) 7–15. p.

Zur Geschichte der Rechts- und Berufsbindungen der Zünfte in Westungarn im XVI. und XVII. Jahrhundert. In: Tagungsbericht vom 17. österreichischen Historikertag in Eisenstadt, 1987. Hrsgg. von Verband Österreichischer Geschichtsvereine. 1989. 117–120 p.

Perújrafelvétel Szigethy Attila (1912–1957) országgyűlési képviselő ügyében. In: Hítel 2. (1989) 12. sz. 12–13. p.

1990

Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái. I. kötet. 1580–1616. Győr, Győr-Sopron Megyei Levéltári Igazgatóság Győri Levéltára, 1990. 454 p.

Die Lebenserinnerungen von Moritz Graf Esterhazy. In: UJ 18. (1990) 179–204. p.

Eine Medikamentenrechnung von Győr (Raab) aus dem Jahre 1619. In: Orvostörténeti Közlemények 35–36. (1989–1990) 177–181. p.

A győri karmelita kolostor építésének előtörténetéhez. In: Épületek és építési rendszabályok. Szerk.: Borbély János. Győr, Városszépítő Egyesület, 1990. (GyVF 4.) 39–45. p.

Győr – 1956. Portrévázlat Szigethy Attiláról. In: M 13. (1990) 1. sz. 32–42. p.

1991

A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez. (Az erődváros megjelenése.) In: Unger Mátyás Emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történésztanári működése emlékére és születetésének hetvenedik évfordulója alkalmából. Szerk.: E. Kovács Péter–Kalmár János–V. Molnár László. Bp., [MTA Történettudományi Intézete], 1991. 145–158. p.

Elképzelések a Rábaköz önvédelmének megszervezésére a XVII. század közepén. In: Soproni Szemle 45. (1991) 343–347. p.

Győr kereskedelmi szerepének változása a 16. században. In: A 26–30. (1991) 23–42. p.

Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben 1546-ban. In: HBMLÉ 18. (1991) 25–35. p.

Török lesvetés Győr mellett 1577-ben. In: Építéstörténeti tanulmányok, beszámolók, emlékezések. Szerk.: Sály István. Győr, Városszépítő Egyesület 1991. (GyVF 5.) 7–21. p.

1992

Magyar diákok a bécsi tartományi iskolában a 16. század második felében. In: TSz 34. (1992) 95–106. p.

A budapesti osztrák képviselői jelentéseiből, 1946–1947. Közread., bevez.: - - In: LSz 42. (1992) 1. sz. 57–76. p.

1993

Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján. In: Sz 127. (1993) 469–489. p.

Egy köznemesi család a 17. században. (A Falussyak.) In: Házi Jenő Emlékkönyv. Szerk.: Dominkovits Péter–Turbuly Éva. Sopron, [Soproni Levéltár], 1993. 237–253 p.

Az Edlasperg-ügy. A magyar kereskedők bécsi kapcsolatai a 16. század első felében. In: TSz 35. (1993) 279–295. p.

Győr kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVII. században. In: GyT 13. (1993) 103–118. p.

Omega jelenti. ÁVO kontra osztrák elhárítás. In: H 15. (1993) 1. sz. 11–12. p.

Ungarische Städte im Vorfeld der Türkenabwehr Österreichs. Zur Problematik der ungarischen Städteentwicklung. In: Archiv und Forschung. Das Haus-Hof- und Staatsarchiv in seiner Bedeutung für die Geschichte Österreichs und Europas (Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit) Wien–München 59–77. p.

1994

Gazdálkodás és társadalmi mobilitás a „győri pusztán” a XVII. században. In: A 31–33. (1994) 78–94. p.

A végvári harcok taktikája. Török lesvetés Győr alatt 1577-ben. In: Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerk.: Draskóczy István. Bp., ELTE [BTK] Középkori és Koraújkori Magyar Történeti Tanszék, 1994. 165–175. p.

Von der Hofkanzlei zur ungarischen Botschaft der Republik In: Dénes Hunkár (Hrsg.) Das ungarische Palais in Wien. Die Botschaft der republik Ungarn. Aufsätze von Richard Perger, Gottfrid Mraz, - -. Győr, [Külügyminisztérium], [1994.] 111–141. p.

A magyar történelem bécsi forrásai. In: Innováció, információ, kommunikáció. Szerk.: Németh Mária–Füzfa Balázs. Győr, 1994. (Észak-Dunántúli Régió 2.) 90–92. p.

Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Győr–Sopron Megyei Levéltárból. I. kötet. Összeáll. - - és Varga Imréné, közrem. Ságvári Ágnes. Bp., Magyarországi Auschwitz Alapítvány Holocaust Dokumentációs Központ, 1994. 124 p.

Zur Geschichte des wiener Ungarnhandels im 16. Jahrhundert. In: Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch–westungarischen Raumes. Festschrift für Harald Prickler zum 60. Geburtstag. Eisenstadt, 1994. (BF Sonderbd. 13.) 149–172. p.

1995

Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái. II. kötet. 1617–1626. Győr, Győr–Moson–Sopron Megye Győri Levéltára, 1995. (Győr–Moson–Sopron Megye Győri Levéltára Kiadványa) 144 p.

Bécs és a Hódoltság kereskedelmi összeköttetése a 16. században. Thököly Sebestyén felemelkedésének hátteréhez. In: Sz 129. (1995) 767–790. p.

Nyugat-Magyarország kereskedelmi viszonyai egy harmincadvizsgálat tükrében (1668). In: GyT 16. (1995) 53–68. p.

A budapesti osztrák követség titkárának beszélgetése Tildy Zoltánnal. (1956. november 13–14.) [Vida Istvánnal közösen.] In: TSz 32. (1995) 117–121. p.

Magyar–osztrák kapcsolatok. 1955–1956. [Közread. bev. és jegyz. ell.: —] In: TáSz 50. (1995) 10. sz. 78–90. p.

Az osztrák követ Rákosinál 1955. júliusában. In: H 17. (1995) 3. sz. 31–34. p.

1996

A területi levéltárak fondjegyzékei. Győr–Sopron Megyei 1. sz. Levéltár (volt Győri Állami Levéltár) Kézirat. 3. jav. bőv. kiad. Összeáll.: -. Győr, Győr–Sopron Megyei 1. sz. Levéltár, 1980. 89 p.

Komáromi és gútai polgárok áruszállítása az érsekújvári törököknek 1684/85-ben. [közread., bev. és jegyz. ell.: - -] In: Limes 23. (1996) 63–78. p.

Adatok Pápa szerepéhez a XVI. században a Rába menti tájegységben. In: Tanulmányok Pápa város történetéből. 2. kötet. Szerk.: Hermann István, Somfai Balázs közreműködésével. Pápa, Pápa Város Önkormányzata, 1996. 75–80. p.

Osztrák diplomaták jelentései a magyar forradalom európai és ázsiai visszhangjáról. In: LSz 46. (1996) 4. sz. 33–42. p.

Osztrák háttérdokumentumok az 1956-os magyar forradalom történetéhez. [közread. és bev.: - -] In: TáSz 51. (1996) 6. sz. 84–94. p.

Osztrák külügyi iratok Magyarország történetéhez. 1956. október–november. [közread., bev., jegyz. ell. és ford.: - -] In: Múltunk 41. (1996) 2. sz. 157–206. p.

A magyar udvari kancelláriától a magyar nagykövetségig. In: Testvérkereső. Az Europa Clubban elhangzott előadások 1996. Szerk.: Székely Szabó Zoltán. Bécs, 1996. 99–124. p.

A magyarok krónikája. Öszeáll. és szerk.: Glatz Ferenc. Bp., Officina Nova, 1996. Több társszerzővel.

Történelmi fogalmak kisszótára. Szerk.: Simándi Irén. Bp., Korona Kiadó, 1996. Több társszerzővel.

1997

Bécsi kereskedők memoranduma a kelet-nyugati kereskedelemről, 1615. In: Miscellanea fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történész-professzor 80. Születésnapjára. Szerk.: Kalmár János. Bp., ELTE BTK, 1997. 79–88. p.

Vázlat Győr XVI–XVII. századi történetéről. In: [Győri] Városi levéltári füzetek 1. Győr története a kezdetektől napjainkig. Szerk.: Bana József–Morvai Gyula. Győr, Győr Megyei Jogú Város Levéltára, 1997. 35–47. p. (Győri Millecentenáriumi Előadások.)

Szigethy Attila, a Győr–Sopron Megyei Tanács elnökhelyettese. In: Szigethy Attila élete és munkássága. Tudományos emlékülés Budapesten 1996. október 31-én. A szerkbiz. tagjai: - -, Győri-Molnár Lajos, Sipos Levente. Győr, Szigethy Attila Társaság – Győr–Moson–Sopron Megye Győri Levéltára, 1997. 14–29. p.

A bécsi angol nagykövet és az osztrák kancellár. G[eoffrey] Wallinger jelentése Selwyn Lloyd angol külügyminiszternek. [Közread. és bev.: - és Vida István] In: H 19. (1997) 2. sz. 22–24. p.

1998

„Török áruk” és „görög kereskedők” a 16–17. századi Magyarországon. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. Évfordulója ünnepére. Szerk.: Tusor Péter. A szerkesztésben közrem. Thoroczky Gábor és Rihmer Zoltán. Bp., ELTE BTK, 1998. 185–203. p.

A középkori borok királya: a szerémi bor. 14–16. század. In: H 21. (1998) 5–6. sz. 27–28. p.

Győr–Moson–Sopron megye történetének vázlata. In: Győr–Moson–Sopron megye kézikönyve. [Bp.], CEBA Kiadó, 1998. (Magyarország megyei kézikönyvei 7.) 37–46. p.

1999

Egy kamarai tisztviselő a XVI. században. Nagyváthy Ferenc. In: Turul 72. (1999) 77–83. p.

Routen, Mauten und Dreißiger in Westungarn im Jahre 1668. In: Archivar und Bibliothekar. Bausteine zur landeskunde des Burgenländisch-westungarischen Raumes. Festschrift für Johann Seedorf zum 60. Geburtstag. Red. von Felix Tobler und Norbert Frank. Eisenstadt, 1999. (BF Sonderbd. 22.) 157–173. p.

2000

Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez. 1956–1964. Vál., szerk., jegyzetekkel ellátta és a bevez. tanulmányt írta: - - Bp., Magyar Országos Levéltár, 2000. 323 p.

Iratok az osztrák–magyar kapcsolatok történetéhez, 1956–1964. [Összeáll. és szerk. - - és Vida István] In: Sz 134. (2000) 1195–1231. p.

Gratz Gusztáv emlékiratai. [Sípos Péterrel közösen.] In: TSz 42. (2000) 309–369. p.

2001

Győr határa a XVI–XVII. században. Kertek az erődváros körül. In: Gazdaságtörténet — Könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára. Szerk.: Buza János. Bp., MTA TKI Gazdaság és Társadalomtörténeti Kutatócsoport, 2001. (GTK 1.) 265–275. p.

A Magyar Kamara tanácsosainak összetételéről a XVI. században. In: A történelem és jog határán. Tanulmányok Kállay István születésének 70. évfordulójára. Szerk.: Seifert Tibor. Bp., ELTE BTK. 2001. 55–70. p.

Die Beziehungen zwischen Ungarn und Österreich 1945–1964. In: Die eiserne Vorhang. Katalog zur Sonderausstellung im Heeresgeschichtlichen Museum. Wien, 2001 53–76. p.

Handelsbeziehungen zwischen Ungarn und den süddeutschen Städten am Anfang der Frühen Neuzeit. In: Herbert W. Wurster, Manfred Treml, Richard Loibl (Hrsg.) Bayern–Ungarn Tausend Jahre. Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2001, Vorträge der Tagung „Bayer und Ungarn im Mittelalter und in der frühen Neuzeit“ in Passau 15. bis 18. Oktober 2000. Augsburg, Passau–Regensburg, 2001. 121–136. p. (Veröffentlichungen zur bayerischen Geschichte und Kultur. Bd. 43.)

2002

Polytonosság és megújulás Magyarország és a felnémet városok gazdasági kapcsolataiban a középkortól a kora újkorig. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére Szerk.: Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Bp., MTA TKI Gazdaság és Társadalomtörténeti Kutatócsoport, 2002. (GTK 2.) 175–197. p.

A bibliográfiában alkalmazott rövidítések:

A	= Arrabona. A Xantus János Múzeum Évkönyve.
AtSz	= Agrártörténeti Szemle
BF	= Burgenländische Forschungen
DTt	= Dunántúl településtörténete. Az MTA Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának értesítője.
ELTE BTK	= Eötvös Loránd Tudományegyetem. Bölcsészettudományi Kar
GTK	= Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek
GyT	= Győri Tanulmányok
GyVF	= Győri városszépítő füzetek
H	= História
HBMLÉ	= Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve
HK	= Hadtörténeti Közlemények
LSz	= Levéltári Szemle
M	= Műhely
MTA	= Magyar Tudományos Akadémia
MTA TKI	= Magyar Tudományos Akadémia Támogatott Kutatási Irány
PtK	= Párttörténeti Közlemények

Sz	= Századok
TSz	= Történelmi Szemle
TáSz	= Társadalmi Szemle
UJ	= Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Ungarns und verwandte Gebiet

Gecsényi Lajos az alábbi jelentősebb folyóiratok szerkesztésében vett részt:

Műhely. Társadalomtudományi és közművelődési folyóirat (Győr), 1978–1984
(főszerk.)

Levéltári Szemle (Bp.) 1985–1992 (főszerk.)

Levéltári Közlemények (Bp.) 1997–2002 (főszerk.)

Történelmi Szemle (Bp.) 1995-től rovatvezető szerkesztő (szerkesztőségi tag)

Bécsi Napló (Bécs) 1994-ig szerkesztőségi tag

Festschrift für Lajos Gecsényi zum 60. Geburtstag

Inhalt

Péter Kis:

„Er hat Uns und unsere Kronrechte viele Jahre lang beschützt.”

Die Karriere von Sixtus, Kanonikus von Gran 7

Katalin Szende:

Ein Herr aus Raab in Ödenburg: Bálint Alföldy königliche

Dreißigsteinnehmer († 1493). 29

Erich Landsteiner:

Zur Geschichte des Wiener Ungarnhandels am Ende

des 16. Jahrhunderts 61

Péter Sahin-Tóth:

Die Krise des venezianischen Rinderhandels von Ungarn

an der Wende des 16. und 17. Jahrhunderts im Spiegel

einer französischen Quelle 75

Géza Pálffy:

Kroatien und Slawonien im Ungarischen Königreich

des 16. und 17. Jahrhunderts 107

István H. Németh:

Gedanken über die Grundelemente der ungarischen Stadtpolitik

im Rahmen der politischen Aktivität der ober-ungarischen

Städteverbindung. (16. und 17. Jahrhundert). 123

István Kenyeres:

Die Organisation des Proviantwesens der Grenzfestungen

und Feldarmeen in Ungarn im 16. Jahrhundert. 163

Béla Sarussi Kiss:

Instruktionen für den Proviantmeister und die Zehnteeinnehmer
aus der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts.

Proviantwesen und Zehnteeinnahme in Murány (Murán, Sl.) 203

István Fazekas:

Inventar der Ungarischen Hofkanzlei von 1577. 227

Antal Molnár:

Kirchliche und Besitz-Administration in der Diözese von
Waitzen in der Türkenzeit. 249

Péter Dominkovits:

Ein Mittelherrschaft und dessen Besitzer:
Die Herrschaft von Gábor Kövér in Széplak. *Beilage zur*
Besitzergesellschaft in dem Ödenburger Komitat im 17. Jahrhundert . . 273

Attila Sunkó:

Der Lebensweg von János Debreceni. Das Leben des Archivars des
Karlsburger Domkapitels im Spiegel seines Testaments 305

Katalin Toma:

Nachspiel eines kaiserlichen Besuchs. Leopold I. in Pottendorf 1668 . . 345

Krisztina Kulcsár:

Beschreibungen von Josef II. über die Siebenbürger Beamten
aus dem Jahre 1773 359

Csaba Katona:

Jazygen oder keine Jazygen? Die „Nachkommen“ eines Adligen
aus Neutra und das Bewusstsein der Jazygen an der Wende
des 19. und 20. Jahrhunderts 383

András Sipos:

Tagebuch von Ostende. Die Verhandlungen zwischen die Hauptstadt
Budapest und die ausländischen Kreditoren in 1925 399

Attila Seres:

„Ein ungarischer Szekler mit großer Intelligenz und Feingefühl.
Ein großer Freund von Polen“. Polnische diplomatische Schriften
von Áron Márton aus Klausenburg aus den Jahren 1936–1938 433

Ausgewählte Bibliographie der Werke von Lajos Geccsényi (1966–2001).
Zusammengestellt von *Péter Kis*. 459

Tartalom

Kis Péter:

„Sok éven át védett minket és koronánk jogait”
Sixtus esztergomi olvasókanonok karrierje 7

Szende Katalin:

Egy győri úr Sopronban: Alföldy Bálint királyi harmincados († 1493) . . 29

Erich Landsteiner:

Zur Geschichte des Wiener Ungarnhandels am Ende
des 16. Jahrhunderts 61

Sahin-Tóth Péter:

A velencei magyar marhaexport válsága a XVI–XVII. század
fordulóján egy francia forrás tükrében 75

Pálffy Géza:

Horvátország és Szlavónia a XVI–XVII. századi Magyar Királyságban 107

H. Németh István:

Gondolatok a magyarországi várospolitikai meghatározó tényezőiről
a kora újkorban 123

Kenyeres István:

A végvárok és a mezei hadak élelmezési szervezete
a XVI. században 163

Sarusi Kiss Béla:

Élésmesteri és tizedutasítás a XVI. század második feléből
Élelemelosztás és tizedszedés Murányban 203

Fazekas István:

A Magyar Udvari Kancellária leltára 1577-ből. 227

Molnár Antal:

Egyház- és birtokigazgatás a váci püspökségben a török korban 249

Dominkovits Péter:

Egy egy-generációs középirtok és irtokosa:

Kövér Gábor széplaki uradalma

Adalék Sopron vármegye XVII. századi irtokos társadalmához 273

Sunkó Attila:

Debreceni János életpályája. A Gyulafehérvári Káptalan

levéltárosának élete, végrendeletének tükrében 305

Toma Katalin:

Egy császári látogatás utóélete. I. Lipót Pottendorfban 1668. 345

Kulcsár Krisztina:

II. József jellemzései az erdélyi hivatalnokokról 1773-ból

„Az Erdélyben hivatalnokoskodó guberniumi és kincstartósági

tanácsosok, továbbá a főispánok, és a királybírók titkos listája,

amennyire kiismerhettem őket”. 359

Katona Csaba:

Jászok vagy nem jászok? Egy nyitrai nemes „leszármazottai”

és a jász öntudat a XIX–XX. század fordulóján 383

Sipos András:

Ostende-i napló. Budapest székesfőváros és a külföldi hitelezők

tárgyalásai 1925-ben 399

Seres Attila:

„Nagy intelligenciával és tapintattal megáldott, magyar székely ember.

Lengyelország nagy barátja.” Lengyel diplomáciai iratok

Márton Áron kolozsvári éveiről 1936–1938 433

Gecsényi Lajos szakirodalmi munkásságának válogatott bibliográfiája

(1966–2002). Összeállította: *Kis Péter* 459

E számunk szerzői

Dominkovits Péter (Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltára,
főlevéltáros),
Fazekas István (levéltári delegátus, Bécs),
H. Németh István (MOL, főlevéltáros),
Katona Csaba (MOL, levéltáros)
Kenyeres István (BFL, levéltáros)
Kis Péter (BFL, levéltáros),
Kulcsár Krisztina (MOL, levéltáros),
Landsteiner, Erich (Univesrität Wien, Univ.- Doz.)
Molnár Antal (ELTE BTK, egyetemi adjunktus)
Pálffy Géza (MTA TTI, tudományos főmunkatárs)
Sahin-Tóth Péter (ELTE BTK, egyetemi adjunktus)
Sarusi Kiss Béla (BFL levéltáros)
Seres Attila (MOL, levéltáros, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék
PhD-hallgató)
Sipos András (BFL, főlevéltáros)
Sunkó Attila (MOL, levéltáros)
Szende Katalin (CEU)
Toma Katalin (történész)

BFL = Budapest Főváros Levéltára

CEU = Central European University

ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

MOL = Magyar Országos Levéltár

MTA TTI = Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet

